

Gaziantep University Journal of Social Sciences

Vol. XXII No. I

2023

GASUN JSS

GAZIANTEP UNIVERSITY

JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

Aims and Scope

Gaziantep University Journal of Social Sciences (GAUN-JSS) is a double blind peer-reviewed international academic journal published quarterly. GAUN-JSS is published by the Graduate School of Social Sciences at Gaziantep University, one of the foremost research universities in Turkey.

The aims of the journal are to promote theoretical and research oriented studies, to foster excellence in research, and to encourage mutual sharing of academic research on national and international grounds. GAUN-JSS is an open access journal dedicated to the free flow of information and dissemination of knowledge. Although, GAUN-JSS is a multidisciplinary publication with a special focus on contribution from academia, we encourage submissions from professionals out-of-field and senior level graduate students.

The journal accepts articles written in English and Turkish. Articles on the field of Law written in French are also welcome.

GAUN-JSS accepts submissions and proposals in the following fields: Archaeology, Art, Business, Economics, International Trade, Communication, Geography, History, Law, Literature, Philosophy, Political Science and International Relations, Sociology and Theology.

The objective of GAUN-JSS is to contribute to a vibrant social science and humanities environment and to promote excellence in studies reflecting the current state-of-the-art in Turkish academia while providing a robust and rigorously academic outlet for academicians from non-metropolitan universities.

A minimum of two peer reviewers, who are recognized specialists specific to the topic and area of the submissions, are appointed by the editors. All peer review reports are electronically and anonymously delivered to the contributors. Reviewers' names are withheld by the journal to protect the integrity of the double-blind peer review process. Upon request, written reports can be provided to the reviewer that attests to their contribution. All published authors accept to act as reviewers for future issues.

All submitted papers should conform to the APA writing and citation standards as indicated in the journal's submission guidelines.

The publisher is committed to the open access to all academic endeavor and as such, accepts its duty to make published content permanently available and freely accessible by all sections of worldwide academic community. The publisher does not charge any pecuniary fees for processing, submission, and publication of manuscripts. The publisher commits to the free and universal access to its published content in perpetuity.

Copyright

All articles published by GAUN-JSS are licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0).

To view a copy of the license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

For Editorial Correspondence and Subscription Inquiries

Gaziantep University, Graduate School of Social Sciences, GAUN-JSS

27310 Gaziantep, TURKEY

Tel: +90-342-318-1898 Fax: +90-342-360-1043

E-mail: editor@gantep.edu.tr

ISSN: 1303-0094

e-ISSN: 2149-5459

The Journal has an international editorial board.

Print

Gaziantep University Press

Abstracted and Indexed in

ULAKBİM National Academic Journals Index EBSCOHOST Academic Search Complete

Akademia Sosyal Bilimler İndeksi Türk Eğitim İndeksi

EBSCOHOST MLA International Bibliography

Directory of Open Access Journals

Gaziantep University
Journal of Social Sciences
GAUN-JSS

Owner

University of Gaziantep
Rector Prof. Dr. Arif ÖZAYDIN

Editor-in-Chief

Asst. Prof. Dr. Yavuz Sinan ULU

Assistant Editors

PhD. Candidate Cansu YASAV
Res. Assist. Zümrüt BELLUR MÜBAREK

Section Editors

Prof. Dr. Atilla ENGİN
Prof. Dr. İbrahim Halil EKŞİ
Prof. Dr. Mehmet EROL
Assoc. Prof. Dr. Atınç OLCAY
Assoc. Prof. Dr. Ayhan ÖZER
Assoc. Prof. Mehmet Akif DESTEK
Assoc. Prof. Dr. Mesut ŞÖHRET
Assoc. Prof. Dr. Yunus Emre TANSÜ
Assoc. Prof. Dr. Senem KURTAR
Assoc. Prof. Dr. Mustafa CAN
Asst. Prof. Dr. Ela İpek GÜNDÜZ
Asst. Prof. Dr. Mehmet Ali GÖNGEN
Asst. Prof. Dr. Muhyettin İĞDE
Asst. Prof. Dr. Rağıp KALELİOĞLU
Asst. Prof. Dr. Gülşah Gaye FİDAN
Asst. Prof. Dr. Mustafa DOĞANOĞLU

Editorial Board

Prof. Dr. Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI
Assoc. Prof. Dr. Erol ERKAN
Prof. Dr. Mehmet ÇELİKEL
Prof. Dr. Mustafa Burak GÜRBÜZ
Prof. Dr. Zekiye ANTAKYALIOĞLU
Assoc. Prof. Dr. Burhan KILIÇ
Assoc. Prof. Dr. Meltem KARADAĞ
Assoc. Prof. Dr. Naile ASKER
Assoc. Prof. Dr. Nuri YAVAN
Asst. Prof. Dr. Hamidreza SOHRABIABAD
Assoc. Prof. Dr. İsmail YILMAZ

Vol. 22, Issue 1, January 2023

Web: <http://jss.gantep.edu.tr> <http://dergipark.gov.tr/jss>

E-mail: editor@gantep.edu.tr

Vol. XXII Issue I, 2023

Reviewers List

Abdullah MERT	Meral TİMURTURKAN
Abdülkadir AKIL	Metin AKİS
Adem ARMAN	Metin AKSOY
Ahmet ŞİT	Mim Sertaç TÜMTAŞ
Ali SATAN	Muhammed Miraç ASLAN
Atik ASLAN	Muhsin SOYUDOĞAN
Aydın ÇEVİRGEN	Murat FİDAN
Bahattin DEMİRTAŞ	Müge MANGA
Barış DEMİRCİ	Nilüfer TANÇ
Bilal ALTAN	Nurgül SUCU KÖROĞLU
Caner GÜÇLÜ	Nurşen ADAK
Demet DÖNMEZ	Oğuz GÜNER
Emrah AYDEMİR	Orhan TURAN
Ercan ALKAYA	Ömer Faik ANLI
Ersoy ZENGİN	Ömer YILMAZ
Gürkan ALAGÖZ	Özlem AYAZLI
Hasan KARACA	Resul BABAOĞLU
Hakkı Hakan ERKİNER	Samiye EKİM DERTLİ
Hüseyin ÖZDEMİR	Semiray YÜCEBAŞ
Işıl ŞAHİN GÜLTER	Serkan BULUT
İbrahim GÖNEN	Şahin ÇAYLI
İbrahim ARSLAN	Şerif Onur BAHÇECİK
İrşad Sami YUCA	Tekin İDEM
İsa KALAYCI	Yıldıray KESGİN
İsmail TUNA	Zümre Gizem YILMAZ KARAHAN
Mehmet Nuri GÜLTEKİN	

GAZIANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Vol. XXII Issue I
2023

CONTENT

Editör'den / From Editor

Yavuz Sinan ULU

SOCIOLOGY

- Kent Kimliği İnşası ve Girişimci Kent Yönetimleri: Gaziantep Örneği** 1-11
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ayşen UTANIR KARADUMAN
- Çalışan Kadın Yoksullar ve Yoksulluğuna Dair** 12-29
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Elife KART & Harun ÖNGÖR
- Changes in Scholars' Ways of Knowledge Production Shaped by Systematic Measures** 30-45
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ming-Te PENG
- Mekân, Dijital Hastane ve Hekimlik Mesleği** 46-65
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Dilek ALDEMİR & Emin YİĞİT

COMMUNICATION

- Aile Kurumuna Dijital Bir Yaklaşım: Dijital Aile Sözleşmesi** 66-84
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ahmet Faruk ÇEÇEN & Nil ÇOKLUK & Mustafa BOSTANCI & Safa ATMACA

TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE

- “Rindin Dini” Rint-Zahit Çatışmasının Dinî Yönü** 85-103
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Mustafa Yunus GÜMÜŞ
- Gaziantep İli Ağızlarında Ünlü Yuvarlaklaşması** 104-114
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ahat ÜSTÜNER & Emine SOYYIĞIT
- Eski Uygurca Sitātapatrādhāraṇī’ye İlişkin Fragmanlar** 115-131
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Uğur UZUNKAYA

ENGLISH LANGUAGE AND LITERATURE

- “A lot of blood gets lost here”: Class Struggle and Ideology in The Kitchen** 132-144
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Emine Seda ÇAĞLAYAN MAZANOĞLU

HISTORY

- 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı’nın Tarihçesi: Himaye-i Etfal Cemiyetinin Katkıları** 145-158
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Fahrettin DÖRTKOL
- Nazım Hikmet’in Biyografisine Katkılar (1950-1955)** 159-175
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ufuk ERDEM & Nilüfer AKA ERDEM
- Hatay’dan Orta Doğu Ülkelerine Giden İşçiler Üzerine Bir Değerlendirme** 176-188
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Mikail KOLUTEK & Ahmet Vedat SAVAŞGÜR
- 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Faş Kalesi** 189-200
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Serhat KUZUCU
- Türk Basınına Göre 19 Ağustos 1966 Varto Depremine Yapılan Dış Yardımlar** 201-222
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Fadime TOSİK DİNÇ

ECONOMICS

- Döviz Kurundaki Değişimlerin Yurtiçi Üretici ve Tüketici Fiyatlarına Geçiş Etkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama** 223-238
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Eyüp BERK & Rüstem YANAR

BUSINESS & FINANCE

- Avrupa Birliği'ne Aday Ülkelerde Finansal Kur Dalgalanmalarının İhracata Etkisi** 239-257
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ayça PEKMEZ BAHÇECİ & Burak BÜYÜKOĞLU
- CDS Primleri ile Yabancı Pay Senetleri Yatırımları Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği** 258-270
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Zekai ŞENOL & Tuba GÜLCEMAL & Selahattin KOÇ

POLITICAL SCIENCES AND INTERNATIONAL RELATIONS

- Belediyelerde Güçlü Bir İnsan Kaynağı Yaratmak Bağlamında Hizmet İçi Eğitim** 271-282
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Meryem ARSLAN
- International Cooperation during the COVID-19 Pandemic Crisis: A Realist Analysis** 283-294
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ahmet Onur ÇATAKLI & Emirhan KAYA
- Siyasi Spill Over ve Uyum/Entegrasyon: Avrupa Birliği Örneği** 295-309
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Recep ŞEHİTOĞLU & Aykut KARAKUŞ

LAW

- Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki Rolünün Uluslararası Hukuk Açısından Değerlendirilmesi** 310-325
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Selman ÖGÜT & Rümeyza ÜLKÜ

TOURISM, HOSPITALITY AND SPORTS

- Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Evlenme Törenlerinde Yapılan
Gastronomi Uygulamaları** 326-349
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Adem Ademoğlu & Fügen DURLU ÖZKAYA
- Restoran İşletmecilerinin Hayalet Mutfak Girişimine Yönelik Bakış
Açılarının Belirlenmesi: Gaziantep İlinde Nitel Bir Uygulama** 350-371
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Furkan BALTACI & Ali YILDIZ
- Foodie Turist Tipolojisi: Gaziantep Restoranlarına Yönelik Nitel Bir
Araştırma** 372-392
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ezgi KIRICI TEKELİ & Nilgün DEMİREL İLİ & Üzeyir KEMENT

Editör'den

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin Ocak 2023 sayısı, derginin 32. yılının ilk sayısı olarak sizlerle buluşuyor. Akademik ve etik ilkelerden ödün vermeden uzun yıllardır yayın faaliyetine devam eden dergimizin bu sayısı Sosyoloji, İletişim, Türk Dili ve Edebiyatı, İngiliz Dili ve Edebiyatı, Tarih, Ekonomi, İşletme-Finans, Siyasi Bilimler ve Uluslararası İlişkiler, Hukuk, Turizm Otelcilik Konaklama ve Spor olmak üzere toplam 10 farklı alandan yazılmış 24 makaleden oluşmaktadır. Eski Uygurcadan Gaziantep ili ağızlarına, Foodie turist tipolojisinden Güneydoğu Anadolu mutfağına, COVID 19 pandemi krizinin uluslararası ilişkilere yansımından finansal kur dalgalanmalarına, kent kimliği inşasından göç ve afet konusuna kadar geniş bir yelpazede, bilimsel metotlarla kaleme alınmış makaleleri içeren Ocak 2023 sayımızın da önceki sayılarımız gibi Sosyal ve Beşeri Bilimler alanında ulusal ve uluslararası çapta yapılacak çalışmalara ve bilim dünyasına katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Nisan 2023 sayısı ile birlikte dergiyi yeni bir tasarım ve görünümle yayınlama hedefi doğrultusunda çalışmalarımıza devam etmekteyiz. Ayrıca Ekim 2023'te çıkacak sayımızı "Cumhuriyet'in 100. Yılı Özel Sayısı" olarak planladığımızın ve bu doğrultuda hazırlıklara başladığımızın haberini paylaşmaktan da mutluluk duyuyoruz.

Bu sayının yayınlanma sürecine özverili ve titiz çalışmalarıyla katkı sağlayan tüm dergi ekibine, yayın kurumumuzun değerli üyelerine, alan editörlerimize, kıymetli yazarlara ve makaleleri objektif olarak değerlendirerek görüş ve yorumlarıyla sayımıza destek olan saygıdeğer hakemlerimize teşekkürü bir borç biliriz. Nisan 2023 sayısında görüşmek ümidiyle...

Dr. Öğr. Üyesi Yavuz Sinan ULU

Baş Editör

From Editor

New issue published on January 2023 of Gaziantep University Journal of Social Sciences meets you as the first issue of the journal's 32nd year. This issue of our journal, which has been published for many years without compromising academic and ethical principles, is comprised of the peer-reviewed articles in the field of Sociology, Communication, Turkish Language and Literature, English Language and Literature, History, Economy, Business-Finance, Political Sciences, and International Relations, Law, Tourism Hotel Management, Hospitality, and Sports. It consists of 24 articles written in 10 different fields. Like our previous issues, our January 2023 issue, which includes articles written with scientific methods in a wide range from the Old Uyghur to the dialects of Gaziantep province, from Foodie tourist typology to Southeastern Anatolian cuisine, from the reflection of the COVID-19 pandemic crisis to international relations, from financial exchange fluctuations, from urban identity construction to migration and disaster. We believe that it will contribute to national and international studies and the scientific world in the field of human and social sciences.

With the April 2023 issue, we continue our work in the line with the goal of publishing the journal with a new design and appearance. We are also happy to share the news that we have planned our issue to be published in October 2023 as the " Issue on 100th Anniversary of the Republic Special" and that we have started preparations in this direction.

We would like to thank all the journal team who contributed to the publication process of this issue with their devoted and meticulous work, the valuable members of our editorial board, our field editors, valuable authors, and our esteemed referees who supported our issue with their opinions and comments by evaluating the articles objectively. Hope to see you in April 2023 issue...

Asst. Prof. Dr. Yavuz Sinan ULU

Chief Editor

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Kent Kimliği İnşası ve Girişimci Kent Yönetimleri: Gaziantep Örneği¹

Urban Identity Construction and Entrepreneurial Urban Governance: The Case of Gaziantep

Ayşen UTANIR KARADUMAN^{a*}

^a Dr., Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-6473-7621

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 30 Kasım 2022

Kabul tarihi: 10 Ocak 2023

Anahtar Kelimeler:

Kent kimliği,
Kültür endüstrisi,
Girişimci kentler

ÖZ

Bu çalışma, Gaziantep kentinin kent kimliği inşasında öne çıkan faktörleri incelemektedir. Bu amaçla, çalışmada öncelikle kent kimliği kavramının ne anlama geldiği ve kent kimliği inşasında etkili faktörlerin neler olduğu ortaya konmuştur. 1970'li yıllarla beraber Amerika ve Avrupa kentlerinin kültürel unsurlarını kentlerin kimliklerine dahil ederek kent kimliklerini yeniden inşa ettiği bilinmektedir. 2000'li yıllara gelindiğinde küreselleşmenin de etkisiyle Türkiye kentleri için de kültürel unsurları kent kimliğine dahil etme süreci başlamıştır. Gaziantep kent kimliği gazi kent, sanayi kenti gibi kavramlarla ifade edilirken son yıllarda kent kimliğinin yeniden inşası söz konusu olmuştur. Gaziantep kenti 2015 yılında gastronomi alanında UNESCO'nun "Yaratıcı Şehirler Ağı"na dahil edilmiştir. Bu gelişmenin etkisiyle beraber kent kimliği gastronomi ve yemek kültürü bileşenleriyle yeniden inşa sürecine girmiştir. Gaziantep'te özellikle mutfağın koruma altına alınmasıyla ortaya çıkan kent kimliği inşasında hangi bileşenlerin öne çıktığını açıklayarak çözümlemek, çalışmanın öncelikli amaçlarından birini oluşturmaktadır. Çalışmada, gastronomi kenti kimliğinin kültür endüstrisi kavramıyla ilişkisi ve kentin imajına etkisi ele alınmaktadır. Kent yönetiminin bu kimlik inşasındaki etkisi ve girişimci niteliğini çözümlemek çalışmanın bir diğer amacıdır. Kent girişimciliği kavramı David Harvey tarafından özellikle 1970'li yıllar sonrasında kentlerin yönetilme biçimlerindeki değişimi ortaya koymak için geliştirilmiştir. Buna göre kentlerin ilgi çekici unsurlarını öne çıkararak bir cazibe merkezi hâline gelme amacı girişimci kent yönetimlerinin ortak amacıdır. Çalışmaya konu olan Gaziantep kentinde mutfak ve yemek kültürü kullanılarak özellikle turistler için ilgi çekici bir merkez olabileme amacına yönelik politika ve projeler yürütülmektedir. Bu makale, kent yönetiminin girişimci niteliğini ve kent kimliğinin yeniden inşasında oynadığı rolü örneklerle açıklamaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: November 30, 2022

Accepted: January 10, 2023

Keywords:

Urban identity,
Culture industry,
Entrepreneur cities

ABSTRACT

This study examines the prominent factors in the construction of the urban identity of Gaziantep. For this purpose, in the study, firstly, what the concept of urban identity means and what factors are effective in the construction of urban identity are revealed. It is known that with the 1970s, American and European cities reconstructed their urban identities by incorporating the cultural elements of the cities. In the 2000s, with the effect of globalization, the process of incorporating cultural elements into the urban identity began for Turkish cities as well. While Gaziantep's urban identity is expressed with concepts such as ghazi city and industrial city; in recent years, the urban identity has been reconstructed. Gaziantep city was included in UNESCO's "Creative Cities Network" in the field of gastronomy in 2015. With the effect of this development, the identity of the city has entered the process of reconstructing with gastronomy and food culture components. One of the primary aims of the study is to explain and analyze which components come to the fore in the construction of the urban identity that emerged especially with the protection of the cuisine in Gaziantep. In the article, the relationship between the identity of the gastronomy city and the concept of the culture industry and its effect on the image of the city are discussed. Another aim of the study is to analyze the effect of the urban governance on this identity construction and its entrepreneurial character. The concept of urban entrepreneurship was developed by David Harvey to reveal the change in the way cities are managed, especially after the 1970s. According to this, the aim of becoming a center of attraction by highlighting the attractive elements of the cities is the common goal of the entrepreneurial city governance. In Gaziantep, policies and projects are carried out with the aim of being an attractive center for tourists by using cuisine and food culture. This article explains the entrepreneurial character of the city governance and its role in the reconstruction of the urban identity with examples.

¹ Bu çalışma yazarın Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı doktora programında Haziran 2019'da savunduğu doktora tezinden derlenmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

This study examines the prominent factors in the construction of the urban identity of the city of Gaziantep. Cities are important units with long historical processes and many social phenomena and events. The city does not have a single meaning or definition that would make it possible to understand all of its aspects at once. Likewise, the identities of the cities are different from each other. Urban identity consists of the most important symbols that define a city. While concrete places are included in the urban identity in some cities, history, social and cultural elements are included in the urban identity in others. In other words, urban identity may appear in relation to an architectural structure, cultural element or historical event unique to that city. Individuals usually express their belonging to the city through their urban identities. The prominent elements in a city are also important in the identity construction of individuals. Urbanization is a long and endless historical process. Cities are affected and transformed by many changes in this process. In the early periods of Turkey's urbanization, there are attempts to modernize and provide physical infrastructure. In the following period, the phenomenon of migration changed and transformed the structure of cities. In the 1980s, the economic developments affected the cities. Especially cities such as Gaziantep, which are on the periphery, came to the fore with economic developments. In the next process, cities have changed with the effect of globalization and especially the entrepreneurial aspect of urban governance has emerged. Gaziantep, which is the focal point of this article, has been greatly affected by the historical and urban transformations that Turkey has experienced. All the processes experienced have caused the urban identity to have a layered structure. While the title of "ghazi city" has been included in the identity of the city since the first years of the Republic, the name "industrial city" was added to the identity of the city as a result of the city's achievements in the industrialization period. In recent years, a different element has come to the fore in the identity of the city and the city is now called the city of gastronomy. Cities use their cultural assets with entrepreneurial strategies to attract people's attention and obtain an economic output from it. Entrepreneurial urban governance decide which element will be highlighted, marketed, branded and added to the city identity. Urban entrepreneurship is a concept developed by David Harvey. Accordingly, urban governance come to the fore with their entrepreneurial qualities rather than city administration. Creating an image by emphasizing the local is the most common form of this entrepreneurship (Harvey 1993: 2015). Gaziantep has a strong food culture thanks to its geographical and historical features. The city was included in the UNESCO Creative Cities Network in 2015 with its unique and rich food culture. Being included in this network is also an example of entrepreneurship, but the real process, namely the inclusion of food culture in the urban identity, began after this acceptance. The main goal is release to market the urban cuisine as a brand and to be a center of attraction in this sense. The urban governance uses its entrepreneurial features for this purpose. Advertisements, organized festivals, restaurants opened in the city reveal the entrepreneurial aspect of the city administration. There is also an example of gastrodiploacy here. Gastrodiploacy means that societies become an effective element by being recognized through their food cultures. The city administration aims to gain international recognition as well. As a result, the city governance' gaining an entrepreneurial character has developed in relation to the economic policies' emphasis on the consumption culture. The idea that everything could be sold under the influence of neoliberal policies influenced these attempts. Urban governance, acting with the idea of which features of cities can be made into entrepreneurship elements and marketed, tended to use their cultural assets for this purpose. Gaziantep city has also been included in this market by using its cuisine and food culture. Constructing an urban identity also has a class aspect. Upper middle classes are involved in the urban governance and they can be the decision makers in the construction of urban identity. Many restaurants that exist to promote the culinary culture in the city belong to the upper middle class peoples. Urban cuisine is introduced through these restaurants. Therefore, it should not be overlooked that this promotion has a class dimension as well. As a result, many cities today aim to market their cultural assets. However, it is important to be careful about the policies to be applied and to adopt an inclusive approach while doing this.

Giriş

Kentler, uzun tarihsel süreçlere sahip olan, içinde pek çok sosyal olgu ve olay barındıran önemli birimlerdir. Kent, görünümünün hepsini bir kerede anlaşılmasını sağlayacak tek bir anlam ya da tanıma sahip değildir. Kaldı ki sosyoloji disiplininin ilgi alanına giren hiçbir analiz birimi, zaman karşısında değişmeden var olamaz. Yine en önemli temel analiz birimlerinden olan kentler de tarihsel süreç içerisinde pek çok değişim ve dönüşüme uğramıştır.

Türkiye'deki kentleşme sürecine bakıldığında pek çok değişimin kentleri etkilediği rahatlıkla gözlemlenebilir. Türkiye'deki kentleşmeyi ele alan literatür bu alanda üç ana eşiği öne çıkarmaktadır. İlk, kentlerde 1950'li yıllara kadar modernleşme ve fiziki altyapının sağlanmasına yönelik değişimler görülmekteyken 1950'li yıllarla beraber tarımda yaşanan makineleşme sonucunda kırdan kente yoğun göçler yaşandığı bilinmektedir. Burada dikkat çeken, yaşanan bu yoğun göçlerle değişen kent yapısıdır. İkinci olarak, 1980'li yıllara gelindiğinde kent nüfusunun artık kır nüfusundan fazla olduğu bilinmektedir. Ekonomi politikalarındaki değişimler ve kentlerdeki ekonomik yatırım fırsatlarının artması yine kent yapısının değişiminde etkili olmuştur. Bu dönemde özellikle merkezde değil de Gaziantep gibi çeperde kalan kentler ekonomik fırsatların değerlendirilmesi amacıyla öne çıkmıştır. Bundan sonraki süreçte ise kentler üzerinde küreselleşmenin etkileri kendini göstermiştir. Özellikle 2000'li yıllarla beraber birçok kent için cazibe merkezi olmak ya da olabilmek önemli bir mesele hâline gelmiştir (Genç vd., 2021, s. 53-56). Üretimden ziyade tüketimin öne çıktığı bu dönemde potansiyel müşterinin dikkatini çekerek kentleri ön plana çıkarma politikaları dikkat çekmektedir.

Bu çalışma, Gaziantep kentinin kent kimliği inşasında öne çıkan faktörleri incelemektedir. Bu amaçla ilkin kent kimliği kavramının ne anlama geldiği ve kent kimliği inşasında etkili faktörlerin neler olduğu ortaya konacaktır. 2000'li yıllara gelindiğinde küreselleşmenin de etkisiyle kentler için kültürel unsurları kent kimliğine dahil etme süreci başlamıştır. Gaziantep kent kimliği gazi kent, sanayi kenti gibi kavramlarla ifade edilirken son yıllarda kent kimliğinin yeniden inşası söz konusu olmuştur. Kent mutfağı, 2015 yılında gastronomi alanında UNESCO'nun "Yaratıcı Şehirler Ağı"na dahil edilmiştir. Bu gelişmenin etkisiyle beraber kent kimliği gastronomi ve yemek kültürü bileşenleriyle yeniden inşa sürecine girmiştir. Gaziantep'te özellikle mutfağın koruma altına alınmasıyla ortaya çıkan kent kimliği inşasında hangi bileşenlerin öne çıktığını açıklayarak çözümlenmek, çalışmanın öncelikli amaçlarından birini oluşturmaktadır. Gastronomi kenti kimliğinin yerel unsurların yeniden keşfinden ziyade kültür endüstrisinin bir ürünü olduğunu ve kent yöneticilerinin çabalarıyla inşa edildiğini ortaya koymak çalışmanın bir diğer amacıdır.

Çalışmada kullanılan veriler, konuya ilişkin literatür taraması, yerel kent dergileri ve kent kimliğinin girişimci yönünü ortaya çıkarmak amacıyla etkili olan aktörlerle derinlemesine görüşmeler aracılığıyla oluşturulmuştur. Çalışmada girişimci kent yönetiminin kent kimliğinin yeniden inşasındaki rolünü anlayabilmek için ihtiyaç duyulan verilere ulaşabilmek için amaçsal örneklem kullanılmıştır. Gaziantep Ticaret Odası, Gaziantep Sanayi Odası ve Büyükşehir Belediyesi'nden katılımcılar bu amaca göre seçilmiştir.

Kent Kimliği

Kent kimliği, kısaca kentsel mekânlarla kurulan ilişkiler sonucunda ortaya çıkan genel semboller bütünü olarak ifade edilmektedir. Birçok sosyal bilim disiplininin ilgi alanına giren kimlik kavramının temel iki boyutu vardır. Bunlardan ilkin kişinin kendini tanımladığı yer olan bireysel kimlik; diğeri ise daha çok toplumla ilişkili olan alanlarla inşa edilen kolektif kimlik oluşturur. David Harvey, kendimizi diğerlerinden ayırma şeklimizin kimliklerimizi oluşturduğunu belirtir (2006, s.337). Her kimlik inşası kendi içinde "öteki"ni de barındırır.

Başka bir deyişle kimlik inşasının her boyutu benzerlikler ve farklılıklar barındırır. Kent kimliği de bu ikilik üzerinden kendini var eder.

Kent kimliği, aktörün bireysel kimliğinin de bir parçasıdır. Bireysel kimlik ve kentsel çevre arasında karşılıklı bir ilişki vardır ve bu ilişki kolektif kimlik inşasında da etkilidir. Kent kimliğinin inşasında bireysel ve kolektif kimlik değerlerinin iç içe geçtiğini ve bir süreklilik arz ettiğini görebiliriz (Lalli, 1988, s.304).

Melek Göregenli'nin de (2010) belirttiği üzere bireysel kimlik inşasında kendini gösteren ben ve öteki ya da kolektif kimlikte kendini var eden biz ve onlar ikiliği, söz konusu kent kimliği olduğunda “burası ve orası” ayrımı üzerinden inşa edilmektedir. Kentlerin birbirinden farklı olmasını sağlayan özellikler kent kimliğinin inşasında kendine yer bulur. Marco Lalli (1992, s. 294, 295) kent kimliğinin çok boyutlu bir yapısı olduğundan bahseder: karşılaştırma, aşinalık, aidiyet, süreklilik ve bağlılık boyutları kent kimliği inşasında etkili olan alt unsurlardır. Buna göre kent kimliğinin inşasında ilk aşama, bireylerin kendi kentleri olarak benimsedikleri yerleri diğerleriyle karşılaştırmalarıdır. Bu karşılaştırma sırasında kentlerin bazı özellikleri öne çıkarılarak sembolleştirilir. Aşinalık, bireylerin kendilerini bireysel ve toplumsal olarak rahat hissetmeleriyle ilişkili olarak gelişir. Aidiyet, kente bağlı olmayı ve bireyin geçmişiyile ve kökleriyle ilişkilendirerek o kenti algılamasıyla ilgilidir. Aidiyet de yine aşinalık gibi bireylerin kendilerini rahat hissetmesiyle ilişkilidir. Süreklilik boyutunda birey kendi geçmişini ve kent tarihi ile ilişkilendirerek kent ile arasında bir süreklilik kurar. Burada kişisel deneyimlerin simgeleştirilmesi yer alır. Son olarak bağlılık boyutu ise aidiyet boyutu ile ilişkili olarak karşımıza çıkar. Birey kente bağlılık ve aidiyet duygusuyla beraber “evinde olma” hissini taşır.

Sonuç olarak, kent kimliği olgusunun farklı boyutları vardır. Yukarıda da bahsedildiği üzere bazı çalışmalar kent kimliği inşasını bireylerin kent ile olan ilişkisi üzerinden çözümlenmeye çalışırken (Göregenli Vd., 2014; Karakuş, 2014; Hopkins ve Dixon, 2006; Lewicka 2008) bazıları ise bu olguyu yalnızca somut mekân analizleri üzerinden anlamaya çalışır (Örer, 1993; Butina-Watson, Bentley, 2007; Ökesli, Gürçınar, 2012). Başka bir deyişle, bazı kentlerde mekânsal yapılar ve onun bileşenleri kent kimliği inşasında öne çıkabilirken bazı kentlerde kültürel ve tarihsel, toplumsal özellikler öne çıkarılabilir.

Bu makalenin odak noktasını oluşturan Gaziantep, Türkiye kentleşme sürecinde ortaya çıkan pek çok değişimden fazlasıyla etkilenmiş ve kent kimliği de bu süreçler sonucunda çok katmanlı bir yapıya sahip olmuştur. Gaziantep kent kimliğinin tarihsel bağlamına bakacak olursak kentin tarihini ve kimliğini en çok etkileyen hususlardan biri, kentin geçmişten günümüze bir sınır kenti özelliği taşıması ve buna bağlı olarak gelişen alışkanlıklardır. Bu durum “kendi kendine yeten kent” söyleminin inşasına ve egemen siyasal güce olan bağlılığı beraberinde getirmiştir. Kurtuluş Savaşı döneminden sonra “gazi kent” unvanı kent kimliğine eklenmiştir. Sanayileşme döneminde kent kimliğinde öne çıkan en önemli unsurlardan birisi kentin ve kent insanının “girişimci ruh”una yapılan vurgulardır.

2000’li yıllara geldiğimizde ise kent kimliğinde farklı bir unsur öne çıkarılarak “gastronomi kenti”, “gurme kent” söylemleri kent kimliğine eklenmektedir. Kentin mutfak ve yemek kültürüne odaklı olarak gerçekleştirilen bu yeniden inşa sürecine girişimciler, üreticiler, tüketiciler, yöneticiler gibi pek çok aktör katkı sağlamıştır.

Kültür Endüstrisi ve Kent Kimliğinin Yeniden İnşası

Kent kültürünün kent kimliğine ve daha da önemlisi kent ekonomisine katkısının fark edilmesi pek çok kent için kimliğin yeniden inşasını beraberinde getirmiştir. Yerele ait olan

yemek, sanat, zanaat gibi uğraşlar, kent dışındaki insanların dikkatine sunularak kentlerin kimliğine eklenmiştir.

Yerelin ön plana çıkarılması küreselleşme sürecinin sonuçlarından biridir. Küreselleşme dünya genelinde görülen, iletişim ve ulaşım imkânlarının gelişmesiyle hız kazanan, çok boyutlu ve karmaşık bir yapıya sahiptir (Tomlinson, 2013). Kentler küreselleşmenin ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi etkilerinin gözlemlenebileceği önemli birimlerdir. Bu süreçte kentler özellikle ekonomi politikaları, yatırım fırsatları gibi pek çok konuda ortak bir yol haritasına sahiptir. Bununla beraber yerel değerlerin ön plana çıkarılması ve pazarlanması da bu süreçte sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Artık kentlerde yalnızca fiziki mekânlar değil aynı zamanda meta haline getirilebilecek/dönüşebilecek, yerele ait olan her türlü değer ön plana çıkarılmaktadır.

Günümüzde artık pek çok kent insanların ziyaret rotasında bulunabilmek ya da yatırımcıların dikkatini çekebilmek için kültürel varlıklarını kullanmaktadır. Amerika ve Avrupa kentleri 1970’li yıllarda kültür varlıklarını girişimci stratejiler aracılığıyla kullanmaya başlamıştır. Türkiye için bu durum 1980’li yıllarla beraber başlamıştır. Yerel yönetimler kent ve kültür ilişkisini ortaya çıkaran girişimci stratejiler kullanmaktadır. Gaziantep de 2000’li yıllarla beraber kentte “Gaziantep’in yerel değerlerini bugüne taşımak” olarak adlandırılan bir hareketlilikle bu girişimci stratejileri kullanmaya başlamıştır. O güne kadar sanayi kenti olarak anılan kent, günümüzde artık tarihi dokusu, müzeleri gibi başka unsurlarla ön plana çıkmaya ve dikkatleri çekmeye çalışmaktadır.

Kültür ve kent konusunu inceleyen çalışmalar konuya iki temel perspektiften yaklaşmaktadır. İlk yaklaşım kültürün kent yaşamında görünür kılınıp metalaştırılarak kentin özellikle turistlere nasıl pazarlandığı meselesine odaklanır (Gibson, 2002; Santagata, 2002; Scott, 1997; Yang, 2001). İkinci yaklaşım ise kentlerde yoğunlaşan iyi eğitilmiş üst-orta sınıf için kültürel tüketim yaratma arzusuyla, kentlerin kültür varlıklarının nasıl kullanıldığı üzerine yoğunlaşır (Brook ve Kushner, 2001; Jager, 1986). Özellikle 1980’lerde artan kentlerdeki soylulaştırma tartışmaları üst-orta sınıfın kültürel baskılarıyla alakalı olarak gündeme gelmektedir (Zukin, 2000, ss.263-71).

Birçok kent yönetimi için girişimciliğin yorumu, kentlerde ilgi çekici bir imaj yaratılması gerektiği şeklinde olmuştur (Ward, 1998). Bu durum ilgiyi kent mekânına çekmek için yerele ait olan birçok şeyin yeniden ele alınarak ve metalaştırılarak ön plana çıkarılmasını sağlamıştır. Bu sürecin Gaziantep’teki yansıması ise yenilikçi bir strateji olarak yereldeki mutfak vurgusunu kent kimliği politikalarına katmak şeklinde tezahür etmiştir. Gastronomi kenti inşasıyla Gaziantep, mutfak kültürü aracılığıyla yerli yabancı fark etmeksizin, güçlü bir ekonomik sermayeye sahip olan ya da olmayan herkes için bu konuda bir cazibe merkezi olmaya çabalamaktadır.

Kent Kimliği Oluşturma Sürecinde Girişimci Kent Yönetimleri

Kentlere çekici bir imaj yaratmak, bu imajı kent kimliğine eklemek ve buradan ekonomik bir çıktı elde etme amacı ve çabası yöneticilerin ve kent elitlerinin etkin olduğu bir alandır. Kent yönetimlerinin süreç içerisinde girişimci bir nitelik kazanarak kentlerini öne çıkarma amaçlı projelere yer verdikleri bilinmektedir (Ward, 2000; Kirlin ve Marshall, 1988; Harvey, 2016; Jessop ve Sum, 2000).

Kent girişimciliği kavramı David Harvey tarafından özellikle 1970’li yıllar sonrasında kentlerin yönetilme biçimlerindeki değişimi ortaya koymak için geliştirilmiş bir kavramdır. Burada kent yönetimlerinin idari yaklaşımlarının artık girişimci bir nitelik kazandığına yönelik vurgu önemlidir. Buna göre, kentlerin kültürel kimliği, bunun üzerine konumlanan imajları ve yerel olanın özgünlüğünü ortaya çıkararak altını çizmek, bu girişimciliğin en genel

görünümüdür (Harvey, 1993; 2015). Harvey'in kent kimliği inşası sürecinde yerel yönetimlerin girişimci niteliklerine ve uyguladıkları politikalara olan bu vurgusu, süreç içerisinde kent belediyelerinin değişen yapısını vurgulamayı zaruri kılmaktadır.

Tarık Şengül (2009, s.160), Türkiye'de yerel yönetim deneyimini üç temel döneme ayırabileceğimizi söyler. Birinci dönem, yerel yönetimin merkezdeki yönetimin bir uzantısı olarak işlev gördüğü cumhuriyetin kuruluşuyla başlayan ve 1970'li yıllara kadar süren dönemdir. İkinci dönem, 1970 ve 1980 yılları arasında değişen kent koşullarına ve nüfusuna bağlı olarak yerel yönetimlerin merkezî yönetim karşısında özerkleşme çabasını içeren dönemdir. Üçüncü dönem ise 1980 yılında başlayan ve günümüze dek devam eden yerel yönetim pratiklerinin kentsel işletmecilik ve girişimcilik alanına kaydığı dönemdir. Yukarıda bahsedilen tüm dönemler kent kimliği inşasında hangi özelliklerin öne çıkacağını etkilemiştir.

Türkiye'deki yerel yönetim deneyiminin üçüncü dönemi olarak nitelendirilen kentsel işletmecilik ve girişimcilik dönemi bu çalışmanın odaklandığı dönemdir. Kent yönetimlerinin girişimci ve işletmeci nitelik kazanması çalışmanın argümanını desteklemesi açısından da önemlidir. Buna göre 1980 yılı sonrasında değişen ekonomik, siyasi ve toplumsal koşullar neticesinde kent yönetimleri emeğin yeniden üretiminden ziyade sermayenin yeniden üretimine odaklanmışlardır (Harvey, 1989). Küreselleşmeyle birlikte düşünüldüğünde bu süreç kentleri ve kentler adına inşa edilen kimlikleri daha dikkat çekici bir hâle getirerek uluslararası çapta öne çıkmasına vesile olmaktadır.

Yukarıda da bahsedildiği üzere kent yönetimlerinin girişimci bir nitelik kazanması kentlerde hangi unsurların bu amaçla kullanılabileceği düşüncesini de beraberinde getirmiştir. 1970'li yıllarda Amerika ve Avrupa kentlerinde kültür, yerel yönetimlerin girişimcilik stratejilerinde bir araç hâline gelmeye başlamıştır (Zukin, 2000, s.12). Bu çalışmada kent girişimciliği, Gaziantep kenti özelinde gastronomi kenti kimliği üzerinden çözümlenecektir. Bu kısımda yemek kültürünün kentteki yerine, önemine ve bununla beraber kent kimliğinin yeniden üretimindeki işlevine yer verilecektir.

Gastronomi Kenti Kimliği Bağlamında Gaziantep Örneği

Gaziantep'in coğrafi ve tarihsel özelliklerinin pozitif etkileriyle beraber güçlü bir yemek kültürüne sahip olduğu bilinmektedir. Coğrafi yapının, toprağın veriminin ve iklim şartlarının olumlu etkilerinin yanı sıra tarih boyunca özellikle İpek Yolu üzerindeki konumu nedeniyle diğer topluluklarla temas hâlinde olması bu zenginliğin en önemli nedenlerindedir. Kentin yemek kültürüyle ilgili en eski yazılı kaynakların Hititler'e dayandığı bilinmektedir (Ünal, 2007, s.17). Kent yaşamının belleğini kayıt altına alan yerel dergiler aracılığıyla kentte yemek kültürünün ve yemek kültürüne yönelik ritüellerin kentte yaşayanlar için her zaman ön planda olduğu ortaya konmuştur.

“Yaz günleri hayatlara hasır ve minder serilir. Yer sofrasında yemek yenir daha sonra çay, kahve içilip meyveler yenir, konu komşuyla birlikte sohbet edilirdi. Akşamları yapılan yemeklere konan halis sade yağın kokusu, yedi sekiz kapı öteden mis gibi kokardı. Yapılan yemeklerden en yakın komşulara nefsi kalmasın diye birer tabak yollanırdı. Düğün, hastalık, ölüm, şire çıkarma, ekmek yapma, kışlık salça çıkarma, patlıcan oyma, bayram yuvarlaması gibi işlerde konu komşu imece usulü bir araya gelerek, elbirliği ile bu işler halledilir, çok sıcak olan bu içten ilişkiler biteviye devam eder giderdi” (Bireciklil, 2007, s.52).

Kentte özgü yemek kültürü, kent mutfağının 2015 yılında UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı'na dahil edilmesiyle kent kimliği inşasında sıklıkla dile getirilen ve vurgu yapılan bir alan hâline gelmiştir. UNESCO koruması, turizm ve ticareti teşvik etmek veya dünya sahnesinde etkisini arttırmak için bir fırsat olarak görülmektedir. Aslında Gaziantep'te inşa edilen gastronomi kenti kimliği, kent politikalarında hâkim olan soylulaştırma, tarihi koruma ve görsel

olarak dikkat çeken projelerin devamı olarak geliyor. Bu tip kültürel stratejiler kentlerde 1960'ların sonlarında ve 1970'lerin başlarında büyük trendler olarak belirmiştir (Zukin, 2000: 39).

UNESCO Yaratıcı Kentler Ağı'na dahil olmak için kent yönetimleri korunmasına değer olarak gördükleri kültür varlıklarını detaylandıran bir teklif metniyle başvuru yapmaktadır. Kent yöneticileri, 2012 yılında yaptıkları ilk başvuruda kurul tarafından reddedilince sonrasında daha ayrıntılı bir teklif hazırlayarak tekrar başvuru yaptıklarını belirtmişlerdir. Bu ağa dahil olmak gastronomi kenti kimliği inşası için önemli bir girişimcilik örneğidir. Ancak bunun öncesinde bu inşaya yönelik pek çok girişimin olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin bu çalışmaya katkı sunan görüşmecilerden yerel yönetim ekibine bu alanda danışmanlık veren bir katılımcı, yemek kültürünün öne çıkarılması ve kent kimliğine eklenmesinin ilk olarak festivaller aracılığıyla gerçekleştiğini belirtmiştir. 2005 yılında düzenlenen "Gurme Festivali" bunun ilk örneğini oluşturmuştur.

Görüldüğü gibi yemek kültürünün kent kimliğine eklenmesi konusunda yerel yönetimin çabası ve rolü büyüktür. Günümüzde kentte yemek festivallerinin artık her sene yapılan etkinlikler olduğunu belirtmek gerekir.

"(...) bu başlayan bir süreçti, festivallerle başladı bu konuda iyileştirmeler başladı, restoran sahipleriyle, baklavacılarla konuşarak daha böyle Antep'i presante edecek şekilde tanıtım yapın satın denildi, bu yetmediği için işte kurs kurduk. Musem'i kurduk" (Büyükşehir Belediyesi, Danışman).

Kentte yer alan Mutfak Sanatları Merkezi ya da kısaltılmış ismiyle MSM restoran yerel yönetimin girişimci rolünü destekleyen bir başka örnektir. Kentin özgün yemek kültürünün korunması ve sürdürülmesi amacıyla kurulmuş olan bu restoran yerli ve yabancı turistlerin uğradığı noktalardan biri hâline gelmiştir. Mekân gerek iç özellikleri gerekse yemeklerin sunumuyla yerelin küresel hâle gelerek pazarlanması adına iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Kent mutfağının bir marka değerinin olduğunun düşünülmesi yerel yönetimin girişimci yönünü daha fazla öne çıkarıyor. Marka Şehir Gaziantep projesi sanayide markalaşmanın artmasını hedefleyen bir proje iken zaman içerisinde kentte öne çıkarılmak istenen tüm değerler için "marka şehir" ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum elbette ki mutfakta ve yemek kültüründe de markalaşma düşüncesini beraberinde getirmiştir. Yemek kültürünün bir marka olarak öne çıkarılması ve kent kimliğine eklenmesi pazardaki yerini sağlamlaştırıp değerini arttırmak amacıyla yapılmaktadır. Türkiye İhracatçılar Meclisi Başkanı'nın konuşmasına ait olan aşağıdaki alıntı bu durumu örnekler niteliktedir.

"Türkiye'de artık sadece deniz, güneş ve kumu satmanın zamanı geçti. 500-600 dolar olan turist başına gelir, artık bizim için yetmiyor. Önce tanıtım ve marka olabilmek önemli. Eğer markaysanız bir şeysiniz, marka değilseniz hiçbir şey değilsiniz. Çünkü bugün 2-3 dolarlık tişörtün üzerinde bir şey yazmaz. Üstünde marka işareti varsa değeri artar. Marka olmak böyle bir şey. Biz de gastronomi dalında önce Türkiye'de, daha sonra dünyada Gaziantep'i marka yapmamız lazım" ("Gaziantep'in dünyada rekabet", 2016).

Gastronomi kenti kimliğinin inşasında kent yönetiminin önemli bir rolü olsa da diğer organizasyonlar ve kent aktörlerinin de bu inşadaki çabasından da bahsetmek gerekir. Zira bahse konu bu aktörler de gastronomi kenti kimliğine katkı sağlamaktadırlar. Örneğin Gaziantep Sanayi Odası ve Gaziantep Ticaret Odası temsilcileri mutfağın markalaşmasının coğrafi işaretler yoluyla mümkün olacağına inandıklarını belirterek bu noktada sürece destek vermişlerdir.

"Antep Baklavası, Türkiye'den tescil edilen ilk ve tek ürün olması açısından büyük önem taşımaktadır. Ayrıca, şehrimizle özdeşleşen lezzetlerinden "Antep Katmeri" tatlısının coğrafi işaretini almak için geçen yıl TPE'ye başvuruda bulunduk. Bu arada, GSO tarafından başlatılan Türkiye'nin en eski şehir markalaşma projesi olan "Marka Şehir Gaziantep Projesi"nin kapsamı, şehrin turizmi ve kent kültürünü

de içine alacak şekilde genişletilmesine Kent Konseyi tarafından karar verilmiştir. Açılan ihaleyi alan dünyanın en önemli şirketlerinden birisi, şehrimizi tüm yönleriyle ele alan bir tanıtım paketi hazırladı. Gaziantep'i sanayisiyle, ticaretiyle, turizmiyle, zengin mutfağıyla, tarihi ve kültürel değerleriyle birlikte yukarıya taşımanın gayreti içindeyiz" (Konukoğlu, 2016, s.36).

Marka olarak pazarda bir meta niteliği kazanan mutfak, yaygınlaşan gastroturizm olgusuyla birlikte daha da görünür hâle gelmektedir. Literatürde gastroturizm, yemek odaklı turizmi anlatmak için kullanılır. Bireylerin gidecekleri yerin yemek kültürüyle özel olarak ilgilenmesi ve yalnızca buna bağlı kalarak gidilecek yere karar vermesini tanımlamak için yemek odaklı turizm, tadım turizmi, yemek haccı gibi kavramlar kullanılmaktadır (Long, 2013, s.343).

Yemeğin insanları çeken bir cazibe unsuru olarak kullanılabilmesinin fark edilmesi kent yönetimleri ve kent aktörlerini bu yönde politikalar geliştirmeye sevk etmiştir. TÜRSAB'ın raporuna ("Türsab gastronomi turizmi", 2014) göre turistlerin 88.2'si seçtikleri destinasyonda yemeğin önemli olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla gastronomi artık katma değerli alternatif bir turizm alanı olarak karşımızda durarak kentsel gelişim politikalarını ve kent kimliklerini etkilemektedir. Gaziantep de bu gelişmelerden bağımsız değildir. Mutfağın pazarlanabilecek bir şey olduğunun fark edilmesi, gastronomi ile turizmi birbiriyle ilişkili olabilecek kavramlar haline getirmiştir. Kentte sektör olarak turizm yükselişe geçmiş ve kendine önemli sayılabilecek bir yer edinmiştir. Gaziantep'e düzenlenen, yeme-içme odaklı destinasyonlardan oluşan gastro turlar aracılığıyla bunu gözlemlemek mümkündür. Kent, bu vesileyle turistik bir özellik kazanarak tanıtımında yemek kültürü, öne çıkarılan unsurlardan biri hâline gelmektedir.

Gastrodiplomasi kavramı kent yönetiminin girişimci niteliğine bir başka örnektir. En kısa hâliyle tanımlamak gerekirse gastrodiplomasi toplumların yemek kültürü aracılığıyla tanınmalarını sağlaması anlamına gelmektedir. Bu tanınma çabası aynı zamanda etkili bir unsur olabilme amacı da taşımaktadır. Bu kavramla kent yönetiminin girişimci özelliğine bir başka açıdan bakma imkânı bulunabilir. Şöyle ki, ulusal arenada mutfak kültürü ve kimliği ile tanınırlık sağlayan kent; gastrodiplomasi hamleleri sayesinde uluslararası boyutta da tanınırlık kazanmayı hedeflemektedir. Belediye başkanı kentin gastronomi kimliğinin uluslararası boyutta da ilgi görmesini umduklarını pek çok kez ifade etmiştir.

"Böyle büyük bir sermayeyi anlatamıyorsak bu bizim eksikliğimiz. Hayatı durdurmaya çalışan bir anlayışa karşı daha çok çalışmaktan ve hepimizin işini en iyi yapmasından başka çaremiz yok. Alınları olmadan bir şey olmaz. Eğer 40 ülke tarihini yazmak için benim arşivime girmesi gerekiyorsa, göçler tarihi bu bölgeden yazılıyorsa, savaşlar tarihi, kahramanlıklar tarihi bu bölgede yazılıyorsa herkesin gözü üzerimizde. Yapacak çok işimiz var. Gaziantep'e daha çok turist gelmesi için sektör temsilcilerine elimizden gelen yardımı yapmaya hazırız" ("Şimdi Gaziantep'e gitme", 2016).

Yemek kültürü üzerinden inşa edilen gastronomi kenti kimliğinin sınıfsal bir özelliğinin de olduğunu belirtmek gerekir. Zira Harvey'in de vurguladığı gibi kent yönetimi kenti idare etmekten çok daha fazlasıdır ve bir koalisyon işidir (2015, s. 426). Bu koalisyonda kentli üst orta sınıfların önemli bir yerinin olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla gastronomi kenti kimliğinin inşasında da yer alırlar. Sınıf pozisyonu kent kimliği inşasını iki şekilde etkilemektedir. İlk olarak bu bireylerin beğeni oluşturucu (Bourdieu, 2015, s.32) yani neyin makbul olduğuna yön veren bir etkisi vardır. İkincisi bu beğeniler aracılığıyla karar mekanizmalarını da etkileme imkânları vardır. Kent kimliğine yemek kültürünün dahil edilmesinin önemli sınıfsal boyutları da vardır. Örneğin kentte gastronomi şehri olma amacıyla ilişkili olarak açılan ve işletilen ve genellikle yine orta sınıftan insanlara yönelik olan pek çok mekânın üst orta sınıf ailelere ait olduğu bilinmektedir. Bu sınıf, mutfak kimliğinin inşasında ve bu kimliğin yayılmasında etkindir. Öyle ki, gastronomi kenti inşasında kentteki mekânların

çeşitlenmesi, sayılarının artması ve kentte yaşayanlardan ziyade turistlere hitap etmesi gerekmektedir.

Sonuç

Kent yönetimlerinin girişimci bir nitelik kazanması ekonomi politikalarının tüketim kültürünü öne çıkarması ile ilişkili olarak gelişmiştir. Neoliberal politikaların etkisiyle her ürünün pazara meta olarak sokulabileceği fikri, kent yönetimlerini de bu bağlamda düşünmeye sevk etmiştir. Kentlerin hangi özelliklerinin girişimcilik unsuru hâline getirilerek pazarlanabileceği düşüncesiyle hareket eden kent yönetimleri, kültürel varlıklarını buna yönelik kullanma eğilimine girmişlerdir. Gaziantep kenti de bu pazara mutfak ve yemek kültürünü kullanarak dahil olmuştur.

Kent yönetimlerinin girişimci özelliği rekabeti de beraberinde getirmiştir. Bu rekabetin hem uluslararası hem de ulusal olmak üzere iki boyutu vardır. Bu rekabet ortamında sermaye ve kültür iç içe geçerek kültürel varlıkların yalnızca satılabilme ya da cazibe unsuru olma potansiyeline yönelik değer analizleri yapılmaktadır. Ancak burada salt ekonomik bir yaklaşımın kültürel unsurların asıl değerlerini kaybettireceğini, bu durumun uzun yıllar içinde oluşan bir birikimin ürünü olan bu varlıkları yalnızca pazarda satılan bir meta hâline getireceği uyarısını da yapmak gerekir. Başka bir deyişle, mutfak unsurunun kent kimliğine eklenmesi mutfak özelinde kent kültürünün metalaştırılmasına tekabül etmektedir. Ayrıca girişimci kent yönetimlerinin özellikle bu rekabet ortamında kentte yaşayan çoğunluk için kapsayıcı olamadığı da gözlemlenmiştir. Öyle ki, bu kimliğin inşası her ne kadar yerel kültürel değerler aracılığıyla yapılsa da özellikle turizme hizmet eden mutfak noktasında kentte yaşayan insanların gastronomi kenti kimliğini dışarıda satılan mutfak olarak algıladıkları ortaya çıkmıştır. Ancak daha derinlikli sonuçlar için kentte yaşayan ve kent nüfusunun önemli bir kısmını oluşturan alt ve alt orta sınıflar açısından Gaziantep'in gastronomi kenti kimliğinin ne ifade ettiğini ortaya çıkaran çalışmalara ihtiyaç vardır.

Son olarak, Gaziantep'in kent kimliğinin inşasında üç ana dönem ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki savaş sonrası kahramanlık söylemleriyle pekiştirilen gazi kent Antep kimliğidir. İkincisi, özellikle 1980 sonrası geliştirilen ekonomi politikalarının etkisiyle öne çıkan sanayi kenti Antep kimliğidir. 2000'li yıllardan sonra kent ve kültürü bir arada düşünen ekonomi politikalarının etkisiyle kent yönetimleri, yerel kültürel unsurlarını nasıl öne çıkaracaklarını düşünmeye başlamış, Gaziantep de bu atmosferden geri kalmayarak mutfağı kent kimliğine dâhil etmenin yollarını aramıştır. 2015 yılında UNESCO'nun kent mutfağını koruma listesine alması ise bu süreci hızlandıran bir etki yapmıştır.

Kentin ekonomik ve toplumsal dönüşümü aynı zamanda kimlik tanımlamalarının da tarihini ve dönüşümünü oluşturur. Kentin tarihini ve karakterini etkileyen ilk ve en önemli husus, bu kentin geçmişten beri bir sınır kenti olması ve buna bağlı olarak kentsel alışkanlıklar edinmesiyle ilişkilidir. Kent kimliğine mutfak gibi bir unsurun dahil edilmesi ve yeniden inşa süreci ulusal ve uluslararası ölçekte kent kimliklerine dahil edilen kültür varlıklarından bağımsız düşünülemez. Kent kimliğinde yaşanan bu değişim ilk olarak bununla ilgilidir. Her şeyden önce bir sınır kenti olan Antep farklı ölçeklerde yaşanan bu değişimlere ayak uydurmaktadır. Ayrıca kent için farklı ölçeklerde söz sahibi ve görünür olmak her zaman önemli olagelmıştır. Uluslaşma döneminde görünür olmanın aracı modernleşme ve Batılı değerler iken sanayileşme döneminde ekonomik atılımlar ve farklı ölçeklerdeki temsilciliklerde söz sahibi olmaktır. Kültürel endüstrileşme döneminde ise görünür olmanın en makbul aracı, mutfak kültürüdür. Bu dönemde mutfak görünür olma çabalarına uyum gösteren en iyi eşliktir. Kentte, gastroturizmin gelişmesi ise temelde diğerlerinin ilgisini çekmek ve popülerlik kaygısı güden girişimci kent yönetiminin çabalarına dayanmaktadır.

Kaynakça

- Birecikligil, H. (2007). Beyaza leke düştü... *Gaziantep Tarih Kültür Dergisi*, 9, 52-55.
- Bourdieu, P. (2015). Ayrım. (D. Fırat Şannan, A. Günce Berkkurt, Çev.). Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Brooks, A. C. ve Kushner, R. J. (2001). Cultural districts and urban development. *International Journal of Arts Management*, 3(2), 4-15.
- Genç, F., Keyder, Ç., Keyman, E. F., ve Köse Badur, A. (2021). *Kentlerin Türkiyesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gibson, C. (2002). Rural transformation and cultural industries: popular music on the new South Wales far north coast. *Australian Geographical Studies*, 40(3), 337-356.
- Göregenli, M. (2010). *Çevre psikolojisinde temel konular*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Göregenli, M., Karakuş, P., Kösten, Y.Ö., Umuroğlu, G. İ. (2014). Mahalleye bağlılık düzeyinin yer kimliği ile ilişkisi içinde incelenmesi. *Türk Psikoloji Dergisi*, 29 (73), 73-85.
- Harvey, D. (1993). From space to place and back again: reflections on the condition of postmodernity. J. Bird, B. Curis, T. Putnam, G. Robertson ve L. Tickner (Ed.), *Mapping the futures: local cultures, global change* (ss. 3-29). Londra: Routledge.
- Harvey, D. (2006). *Postmodernliğin durumu*. (S. Savran, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Harvey, D. (2015). *Sermayenin mekânları*. (B. Kıcırcı, D. Koç, K. Tanrıyar ve S. Yüksel, Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Harvey, D. (2016). *Kent deneyimi*. (E. Soğancılar, Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Hopkins, N., Dixon, J. (2006). Space, place, and identity: Issues of political psychology. *Political Psychology*, 27, 173-185.
- Jager, M. (1986). Class definition and the aesthetics of gentrification: Victoriana in Melbourne. N. Smith ve P. Williams (Ed.) *Gentrification of the city*. London: Routledge.
- Jessop, B. ve Sum, N.-L. (2000). An entrepreneurial city in action: Hong Kong's emerging strategies in and for (inter) urban competition. *Urban Studies*, 37(12), 2287-2313.
- Karakuş, P. (2014). *Farklı kimlik gruplarında yer kimliği, yerin anlamları ve kültürlenme süreçleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Kirlin, J. & Marshall, D. (1988) Urban Governance: The new politics of entrepreneurship, Urban change and poverty içinde Der. M. McGeary, & L. Lynn. Washington, D.C.: National Academy Press.
- Lalli, M. (1988). *Urban identity. in environmental social psychology*. Dordrecht: Springer.
- Lalli, M. (1992). Urban-related identity: theory, measurement and empirical findings. *Journal of Environmental Psychology*, 12, 285-303.
- Lewicka, M. (2008). Place attachment, place identity, and place memory: restoring the forgotten city past. *Journal of Environmental Psychology*, 28, 209-231.
- Long, L. M. (2013). Food in tourism Studies. K. Albala (Ed.), *International handbook of food studies*. New York: Routledge.
- Örer, G. (1993). *İstanbul'un kentsel kimliği ve değişimi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Saban Ökesli, D., Gürçınar, Y. (2012). An investigation of urban image and identity. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(1), 37-52.
- Santagata, W. (2002). Cultural districts, property rights and sustainable economic growth. *International Journal of Urban and Regional Research*, 26(1), 9-23.
- Scott, A. J. (1997). The cultural economy of cities. *International Journal of Urban and Regional Research*, 21(2), 323-339.

- Şengül, H. T. (2009). *Kentsel çelişki ve siyaset*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Tomlinson, J. (2013). *Küreselleşme ve kültür*. (A. Eker, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ünal, A. (2007). *Anadolu'nun en eski yemekleri; Hititler ve çağdaş toplumlarda mutfak kültürü*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Ward, S. (1998). *Selling places*. London: Routledge.
- Ward, K. (2000) Front rentiers to rantiers: 'active entrepreneurs', 'structural spectators' and the politics of marketing the city. *Urban Studies*, 37(7), 1097-1107.
- Yang, M.-C. (2001). Kinmen: governing the culture industry city in the changing global context. *Cities*, 18(2), 77-85.
- Zukin, S. (2000). *The cultures of cities*. Massachusetts: Blackwell Publishers.

Web Siteleri

- Gaziantep'in dünyada rekabet edeceği alanların başında arkeoloji ve gastronomi geliyor. (2016, 14 Ocak). Erişim adresi: <https://www.gaziantep.bel.tr/tr/haberler/sahin-gaziantepin-dunyada-rekabet-edecegi-alanlarin-basinda-arkeoloji-ve-gastronomi-geliyor>
- Türsab gastronomi turizmi raporu. (2014). Erişim adresi: http://www.tursab.org.tr/dosya/12302/Tursab-Gastronomi-Turizmi-Raporu_12302_3531549.Pdf
- Şimdi Gaziantep'e gitme zamanı. (2016, 1 Ekim). Erişim adresi: https://www.tursab.org.tr/haberler/simdi-gaziantepe-gitme-zamani_15165

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Çalışan Kadın Yoksullar ve Yoksulluğuna Dair

Concerning Working Poor Women and Their Poverty

Elife KART^{a*} Harun ÖNGÖR^b

^a Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Antalya / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0001-9917-3507

^b Yüksek Lisans Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-4467-917X

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 31 Ekim 2022

Kabul tarihi: 22 Aralık 2022

Anahtar Kelimeler:

Çalışan yoksulluğu,

Yoksulluğun kadınlaşması,

Çalışan kadın yoksulluğu,

Çalışan kadın yoksullar

ARTICLE INFO

Article History:

Received: October 31, 2022

Accepted: December 22, 2022

Keywords:

Working poverty,

Feminization of poverty,

Working female poverty,

Working poor women

ÖZ

Yeni yoksulluk, çalışan yoksulluğu ve yoksulluğun kadınlaşması olguları, birbiriyle ilişkili ve birbirini besleyen bir durumu ifade eder. Bu çalışmada, ilgili kuramsal literatür ve konuyla ilgili farklı ülke deneyimlerini içeren çalışmaların sonuçları değerlendirilerek “çalışan kadın yoksulluğu”nun yapısal kaynakları, nedenleri, belirleyici ve ayırt edici unsurları ilişkisel bir yaklaşımla tartışılmaktadır. Çalışan kadın yoksulluğunun, çalışan yoksulluğundan farklılaşan içerikleri dikkate alınarak çalışan kadın yoksulluğunu besleyen, yeniden üreten toplumsal, ekonomik ve hane yapısı gibi unsurlara, toplumsal cinsiyet perspektifi ekseninde yoğunlaşmaktadır. Küresel neoliberal iktisadi politikalar, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden kaynaklı çoklu dezavantajlara sahip “çalışan kadın yoksullar” açısından yoksulluğu, daha kırılabilir ve yıkıcı hâle getirmektedir. Çalışan kadın yoksulluğu, biriken ve bu nedenle giderek katmanlaşan sorunların, daha şiddetli tezahürlerini ortaya koymaktadır. Çalışan kadın yoksulluğu, emek piyasasının heteronormatif kuruluşu ve işleyişi içerisinde hem “kadın” hem de “çalışan” yoksul olmanın çoklu dezavantajlarına sahip kadınlar açısından, yoksulluğun aldığı yeni ayırt edici unsurlar, kadınların deneyimlediği farklı yoksulluklar ve çalışan yoksulluğunu azaltmaya/iyileştirmeye yönelik önleyici politikalar üzerine yeniden düşünmeye imkân vermektedir. Farklı ülke deneyimlerini içeren çalışmalar, çalışan kadın yoksulların oransal olarak giderek arttığını, çalışan kadın yoksulluğunun giderek yaygın hâle geldiğini göstermektedir.

ABSTRACT

The phenomenon of new poverty, working poverty and the feminization of poverty indicate a relational, mutually nurturing, and processual situation. Within the context of the related literature through evaluating the results of the studies concerning various countries, structural causes, determinative and distinctive characteristics of “working female poverty” are discussed in a relational context. Considering the differentiating features of ‘working female poverty’ from ‘working poverty’, some main elements such as social, economic, and household structures that feed and reproduce working female poverty are focused here from a gender perspective. Neoliberal economic policies make poverty more fragile and destructive for “working poor women” who already have multiple disadvantages due to gender inequalities. “Working female poverty” reveals more severe appearances of accumulated and reproduced and thus gradually stratified problems. “Working female poverty” allows one to reconsider women with multiple disadvantages for being both “women” and “employees” within a heteronormative structure and functioning of the labor market, for the new distinguishing elements of poverty, for different deprivations experienced by women, and reconsidering for the preventive policies to reduce working poverty. Studies including various country cases display that the proportion of “working female poverty” has gradually increased proportionately and that poverty has become more prevalent by degrees.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: elifekart@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Scaling down the state's regulative and protective roles due to neoliberal global political economies generates prevalent and permanent inequalities. A formal labor structure based on relatively good conditions and wages converts into an informal labor structure based on uncertainty and volatility-laden working conditions and low/inadequate wages (Kart, 2021). A reorganized labor market through a flexible labor regime becomes distinctive with its informalized characteristics. That transformation means the loss of stable and regular jobs (Han, 2018: 335) and exclusion from mechanisms that enables a human being's inclusion into the labor market and their staying present in the market. Flexibility which has become a norm in the labor market, unemployment based on the principles of precarity, permanent/long term/chronic unemployment, working on volatility and low wages, and tendencies of informalization are the impacts of the neoliberal global economy on the labor market. The expression "there is no long term," which underlines the content of new and flexible capitalism, emphasizes the exclusion of permanent and secure conditions. Flexibility in new capitalism reorganizes work, workplaces, and life as a whole (Sennett, 2014; Sennett, 2011). "Vulnerability, most of us have been experiencing nowadays towards political violence, and economic insecurity" (Muehlebach, 2013:297) is produced based on the fear of dismissal and wages (Lazzarato, 2015: 120-140). Insecurity, loss of work security, and prevalence of part-time jobs make subcontracting, inclusion into the temporary labor market, and feminization of the labor force explicit (Harvey, 2003: 177; Kan, 2014: 261; Şenses, 2019: 193; Wichterich, 2014). The new structure of the labor market creates the possibility that women's labor is exploited because of part-time employment (Harvey, 2003: 177). Poverty is closely related to insecurity resulting from the failure of mechanisms regulating social life and the transformation of the labor and welfare state under the conditions of globalization (Han, 2018: 331). The vulnerable basis created by these disadvantages includes working poor women. Not being able to escape poverty despite working (Kapar, 2010) can be considered a manifestation of new poverty. The relation between inclusion into the labor market and escape from poverty weakens and becomes vulnerable. Therefore, one of the most important features of new poverty is "working poor" in discordance with old poverty (İpek, 2015: 83). Existent concerns about the working poor are certainly related to recent developments in the labor market (Andreß & Lohmann, 2008). Working poverty is low-paid jobs besides the impacts of economic globalization on income inequality. It is of great significance that different social labor forces and taxation politics are developed for the working poor to escape from low wages and working poverty (Gutiérrez Palacios et al. 2009). The fact that poverty affects not only those who are outside the labour market but also a significant part of those who are employed, has led to an intense discussion of the phenomenon of working poor (Suğur et al., 2008, s. 89). Working poverty is the situation where employees do not have enough income to meet their basic needs even though they work (Kapar, 2005, s.53). The concept of "working poor" indicates an increase in atypical, precarious, unstable, uncertain, risky work models and the increasing polarization in the labor market between low or unskilled work and high-skilled work (Peña-Casas & Latta, 2004). The criteria which are applied to define "the working poor" may vary by country and international specialist organizations.

These conditions affect women more in the labor market and have increased the proportion of women among the 'working poor'. Complicating women's access to high-paid and qualified jobs, this condition leads women to enter into the labor market in informal sectors as disorganized and low-paid employees (Ofloğlu ve Balcı, 2016). "Working poor women" are stuck in a vulnerable, informal economy with high risk and low wages. Fragile livelihoods, on the other hand, are characterized by instability, unpredictability, low income, and poor working conditions. In general, such fragile livelihoods are part of the informal economy; it is not valued, not recorded, not protected, and not controlled by public authorities. There is a high possibility that such a labor force is excluded from social security (Spooner, Hopley & English, 2011). Undoubtedly, within the patriarchal household and society, the power relations based on gender inequality restrict women's access to labor, product, and service markets. Gender-based division of labor is quite common across societies, regions, and states. What is different is the degree to which women are constrained by the gender-based division of labor, as well as by patriarchal domination that limits their mobility outside home. "Working female poverty" is a phenomenon that contributes to the understanding of women's poverty in many ways; it provides an important insight into the ways in which women are integrated into labor markets. In another side, it shows how labor market inclusion processes reproduce multi-disadvantaged statuses for women. Additionally, it reveals more severe appearances of accumulated and reproduced -therefore increasingly stratified- problems.

This paper, which focuses on working female poverty and working poor women through the context of relevant theoretical literature and through the findings of some studies carried out in various countries, allows rethinking over women with multi-disadvantages, the new distinctive elements that poverty takes, differentiating experiences of women's poverty, the preventive policies to decrease working poverty. Studies involving different country experiences show that the proportion of "working poor women" is increasing and that "working female poverty" is increasingly widespread. Theoretical and conceptual debate on 'working female poverty' and 'working poor women' show that multi-deprivations and multi-disadvantages as well as differentiating experiences cannot define 'working poor women' within a single category. The concept of "working female poverty" is also expected to contribute to reach to different contents and meanings of being both 'working' and 'women' within a heteronormative structure and functioning of the labor market.

Giriş

Neoliberal sosyo-ekonomik sistemin yarattığı dönüşüm ve bununla bağlantılı esnek emek rejimi, yoksulluğun yeni tezahürlerini daha belirgin kılmaktadır. Bu dönüşüm, toplumsal ve ekonomik ilişkilerde çoklu yoksunluklara maruz kalan ve bu nedenle dezavantajlı konumda yer alan kadınlar açısından yoksulluğu, daha derin ve sarsıcı etkilere dönüştürmektedir. “Çalışan yoksulluğu”, kendi içerisinde oluşmuş homojen tek bir kategori olarak tanımlanamaz. “Çalışan kadın yoksulluğu” kavramı, çalışan yoksulluğu ile ilişkilidir ve kavram toplumsal cinsiyet perspektifinden bir ele alışı içerir. Bu çalışmada, çalışan kadın yoksulluğu, “kadını” özgül koşulları ve deneyimleri dahilinde ele alan bir yaklaşımın önemini vurgulamaktadır. Neoliberal iktisadi politikalar ve bu politikaların belirlediği istihdam yapısı ve ilişkilerinden kaynaklı yapısal sorunlar, emek piyasasında özellikle toplumsal ve sınıfsal açıdan dezavantajlı konumda yer alan kesimler açısından benzer ya da örtüşen nitelikler içermektedir. Ancak çalışan kadın yoksullara odaklanmak, yoksulluğun farklı deneyimlere ve özgül koşullara göre farklılaşan içeriklerini daha anlaşılır hâle getirmeye olanak sağlamaktadır. Zira, çalışan kadın yoksulluğu, çalışan kadın yoksulların, patriyarkal kültür ve hane yapısıyla ilişkili olarak, çoklu yoksunlukların yapısal kaynakları ve nedenleri üzerinde yoğunlaşmayı mümkün kılacaktır. Bunun yanı sıra çalışan kadın yoksul olmanın “yoksullar”, “çalışan yoksullar” ve “yoksul kadınlar” kategorileri içerisinde, ayırt edici olan unsurlarının hem toplumsal hem de emek piyasası için içerdiği anlamlara ulaşmaya imkân verecektir.

Çalışan kadın yoksulluğu üzerine kuramsal ve kavramsal bir tartışma yürütmek amacıyla bu çalışmada; öncelikle ilgili literatür bağlamında, yeni yoksulluk olgusu, çalışan yoksulluğu ve yoksulluğun kadınlaşması ilişkisel bir yaklaşımla ele alınmaktadır. İlerleyen bölümde, çalışan kadın yoksulluğu ve çalışan kadın yoksullar olguları, birbiriyle bağlantılı bir biçimde ve konuyla bağlantılı farklı ülke deneyimlerini içeren teorik ve uygulamalı çalışmalardan hareketle tartışılmaktadır. Çalışan kadın yoksulluğu, yoksulluğun, bazı kesimler açısından çok katmanlı dezavantajlılık içeren niteliklerini belirgin kılmaktadır. Analizin odağını, çalışan kadın yoksulluğuna çevirmek; çoklu yoksunluk ve dezavantajlara sahip kadınların, tek bir kategori içerisine sıkıştırılmayacağına bize gösterecektir. Farklılaşan deneyimlerin, hem yoksulluğun aldığı yeni ayırt edici unsurları hem de toplumsal cinsiyet perspektifiyle çalışan kadın yoksulluğunu azaltmaya/iyileştirmeye yönelik önleyici politikalar üzerine yeniden düşünmeyi sağlayacaktır. Çalışan kadın yoksulluğu, kadın yoksulluğunun anlaşılmasına birçok açıdan katkı sağlayabilen bir olgudur; kadınların emek piyasalarına eklenme ve emek piyasasında konumlanma biçimlerine ilişkin önemli bir kavrayışa imkân sağlar. Diğer açıdan, emek piyasasına içerilme süreçlerinin kadınlar açısından çoklu dezavantajlı durumların yeniden nasıl üretildiğini gösterir. Aynı zamanda, giderek katmanlaşan sorunların, daha şiddetli tezahürlerini ortaya koymaktadır. Çalışan kadın yoksulluğu kavramlaştırmasının, emek piyasasının heteronormatif kurulumu ve işleyişi içerisinde hem “çalışan” hem de “kadını” olmanın farklı içeriklerine ve anlamlarına ulaşmaya katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

Yeni Yoksulluk Olgusunun Bir Tezahürü Olarak Çalışan Yoksulluğu

Neoliberal küreselleşmenin yarattığı dönüşüm ve buna bağlı olarak ortaya çıkan esnek emek rejimi çok yönlü dışlanma ve damgalanma süreçlerini içeren yoksulluğun yeni tezahürlerini belirginleştirmektedir. Yeni yoksulluk durumu, devletlerin hatta kentlerin sosyo-ekonomik, siyasal ve kültürel bağlamına göre farklı nitelikler içerir (Adaman ve Keyder, 2006; Buğra ve Keyder, 2003; Kart, 2021; Yılmaz, 2008). Temel ihtiyaçlar, yetenekler, sürdürülebilir geçim kaynakları, risk, kırılabilirlik, katılımcılıkla ilişkili ele alınan sosyal dışlanma, bireylerin toplumsal aidiyet ve öz saygı duygularını zedeleyerek, bireysel ve toplumsal hedeflere ulaşmada kişisel yetenek/beceri geliştirmelerini engeller (Silver, 2007; Percy-Smith, 2000;

Saith, R. 2001). Bununla birlikte, bireylerin birbiriyle ilişkisel olan çoklu yoksunluk durumlarını yeniden üreterek toplumun dışına itilmelerine yol açar ve toplumsal hayata bireysel tercihleriyle katılımlarını azaltır. Bu durum, çoklu yoksunluklar içerisinde bulunan ve ayrımcılığa uğrayan kesimlerin, emek piyasalarına, gelir getirici faaliyetlere erişimini ve toplumsal, ekonomik ilişki ağlarının geliştirilmesini güçleştirir (Adaman ve Keyder, 2006). Yeni yoksulluk veya sosyal dışlanma olgusu, kırılğan olan ve çoklu dezavantajlara sahip yoksulların, ekonomik ve toplumsal hayata katılımlarını sağlayıcı unsurları engelleyen, çoğu durumda ortadan kaldıran niteliğiyle belirginleşmektedir. Neoliberal küresel iktisadi politikaların devletin düzenleyici ve korumacı kapsamını daraltması, “dışlanma” sürecinin çok yönlü niteliklerini beslemekte, dolayısıyla eşitsizliği daha yaygın ve kalıcı hâle getirmektedir. Görece iyi koşulların ve ücretlerin geçerli olduğu formel istihdam yapısı, yerini belirsizliğin ve geçiciliğin hâkim olduğu çalışma koşullarına ve düşük/yetersiz ücretlerin geçerli hâle geldiği enformel istihdam yapısına bırakılmaktadır (Kart, 2016; 2021). Esnek emek rejimi aracılığıyla yeniden organize edilen emek piyasasının, enformelleşen nitelikleriyle belirginleşmesi, istikrarlı ve düzenli işlerin kaybı (Han, 2018, s. 335), iş piyasasına içerilme ve tutunmayı sağlayıcı araçlardan yoksun kalmak anlamına gelmektedir. Zygmunt Bauman’a göre bu değişim, “yeni sanayi düzenine hayat veren ‘büyük değişimin’ başlangıç noktası olan emekçilerin, kendi geçim kaynaklarından kopması” (2017, s. 209) sürecidir. Nitekim, özelleştirme süreci ve devletin korumacı kapasitesinin emek piyasasında daral(tıl)ması, yaşanan dönüşüm sürecinin en önemli etkilerinden biridir. İşgücü piyasasında norm haline gelen esneklik, güvencesizlik ilkeleri ile işsizlik, kalıcı/kronik işsizlik, geçici ve düşük/yetersiz ücretlerle çalışma ve enformelleşme eğilimleri, emek piyasası üzerinde neoliberal küresel ekonominin etkilerini ortaya koymaktadır.

Kuralsızlık, istikrarsızlık, belirsizlik ve öngörülemezlik yeni kapitalizmi niteleyen belirleyici özelliklerdir. Yeni kapitalizm, insanlardan sürekli rekabete, değişime ve esnek çalışma koşullarına uyum sağlamalarını bekler. “Yeni” ya da “esnek” kapitalizmin içeriğine vurgu yapan “uzun vade yok” söylemi, rutin, uzun ve güvenceli konumların dışlanmasına vurgu yapar. Yeni kapitalizmde esneklik, sadece iş/işler ve çalışma mekânını değil, yaşamı bir bütün olarak bu ilke etrafında yeniden organize etmektedir (Sennett, 2014). Başka bir açıdan, “politik şiddete ve ekonomik güvencesizliğe karşı bugün çoğumuzun hissettiği kırılğanlık” (Muehlebach, 2013, s. 297), ücret ve işten çıkarılma korkusuyla sallanıp duran bir zemin üzerinde inşa edilmektedir (Lazzarato, 2015, s. 120-140). Güvencesizlik, iş güvenliğinin azalması, toplu işten çıkarmaların kolaylaşması, yarı zamanlı işlerin yaygınlaşması, iş deneme sürelerinin uzatılması, taşeronlaşmanın ve geçici iş piyasasına içerilme, emek gücünün artan ölçüde feminizasyonu’nunu da (kadınlaşmasını) ön plana çıkarmıştır (Harvey, 2015, s. 177; Kan, 2014, s. 261; Şenses, 2019, s. 193; Wichterich, 2004). İşgücü piyasasının yeni yapısı, kadın emeğinin, düşük ücretli ve part-time çalışma temelinde (yeniden) sömürülmesinin olanaklarını da yaratmıştır (Harvey, 2015, s. 177). Güvencesiz ve esnek emek rejimi, emek piyasasına dâhil olamamış kadınların, gençlerin ve yabancı çalışanların oluşturduğu düşük/yetersiz ücretli, vasıfsız/yarı vasıflı ve sendikal anlamda örgütsüz emek gücü ya da yoksul kesimleri, işsizlik tehdidi karşısında korumasız bırakmakta ve reel ücretlerinin korunmasını güçleştirmektedir (Şenses, 2019, s. 201). Bu, yoksulluğun toplumsal alanı düzenleyen mekanizmaların zayıflamasıyla ortaya çıkan güvencesizliğe ve küreselleşme koşulları altında emeğin ve refah devletinin dönüşümlerine sıkı sıkıya bağlı olduğunu göstermektedir (Han, 2018, s. 331). Yoksulluk, ekonomik istikrarsızlık ile gelir güvencesizliği, yaşam kalitesi, güvenlik ve refah üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir (Canadian Women Foundation). Bir işte çalışılmasına rağmen, yoksulluktan kurtulamama durumunu (Kapar, 2010), yeni yoksulluk olgusunun bir tezahürü olarak değerlendirmek mümkündür. İş piyasasına içerilmiş olmakla, yoksulluktan kurtulma arasındaki bağlantının gittikçe zayıflamış ve kırılğan hâle gelmiş olduğunu gösterir.

Çalışan yoksulluğu, ancak bu bağlamda değerlendirilebilir. Çalışan yoksullar, eski yoksulluktan farklı olarak yeni yoksulluğun en önemli bileşenlerinden birini oluşturmaktadır (İpek, 2015, s. 83). Bu nedenle, giderek yaygın bir kullanım hâline dönüşen çalışan yoksulluğu ve çalışan yoksullar kavramsallaştırmalarını, esnek, güvencesiz, geçici, düşük/yetersiz ücretle çalışma koşullarının yaygın hâle gelmesiyle ilişkili düşünmek gerekir. Bu dönüşüm, aynı zamanda çoklu yoksunluklara sahip kesimler açısından içerdiği riskleriyle birlikte ele alınmalıdır.

İş ve çalışma koşullarının değişmesi, emek piyasasında vasıfsız/yarı vasıflı iş/işler ile yüksek vasıflı iş/işler arasında kutuplaşmanın artması, istihdama dâhil olmuş kesimlerde yeni yoksulluk riskleri ortaya çıkarmıştır. 1970'lerde ABD'de zemin kazanan çalışan yoksullar (working poor) kavramı, emek piyasası koşullarını açıklamada giderek daha fazla uygulanabilir hâle gelmiştir (Gündoğan vd., 2005). Çalışan yoksullar, yılda en az 27 hafta emek gücünün bir parçası olan (tam veya yarı zamanlı çalışan veya iş arayan anlamında), ancak gelirleri resmi yoksulluk sınırının altına düşen bireyleri tanımlamaktadır. 2011'de emek gücünün %7'si çalışan yoksul olarak kabul edilmiştir (Cho & Cooper, 2014). Elbette, çalışan yoksullarla ilgili mevcut endişelerin çoğu, emek piyasası politikalarındaki son değişimlerle ilgilidir (Andres & Lohmann, 2008). Neoliberal küreselleşme süreci, ekonominin evrimi, emek piyasasındaki dönüşümler, sosyal koruma kurumları ve politikaları, ücret ile gelir eşitsizliğinin düzey ve kalıplarında değişimlere yol açmıştır. Çalışan yoksulluğu, neoliberal ekonomik küreselleşmenin gelir/ücret eşitsizlikleri üzerinde yarattığı etkileriyle birlikte, düşük/yetersiz ücretli çalışmayla ilgilidir. Çalışan yoksulları, potansiyel olarak düşük/yetersiz ücretle çalışmaktan ve çalışan yoksulluğundan çıkarabilmek, farklı sosyal, emek piyasası ve vergi politikalarıyla mümkündür (Gutiérrez Palacios, vd., 2009). Çalışan yoksullar olgusunun yoğun bir şekilde tartışılmasının önemli bir nedeni, yoksulluğun, günümüzde emek piyasasının dışında kalanları değil, istihdam edilenlerin de önemli bir kesimini etkilemesinden kaynaklanmaktadır (Suğur, vd., 2008). En genel anlamıyla çalışan yoksulluğu, çalışanların çalıştığı hâlde temel gereksinimlerini karşılayacak düzeyde gelire/ücrete erişememe durumudur (Kahraman, 2015: 52-53; Kapar, 2005, s. 53) ve aynı zamanda "çalışan bireylerin harcanabilir net gelir açısından yoksul olmaları hâlidir." (Erdoğan ve Kutlu, 2014, s. 69). Çalışan yoksullar, çalışan ve geliri yoksulluk eşiğinin altında olan bir hane halkının üyesi olanları (Kapar, 2010, s. 54) içermektedir. Çalışan yoksullar kavramı, atipik, güvencesiz, istikrarsız, belirsiz, riskli çalışma modellerindeki artış ve emek piyasasında düşük veya vasıfsız iş/işler ile yüksek vasıflı iş/işler arasındaki artan kutuplaşmaya vurgu yapar (Peña-Casas & Latta, 2004). Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus, "çalışan yoksul"u tanımlamak için kullanılan ölçütlerin, ülkelere ve uluslararası uzmanlık örgütlerine göre farklılık göstermesidir. Çalışan yoksullar (working poor) kategorisi içerisine, çalışan olarak konumlandırılan bireylerin yanı sıra iş arayışında olanlar da dâhil edilebilmektedir (Kapar, 2010, s. 53). Çalışan yoksulluğu, sadece çalışan bir bireyin kazandığı gelirin/ücretin referans alınmasıyla belirlenemez. Çalışan bireyin üyesi olduğu hane halkının toplam geliri ve hane halkında bulunan fertlerin sayısı da dikkate alınır. Bunun yanı sıra çalışan yoksulluğu, her zaman için düşük/yetersiz ücret ve düşük/yetersiz gelirli bir işte çalışmak anlamına da gelemez; düşük/yetersiz ücretle çalışmak, bireysel bir özellik taşımasına karşın, çalışan yoksulluğu, hane halkı yapısıyla bağlantılı ele alınır (Kapar, 2010, s. 54). Düşük/yetersiz ücretli çalışma, çalışan yoksulluğunu besleyen bir unsurdur ancak bireysel ve hane halkının harcanabilir gelirin olan etkisinden kaynaklı, çalışan yoksulluğu açısından belirleyicidir (Social Protection Committee, 2012). Diğer taraftan çalışan yoksulluğunu vatandaşlık, etnik köken, cinsiyet ve ırk gibi unsurlar da etkilemektedir. Eğitim, yetenek ve meslek unsurlarının her biri, vatandaşlık ve cinsiyetle de önemli ölçüde bir ilişki içerisindedir. İstihdam açısından bakıldığında eğitimin çalışan yoksul olma olasılığı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu görülür. Eğitim, bir işi yapmak için gereken bilgidir bağımsız olarak

ücretler üzerinde de etkilidir (Gleicher & Stevans 2005). Gelir/ücret, iş kalitesinin en ilgili boyutlarından biridir. Aynı zamanda istihdam ilişkisi içindeki temel bir ödül, çalışanlar tarafından en çok değer verilen ve diğer hedeflere erişimlerini etkileyen çok yönlü bir araçtır. Gelir/ücret istihdam kalitesinin diğer nesnel ve öznel boyutlarıyla da yakından ilişkilidir (Gutiérrez Palacios, vd. 2009). Çalışan yoksul olgusunun karmaşıklığı hem bireysel hem de hane düzeyinde, emek piyasası ve sosyal koruma politikaları arasındaki karşılıklı ilişkiyle bağlantılıdır. Her şeyden önce, çalışan yoksulluğu, hane halkı kompozisyonuna ve tüm hane halkı bireylerinin istihdam durumuna ve gelirine bağlıdır. Bu açıdan çalışan yoksullar, iyi tanımlanmış, homojen, görünür ve politika için kolayca “hedeflenebilir” bir grup oluşturmazlar (Social Protection Committee, 2012). Başka bir açıdan, çalışan yoksulluğu çoklu nedenler içerir ve nedenler arasındaki ilişkiler, oldukça karmaşıktır. Bu açıdan çalışan yoksullar, homojen bir grup olmanın ötesinde, oldukça heterojen bir sosyal grubu oluşturur (Kapar, 2010). Çalışan yoksulluğu, düşük/yetersiz eğitim, yetenek ve istihdam durumu gibi birey ve hane düzeyinde, karmaşık bir dizi faktörün etkileşiminde biçimlenmektedir. Ayrıca çalışan yoksulluğu, toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri (özellikle emek piyasasına katılımı), asgari ücret, vergi, toplu pazarlık düzenlemeleri, emek piyasası ve sosyal politikaların rolü de dâhil olmak üzere, kurumsal düzeyde çeşitli faktörlerle güçlü bir şekilde ilişkilidir (Social Protection Committee, 2012).

Çalışan yoksulluğunu etkileyen unsurların çok boyutlu içeriklerine bakıldığında; yaş, cinsiyet, düşük eğitim ya da yetenek (ki eğitim, kişisel ve toplumsal gelişmenin önemli bir itici gücüdür) gibi bireysel nitelikler belirir. Hane ya da hane halkı yapısı, ev iş yoğunluğu, bir hanedeki bağımlıların sayısı, çalışan yoksulluğu açısından belirleyici unsurlardır. Hane halkı yapısı, genel olarak yoksulluk riskini ve özel olarak çalışan yoksulları etkileyen temel faktörlerden biridir. Çalışan bir yetişkin, önemli gelir/ücret ve çalışma saatlerine rağmen yoksul bir hanede yaşayabilir. Bu, çoğunlukla hanelerde çalışan yeterli sayıda yetişkin olmadığında veya elde edilen gelire/ücrete kıyasla, çok sayıda çocuk olduğunda söz konusudur. Bu nedenle, tek ebeveynli haneler, tam zamanlı çalışmadığı hâlde, evin geçimini sağlayan bireyler, tek gelirli aileler en yüksek çalışan yoksulluğu riskiyle karşı karşıyadır. Çalışan yoksulluğunu etkileyen diğer bir unsur ise kurumsal faktörlerin içeriğidir. Sözleşmenin süresi ve türü, sözleşmelerin geçici ve kalıcı niteliği, tam zamanlı ve part-time istihdam, asgari ücret, vergi teşvikleri, çocuk bakımı, sosyal koruma gibi hizmetlere erişim bu faktörle bağlantılıdır. Sosyal koruma sistemlerinin kapsamı ve etkinliği dikkate alınması gereken ilgili bir değişkendir. Ekonominin yapısı ile emek piyasası yine önemli bir diğer unsurdur. Yarı zamanlı ve geçici sözleşmeler, daha yüksek yoksulluk riskine yol açmaktadır. Bir yıldan az çalışanlar, geçici sözleşmeli veya yarı zamanlı çalışan bireylerin çalışan yoksulluğu en yüksektir. Toplam istihdamdaki daralma ve yarı zamanlı istihdamda geçiş, tam zamanlı iş bulamadıkları için yarı zamanlı çalışmak zorunda kalan bireylerin gönülsüz istihdamdaki payında çarpıcı bir artışa neden olmuştur. Ekonominin belirli sektörlerinde değil, genellikle bütün sektörlerine yüksek oranda yoğunlaşmış olan düşük ücretli istihdamın değişen boyutlarına vurgu yapan araştırmalar; emek piyasası kurumlarının, özellikle merkezî ücret pazarlığı, sendikal güç ve asgari ücretin, çalışan yoksulluğunda kilit bir rol oynadığını göstermektedir. Çalıştığı hâlde yoksul olanların yoksulluğun etkilerinden çıkmaları, artırılmış çalışma saatleri ve ücret, geçici iş/işler yerine, kalıcı konumların yaratılması, bireysel düzeyde veya hanede çalışan yetişkin sayısındaki artış yoluyla sağlanabilir. Burada dikkat çekilen bir diğer husus, önemli ücret artışlarının dahi, bazen yoksulluktan kurtulmaya yetmemesi, yoksulluğun yıkıcı etkilerini azaltmamasıdır (Social Protection Committee, 2012). İstihdam artışının yoksulluk ve sosyal dışlanma ile mücadelede temel bir unsur olduğu konusunda yaygın olarak kabul gören bir görüş vardır. İstihdam artışı, yoksulluk riskinden kaçınmanın en iyi yolunu temsil etse dahi bu, her

zaman için yeterli değildir; sadece daha fazla iş/işler değil, aynı zamanda daha nitelikli iş/işler yaratmaya yönelik girişimleri gerektirir (Herman, 2014).

2007-2012 arası dönemde AB üye ülkelerinde çalışan yoksulluğunun yaygınlığını, temel belirleyicilerini, nedenlerini ve mekanizmalarını içeren önemli bir çalışma (Herman, 2014), çalışan yoksulluğunun 16 AB üye ülkelerinde büyümekte olduğunu, çalışan yoksulluk oranının arttığı ve çalışan yoksulluğunun yaygınlığının söz konusu ülkeler arasında önemli ölçüde farklılaştığını ortaya koymaktadır. İstihdam yapısının kırılğan ve güvencesiz nitelikleri, AB üye ülkelerinde, çalışan yoksulluğunun oransal yüksekliğinin ardındaki önemli bir unsur olarak belirmektedir. 2007-2012 dönemi arasında, AB üye devletleri arasında çalışan yoksulluğu; istihdam yapısı refah/sosyal devlet sisteminin kapsamı ve etkinliği ile sosyal ve ekonomik kalkınma düzeyine göre, benzer özellikler ve farklılıklar sergilemektedir. Ampirik araştırmalar ve AB raporları, çalışan yoksulluğun, Avrupa ülkeleri için gerçek bir zorluk hâline geldiğini göstermektedir. Söz konusu çalışma, iyileştirilmiş çalışma koşullarının ve daha nitelikli işlerin yaratılmasının, çalışan yoksulluğunu azaltmada belirleyici unsurlar olduğunu göstermektedir. Çalışan yoksulluğunu belirleyen unsurlar ve yarattığı sonuçlar, çalışan yoksulluğunu azaltmaya ya da iyileştirmeye yönelik politikaların içeriğini de etkilemektedir (Herman, 2014).

Çalışan yoksullara yönelik geliştirilen politikalar ve öneriler, yoksulluk ve sosyal dışlanma ile daha geniş bir şekilde mücadele etmeyi amaçlayan politikalardan keskin bir şekilde ayrılmaz. Dolayısıyla sosyal yardımlar biçimindeki belirli politikalar, özellikle çalışma yoksulluğuyla mücadele etmeye yönelik politikalardır da aynı zamanda. Burada ayırt edici bir husus, sosyal yardım alanlar, açıkça çok yüksek bir yoksulluk riski altındayken ve politika müdahalesini hak ediyor görünmesine karşın, çalışan yoksullar daha heterojen bir kesimden oluşmasıdır. Çalışan yoksulların karşılaştıkları/karşılaşabilecekleri risk durumları, belirli hane yapıları dâhilindedir. Bu nedenle, örneğin net ücretlerin özellikle düşük olmadığı, ancak çocuklu ailelerin çalışma yoğunluğunun düşük olduğu ülkelerde, artan iş yoğunluğuna daha fazla dikkat edilmesi gerekmektedir. Asgari ücretin taban ücret sağlamadaki etkinliği, toplu pazarlık ve toplu sözleşmelerin genişletilmesine ilişkin yasalar düzeyine de bağlıdır. Asgari ücretlerin aksine, vergi ve sosyal güvenlik sistemleri aracılığıyla sağlanan yardımlar, belirli insan gruplarını ve aile türlerini hedeflemeyi kolaylaştırabilir (Social Protection Committee, 2012).

Çalışan yoksulluğu riskleri, konunun dikkat çekilmesi gereken diğer bir boyutudur. Çalışan yoksulluğu riskleri, geniş bir dizi faktörden etkilenir ve yine politikaların içeriğinin belirlenmesinde risklerin/olası risklerin dikkate alınması önemlidir. Bu faktörler, ücret belirleme mekanizmalarından, toplu pazarlık, asgari ücret politikaları gibi emek piyasası koşullarından, vergi teşviklerinden, çocuk bakımı gibi sosyal koruma sistemlerinin kurulmasına yönelik hane gelir desteği düzenlemelerinden oluşabilir. Bu nedenle, çalışan yoksulluğuna yönelik geliştirilen politikaların, çok boyutlu içeriği önemlidir. Hedeflenen politikaların, gelir düzeyi üzerinde doğrudan ya da dolaylı bir etki yaratmayı amaçlayıp amaçlamadığı, anlaşılması gereken diğer bir husustur. Asgari ücretler, sosyal yardımlar ve vergi önlemleri, bireysel veya hane geliri üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir. Eğitim ve yetenek/beceri gibi bireysel gelir/ücret potansiyelini artırmayı ya da birey veya hane düzeyinde daha yüksek iş yoğunluğunu teşvik etmeyi (örneğin çocuk bakım politikaları) içeren önlemler dolaylıdır. Kurumsal ortamların iyileştirilmesine yönelik düzenlemeler, vergi esasları ve emek piyasası düzenlemeleri yoluyla emek gücü talebini canlandıracak önlemler ve ayrıca emek gücünün arz tarafını artırmaya yönelik cinsiyet eşitliği politikaları, yetkilendirme ve mali reformlar gibi önlemleri içerebilen politikalar önem arz etmektedir. Söz konusu politikaların bu içeriği, istihdam yapısı ve ilişkilerini de canlandırabilir. Başka bir açıdan, ekonomik kapasiteyi

artırarak ve geliri önemli ölçüde etkilemeden sosyal içermeyi sağlayabilir. Bu nedenle istihdam odaklı politikalar, çalışan yoksulluğuyla mücadelede esastır. Hanelerin iş yoğunluklarını optimize etmelerine yardımcı olabilecek çok çeşitli ve kapsamlı politikaları yaratılmasında etkilidir. İşgücü piyasasına katılımın önündeki engelleri aşmaya yönelik geliştirilen istihdam politikaları, uygun ücretle ve kaliteli çocuk bakımı, uzun süreli bakım hizmetleri, ebeveynlerin, özellikle kadınların istihdama katılımını güçlendiren iş eğitimi olanakları, daha etkili gelir destek önlemleri ve ücretli iş/işler bulma ihtimalini mümkün kılacak insan sermayesi yatırımları, yetenek/beceri geliştirme ve iş başı eğitimlerini içeren belirleyici unsurlardan oluşur (Social (Protection Committee, 2012).

Diğer taraftan, çalışan yoksulluğunun tek belirleyici kaynağı olarak, emek piyasası koşulları gösterilemez. Hane halkı yapısı ve büyüklüğü, çalışan yoksulluğunu beslemede, emek piyasası koşulları kadar etkilidir. Çalışan yoksulluğu riski, çok çocuklu veya tek ebeveynli hanelerde yüksektir. Bu nedenle sorun, sadece emek piyasası ve sosyal korumayı merkeze alan önlemlere indirgenerek çözülemeyecektir. Hane bireylerinin emek gücüne katılımlarının artırılması ile istihdamı artırıcı uygun, nitelikli işlerin ve üretken istihdam ve çalışma alanlarının yaratılması, nitelikli çalışma koşullarının geliştirilmesi hususları önem arz etmektedir. Kadın istihdamının artırılması, yetersiz/düşük ücretli, güvencesiz ve geçici istihdamın azaltılması bir zorunluluk hâlini vurgulamaktadır. Diğer yandan, asgari ücret ve özellikle ücret gelirin vergilendirilmesi, sosyal güvenlik kesintileri gibi kamu nitelikli politikalarda, çalışan yoksullar yararına ve bu hanelerin harcanabilir gelirlerini artırıcı düzenlemeler yapılmalıdır. Sosyal güvenlik sisteminin kapsamı geliştirilerek sosyal koruma açığı ortadan kaldırılmalıdır. Türkiye’ye ilişkin veriler, çok çocuklu aile yapısının yoksulluğun önemli kaynaklarından biri olduğunu göstermektedir. Bu anlamda çok çocuklu aile yapısının birey hak ve özgürlükleri temelinde ekonomik, sosyal, sağlık ve eğitim politikaları aracılığıyla dönüştürülmesi hedeflenmelidir (Kapar, 2010). Bu dezavantajlı koşulların yarattığı kırılgan zemin, çoklu yoksunluklara sahip, çalışan kadın yoksulları daha fazla içermektedir. “Günümüzde çalışıyor olmak, yoksulluğa karşı bir güvence oluşturmamaktadır. Tüm bu gelişmelerin toplumun en kırılgan kesimini oluşturan kadınların konumunu daha da kırılganlaştırdığını söylemeye gerek var mı” (Özbudun, 2014, s. 287)?

Çalışan Kadın Yoksulluğu ve Çalışan Kadın Yoksullar

Esnek emek rejiminin yarattığı çalışma biçimlerinin yaygınlaşması, yoksul çalışan kesimin oranlarında da yükselişe neden olmuştur (Bauman, 1999; Kapar, 2005). Bu durum, değişen emek piyasasında kadınların, erkeklerle eşit koşullarda ve ücretlerde çalışmaması sorununu ortaya çıkarırken kadınların çalışan yoksullar içindeki oranını ise önemli ölçüde arttırmıştır. Kadınların yüksek ücret ve vasıflı işlere erişimlerini güçleştiren bu durum, kadınların giderek enformelleşen sektörlerde, örgütsüz ve yetersiz/düşük ücretli bir biçimde emek piyasasına eklemlenmelerine neden olmuştur (Ofloğlu ve Balcı, 2016). Yoksulluğun kadınlaşması, yoksulluğun giderek kadınların sorunu hâline geldiğini, artan oranda kadın ve kadınlara bağlı yaşayan çocukların yoksulluk sınırının altına düştüğünü vurgular. Yoksulluğun kadınlaşmasını etkileyen unsurlar, çok boyutludur ve birbiriyle ilişkili sorunsallar içerir; hane yapısının değişmesi, boşanma oranlarının ve evlilik dışı çocuk sahibi olma oranının artması, çocukların kadınlar tarafından bakılması ve bu nedenle tek ebeveynli kadın olan hanelerin oranındaki artış, düşük eğitim seviyesinden kaynaklı emek piyasasına içerilmeme ya da niteliksiz ve düşük/yetersiz ücretle çalışma, eşitsiz cinsiyet ilişkileri, evli kadınların hane içinde verilen karar mekanizmalarındaki konumu ve etkinliği, cinsiyet ayrımcılığı, kültürel ve geleneksel yapıların kadınların yoksulluktan kurtulabilme yapabilirliğini güçleştirme şeklinde beliren birbiriyle ilişkili sorun alanları (Gökovalı ve vd., 2014) kadın yoksulluğu üzerine düşünmeyi zorunlu hâle getirmektedir. Ancak kadınların giderek yoksullaşmasını belirleyen

süreçlerin, kaynakların ve unsurların kavrayışı, elbette sadece hane geliri, iktisadi yapı ve emek piyasasının nitelikleri bağlamıyla açıklanamaz (Gökovalı ve vd., 2014; Chant, 2014). Toplumsal cinsiyet odaklı yaklaşım, eril tahakkümün ve cinsiyetçi ideolojinin kadınların çoklu dezavantajlılıklarını üretmedeki rolü üzerinde düşünmenin imkânlarını sağlar. Kadınların çoklu dezavantajlılık durumları, sadece emek piyasasına içerilme biçimleri ve elde edeceği gelir/ücretin niteliği değil, sosyal, kültürel yapı ve hane yapısının nitelikleriyle de fazlasıyla ilgilidir. Yoksulluğun kadınlaşmasının nedenleri, kaynakları ve iyileştirmelerin imkânları üzerinde düşünmek, kadının kendi bedeni ve yaşamı üzerinde kontrolüne imkân verecek gücün yokluğunu da dikkate almayı gerektirir. Başka bir açıdan “yoksulluğun kadınlaşması”, yoksulluğun belirli kategorilerde daha fazla derinleşen ve yoğunlaşan içeriğine vurgu yapar (Topçuoğlu ve Aksan, 2014). Yoksulluğun kadınlaşması, yoksulluk çalışmalarına geniş bir bakış açısı sunmaktadır (Bora, 2019, s. 98). Yoksulluğun ‘kadın’ boyutu, hane içi ve hane dışındaki yapılara bakmayı gerektirir. Kaynaklara ve güce erişim ve bunları kullanma noktasında kadınlar ve erkekler farklı araçlara sahiptirler. Fakat toplumsal alandaki ve hane içindeki kaynaklar ve araçlar normatif hâle gelmiş olan cinsiyet eşitsizliği ve beklentilerinden tam olarak muaf değildir (Körükmez, 2008, s. 219). “Tüm emekçi kitleleri hak kaybına uğratan neoliberal ekonomi politikaları kadın emeğini daha büyük bir çöküntü içine sokmuştur” (Yiğit, 2022, s. 381). Bu nedenle “kırılgan bir kategoriye temsil eden kadınlar” (Topçuoğlu ve Aksan, 2014, s.156), hane yapısı ve emek piyasası içerisinde cinsiyet eşitsizliği ve yapabilirliklerinin sınırlarının eril tahakkümle çevrilmesinden kaynaklı çok yönlü yoksunlukları daha derin boyutlarda deneyimlenmektedir. Isabell Lorey (2016), bir taraftan sosyal korunaksızlıktan ortaya çıkan “kırılganlık”, “kırılganlaşma” ve “kırılganlık hâli”ne (2016, s. 27) vurgu yaparken, diğer taraftan da içerisinde bulunduğumuz neoliberal koşulların, güvencesizlikler, yoksunluklar ve yönetim stratejilerinin bizi yeni öznelleşme süreçlerine dâhil ettiğinden söz eder. Bu düzlemde “kırılganlaşma, güvencesiz işler ve ücretli istihdam ile sağlanan güvence yokluğundan daha fazla bir anlam taşır” (Lorey, 2016, s. 17). Bu durum, aynı zamanda kırılgan toplumsal varoluşun yeniden üretildiği bir sınıfsal bağlama da gönderme yapmaktadır. Aksu Bora’ya (2021) göre, “bu kadınlar için sınıfın deneyimlenme biçimi esasen, dışlanma ve aşağılanmadır. Güvensizlik, içerleme ve tereddüt, bu deneyimin duygu yapısını oluşturur” (Bora, 2021, s. 57). Özellikle dezavantajlı bireyler ve gruplar açısından, çok yönlü yoksunluk, kırılgan ilişkiler ve toplumsal tecrite maruz kalmakla sonuçlanmaktadır (Castel, 2000, s. 520). Ekonomik boyutta yaşanan kuralsızlık ve istikrarsızlık, “sosyalliklerin istikrarsızlaşmasını” (Castel, 2000, s. 525) da beraberinde getirmektedir. “Sosyal kırılganlığın yükselişi” (Castel, 2000, s. 525), nihayetinde geçicilik, iş piyasasındaki konumların geçiciliğinden, işle, iş piyasasında ve iş dışında ilişkilendikleri diğerleriyle sadakati ve uzun soluklu ilişkileri geliştirmekten alıkoyar. Dolayısıyla “güvencesiz çalışma kırılgan ilişkilerle bağlantılıdır” (Castel, 2000, s. 525). Bu nedenle kırılganlık, yalnızlık, tekinsizlik ve kaygılı olma hâllerini ifade eder. Bu duygu yapısının tezahürleri, kadınların hayatlarının her alanında, gündelik deneyimlerinde, bedenlerinde, ilişkilerinde, evlerinde, duygusal temaslarında ve yargılarından (Bora, 2021, s. 57). Kadınları, “içinde yaşadıkları maddi koşullar kadar, bu koşullara ilişkin algılarını, koşullar içindeki hareket yeteneklerini, stratejik araçlarını ve başkalarına ilişkin değerlendirmelerini (ki habitus da bütün bunların bileşimidir) dikkate almamız” (Bora, 2021: 140) kırılganlığı bu açıdan anlamamızı sağlar. Bir yaşam biçimi olarak güvencesiz ve korunaksız bir şekilde ihtiva ettiği yetersizlik duygusu üzerinden işleyen gündelik hayat kurgusu, kadın için kırılganlık zemininde işler. “Kırılganlaşma beklenmeyenle, tesadüfle birlikte yaşamak anlamına gelir” (Lorey, 2016, s. 17). Güvenlik açığı ve korunma güdüsünün varlığımızda yarattığı korku ve kaygının yol açtığı varoluşsal kırılganlaşma (Butler, 2005), toplumsal ilişkilerimizin ve benliğimizin düzenleyici ve disipline edici bir yönüne işaret eder. Çoklu yoksunluk ve dışlanma süreçlerine maruz çalışan kadın yoksulluğu açısından kırılganlık;

gündelik hayatın ayrılmaz bir parçasıdır ve duygularını, bedenlerini ve öznelleşme süreçlerini saran sürekli bir tehdit ve baskıdır.

Kadınların iş piyasasına niceliksel anlamda daha fazla içermeleri, erkeklerle eşit oldukları anlamına gelmemektedir. Kadınlar; kısmi zamanlı, geçici, kırılğan, düşük ücretli işlerin olduğu sektörlerde güvencesiz çalışmaktadırlar. Dolayısıyla ücretli çalışma, yoksulluktan çıkmak için güvenli bir yöntem sağlamamaktadır (Ecevit, 2021, s. 68). Bu açıdan kadınlar özel bir risk grubu oluşturmaktadır ve bu evrensel bir sorundur (Yarar, 2015, s. 36). Yıldız Ecevit'e göre, kadın yoksulluğunun kalıcı hâle gelmesine neden olan koşullar; gelir dağılımındaki eşitsizlik ve hane içi gelir yetersizliği, kaynaklara erişim ve kullanımdaki eşitsizlik, emek piyasasındaki cinsiyete dayalı eşitsizlik, ücretsiz ev içi emeği, ekonomik ve siyasal karar mekanizmalarında yaşadıkları dışlanmadır (2003, s.85). Kadının emek piyasasına eklenmesi, niceliksel olarak bir artış gösterse dahi bu içerilme, hâlâ riskli, güvensiz ve esnek işleri içermektedir (Özşahin ve Uluer, 2014, s. 266). Dolayısıyla düşük/yetersiz ücretler, uzun çalışma saatleri, geçici ve güvencesiz bir biçimde çalışma, kadın yoksulluğunu daha derin hâle getirmektedir (Güneş, 2011, s. 219). Enformel iş/işler ve çalışma koşulları ile yoksulluk birbiriyle özdeşleşen bir durumu da ortaya koymaktadır. Enformel iş/işler ve çalışma koşullarına eklenme, yoksulluğun kadınlaşmasında belirleyici bir unsur olarak belirmektedir (Ulutaş, 2009, s. 30). Düşük değerli, istikrarsız, düzensiz, yüksek riskli ve düşük verimli ekonomik faaliyetlere "sıkışmış" çalışan kadın yoksullar (Spooner, vd., 2011), günümüz yoksulluğunun "yeni aktörleri" (Kahraman, 2015) olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışan kadın yoksullar, kendi hesabına çalışan veya ücretli işçiler, düşük ücretli, yüksek riskli, kırılğan, kayıt dışı ekonomik faaliyetlerde sıkışıp kaldıkları bir durum söz konusudur. Kırılğan geçim kaynakları istikrarsızlık, öngörülemeyen, düşük gelir ve kötü çalışma koşullarıyla karakterize edilir. Genel olarak bu tür kırılğan geçim kaynakları, kayıt dışı ekonominin bir parçasıdır; değeri bilinmez, kayıt altına alınmaz, korunmaz ve kamu yetkilileri tarafından denetlenmez. Bu emek gücünün, sosyal güvenceden ve işçi sendikaları veya benzeri kuruluşlar aracılığıyla örgütlenme yeteneğinden yoksun olma olasılıkları daha yüksektir (Spooner, vd., 2011). Bu düşük değerli ve istikrarsız kayıt dışı ekonomik faaliyetlerde kadınlar fazlasıyla temsil ediliyor. Ev içinde ücretsiz ve büyük ölçüde değeri bilinmeyen bakım işleri, istihdam seçimlerini büyük ölçüde sınırlandırmaktadır. Bu "zaman yoksulluğu" (time poverty) ve "mobilite eksikliği", kadınların eğitime ve bilgiye erişimini kısıtlamakta ve geçim kaynaklarını iyileştirme şanslarını azaltmaktadır. Bu nedenle hem hanelerde hem de toplumda cinsiyete dayalı güç ilişkileri ve kadınların piyasalardaki gücünü ele alan yaklaşımları geliştirmek gerekir. Meseleye bu açıdan yaklaşmak, kadınların kırılğanlık döngülerine yoğunlaşmak, kırılğanlığın temel nedenlerini ele almak, çalışan kadın yoksulların geçim kaynaklarında uzun vadeli ve bütünsel iyileştirmeler sağlamak bakımından, olası olanakları tartışmayı mümkün kılmaktadır. Sosyal koruma, kriz zamanlarında en kırılğan olanlar için bir rol oynayacak olsa dahi, en etkili ve güçlendirici hedef, insana yakışır işe/işlere erişerek yoksulluk ve kırılğanlığın kısır döngüsünden kalıcı olarak kaçabilmelerini sağlamaktır (Spooner, vd., 2011). Bu nedenle, "kırılğan geçim kaynakları", yeterli, güvenli ve çeşitlendirilmiş varlık birikimini sağlayamayan geçim kaynaklarıdır. Kadınlar; bakım işleri, ev işleri ve ev eksenli çalışma gibi kayıt dışı ekonomideki en kırılğan geçim kaynaklarında oransız bir şekilde temsil edilmektedir. Bu tür "kadın işi" (women's work) "görünmez", "değersiz" ve "korunmasız"dır. Buradaki anlamıyla kırılğanlık, bir topluluğun veya bireyin, onları dış sarsıntılara ve basınçlara/gerilimlere karşı daha duyarlı hâle getiren ve bunların zarar verici etkilerine daha az tepki verip uyum sağlamasını kolaylaştıran koşulları ifade eder. Kadınların yaşamlarını çevreleyen cinsiyetçi normlar ve kurallar bu kırılğanlığı şiddetlendirme eğilimindedir. Öncelikle belirtilmelidir ki, kadınlar sarsıntı ve baskı/gerilimlerin, bu zararlı

etkilerine daha fazla maruz kalan kategoriye temsil etmektedir. Bunun elbette farklı türden nedenleri vardır. Kadınlar; barınma, finansal tasarruflar ve iyileştirilmiş istihdam fırsatları sağlayan sosyal ağlara erişim gibi, tipik olarak erkeklere göre daha az varlığa sahiptirler. Geçinme/yaşamı idare etme kaynaklarına yönelik bu gerilimler, kadınlar üzerinde daha fazla artmaktadır. Kadınlar ayrıca doğum, terk edilme, dul kalma ve cinsiyete yönelik şiddet gibi belirli sarsıcı darbelere maruz kalmaktadır. Önemli bir diğer husus, kadınların geçim kaynaklarının ve seçeneklerinin, toplumsal normlar tarafından sınırlandırılmasıdır. Bakım ve ev işlerinde toplumsal cinsiyete dayalı sorumluluk, kadınların ücretli iş için ayrılan sürelerini azaltır; bu durum kadınların tüketim açısından olduğu kadar zaman açısından da yoksul olmalarının koşullarını üretir. Vurgulanması gereken diğer bir husus, çoğu zaman toplumsal ve kültürel inançların/değerlerin, kadınların hareketliliğini ve iyi ücretli bir istihdama erişimlerini kısıtlamasıdır. Bu durum, kadınların riskleri yönetme, değişen koşullara uyum sağlama, yeni ve gelişen geçim fırsatlarından yararlanma konusunda, daha sınırlı kapasitelere sahip olmalarına neden olur. Kısa veya uzun vadeli ekonomik baskı/gerilimlerle karşı karşıya kalan kadınlar, genellikle az sayıdaki maddi değeri düşük ama manevi değeri anlamlı olan varlıklarını elden çıkarırlar. Bu bir “zalimce döngü” yaratarak kadınların kırılğanlıklarını birleştirir ve sürekli kılar. Hane içinde cinsiyete dayalı güç ilişkileri, kadınların, emek, ürün ve hizmet piyasalarına katılımında eşitsizliklere yol açmaktadır. Vurgulanması gereken diğer bir mesele, kadınların ücretsiz ev ve bakım işlerinden sorumlu olarak algılandığı ve koşullandırıldığı cinsiyete dayalı iş bölümünün, toplumlar, bölgeler ve devletler arasında oldukça yaygın olmasıdır. Farklı olan durum, kadınların bu cinsiyete dayalı iş bölümü tarafından ve ayrıca ev dışındaki hareketliliklerini kısıtlayan cinsiyetçi biat/itaat ve uygunluk normları tarafından kısıtlanma derecesidir. Ancak toplumsal cinsiyet eşitsizliğini ele alma girişimleri, yalnızca hanelere ve topluluklara odaklanamaz. Piyasalardaki politikalar, aktörler, kurallar ve uygulamalar da toplumsal cinsiyet eşitsizliğini sürekli kılmaktadır. Bu nedenle toplumsal cinsiyete duyarlı gelişimin hane halkı, topluluk ve piyasayı dikkate alması gerekir (Spooner, vd., 2011). Çalışan kadın yoksulluğunun kaynaklarını, nedenlerini, ayırt edici ve belirleyici niteliklerini, konuyla ilgili farklı ülke bağlamlarında gerçekleştirilen uygulamalı çalışmaların konuya yaklaşımları, çarpıcı sonuçları ve önerileri üzerinden de görmek mümkündür. Aşağıda yer alan ilgili çalışmalarda vurgunun “olguya” ve “özneye”, bazı yerlerde her ikisine eş zamanlı yapıldığı görülmektedir.

ABD’de derin yoksulluğun ve bunun kadınlar için ortaya koyduğu özel güçlüklerin bütüncül bir görüntüsünü sunan bir çalışmada (Cho & Cooper, 2014), yoksulluk içinde yaşayan kadınların gerçekleri ve (olmayan) seçenekleri ele alınmaktadır. Yoksulluk hakkında sorular sormak; gelir, erişim ve güç gibi eşitsizlikle ilgili soruları zorunlu olarak gündeme taşır. Bu, daha fazla ekonomik güvensizliğe ve eşitsizliğe katkıda bulunan makro düzeydeki politikalara bakmayı da gerekli kılar. ABD’deki yoksulluğu eşdeğer ülkelerdeki yoksullukla karşılaştıran ve yoksulluğu hangi politikaların hafifletebileceğine (yoksa da ortadan kaldıramayacağına) ilişkin öneriler sunan bu çalışmada, kadınlar arasındaki yoksulluğun daha da kötüleşebileceğine vurgu yapılmaktadır. Söz konusu çalışma, 2012’de aşırı yoksulluk içindeki yaşlı kadınların oranının %18 arttığını göstermektedir. Tüm gelir seviyelerindeki kadınların genellikle kendilerinden önceki ve sonraki nesillere bakıcılık yaptığı ve bunun içinde bulunan yoksulluğun yükünü daha da ağırlaştırdığı, yine araştırmadan görülebilmektedir. Yoksulluk içindeki kadınların yaşamları güvencesizdir ve yoksulluk içindeki kadınlar şiddete, haksız çalışma ve barınma uygulamalarına, ayrımcı ücretlendirmeye işte ve evde tehlikeye karşı daha savunmasızdır. Yaşanabilir bir ücrete, uygun fiyatlı konutlara, sağlık hizmetlerine, çocuk bakımına, ücretli hastalık iznine, eğitime ve öğretime sınırlı erişim, kadınların yoksulluktan kurtulma becerisini giderek daha fazla tehlikeye atmaktadır. Yoksul kadınların seçenekleri de genellikle eşit derecede dezavantajlı seçenekler sunar. Hasta bir çocuğa bakmak bir işe mâl

olabilir. Yiyecek satın almak, bir elektrik faturasının ödenmesini engelleyebilir. Barınaktan kaçınmak, bir akrabanın evinin aşırı kalabalık olması anlamına gelebilir. Yoksul kadınlar, ayrıca açlık, kronik hastalık, tedavi edilmeyen sağlık durumları ve akıl/ruh sağlığı sorunları dâhil olmak üzere olumsuz sağlık sonuçlarıyla karşılaşmaktadır (Cho & Cooper, 2014). ABD’de Amerika’da kadınların yoksul olma olasılığı erkeklerden %35 daha fazladır ve bekâr anneler en yüksek riskle karşı karşıyadır. Çocuklu bekâr kadınların %35’i yoksulluk içinde yaşamaktadır ve çocuklarını büyütmektedir. Legal Momentum, yoksul Amerikalıların ezici çoğunluğunu oluşturan kadın ve çocukları, yoksulluğu azaltmayı hedefleyen politikalar oluşturmanın merkezinde tutmak amacıyla ulusal yoksullukla mücadele gruplarının çalışmalarına toplumsal cinsiyet merceğini getirmiştir. ABD’de yoksulluğun ölçmeye başlanmasıyla birlikte, kadınların, erkeklerden daha yoksul olma olasılığına sahip olduğu görülmeye başlanmıştır. (Legal Momentum).

“Kalıcı eşitsizliğe”; düşük/yetersiz ücret, cinsiyete dayalı ücret farkı, yetersiz sosyal güvenlik ağı, uygun ücrete çocuk bakımı eksikliği ve aile bakım sorumlulukları gibi birçok faktör katkıda bulunur. Bu da kadınları dezavantajlı durumların içine daha fazla düşürür. Kadınlar, emek gücünün yaklaşık yarısını oluşturmalarına rağmen ülkedeki en düşük ücretli işçilerin %60’ını oluşturmaktadır. Kadınların sahip olduğu işlerin ücretleri, geleneksel erkek kariyer mesleklerinden sürekli olarak daha düşüktür. Kadınlar aynı kıdeme veya iş deneyimine sahip olsalar dahi genellikle erkek meslektaşlarından daha az ücret alırlar. Bu eşitsizlik, istihdamın tüm seviyelerinde mevcuttur. Kadınlar ve çocuklar ülkedeki yoksulların %70’inden fazlasını oluşturmaktadır. Çok yakın zamana kadar ve hâlâ birçok eyalette olduğu gibi işsizlik sigortası tam zamanlı işçilerle sınırlanmıştır. Büyük çoğunluğu kadın olan yarı zamanlı çalışanlar, işlerini kaybettikleri durumlarda yardımlardan da yoksun kalmaktadırlar. Muhtaç olan ailelere açlık, evsizlik ve elektrik kesintileri gibi acil maddi sıkıntıların önlemeye yönelik yeterli destek sunulmamaktadır. Amerika’da 11,5 milyon bekâr annenin varlığına dikkat çekilmektedir. Kadınların emek gücüne katılımı artmasına rağmen uygun ücretle çocuk bakımı arzı çok geride kalmıştır. Bu durum, birçok bekâr annenin, çalışmayı göze alamadığı veya yetersiz gelirlerinin büyük bir kısmını çocuk bakımı için harcamak zorunda kaldığı durumlara yol açmaktadır. Vurgulanması önemli diğer bir husus ise medeni durumdan bağımsız olarak aile bakım sorumluluklarının, daha çok kadınların sorumluluk alanı içinde tanımlanmasıdır. Bir çocuğun veya akrabanın hastalık durumunda, kadınlar işinden ve gelirinden daha fazla fedakârlık ederek onlara bakmak zorunda kalmaktadır. Ücretli hastalık izninden yoksun birçok düşük ücretli işçi açısından bir çocuğu doktora götürmek, mali durumu zaten kırılma noktasına dayanan işçiler için yarım veya tam günlük ücretlerini kaybetmek anlamına gelmektedir (Legal Momentum).

Belçika ve Çin’de çalışan kadın yoksulların uluslararası bir profilini ortaya koyan çalışmada (Liu, 2019), farklı sosyo-ekonomik gelişme ve kültürel yapıya sahip iki farklı ulusta istihdamın yüksek oranda kadın katılımıyla karakterize edildiği görülür. Çalışma, cinsiyete dayalı istihdam ayrımlarının önemli rolüne ışık tutarak cinsiyet ideolojisi (gender ideology) ve kalıp yargıların istihdam farklılıklarını açıklamada önemli olduğunu göstermektedir. Kadınların emek piyasasındaki dezavantajlı konumlarını azaltmak, kadın katılımının teşvik edilmesinin belirgin önlemlerle birleştirilmesi gerektiğini vurgular. Başka bir açıdan, işyerinde yoksulluğun toplumsal cinsiyete dayalı eğiliminin nasıl geliştiği ve bunun kadınların emek gücü piyasasındaki konumuyla nasıl ilişkili olduğu üzerinde düşünmeyi sağlar. Son yıllarda, her iki ülkede de toplam çalışan yoksul nüfus içinde kadınlar, daha yüksek bir oranı paylaşmaktadır. Toplumsal cinsiyete dayalı çalışan yoksulluğu, her iki ülkede de öne çıkan konular arasındadır. Buna göre kadınlar, istihdam durumuna göre düşük kaliteli işlerde daha fazla temsil edilmektedir. Çalışan yoksulluğu, özellikle düşük kaliteli/nitelikli işlerde çalışan kadın işçiler

arasında kronik bir duruma dönüşmüştür. Sosyal risk daha çeşitli ve öngörülemes hâle geldikçe bir işe sahip olmak (özellikle düşük kaliteli işler), kişinin sosyal hakları ve ilgili sosyal güvenliği daha kırılgan bir bağlantı hâline gelmektedir. Belçika’da düşük gelirli işlerde çalışan kadınların sayısı artmaktadır ve medeni durumları istikrarsızlık eğilimi göstermektedir. “Bekâr çalışan anneler” daha yüksek yoksulluk riskine maruz kalmakta ve kırsal kesimdeki kadınlar, Çin’de çalışan kadın yoksullar arasında aşırı temsil edilmektedir (Liu, 2019). Her ulusun sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı ve ilgili aile politikaları, kadınların emek piyasasına eşitsiz katılımını derinden şekillendiren çok daha karmaşık bir etkileşimi içermektedir. Yoksulluğun toplumsal cinsiyet analizi, sosyo-ekonomik ilişkilerin aile, emek piyasası ve sosyal refah devletinin nitelikleriyle olan etkileşimine yoğunlaşır. Bu bakış açısıyla gerçekleştirilen analizler, sadece cinsiyete dayalı ücret/gelir farkları ve cinsiyete dayalı istihdam ayrımı gibi emek piyasasında cinsiyete dayalı çalışma koşullarını anlamakla kalmaz, aynı zamanda ev işi dağılımındaki cinsiyet eşitsizliğiyle de bağlantı kurar. Cinsiyetler arasındaki fark artmakta ve kadınlar için çalışan yoksulluğunun artış oranı, erkeklere göre daha yüksek seyretmektedir. Bu da istihdama katılımındaki artışın, kadınların çalışan yoksulluğuna düşme riskini azaltmadığını göstermektedir. Son yıllarda çalışan yoksullar arasında kadınların daha yüksek bir orana sahip olması, düşük istihdam durumuna sahip düşük/yetersiz ücretli ve part-time çalışan kadınlara odaklanmaya katkıda bulunmaktadır. Kadınlar, tüm yaş grubu erkeklerden daha fazla zorluk ve belirsizlikten mustarıdır (Liu, 2019). Çalışan kadın yoksulların karşılaştığı sorunların kapsamı geniş ve karmaşıktır. Bu sorunlardan biri olan cinsiyetçilik/cinsiyete dayalı ayrımcılık, birbiriyle ilişkili diğer ayrımcılık biçimlerine dayanmaktadır. Kadınlar, çalışmanın önündeki sistematik engeller, düşük ücretli ve güvencesiz işler nedeniyle yüksek yoksulluk riskleriyle karşı karşıyadır. Irksallaştırılmış kadın (racialized women), engelli kadınlar ve bekâr anneler dâhil olmak üzere, çoklu engelle karşılaşanlar, daha yüksek yoksulluk riski altındadır (Canadian Women Foundation).

Kanada nüfusunun yüzde 12’si görece gelir yoksulluğu içinde yaşıyor ve %33’ü üç aylık gelirlerinden vazgeçmek zorunda kalsalardı, yoksulluğa düşme riskiyle karşı karşıya kalacaktı (OECD, 2020), (Canadian Women Foundation). Kanada’ya ilişkin gerçekleştirilen, Büyük Toronto Bölgesi’nde (GTA) farklı alanlarda çalışan kadınların yaşamlarına çalışan kadın yoksulluğu boyutuyla dikkati çeken bir araştırmada (Khosla, 2014) kadınların “bakım ekonomisi” işlerinin çoğundan sorumlu tutulan ve bu işleri gerçekleştiren kesimi oluşturdukları görülmektedir. Bakım ekonomisi hem ücretli hem de ücretsiz bakım faaliyetlerini içerir. Ücretsiz bakım ekonomisi; çocuk yetiştirmek, yemek hazırlamak, temizlik yapmak, aile üyelerine ve akrabalara bakmak, aile ve topluluk ağlarını ya da ilişkilerini sürdürmekle ilgilidir (Khosla, 2014, s. 8). Kadınların ev içinde çalışmasının hak ettiği değeri görmemesinin nedenlerinden biri, ana akım ekonomide emeğinin görünmez olmasından kaynaklanmaktadır. Söz konusu araştırma, ev dışında tam ve yarı zamanlı çalışan kadınların, kendilerini ve ailelerini geçindirmeye çalışırken çok çalıştıklarını ve bitkin düştüklerini ortaya koymaktadır. Kadınların çoklu sorumluluklarına karşı, toplum tarafından çok az sorumluluğun varlığına dikkat çekilmektedir. Bekâr bir anne, engelli ya da engelli çocuğu olan bir anne olmak, hayatı daha da zorlaştırmaktadır. Kadınlar giderek daha bağımlı hâle gelen ebeveynlere veya akrabalara ve küçük çocuklara bakmak zorunda oldukları gibi, diğer aile sorumluluklarını ve işlerini de yürütmeye çalışmaktadırlar. Kadınların ev içi yüklerini büyük ölçüde azaltacak öneriler ise çocuk bakımı (kreş dışında), parklar, rekreasyon ve sosyal hizmetler, barınma, toplu taşıma, toplu konutlar, mutfaklar, çocuk bakımı gibi erişilebilir ve uygun ücretli kamu hizmetleri ile engelli, özel gereksinimli yaşlı ve çocuklara yönelik hizmetlerden oluşmaktadır (Khosla, 2014, s. 25). Araştırma, günümüzde Büyük Toronto Bölgesi’nin, sendikalı iyi işlerin büyük ölçüde kaybedildiği ve giderek kadınlaştırılan, ırksallaştırılan çok sayıda yeni göçmeni içeren artan yoksullukla birlikte düşük ücretli bir ekonomi hâline geldiğini gözler önüne sermektedir.

Kadınlar için esas mesele, güvencesiz işler ve güvencesiz bir gelecekle başa çıkmaya çalışmaktır. Vurgulanması gereken diğer bir önemli husus ise yaşlı kadın işçilerin durumuna ilişkindir. Yaşlı kadın işçilerin, becerilerine, olgunluklarına ve işyeri deneyimlerine artık değer vermeyen bir emek piyasasında, sıkışmış/yenik düşmüş hissederek büyük bir hayal kırıklığı ve umutsuzluk içinde bırakıldıkları görülmektedir. Bir taraftan kolayca değiştirilebilir ve “tek kullanımlık” olduklarını hisseden bu kadınların diğer taraftan da uzun süreli bir işi ve sendika temsilini kaybetmeleri hem kendileri hem de aileleri için çifte tehlike anlamına gelmektedir. Söz konusu araştırma bağlamında vurgulanması gereken diğer bir husus da güvencesiz işlerin, kadınların, mesleklerine ve hatta çalıştıkları sektöre göre sınıflandırılmasının giderek zorlaşmasıdır. Bu durum kadınların tamamen farklı sektörlerde ve iş sınıflandırmalarında iş aramasını beraberinde getirmiştir (Örneğin tam zamanlı bir makine operatörü olarak çalışmaktan, gıda işlemede yarı zamanlı bir işe kaymaya başlanması gibi). Benzer sorunların yalnızca görece yaşlı kadınlar tarafından değil genç kadınlar tarafından da deneyimlendiği görülmektedir. Bir eğitim ve kıdem elde etmek için harcanan yıllara rağmen kısa vadeli sözleşme ve geçici işlerin süregiden kısır döngüsünde sıkışıp kalmanın yarattığı hayal kırıklığı bu genç çalışan kadın yoksulların sıradan deneyimi gibi gözükmemektedir. Deneyimlerinin yanı sıra önerilerine de ses verilen bu araştırmanın bulguları göstermektedir ki, yaşamak istedikleri “istikrar” ve “saygınlık”ı mümkün kılacak şekilde önerileri: sendikal avantajın geri alınması, güvencesiz istihdamda işçi haklarının korunması, kadın işçiler ve aileleri için sosyal altyapıların ve desteklerin iyileştirilmesine vurgu yapmaktadır (Khosla, 2014).

“Zaman yoksulluğu” (time poverty) çalışan kadın yoksulluğunun önemli bir niteliğini oluşturmaktadır. Pakistan’da çalışan kadın yoksul deneyimlerine odaklanan bir çalışmada, çalışan kadın yoksulluğu, zaman yoksulluğu bağlamıyla tartışılmaktadır. Zaman yoksulluğunun görülme sıklığı %14’tür. İstihdamdan bağımsız olarak kadınların erkeklere göre daha fazla zaman yoksulu olduğu görülmüştür. Gerçekleştirmeleri gereken “kadınlara özgü faaliyetler”, bu durumun nedenini oluşturmaktadır. Çalışan kadınlar, istihdama dâhil olmayanlara göre çok daha fazla zaman yoksuludur. Bir işte çalışan kadın, zaman yoksulluğu ile ekonomik yoksulluk arasında büyük bir takas yapmak zorundadır. Genellikle uzun çalışma saatleri gerektiren ve düşük ücret oranları sunan sektörlerde çalışan kadınlar, daha fazla zaman yoksuludur. Bu, eş zamanlı hem para hem de zaman yoksulu olma eğiliminde olan işçiler açısından, iki kat tehlike durumunu beraberinde getirir. Zaman yoksulluğu ile düşük gelir arasındaki yakın ilişkinin bu sonucu desteklediği ortaya konulmaktadır. Zaman yoksulluğunun yoğun olduğu sektörlerde asgari ücret ve çalışma saatlerinde, zaman yoksulluğunun azaltılmasına yardımcı olabilecek önleyici uygulamaların ihtiyacına dikkat çekilmektedir. Ekonomik yoksulluğun ortadan kaldırılması, sadece hayatta kalmak için düşük ücretlerle uzun saatler çalışma ihtiyacını da ortadan kaldıracaktır. Yazarların bu çalışmada vurguladığı asıl husus, kadın ve erkek arasında adil bir sorumluluk dağılımına ihtiyaç olduğudur (Najam-us-Saqib, & Arif 2012).

Türkiye’de hizmet sektöründe çalışan kadın yoksulların karşılaştığı ekonomik ve toplumsal zorlukları ele alan çalışmada (Savran, 2007), bebek bakımında ve ev içi hizmetinde çalışan kadınların, çoğunlukla düzensiz istihdam edildiği, asgari ücretin altında ücret aldıkları, sosyal güvenlik sisteminin dışında kaldıkları ve bu nedenle de düzensiz ve yetersiz ücret alan bir emek gücü olarak tanımlandıkları görülmektedir. Söz konusu çalışmada, yoksulluğun ve ekonomik zorlukların deneyimlenmesi, toplumsal cinsiyet bağlamında da değişkenlik göstermektedir. Erkeklere kıyasla, daha düşük ücretli işlerde ve enformel sektörde güvencesiz çalışmak zorunda kalan kadınlar, çalışmalarına rağmen yoksulluk sınırına erişememektedir. Çalışmanın bulguları, çalışan kadın yoksulların işverenlerle arasında enformel bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. İşverenler ve kadınlar arasındaki enformel ilişki, kadınların düzensiz ve değişen miktarlarda gelir elde etmelerine ve işverenlerin ise ücretini ödedikleri

hizmetten daha fazla hizmet elde etmelerine neden olabilmektedir. Çalışan kadın yoksulların yoksullukla en önemli baş etme stratejisi bir işte çalışmalarıdır. Kadınların ailelerinin yaşadıkları derin yoksulluk, kadınları çalışmaya zorunlu kılmaktadır. Söz konusu çalışmada, ailelerinin ortalama toplam gelirleri, açlık sınırının sadece biraz üstünde belirmektedir. Hizmet sektöründe çalışan kadın yoksulların işlerinin düşük ücretli olmasının nedenlerinden ilki, bu işler için çok fazla emek gücü arzının olmasıdır. Çünkü kırsal alanlardan kentlere işe erişmek için göç eden kadın sayısı oldukça fazladır. Diğer neden, çalışan kadın yoksulların orta sınıf işverenlere hizmet sunmalarıdır. Türkiye’de orta sınıf ücretleri, çalışanların ücretlerini artırmak veya onların sosyal sigorta masraflarını karşılamak için uygun yeterlilikte değildir.

Sonuç ve Değerlendirme

İlgili kuramsal literatür ve konuyla ilgili farklı ülke bağlamlarını içeren uygulamalı çalışmalar, çalışan kadın yoksulluğunun, emek piyasasının heteronormatif kurulumu ve işleyişinin dikkate alınarak anlaşılabilirliğini göstermektedir. “Kadını” saran özgül koşulları ve deneyimleri dâhilinde, cinsiyet körü olmayan bir yaklaşımla konuya yaklaşmak; aynı zamanda yeni yoksulluk olgusunun ve onun bir tezahürü olan çalışan yoksulluğunun yapısal nedenlerinin ve yıkıcı etkilerinin kavrayışına da katkı sağlayacaktır. Çalışan kadın yoksulluğu, “kadınlar” açısından, çoklu yoksulluk ve dezavantajlılık durumlarını ve deneyimlerin derin boyutlarda farklılaşan ve tek bir kategori içerisinde değerlendirilmeyecek içeriklerini vurgulamaya katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda “çalışan kadın yoksulluğu”, çoklu dezavantajlara sahip kadınlar açısından, çalışan kadın yoksulluğunun bir niteliğini oluşturan, “zaman yoksulluğu” gibi yoksulluğun aldığı yeni ayırt edici unsurları, toplumsal cinsiyet eşitsizliği temelinde deneyimlenen farklı kadın yoksulluklarını (çalışan ve çalışmayan ya da iş arayan yoksul kadınlar) üzerine yeniden düşünmeye imkân vermektedir.

Çalışan kadın yoksulluğu ve çalışan kadın yoksullara ilişkin açıklamalar ve farklı ülke araştırmaları, dünyada ve Türkiye’de bu olgunun giderek derinleştiğini ortaya koymaktadır. Kadının ailesinin içinde bulunduğu derin yoksulluk durumu, kadının tek ebeveyn olduğu hanelerin oranının giderek artması, kadının hane içerisinde hasta, yaşlı ve çocuk bakım yükünü taşıması ve bu yükün ağırlığının giderek artması, çalışan kadın yoksulluğunun ayırt edici niteliklerinin birer tezahürü olarak belirmektedir. Çalışan kadın yoksulluğunun yapısal kaynakları, nedenleri, kapitalist birikim rejiminin kadınları emek piyasasında en altta konumlandıran işleyişinin bir sonucudur. Çalışan kadınların yoksulluğu, kadınların sadece hanelerinin ataerki işleyişinin bir kurbanı olarak değil, kapitalizmin daha karmaşık ilişkilerinin ve incelikli patriyarkal işleyişinin de neticesinde daha fazla derinleşmektedir. Farklı ülke deneyimlerini içeren çalışmalar, çalışan kadın yoksulların oransal olarak giderek arttığını, çalışan kadın yoksulluğunun giderek yaygın hâle geldiğini göstermektedir. Elbette bu durum, küresel neoliberalizmin yarattığı iş, meslek ve gelir hiyerarşisiyle bağlantılı anlaşılabilir. Düşük ücretli, erişilebilir, mecbur, güvencesiz ve çoklu araçlarla kontrolü mümkün kadınların, iş piyasasına koşulması çalışan kadın yoksulluğunu giderek daha fazla görünür kılmaktadır.

Düşük ücretli çalışma, çalışan yoksulluğuna katkıda bulunan faktörlerden yalnızca biridir. Çoğu durumda, çalışan yoksulluğu, tek başına çalışanlarla, part-time çalışabilecek kadınlarla da güçlü bir şekilde ilişkilidir. Bu bakımdan, vergi ve sosyal yardım teşvikleri, tam zamanlı işlerde çalışmaya teşvik etmek amacıyla, öncelikle düşük gelirli ve tek gelirli haneleri hedef almalıdır. Çocuklu veya bakmakla yükümlü olunan ailelere vergi ve yardım ödenekleri sunmak, ebeveynlerin iş bulma olasılığını artıracak ve hanenin yoksulluğunu azaltacaktır. Bu, küçük çocuklu haneler ve tek ebeveynler için çok önemli olan uygun fiyatlı çocuk bakım hizmetleri ile tamamlanmalıdır. Uygun fiyatlı ulaşım, çocuk bakımı, sağlık, eğitim ve barınma gibi hizmetlere genel erişim, daha yüksek istihdam katılımı için teşvikleri artırabilir ve hane bütçesi üzerindeki yükü azaltabilir. Çocuk bakım hizmetleri, bazı ülkelerde kreşe ulaşım gibi

destek hizmetleriyle entegredir (Social Protection Committee, 2012). Bu bakımdan çalışan yoksulluğunu azaltmak/iyileştirmek ve özellikle çalışan kadın yoksulluğunun özgün konumu ortaya koymak, farklı ve zorlu girişimleri gerektirir.

Kaynakça

- Adaman, F., & Keyder, Ç. (2006). Türkiye’de büyük kentlerin gecekondu ve çöküntü mahallelerinde yaşanan yoksulluk ve sosyal dışlanma. ec. *europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/2006/study_turkey_tr.pdf*.https://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/2006/study_turkey_tr.pdf (Erişim tarihi: 26.10.2022)
- Andreß, H. J., & Lohmann, H. (2008). Introduction: the working poor in Europe. Hans-Jürgen Andreß and Henning Lohmann (Ed.) *The working poor in Europe: Employment, poverty and globalisation* içinde (ss. 1-17) Edward Elgar Publishing.
- Bauman, Z. (1999). *Çalışma, tüketicilik ve yeni yoksullar*. (Ü. Öktem, çev.) İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Bauman, Z. (2017). *Akışkan modernite*. (S. O. Çavuş, çev.) İstanbul: Can Yay.
- Bora, A. (2019). Kadınlar ve hane: Olmayanın nesini idare edeceksin? N. Erdoğan (Ed.). *Yoksulluk halleri: Türkiye’de Kent Yoksulluğun Toplumsal Görünümleri* içinde (ss. 97-132). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bora, A. (2021). *Kadınların sınıfı: ücretli ev emeği ve kadın öznelliğinin inşası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Buğra, A., & Keyder, Ç. (2003). *Yeni yoksulluk ve Türkiye ’nin değişen refah rejimi*. (A. Yılmaz, çev.), Ankara: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP).
- Butler, J. (2005). *Kırılğan hayat: yasin ve şiddetin gücü*, (B. Ertür, çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Canadian Women Foundation <https://canadianwomen.org/the-facts/womens-poverty/> (erişim tarihi:28.10.2022)
- Castel, R. (2000). The roads to disaffiliation: Insecure work and vulnerable relationships. *International journal of urban and regional research*, 24(3), 519-535. <https://doi.org/10.1111/1468-2427.00262>
- Chant, S. (2014). Kadın hane reisliği ve yoksulluğun kadınsılaşması: Olgular, kurgular ve gelecek stratejileri. A. Topçuoğlu, G. Aksan ve D. Alptekin (Der.) *Yoksulluk ve Kadın* içinde (ss. 34-88) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Cho, R., & Cooper, G. (2014). *Gender lens on poverty*. (Research Report) [2nd ed.]. International Center for Research on Women. Retrieved from <https://www.icrw.org/wpcontent/uploads/2016/11/Gender-Lens-on-Poverty-Primer.pdf>.
- Ecevit, Y. (2021). *Toplumsal cinsiyet eşitliğinin temel kavramları*. Ankara: Ceid Yayınları.
- Ecevit, Y. (2003). Toplumsal cinsiyetle yoksulluk ilişkisi nasıl kurulabilir? Bu ilişki nasıl çalışılabilir? *Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 25(4), 83-88.
- Erdoğdu, S. ve Kutlu, D. (2014). Dünyada ve Türkiye’de çalışan yoksulluğu: işgücü piyasası ve sosyal koruma politikaları bağlamında bir değerlendirme. *Çalışma ve Toplum*, 2014/2: 63-114.
- Gleicher, D., & Stevans, L. K. (2005). A comprehensive profile of the working poor. *Labour*, 19(3), 517-529. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9914.2005.00301.x>
- Gökovalı, U., Danışman I., A., & Ekiz Gökmen, Ç. (2014). Kadın yoksulluğuna objektif ve subjektif Bakış: Muğla ve Mardin Örneği. A. Topçuoğlu, G. Aksan ve D. Alptekin (Der.) *Yoksulluk ve Kadın* içinde (ss. 337-361). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gutiérrez Palacios, R., Guillén Rodríguez, A., & Peña-Casas, R. (2009). Earnings inequality and in-work-poverty. *REC-WP Working Papers on the Reconciliation of Work and Welfare in Europe*, (07-2009).

- Gündoğan, N., Biçerli, M. K., & Aydın, U. (2005). The working poor: a comparative analysis. https://mpra.ub.uni-muenchen.de/5096/1/MPRA_paper_5096.pdf (Erişim tarihi: 27.10.2022)
- Güneş, F. (2011). Farklı emek kategorileri açısından kadın yoksulluğu. *Çalışma ve Toplum*, 2, 217-248
- Han, C. (2018). Precarity, precariousness, and vulnerability. *Annual Review of Anthropology*, 47, 331-343.
- Harvey, D. (2015). *Neoliberalizmin kısa tarihi* (A. Onacak, çev.) İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Herman, E. (2014). Working poverty in the European Union and its main determinants: An empirical analysis. *Engineering Economics*, 25(4), 427-436.
- İpek, M. (2015). Yeni yoksulluk ve Türkiye’de sosyal yardım paradoksu. *KARATAHTA / İş Yazıları Dergisi*, (1), 77-104.
- Kahraman, F. (2015). Yoksulluğun çalışma ile imtihanı: çalışan yoksullar üzerine bir araştırma. *İdeal Kent*, 6(16), 50-70.
- Kan, A. (2014). Kırsal yoksulluğun tarım ve kadın boyutu. A. Topçuoğlu, G. Aksan ve D. Alptekin (Der.), *Yoksulluk ve Kadın* içinde (ss. 211-227). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kapar, R. (2005). Çalışan yoksullar. *Sendikal Notlar*, (29), 52-75.
- Kapar, R. (2010). Türkiye’de çalışan yoksullar. *ASOMEDYA Ankara Sanayi Odası Yayın Organı*, 53- 63, <http://www.sosyalkoruma.net/pdf/asocalisan.pdf>.
- Kart, E. (2016). İstihdam ilişkilerinin taşeronlaşmış formları ve “aracı” aktörleri: İnşaat sektöründe ustabaşılar. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 15(2), 225-251.
- Kart, E. (2021). Yeni yoksulluk ve hükümlülük: dışlanma halinin çoklu görünümleri ve toplumsal içermenin imkanları üzerine. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (46), 259-288.
- Khosla, P. (2014). *Working women, working poor*. Women and Work Research Group.
- Körükmez, L. (2008). Kent yoksulluğu ile mücadelede kadınların geliştirdiği stratejiler ve toplumsal cinsiyet rolleri. N. Oktik (Der.), *Türkiye’de Yoksulluk Çalışmaları* içinde (ss. 207-244). İzmir: Yakın Kitabevi.
- Lazzarato, M. (2015). *Borçla yönetmek*. (Ş. Çiltaş, çev.) İstanbul: Otonom Yayınları.
- Legal Momentum <https://www.legalmomentum.org/women-and-poverty-america> (erişim tarihi:28.10.2022)
- Liu, J. (2019). What does in-work poverty mean for women: Comparing the gender employment segregation in Belgium and China. *Sustainability*, 11(20), 5725. <https://doi.org/10.3390/su11205725>
- Lorey, I. (2016). *Kırılğanların yönetimi*, (N. Köklü, çev.) İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Muehlebach, A. (2013). On precariousness and the ethical imagination: the year 2012 in sociocultural anthropology. *American anthropologist*, 115(2), 297-311. <https://doi.org/10.1111/aman.12011>
- Najam-us-Saqib, & Arif, G. M. (2012). Time poverty, work status and gender: The case of Pakistan. *The Pakistan Development Review*, 23-46.
- Ofluoğlu, G., & Balcı, A. İ. (2016). Küreselleşme, bilgi toplumu ve çalışan yoksullar. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 5(11), 56-75.
- Özbudun, S. (2014). BM, DB ve İMF’nin dilinde kadın yoksulluğu. A. Topçuoğlu, G. Aksan ve D. Alptekin (Der.) *Yoksulluk ve Kadın* içinde (ss. 272-288). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Özşahin, M. C., & Uluer, A. G. (2014). Ekonomik küreselleşme ve kadın yoksulluğu: Bir yazın taraması. A. Topçuoğlu, G. Aksan ve D. Alptekin (Der.) *Yoksulluk ve Kadın* içinde (ss. 255-271). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Peña-Casas, R., & Latta, M. (2004). Working poor in the European Union (report).

- Percy-Smith, J. (2000). Introduction: the contours of social exclusion. J. Percy-Smith (Ed.) *Policy responses to social exclusion: Towards inclusion* içinde (ss. 1-22). Buckingham: Open University Press.
- Saith, R. (2001). *Social exclusion: the concept and application to developing countries*. Oxford: Queen Elizabeth House.
- Savran, G. T. (2007). Working poor women in service sector: A case study of Turkey. https://www.academia.edu/1306838/Working_Poor_Women_in_Service_Sector_A_Case_Study_of_Turkey. (Erişim tarihi:17.12. 2022)
- Sennett, R. (2014). *Karakter aşınması: Yeni kapitalizmde işin kişilik üzerindeki etkileri* (Barış Yıldırım, çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, R., & Onacak, A. (2011). *Yeni kapitalizmin kültürü*. (Aylin Onocak, çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Silver, H. (2007). The process of social exclusion: The dynamics of an evolving concept. CPRC *Working Paper*, (95) 1-22.
- Social Protection Committee. (2012). Sppm thematic reviews on the 2012 social trends to watch. *The working poor in Europe*.
- Spooner, D., Hopley, A., & English, R. (2011). Building better lives for working poor women. <https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/332623/rr-working-poor-women-042011-en.pdf?sequence=1> (Erişim tarihi:27.10.2022)
- Suğur, N., Suğur, S., Çetin, O. B., Gönç-Şavran, T. ve Akarçay, E. (2008). Hizmet sektöründe çalışan yoksulların yoksulluk algıları üzerine bir araştırma. *İş, Güç: Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 10(4), 1-29.
- Şenses, F. (2019). *Küreselleşmenin öteki yüzü: Yoksulluk*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Topçuoğlu, A., & Aksan, G. (2014). Türkiye’de yoksullukla mücadele, sosyal yardımlar ve kadınlar. A. Topçuoğlu, G. Aksan ve D. Alptekin (Der.) *Yoksulluk ve Kadın* içinde (ss. 89-128). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ulutaş, Ç. Ü. (2009). Yoksulluğun kadınlaşması ve görünmeyen emek. *Çalışma ve Toplum*, 2 (21), 25-40.
- Varol, P. P. (2021). Yeni yoksulluk ve iş gücü piyasasında “yaşlı çalışan yoksullar”: Antalya ili örneği, *Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- Wichterich, C. (2004). *Küreselleş[tiril]en kadın: eşitsizliğin geleceğinden raporlar*, (T. Tayanç ve F. Tayanç, çev.) Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları.
- Yarar, B. (2015). Küresel yoksulluk içinde kadın yoksulluğu, küresel kadın hareketi içinde yoksulluk odaklı STK’lar. *Fe Dergi*, 7(1), 31-49.
- Yılmaz, B. (2008). Türkiye’de sınıf-altı: nöbetleşe yoksulluktan müebbet yoksulluğa. *Toplum ve Bilim*, (113), 127-145.
- Yiğit, E. (2022). Mekân ve iki kadın: esnekleşme ve ‘güvencenin taşeronlaşması’ üzerine bir anlatı. *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, 5(2), 373-396.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Changes in Scholars' Ways of Knowledge Production Shaped by Systematic Measures¹

Akademisyenlerin Bilgi Üretim Yöntemlerinde Sistemik Ölçülerle Şekillenen Değişimler

Ming-Te PENG^{a*}

^a Ph. D., Department of Sociology, Goldsmiths University, London / UK
ORCID: 0000-0001-7507-2701

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 23 Kasım 2022

Kabul tarihi: 11 Ocak 2023

Anahtar Kelimeler:

Bibliyometri,

Dergi etki faktörü,

Araştırma değerlendirmesi,

Üniversite yönetimi,

Bilgi yönetimi

ARTICLE INFO

Article History:

Received: November 23, 2022

Accepted: January 11, 2023

Keywords:

Bibliometrics,

Journal impact factor,

Research evaluation,

University management,

Knowledge governance

ÖZ

Bu makale, akademik davranışlarda sistemik ölçmenin oynadığı rolü ele almaktadır. Girişimcilik kültürünün akademide ortaya çıkışı, nicel performans ölçümünü gerektiren bireysel liyakat vurgusu yoluyla rekabetçi atmosferleri teşvik etmiştir. Bilgi üretimi akademisyenlerin temel misyonlarından biri olduğu için, bu çalışma, ölçüm araçları, kurumsal yönetim, finansman organları ve devlet politikasını içeren çevresel faktörlerden etkilenen bilgi üretimi biçimleri üzerindeki etkileri ifade etmeyi amaçlamaktadır. Tayvan'daki 41 akademisyenle yapılan mülakatlar vasıtasıyla onların akademik uygulamalara ilişkin anlatılarını keşfe çıkan bu makale, bilgi üretiminin politik atmosfer tarafından nasıl şekillendiğini ampirik olarak analiz etmektedir. Bu değişirici davranış kalıpları; araştırma konularının seçimini, araştırma gündemi tasarımı, hibe başvuruları ve yayınları için strateji oluşturmayı, araştırmanın epistemik özelliklerinde hassas değişiklikleri içerir. Çalışma buradan hareketle, neoliberal çağda araştırmacılar, bilimsel topluluklar ve devlet arasındaki güç ilişkilerini karakterize etmektedir.

ABSTRACT

This paper considers the role played by systematic measuring in academic conducts. The introduction of entrepreneurial culture into academia fosters competitive atmospheres through its emphasis on personal merit, which entails quantitative performance measurement. As knowledge production is one of scholars' core missions, this study aims to articulate impacts on ways of knowledge production influenced by environmental factors, comprising measuring instruments, institutional management, funding bodies and state policy. By interviewing 41 scholars in Taiwan and exploring their accounts of academic practices, this paper empirically analyses how knowledge production has been shaped by policy environments. These modifying behaviour patterns include a selection of research topics, a design for research agenda, strategies for grant applications and publications, engendering delicate changes in the epistemic properties of research. From this, it characterizes power relations between researchers, scientific communities and the state in the neoliberal age.

¹ This research is a part of My PhD study, which received the Government Scholarships for Overseas Study from Taiwan.

Introduction

Globalisation, Academic culture has been confronted by drastic transforms in the age of knowledge-driven economy, and one of these significant changes is the wide use of bibliometric indicators in academics' everyday life. On the one hand, university research is expected to take a more active role in industrial innovation and economic growth (Shore, 2020; Wright, 2016). On the other, the university, as part of the public sector, is under the pressure of transparency and accountability to improve cost-effectiveness in expenditure (Strathern, 2000; Weingart, 2005). As a result, excellence and productivity have become hallmarks in university management and knowledge governance. In the economic language, 'performing institutions should receive more income than lesser performing institutions, which would provide performers with a competitive edge and would stimulate less performing institutions to perform' (Herbst, 2007, p. 90). With this rationale, national performance-based research evaluation systems have been founded for allocating funding, rewards and prestige (Hicks, 2012). This phenomenon is described as marketized, neoliberalised or enterprising university. The tendency aiming to foster competitive atmospheres in academia can be identified in East Asia as well (Shin, Watanabe, Chen, Ho, & Lee, 2020).

A bibliometric indicator is the product of a quantitative calculation system which labels the importance, relevance or value of academic journals or publishers by numbers. When a demand for a universal criterion by which diverse outputs of researchers can be reduced to comparable data appears, bibliometric indicators have been deemed as objective and accountable measures for monitoring and quantifying scholars' efforts and then adopted widely in the performance-based funding system (Hicks, 2012; Weingart, 2005). Nowadays there are three major databases for exercising the bibliometric measure: the Web of Science (WoS), including the Science Citation Index (SCI), the Social Science Citation Index (SSCI) and the Arts and Humanities Citation Index (A&HCI); Scopus, owned by Elsevier; and Google Scholar (GS). All of these cover books, serials and conference papers, but each bibliographic database might have a better coverage than others in different fields (Larsen & Von Ins, 2010; Meho & Yang, 2007). Along these three 'international' databases, some national or local indexes have been developed to cover more journals published in the vernacular, such as the Érudit database in the province of Québec, VABB-SHW index in Flanders, IN-RECS in Spain, Taiwan Social Science Citation Index (TSSCI) in Taiwan.

In general, the exercise of research assessment with bibliometric indicators may lead to similar consequences in scholars' activities across different countries. Firstly, when scholars pay more attention to work on research outputs, it is not surprising that less resources will be allocated to teaching jobs and tutoring students, in opposition to the purpose of education (Back, 2016; Cheng, Jacob, & Yang, 2014). Secondly, the application of bibliometric indicators stimulates researchers to publish in English language journals, even in countries where a national database is utilised; this then increases the position of journal articles among all formats of outputs (Hammarfelt & de Rijcke, 2014; Li & Flowerdew, 2009). Thirdly, the increasing pressure from being evaluated might create a conservative environment where researchers would prefer to conduct a less risky and a shorter term study (Butler, 2007). Fourthly, an emphasis on the numbers of publications may drive researchers to divide their works into a 'minimum publishable unit' so that they are able to maximize the value of publications with the same work (Lawrence, 2003; Weingart, 2005). Finally, along with the growing competition for productivity and publication bias, which refers to the inclination of editing boards towards positive, attractive and novel results, there is an increase in both the rate of misconduct and retraction since the 2000s (Brembs, Button, & Munafò, 2013; D. Fanelli, 2009; Møller & Jennions, 2001; Steen, 2011; Yong, 2012). There has also been a decline in replication studies and negative results (Daniele Fanelli, 2012; Kelly, 2006).

In the past two decades, several academic scandals have taken place in Taiwan, with misconduct and fraud creating considerable negative impacts on Taiwanese prestige in global academic communities. In 2014, the *Journal of Vibration and Control* withdrew 60 articles simultaneously due to a 'fraudulent peer-review ring', comments from which had all been written by the same Taiwanese researcher (Barbash, 2014). In this case, the Minister of Education, who was the co-author of some retracted articles, resigned. In 2016, a significant academic scandal took place at the National Taiwan University, College of Medicine, one of the more prestigious institutes in Taiwan. A research team across several institutes under the College of Medicine was accused of producing fraudulent data, and two papers in *The Journal of Biological Chemistry* and *Nature Cell Biology* were retracted.

Similar tendencies can be observed around the world. For data fabrication, there are numerous famous examples, such as the cases of Haruko Obokata's stem cell research in Japan (Mikami, 2018), Hwang Woo-suk's cloning research in Korea (Kim, 2008). While data frauds definitely transgress academic ethics, some issues induced by the overly emphasis on publications are located in a grey zone, such as the use of ghost writers (Sismondo & Doucet, 2010) and predatory academic journals (Laine & Winker, 2017; Sorokowski, Kulczycki, Sorokowska, & Pisanski, 2017).

Undoubtedly, the academia as a career has always been characterized by competition and rapid publishing (Merton, 1973). However, the above cases imply significant changes have taken place in university management as well as power relations within the academia. A study regarding higher education policy is not only about the happiness (or unhappiness) of intellectual life. Because the nature of academic research consists of knowledge production and reproduction – in other words, what we have already seen and what we will see – the influence of academic affairs can diffuse into society as a whole in the long run. This paper does not propose to suggest a practical strategy for reducing rates of academic fraud. Instead, what this study aims to examine is the exact effect of metric tools on academic practices in everyday life: ways of knowledge production. From this, this study aims to contribute to an understanding of the implications behind the competitive atmosphere of academia built on bibliometric measures.

Methods and materials

Research Methods

There is a methodological challenge to couple changes in knowledge production with environmental factors, such as bibliometric indicators and funding bodies, in this case. In other words, even if both changes in academic activities and research assessment indeed exist, it is necessary to justify the causal relationship between them. To resolve this issue, several researchers attempted to categorize the 'epistemic properties of research content', including but not limited to characters of innovation, diversity, mainstream versus non-mainstream, contextualization versus generalization, basic research versus applied research, personal interests versus policy needs, risk-taking, methodological approaches and interdisciplinarity (Gläser, Laudel, Hinze, & Butler, 2002; Laudel & Gläser, 2014). Based on these epistemic properties, Gläser and Laudel (2015) develop a diachronic analysis of knowledge production, which incorporates the visualization of bibliometric analyses with in-depth interviews.

In order to identify trends and changes in research trails during scholars' careers, the first step of this informed interview is to create a graphical representation of a researcher's oeuvre (Gläser & Laudel, 2015). The bibliometric reconstruction of academic practice begins by reviewing the interviewee's CV or websites for the list of publications and then gathering records of these works from the Web of Science (WoS), followed by calculating the strength of relations among these publications via 'bibliographic coupling' (Gläser & Laudel, 2015). Because it is very possible for two publications to focus on similar research topics, if an

assemblage of the same references is cited in both of the publications, the strength of thematic connections is conducted by comparing the ratio of shared references of two publications (Gläser & Laudel, 2015). For social sciences and humanities where WoS coverage is not sufficient, thematic connections are manually identified according to titles and keywords. Taken together, both the clusters of publications that share similar academic interests and the importance of publications in terms of citation numbers are visualized in chronological order to present the change in research practice of individuals (Gläser & Laudel, 2015). In this way, the above qualitative method would be a suitable way to delineate links between the policy environment and individuals' academic practices.

During the process of interviews, based on the diachronic visualization of previous publications, interviewees are invited to narrate their history of academic research and careers with an emphasis on thematic changes and its conditions. To gain accounts of changes in themes, discussions will focus on the separation of project clusters, which implies significant turns in research topics, and will explore all the reasons for these shifts, such as personal interests, career plans, group leaders' interests, requirements for instruments, government policies, or trends of the academic community (Gläser & Laudel, 2015). Even though some of these reasons might not seem obviously relevant to policy environments (for instance, personal interests, cooperation, or the graduate requirement for students), through further analysis of these, we may be able to find some subtle linkages to performance evaluations and to explore how the role of the bibliometric indicator is embedded and pervasive in academic life.

The empirical basis of this study is composed of 41 interviewees from 12 public universities, 5 private universities and 1 private college in Taiwan, as a part of my PhD research project. The interviewees were scholars in four academic areas: social science (labelled 'S, plus a number'), humanity (labelled 'H, plus a number'), engineering (labelled 'M, plus a number') and natural science (labelled 'B, plus a number'). The four specific disciplines were biomedicine, material engineering, history and sociology. Because my thesis took a qualitative approach, this sample did not aim to achieve statistical representativeness, but was chosen to illustrate the richness of the social world that it explored. Hence, my selection of interviewees aimed to be representative in terms of gender, career position (professor, associate professor and assistant professor), regions, and university types (shown in Table 1). Detailed personal information is hidden for anonymity. These semi-structured interviews consist of two sections: direct discussions regarding academic careers and then the diachronic visualization of interviewees' previous publications to generate specific accounts for each turn in research topics or publishing patterns. Figure 1 is an example of a research path of a molecular biologist.

Background of Academic Management in Taiwan

This section begins by considering the issue of promotion evaluations, which are the most important concern for most interviewees. In Taiwan promotion from assistant professor to professor requires two steps. Usually, promotion evaluation considers three areas: teaching, service and research, among which research takes the most crucial part. Detailed requirements vary, but the use of Key Performance Indicators (KPI) is common. There are charts, tables or formulas to list all the valid academic outputs and quantify scholars' performances in every department. Another feature of promotion evaluation in Taiwan is the time framework in which to amass the required KPI. In general, researchers have to submit their promotion proposal by a given deadline, or their department will not renew their contract. The time framework varies from 6 years to 8 years, depending on the institute; female researchers might be allowed a two-year extension to cover a pregnancy. The time framework seems to resemble the USA mode of tenure tracking, but it is applied both to promotions to Associate Professor and promotions to Professor. The appearance of a time framework represents the principle of accountability: candidates must justify their contributions within a certain period.

Regarding the distribution of research resources in Taiwan, even if each department or university may provide research grants, the major source for an individual scholar is a project-based fund from the Ministry of Science and Technology (MOST). MOST operates two grant schemes: MOST Research Project and National Sci-Tech Program. The MOST Research Project is exercised every year, open to all topics, whilst the National Sci-Tech Program is sporadic with a given topic. The period of the MOST research project varies from one to three years. When an approved project ends, principal investigators must write a report. If an approved project is two or three years long, principal investigators have to write an interim report annually. Applications are examined in terms of research proposals and previous performance, including publication lists and intellectual property lists. Along with MOST project funds, the Ministry of Education offer university-based block money, such as The Aim for Top University (2005-2017), and The Higher Education Sprout Project (since 2018). Usually, the block money is allocated to less than 20 universities from competitions. Hence, for individual researchers the MOST Research Project is the main funding source.

Changes in epistemic properties of research content

This section explores whether the introduction of the market principle and entrepreneurial culture into academia succeeds in transforming individuals' frames of action. Because knowledge takes centre stage in the intellectual world, this analysis focuses on knowledge production, followed by channels of communicating knowledge. Interviewees in my research provide numerous factors involved in knowledge production. I categorize these factors into three sorts: research topic selections; collaborative strategies; and research timelines.

Factors Influencing Research Topic Selections

The theme of research topic selections includes a variety of responses from interviewees grouped into the following: *departmental policy*; *innovation*; *personal interests*; *society's needs and policy needs*; *the mainstream*; *feasibility* and *extensibility*.

Departmental policy on promotion plays a direct role in choosing research topics. By the diachronic analysis of interviewees' knowledge production, significant turns in research topics could be identified. Two historians (H1 and H8) explained that they switched to different research themes for the requirements of promotion. In the name of *innovation*, only publications whose topics were entirely different to previous stages (PhD studies) qualified for promotion evaluations. Similarly, in M6's department, *innovation* (which meant publications differing from PhD research) was an 'unwritten' criterion for promotion. This case shows the influence of academic organizations on individuals' intellectual activities. Even if there was no such formal requirement, several interviewees (S6, M2, M3, M6, B2, B5 and B6) still reflected on *innovation* during the research design process. In particular, M3 was worried whether panel reviewers in the Ministry of Science and Technology (MOST) would question her innovativeness, because her research proposal was built on her PhD study. This case indicates that pursuit of innovation is not only a self-challenge but also about meeting the expectations of others.

Numerous researchers (H3, H4, M6, B4 and B7) mentioned that they followed their *personal interests* to conduct research, while some (H5, H9, B1, B6 and B11) emphasized *society's needs* or *policy needs*, such as researching diseases that only occur in Taiwan. H9 and B6 mentioned that they would highlight the aspect of society's needs or policy needs especially when composing a research proposal for grants. In another instance, interviewee M6, a junior researcher, emphasized the dignity of personal interests. However, he developed a novel research topic because he had been advised by his department to compete for a project with a given topic, and he succeeded in getting the grant. This infers that state policy has infiltrated into individual researcher's agendas though the mechanism of research funding allocation.

Like the concern about society's needs or policy needs, a concern about *the mainstream* shows an intention by individuals to coordinate with collectives. Numerous interviewees (H3, H5, H8, M1 and B7) mentioned that they would consider current trends among fellow academics. For example, M1 published few papers on nanotechnology but this topic only lasted a couple of years. M1 explained that there had been a fashion for nanotechnology; hence, he had attempted to research this topic for a while but later returned to his main field. Some researchers (H3, H5 and H8) may consider fashionable topics seriously particularly while designing a grant application. On the other hand, interviewee B6 argued that she would prefer to avoid the hottest topic but attempted to find alternatives to discover a research niche. Overall, the mainstream research topic often implies linkages with state policy or fund schemes.

The most common factors when designing research agenda is *feasibility* (H2, H3, S1, M5, M9, M10, B5, B6 and B8). The idea of feasibility includes available grants; numbers of postgraduate students and research assistants; pilot tests; equipment requirements and access to fields and archives. As with previous elements, concern with feasibility was also meant to convince panel reviewers of applicants' capacity (H3, M5, M9 and B5). As interviewee M5 argued, if one switches to an entirely different research topic, one's research proposal is less likely to be approved due to its 'innovation'. In other words, innovation is placed in opposition to feasibility; researchers have to grapple with the balance with them. A similar concern is *extensibility*. As numerous interviewees (H8, M5 and M7) argued, it was rational for researchers to continue developing previous studies. Meanwhile, for grant application, extensibility was also taken as a strategy to prove the feasibility of projects (B3 and B6).

Taken together, I highlight several factors involved in procedures of selecting research topics. They are *departmental policy; innovation; personal interests; society's needs and policy needs; the mainstream; feasibility* and *extensibility*, which each play a part in shaping the epistemic properties of research content. Admittedly, not all the factors are directly related to neoliberalised universities or entrepreneurial culture, for instance *personal interests*. *Departmental policy on innovation* may show the influence of university bureaucracy on individuals, but does not necessarily link to marketization of higher education. The issues of *feasibility* and *extensibility* could be regarded as a practical strategy for conducting research. Meanwhile, interviewees also infer an awareness of being measured. Due to precariousness in research grants, anxious researchers might choose a less risky approach to knowledge production.

The issues of *society's needs and policy needs* manifests in the mechanism of neoliberal governmentality in academia. By designing a set of goals and rules for competition-based grants, the state is able to govern knowledge production at a distance instead of direct domination; that is, the technique of governance (Miller & Rose, 2008). For scholars, along with anxiety regarding research resources, their primary concern is to stand out in evaluations rather than questioning the rationales of policy needs and society's needs.

Collaborative Strategies

Collaboration accounts for several appearances of new research themes. The following factors stimulated scholars to cooperate with others: *mentorship; personal networks and interests; science policy* and *technology support*.

Several collaborative projects were intentionally prompted by competitive research schemes, either granted by MOST or by the Ministry of Education. For example, one state university (where interviewees S5 and B8 worked) used to be funded by The Aim for The Top University Project, granted by the Ministry of Education. Under the scheme S5 (a senior professor) conducted interdisciplinary research with scholars whose expertise was in marine science, while B8 (a junior associate professor) took part in a collaborative project with peers

from another medical university. MOST's research schemes also played a similar role in encouraging academic collaboration. For instance, interviewee S2, a senior researcher, conducted a collaborative project on infrastructure with foreign scholars, and the project was funded by MOST to enhance international cooperation. Under MOST grant schemes, interviewees S7 working at a private university and M10 working at a public university were involved in collaborative research projects.

Mentorship is a reason for developing a novel research topic. Two interviewees (S8 and M1) had published a couple of journal articles whose themes are different to their main focus. These separate works were inspired by supervising students with various interests. Interviewee M4 also launched a new topic due to a supervisee's interest, which eventually turned to one of his main research interests (unlike in the case of S8 and M1). As previous studies indicate, cooperation with students could be a practical strategy to multiply one's publications (Gläser, Lange, Laudel, & Schimank, 2010). Interviewee S1 stated a similar phenomenon but in the opposite tune. He listed a few prestigious scholars who had published several journal articles in diverse sub-disciplines but had never released a monograph, because they only followed students' research projects instead of conceiving a coherent research project for themselves.

Besides mentorships, *networks with peers* and *curiousness* accounted for several collaborative projects for broadening academic horizons (S2, M10, B2, B3 and B4). However, in my study, there is insufficient data to be able to assert linkages between these two considerations and neoliberalised universities.

In disciplines of nature sciences and engineering (NSE), *technology support* is a common reason for co-authorships (M3, M6, M8, M10, B2, B3, B4, B8 and B11). The term 'technology support' means that scholars might partially contribute to research projects through providing instruments, materials or research methods to achieve substantial data, rather than taking part in the project as a primary investigator. In fact, most interviewees would like to name this kind of collaboration as technology support rather than as a form of substantial collaboration. Most interviewees would not list those nominal publications in a section outlining their core effort towards promotion evaluations nor for obtaining research grant applications; they might just list the nominal papers in appendixes. Several studies reported difference in authorship culture among various disciplines (Liu, 2003; Nederhof, 2006; Piro, Aksnes, & Rørstad, 2013). I argue that the co-authorship pattern in Taiwan might be seen as a way to acknowledge participants' contribution instead of a practical strategy in response to the neoliberalised university.

Several studies suggest that academic performance assessments may make interdisciplinarity difficult (Rafols, Leydesdorff, O'Hare, Nightingale, & Stirling, 2012; Schäfer, 2016; Wilsdon et al., 2015). As a qualitative study, this study does not aim to show, overall, if performance assessment produces positive or negative impacts on interdisciplinary studies. For instance, in B8's case, the collaborative project diminished gradually after the grant scheme had terminated. Conversely, my analysis delineates the capacity of science policy on interdisciplinary communication for influencing researchers' motivations for academic cooperation.

In sum, this section identifies four factors relating to collaborative strategies: *mentorship*; *networks*; *science policy*; and *technology support*. While these do not necessarily link to the marketization of academia, the role of *science policy* is a prominent example to show the government's capacity to mobilise academics by competitive grant schemes.

Research Timelines

The final aspect relating to knowledge production is a timeline. The timeline comprises

when a researcher composes a research agenda, how long the researcher takes to complete a project, and when the researcher summarizes findings for publication. There are two sorts of time frameworks playing a part in research agendas. The first timeline reflects on MOST research project grants. As MOST research project grants are allocated annually, applications for MOST research projects has become a part of academic routine.

Scholars who could not manage these administrative tasks may refuse to apply for a MOST project (like interviewees H2 and H4). Since the cost of research is less in history than for other disciplines, historians are less vulnerable to needing the MOST research scheme. On the other hand, scholars who rely on MOST financial support have to adjust timelines to MOST agendas. For example, B3 stated that she had to submit an article to an academic journal during the summer terms; in this way, she could conclude a project with a paper and submit it for the next application by December. In another instance, a junior researcher M7 complained that he had no choice but to rush into publishing in low ranked journals in order to fit the MOST timeline. If he had had more time, he would round out his research.

Another significant factor is the time framework for promotion, while promotion is one of the most prominent concerns among scholars. Therefore, this anxiety might cause researchers to adjust their research agenda to the promotion timeline. For example, B7 published six papers two years before the promotion deadline; interviewees S2 and H7 followed a similar pattern. In line with the case of MOST research fund schemes, B8 complained that he did not have enough time to elaborate his research due to the promotion timeline. On the other hand, after promotion, interviewee M8 began to slow down his rate of publishing.

As Latour (1987) points out, techniques of knowing a given subject play dual roles in collecting information, as well as in establishing new dimensions of time and space, within which centres of calculation enable domination and mobilize the targeted domain at a distance. These empirical data suggest that grant schemes and performance evaluations have built a time dimension which scholars are obliged to inhabit. In this way, academic life is divided into small segments with assigned tasks for each timeline.

Taken together, this section elucidates how a milieu of neoliberalised universities with performance evaluations and ‘projectification’ reshapes faculty’s behaviours. In selection of research topics and collaborative strategies, external factors, such as science policy and social needs, partially affect individuals’ decisions about research contents. In respect of timelines, external timetables play a significant role in modifying scholars’ research agendas, working against long-term studies. The external timeline also engenders profound impacts on publishing behaviours, which will be analysed in the following section.

Changes in publishing patterns

This section continues to apprehend the impacts of the neoliberalised university on ways of communicating knowledge: in the form of publication patterns. A focus on publishing patterns is important for two reasons. First, communicating knowledge is an indispensable component of intellectual life. Second, as promotion and grant applications are the main source of scholars’ anxiety, publications are one of the major indicators used in processes of evaluation. Discussion of this is organized into two aspects: researcher’s perspectives; and editor’s viewpoints.

Impacts of Bibliometrics on Publishing Strategies

Interviewees’ considerations involved in publishing strategies include *publishing formats*, *bibliometric indexes*, *selection of languages* and *readerships*. Selection of publishing formats reflects influences of academic institutes’ preferences. In my interviews, NSE researchers displayed a preference for serials over books. For these researchers, the genre of

---

books is a means to summarize well-known knowledge rather than a platform to share a novel discovery. Hence, several scholars (M6, M9, B1 and B8) mentioned they might write a book in future to conclude their academic career. Several NSE scholars (B3, B5, B6, M3, M4 and M5) mentioned that they had or would write a book chapter for the sake of invitation and favours, but did not take it as a major achievement. For instance, M3, a junior scholar, had published a book chapter due to invitation, but M3 doubted if members of the hiring panel treated it as valuable, while the genre of books and chapters was placed in an appendix.

On the other hand, there is a tension in the selection of publishing forms in disciplines of social sciences and humanities (SSH), where writing books is considered a benchmark. In spite of this tradition, numerous SSH scholars (S3, S9, H3, H7 and H9) did not give priority to monographs, because book-type publications did not actually count in promotion evaluations. It is said that the value of monographs was too ambiguous and 'subjective' to be marked. Hence, under the rhetoric of objectivity, book-type publications were excluded from assessments. Even if the value of books was recognized, two associate professors (H2 and S3) would prefer to publish journal articles instead of books, because it took less time to finish a journal paper than a monograph, considering the promotion timeline. In this context, interviewee H7 (a junior scholar) felt frustrated, because she could not fulfil her desire to publish a monograph, as a traditional scholar would. Nevertheless, in the cases of S5 and H10, the traditional emphasis on the monograph had been systematically preserved. In H10's department, publishing a monograph was an essential condition for promotion.

Although there are several media to present research discoveries: journal articles, workshop papers, conference papers, book chapters and monographs, development of bibliometrics, to a certain extent, is on the basis of journal articles. In addition, because social sciences and humanities (SSH) research is published more often in book form, and sometimes features a national or regional orientation, the coverage of SSH research is limited in bibliographic databases (Archambault, Vignola-Gagne, Côté, Larivière, & Gingras, 2006; Nederhof, 2006). Because of a difference in publication customs between NSE and SSH, it raises a question whether bibliometric indicators could be justifiably used for measuring productivity across academic disciplines (Glänzel & Schoepflin, 1999; Piro et al., 2013). Despite the difference in academic traditions, several studies indicate that scholars are encouraged to publish in academic journals rather than other forms in the light of performance evaluations and demands for accountability (Hammarfelt & de Rijcke, 2014; Rijcke, Wouters, Rushforth, Franssen, & Hammarfelt, 2016). My empirical data represent the similar conflicts between NSE and SSH in Taiwan's academia as the bibliometric indicator is utilized for performance evaluations.

When selecting a journal to submit to, there is near-consensus that bibliometric indexes are the most important standard. An indexed journal is better than a non-indexed one, whereas a high ranked journal is even better than a low ranked one. The bibliometric index was described as a guarantee of 'credit' (S10) or 'authority' (B11). For NSE areas, SCI is the main bibliometric database. For SSH domains, recognized bibliometric indexes are SSCI, A&HCI, THCI (Taiwan Humanities Citation Index) and TSSCI (Taiwan Social Sciences Citation Index). H3 attributed this trend to favouring indexes to unavoidable external expectations. S6, an associate professor at a private university, stated this as a strategy to survive in academia. The junior researcher S1 shared a personal experience; after he had published a paper in a non-indexed journal, he gained no praise but advice that he should choose an indexed one wisely for the next paper. The case of S8 (a senior scholar) is a counterexample; interviewee S8 avoided publishing in indexed journals consciously as a non-cooperation movement against the neoliberal culture. As a result, he would remain in the position of associate professor.

Along with selections of publishing genres and journals, choice of language is another crucial topic. There are numerous studies focusing on the representation of languages in bibliometric databases, as well as impacts of performance evaluations on changes in language usage in academy (Archambault & Larivière, 2009; Archambault et al., 2006; Engels, Ossenblok, & Spruyt, 2012; Hammarfelt & de Rijcke, 2014; Nederhof, 2006). A prevailing usage of English in academy has been noted even in Western but non-English speaking countries. My empirical data also show a similar preference for publishing in English, but the degree varies across different disciplines. Furthermore, I identify two determinants accounting for the choice between English and Mandarin: bibliometric authority and readerships.

The emphasis on bibliometric indexes, especially for SCI, still plays a crucial role in language usage. This is because in NSE domains, most of SCI-indexed journals are English. Even though there are a few Mandarin-language journals enrolled in SCI, their Journal Impact Factors are relatively low. This fact provides Taiwanese NSE researchers an incentive to only publish in English (B3, B7 and M8), unless they are invited to publish in Mandarin-language journals (M2). In another example, M4, a senior professor, used to publish in Mandarin-language journals occasionally. However, when he developed a novel research theme, there was no available Mandarin-language journal for the topic.

Another aspect is an imaginary of readerships. Several interviewees (B4 and M9) explained that high Impact Factor journals meant international visibility and a wider audience. In SSH disciplines, the relation between used languages and readerships are subtler. Previous studies point out, the national or regional orientation of SSH literatures is more significant, leading to a lower coverage of international bibliometric databases (Archambault et al., 2006; Hicks, 1999; Nederhof, 2006). The national or regional orientation of SSH research underlines the preference for languages used, as well as the boundary of readerships. For example, S3 and S7 (two associate professors at private universities) favored Mandarin-language journals because of their prominent regional orientation. Even if H10 (a professor) focused on European history, because she aimed for dialogue with domestic readers, she mainly published in Mandarin. By contrast, because S10, a senior professor, was interested in American studies, most of her publications were written in English. Several scholars (H1, H5, S6 and S8) mentioned they would switch between English and Mandarin, depending on the properties of their research topics and their assumed audiences.

Meanwhile, along the topic-led readerships, international visibility (which means foreign readers), is an imperative for academics, despite the regional orientation of SSH literatures. For instance, interviewees S1 and H3 would like to publish in English in order to be visible to international academic communities. This infers the imaginary of global readerships has priority over research orientation. In contrast to a traditional audience sharing similar interests, a new type of 'imagined academic communities' is produced via international bibliometrics. However, because those international bibliometrics are in favour of English-language journals, regarding membership of the imagined global academic communities, scholars in Taiwan, to a certain degree, are attracted to get more involved in research topics of Western importance than before.

Impacts of Bibliometrics on Editor's Practices

The rising role of bibliometric indexes engenders impacts on journal management. The concern about bibliometric performances was stated by several editors (S2, M4, M5 and B10). In practice, a citation analysis was utilized to compare with other journals' performances in internal discussion. For editors of SSH journals, another primary concern was to register their journals in bibliometric databases, such as TSSCI or THCI (H1 and H4). To be recognized by the bibliometric index, the criteria of bibliometric databases have been adopted by editors.

Several strategies were used to round out Impact Factors or citations. First, because review papers in general could gain more citations, editors may actively invite scholars to write a review article or even write one themselves (M4 and B10). Second, editors might actively cooperate with academic conferences for organizing a special issue, which could draw more attention to their journals (M4 and B10). Otherwise, editors may prefer short articles and diversify a volume to attract more audiences (S2). These show that the bibliometric index has turned into an authoritative mechanism to justify the value of academic journals. In another instance, H5 was in charge of a non-indexed journal. He felt sorry when he attempted to invite researchers to submit articles, because he thought this article would not help their career.

The influence of bibliometric indexes on journal's value is remarkable. Numerous SSH editors (H1, H4, H5, H6, S2 and S5) observed that quite a few journals which were excluded from TSSCI or THCI eventually disappeared, while indexed journals gained more submissions, resulting in decreasing diversity in academia. This situation happened to NSE journals as well. Interviewee M2, a senior professor, used to be a chief editor of a domestic Mandarin-language journal. According to M2, when the focus on SCI arose in the 1990s, fewer researchers were willing to submit their findings to the Mandarin-language journal, which led to a decline in journal quality. The decrease in the quality of the Mandarin-language journal made it more difficult to be included in SCI. This indicates that the absence of Mandarin-language journals is a self-fulfilling process, launched by enthusiasm for international recognition. As the result, the non-indexed journal lost readership gradually and faded out from bibliometric-based academic communities.

Discussion: Academic Autonomy and University's Missions

This project attempts to couple individuals' academic exercises with managerial strategies and evaluation metrics, while it is difficult to isolate specific effects from a large research policy context. Drawing on the graphical representation of a researcher's oeuvre, this analysis partially illustrates shifts in research trails during scholars' careers and its links to the policy environments and institutions' expectations. Despite the heterogeneity and complexity of individual research traces, it shows that grant schemes, institutional customs and bibliometric indicators play a prominent role in strategies for research targets, timelines, collaboration and publication. This empirical analysis investigates not only the influence of entrepreneurial culture on the epistemic properties of research but also delineates cotemporary models of university management as well as knowledge governance. Applying the diachronic representation of a researcher's oeuvre in investigating German early career researchers, Laudel, Bielick, and Gläser (2019) shows that academic organizations engender a significant influence on shaping scholars' professional practices. My analysis suggests that the institution could either amplify or abate the effect of state policy, reflecting its academic customs and relations with state funding agencies.

As Esposito and Stark (2019) argue, 'reality is not the starting point, it is the result of observation, produced the reciprocal reference of observers to the perspectives of others' (p. 12). My interview data show that the evaluation metrics have gotten involved in constructing a new academic reality and identity. The introduction of bibliometric indicators offers practitioners a new way to perceive quality journals, by which a lack of publications in indexed journals has become a task to be performed and achieved for researchers. It then modified standards of outstanding institutes and scholars, and renewed the definition of academic excellence, which substantially constitutes academic identity. Furthermore, previous studies suggest that compatibility is one of key features to understand the constitutive role of measuring instruments, highlighting the agency of numbers (Espeland & Lom, 2015; Latour, 1999). The use of bibliometric indicators renders intellectual efforts and reputations more commensurable. In Esposito and Stark's words, 'rating and rankings are tools to get an orientation in such a

world ... here the observation of others provides a reference point from which to observe oneself' (p. 19). The same could be said for the relations between the bibliometric indicators and the imaginary of academic community/self.

As the systematic assessments have established new dimensions of space and time where academics inhabit, this research outlines a shift in power relations between the state and academia from government to governance. It illustrates how scholars have been channelled to the axis of entrepreneurship characterized as self-disciplinary, productive and competitive by the introduction of persistent performance evaluation. With the implementation of punishment and reward through the practice of grant allocation, performance evaluations, hiring policy and honouring systems, bibliometric values have turned to a norm in academy to classify desirable intellectual labour, as well as guide individuals to productivity (Foucault, 1979). This echoes with Foucault's argument: disciplinary power is not necessarily oppressive but has to be productive to enact effect. Meanwhile, the set of criteria and assessment empowers the state to lead scholars towards the supposed model of behaviours without a direct command; that is to say, governmentality (Gane, 2012; Miller & Rose, 2008). By this mechanism, the responsibility for economic growth, industrial innovation and state progress is efficiently transferred to scholar communities in the age of knowledge-driven economy (Shore, 2020; Wright, 2016). The above notions then provoke a question: how far academic autonomy can be said to exist.

A critical study of performance evaluation in academia does not mean that the academic community does not need any evaluation. Conversely, the academic society is a self-organized professional group, built on a set of specialized norms and peer review culture (Merton, 1973). For an ideal scientific community, performance assessment is conducted in accordance with discipline-specific quality benchmarks without diminishing academic freedom and epistemic diversity; the purpose of an ideal evaluation is to approach scientific truth via enhancing the quality of research (Hallonsten, 2021). However, the current evaluation regime embedded in entrepreneurial culture is a means to serve national progress and economic growth, whose utilitarian orientation might contradict the core values of academic practices and university education (Back, 2016). It is also true that the mission of university as well as the role of academic research have varied over periods, reflecting changes in political configurations and social contexts (Martin, 2003; Mirowski, 2011). Hence, it is not practical to reverse the neoliberalised university back into the 'the good old days'. An ideal model of academic evaluation rests on an ideal imaginary of scholarships in contemporary society. This answer entails more philosophical or theoretical discussion on a fundamental assumption: 'what are universities for', but is beyond the scope of this present article.

Conclusion

In summary, this article depicts an explicit landscape of the neoliberalised university by inquiring into subjective experience and building a link between policy environments and individual activities. Through tracing the deployment of governing techniques, which in this case is bibliometric meritocracy, this empirical research presents how neoliberal principles of competitive markets and accountability have been duplicated from state bureaucracy to academic communities, and eventually internalized into individuals' conceptions as well as practices. These modifying behaviour patterns include a selection of research topics, research agenda, strategies for grant applications and publications, engendering delicate changes in the epistemic properties of research. Through the analysis of everyday practices in academia, this study articulates the power relation between the academic institutions and state bureaucracy, which is characterized by neoliberal governmentality.

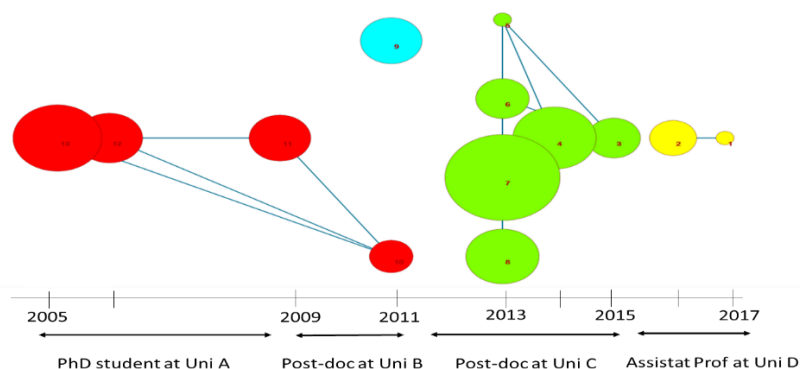
References

- Archambault, É., & Larivière, V. (2009). History of the journal impact factor: Contingencies and consequences. *Scientometrics*, 79(3), 635-649.
- Archambault, É., Vignola-Gagne, É., Côté, G., Larivière, V., & Gingras, Y. (2006). Benchmarking scientific output in the social sciences and humanities: The limits of existing databases. *Scientometrics*, 68(3), 329-342.
- Back, L. (2016). *Academic Diary: Or Why Higher Education Still Matters*. London: Goldsmiths Press.
- Barbash, F. (2014). Scholarly journal retracts 60 articles, smashes 'peer review ring'. *The Washington Post*. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/news/morning-mix/wp/2014/07/10/scholarly-journal-retracts-60-articles-smashes-peer-review-ring/>
- Brembs, B., Button, K., & Munafò, M. (2013). Deep impact: unintended consequences of journal rank. *Frontiers in human Neuroscience*, 7.
- Butler, L. (2007). Assessing university research: a plea for a balanced approach. *Science and Public Policy*, 34(8), 565-574.
- Cheng, S. Y., Jacob, W. J., & Yang, S.-K. (2014). Reflections from the Social Science Citation Index (SSCI) and its influence on education research in Taiwan. In *The SSCI Syndrome in Higher Education* (pp. 97-107). Rotterdam; Boston; Taipei: Sense Publishers.
- Engels, T. C., Ossenblok, T. L., & Spruyt, E. H. (2012). Changing publication patterns in the social sciences and humanities, 2000–2009. *Scientometrics*, 93(2), 373-390.
- Espeland, W. N., & Lom, S. E. (2015). Noticing Numbers: How Quantification Changes What We See and What We Don't. In M. Kornberger, L. Justesen, A. K. Madsen, & J. Mouritsen (Eds.), *Making things valuable*. Oxford: Oxford University Press.
- Esposito, E., & Stark, D. (2019). What's Observed in a Rating? Rankings as Orientation in the Face of Uncertainty. *Theory, Culture & Society*, 36(4), 3-26.
- Fanelli, D. (2009). How many scientists fabricate and falsify research? A systematic review and meta-analysis of survey data. *PLoS One*, 4(5), e5738. doi:10.1371/journal.pone.0005738
- Fanelli, D. (2012). Negative results are disappearing from most disciplines and countries. *Scientometrics*, 90(3), 891-904.
- Foucault, M. (1979). *Discipline and punish: the birth of the prison*. London: Penguin.
- Gane, N. (2012). The governmentalities of neoliberalism: panopticism, post-panopticism and beyond. *The Sociological Review*, 60(4), 611-634.
- Glänzel, W., & Schoepflin, U. (1999). A bibliometric study of reference literature in the sciences and social sciences. *Information processing & management*, 35(1), 31-44.
- Gläser, J., Lange, S., Laudel, G., & Schimank, U. (2010). The Limits of Universality: How Field-Specific Epistemic Conditions Affect Authority Relations and their Consequences. In R. W. J. G. s. L. Engwall (Ed.), *Reconfiguring knowledge production : changing authority relationships in the sciences and their consequences for intellectual innovation* (pp. 291-324). Oxford: Oxford University Press.
- Gläser, J., & Laudel, G. (2015). A bibliometric reconstruction of research trails for qualitative investigations of scientific innovations. *Historical Social Research*, 40(3), 299-330.
- Gläser, J., Laudel, G., Hinze, S., & Butler, L. (2002). *Impact of evaluation-based funding on the production of scientific knowledge: What to worry about, and how to find out*: Fraunhofer ISI Karlsruhe, Germany.
- Hallonsten, O. (2021). Stop evaluating science: A historical-sociological argument. *Social Science Information*, 60(1), 7-26.
- Hammarfelt, B., & de Rijcke, S. (2014). Accountability in context: effects of research evaluation systems on publication practices, disciplinary norms, and individual working routines in the faculty of Arts at Uppsala University. *Research Evaluation*, rvu029.

-
- Herbst, M. (2007). *Financing public universities: The case of performance funding* (Vol. 18). Dordrecht: Springer.
- Hicks, D. (1999). The difficulty of achieving full coverage of international social science literature and the bibliometric consequences. *Scientometrics*, 44(2), 193-215. doi:10.1007/bf02457380
- Hicks, D. (2012). Performance-based university research funding systems. *Research Policy*, 41(2), 251-261. doi:10.1016/j.respol.2011.09.007
- Kelly, C. D. (2006). Replicating empirical research in behavioral ecology: how and why it should be done but rarely ever is. *Q Rev Biol*, 81(3), 221-236.
- Kim, T.-H. (2008). How could a scientist become a national celebrity? Nationalism and Hwang Woo-Suk scandal. *East Asian Science, Technology and Society: An International Journal*, 2(1), 27-45.
- Laine, C., & Winker, M. A. (2017). Identifying predatory or pseudo-journals. *Biochimica medica: Biochimica medica*, 27(2), 285-291.
- Larsen, P. O., & Von Ins, M. (2010). The rate of growth in scientific publication and the decline in coverage provided by Science Citation Index. *Scientometrics*, 84(3), 575-603.
- Latour, B. (1987). *Science in action: How to follow scientists and engineers through society*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Latour, B. (1999). Circulating reference: Sampling the soil in the Amazon forest. In *Pandora's hope: essays on the reality of science studies*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Laudel, G., Bielick, J., & Gläser, J. (2019). 'Ultimately the question always is: "What do I have to do to do it right?"' Scripts as explanatory factors of career decisions. *human relations*, 72(5), 932-961.
- Laudel, G., & Gläser, J. (2014). Beyond breakthrough research: Epistemic properties of research and their consequences for research funding. *Research Policy*, 43(7), 1204-1216.
- Lawrence, P. A. (2003). The politics of publication. *Nature*, 422(6929), 259-261.
- Li, Y., & Flowerdew, J. (2009). International engagement versus local commitment: Hong Kong academics in the humanities and social sciences writing for publication. *Journal of English for Academic Purposes*, 8(4), 279-293.
- Liu, Z. (2003). Trends in transforming scholarly communication and their implications. *Information processing & management*, 39(6), 889-898.
- Møller, A. P., & Jennions, M. D. (2001). Testing and adjusting for publication bias. *Trends in Ecology & Evolution*, 16(10), 580-586. doi:10.1016/S0169-5347(01)02235-2
- Martin, B. R. (2003). The changing social contract for science and the evolution of the university. In A. Geuna, A. J. Salter, & W. E. Steinmueller (Eds.), *Science and Innovation: Rethinking the Rationales for Funding and Governance* (pp. 7-29). Massachusetts: Edward Elgar Publishing Ltd.
- Meho, L. I., & Yang, K. (2007). Impact of data sources on citation counts and rankings of LIS faculty: Web of science versus scopus and google scholar. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 58(13), 2105-2125. doi:10.1002/asi.20677
- Merton, R. K. (1973). *The sociology of science: Theoretical and empirical investigations*. Chicago; London: University of Chicago Press.
- Mikami, K. (2018). The case of inferred doability: An analysis of the socio-institutional background of the STAP cell Scandal. *East Asian Science, Technology and Society*, 12(2), 123-142.
- Miller, P., & Rose, N. (2008). *Governing the present : administering economic, social and personal life*. Cambridge: Polity.
-

- Mirowski, P. (2011). *Science-mart*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Nederhof, A. J. (2006). Bibliometric monitoring of research performance in the social sciences and the humanities: A review. *Scientometrics*, 66(1), 81-100.
- Piro, F. N., Aksnes, D. W., & Rørstad, K. (2013). A macro analysis of productivity differences across fields: Challenges in the measurement of scientific publishing. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 64(2), 307-320.
- Rafols, I., Leydesdorff, L., O'Hare, A., Nightingale, P., & Stirling, A. (2012). How journal rankings can suppress interdisciplinary research: A comparison between innovation studies and business & management. *Research Policy*, 41(7), 1262-1282.
- Rijcke, S. d., Wouters, P. F., Rushforth, A. D., Franssen, T. P., & Hammarfelt, B. (2016). Evaluation practices and effects of indicator use—a literature review. *Research Evaluation*, 25(2), 161-169.
- Schäfer, L. O. (2016). *Performance assessment in science and academia: effects of the RAE/REF on academic life*. Retrieved from
- Shin, J. C., Watanabe, S. P., Chen, R. J.-C., Ho, S. S.-H., & Lee, J.-k. (2020). Institutionalization of competition-based funding under neoliberalism in East Asia. *Studies in Higher Education*, 45(10), 2054-2062.
- Shore, C. (2020). Symbiotic or Parasitic? Universities, Academic Capitalism and the Global Knowledge Economy. In E. Heffernan, F. Murphy, & J. Skinner (Eds.), *Collaborations: Anthropology in a Neoliberal Age* (pp. 23-44). London: Routledge.
- Sismondo, S., & Doucet, M. (2010). Publication ethics and the ghost management of medical publication. *Bioethics*, 24(6), 273-283.
- Sorokowski, P., Kulczycki, E., Sorokowska, A., & Pisanski, K. (2017). Predatory journals recruit fake editor. *Nature News*, 543(7646), 481.
- Steen, R. G. (2011). Retractions in the scientific literature: is the incidence of research fraud increasing? *Journal of medical ethics*, 37(4), 249-253.
- Strathern, M. (2000). *Audit cultures: anthropological studies in accountability, ethics, and the academy* (M. Strathern Ed.). London; New York: Routledge.
- Weingart, P. (2005). Impact of bibliometrics upon the science system: Inadvertent consequences? *Scientometrics*, 62(1), 117-131.
- Wilsdon, J., Allen, L., Belfiore, E., Campbell, P., Curry, S., Hill, S., . . . Johnson, B. (2015). The metric tide: Report of the independent review of the role of metrics in research assessment and management. doi:10.13140/RG.2.1.4929.1363
- Wright, S. (2016). Universities in a knowledge economy or ecology? Policy, contestation and abjection. *Critical policy studies*, 10(1), 59-78.
- Yong, E. (2012). Replication studies: Bad copy. *Nature*, 485(7398), 298-300. doi:10.1038/485298a

Figure 1: Example of a research trail of a molecular biologist.

Each circle represents interviewee's publications, linked by bibliographic coupling (lines). The relative size of circles is decided by citation numbers.

Table 1: Overview of interviewees

	Sociology	History	Material Science	Biomedicine
Position				
Professor	3	2	4	3
Associate Professor	4	5	2	4
Assistant Professor	3	3	4	3
Post-Doc				1
Gender				
Male	7	7	9	9
Female	3	3	1	2
University Type				
Public	6	10	10	7
Private	4*			4**
Sum	10	10	10	11

*: 2 Christian universities and 1 Buddhist university

** : 2 Christian institutes

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Mekân, Dijital Hastane ve Hekimlik Mesleği¹

Space, Digital Hospital and Medicine Profession

Dilek ALDEMİR^a Emin YİĞİT^{b*}

^a Sosyal Çalışmacı, Söke İlçe Sağlık Müdürlüğü, Aydın / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-5424-5869

^b Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Aydın / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-1199-6988

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 7 Kasım 2022

Kabul tarihi: 22 Aralık 2022

Anahtar Kelimeler:

Mekân,

Dijital hastane,

Hekimlik,

Gözetim,

Mahremiyet

ARTICLE INFO

Article History:

Received: November 7, 2022

Accepted: December 22, 2022

Keywords:

Space,

Digital hospital,

Medical practitioner,

Surveillance,

Privacy

ÖZ

Üretim sürecini tamamen değişime uğratan endüstri 4.0, sadece akıllı ve bağlantılı sistemler ile ilgili değildir. Endüstri 4.0, dizilemeden nanoteknolojiye kadar birçok alanda dijital teknolojilerin iç içe geçip kaynaşmasını ve karşılıklı etkileşimlerini kapsarken bu teknolojik dönüşümün tamamına neoliberal küreselleşme eşlik etmektedir. Süreç ekonomik, siyasal, sosyal, kültürel ve mekânsal dönüşümler üzerinde belirleyiciyken neoliberal politikaların merkezinde yer alan özelleştirme, piyasalaştırma ve serbestleştirme uygulamaları ile devletler hizmet sunumundan ya görece olarak çekilmiş ya da bu alanlardaki hizmet sunumunda dönüşüme gitmiştir. Böylece sağlık, eğitim vb. gibi alanlar piyasa dinamiklerine göre yeniden yapılandırılmış ve “sağlık”, sermaye birikiminin bir aracı hâline getirilmiştir. Dolayısıyla dijital teknolojilerin gelişmesi, kapitalizmin küreselleşmesi ve devletin neoliberal bir anlayışla yeniden biçimlendirilmesi sürecinde sağlık hizmeti sunumu, tüm failleri ve aktörleriyle birlikte tekrardan sorgulanmalıdır. Nitekim dijital hastane konseptinde bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla dönüşümler yaşanmaktadır. Yaşanan dönüşümlerin ürettiği gelişmelerin meşruiyeti, tartışmalara açık bazı dinamikleri (profesyonelizmin yitimi, yeni gözetim ve denetim pratikleri, mahremiyet ihlalleri gibi) üretme potansiyeli barındırmaktadır. Bu bağlamda bu çalışmada, dijitalleşmenin ve neoliberal kapitalizmin mekân olarak hastaneyi, hastayı ve hekimlik mesleğini nasıl dönüştürdüğü irdelenmektedir. Yine bu çalışmada hekimlik pratiklerinin dönüşümü ve profesyonelizmin yitimi, yeni gözetim ve denetim pratikleri ile mahremiyet tartışılmaktadır.

ABSTRACT

Industry 4.0, which has completely transformed the production process, is not just about smart and connected systems. While industry 4.0 includes the intertwining and fusion of digital technologies in many fields from sequencing to nanotechnology, and also includes the mutual interactions, those digital technological developments are accompanied by the neoliberal globalization process. With the practices of privatization, marketization and deregulation which are at the center of neoliberal policies, states have either relatively withdrawn from service provision or have transformed their service provision in these areas, while the process was decisive on economic, political, social, cultural and spatial transformations. Thus, areas such as health, education, etc. have been restructured by basing on market dynamics and ‘health’ became a means of capital accumulation. Therefore, in the process of the development of digital technologies, the globalization of capitalism and the reshaping of the state with a neoliberal approach, health care delivery should be re-examined altogether with its agents and actors. As a matter of fact, transformations are taking place in the digital hospital concept through information and communication technologies. The legitimacy of the developments produced by the transformations has the potential to produce some controversial dynamics (such as the loss of professionalism, new surveillance and control practices, violations of privacy). In this regard, it is examined in this paper that how digitalization and neoliberal capitalism transform the hospital as a space, the patient and the medical profession. Accordingly, the transformation of medical practices and the loss of professionalism, new surveillance and control practices and privacy are discussed.

¹ Bu makale, Dilek Aldemir’in Dr. Öğr. Üyesi Emin Yiğit danışmanlığında hazırladığı “Dijital Hastane ve Hekimlerin Tıbbi Profesyonelizmleri” başlıklı yüksek lisans tezi temele alınarak yazılmıştır.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: yigitemin@yahoo.com, eyigit@adu.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Together with industry 4.0, where at the point the technological transformation is became, the processes that are connected to each other become communicated and the interaction of the machine and the individuals comes into prominence and, the objects communicating over the internet collect data. Industry 4.0, which also completely changes the production process, is not only about smart and connected systems, but its scope is much wider. Therefore, industry 4.0 includes the intertwining and fusion of technologies in many fields from gene sequencing to nanotechnologies, while it includes the mutual interactions of these technologies in physical-digital-biological fields. Current developments are marked by the neoliberal globalization process, in which supranational organizations and multinational companies are decisive and nation-states are repositioned in parallel with digital technological developments. As a result of capitalism reproducing itself through neoliberal policies, economic, political, social, cultural and spatial transformations are experienced all over the world. Therefore, areas such as health, education etc. have been restructured according to market dynamics and 'health' has become a means of capital accumulation. In the digital technological development process, the globalization of capitalism and the reshaping of the state with a neoliberal approach, health care delivery should be re-examined altogether with its agents and actors. While the main dynamics of global neoliberalism and the market mechanism, together with the benefits of digitalization are decisive on health policies, healthcare spaces and health services, they also reproduce medical practices. Today, objects communicating over the internet collect data, and human-machine-data gains meaning in an integrated way. The spread of technology and digital capitalism to health brings with it the integration of medical technologies and information and communication technologies into the field of health. Thus, the determinant of technology on health components (such as physician, place, nurse, etc.) is increasing. As such, the impact of these technologies on institutional arrangements, the organization of health services, professional work and practices, medical practices, patients' treatment processes and management is inevitable. On the other hand, with the Health 4.0 process, it is argued that with the advancement of health informatics, health systems are smarter and more automatic, equipped with early diagnosis, warning systems and predictive strategies, and new information can be obtained on the diagnosis and treatment of diseases with the development of new medical devices, equipment and tools. While the process affects the space, service and institutional organization, the profession of medicine and surveillance and control practices continue to evolve. At this stage, both life and decision-making styles are transformed by digitalization, and we are entering a process where the access is extremely fluid. Now, space-specific health spaces (digital hospitals) have attained a nature consisting of "flows" organized over information-based networks, and the space of flows has established a structural dominance. On the other hand, occupations cannot be performed as detached from anything but on the contrary both occupations and the occupational groups are affected from all social, economic and cultural processes. Power, surveillance, control, medical professionals, individuals, communication and consumption are transformed and embodied in spaces, both with the organization of information through networks of space and with the transformation of traditional medicine depending on medical technological developments. In fact, in a sense, there is an institutionalization of practices with spatial structuring. As a result of transformation, privacy becomes questionable through practices such as coding, simplification, digitization and readability, and surveillance and control practices deepen. Depending on studies such as the Health Transformation Program and the strategic plans of the Ministry of Health in Turkey, the use of both medical technologies and Information and Communication Technologies has increased and research on digital hospital have accelerated. As a matter of fact, the developments produced by the transformations in the digital hospital concept through Information and Communication Technologies have the potential to produce some controversial and debatable dynamics (such as loss of professionalism, new surveillance and control practices, violations of privacy). This study is based on a more holistic perception of recovery without reducing it to medical technology and spatial equipment, unlike the tendency that perceive the patient and space (the digital hospital) as commodities, Therefore, in this paper, while examining how digitalization and neoliberal capitalism transform the hospital as a place, patient and the medical profession, the institutionalization of medical practices, the loss of professionalism, new surveillance and control practices, and privacy issues are discussed. The fieldwork was carried out in Tire State Hospital, which is the first and only digital hospital in Turkey to receive the title of "Level 7", using in-depth interviews with the participation of 31 medical doctors in October and December 2019.

Giriş: Neoliberal Süreçte Enformasyonel Bir Mekân Olarak Dijital Hastane

Mekânın fiziksel, toplumsal ve düşünsel boyutlarına gönderme yapan Lefebvre'e (2016) göre mekân tümleşik anlaşılmalıdır. Her tarihsel dönem, her ideoloji kendini üretebilmek için mekânı da üretmiştir. Mekân sadece bir ürün olmadığı gibi üretim ilişkilerini de sistematik olarak içermektedir. Örneğin mekânın teknoloji ile ilişkiselliği onu farklı bir çıktı hâline getirmektedir. Bu bağlamda bir meta olarak üretilen mekân (Madanipour, 1996; Akt. Çetin, 2008) "*dijital kapitalizm*"le son derece ilişkilidir. Dolayısıyla 20. yüzyılın sonlarında yaşanmaya başlanan teknolojik devrim süreci ve enformasyon toplumu, farklı yerlerdeki mekânların birbirlerine eklemlenebilmesini ve ekonomik, sosyal, kültürel etkileşimlerin iç içe geçmesini sağlarken yerellikten küreselliğe evrilen bir mekân anlayışını hâkim kılmıştır (Gökşen, 2020). Nihayetinde tüm mekânların ve kurumsal örgütlenmelerin kendi aralarında ve kendi içlerinde bir ağ şeklinde örgütlendiği, bilgi/veri akışlarından oluşan ağlarla örülmüş bir yapının hâkim olması söz konusudur. Bu hâkim yapıda rutin işleyişin gerçekleştirildiği uzamlar ise fiziksel olarak birbirinden ayrılmaktadır. Hâliyle *tele-çalışma*, *e-devlet*, *e-hizmet*, *e-iş*, *tele tıp* gibi uygulamaların yaygınlaşmasıyla, zaman daha esnek bir hâl alırken mekân, alışık olunan yerler mekânı değil "*akışlar mekânı*" hâline gelmektedir. Akışlar mekânı, yeni değerler ve anlamlara dayalı mekânsal pratikleri -ve hatta mesleki pratiklere dayalı yeni kurumsallaşmaları- üretmektedir. Bu süreç, mekânın da tekrar üretimini doğurur. Dijital teknolojiler, mekân ve gündelik pratikler arasındaki karşılıklı üretim benzer şekilde neoliberal politikalar, dijital teknolojiler ve mekân ilişkiselliği için de geçerlidir.

Piyasanın hedefi durumuna gelen, sermaye birikimine katkı sağlayan, meta karakterine bürünen sağlık hizmetleri ve sağlık mekânlarında sermaye, yeni mekânsal sabiteler imkânı bulabilmektedir. Bu kapsamda dijital hastanede, hastanedeki tüm bilgi sistemlerinin birbirleriyle entegre bir şekilde çalışması; her çeşit tıbbi cihazın bilgi yönetim sistemine ağlarla veya sensörlerle bilgi/veri iletebilmesi; çalışanlarla hastaların yetkileri ve onamları kapsamında bu sistemde bulunan bilgilere/verilere hastane veya hastane dışından ulaşabilmeleri (Sağlık Bakanlığı, 2019), Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin (BİT) ve yazılımın kullanım yoğunluğunu gösterir. Bu işleyişte bir yandan hastane formu, tek ve evrensel bir kalıba bağlı olmaksızın mekânsal açıdan ciddi bir dönüşüm geçirirken diğer yandan ise mekânlar arasında karşılıklı etkileşime yapılan vurguyla uzamsal davranış kalıpları, akışlar uzamının oluşmasının ardındaki mukabele ağına dönüşmüş olmaktadır (Castells, 2008). Tam da bu noktada dijital hastane formu enformasyonel mekâna işaret etmektedir. Ortaya çıkışı esas olarak enformasyon akışıyla hem mekânın içine hem de mekânın dışına taşınan potansiyellerle mekânı eskisinden fazla çeşitlendirerek, dönüştürerek ve doldurarak yeni anlamlar (Kaymaz Koca, 2015:1) katmaktadır.

Enformasyonel bir mekân olarak dijital hastane, fiberoptik ağlar, bilgisayar ağları ve diğer tıbbi teknolojiler ile donatılmış, bilgiye/veriye dayalı faaliyetler için inşa edilmiş, ağlar etrafında örgütlenmiş akışlardan oluşan doğaya (Castells, 2008) sahiptir. Bu bağlamda enformasyonel bir mekân olarak dijital hastane akışlar uzamının yapısal hâkimiyetini taşıyan bir süreç (Castells, 2008) şeklinde ifade edilebilir. Hâl böyle olunca günümüzde küreselleşme, endüstri 4.0 ve teknolojik gelişmeler ile dijital görünüm kazanan üretim, dolaşım ve tüketim süreçlerinin kapitalist sisteme gün geçtikçe daha fazla eklemlenmesiyle sağlık sistemi, sağlık mekânları, sağlık hizmetleri bu sistemin gereklerine uygun biçimlenmeye başlamıştır. Açık ki geçmişten bugüne her toplum ve her üretim biçimi, kendi mekânını üretmekte böylece de her özgül üretim biçimi ile sosyal yapı, kendine özgü bir zaman, mekân pratikleri ve kavramlar bohçası içermektedir (Çetin, 2008).

Mekân Olarak Dijital Hastane, Hekim ve Hasta

Dijitalleşme, verilen sağlık bakım hizmetlerini hastane dışına taşıyarak birbirinden uzak mesafede bulunan sağlık çalışanları ile hastane birimlerini birbirine bağlamaktadır. Ek olarak dijital hastanelerde, *e-sağlık/e-nabız* ve *e-devlet* sistemleri ile bilgi/veri alışverişinde bulunulabilmektedir (Zehir, 2017). Böylece geleneksel hastanelerde, hasta-hekim-mekân üçlüsü etkileşim hâlindeyken dijital hastanelerde, hasta-makine-veri birlikteliği hasta-hekim-mekân üçlüsünün arasına elektronik bariyerleri sokmuştur. Aynı zamanda dijitalleşme ve BİT, mekân olarak hastaneyi egemenliği altına alırken mekânsal duvarları ise yıkmaktadır. Mekânın sınırları aşındırılırken zaman aracılığıyla mekân yok edilmektedir (Harvey, 2010). Durum böyle olunca dijitalleşmeye bağlı olarak “zaman-mekân sıkışması” (Harvey, 2010:270) ‘*dijital hastaneye*’ hız katmakta; başka bir ifadeyle işler/işlemler/uygulamalar hızlanmaktadır. Kaydetme, tasnif etme, depolama, verilerin işlenmesinin kâğıda dayalı belgeleme yerine -BİT ve bilgi sistemlerinin de vasıtasıyla- dijital belgeleme ile yapılması hızın en büyük nedenidir.

Dijital belgelemede hastaların, yurttaş yerine daha çok kodlanmış numara/harf serileri ile değerlendirilmesi söz konusudur. Bu durum gerek kamu, gerek özel, gerekse de sanal ortamdaki hizmetlerden yararlanmak için kimlik numarasına sahip olmayı gerektirmektedir. Böylece bireyler, kod veya parolalar ile varlık kazanmakta ve hem sanal hem de gerçek yaşamda şifreleme düzeni içine yerleştirilmektedirler. Hastanelerde, etkili ve kaliteli sağlık hizmetinin sunulması, maliyet ve kaynak kullanımında verimliliğin artırılabilmesi vurgusuyla DSÖ kaynaklı Hastalıkların Uluslararası Sınıflandırılması (International Classification of Disease-ICD) ve Teşhisle İlişkili Gruplar (TİG) sınıflandırma sistemleri kullanılmaktadır. Bu sınıflandırmalar gereğince hastaların birer koda ya da sayıya dönüşmesi söz konudur. Anlaşılacağı üzere tüm yaşamda olduğu gibi sağlık kurumlarında da bilgi ve enformasyonun işlendiği süreçlerin hızlı bir şekilde sayısallaşmasıyla birlikte bu süreçlerde yer alan özne, nesne, olgu ve olayların sayısal karşılıkları ya da kodları var olmuştur. Böylece numaralarla temsil edilen, insana has ruh, kişilik, karakter gibi kişisel özellikleri ile özne olma durumundan nesne olma durumuna gelen (Arslantaş-Toktaş vd., 2012) ve e-sistemlerde bilginin nesnesi konumunda olan hastalar, pasif olduğu ve özne olamadığı için bilginin etkileyicisi de olamamaktadırlar (Lyon, 1997). Öte yandan bu sayısal yaşam, pratik paylaşıma imkân sağlamanın yanı sıra sayısal yaşamları kayıt altına alma, sınıflandırma, ayırıştırma, işaretleme, tanımlama, etiketleme/fişleme, takip etme ve gözetleme imkânı da sunmaktadır.

Diğer bir açıdan bakıldığında ise hastaların ICD ve TİG’e göre sayısallaştırılmasına (sayı/kod olarak) ilişkin işlemler, muayene, tanı koyma, tedavi, operasyon gibi hekimlerin meslekleri gereği yaptıkları uygulamaların yanına yeni işler ve memuriyetler eklemektedir. Sayısallaştırma işleminin, Sağlık Bakanlığı ve Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) tarafından sağlık kurumları ve eczanelere ödeme yapılmasında kullanılması hasta ile hekim arasında olması gereken özne-özne ilişkisini de dönüştürmektedir. Diğer yandan tıbbi cihazlar, hatta teşhis ve tedavi algoritmaları, karar destek sistemleri hekimlerin fiziki muayene, öykü alma gibi önemli eylemlerinin yerine geçmektedir. Bu da beraberinde mesleki olarak kendilerini gerçekleştirmelerine imkân sunan hizmet alanlarına, hizmet biçimlerine yabancılaştırmakta ve hekimlerin “geleneksel yaklaşımlarını” yok etmektedir. Böylelikle hekimlerin, özne-özne ilişkisi neticesinde hastalardan aldıkları öykülerle keşfetmek, öğrenmek, zenginleşmek imkânlarını pasifize eden, yalnızca sayılar ve yüzdelerde karşılık bulan hekimlik işi yapılıp olmuştur. Dolayısıyla hasta ile hekim arasına gerek tıbbi cihazların gerekse BİT’nin yanı sıra tedaviyi planlama ve uygulama sürecinde, algoritmalarla karar destek sistemlerinin girmesi hekimleri elle muayene ve dokunmaya dayalı deneyimlerine, hastalarına ve olgu üzerine analitik düşünmeye yabancılaştırmaktadır. Aynı zamanda birer tanı kodu ile anılan hastalar nesneleşmekte, hasta-hekim arasındaki iletişim sekteye uğramaktadır. Hekimlerin, elle

muayenelerine ek olarak keşfeden hekimlik yönü kaybolmakta ve “*algoritmik hekimlik*” gelişmektedir.

Diğer taraftan dijital hastanelerde *tele tıp* ve *mobil tıp* uygulamaları ile zaman ve mekân kavramı geleneksel hastanelerden farklılaşmaktadır. Geleneksel hastanelerde bir hekim hastasının filmini değerlendirmek için eylemin gerçekleştiği mekânda yani hastanede bulunması gerekirken dijital hastanede ise artık *tele-tıp* ve *mobil-tıp* uygulamaları ile uzaktan bağlanarak hastaya ilgili bilgileri/verileri görebilmekte, hastasının tedavisini düzenleyip ilaçlarını yazabilmektedir. Hatta 5G teknolojisi sayesinde hekimler uzaktan bağlantı ile robotu manipüle ederek ameliyat dahi yapabilmekte yani elektronik bariyerlerin arkasından işlemlerini gerçekleştirebilmektedirler. Dolayısıyla önceleri nesnelere el altında, istenildiğinde dokunulup kullanılacak uzaklıktayken günümüzde nesnelere insanlar arasına elektronik bariyerler girmiştir. Böylece *tele-tıp* ve *mobil-tıp* uygulamaları sayesinde mekânsal sınırlar ortadan kalkmakta “*zaman mekân sıkışması*” (Harvey, 2010: 270) yaşanmaktadır. Dolayısıyla mekân alabildiğine daralmaya başlamakta ve hekim hastane ortamına gelmeden hastaya ilişkin süreci ilerletebilmektedir. Ancak *tele-tıp* ve *mobil-tıp* uygulamalarının getirdiği rahatlığın, kolaylığın, özgürlüğün ve hızın yarattığı yanılısama, hekimlerin özel mekânlarında özel zamanlarının işgal edilmesini doğurmaktadır. Hekimlerin özel mekânları/zamanları ile kamusal mekânları/zamanları arasındaki sınır bulanıklaşmaktadır. Aynı zamanda özgür eylemden soyutlanan hekimler sürekli olarak gözetim ve denetim altındadırlar. Açık ki hekimler bir nevi “*kapatılmakta*” (Foucault, 2020) ve her ne kadar fiziksel olarak dışarıda olsalar da bir güç tarafından denetlenmektedirler.

Dijital Hastanede Gözetim, Denetim ve Mahremiyet Üçgeni

Hastaların birer özne aynı zamanda nesne şeklinde kodlandığı toplumsal alan; güç ve gerilim ağı üretmektedir. Bunun oluşturduğu iktidarın bir kısmı makede, mimaride veya farklı araçlarda cisimleşmektedir (Gerrie, 2003). Sistem içindeki bilgi/veri gözetimi sadece hastaya ilişkin değildir. BİT ve bilgi sistemlerinin etkisi ile geliştirilen bu gözetim biçiminde hekimler ve hekim dışı sağlık çalışanları sıkı bir biçimde elektronik panoptikonla denetlenir olmuşlardır (Özcan, 2014). “Hız”ın ve “iş yoğunluğu”nun öncelendiği sistemde hekimler ve hekim dışı sağlık çalışanları hiç boş kalmamakta, robotvari şekilde otomatik olarak devamlı prosedürleri yerine getirmekte, tüm yaptıkları iş/işlem/uygulamalar kayıt altına alınmakta ve bu bilgiler/veriler (toplam muayene sayısı, ilk muayene zamanı, son muayene zamanı, ortalama muayene süresi, reçete sayısı gibi veriler) Sağlık Bilgi Yönetim Sistemi’nde (SBYS) oluşturulan “Yönetici Takip Ekranı” ile yöneticiler tarafından takip edilmektedir. Dolayısıyla BİT ve bilgi sistemleri bir yandan elektronik gözetimi yaygınlaştırırken diğer yandan da hekimleri ve hekim dışı sağlık çalışanlarını ölçülebilir hâle getirmektedir. SBYS üzerinden denetlenmeye ek olarak hastalar ve yakınları hem hasta çağrı ekranlarından hem de barkod üzerinden hekimlerin performanslarını ve zamanlarını denetleyebilmektedir. Aynı zamanda belirli dönemlerde hastalara telefon açılmak suretiyle, aldıkları hizmetleri geriye dönük olarak değerlendirmeleri istenmekte böylece hastalara ve yakınlarına bir nevi denetçi rolü biçilmektedir. Bu durumda hekimler üzerinde yaşamlarının bütününe yayılarak içselleştirilmesi sağlanan denetime dayalı bir iktidar alanı oluşturulmaktadır. Süreç, yeni bir iktidarın doğmasını ve iktidarın görünmez bir form kazanmasını (Sennett, 2008) mümkün kılmaktadır. Panoptik gözetimin hekimlerin evlerinin içerisine kadar girmesi ile oluşturulan bu yeni denetim biçimi, hekimlerde her an her yerde gözetlenme farkındalığı oluşturmakta ve hekim emeğinin disipline edilme süreçlerini de beraberinde getirmektedir.

Dijital hastanede BİT sayesinde bireyselleştirilen ve görünmez bir hâl alan denetim ile iş, zaman üzerinden kontrol edilip örgütlenmektedir. Bir çalışanı bir başka çalışan gözetlerken hekimlerde hem gözetlendikleri bilgisi/algısı yerleşmekte hem de gözetim pratikleri,

hekimlerin üzerinde ayrımcılaştırıcı ve yargılayıcı bir görünürlük ortaya çıkarmaktadır (Foucault, 2015). Aslında gözetim ve denetim sadece hekim için değil hastalar da dâhil sürecin tüm aktörleri için geçerlidir. Aynı zamanda *tele tıp* ve *mobil tıp* uygulamaları, hekimlerin inisiyatiflerini ve özerkliklerini yok ederken hekimleri disipline etme ve hekimin emeğine içkinleşmemesi riskini üretmektedir. Bu düzenlemeler mekânın neoliberal tasarımı adına son derece işlevseldir ki endikasyonsuz müdahaleler ve malpraktislerin arttığı, etik dışı uygulamaların yaygınlaştığı tartışmaları ile hastane bilgilerindeki/verilerindeki (tetkik, yatan hasta, konsültasyon) artış bu bağlamda değerlendirilebilir.

Elbette ki sağlık hizmetleri esnasında kaydedilen sağlık bilgilerinden/verilerinden, tedavinin devamlılığında, bilimsel ve istatistiksel değerlendirmelerde, toplumun sağlık durumunun takibinde, toplum sağlığının korunmasında, hukuksal anlamda belge-delil oluşturmada, sağlık hizmetlerinin daha etkin ve hızlı yürütülmesinde, planlanma, finansman ve sağlık politikaları oluşturulmasında yararlanılmaktadır (Yüksel, 2019). Ancak *dijital hastanelerde* BİT ve bilgi sistemlerinin yarattığı dönüşümlerin sonuçları, verilerin güvenliği ve mahremiyet ihlalleri gibi tartışmaları beraberinde getirmektedir. Her ne kadar ‘bilgi/veri güvenliği’nin, siber güvenlik, bilgi/veri gizliliği sözleşmeleri veya yasal düzenlemeler gibi güvenlik zırhlarıyla sağlandığı iddia edilse de bilgi/veri son kertede depolanmaktadır ve verilerin bu noktada kullanım tasarrufu depolayanın elindedir. Aynı zamanda bilgilerin/verilerin özel girişimler arasında olduğu kadar özel sektörden kamuya ya da kamudan özel sektörlere devamlı akış hâlinde (Solove, 2004) olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla hastaların kişisel bilgilerinin/verilerinin ulusal ve uluslararası kapsamda ticari meta olarak paylaşılabilmesine veya kullanılabilmesine ilişkin zemin hazırdır. Bu kapsamda, tıbbi veriler, hastalar ve hastalıklar metalaşma riski taşıırken sağlık ve sağlık sigortası uygulamaları üzerinden kategorize edilen bireyler, riske ve bilgiye/veriye dayalı olarak kodlanabileceklerdir. Bağlı olarak bireylerin sağlık hizmetlerine erişimlerinde zaten var olan farklılıklar ve eşitsizlikler daha da derinleşebilecektir. Bu da daha fazla dâhil etme ve dışlama biçimlerinin güçlenmesine yol açma potansiyeli taşımaktadır (Ajana, 2016).

Açıktır ki bireylerin en mahrem sağlık bilgilerinden harcamalarına kadar bütün yaşamı, üretim ve tüketim döngüsünün modeli şeklinde tasarlanmakta ve biyoiktidarın bir nevi dispozitif hâlini almaktadır (Çankaya ve Ekiz, 2018). Artık gelinen noktada bilgi/veri gözetimi, bireylerin/hastaların yaşam rutinlerine öylesine yerleşmiştir ki bireyler/hastalar gözetimin farkına varmadıkları gibi olağan bir süreç gibi karşılamaktadır da. İşlem sırasında rutin bir gereklilik olarak verilen bilgi/veri (muayene sırası alırken telefon numarasını verilmesi, adres bilgilerinin verilmesi gibi), uzun süre kayıt altında tutulabilir, bireyin rızası dışında kullanılabilir, başka bir kurumsal mekanizmaya aktarılabilir durumdadır. Dolayısıyla katılımcı kültürle kullanıcı türevli içeriğin üretimi imkânı üzerinden gerçekleşen yeni kamusal alanda, iktidar kaynakları tarafından “*dijital gözetim/veri gözetimi*” altında kayıtlanan bireylerin, verileri eşleştirilmekte, veriler aracılığıyla “geçer” ve “geçer olmayan” şeklinde profillemeye yapılmakta ve bireylerin fiziksel bedenlerinin “*dijital bedenlere*” dönüştürülmesiyle fiziksel bedenlerin “*dijital veri ikizleri*” üretilmektedir (Binark ve Altıntaş, 2016). Profillemeler veya tasnif/işaretleme yapılan bilgiler/veriler tek bir tuşla çağrılabilmekte hatta bilgi/veri sahibi hastalardan da habersiz bir şekilde bürokratik ağlarda her daim çağrılmaya hazır bulunmaktadır (Abalı Akgül, 2018). Hâliyle oluşturulan bu “*veri ikizleri*” bireylerin/hastaların yaşamlarını etkileme potansiyeline sahiptir. Bireylerin/hastaların kişisel dokunulmazlıkları ve bütünlükleri, kişi hakları, özerklikleri, özgürlükleri, mahremiyetleri, itibarları zarar görebildiği gibi kendisi hakkında geçer bir profillemeye yapılmayan hastalara bürokratik engellere takılabilmektedirler. Hatta hastaların önyargıya, damgalanmaya, dışlanmaya, ayrımcılığa, aşağılanmaya maruz kalması dahi söz konusu olabilmektedir. Elbette

sağlık hizmetleri sunumuna ilişkin tüm süreçlerin, insan onuruna ve kişi özerkliğine saygı gözetilerek yerine getirilmesi önem arz etmektedir. Yasal düzenlemeler öncesinde, hastaların kişisel sağlık bilgilerinin korunması hekim ile hasta arasında oluşturulan güven değeri üzerinden yani hekimin sır saklama yükümlülüğü ile sağlanırken hasta ile hekim ilişkisinin çok boyutlu hâle gelmesiyle bilgilerin korunması zorlaşmaktadır (İzgi, 2014). Öte yandan kişisel sağlık verilerinin gerek toplanması, gerek dosyalanması, gerek paylaşılması gibi veri süreçlerinde yer alan yasal düzenlemelerdeki istisnai hâller bireylerin/hastaların haklarını ihlal hattına taşıma riskini barındırmakta ve yasal mekanizmaların bir denge kurmasını güçleştirmektedir (Mattelart, 2012). Yani sağlığın verileştirilmesiyle birlikte kişisel verilerin korunması adına yapılan yasal düzenlemeler nüfusun sağlığı ve eğilimlerine ilişkin tüm bilgilerin/verilerin gerekli olduğunda kullanılmasını mümkün kılmakta iken aynı zamanda ise bireylerin/hastaların temel haklarına, özerkliklerine, mahremiyetlerine, özgürlüklerine, onurlarına zarar verme ihtimalini barındırmaktadır.

Yöntem ve Teknik

Küresel neoliberalizm ve piyasa mekanizmasının ana dinamikleri, dijitalleşmenin getirileriyle birlikte sağlık politikaları, sağlık mekânları, sağlık hizmetleri üzerinde belirleyici olurken hekimlik pratiklerinin de yeniden üretimini beraberinde getirmektedir. Unutmamak gerekir ki günümüzde internet üzerinden birbirine bağlı dijital donanımlar veri toplamaktadır. Böylelikle birey/hasta, dijital teknolojiler, bilgi/veri, mekân/hastane tümleşik bir şekilde anlamlandırmakta ve yapısal dinamiklerden hem beslenmekte hem de yapısal dinamikleri tekrar üretmektedirler. Faillerin karşılıklı olarak birbirini ürettiği böyle bir yapıda bu çalışmanın sahasına bir düzlem içinde değil, sahayı sarmalayan ilişkisellikler üzerinden bakılmıştır. Bununla birlikte yapısal arka planın belirleyiciliği de dışarıda bırakılmamıştır. Dolayısıyla çalışmada, hastanın, hastalığın ve mekânın (dijital hastane) meta olarak kurgulanması eleştirisine odaklanılırken, “iyileşme” süreçleri, yalnızca tıbbi teknoloji ve mekânsal donanımın niteliğine indirgenmemiş, daha bütüncül algılanmış ve tüm faillerin, süreçlerin “iyileşme”deki belirleyiciliği dikkate alınmıştır. Bu bağlamda çalışmada dijitalleşmenin ve neoliberal kapitalizmin mekân olarak hastaneyi, hastayı ve hekimlik mesleğini nasıl dönüştürdüğü irdelenirken, hekimlik pratiklerinin “yeni kurumsallaşması”, profesyonelizmin yitimi, yeni gözetim ve denetim pratikleri ile mahremiyet tartışılmaktadır.

Çalışmanın alan araştırması Türkiye’nin “Seviye 7” unvanını alan ilk ve tek dijital hastanesi olan Tire Devlet Hastanesi’nde 2019 yılının Ekim ve Aralık aylarında 31 hekimin katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada, enformasyonel bir mekân olan dijital hastanenin, hekimlik pratiklerinin dönüşümünün, gözetim ve denetim pratiklerinin, mahremiyetin hekimlerin gözünden nasıl görüldüğüne ilişkin gerçekliğin yorumlanmasına ve algılanmasına dair geniş bir niteliksel veri tabanı sunan derinlemesine mülakat tekniği kullanılmıştır. Derinlemesine mülakatlar, araştırma problemine cevap üretecek “temalar” üzerinden yapılmıştır. Sahadan gelen veriler sistematik biçimde bir araya getirilmiş ve çalışmanın amaçları çerçevesinde irdelenmiştir. Bu makalede ise “temalar” aşağıdaki başlıklar altında tartışılmıştır.

- 1-Tüketim Mekânı Olarak Dijital Hastane, Mekânsal Donanım ve Hekimler
- 2- Enformasyonel Mekân, Hekimlik ve Özne Olarak Hasta
- 3- Gözetim, Mahremiyet, Denetim Bağlamında Mekân ve Hasta

Tüketim Mekânı Olarak Dijital Hastane, Mekânsal Donanım ve Hekimler

Muayenehanelerde hekimler tarafından sahip oldukları az miktardaki teçhizat ile bir zanaatkâr edasıyla gerçekleştirilen tıbbi bakım, modern hastanelerin inşası ve modern tıp

eğitimiyle birlikte teknolojinin ve sonrasında sağlık sermayesinin hâkimiyetine girmektedir. Dolayısıyla sağlık sermayesinin ilgisini çeken bu alan ve mekânlarda sermayenin yoğunlaşması, hizmet üretiminin kontrolünün hegemonikleşmesini de beraberinde getirmektedir. Kapitalist üretiminin öznesine dönüşen sağlık hizmetlerinin metalaşmasıyla beraber ise hizmet üretiminin ana amacı sağlıktan ziyade kâr olmaktadır. Çünkü kamusal bir hizmet olması gereken sağlık hizmetleri sunumunda neoliberal politikalara bağlı olarak özelleştirme, piyasalaştırma ve serbestleştirme uygulamaları hâkim paradigma hâline gelmiştir.

Hastaların tedavileri ve bakımlarının sağlanması amacıyla inşa edilmiş olan (Karahana, 2008) hastanelerin, tıbbi teknolojilere entegre dijital bir yapıya kavuşturulması önemliken neoliberal anlayış, hastane mekânına yönelik düzenlemelerde/konseptlerde/anlayışlarda sermaye akışlı dönüşümleri temele alınmaktadır. Dolayısıyla geleceğin hastaneleri olarak lanse edilen dijital hastanelerde gelişmiş tıbbi teknolojiler, BİT ve bilgi sistemleri ile multidisipliner teşhis ve tedavi yöntemleri, maksimum konfor ve kaliteyle beraber sunulurken bu durum hastanelere yeni imaj kazandırmaktadır. Nitekim oluşturulan yeni düzenlemelerin/konseptlerin temelinde, müşteri memnuniyetinin artması arzusu yatmaktadır. Böylece sağlık hizmetlerinin sunumunda uluslararası göstergelerdeki standartlara uygun şekilde teşhis, tedavi ve bakım hizmetlerinin yanı sıra bütün hizmet süreçlerinde hastaların ve hasta yakınlarının beklentileri, gereksinimleri ile memnuniyetlerinin tam olarak karşılanması (Akdu vd., 2016) hedeflenmektedir. Bundan dolayıdır ki hizmeti sağlayan sağlık kurumları tarafından sunulacak hizmetlerin olduğunca somutlaştırılması ve kaliteye yönelik doğru mesajlar gönderilmesi (Bozpolat, 2019) temele alınmaktadır. Bu bağlamda dünyada olduğu gibi Türkiye’de de hastane odalarının tasarımı, yıldızlı otel konforu baz alınarak tasarlanmaya çalışılmaktadır. Nitekim hasta odaları ve otelcilik hizmetlerine verilen önemin arttığını katılımcı hekimler de dile getirmişlerdir.

“Hastaların gözünü boyayabilmek için otelcilik hizmetleri ön plana çıkarılarak hastanelerin ve sağlık hizmetinin albenisi yüksek tutuluyor. Hastane odalarına neredeyse bir otel konforu verilmeye çalışılıyor” (K, 11).

“Hastaneler daha kaliteli. Otelcilik hizmetleri veriyorlar” (K,26).

Sağlık hizmetlerinde tüketici memnuniyetine ilişkin göstergeler katılımcı hekimlerin anlatılarına yansımıştır. Hastaların birer müşteri ve tüketici olarak nitelendirilmesi, hastanelerde “otelcilik hizmetlerine” benzer hizmetlere önem kazandırmaktadır. Hasta odalarında konfor arttırılarak estetik kalitenin ön plana çıkarılması ve bu mekânların hastalara/müşterilere tahsis edilmesi söz konusudur. Hâlbuki bir mekân öncelikli olarak işlevsel bakımdan etkin, yapısal bakımdan sağlam (Kahraman, 2014) ve asıl ihtiyaçları tam karşılar nitelikte olmalıdır. Öte yandan gözde mekânlar konforlu bir biçimde hastaların hizmetine sunulurken sağlık çalışanlarının çalışma zamanı haricinde veya nöbette dinlenme amaçlı kullanacak oldukları odalar için aynı özen ve önemin gösterilmediği ifadelere yansımaktadır.

“Artık sağlık hizmetlerinde nicelik ve konfor öne çıkarılmaya başladı ve sağlık bir konfor gibi satılmaya çalışılıyor. Sanki hastalar müşteri ve hastaneler ticari kuruluş gibi. (...) Mesela şu an konuştuğumuz odaya bakar mısınız? Ya da servislerde hemşire hanımların odalarını gördünüz mü? Hiç bu odalarda pencere var mı? Yok. Tüm sağlık çalışanlarının odaları bu şekilde. (...) Çünkü hasta memnuniyeti ön planda” (K,16).

Katılımcı hekimin (K,16) ifade ettiği gibi sağlık çalışanlarına tahsis edilen dinlenme, nöbet odası vb. gibi odaların penceresi yoktur ve güneş ışığı almamaktadır. Dolayısıyla bu mekânlar işlevsel kalite, estetik kalite, ekonomik kalite ve teknik kalite bakımlarından kötü ve gözden düşürülmüş mekânlardır. Sağlık çalışanlarına tahsis edilen odaların yoğun ve etkileşime elverecek biçimde kullanılmaya uygun olmaması mekânın “*kolektif tüketime*” uygunluğunu da sorgulanır hâle getirmektedir.

Hastanelerde hasta odalarının yıldızlı otel konforu baz alınarak tasarlanmasının yanı sıra hastalara kalite açısından ipucu vermek amacıyla gönderilen diğer bir işaret/mesaj ise her hekime bir muayene odası prensibiyle poliklinik sayılarının artırılmasıdır. Bu, aynı zamanda hekimlerin “*performans*”larının gözlenmesi adına son derece işlevseldir. Hemen vurgulanmalı ki hekimlerin çalıştıkları poliklinikler görece niteliklidir. Çünkü poliklinikler, hizmet alıcı/tüketici olarak hastaların da kullanımında olan mekânlardır ve “*performans*” mekânlarıdır. Gerek poliklinikler gerekse poliklinik bekleme alanları, müşteri memnuniyetini sağlayacak şekilde refah, konforlu ve göze hoş görünür özelliktedir. Aslında bu mekânlar hastanelerin imajlarını yansıtabilecekleri vitrinleri pozisyonundadır.

Dijital hastane sistemine geçilirken mekânsal düzenlemelerle birlikte hekimlerin poliklinik hizmetini beraber sundukları tıbbi sekreterlerin muayene odası dışındaki bankolara yerleştirilmesi hekimleri çalışma arkadaşlarından kopararak tek başına bırakmış ve hekimler yalnızlaştırılmışlardır. Öte yandan iş süreçlerinde hız ve verimliliğin artırılmasına yönelik yasal düzenlemeler yapılması yoluna da gidilmiştir. SB tarafından 2017 yılında yayınlanan 2017/10 sayılı “Poliklinik Hizmetlerinde Öncelik Sırası” konulu genelge (Sağlık Bakanlığı, 2020) buna örnek niteliğindedir. Gerek dijitalleşme gerekse yasal düzenlemeler ile bir yandan hız ve verimlilik arttırılmaya, tıbbi hatalar minimize edilmeye, hasta güvenliği ile memnuniyeti en üst noktaya çıkarılmaya çalışılırken diğer yandan yasal düzenlemeler kamusal bir alan olan hastanelerde adeta bir askerî düzen oluşturmaktadır. Çünkü bu genelge ile hastaların polikliniğe girme biçimi bir nevi nizamlaştırılmış ve bu nizami düzenin komutanı hekimler, erleri hastalar ve poliklinik kapılarının üzerine ya da yanına monte edilen ekranlar da meşrulaştırıcı araçları durumuna getirilmişlerdir. Hekim poliklinikte bir tuşla nizami düzenin genelge doğrultusunda ilerlemesini sağlamaya çalışırken kendi inisiyatifiyle (acil hastalar hariç) sıralamayı değiştirememektedir. Örneğin genelgeye göre 65 yaş üstü hastalar öncelik sırası bakımından Türk Silahlı Kuvvetlerinde rütbeli personelden sonra gelmektedir. Merkezi Hekim Randevu Sistemi (MHRS) randevusu alan yani dijital okur-yazarlığı ve internete erişim üstünlüğünü elinde bulunduran hastalar da sıra bekleme konusunda avantajlıdır. Çünkü randevu saati gelince poliklinik hizmetinden faydalanmaktadırlar. Dolayısıyla bu duruma hastalar açısından bakıldığında, hastalar arasında alışılmış statü, sınıf, cinsiyet vb. önyargı kalıpları nedeniyle beklemenin avantajı ile dezavantajının yaşandığı görülmektedir. Poliklinik bekleme salonundaki hasta bekleme sıraları sadece sosyal farklılıkları belirgin kılmakla kalmamakta onları aynı zamanda inşa da etmektedir. Poliklinik hizmetlerinde öncelik sıralamasında sınıflandırma biçimi ne olursa olsun ve topluluk nasıl ortaya çıkarsa çıksın, beklemenin hiyerarşik bir konum ortaya koyduğu ve oluşturduğu görülmektedir (Molotch, 2017). Diğer taraftan hekimler poliklinikte tek başına çalışan, tüm hastalarına zamanında bakabilmek ve poliklinik düzenini sağlayabilmek için olanca hızı ile performans göstermesine karşın poliklinik dışında bekleyen hastalar tarafından kendilerinin hızı sorgulanmaktadır. Dolayısıyla sağlık hizmetinin tüketimi, hizmetin niteliğinin önüne geçmektedir. Üstelik dijitalleşmeyle birlikte hekimlerin sağlık otoritesi ve müşteri/hasta tarafından çoklu gözetimi sağlanmaktadır. Bunlara ek olarak neoliberal programın bir uzantısı niteliğindeki “*kurumsallaşmamış ve örgütsüz dijitalleşme*”nin hekimlerin iş yüklerini arttırdığı da ifadelerle yanmıştır.

“Şimdi şöyle bir iş yükü arttı. Neden? ... şöyle sekretersiz tek başına çalışmak hem hasta dinle hem buraya yaz, bilgisayar doldur biraz sıkıntı oluyor” (K, 8).

“Dijitalleşme ile sekretersiz çalışma koşulları oluşturulduğu için poliklinikte hastalara ayrılan tıbbi zaman azaldı. O (hastaya) ayrılan zamanda bilgisayar işlerine aktarıldı. Daha az doktorluk daha çok sekreterlik yapmaya başladık mecburen.” (K,26).

“(...) aşağıda çocuk doktoru günde 90 tane hasta bakıyor. Sekreteri yok. Tahlili kendisi isteyecek, tanıyı kendi girecek oraya. Bir sürü sekreterlik işi yapacak, yazacak, çizecek, tahlillerini isteyecek, ondan sonra bir de onun sonuçlarını görecektir, değerlendirecek, tedaviyi bilgisayardan yazacak...” (K, 30).

Neoliberal kapitalizm ile dijitalizmin iç içe geçtiği bu süreçte hizmet maliyetlerini düşürme adına tıbbi sekreterlerin ya da uzman hemşirelerin yaptığı iş ve işlemler hekimlere aktarılmaktadır. İşleyiş hekimlerin iş yüklerini arttırırken hastalara ayrılan zamanı azaltmaktadır. Çünkü hekimler, MHRS tarafından hastalara verilen randevu saatlerine uymak zorundadırlar zira gözetim pratiklerinin ürettiği iktidar alanı bunu dayatmaktadır. Sistem, dijital teknolojileri ve hastaları/müşterileri denetim aracı olarak kullanmaktadır. Burada oluşan iktidar alanı müşteri/hasta memnuniyetsizliği ile birleştiğinde sağlık personeline dönük şiddet ortaya çıkmaktadır. Örneğin hasta yoğunluğu göz önüne alındığında hekimlerin poliklinik kapısı önündeki hasta yığılmalarını eritebilme sürecinde doğal ihtiyaçlarını karşılamak için bile poliklinikten ayrılmaları mümkün görünmemektedir. İşleyiş, hekimin mekâna sabitlenmesini de beraberinde getirmektedir. Hekimin mekâna sabitlen(e)memesi durumunda ise, hasta ve hekim arasında çatışma çıkabilmektedir. Bu durum, hastaların şikâyet mekanizmalarına başvurmalarına ve hekimlerin pasifize olmalarına neden olabilmektedir. Dolayısıyla SDP'yle halkın memnuniyetinin yükseltildiği ve sağlık hizmetlerine erişimi kolaylaştırılıp hizmet sunumu verimliliğinin iyileştirildiği savlansa da bu işleyiş metalaşma yoluyla birikimi ve yeni birikim alanlarının açılmasını mümkün kılmıştır. Böylelikle sağlık alanında müşteri memnuniyetinin dikkate alındığı, tüketim kültürü ve tüketim demokrasisinin esas olduğu bir piyasa kapitalizminin hâkim hâle gelmesi, sağlık hizmeti sunumunda dengeyi kaydırmıştır (Adaş, 2013). Çünkü sağlık piyasasının büyümesi teknoloji kullanımının artmasını, sağlık çalışanlarının uzun süreli çalıştırılmasını ve iş yoğunluğunun arttırılmasını beraberinde getirmektedir.

Enformasyonel Mekân, Hekimlik ve Özne Olarak Hasta

Dijital dönüşümün bir sonucu olarak tüm işlemlerin bilgisayara dayalı yürütülmesi hekimlerin mesleki pratiklerinde bazı değişiklikleri de beraberinde getirmektedir. Önceleri tüm hastaların bilgileri hekimler ve hemşireler tarafından hasta dosyalarına elle kayıt edilmekteyken şu an farklı bir durum söz konusudur. Yine önceki uygulamalarda, servislerde hekim tarafından hastaların odalarında yatak başında yapılan ziyaret sırasında, hekim-hasta iletişimi yüz yüze gerçekleştirilirken gerekli bilgiler eş zamanlı olarak hem hastadan hem de hastanın dosyasından alınmaktadır. Ancak dijital dönüşüm ile hekim ziyaret esnasında, hastalara ait tüm bilgileri hasta yataklarının ayakucundaki duvara monte edilen dokunmatik ekrandan ya da tablettten görebilmektedir. Dolayısıyla ekrandaki bilgilere bakarken ya da ekranda işlem yaparken hekim hastasına sırtını dönmektedir. Oysaki yüz yüze temaslar ve gözlem birçok tanıyı koymada ve hastayı özneleştirmede çok önemlidir. Katılımcı hekimler hasta odalarında hasta yataklarının ayakucundaki duvara monte edilen dokunmatik ekranların, hem çalışma rutinlerini hem de hekim-hasta iletişimini olumsuz yönde etkilediğini ifade etmişlerdir.

“Her odaya bir tane monitör kondu. Sadece hastanın gözü boyanıyor. Şimdi ... açıp da bunu on tane hastaya tık tık yapmamın süresini düşünün. Her odaya ayrı ayrı her gün girip işte ‘a’ nolu odada açıyorum. O hastanın bilgileri çıkıyor. Onun işlerini oradan yapıyorum. Hastanın gözü boyanıyor. Oradan çıkıyorum. ‘b’ numaralı odaya giriyorum. Basıyorum iki saat o açılıyor. Onu tık tık giriyorum. (...) Bilgisayara sürekli sana gelen soruları cevaplamak. Onay belli şeyi onaylamak yani sen ‘x’ ampul yapıyorsan hastaya meyan kökü vermeyeceğini. Meyan kökü yani Türkiye’de kimin aklına gelir. Bu tip saçma sapan şeyler nasıl zaman kazandırırın? Korkunç bir zaman kaybı” (K,31).

“Dokunmatik ekranla hastaya sırtını dönüyorsun, hasta ile yüz yüze görüşme olmuyor ve hastayla iletişimi engelliyor. (...) Hasta odasında hastayla yüz yüze gelebiliyordum” (K,9).

Katılımcı hekimlerin ifadelerinden anlaşılacağı üzere “Elektronik Tıbbi Kayıt” (ETK) sistemleri hekimlerin hastalar ile iletişiminin önünde bariyer oluşturmaktadır. Öte yandan hasta yoğunluğu, süre kısıtlılığı, teknik sorunlar gibi nedenler hekimler tarafından “ETK’lerin eksik girilmesine sebep olabilirken bir yandan da hasta bilgilerinin, raporların vs. yazılırken standart metinlerin kesip yapıştırılması gerekmektedir. Dolayısıyla elektronik kayıt tutma hekimlerin

klirik ortamlarda bilişsel becerilerini geliştirme ve iyileştirme yeteneklerini zayıflattığı (Team, 2014) gibi tıbbi teknolojilerin kullanılması da hekimlerin öyküsel not alma becerilerini ve klinik bilgilerini köreltme riskini barındırmaktadır. Ayrıca ETK formatlarının standartlaştırılmış olması, hekimlerin hasta bilgilerinin zenginliğini ve benzersizliğini anlama, soyutlama yeteneklerinin gittikçe kaybolmasına ve sonuç olarak tanı-tedavi konusunda bilinçli kararlar verme yeteneklerinin yani takdir yetkisi, özerklik ve karar verme kalitesinin azalmasına neden olmaktadır (Hoff, 2011). Hâlbuki hekim-hasta etkileşimlerinin somutlaşması ve öznelarasılığı, akıl yürütmede son derecede önemlidir (Gallagher ve Payne, 2015). Çünkü klinik ortamlarda tanısak akıl yürütme, daha fazla eğitimle, hastaların belirtilerinin ve yüz yüze iletişimden elde edilen özelliklerin anında örüntülerinin tanınmasına dayalı olarak geliştirilmektedir (Cummings, 2013). Bu nedenle hekim-hasta iletişimi klinik pratiğin ayrılmaz bir parçasıdır. Diğer yandan hekimlik mesleğinde eğitim, pratik ve deneyimin karışımıyla elde edilen ustalık, yani işinde ehil olma çok önemlidir. Gerek tıbbi teknolojiler gerekse BİT ve bilgi sistemlerinin, hekimliği etkilemeye başlamasıyla beraber ustalık ediniminin kendisini geliştirecek elverişli ortam dijital teknolojinin hâkimiyetine evrilmektedir. Şimdilik teknolojinin, uzmanlığın ve becerinin gerektirdiği ustalığın yerini aldığı belirtilemez ise de ustalık bilgisinin teknoloji karşısında bir çelişki yaşadığı ifade (Ergur, 2020) edilmelidir. Ancak katılımcı hekimlerin bir bölümü hekime ve hekimin icrasına bağlanan hataların, sisteme, tıbbi teknolojilerin, BİT ve bilgi sistemlerinin daha fazla nüfuz etmesi sonucunda ortadan kalkacağını ve hekimlik icrasının kusursuzlaşacağını düşünmektedir. Dolayısıyla hekimlerin bir insan olarak kusurlarının olabileceği bu nedenle de dijital hastanede kullanılan karar destek sistemlerinin hekimliğin kusurluluğuna tercih edildiği zaman zaman katılımcı hekimlerin anlatılarında da dile gelmiştir.

“Çağı yakalamak adına ve kaliteli hizmet sunmak adına ve sonuçta insan. Amaç zaten şu HIMSS’in de en büyük amacı insan faktörüne bağlı oluşan hataların minimize edilmesi. Amerika’nın da şöyle bir mantığı var. İnsan her zaman hata yapabilir. Ama dijital program döngü senin ayarladığın bir kurgu hata yapmaz. Senin kurgun hatalıysa hata olabilir gibi bir mantıkla yaklaşıyorlar. Hiçbir zaman için insana güvenmiyorlar” (K,4).

“(…) hakikaten biz de insanız, unuttuğumuz, farkında olmadığımız, gözümüzden kaçan şeyler de olabilir. Eee bu konuda bunun bize yardımcı olması kötü değil ki. Uyarması kötü değil ki. Veya ikaz etmesi olabilir ya, insanoğlu gözünden kaçabilir.” (K,7).

Katılımcı hekimler, teknolojik rasyonalite üzerinden meşrulaştırıcı bir söylem üretmektedirler ve bunun gerçeklikle bağı yok değildir. Ancak bu gerçeklik başka gerçeklikleri yok etmez. Başka bir ifadeyle hata veya kazanın bertaraf edilebilmesinde teknolojinin meşruiyet kuruculuğu, hekimin veya hekimin ustalık bilgisinin konumunu, tıbbi teknolojilerin, BİT ve bilgi sistemlerinin karşısında küçültmektedir. Böylelikle hekim ustalık becerisini geliştiremediği gibi hekimin bilgisi körelmeye yüz tutmaktadır. Zira hekimin pratik alanı küçülmekte ve teknolojik rasyonalite, mükemmellik varsayımından hareketle hekimin becerisine ihtiyaç olmayacak biçimde sürece teknolojinin hükmetmesine olanak sağlamaktadır. Bu hekim için güvenli bir alan da yaratmaktadır. Çünkü her ne kadar güvenli ve kendisini düzenleyebilen mekanizmalar geliştiriliyor olsa da kusur ve aksaklık, teknik nesnesinin doğasından kaynaklanabilmektedir (Ergur, 2020).

Diğer yandan ise dijital dönüşümün getirmiş olduğu hızın, gerek konsültasyon ve tetkik çıkarma gibi işlem sürelerini azaltmasına imkân vermesi gerek aynı hastanedeki ya da başka hastanelerdeki hasta bilgilerine/verilerine ulaşılabilmesini olanaklı hale getirmesi gerekse hastaların hastanelere kolay erişebilmelerini sağlaması bakımından olumlu karşılayan hekimler bulunmaktadır. Yine katılımcı hekimlerden bazıları hastaların hastanede kalış sürelerini azaltması ve bilginin/verinin akışkanlığının hekimlerin işlerini kolaylaştırması üzerinden dijital dönüşümü onaylamaktadırlar.

“İşlemlerdeki hızlanma bana göre hastaya ayrılan süreyi olumlu etkiliyor. Şöyle hastanın şikâyetlerinde yeni bir film çekilmesini gerektiren bir durum yoksa eski tetkiklerine göre değerlendirme yapıyorsun ya da başka hastanede yapılmış tetkiklerini görebiliyorsun. Geçmiş verilerini görmek ve istenilen tetkiklerin hızlı çıkması hem hastanın hastanede kalış süresini azaltıyor hem de hekimin işini kolaylaştırıyor” (K,22).

K22'nin belirttiği gibi dijital dönüşümün yarattığı hızın ya da akışkanlığın hasta yoğunluğunun azalması ya da hastaya ayrılan sürenin artması anlamına gelip gelmediği ayrı bir sorgulama alanıdır. Dijital dönüşümün birim zamanda hekimlerin daha fazla hasta bakmalarına yarayan bir gözetim pratiği olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla dijital dönüşümün yarattığı iddia edilen ekstra zamanı hekim, nitelikli tedavi için hastaya ya da kendisini akademik, sosyal, fiziksel ve ruhsal anlamda üretecek pratiklere aktaramamaktadır. Çünkü sistemin devamlı hasta bakacak şekilde ayarlanması, kazanılan bu zamanı “sistem” için bir kazanım hâline getirmektedir. Hız, “sistem” için olumlu bir özellik olurken, insani ve fiziki temas bakımından düşük seviyede duygu alışverişini içermektedir. Hâlbuki hekimliğin temel pratiğini oluşturan ve hekimin tanısıl iletişim aracı olan dokunma, hasta ile iletişim kurulmasını sağlamaktayken aynı zamanda hastayla hekim arasında iletişimin kurulmasında da bir araç olmaktadır (Bourdallé Badie ve Erny, 1992). Ancak teknolojinin gittikçe gelişmesiyle dokunma da giderek dolaylı hâle gelmekte ve muğlaklaşmaktadır. Oysa hekimle hasta ilişkisi içermiş olduğu bütün eşitsizliklere ve iktidar dokusuna rağmen bir insan-insan bağlantısı olup özneler arasında simge alışverişiyle birlikte anlamlandırma iradesini de barındırmaktadır (Merleau Ponty, 1981; Akt. Ergur ve Çobanoğlu, 2020). Hekimin birim zamanda daha fazla hasta bakması anlamına gelen performans mekânı olarak hastane, sağlık sermayesi için daha fazla hasta, daha fazla tetkik, daha fazla tıbbi teknoloji kullanımı, daha fazla ilaç tüketimi ve daha fazla veri anlamına gelmektedir.

Hastayı üretim bandındaki meta gibi akışkanlık üzerinden kurgulayan piyasa temelli sağlık sistemi, prosedürlerin iç ve dış değerlendirmesini ve doğrulanmasını kolaylaştırma amacıyla sayısallaştırılan, kodlanan belgeler ve işlemler (Mulligan, 2010) üzerine oturmaktadır. Süreç bir yandan hasta anlatısına hiç yer verilmemesine ya da hasta anlatısının öneminin azalmasına neden olurken hastalar, bir dizi veri noktası ve ölçüt olarak kabul görürken birer e-hasta durumuna düşmektedirler.

Hastaya ayrılan süre kısıtlılığı ise devamlı olarak semptomlara odaklanan yönlendirilmiş bir sorgulama hattıyla, hastaların duygularının göz ardı edilmek zorunda kaldığı bir hekim-hasta iletişimini doğurmaktadır. Bu durum otomatikleşen, robotlaşan hekimleri ve hekimliği de beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda gün geçtikçe daha detaylı görüntüleme-inceleme yapılması ve otomasyona dair gelişmeler ile birlikte çoğu yeni tıbbi uygulama ve teknolojinin hızlı bir şekilde tıp pratiğine dâhil olması, teşhis ile tedavi prosedürlerinin yanı sıra tıp mefhumunun kendisinde de dönüşüm yaşamasına (Baumgart vd., 2017) neden olmaktadır. Bu dönüşümlere rağmen hekimin, hekimlik profesyonelizminden kaynaklanan müdahalesinin hâlen önemini koruduğu ancak ağırlığın ustalıktan teknoloji tarafına doğru kaydığını söylemek de yanlış olmayacaktır. Fakat gerek dijital teknolojilerin gerek neoliberal politikaların etkisiyle hekimlerin emeğinin metaya dönüşmesi, anlamının değişmesi ve değerinin düşmesi, hekimlerin ustalık bilgisinin teknoloji karşısında çelişki yaşamasına ve mesleki becerilerinin dönüşüm geçirmesine neden olduğu belirtilebilir.

Gözetim, Mahremiyet, Denetim Bağlamında Mekân ve Hasta

Günümüzde dijitalleşme ve veri çağında, dijital hastaneler; veriye dayalı ağlar etrafında örgütlenmekte, akışlardan oluşan doğası nedeniyle de akışlar uzamının yapısal hâkimiyetinin izini taşımaktadırlar (Castells, 2008). Her ne kadar hasta yoğunluğu yaşanıyor olsa da dijital hastanelerin gelişmiş seviyede veri sağlayan otomasyon sistemleriyle yönetilmesi ve bireylere uzanan *e-sağlık*, *e-devlet* hizmetleri gibi geniş alanı kapsamaması nedeniyle hastane içerisinde

insan hareketi azalmakta, daha çok meta/bilgi/veri dolaşımı ortaya çıkmaktadır (Baştan ve Ökmen, 2004). Çünkü hastalar üzerinden büyük miktarlarda bilgi/veri üretilmektedir. Dolayısıyla enformasyon, hastalar ile sistemler arasında devamlı dolaşım hâlinindedir. Bu dolaşım sayesinde hem enformasyon hem de hastalar üzerinden üretilen veriler meta niteliği yani değişim değeri kazanmaktadır. Kuşkusuz doğrudan meta olmayan veriler, veri kümeleri oluşturulması ve daha büyük verilerle bağlantı kurulması ile metalaştırılmaktadırlar (Kaya, 2021). Nitekim satın alma davranışları ve kamu hizmetleri kullanımları baz alınarak bireylerin davranışlarının daha etkili biçimde anlaşılabilmesi amacıyla büyük veri setleri yorumlanmakta ve hatta bu nedenle veri analitiği kullanılmaktadır (European Data Protection Supervisor, 2018). Daha önce de belirtildiği üzere tüm veriler, büyük veri teknolojilerindeki algoritmalar ve benzerleri tarafından işlenmekte, bireyler hakkında davranışsal anlamlar çıkarılmakta, profillemeler yapılarak kategoriler meydana getirilmektedir. Bu bağlamda veri paylaşımı, bilgi alışverişi benzeri kavramlaştırmalarla üstü örtülen uygulamalar, verilerin metalaşması ve verilerin gözetilmesi sonucunu doğurmaktadır. Öte yandan veriler üzerinden gözetime yalnızca hastalar değil hekimler (tele tıp ve mobil tıp uygulamaları ile mesai sonrası bile) ve hekim dışı sağlık çalışanları da dâhil edilmektedir. Çünkü sistem açısından gözetim, hizmet üretim alanlarında “verimliliğin” art(tırıl)masını sağlamakta ve daha fazla meta üretilmesi amacıyla disiplin mekanizması yaratmaktadır. Dijital hastanede hekimler, hekimlik mesleğinin yanında ETK girişi yapmakta, *tele tıp* ve *mobil tıp* uygulamalarını kullanırken bir yandan hem gözetime hizmet etmekte hem de gözetilmektedirler. Bu bağlamda sağlık hizmet sunucuları tarafından Sağlık Bakanlığı’na iletilen verilerin raporlanmasına yönelik Sağlıkta İstatistik ve Nedensel Analizler (SİNA) adında yerli karar destek sistemi platformu oluşturulmuştur. SİNA ile kurum kaynaklarının daha etkin yönetilmesinin, merkez ile taşra teşkilatı kullanıcılarının karar alma yetkinliklerinin artırılmasının (Sağlık Bakanlığı, 2021) amaçlandığı ifade edilmektedir. E-nabız ile entegre çalışan SİNA platformuyla hekimler ve yöneticiler, bir hekimin muayene başına yazdığı reçete, reçete başına yazdığı ilaç/antibiyotik sayısı gibi verileri ülke bazında görebilmektedirler. Bir katılımcı hekim Sağlık Bakanlığı’nın tüm hastaneleri veriler üzerinden kaynak yönetimi için izlediğini anlatırken SİNA platformunu da şu şekilde dile getirmiştir.

“SİNA projesinde her hekim buraya giriyor, hekim kendini hem bulunduğu hastane, bulunduğu ilçe, bulunduğu il ve bulunduğu bölge ve Türkiye genelinde yapmış olduğu reçete hasta sayısı, harcadığı malzeme her şeyini görebiliyor. Yani bununla ilgili olarak geribildirim hem bakanlık adına sağlanmış hem de bakanlık kendi verilerinin de kişi hakkındaki verileri de kişinin kullanımına açmış durumda. Yani geribildirimler hat safhada feedback mekanizmaları çalışıyor karşılıklı olarak. (...) SİNA’da kendisine bakan, kendisine beş kez ve beş üzeri bakan hekimlerin istatistiğini yapmışlar. Mesela (...) kendi verilerine 5 ve üzerinde bakan kadın doğumcuların primer sezaryen oranını almışlar bakmadan önceki daha sonra baktıktan sonraki işte bu üç dört ay süresindeki primer sezaryen oranlarına bakmışlar. Anlamlı derece de düşmüş. Bakın hiçbir uyarı yok. (...) Otokontrol. (...) Miktarımı ben bilirim ve ilde, ilçede işte hastanedeki oranlarla kıyas tutarsam ister istemez kendinizde şunu oluşturuyorsunuz, yanındaki hekim ile aynı hasta popülasyonuna bakıyorsunuz, aynı işi yapıyorsunuz. Yandaki hekim 100 hastasının 10’nuna antibiyotik yazıyor. Ben 100 hastamın 80’ine antibiyotik yazıyorum. Şimdi bunu yazarken rutin eylem sırasında hiç fark etmiyorsunuz. (...) Daha sonra bakıyor. Yandaki 10 yazarken kendisi 80. Şimdi o geribildirimde bu sefer ya çok fazla yazıyorum. Evet yani diğer arkadaş bu kadar az, aynı hasta, şikâyetçi değil, aynı hasta sayısına bakıyoruz. Onları da aynı şikâyetlerle geliyor. Sonuçta bölge farklı değil. Dolayısıyla ben de azaltayım diyor. Onun da otomatikman düşüyor”. (K,4).

K4’ün anlatısından, hekimlerin teknolojiyle koordine edildiği ve sağlık hizmeti sunan kurumlar ile hekimlerin emek süreçlerinin bütününe ilişkin sistem analizlerinin yapılabildiği ileri denetim biçiminin getirildiği görülmektedir. Dolayısıyla disiplinler iktidarı karakterize eden dijital veri gözetimi vasıtasıyla hekimler üzerinde “*dijital egemenlik*” alanının oluştuğu ifade edilebilir. Hekimlerin, gözetim pratikleri vasıtasıyla disipline edilmesi ve emek güçlerinden maksimum seviyede faydalanılması amaçlanırken gerçekleştirdikleri hizmet

üretiminde gözetim altına alındıkları gerçeği ortadadır. Yeni iktidar alanı yaratımı biçiminin deneyimlendiği yani yüz yüze gözetimin/denetimin yerini elektronik/enformatik olana bıraktığı, bürokrasi ve katı denetimin yok gibi görüldüğü SİNA platformuyla hekimler üzerinde içsel bir denetim kurulmaktadır. Böylece sürekli değişkenlik gösteren SİNA platformundaki verilere göre oluşan yeni durumlara hekimlerin kendilerini uyumlulaştırmaları beklenmektedir. SİNA platformu içinde dijital ağlarla sanal ortamda oluşturulan ortak çalışma mekânında denetim, hekimler arasında paylaştırılmakta; bu sayede birbirlerini denetlemeye ve izlemeye sevk edilmektedirler. Hekimler, oluşan rekabet ortamı ve üzerlerinde artan denetim baskısıyla daha “*performanslı*” çalışmaya zorlanırken sistem, kaynakları yöneterek sağlık harcamalarının dengelenmesini amaçlamaktadır.

Öte yandan bu kadar çok verinin kaydedilip depolanması özel nitelikli veriler üzerinde kontrolü azaltmakta, gözetlemeyi arttırmakta, verilerin güvenliğiyle birlikte bireyler açısından mahremiyet başta olmak üzere bazı sorunları beraberinde getirmektedir (Kandilli, 2019). Çünkü elektronik ortama aktarıldığında ilk başlarda büyük kolaylıklar sağlayan bilgiler yayılma, irade/rıza dışı kullanılma riskleri barındırmaktadır. Dolayısıyla bu durum hem bireysel hem de toplumsal alanda bilgi güvenliği kavramını ortaya çıkarmaktadır (Koçak ve Memiş, 2018). Ancak bireyin bilgi-belge mahremiyetinin korunmasının yanında her ne kadar kesin sınırlarla çizilmesi mümkün olmasa da bedensel, hane, hane içi, düşünsel ve duygusal boyutlardaki mahremiyetinin de korunması gereklidir. Zira bireyin mahrem alanı, bedenini, kişiliğini, fiziki yaşam alanını, kişisel verilerini içerisinde barındıran elektronik cihazlara yani somut ve soyut olarak paylaşmaya istekli olmadığı bütün sahipliklerine kadar geniş sınırları bulunan bir alandır (Avaner, 2018). Günümüzde sağlık kurumlarında hasta mahremiyetine yönelik düzenlemeleri, Hasta Hakları Yönetmeliği (HHY) ve Sağlıkta Kalite Standartları (SKS) olmak üzere iki unsur biçimlendirmektedir. Diğer yandan bilgilerin elektronik ortama aktarılmasının beraberinde getirmiş olduğu güvenlik zafiyetleri nedeniyle kişisel ve kurumsal bilgi güvenliği, doğru planlanma, teknik içerikli önlemler, güvenlik bilincinin yaygınlaştırılması süreçleriyle sağlanmaya çalışılmaktadır (Koçak ve Memiş, 2018). Katılımcı hekimlerin dijital dönüşümün yaşandığı tarihten itibaren görüşmelerin yapıldığı zamana kadar olan dönemde hastalara ilişkin bilgilerin güvenliğine yönelik herhangi bir sorun yaşamadıklarını belirtmeleri olumlu bir gelişme iken bilgi güvenliğinin sağlanmasını dar bir çerçevede düşünerek daha çok teknik bir işlem (siber saldırı, hacklenme, veri kaybı vs) olarak algıladıkları görülmüştür. Bundan dolayı tüm çalışanlara bilgilerin/verilerin güvenliği açısından sözleşme imzalatıldığını, rol bazlı tanımlamaların yapıldığını, hastane olarak bazı kurumsal politikaların belirlendiğini dile getirmişlerdir. Diğer taraftan hiyerarşik açıdan belirlenmiş statü ve rol farklılaşması sonucunda hekimlerin elde etmiş oldukları tıp mesleğine yönelik kültürel kodların hekimlere sır saklama yükümlülüğünden doğan sorumluluk yüklediğini ifade etmişlerdir.

“Veri güvenliği konusunda dışarıdan kimsenin verilere ulaşacağını sanmıyorum. (...) Zaten bir kişinin hastalığını hekim anlatmaz. Hekimin hastanın sırrını tutma yükümlülüğü var. Hastalık kişiye özeldir. Hasta izin verirse bir hekim başka bir hekime anlatabilir. O da o hekimin fikrini almak içindir. Bir hastanın bilgilerini anlatmak hekimliğe uymaz (K,22).”

Katılımcı hekimlerin, hekimlik mesleğine dair sahip oldukları değerler üzerinde, içerisinde yer aldıkları toplumsal tabakanın belirleyici olduğu (Giddens, 2014) diğer yandan hekimler ile tıbbi sekreterler her gün bir araya gelip aynı ortamda bulunsalar dahi toplumsal mesafe içerisinde olduklarının (Kaplan ve Akkaya, 2013) zımni şekilde ifadelerine yansıdığı görülmektedir. Bununla birlikte katılımcı hekimin (K,22) ifadesinde mahremiyet kavramının boyutlarından biri olan bilgi mahremiyeti, mahremiyet kavramıyla eş anlamlı kullanılmakta, hastaya ait sağlık bilgilerinin hastanın bilgisi ve isteği dışında açığa vurulmaması şeklinde değerlendirilmektedir. Dolayısıyla hekimlik mesleğinin eyleyicileri olan hekimlerin gerek

eğitim gerek staj gerekse çalışma ortamından edindiği mesleki deneyimlerinin ürünü olan ve zihinlerinde taşıdığı kalıcı eğilimleri yani mesleki habitusları ile hareket ettikleri ifadelerine yansımaktadır. Keza hekimlerin etkinliklerini gerçekleştirebilmek için başvurdukları kaynakları temsil eden habituslarından biri olan sır saklama yükümlülüğü aynı zamanda hekimlerin yanlış eylem potansiyelini de sınırlamış olmaktadır (Layder, 2010). Nitekim geçmişten günümüze kadar tıp alanında sır saklama, özerkliğe saygı, mahremiyeti koruma gibi görevler Hipokrat Andı vb. tıbbi antlarda ve etik kodlarda yer almıştır. Ancak burada hekimin bireysel iradesinin dışında teknolojik gözetim, bilgilerin depolanması ve gerektiğinde kullanmaya ve ticarileştirmeye uygun bilgilerin/verilerin “sistem” tarafından raflanması söz konusudur. Bununla birlikte hekimler mesleki kapatılmışlık içinde bu durumu sorgulamayı akıllarından dahi geçirmemektedirler. Hemen belirtilmeli ki sermayenin kârlılığına göre verilerin/bilgilerin dolaşıma sokulması olasılığı ya da akışkanlaştırılması (Bauman ve Lyon 2021) neoliberal küreselleşmenin temel paradigması üzerinden düşünüldüğünde mümkündür.

Her ne kadar mahremiyetin, özel ve kamusal alanlarda kullanılan öznel kavram olarak sınırlarını belirlemek zor olsa da verilerin işlenmesi, toplanması, paylaşılması ve aktarılması gibi süreçlerde kontrolün verinin öznesinde kalması veri mahremiyeti bakımından önemli bir ihtiyaçtır. Bu kapsamda kurumlar tarafından mahremiyetin sağlanması adına düzenlemeler ve politikaların yanı sıra geliştirilen teknik yöntemlerden biri de anonimleştirme yoluyla kimlik ifşasının engellenmesidir. Anonimleştirmede, verilerin tipi ve şekli korunarak verilerin faydası açısından kabul edilebilir seviyede mahremiyet koruyucu işlemler geliştirilmektedir (Chaum, 1981). Katılımcı hekimler mahremiyeti koruyucu yöntemlerden anonimleştirmenin hastanede kullanıldığını ve anonimleştirmenin aslında bireylerin kimlik olarak olmasa da fiziksel ifşalarını engellemediğini ifade etmişlerdir.

“... hasta polikliniklerin görünür ekranlarında şifreli olarak kaydedildikleri için isimleri şifreli gözükmektedir. Kadın doğum ve psikiyatri gibi bazı özellikli birim polikliniklerinde hasta rumuzu kullanılmaktadır. Hasta adı kullanılmamaktadır” (K,13).

Çok saçma bir şey var. Ben size söyleyeyim. HIV pozitif hastalara yani AIDS’li hastaların ismini farklı yazıyor. Kan alırken de farklı yazıyor. ... normal yazsa anlamayacağım. Ama ben o şekilde ismini gördüm mü biliyorum ki bu hasta HIV’li. Nasıl yazıyor biliyor musun? İşte Ali Veli’yi A.V. 72 yapıyor mesela. Tamam mı? Bana bu şekilde kayıta bu hasta düştü mü, ben biliyorum ki bu HIV pozitif. (K,19).

Özne bireyle ilişkilendirilmeyecek şekilde yapılmaya çalışan anonimleştirmede amaçlanan bireyin kalabalık içinde tanınmaması iken yapılan anonimleştirmeye aslında bireyin başkaları tarafından görünmez/farkedilemez olan damgasının görünür kılındığı, işaretlenmelerine/etiketlenmelerine sebep olduğu anlaşılmaktadır. Hâliyle birey kalabalık içinde kaybedilmeye çalışılırken bireyin ismen olmasa da fiziksel olarak bilinir olmasının yolu açılmaktadır. Oysaki mahremiyet, bireylere, kişisel özerklikle beraber toplum tarafından gelebilecek bütün baskılara karşı koyma, kişisel ve duygusal alanlarda da özerkliğini güvence altına alma imkânı sağlamalıdır (İnceoğlu, 2010). Dolayısıyla bireyler açısından vazgeçilmez bir unsur olan mahremiyetin kurulması ve yaşam süresince korunması önemlidir. Çünkü mahremiyetin, bireyi hem sistemin mekanizmalarına hem de diğer insanlara; başka bir anlatımla bireyi hem ruhen hem de bedenlen diğer insanlardan gelebilecek tehlikelere karşı koruma işlevleri bulunmaktadır (Newell, 1995). Diğer taraftan mahremiyetin zedelenmesi, güven duygusu ve onun yansımaları niteliğinde olan güvenilir olmanın zedelenmesine neden olmaktadır ki bu durum beraberinde, bireyin sağlık hakkına ulaşmamayı tercih etmesini, etik ve hukuki sorunların gelişmesini getirebilmektedir. Bununla birlikte bireyler açısından önemli sorunların başında toplumsal soyutlanma, dışarıda bırakılma, sosyal dışlanma ve damgalama gibi ayrılmaya neden olacak durumlar gelmektedir. Bir bireye konulan ve hekim tarafından o an için normal görülen, işinin kolaylaşması için sisteme girilen bir tanının/tanı kodunun bireyi iş piyasası dışında bırakabileceği katılımcı hekim tarafından aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir.

“Ben ne tanımlar görüyorum. Hastayla uzaktan yakından ilgisi olmayan. (...) Yani bu etkiliyor, engelliyor ama bunu aşmak kolay. Yani tam istediğin tanıyı bulmasan da yakın bir şey bulabilirsin. Zaman harcamak lazım. Arkadaşların çoğu zaman harcamıyorlar. Bugün yaşadım bir tane. Bir tane kız çocuğu geldi. 17 yaşında. E-nabzına girdim. Hayat boyu orada yapışık kalacak epilepsi. Sende epilepsi de varmış. Yok dedi, epilepsim falan yok dedi. Sonra tetkiklerine bir girdim. Ne EEG ne bir şey var. Birisi epilepsi diye atmış kafadan, koymuş oraya. Belki kız bir kere senkop geçirdi. Bir şey oldu. Bilmem kaç yıl önce. Sonra da bir daha hiçbir nöbet yani hiç hayatında epileptik bir şey tanımlamıyor. Ön tanı olarak düşünmüş olabilir arkadaş ama yani ön tanıyı oraya yazmak zorunda değilsin. Çünkü orada senkop diye de bir tanı var. Senkop yaz oraya. Ondan sonra epilepsi tetkiklerini yap. Epilepsi çıkarsa tanını düzelt ya da ekle. Hayır. Adam epilepsi yazmış. Şimdi nerde girilse o kızcağızın şeyine belki ilerde işe girişte (...) belki şirketler inceleyecekler. Yani bu kız epileptikmiş diye almayacaklar yani çok büyük sakıncalar var” (K,31).

Anlaşılmaktadır ki yanlış tanı -ya da tanı doğru olsa bile- “sisteme yapıştığı” için bireyin yaşamı boyunca damgalanmasını beraberinde getirebilmektedir. Kolaylıkla sürdürülebilir bir hastalıkta bile hastalık hakkında bilgisi olsun ya da olmasın tüm işverenler bireyi olası bir iş başvurusunda dışarıda bırakabilecektir. Bu dışlanma, ekonomik, sosyal, politik ve mekânsal boyutlarda gündelik hayatı etkileyebilmektedir. Aynı zamanda bazı bireyler ya da gruplar sahip oldukları farklılığı nedeniyle dışlanmaya maruz kalabilmektedir (Percy, 2000; Akt. Timurturkan vd., 2017). Dolayısıyla sosyal dışlanmanın çok boyutlu ve geniş kapsamlı olması nedeniyle bireylerin çok farklı alanlarda problemler yaşaması muhtemeldir. Çünkü tanı veya tanı kodu “*bireyin sistemdeki damgası*” hâline dönüşmüştür. Dolayısıyla bir hekimin elektronik ortama hastası için girmiş olduğu tanı/tanı kodu onun “*dijital veri ikizi*” niteliğindedir. *Bireyin “dijital veri ikizinin”* bir şekilde birilerinin/kurumların/şirketlerin eline geçebilmesiyle ortaya çıkan bilgi asimetrisi, bireyin damgalanıp dezavantajlı duruma düşmesine sebep olabilmektedir. Bu durumda bireyin sahip olduğu niteliklerle toplumsal değerlerin birbirine uyuşmaması söz konusu olmakta, haliyle damgalama süreçleri gelişmekte ve damgalanan bireylerin sorunlar ya da istenmeyen durumlar yaşamasına neden olmaktadır (Goffman, 2014). “*Dijital veri ikizi*” sayesinde dijital alanda damgalanan birey kamusal mekânda da bu hâliyle var olmaktadır.

Sonuç

Dijitalleşme, kapitalizmin küreselleşmesi ve hem küresel ekonominin hem de ulus-devlet ekonomilerinin neoliberal bir anlayışla yeniden biçimlendirilmesi, hastanelerinin hem işlevsel hem de fiziksel anlamda entegre bir yapıya kavuşmasını beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüme paralel olarak hastanelerde, dijital teknolojiler bireylerin tedavi ve bakımlarında hâkimiyetini arttırırken, hastane mekânlarına ilişkin düzenlemeler yapılmış ve yeni konseptler oluşturulmuştur. Bu gelişmeler, dijital teknolojilerin tanı ve tedavide kolaylıklar sunmasını ve daha fazla hastaya ulaşma imkânı verirken, hasta memnuniyetinin artmasını da sağlamaktadır. Mekân olarak hastanenin “konfor odaklı tasarımı” da yine bu memnuniyeti merkeze almaktadır. Ancak ortaya çıkan yeni durumun hasta -ve yakınlarının- “memnuniyetini” önceleyerek sağlık hizmetlerini ve bu hizmetlerin sunumunu ve yine bu hizmetlerin sunumuna ilişkin birtakım düzenlemelerin ikincilleşmesi riski, hem sağlık hizmetlerinin niteliğini hem de mekân olarak hastanenin tasarımı üzerine düşünülmesini gerektirmektedir. Dolayısıyla memnuniyet, tercih edilebilirlik ve kâr hedefi arasındaki doğrusal ilişkinin mekân olarak hastanede somutlanması sağlık hizmeti üretimini ve bu üretimin araçlarını metalaştırabilmektedir. Çünkü gelinen noktada kapitalist meta üretiminin öznesi hâline dönüşen sağlık hizmetlerinin metalaşması sonucunda hizmet üretiminin amacı sağlıktan kâra doğru kaymıştır. Bağlı olarak sağlığın piyasalaşması sonucunda birer tüketici/müşteri haline gelen bireylere/hastalara hizmetin verildiği mekân, hizmeti sağlayanlar, ücret, fiziksel imkânlar ve iletişim gibi konularda doğru mesajlar verilmesi hedeflenmektedir. Ancak tüketim ve “müşteri” odaklı düzenlemelerde hizmeti üretenlerin dinlenme odası gibi ortak kullanım alanları gözden düşürülmüş mekân

niteliği taşımaktadır. Bununla birlikte her hekime bir poliklinik odası uygulaması ile poliklinik oda sayıları arttırılabilmektedir. Zira hizmet alıcı/tüketici olarak hastaların ve yakınlarının kullanımında olan bu mekânlar hastanelerin imajlarını yansıtabilecekleri vitrinleri pozisyonundadır. Fakat burada tüketici/hasta memnuniyeti bakımından farklı bir sorunla karşılaşmaktadır. Dijital hastaneye geçilmesiyle birlikte polikliniklerdeki tıbbi sekreterlerin poliklinik odası dışındaki bankolara alınması ise hekimin sekreteryayı da üstlenmesini beraberinde getirmektedir. Poliklinikte tek başlarına bırakılan hekimler tüm hastalarına zamanında bakabilmek ve poliklinik düzenini sağlayabilmek için mekâna sabitlenmiştir. Aksi durum ise şiddet ve şikâyet baskısıyla hastalar karşısında pasifize olma sonucunu doğurmaktadır.

Dijital hastane olmanın gerekliliği olan BİT ve bilgi sistemleri sayesinde hekimlerin mesleki pratiklerinde bazı değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. Dijital dönüşüm sonrasında hekimler gerek vizit sırasında gerekse poliklinikteki tüm işlemlerde BİT ve bilgi sistemlerini kullanmaktadır. Dolayısıyla vizit sırasındaki işlemlerin tamamı duvara monte edilen dijital ekranlardan yapılmaktadır. Bu durumda hekim ile hasta arasına dijital ekran girmekte ve doğrudan hekim-hasta etkileşimi yerine hekim dijital ekrana odaklanmaktadır. Bu durumda etkileşimde “hasta özne” ikincilleşebilmektedir. Aynı zamanda hekimlik icrasını kusursuzlaştıracağı düşünülen dijital donanımların, hekimlerin öyküsel not alma becerilerini ve klinik bilgilerini zayıflatabilme potansiyeline sahip olduğu ifade edilebilir.

Hastaların aynı hastanedeki veya diğer hastanelerdeki verilerine ulaşılabilmesini sağlayan dijital dönüşüm ile bilgiler/veriler sistem içinde akışkan hale gelmekte bu da mekâna, zamana ve işe ilişkin sorgulamaları beraberinde getirmektedir. Dijital hastanelerde, bilgiye/veriye dayalı ağlar etrafında örgütlenmeye bağlı olarak akışlardan oluşan doğa, bireylere uzanan *e-sağlık*, *e-devlet* hizmetleri gibi geniş alanı kapsamaktadır. Dolayısıyla sistemin bilgi/veri sağlayan enformasyon teknolojileriyle yönetilmesi mekânda insan hareketinden çok bilgi/veri dolaşımını beraberinde getirmektedir. Ancak, enformasyon ağı içinde bilgilerin/verilerin akışkan hâle gelmesi ve dolaşımda olması bir değişim değeri de ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla bilgiler/veriler işlenmekte, bireylere yönelik davranışlardan anlamlar çıkarılarak profillemeler yapılmakta ve kategoriler oluşturulmaktadır. Aynı zamanda veri/bilgi akışkanlığı yeni gözetim pratikleri yaratırken bireylerin/hastaların mahremiyetleri üzerinde risk üretmektedir. Çünkü dijital hastanelerde birey/hasta bilgilerine/verilerine ulaşılabilirlik açısından hem hekimlere hem de hekim dışı sağlık çalışanlarına uygun bir alt yapı oluşturmaktadır.

Gözetim, bilgi/veri güvenliği başta olmak üzere mahremiyet, hak ihlalleri, ayrımcılık, damgalanma gibi birtakım sorunları da ortaya çıkarmaktadır. Sağlık kurumlarında hastaların mahremiyetlerinin ve bilgi/veri güvenliğinin sağlanması yasal düzenlemeler, teknik içerikli önlemler ve güvenlik bilincinin yaygınlaştırılması gibi yöntemlerle yapılırsa da gözetimin teknik bir konu biçiminde düşünülmesi yanıltıcıdır. Örneğin teknik bir önlem olan tanı kodu ile anonimleştirme kimlik olarak olmasa da dar mekânda fiziksel ifşanın önüne geçememektedir. Bu durum, hastanın mahremiyetinin zedelenmesine, bireyin sağlık hizmetine ulaşmayı ret etmesine, etik ve hukuki sorunların gelişmesine, toplumsal soyutlanmaya, dışarda bırakılmaya, damgalanmaya ve ayrımcılığa maruz kalmasına neden olabilmektedir. Hâl böyle olunca hekimin elektronik ortama hastası için girmiş olduğu tanı/tanı kodu “*dijital veri ikizi*” niteliğinde bireyin sistemdeki “*dijital damgası*” olmaktadır.

Kaynakça

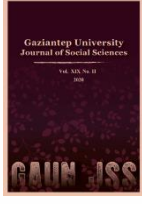
Abalı Akgül, T. Z. (2018). *Mahremiyet ve gözetim ilişkisi bağlamında aile hekimliği bilgi sistemine dair bir değerlendirme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adnan

- Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Adaş, E. B. (2013). Piyasa ve toplum kısılcacında hekimlik, O. Elbek (Editör), *Kapitalizm sağlığa zararlıdır* içinde (205-217). İstanbul: Hayykitap.
- Ajana, B. (2016). Digital health and the biopolitics of the quantified self. *Digital Health*, 3, 1-18.
- Akdu, U., Bostan, S. ve Akdu, S. (2016). Hastanelerde otel konforunda oda tasarımı: Beş yıldızlı otel odasını örnek edinme. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19 (36), 401-418.
- Arslantaş Toktaş, S., Binark, M., Dikmen, E. Ş. vd. (2012). *Türkiye’de dijital gözetim: T.C. kimlik numarasından e-kimlik kartlarına yurttaşın sayısal bedenlenişi*. İstanbul: Alternatif Bilişim Derneği.
- Avaner, E. (2018). Mahremiyet nedir? Mahremiyetin sağlık hizmetleri penceresinden görünürlüğü nasıldır? *Türkiye Biyoetik Dergisi*, 5 (3), 110-116.
- Baştan, S. ve Ökmen, M. (2004). Yerel yönetimlerde bilgi ve iletişim altyapısı ile ilgili temel sorunlar. A. Yılmaz ve M. Ökmen (Editörler), *Kuramdan uygulamaya kamu yönetimi* içinde (183-216). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Bauman, Z. ve Lyon, D. (2021). *Akışkan gözetim*. (çev. Elçin Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Baumgart, D. C., Wende, I. ve Grittner, U. (2017). Tablet computer enhanced training improves internal medicine exam performance. *PLOS One*, 12 (4), 1-14.
- Binark, M. ve Altıntaş, M. (2016, Şubat). Veri ikizlerimizin farkında mıyız? Dijital gözetimin çeşitli boyutlarına karşı farkındalık. *Yeni medya çalışmaları II. ulusal kongre kitabı*, İstanbul, 315-334.
- Bourdallé Badie, C. ve Erny, P. (1992). Le toucher, moyen de communication: Son évolution dans l'histoire médicale. *I-Revues Web Sayfası*. 12 Kasım 2021 tarihinde http://documents.irevues.inist.fr/bitstream/handle/2042/32729/C&T_1992_24_253.pdf?sequence=1 adresinden alınmıştır.
- Bozpolat, C. (2019). Hizmet pazarlamasına sosyolojik bir bakış, M. Ünsalan (Editör), *Pazarlama ve sosyoloji: işletme ve toplum ilişkisi* içinde (253-284). İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Castells, M. (2008). *Enformasyon çağı: ağ toplumunun yükselişi*. (Çev. Kılıç, E.). (İkinci Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Chaum, D.L. (1981). Untraceable electronic mail, return addresses, and digital pseudonyms. *Communications of the ACM*, 24 (2), 84-90.
- Cummings, C. (2013). Communication in the era of COWs: technology and the physician-patient parent relationship. *Pediatrics*, 131 (3), 401-403.
- Çankaya, H. ve Ekiz, C. (2018). Biyopolitik açıdan kişisel verilerin korunması. *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, 13 (29), 135-156.
- Çetin, D. (2008). *Toplum ve mekân ilişkisinin kent dinamikleri içinde incelenmesi ve Tarlabaşı örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Ergur, A. (2020). Uсталık ve teknoloji eklemlenmesi: beceri, deneyim, kesinlik. *Journal of Economy Culture and Society*, Özel Sayı, 95-115.
- Ergur, A. ve Çobanoğlu, C. (2020). Sihirli dokunuştan temassız sağaltıma hasta-hekim ilişkisinin dönüşümü: robotik cerrahinin insani sonuçları. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 40 (1), 467-497.
- European Data Protection Supervisor. (2018). EDPS opinion on online manipulation and personal data. *European Data Protection Supervisor Web Sayfası*. 20 Kasım 2021 tarihinde https://edps.europa.eu/sites/edp/files/publication/18-03-19_online

- [manipulation en.pdf](#) adresinden alınmıştır.
- Foucault, M. (2015). *Hapishanenin doğuşu*. (Çev. Kılıçbay, M. A.). (Sekizinci Baskı). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Foucault, M. (2020). *Büyük kapatılma*. (Çev. Ergüden, I. ve Keskin, F.). (Beşinci Baskı). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gallagher, S. ve Payne, H. (2015). The role of embodiment and intersubjectivity in Clinical Reasoning. *Body, Movement and Dance in Psychotherapy*, 10 (1), 68-78.
- Gerrie, J. (2003). Was Foucault a Philosopher of Technology. *Techné*, 7 (2), 14-26.
- Giddens, A. (2014). *Sosyoloji*. (Çev. Altaylar, G.). (Altıncı Baskı). İstanbul: Say Yayınları.
- Goffman, E. (2014). *Damga: örselenmiş kimliğin idare edilişi üzerine notlar*, (çev. Ünsaldı, L. ve Geniş, Ş.). Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Gökşen, E. (2020). Tanpınar'ın Beş Şehir'ine Foucault'nun heterotopyası üzerinden bakmak. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 33, 143-159.
- Harvey, D. (2010) *Postmodernliğin durumu*. (Çev. Savran, S.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Hoff, T. (2011). Deskilling and adaptation among primary care physicians using two work innovations. *health care management review*, 36 (4), 338-348.
- İnceoğlu, S. (2010). ABD Anayasa Hukuku'nda mahremiyet hakkı. İnsan Hakları Yıllığı. *TODAIÉ*, 19-20, 173-186.
- İzgi, C. (2014). Mahremiyet kavramı bağlamında kişisel sağlık verileri. *Türkiye Biyoetik Dergisi*, 1 (1), 25-37.
- Kahraman, M. D. (2014). İnsan ihtiyaçları ve mekânsal elverişlilik kavramları perspektifinde yaşanılabilirlik olgusu ve mekânsal kalite. *Planlama Dergisi*, 24 (2), 74-84.
- Kandilli, E. (2019). *Sağlık hukukunda etik açısından kişisel veriler ve mahremiyet hakkı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kaplan, Y. ve Akkaya, C. (2013). Toplumsal tabaka farklılıklarının spora yansıyan sonuçları: Antalya örneği. *Mediterranean Journal of Humanities*, 3 (2), 143-158.
- Karahan, A. (2008). Hastanelerde kat hizmetleri ve memnuniyet analizi. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2), 155-171.
- Kaya, İ. (2021). Çağdaş kapitalizmin yeni görünüşleri: veri sömürgeciliği. *İletişim Dergisi*, 34, 136-139.
- Kaymaz Koca, S. (2015). An attempt at conceptualizing the information city, its Spaces and Their Potentials. *Megaron*, 10 (1), 1-13.
- Koçak, H. ve Memiş, K. (2018). Bilgi toplumunda korku: bilgi güvenliği ve risk toplumu. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20 (3), 1-10.
- Layder, D. (2010). *Sosyal teoriye giriş*. (Çev. Tatlıcan, Ü.). (Üçüncü Baskı). İstanbul: Küre Yayınları.
- Lefebvre, H. (2016). *Mekânın üretimi*. (Çev. Ergüden, I.). (4. Baskı). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Lyon, D. (1997). *Elektronik göz gözetim toplumunun yükselişi*. (Çev. Hattatoğlu, D.). İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Mattelart, A. (2012). *Gözetimin küreselleşmesi: güvenleştirme düzenin kökeni*. (Çev. Gayretli, O ve Karacan, S. E.). İstanbul: Kalkedon Yayınevi.
- Molotch, H. (2017). "Just Time" and the Relativity of Speed, J. Wajcman ve N. Dodd (Editörler), *The Sociology of Speed: Digital, Organizational, and Social Temporalities* içinde (117-130). Oxford: Oxford University Press.
- Mulligan, J. (2010). It gets better if you do? Measuring quality care in puerto rico. *Medical Anthropology*, 29 (3), 303-329.
- Newell, P. B. (1995) Perspectives on privacy. *Journal of Environmental Psychology*, 15 (2), 87-104.

- Özcan, K. (2014). Yönetimsel kontrol ve örgütsel düzen: Michel Foucault ve Zygmunt Bauman ekseninde bir tartışma. *Amme İdaresi Dergisi*, 47 (2), 1-42.
- Sağlık Bakanlığı. (2010). Türkiye sağlık yapıları asgari tasarım standartları 2010 yılı kılavuzu. *SB Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü Web Sayfası*. 27 Ekim 2021 tarihinde <https://sbu.saglik.gov.tr/ekutuphane/yayin/414> adresinden alınmıştır.
- Sağlık Bakanlığı. (2019). 2012-2014 Sağlık Bakanlığı dijital hastane değerlendirme çalışmaları. *SB Dijital Hastane Web Sayfası*. 03 Ocak 2020 tarihinde <https://dijitalhastane.saglik.gov.tr/TR,5006/saglik-bakanligi-dijital-hastane-degerlendirme-calismalari-2012-2014.html> adresinden alınmıştır.
- Sağlık Bakanlığı. (2020). Poliklinik hizmetlerinde öncelik sırası genelge değişikliği. *SB Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Web Sayfası*. 12 Kasım 2021 tarihinde <https://shgm.saglik.gov.tr/Eklenti/11049/0/poliklinik-hizmetlerinde-oncelik-sirasi-genelge-deustyazipdf.pdf> adresinden alınmıştır.
- Sağlık Bakanlığı. (2021). Sağlıkta istatistik ve nedensel analizler (SİNA) bilgilendirme ve değerlendirme çalışmaları başladı. *SB Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü Web Sayfası*. 10 Aralık 2021 tarihinde <https://sbsgm.saglik.gov.tr/TR-63748/saglikta-istatistik-ve-nedensel-analizler-sina-bilgilendirme-ve-degerlendirme-calistaylari-basladi.html> adresinden alınmıştır.
- Sennett, R. (2008). *Karakter aşınması yeni kapitalizmde işin kişilik üzerindeki etkileri*. (Çev. Yıldırım, B.). (Üçüncü Baskı). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Solove, D. J. (2004). *The digital person, technology and privacy in the information age*. New York: New York University Press.
- Tankut, S. G. (2013). Özgürlüğün coğrafyası: mekânsallığın triyalektik praksi ve bütünsellik arayışına dair bir tahlil. *Mülkiye Dergisi*, 37 (1), 31-69.
- Team, N. K. (2014). ABIM pass rates: behind the declines. *NEJM Knowledge+ Web Sayfası*. 12 Kasım 2021 tarihinde <http://knowledgeplus.nejm.org/abim-pass-rates-behind-declines/> adresinden alınmıştır.
- Timurturkan, M., Demez, G. ve Kart, E., vd. (2017). “Hükümlü” olmanın sosyal tezahürleri: sosyal dışlanma, damga ve suç. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (20), 138-157.
- Yüksel, G. (2019). Kişisel sağlık verilerinin hukuki korunması. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 6 (1), 1-10.
- Zehir, E. (2017). Dijital hastane oluşum süresinde sağlık bilgi sistemleri genel müdürlüğü çalışmaları sunumu. *SB Dijital Hastane Web Sayfası*. 03 Mart 2018 tarihinde <https://dijitalhastane.saglik.gov.tr/TR,24448/calistay-sunumlari.html> adresinden alınmıştır.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Aile Kurumuna Dijital Bir Yaklaşım: Dijital Aile Sözleşmesi

The A Digital Approach To The Family Institution: Digital Family Agreement

Ahmet Faruk ÇEÇEN^{a*} Nil ÇOKLUK^b Mustafa BOSTANCI^c Safa ATMACA^d

^a Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Gazetecilik Bölümü, Samsun / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-3561-2915

^b Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, Hatay / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-2919-4000

^c Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Gazetecilik Bölümü, Sakarya / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-9235-293X

^d Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, İletişim Bilimleri Fakültesi, Malatya / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-4423-387X

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 18 Kasım 2022

Kabul tarihi: 15 Ocak 2023

Anahtar Kelimeler:

Dijital aile,
Dijital iletişim,
Dijital Aile Sözleşmesi,
Toplumsal değişme

ARTICLE INFO

Article History:

Received: November 18, 2022

Accepted: January 15, 2023

Keywords:

Digital family,
Digital communication,
Digital Family Contract,
Social dchange

ÖZ

Dijital teknolojilerin gelişimiyle birlikte yaşanan hızlı değişimler toplumsal, ekonomik, bilimsel ve politik birçok alanda dönüşüme neden olmuştur. Yaşanan bu değişimler toplumun en temel kurumlarından biri olan ailenin fertlerini ve yapısını büyük ölçüde değiştirmiştir. Bu durum aile içi iletişimin geleceğiyle ilgili tartışmaları önemli bir hâle getirmiştir. Aile içinde teknolojinin kullanımı, yeri ve önemi farklı bir şekilde algılanmaktadır. Bu bağlamda çalışmada hızla yaygınlaşarak aile hayatının temel bir unsuru hâline gelen dijital teknolojilerin ailede yarattığı köklü değişim ebeveyn, çocuk ve dijital iletişim bağlamında irdelenmeye çalışılmaktadır. Buradan hareketle çalışma, dijital teknolojilerin kullanımına yönelik ebeveyn ve çocuk arasında konsensüs oluşturulacak bir dijital aile sözleşmesi ortaya koymayı amaçlamaktadır. Nitel yönetime dayalı görüşme tekniğinin kullanıldığı çalışmada dijital aile sözleşmesinin maddelerini oluşturmak amacıyla uzmanlar, ebeveynler ve çocuklar ile üç ayrı görüşme yapılmış ve literatürde yer alan sözleşmelerden faydalanılmıştır. Çalışmanın sonucunda ebeveynlerin uyması gereken, çocukların uyması gereken ve ortak alanları kapsayan kuralları içeren bir dijital aile sözleşmesi ortaya konmuştur.

ABSTRACT

The rapid changes experienced with the development of digital technologies have led to transformation in many social, economic, scientific and political areas. These changes have greatly changed the members and structure of the family, which is one of the most basic institutions of society. This situation has made discussions about the future of family communication important. The use, place and importance of technology in the family are perceived differently. In this context, the study tries to examine the radical change created by digital technologies, which have become a fundamental element of family life, in the context of parents, children and digital communication. From this point of view, the study aims to reveal a digital family contract that will create a consensus between the parent and the child for the use of digital technologies. In the study, in which the qualitative method-based interview technique was used, three separate interviews were conducted with experts, parents and children in order to create the articles of the digital family contract, and the contracts in the literature were used. As a result of the study, a digital family contract has been put forward, which includes rules that parents must comply with, children must comply with and cover common areas.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: ahmetfarukcecen1@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

With the development of digital technologies, the rate of use of technology by family members has increased significantly compared to the past. With the development and spread of internet technology, the traditional family structure has evolved in the digitalized world. In particular, the way of communication and interaction between parents and children has been transformed in parallel with the changes experienced. As a result of the integration of digital technologies with the daily life of family members, can produce content in these channels, communicate with others, and access content created by others. While this provides convenience in many areas of daily life, it also causes some problems. It can create irreversible risks especially for children.

The rapid change in digital technologies creates positive as well as negative transformations in the family institution. The widespread use of digital technologies in daily life has reduced interaction and communication within the family. These technologies have become the technologies used by both the child and the parent in the majority of their free time. This situation causes degeneration of social relations and causes individuals to detach from reality. The aim of this study is to reveal a digital family contract between the parent and the child that will ensure the correct and conscious use of unconsciously used digital technologies. Reid et al., in their article titled "Children and Adolescents and Digital Media" (2016) in the Pediatrics journal published by the American Academy of Pediatrics, emphasize the importance of encouraging families to develop a family media use plan. In this context, it is possible to say that the planned, conscious and correct use of these technologies is important as digital technologies are rapidly integrated into daily life. For this reason, it is important to make a digital family contract in order to create a healthy society. No recommended digital family contract was found in the literature review. The absence of any digital family contract in the Turkish literature makes the study unique. The study, which proposes a digital family contract that will enable conscious, digitally literate individuals to grow, is important in terms of contributing to the digital society both theoretically and practically.

In the research, a conceptual framework was created about digitalization, communication, digital technologies, family, risks and opportunities created by technology by scanning the literature. In the study, which proposes a digital family contract, data were collected by interviewing experts, parents and children, as well as family contracts in the literature. The theoretical framework of the study consists of digitalization and the family, and the opportunities and risks that digitalization creates on the family. In the study, the theoretical framework is discussed in the axis of family, child, digital family, leisure time, capitalism and the development of technology. The digital family agreement, which is based on the principle of "Education begins in the family" of the Ministry of Family and Social Policies, regulates the relationship between the child and the parent regarding the use of digital technologies.

In the research, in which the semi-structured interview technique, one of the qualitative methods, was used, separate interviews were conducted with experts, parents and children. Interview questions were created separately for each group. The interview was conducted over the Zoom application. The data obtained from the interview were analyzed according to the phenomenological approach in accordance with the qualitative method. By analyzing the experiences, perceptions and definitions of digital technologies of the interviewees, the contracts in the literature were examined and the articles of the digital family contract were created. The created digital family contract consists of three parts. The contract, which consists of areas of responsibility of the child, areas of responsibility of the parents, and areas of joint responsibility, encourages the child and parent to use digital technologies correctly, planned and consciously.

The digital family contract, which encourages the planning of the use of digital technologies that destroy family communication, is of great importance for the formation of a digitally literate society. The digital family contract, which regulates the use of digital technologies for both children and parents, is a mandatory need in the digital society in terms of providing a digitally literate society, healthy individuals, healthy family structure and communication. The study reveals a digital family contract that will be developed in parallel with the development of digital technologies. In this context, it will be a guiding study in the preparation of contracts suitable for the transformations experienced.

Giriş

Dijital teknolojilerin gelişmesiyle birlikte teknoloji aile fertlerinin önemli bir parçası hâline gelmiştir. İnternet teknolojisinin gelişip yaygınlaşmasıyla birlikte dijitalleşen dünyada geleneksel aile yapısı evrilmiştir. Özellikle ebeveyn ve çocuklar arasındaki iletişim biçimi yaşanan değişimlere paralel olarak dönüşüme uğramıştır. Aile bireyleri dijital teknolojilerin sağladığı mecralara aktif bir şekilde katılım gösterebilmektedir. Bu durum gündelik yaşamda birçok alanda kolaylık sağlarken birtakım sorunlara da yol açmaktadır. Hem ebeveynlerin hem çocukların bu mecraların kullanımı hakkında yeterli boyutta dijital okuryazar olmamaları bir dijital aile sözleşmesini gerekli kılmaktadır. Bu noktada dijital aile sözleşmesinin temelini Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın "Eğitim ailede başlar" ilkesi oluşturmaktadır. 2013 yılında Bakanlığın hazırladığı "Aile ve İnternet Raporu" dijital ailenin önemine dikkat çekerek teknolojinin dinamik yapısından kaynaklı olarak nasıl dijital aile olunacağı konusunda ortaya net bir şey konulamayacağını söylemektedir. Bakanlık dijital ailede "Dijital etik, dijital iletişim, dijital okuryazarlık, dijital erişim, dijital ticaret/alışveriş, dijital sorumluluk ve haklar, dijital sağlık, dijital kanun ve dijital güvenlik" gibi özelliklerin bulunması gerektiği üzerinde durmaktadır. Dijital etik kapsamında aile olumsuz davranışların farkında olmalı ve çocukları korumalıdır. Reid ve diğerleri Amerikan Pedriatri Akademisi tarafından yayınlanan Pediatrics dergisinde yer alan "Children and Adolescents and Digital Media" (2016) başlıklı makalelerinde ailelerin aile medya kullanım planı geliştirmesinin teşvik edilmesinin önemi üzerinde durmaktadır. Bu bağlamda dijital teknolojilerin hızla gündelik hayata entegre olmasıyla bu teknolojilerin planlı, bilinçli ve doğru kullanımının önemli olduğunu ve bir dijital aile sözleşmesinin gerekli olduğunu söylemek mümkündür.

Aile kavramı köken olarak Latince evcil köle anlamındaki "famulus" kelimesinden gelmektedir. "Familia", tek efendiye bağlı köle anlamına gelirken aynı zamanda kandaş, kayınlar topluluğu anlamlarına da gelmektedir (Hançerlioğlu, 1976, s. 34). Aile tanımı yapılırken bu kavramın zaman ve mekân içinde dinamik yapıda olduğu ve değişime açık bir toplumsal kurum olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Sadece farklı toplumsal yapılar içerisinde değil aynı toplumsal yapı içerisinde dahi aile yapılarında ve özelliklerinde derin ayrımlar görülmektedir (Aslan, 2002, s. 26).

Türk Dil Kurumu'na göre aile, "Evlilik ve kan bağına dayalı, karı, koca, çocuklar ve kardeşler arasındaki ilişkilerin oluşturduğu toplum içindeki en küçük birlik" tir (Türk Dil Kurumu, t.y.). Bireyin bir kişilik kazanarak yaşadığı toplumun kurallarını öğrendiği, onunla bütünleştiği bir süreç olarak kabul edilen toplumsallaşma iki aşamada gerçekleşmektedir. Birinci aşama bebeklik ve çocukluğun ilk yıllarında oluşan kültürel öğrenmenin yoğun olduğu dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde toplumsallaşmanın öğrenildiği ve kişiliğin oluşturulduğu en önemli kurum ailedir. İkinci dönem olgunluk dönemidir ve bu dönemde ailenin rolü ilk döneme oranla ciddi biçimde azalmakta ve arkadaş grupları, okullar, medya bu rolü üstlenmektedir (Giddens, 2012, s. 205).

Çocuk, "fiziksel, psikolojik, ekonomik ve toplumsal açılardan bir başkasının bakımına ve korumasına ihtiyaç duyan ve bu nedenle bir diğerine bağımlı, henüz kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek olgunluğa erişmemiş birey" şeklinde tanımlanmaktadır (Akt. Zeybekoğlu-Akbaş ve Dursun, 2010, s. 104). Başkasının bakımına ve korumasına ihtiyaç duyan çocukların aktif bir şekilde kullandığı dijital ortamların takip edilmesi güvenlik açısından önem arz etmektedir. Dijital çocukların bu mecralarda bıraktığı dijital izlerin denetlenmesi gerekmektedir (Aygül ve Apak, 2019, s. 172). Bu noktada dijital ebeveynlik önem kazanmaktadır. Teknolojiyi doğru, planlı ve bilinçli kullanan anne-baba çocuğu dijital teknolojilerin getirdiği risklerden korumak açısından önemli bir konuma gelmektedir. Manap ve Durmuş dijital ebeveynliği "ebeveynlerin dijital teknolojilerin çocuklar açısından risk ve fırsatlarının farkında olması,

çocukların problemleri kullanımını bilen, çocuklarını dijital dünyada kontrol edebilen ve olumlu rol model olabilen ebeveynlik rolü” şeklinde tanımlanmaktadır (2021, s.142).

Aile, arkadaş grupları ve medya kişiliğinin oturması ve iletişim biçimlerinin öğrenilmesi noktasında önemli unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle yeni iletişim teknolojilerinin gelişip yaygınlaşmasıyla birlikte dijital teknolojiler de bireyin sosyal öğrenme süreci ve toplumsallaşması üzerinde etkili olmaktadır. Bu teknolojilerin sunduğu sosyal medya ortamları bireyin sosyalleştiği, arkadaşları ve ailesiyle iletişim kurduğu, benliğini sunduğu mecralar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bireyler, günümüz iletişim teknolojileri arasında yer alan akıllı telefonlar ve tabletler aracılığıyla bebeklik döneminden itibaren kuşatılmaktadır. Bu çalışma, dijital teknolojiler tarafından kuşatılan bireylerin ve ebeveynlerinin kullandıkları teknolojiler hakkındaki farkındalıklarını analiz ederek uygulamada kullanılacak bir dijital aile sözleşmesi sunmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda çalışmada dijital teknolojilerin kullanımı ve yarattığı sonuçlara yönelik uzmanlar, ebeveynler ve çocuklar ile online görüşmeler yapılmış, elde edilen verilerden ve dünyadaki örneklerden faydalanarak çalışmanın sunduğu dijital aile sözleşmesinin maddeleri oluşturulmuştur. Çalışma, yapılan görüşmelerden yola çıkarak hem çocukların hem ailenin dijital teknolojileri kullanımının bilinçli bir şekilde gerçekleşmesi, dijital okuryazar olması ve sağlıklı bir toplumun oluşumu için dijital aile sözleşmesinin gerekli olduğunu öne sürmektedir.

Serbest Zaman, Dijitalleşme ve Aile

Dijital teknolojilerin gelişimiyle birlikte serbest zaman sürekli takip edildiğimiz bir zamana dönüşmüştür. Zorunlu zaman, boş zaman, serbest zaman, iş zamanı gibi kavramlara açıklık getirerek kavram karmaşasının önüne geçen Lefebvre, iş zamanı ve zorunlu zaman olarak mesleki iş için ayrılan zamanı; serbest zaman ile eğlenceye ayrılan zamanı; zoraki zaman ile ise ulaşım, formaliteler gibi iş dışı etkinliklere ayrılan zamanı kastetmektedir. Modern dönemde bireyin zamanını zoraki zamanın yoğun bir şekilde işgal ettiğine dikkati çeken Lefebvre, giderek önemi artan boş zamanın günümüzde bir şenlik ya da emeğin ödülü olmadığını, serbest ve özgür bir faaliyetten ziyade genelleştirilmiş gösteri, televizyon, sinema ve turizm faaliyetlerini içerdiğini dile getirmektedir (Lefebvre, 2010, s. 65). Serbest zaman kavramı ailenin devamlılığı ve aile üyelerinin sağlıklı iletişim kurabilmeleri açısından da önemli bir zaman dilimini oluşturmaktadır. Aile bağlarını güçlendirmek açısından aile içi serbest zamanı değerlendirmenin adı literatürde “amaçlı serbest zaman” olarak geçmektedir. Aile üyeleriyle birlikte gerçekleştirilen serbest zaman etkinlikleri aile üyelerinin iletişimlerini kuvvetlendirerek aile hissiyatı etkisi oluşturmakta ve aileyi birbirine bağlamaktadır. Böylelikle aileler çocuklarına düzgün yaşam biçimlerini sunarak sağlıklı birer birey olarak yetişmelerini sağlamaktadırlar (Cizmeci, 2015, s. 10).

Modernizme eleştirel açıdan yaklaşan Karl Marx, modernizmle birlikte ortaya çıkan yeni toplumsal düzenin temel gücünün kapitalizm olduğunu belirterek, kapitalizmin sadece ekonomide değil bütün kurumlar üzerinde etkin olduğunu ifade etmektedir. Bu bakımdan modernizm içinde yükselen yeni yaşam biçimlerinin temelinde kapitalizmin yattığını dile getirmektedir (Giddens, 2010, s. 20). Yapılan her etkinliğin pazarlanabilen bir yanı olmalıdır. Aileler çocuklarıyla ilgilenmek yerine parayla satın alınan tablet, telefon benzeri araçlarla onları oyalayabilmekte ve böylece serbest zamanlarını istedikleri şekilde kullanabilmektedir.

Kapitalizmle birlikte aile yapısının yanı sıra tüketim kavramının anlamı da değişmektedir. Ortaya çıkan tüketim toplumu, hiçbir toplumun gerçekleştiremeyeceği bir biçimde ve ölçüde insanların arzularını tatmin etme vaadi üzerine kurulmaktadır. Ancak arzunun tam olarak doyurulması tüketim toplumunun amacı değildir. Her arzu ve ihtiyaç yeni arzu ve ihtiyaçları doğuracak biçimde tatmin edilmektedir. Bu nedenle tüketicilik, yalanlara,

israf ekonomisine ve aşırılığa dayanmaktadır ve bu özellikler onun kötü işlediğinin değil düzgün işlediğinin göstergeleridirler (Bauman, 2005, s. 106-108). Her şeyin tektipleştiği bu dönemde bireysellik çok yüksek bir hâle gelmiştir. Bu nedenle hem toplumsal yapılar hem de aile kavramı değişime uğramaktadır. Berman, bu dönemi Marx'ın deyişiyle “katı olan her şeyin buharlaşıp gittiği, kutsal olan her şeyin dünyevileştiği” bir çağ olarak görmektedir (Berman, 2019, s. 27).

Özellikle dijital teknolojilerin gelişimiyle birlikte aile içi iletişim de değişime uğramıştır. Kapitalist sistemin gündelik yaşamın her alanına soktuğu, serbest zamanın önemli araçları hâline gelen dijital teknolojiler, bir yandan gündelik hayatı kolaylaştırırken diğer yandan çeşitli riskleri de beraberinde getirmektedir. Aile açısından düşünüldüğünde dijital teknolojiler hem çocuk hem ebeveyn açısından kolaylık sağlamakta fakat tehditler de oluşturmaktadır. Çocuklar eğitimden eğlenceye sosyal hayattan alışverişe ve oyuna kadar tüm etkinliklerini dijital mecralarda gerçekleştirmektedir. Aileler de aynı şekilde birçok faaliyeti dijital teknolojileri kullanarak sürdürmektedir. Hatta anne-babalar ebeveynlik rolleri hakkında gerekli bilgiye bu teknolojileri kullanarak erişmektedir. Gül-Ünlü ve Kesgin (2021, s.169) bireylerin ebeveynlik rolüne ilişkin ihtiyaçları doğrultusunda bilgi aramak ya da tavsiye almak için dijital iletişim araçlarından yararlanmaya başladıklarını belirtmektedir. Bu durum hem çocuk hem ebeveyn açısından bilinçli kullanımı ve sağlıklı bir iletişimi teşvik eden birtakım kuralların gerekliliğini ortaya koymaktadır. Öztürk ve Derin (2022) ebeveynler tarafından uygulanan değişken oranlı kural ve kuralsızlıkların aile içerisinde iletişimlerin hem instabil bir zemine kurulmasına hem de güven ve istikrardan uzak disfonksiyonel bir zemine ilerlemesine neden olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle sağlıklı bir aile yapısının ve bilinçli bir toplumun oluşumu için her kesime sorumluluklar yükleyen kuralların belirlenmesi önem arz etmektedir. Bu kuralları belirleyen ve gözeten bir dijital aile sözleşmesi sağlıklı aile içi iletişimi gerçekleştirmek açısından önemli bir araçtır.

Dijitalleşmenin Aile Üzerinde Yarattığı Risk ve Fırsatlar

Elder, Modell ve Parke'nin (1994) belirttiği gibi sosyal değişimin çocuklar ve ergenler üzerindeki etkisini anlayabilmek için öncelikle yapılması gereken şey onun aileye olan etkisini incelemektir. Eş deyişle günümüzde genç yetişkin, ergen ve çocuklar için Z ve Alfa kuşağı gibi tanımlamaların özünü anlamak öncelikle aile kavramını anlamaktan geçmektedir. Etimolojik olarak bakıldığında, aile kavramı köken olarak Latince'de evcil köle anlamındaki “famulus” kelimesinden gelmektedir. “Familia”, tek efendiye bağlı köle anlamına gelirken aynı zamanda kandaş, kayınlar topluluğu anlamlarına da gelmektedir (Hançerlioğlu, 1976, s. 34). TDK (t.y) aileyi “evlilik ve kan bağına dayanan, karı, koca, çocuklar, kardeşler arasındaki ilişkilerin oluşturduğu toplum içindeki en küçük birlik olarak” tanımlamaktadır. Adı geçen en küçük birliğin dâhil olduğu yapı toplumdur. En küçük yapının bir parçası olan bireyin belli bir noktadan sonra toplumsallaşması beklenmektedir. Aile bir anlamda onu bu sürece hazırlamanın ilk aşaması olan bebeklik ve çocukluk dönemindeki başat kurumdur. İkinci aşamada ise ailenin rolü giderek azalmakta arkadaş grupları, okullar, medya başat pozisyona geçmektedir (Giddens, 2012, s. 205). Dijital teknolojilerin gelişimiyle birlikte bu teknolojiler de bireylerin sosyalleşmesi üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Günümüzde 1-3 yaşındaki bebeklikten çocukluğa geçiş döneminde bile telefon ve tablet kullanılabilir. Bu cihazlar ailenin öğretici ve toplumsallaştırıcı kurum rolünü üstlenebilmektedir.

Çocuk- ebeveyn ilişkisi sadece çocuğun bebeklikten çocukluğa geçiş dönemine sıkıştırılmaz. İlk çocukluk (3 ve 6 yaş), ilkökul ya da ikinci çocukluk (7 ve 11 yaş) ve ergenlik dönemi (12 ve 18 yaş) de aynı ilk yürümeye başlayan çocuk dönemi gibi kendine has özellikler barındıran dönemlerdir. Özellikle yukarıda bahsedildiği gibi dijital teknolojilerin çok erken yaşlarda çocuğun günlük yaşam aktivitelerinden biri olması hem günümüz çocuklarını eski

kuşaklardan tamamen farklılaştırmış hem de çocuk-ebeveyn ilişkisini bambaşka bir forma sokmuştur. Lahikainen, Paavonen, Kraav ve Taimalu projelerinde¹ beş yaşındaki çocukların bile kendi günlük yaşamlarını yetişkinlerin tahmin ettiğinden daha iyi “anladığını” ve ebeveynlerin, çocuklarının endişelerinin ve korkularının farkında olduklarını düşünseler de aslında farkında olmadıklarını ortaya koymuşlardır (Lahikainen, 2017). Proje ortaya koyulduğundan bu yana neredeyse 20 yıl geçmiş ve o günden bugüne teknoloji ve medya kullanımları dramatik biçimde değişmiştir. Çocuklarının televizyon ve bilgisayar gibi araçlarla olan ilişkisinden habersiz olan ebeveynlerin telefon ve tabletle olan ilişkileri konusunda da benzer bir tutumu sürdürmesi beklenebilir.

Dijital teknolojilerin aile adına etkilediği en önemli hususlardan biri serbest zamanın değerlendirilme biçimindeki değişimdir. Bu zaman dilimi içerisinde ailelerin beraber vakit geçirdikleri zamanın yerini ailedeki bireylerin her birinin kendi telefonlarına bakarak geçirmeleri doğal olarak bireyselliği beraberinde getirmektedir. We are Social ve Hootsuite’in Dijital 2022: Küresel Bakış Raporu’nda (2022) bir insanın ortalama 7 - 8 saat uyuduğu düşünüldüğünde tipik bir internet kullanıcısının ayakta geçirdiği vaktinin yüzde 40’ından fazlasında online olduğu ortaya konmuştur. Bu insanların ayakta yaptığı diğer aktiviteler düşünüldüğünde (iş dâhil olmak üzere dışarıda geçirilen zaman, yemek ve benzeri ev işleri, kişisel bakım, televizyon ve gazete gibi analog medyaların tüketimi, evde yapılan işler ve dersler vb.) bu durum aile içi bireyselleşmenin bir boyutu olarak görülebilir. Bununla beraber bireylerin, iş ya da okul zamanı olan saat dilimlerinde de online olabilmeye ihtimali vardır. Çalışmanın başında da belirtildiği gibi sosyal değişimi anlama noktasında sadece çocuklara bakmak yeterli değildir. Yukarıdaki tablodan görüldüğü gibi dijitalle olan münasebetlerinde sıkıntı yaşayan ve dijital araçları bilinçli kullanma konusunda yardıma ihtiyacı olanlar sadece çocuklar değil, aynı zamanda yetişkinlerdir.

Dijitalleşmenin hayatımızda böylesine yer edinmesiyle hem çocuklar hem ebeveynler yaptıkları paylaşımlarla hem kendilerinin hem başkalarının dijital izlerini bu mecralarda bırakabilmektedir. Özellikle benlik sunumunun dijitalle yansması, çocukların fotoğraflarının ebeveynleri tarafından sosyal medya hesapları üzerinden paylaşılmasına yol açmış ve çocukların mahremiyetini tehlikeye atacak noktaya getirmiştir. Ebeveynlerin çocuklarının fotoğraflarını, videolarını veya kişisel bilgilerini sosyal medya hesapları üzerinden paylaşması durumu olan *Sharetting*² bu bağlamda karşımıza çıkan önemli bir konudur. Ebeveynler bazı durumlarda çocuklarının fotoğraflarını ve bilgilerini sosyal medya hesaplarında yayınlatabilmektedir. Bu durum çocuğun mahremiyetini zedelemekte ve çocuğun bilgilerinin kötü niyetli kişilerce ele geçirilmesi zafiyetini oluşturmaktadır. Bunun sonucunda dijital ortamlarda çocuklar çevrimiçi birtakım risklerle karşı karşıya kalmaya başlamıştır. Medyanın uygunsuz kullanımı sonucunda mahremiyet eksikliği, yanlış bilgi edinme ve kendileri hakkında özel bilgileri paylaşma gibi problemler ortaya çıkabilmektedir (O’Keefe, 2011, s. 802). Benzer şekilde çocukların dijital bağımlılıklarının artmasıyla birlikte çocuklar içerik tüketen konumdan içerik üreten kullanıcılara dönüşmüştür. Bu noktada çocukların, izledikleri içeriklerden esinlenerek ürettikleri içeriklerin denetlenememesi, bu içeriklerin ebeveynlerin kontrolü

¹ Bu ekibin projesinin ismi “Media and Children’s Well-Being in Cultural and Societal Context” olup proje 2003 yılında yapılmıştır.

² *Sharetting*, “çocukları hakkında sosyal medya hesaplarından detaylı ve düzenli olarak paylaşım yapan anne-baba yani ebeveynlerin eylemleri” olarak tanımlanmıştır (Collins Dictionary, 2015). Kelime ‘paylaşım’ anlamına gelen “Share” ve ‘Ebeveynlik’ anlamına gelen “Parenting” kelimelerinin birleştirilmesiyle türemiştir.

dışında üretilmesi, ebeveynlerin kontrolünde dahi olabilse ticari bir amaçla paylaşılması, çocukların mahremiyetini zedeleyecek ciddi problemleri de beraberinde getirmiştir.

Dijital teknolojileri kullanmanın çocukların üstündeki olumsuz etkilerinden biri de dışlanmadır. Sosyal medya bir yandan çocuklar arasındaki bağlantıyı kolaylaştırmakta, aidiyet duygusunu ve sosyal etkileşimi desteklemekte, diğer yandan aidiyet duygusunu olumsuz etkileyen “dışlanma” gibi deneyimlere karşı çocukları savunmasız bırakmaktadır (Allen vd., 2014, s. 22). Yapılan bir çalışma, Amerika Birleşik Devletleri’nde 2 yaşındaki çocukların %92’sinin dijital ayak izine sahip olduğunu tespit etmiştir (Akt. Nottingham, 2019, s. 17). Dijital teknolojilerin kullanımının çocuklar açısından yarattığı diğer bir olumsuz durum dijital kaçırılmadır. Dijital kaçırılma, bir çocuğun adının ve soyadının, yaşadığı evin, okul bilgilerinin, yaşının, fotoğraflarının kısacası tüm kişisel verilerinin internette yayınlanması durumu olarak tanımlanmaktadır (Nottingham, 2019, s. 17). Dijital ortamda bir çocuğun kimliğinin ifşa edilmesi, çocuğun kaçırılması tehlikesini ortaya çıkarabilmektedir.

Lahikainen (2017) çalışmasında medya vasıtasıyla ailede gerçekleşen toplumsallaşmanın nasıl değişime uğradığını aktarmaktadır. Ona göre (1) medya araçları aile fertlerinin normalinden daha erken bir şekilde farklılaşmasına yol açmakta ve (2) ailenin iletişimini karmaşıklaştırmaktadır. Medya aile iletişimini karmaşıklaştırırken şu dört alt maddede bunları ortaya koymaktadır:

- (a) Grup içi ve grup dışı arasındaki sınırları bulanıklaştırmaktadır,
- (b) Aile üyeleri ile birlikte olmanın alternatiflerini artırmaktadır,
- (c) Hem ebeveynler hem de çocuklar eskiye kıyaslandığında bazı konularda tecrübeli ve bazılarında tecrübesiz olduğundan aralarındaki ilişki karmaşık bir hâl almaktadır,
- (d) Aile arasındaki uyum hiç olmadığı kadar yaş temelli bir hâle gelmiştir.

Lahikainen’in 1 numaralı tespiti çok değerlidir. Bu tespit en temelinde farklı medya araçlarını kullanan ve birlikte vakit geçirme konusunda eski aile tipine göre oldukça eksik kalan ebeveyn ve çocukların farklılaştığını vurgulamaktadır. Eş deyişle bu tip bir aile, aileden beklenen sosyalleşme sürecini ortaya koyamayacak ve sağlıklı bir toplum ortaya çıkacaktır. Bu tespit çalışmada araştırma sürecinin bir parçası olmakla beraber ortaya konulan dijital aile sözleşmesinin bu dejenere edici süreci bir nebze de olsa azaltması beklenmektedir. Lahikainen’in tespitlerinden çalışma kapsamında yapılan araştırmayı en çok ilgilendiren kısımlar 2. madde ve onun alt başlıklarıdır. Çünkü tüm bu maddeler sözleşmenin temel amacı olan dijital bilinç geliştirme sayesinde aşılabilmektedir. Örneğin grup içi ve grup dışı arasındaki sınırların bulanıklaşması noktasında çocukların normalde sadece aile bireylerinin (misafirlik gibi özel durumlar dışında) girebildiği odalarına internet sayesinde anonim ya da anonim kişiler sanal yoldan girebilmektedir. Bu da çocukta bir kafa karışıklığı ortaya çıkarabilmektedir. Sözleşme bu gibi noktalarda bilinç geliştirerek bu kafa karışıklığını giderme gayretindedir. Dijitalin getirdiği tüm bu riskler yine dijitalin getirdiği fırsatlarla aşılabılır. Eskiden iş ve okul zamanında iletişim kurması zor olan aile bireyleri dijital teknolojiler sayesinde bu bariyeri aşabilmektedir (b maddesi). Buna ek olarak YouTube Kids, Google Family Link ve Ekran Süresi (Androidlerde Dijital Sağlık/Dijital Denge olarak geçer) gibi programlar sayesinde ebeveyn, çocuğunun dijital tüketimi hakkında gerçekçi bilgilere sahip olarak hem onu yönlendirip hem de kötü niyetli insanlardan koruyabilmektedir. Bunlara ek olarak sürekli yenilenen bir ekosisteme sahip olan internet ve sosyal medya hakkında haftalık aile sohbetleri bu konuda aile fertlerinin bilincini artırabilmektedir. Ayrıca hem günlük saat kısıtları hem de genel olarak çevrimiçine yönelik planlamalar ailenin eski işlevini yerine getirmesine ve birlikte vakit geçirmesine imkân sunmaktadır.

Yöntem

Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Çalışma, dijital teknolojilerin doğru kullanımına yönelik ebeveyn ve çocuk arasında gerçekleştirilecek bir dijital aile sözleşmesi ortaya koymayı amaçlamaktadır. Nitel yöntemle dayalı yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinin kullanıldığı çalışmada dijital aile sözleşmesinin maddelerini oluşturmak amacıyla uzmanlar, ebeveynler ve çocuklar ile üç ayrı görüşme yapılmış, literatürden ve dünyada yer alan sözleşmelerden faydalanılmıştır. Çalışmanın etik kurul onayı Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'nun 18.08.2022 tarihli toplantısında, 16 sayılı karar ile alınmıştır.

Çalışma Gurubu

Araştırma uzmanlar, ebeveynler ve çocuklar ile gerçekleştirilmiştir. Araştırma sırasında çalışma gruplarına farklı sorular sorulmuştur. Her grup ile online olarak farklı zaman diliminde görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında hazırlanan soruların yanı sıra bu üç grubun dijital teknolojilerin kullanımına yönelik belirttiği fikirler de dikkate alınmıştır. Eğitimci ve psikologlardan oluşan 4 uzman, farklı meslek gruplarından 7 ebeveyn ve 4 çocuk ile toplamda 15 kişiyle görüşme gerçekleştirilmiştir. Konunun her kesimi ilgilendiren bir konu olması sebebiyle görüşmeciler basit rastgele örnekleme yöntemine göre seçilmiş herkesin katılmasına imkân sunulmuştur.

Verilerin Toplanması

Görüşme tekniği ile yapılan araştırma Zoom uygulaması üzerinden gerçekleştirilmiştir. Verilen cevapların ve kayıtların kimseyle paylaşılmaması kaydıyla katılımcıların gönüllü rızasıyla görüşmeler video ve ses olarak kaydedilmiştir. Araştırmaya katılan uzmanların ebeveynlerin ve çocukların her birinin isteği üzerine öğle ve akşam saatlerinde görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Yapılan görüşmeler en az 90 dakika en fazla 120 dakika sürmüştür. Görüşmeler sonunda araştırmada toplamda 310 dakika süreye sahip 24 sayfa veri elde edilmiştir.

Verilerin Analizi

Araştırmadan elde edilen veriler fenomenolojik yaklaşıma göre analiz edilmiştir. Güler ve arkadaşları (2015, s. 240) insanların deneyimlerinin, tecrübelerinin onları tecrübe edenler için anlamlı olduğunu araştırmacının ise bu deneyimleri analiz etmekle mükellef olduğunu belirtmektedir (Güler vd., 2015, s. 240). Patton (2002, s. 24) bireylerin bir olayı nasıl algıladığının, tanımladığının, hatırladığının, anlam yüklediğinin metodolojik açıdan değerli olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda görüşmelerden elde edilen 24 sayfalık veri literatürde yer alan dijital aile sözleşmeleri de dikkate alınarak analiz edilmiş ve bulgular nitel yöntemle uygun olarak değerlendirilmeden çalışmada sunulmuştur.

Çalışmada dijital aile sözleşmesiyle ilgili yarı yapılandırılmış görüşme yapılmıştır. Bulgular kısmında görüşme yapılan uzmanların, ebeveynlerin ve çocukların sunduğu fikirlerden elde edilen veriler analiz edilmiştir. Ancak görüşme sonucunda elde edilen verilerin zenginliği sebebiyle araştırmanın bulgularının tamamına makalede yer verilmemiştir. Çalışmada görüşmecilerden elde edilen yaygın ve ortak görüşler belirtilmiştir. Çalışma sonrasında bu bulgular yorumlanarak sözleşmeye uygun maddeler düzenlenmiştir. Analizde görüşülen uzmanlar U1, U2, U3 ve U4 şeklinde, ebeveynler E1, E2, E3, E4, E5, E6 ve E7 şeklinde, çocuklar ise Ç1, Ç2, Ç3 ve Ç4 şeklinde tanımlanmıştır.

Bulgular

Çalışmada elde edilen bulgular uzmanların, ebeveynlerin ve çocukların cevapları temel alınarak konu bağlamında tematik olarak analiz edilmiştir. Analizde oluşturulan temalar literatürde yer alan ve sözleşmenin ana konusunu kapsayan kavramlar temel alınarak oluşturulmuştur. Analizde kullanılan bu kategorileri şu şekilde sıralamak mümkündür: Sözleşmenin ve sözleşmede kullanılacak dilin geliştirilmesi, dijital ortamlarda çocukları bekleyen tehlikeler, çocukların ve ebeveynlerin beklenti ve sorumlulukları, aile içi iletişimin doğru dijital teknoloji kullanımında önemi, dijital ortamda otokontrol ve denetimin sağlanması, dijital bağımlılık ve bağımlılığa karşı alınabilecek önlemler, dijital teknolojilerin kullanımına dair bilgi ve dijital medya okuryazarlığı, sözleşmeye uyulmaması durumunda geliştirilecek önlem mekanizmaları.

Sözleşmenin ve Sözleşmede Kullanılacak Dilin Geliştirilmesi

Görüşmelerde sözleşmenin geliştirilmesi konusunda çocuklara yönelik hazırlanan kurallara dair yapılması gereken düzenlemeler konusunda çocuğun beklentilerinin ve alışkanlıklarının göz önünde tutulması gerektiği üzerinde durulmuştur. Bu görüşlerden bazılarını aşağıdaki şekilde belirtmek mümkündür:

- “Düzenlediğiniz metinlerde genelde çocuktan istenilen kısımlar var. Benim çocuğum ben böyle bir sözleşmeyi sunduğum zaman bana şunu sorar ‘sen benden bunları istiyorsun da senin taaddüttün ne’ der bana. Çocuk bunu sorar yani ben bunu yapmayayım ama o arada ne yapacağız. Orada belki şunları da eklemekte fayda var senden bunları istiyorum fakat karşılığında her gün 30 dakika en sevdiğin oyun, seçtiğin bir oyunu her gün oynayacağız düzenli demek” (U1).
- “Çocuklar bu düzene alıştıktan sonra bu dijital platform sözleşmesine uymaları birazcık çok zaman alır. O yüzden de ebeveynlerin belirleyeceği kısımlarda ebeveynler için belirli yaptırımlar olması gerekir çocuğun bu sözleşmeye uymadığı kısımlar için. E şimdi evin içerisinde uyulmayan kurallar için bu durumlarda sözleşme karşılıklı çocuk ve ebeveyn tarafından imzalandığı taktirde çocuğun konfor alanını daraltmış olacağız. Bunun için çocuğun buna uyuması için uyumadığı taktirde bazı yaptırımlar olması gerekir” (U2).

Ebeveynlere yönelik hazırlanacak maddelerin ebeveyne yükümlülük sağlayacak şekilde düzenlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Ebeveynlere yönelik yapılacak düzenlemelere yönelik görüşlere örnek olarak şu ifadeler verilebilir:

- “Ebeveynlerle ilgili eklenecek maddelere ‘Çocuğumun rızası olmadan fotoğraf ve videolarını hiçbir sosyal medya kanalında paylaşmayacağım’. Çünkü en azından ondan isteklerim var ama bak burada bende eşit bir şekilde aynı saygın iletişimi sana danışıyorum. İstişare ediyorum. Sen müsaade edersen paylaşacağız, etmezsen paylaşmayacağız. Eşitiz” (U1).
- “Çocuğun beyanı, ebeveyne verdiği bir sözden ziyade sözleşme olabilmesi için ebeveyne epeyce bir yükümlülük vermemiz lazım. ‘İzin alacağım’ ifadesi itici gibi o yüzden ‘bilgi vereceğim’ ifadesi kullanılabilir. Bilgi verdiğinde işte sosyal medyada edindiği arkadaşları yeni başladığı bir oyunu, o oyunun aşaması vs. aslında o zaman anne baba olarak zaten yeter ki bilgim olsun oluyor. Yani izinden ziyade bilgi vereceğim. Arkadaşlarımdan söz edeceğim gibi şeyler olabilir. Onu da bağlasın.” (U4).
- “Sözleşmede ebeveyn kısmını çoğaltabiliriz, çocuk kısmı biraz tepki alacak gibi. Çocuğum bunu pek kabul edebileceğini zannetmiyorum” (E2).
- “...bu ortak hükümler sonrası bir ‘çocuk’ ismi açılarak, şunu es geçerek söylüyorum bu arada yaş grubu itibari ile 0-6, 0-12, belki 12 belki 18, 6 ya da 5 kesişme noktalarını bilemiyorum o da düşünülebilir. Çocuk şunu söylerse ‘çocuk’ bölümünde ismi yazan diyelim ki Hüseyin 11 yaşında bilinç durumu ile bilişsel durumu değiştirmeye yöneliktir. Farkında olduğu şeyi problemi amacı ifade eden bir cümle olmalı hani ‘ben bunu eğlenmek maksadıyla kullanıyorum ama vaktimi ziyan edebileceğinin de farkındayım’ ya da devamında işte ‘aklıma gelen tehlikeli ya da şüpheli gördüğüm durumlarda anne, babama ve kardeşime haber vereceğim ya da onların görüşünü alacağım’. Daha düzgün ifadelerle Türkçe ile ifade edilebilir ‘beğendiğim hoşuma giden ve yeni öğrendiğim bilgileri ailemle paylaşacağım böylece sizi aileme bir zenginlik kazandıracam’ ve ‘tedirginliklerimi ve çekincelerimi paylaşacağım’ anne ve baba örnek olmalı, özellikle örnek olma ya da benim de bu kurallara uymam gerektiğinin” (U4).

- “Anne ve babaların çok basit bir tarzda da olsa eğitime tabii tutulmasından yanayım. BTK Akademi çok başarılı bir şekilde ve basit bir düzeyde de olsa ele almış. Bu tarz bir eğitim süresi üzerine aslında sözleşmenin imzalanması ve tasarlanması da olabilir” (U3).

Geliştirilecek sözleşmenin hem çocuk hem ebeveyn için ortak sorumluluk alanları belirlemesi gerektiğine dair fikirler öne sürülmüştür. Bu fikirlerden bazılarını aşağıdaki şekilde ifade etmek mümkündür:

- “Özellikle anne-baba veya ebeveynler arasında imzalanacak bir sözleşmenin kesinlikle özel bir ortamda gerçekleştirilmesi, çocuk bunu değerli kılacak ki, anne-baba gözünde de değerli bir yerde olacak ki, çocuğun tepkileri ve ona verdiği değer bu şekilde yansısın. Yeri gelecek özel bir ortamda, imzalayacaksınız. Ama çocuk bunu özelleştirmesi gerektiğini düşünüyorum. Dediğim gibi süreç odaklı olursa yani eğitimler boyutunda çalışmalar yapıp sonrasında sözleşme imzalanırsa çok daha verimli olacaktır ve bu sözleşmede veya işte anne babaların çocuklarla konuştuğu anlaştığı birçok şeyde şunu görürüz ‘somut ödüllendirme’. Bunun değil de daha çok soyut ve aile içi ilişkileri özendirerek ve aile içi nitelikli hâle getirecek çalışmalara yönlendirme. Hep birlikte bir doğa yürüyüşü, film izleme gibi farklı aktivitelerin ve kültürel yapımızı bozmayacak aile içi ilişkileri tam tersine olumlu yönde etkileyecek aktivitelerle birlikte ödüllendirilmesi çok önemli. Çünkü çocuk hep sonuç odaklı yaşıyor. ‘Ben bunu yapıyorum bu anlaşmaya uyuyorum ama sonucunda ne var?’ diye düşünecektir. Bu yüzden bu buradaki bağlamlar önemli. Biz eğitimcilerin bu konudaki örnek rol model oluşu önemli” (U3).
- “Burada ebeveyn şunu diyebilmeli ‘Ben uyarılırsam ve uyarıldığım taktirde bu uyarıyı dikkate alacağım ve uyuyacağım’ yani kendi beyanı. Sosyal medya ile ilgili hangi vakit olursa olsun kullanım saatinde çocuğun sorularını cevaplayacağım yani çocuğu için kendine bağlayacak şeyler. Bunun dışında beraber ortak kullanım alanları, ortak eğlenceler belki aralara üretmek için uğraşılabilir konulabilir. Yine beyanlardan biri şu olmalı; gezi, inceleme gibi durumlarda sosyal medya kullanmayacağız. Bir müze, tarihi mekân veya doğa gezisinde. Son bölümde de ‘verimli gelecek için sözleşmeyi imzaladım ve buna uymayı taahhüt ediyorum’ bağlamında amacı sonucu bitiren. Genel çerçeveyi belirleyen de bunlar. Sonuç itibariyle yaş grubu önemli olabilir, daha yalınlaştırılabilir farklılaştırılabilir. Çünkü artık her yaş grubunda yürümeye başlayan eline tablet alıyor” (U4).
- “Biz burada kendi iç disiplinimizle örnek olalım. Çocuktan da bir beyan alalım isteyebiliriz ama çocuk bunu imzalamakta, imzalsada da uygulamakta tereddüt edebilir. Ben hakkaniyet vurgusunu özellikle esas alıyorum. Veliyi de çocuğu da bağlayan şeyler olmalıdır” (U4).
- “Ama çünkü çocuğa da ama ebeveynin şöyle bir not düşülebilir aynı şey çocuk için de olabilir acil aramalar, ev, iş yeri, okul vs. şu bu durumlarında gibi kayıt düşerek haricinde, ekransız zamanlara uyulacaktır diye taaddüt ediyorum” (U4).

Teknik olarak sözleşmenin geçerlilik süresine, güncellenmesine, açık uçlu maddeleri içermesine dair görüşler mevcuttur. Bunun yanı sıra sözleşmenin diline yönelik biz dilinin kullanılmasına dair görüşler vardır. Bu görüşlerden bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

- “Sözleşmenin geçerlilik süresi noktasında özellikle küçük yaş grubunda hani küçük adımlar ilkesi çok daha önemlidir. Yani zamanı ama 15 günlük 20 günlük periyotlar halinde güncellenmesi veya ileriki yaş grubunda daha da geniş çaplı zaman dilimlerine ayrılması çok daha önemli olacaktır. Açık uçlu maddeler bırakılması çocuklar için daha verimli olur” (U3).
- “Başta o gereklilik vurgusunda ya da niçin bu sözleşmeye gerek duyuldu, amacı ne kullanımı ne, uyulmadığı takdirde hep ‘biz’ vurgusu var. Eylemler hep ‘biz’le bitiyor. Biz eğlenmeyi de biliriz, biz bunun sınırlı olmasının farkındayız. Şimdi yaptırımlar bölümünde de biz buna uyarız. Yine ‘biz’li. Ama bağlayıcı taaddütler kısmında da ‘ben’li. Şunu yaparım, ederim, bilgilendiririm, paylaşıyorum. Yani orta bölüm ben dili. Baş ve son biz diliyle olursa sanki çözeriz gibi geliyor” (U4).

Dijital Ortamlarda Çocukları Bekleyen Tehlikeler

Dijital ortamlarda çocukları bekleyen tehlikelerle ilgili görüşlere baktığımızda uygunsuz reklamların, çevrimiçi içeriklerin, izleme teknolojilerinin, algoritmaların ve virüslerin yarattığı dijital gözetimden kaynaklanan tehlikeler olduğuna dair görüşler belirtilmiştir. Bu görüşlerden bazıları aşağıdaki gibidir:

- “Çocuklara güvenli interneti nasıl sağlayabiliriz noktasında uygunsuz reklam içerikleri, çevrimiçi oyunlar, çocuk hangi YouTuberları izliyor? gibi. Mesela çocuğa YouTube hesabı açılıyor, ama hesabı açarken çocuğa ayrı bir mail hesabı olarak açılıyor. Hâlbuki YouTube hesabı açılırken bunu kendi hesabınızdan ve mail adresinizden açın ki çocuğun geçmişe yönelik izleme geçmişini, hangi YouTuber izliyor, hangi içerikler var kendi hesabınızdan geriye dönmek inceleyebilirsiniz” (U1).

- “Ben algoritmalar üzerinden örnek vermek istiyorum. Bu sene benim hazırlık senem tabi kendimi kısıtlamak istiyorum ama kısıtlayamıyorum. Çünkü sosyal medya artık çağımızın bir gerçeği. YouTube’a giriyoruz Instagram’a giriyoruz. Ben fark ettiğim bir şeyi söylemek istiyorum. YouTube’da ve Instagram’da karşımıza çıkan reklamlar gerçekten bizi bağımlı yapmaya yönelik. Bence YouTube’un bir yapay zekâsı var ve bu yapay zekâ algoritma üzerinden bizim nelerden hoşlandığımızın kaydını tutuyor ve verilerini topluyor ve karşımızda bununla ilgili bizim beğenebileceğimiz videolar çıkartıyor” (Ç1).
- “Bazen YouTube’da ve Instagram’da virüs koruyucular diyorlar fakat ben bunları hiçbir şekilde inanmıyorum. Onlar da bizim tabletimizi ve telefonumuza virüs kaptırabilir. Bu siteler ünlülerin özel hayatları ile ilgili yalan haberler yayınlıyorlar” (Ç2).

Dijital ortamlarda çocukları bekleyen tehlikelerden birinin de siber zorbalık olduğuna dair görüşler belirtilmiştir. Buna örnek olarak aşağıdaki görüş verilebilir:

- “Yüzüme şekillerle değiştirerek anlıma yazılar yazarak benimle dalga geçtiler. Bunu normal hayatta da yapıyordu. Biz onu hep uyarıyorduk çünkü iyi niyetli bir çocuktur. Fakat sosyal medyada yaptığı bu davranışı normal hayatta da bize yansıtmaya devam etti. Biz onu uyardık ama o bu davranışları devam ettirdi biz de onunla arkadaşlığımızı kesmek zorunda kaldık. Artık bu yüksektir iki de bir bağımlılık ve zarar vermeye başlamıştı” (Ç3).

Dijital ortamlarda var olan tehlikeler arasında kimlik hırsızlığı, dolandırıcılık, bilinmeyen kimseler tarafından gelebilecek zararlar olduğundan bahsedilmektedir. Bu görüşlerden bazıları şu şekildedir:

- “Instagram’da bazı kişiler sırf takipçi kasmak için, sırf beğeni almak için önerilenler kısmında rastgele tanımadığı kişilere istek atıyorlar. Böyle yapıldığını sosyal medyanın bir anlamı kalmıyor. Bence takipçi kasmak sana bir para kazandırmıyor, ödül de verilmiyor bence bu gereksiz bir şey” (Ç3).
- “Mesela ben Valerian oyununu oynarken sağ alt köşede sohbette birileri devamlı adın ne, sen kimsin diye soruyor. Onun ne amaçla yaptığını da bilmiyorsun. Tanışmak veya iyi geçinmek anlamında mı yapmak istiyor, yoksa hesabını ele geçirmek gibi kötü amaçla mı yapmak istiyor. Bunu bilemiyorsun” (Ç3).
- “Oyunda satın almalarla ilgili benim bildiğim kadarı ile kimlik bilginizi vermeniz gerekiyor. Mesela Paribu da bir şey satın alacaksın kimliğini vermen gerekiyor. Güvenli olup olmadığını bilmiyorsun benim bu gibi uygulamalar senin kimliğini istiyor. Mesela bir web güvenlik. Web sitesinde üst tarafta güvenli diyor ama o site güvensiz oluyor ve bizim bilgilerimizi çalabiliyor” (Ç3).

Dijital ortamlarda çocuklara yönelik bir tehlikede psikolojisini bozan şiddet içerikli dijital unsurların bulunmasıdır. Özellikle dijital oyunların yarattığı psikolojik problemlerin çocuklara yönelik tehdit oluşturduğuna dair görüşler mevcuttur. Bu görüşe örnek olarak şu ifadeler verilebilir:

- “Mavi Balina gibi oyunlar hem kendinize hem de çevrenizin psikolojisini bozuyor. Bununla baş edemeyiz çok büyük sıkıntılar yaşıyor. Oyunun dediği gibi intihar etmiyorsun ama sonra psikolojim bozuluyor ve kendin intihar etme noktasına geliyorsun. Çok kötü alışkanlıkları oluyor. Bence böyle oyunlarda çok kötü, ailemize böyle oyunları söylememiz ve oynamamamız gerekiyor. Mesela bir buluşmada birbirinizi daha önce gördüyseniz ve çok yakınsanız, ayrıca okuldan arkadaşınızsa görüşebilirsiniz bunda bir sakınca yok bence. Eğer sosyal medyada tanışmışsınız abinize beraber gidebilirsiniz buluşmaya. Oyunlar psikolojimizi iyiye götürmüyor diye psikolojimizi bozuyorlar. Ben şiddet içerikli oyunlara çok karşıyım fakat çevremizdeki insanlar bunu dinlediği için biz de etkilenebiliyoruz” (Ç4).

Çocukların ve Ebeveynlerin Beklenti ve Sorumlulukları

Görüşmelerde ebeveynlerin çocuklara karşı ilgisinin çocukların dijital teknolojileri kullanımını etkilediğine dair görüşler ortaya konmuştur. Elde edilen bulgulara göre temelde çocukların görünür olmak istediği ifade edilmektedir. Bu görüşlerden bazılarını aşağıdaki ifadeler örnek verilebilir:

- “Bir evde çocuk huzurluysa, mutluysa, babası ve annesiyle doyumsal bir şekilde sohbet edebiliyorsa zaten tabletle eğitime geçmiyor. Benim o gün işler ters gittiye, ruh halim birazcık kötüyse, yorgunsam, işim yoksa ve çocukla ilgilenmezsem çocuk tabletle eğilimi gittikçe yükseliyor. Fakat ben mutluysam, çocukla ilgileniyorsam, çocuktan bana talep geliyor. ‘Bugün ne oynuyoruz, anne ne izleyelim, anne bugün bunu yapalım’ diyor. Dolayısıyla anne ve babaları ikna edebilmek için şu sınırlandırmaları yaparken, içerik kısıtlamaları ve yaş gelişimine göre, kısıtlamalar gerekebilir” (U1).

- “Veli Akademisi” çalışmamız oldu. Bu akademide velileri çağırdık ve aileler sandı ki ben ‘interneti kapatın, televizyonu kapatın vs.’ şeyler söyleyeceğim. Yaptığımız çalışmanın sonunda şöyle bir cümle ile başlamıştım; ‘Çocuklarınız sizden ne istiyor?’ diye. Bütün çocuklara tek tek sormuştum; ‘Anneniz ve babanız karşınızda olsa onlara ne söylemek isterdiniz?’ diye. O kadar güzel ve kaliteli şeyler söylediler ki; anneleri ve babaları okurken ağladılar. Çünkü çocuklar görünmek istiyorlar” (E6).

Sorumluluğun sadece aileye ait olmaması çocukların da bilinçli davranması gerektiğine dair görüşler vardır. Bu görüşlerden bazıları şunlardır:

- *Bence her şey ailenin sorumluluk alanıyla ilgili olmamalı. Ben hem ebeveyni hem çocuğun daha bilinçli davranması gerektiğini düşünüyorum. Çünkü bu ülkede maalesef ki fırsat eşitsizliği var. Herkes sosyal medya ve internete aynı fırsatlar altında erişemiyor. Herkesin sosyal medya hakkında bu kadar bilgisi yok. Belki de annesi ve babasının da sosyal medya hakkında o kadar bilgisi yok. Çocuğunu da yanlış yönlendirebilir. Ben burada asıl meselenin okullarda seminerde verilebilir bilinç kazandırılarak olabileceğini düşünüyorum” (Ç1).*
- *“Kitap okuma konusunda ben telefona bakıyorum ailem sürekli kitap okuyor. Ben telefonu kapattığımda onlar bana bakmıyor bir kitap okumaya devam ediyor. Bana alttan kitap oku diyorlar. Biz de o mesajı veriyorlar bize doğrudan söylemek yerine biz fark ediyoruz” (Ç3).*

Tüm sorumluluğun ailede olmaması çocuğun da bilinçli olması gerektiğine dair görüşlerin yanı sıra ailenin de çocukla ilgili düzenlemesi gereken alanlar olduğuna dair görüşler belirtilmiştir. Bu görüşlere örnek olarak aşağıdaki ifadeler verilebilir:

- *“Ailelerimiz biz reşit olana kadar ve meslek hayatımıza girene kadar bize her konuda destek olmalılar. Ailelerin bu konuda sorumluluğu sen bunu yapmalısın değildi onlar da yaparken bizim de onlardan görüp yapmamız bu konuda bizi zorlamamaları. Telefonlarda ebeveynin denetim ve sağlığı demişken, telefonlardaki bir özelliğe telefonu belirli saatler içerisinde uyku moduna alıyor bence bu özellik de kullanılmalı” (Ç2).*
- *“Saat kısıtlamasını bence ailemizin yapması gerekiyor. Birine bıraktın mı der ki 1 saat daha oynayayım 2 saate çıkartalım, 2 saatten sonra biraz daha oynayayım der ve böylece 2-3 saate çıkar. O yüzden aile denetimi bu konuda çok önemli ve sosyal medya arkadaşlarımızı ailemizin bilmesi gerekiyor. Biz ödevlerimizi telefonda yapıyoruz her türlü telefonu kullanmanız gerekiyor annemizin babamızın veya kendi telefonunuzu. O yüzden ders çalışırken ben telefonu yanımızda bulunmasını çok doğru bulmuyorum.” (Ç2).*

Aile İçi İletişimin Doğru Dijital Teknoloji Kullanımında Önemi

Aile içinde çocuk ve ebeveyn arasında, eşler arasında kurulan bağın ve iletişimin çocuğu tehlikelerden korumak ve teknolojiyi doğru bir şekilde kullanmasını sağlamak açısından önemli olduğunu belirten görüşler hâkimdir. Çocuğun teknolojik aletleri kullandığı vakitlerde ebeveynin dikkat etmesi gereken unsurlara dair bazı görüşler şu şekildedir:

- *“Evdde tablet kullanılırken kesinlikle kulaklık kullanılmaması gerek. Ebeveynler çalışırken çocukların tabletteki izledikleri içerikleri çok rahat duyabilmesi adına kulaklık kullanmamaları gerek. Birinci Kural: Tablet oynarken kulaklık takmak yok. İkincisi tablet kullanım süresi kontrolden çıktığında çocuğun dikkatini çekebilecek spor aktivitelerine kanalize etmek. Yalnızlaştıkça tablete yöneliyor” (U1).*
- *“Çatışma ortamı oluşturmak, çocuklarda aile içi gerilime sebep olacaktır. Doğru kelimeleri seçerek kendisini de düşündüğünü, bunun sorumluluğunun onda olduğunu belirterek alacağı desteğin kendisini çok çok mutlu edeceğini söyleyerek adım atılması gerektiğini düşünüyorum. Sabırlı olmak, bu konuda doğru cümleleri kurmak, doğru cümlelerle karşıya kısa ve öz uzatmadan seslenirlerse başarılı olacağını düşünüyorum. Kesinlikle gerilim ortamı oluşmaması lazım diye düşünüyorum (E2).*
- *“Eğer sen ne yapıyorsan çocuk da aynısını yapıyor. Yani sen bir şey yapmıyorsan onu ondan talep etmek ve beklemek herhalde dünyada başka saçma bir paradigma olamaz. Ben açıkçası bunun çok değiştirilebilir bir şey olduğunu düşünmüyorum açıkçası” (E1).*

Çocuğun doğru dijital teknoloji kullanımına yönlendirilmesi konusunda doğru dili kullanmanın önemli olduğunu belirten görüşler söz konusudur. Bu görüşlerden bazılarını şu şekilde belirtmek mümkündür:

- *“Ben Dili’ ile benim içinde sıkıntılı senin içinde sıkıntılı, bana da zararlı. Sadece herkes benim çocuğuma karşıymış algısı çocukta boğuculuğa sebep olabiliyor. Bıktırıyoruz. Herkes mi benim peşimde, herkes mi bana zarar verecek, çocukta böyle bir tepki oluşuyor” (E2).*

Dijital Ortamda Otokontrol ve Denetimin Sağlanması

Görüşmelerde dijital ortamların kullanım amacına dair ve bu ortamlarda otokontrolün ve denetimin nasıl sağlanacağına dair görüşler sunulmuştur. Bu görüşlerden bazıları şu şekilde örneklemek mümkündür:

- “Ben bir anne olarak sosyal medyayı aktif şekilde kullanıyorum ama çocuğumun özellikle yüzünü kesinlikle paylaşmıyorum. Bunun ilk olarak sebebi hem benim bu dijital çalışmaların içinde yer alıp internetin nasıl bir ortam olduğunu ve neye evrilebileceğini bilmiyor olmam. İkincisi onun sanki ondan izin almadan onun her şeyini deşifre bir şekilde bunu kendimde hak görmüyorum. Yani benim çocuğum 14-15 yaşına geldiği zaman neden benim mayolu halimi paylaştın ya da neden benim her halimi paylaştın diyebilir. Buna hakkımız olduğunu düşünmüyorum bu çocukların anne babaları olabiliriz ebeveynleri olabildiğiniz ama onlar hakkında söz sahibi değiliz onların mülkü bize ait değil. Ben bu açıdan yaklaşıyorum ve çocuğumun yüzünü hiçbir şekilde paylaşmıyorum. Kendi isterse sosyal medya çağına geldiğinde kendi paylaşabilir ama ben paylaşmıyorum” (E1).
- “Sosyal medyayı fazla kullanmıyorum tabi işim oldukça kullanıyorum. Günlük hayatımda çoğunlukla ders çalışıyorum. Sosyal medya hesabım olarak sadece YouTube hesabım var onda da bir şeyler izliyorum herhangi bir şey paylaşmıyorum” (Ç2).
- “Benim internet bir ilişkim sadece sosyal medya değil aynı zamanda ders videoları da izliyorum. Sosyal medya kullanırken biraz kendimi kısmaya çalışıyorum. Ama yine de internet ve bilgisayarla içli-dışlı olduğumu söyleyebilirim teknolojiye meraklı birisiyim” (Ç1).

Dijital teknolojileri kullanım sırasında hem ebeveyn hem çocuk tarafından otokontrolün sağlanması gerektiğine dair fikirler beyan edilmiştir. Bu fikirlerden bazıları şöyledir:

- “Biz çocuklar için de konuşurken kişisel olarak bağımlı durumda olmamamız gerekiyor. Biz telefonla uğraşırken çocuğa kalk bilgisayarın başında tableti geri ver diyemeyiz. Eğer o çocuğu oradan kaldırıyorsak bizim de çocukla beraber elimizdekini bırakmamız lazım. Önce biz şahsi olarak oto kontrolünü sağlamalıyız ondan sonra çocukla beraber ortak etkinlik alanları planlamalıyız” (E2).
- Ben onuncu sınıf öğrencisiyim kendi oto kontrolünü sağlayacağımı düşünüyorum. Tabi ailem de öğrenebilir fakat kendi oto kontrolünü sağlayabileceğimi düşünüyorum. Verdiğiniz örnekle de dijital arkadaşlıkların ben ailemin bilmesini kesinlikle isterim çünkü pek güvenilir olmuyor kesinlikle ailenin bilmesini isterim. Bu konuda pek saklayacağımı düşünmüyorum” (Ç4).

Dijital Bağımlılık ve Bağımlılığa Karşı Alınabilecek Önlemler

Dijital ortamlarda bağımlılığın çocuklar üzerinde yarattığı olumsuz etkilerden bazılarının sosyal etkileşimin azalması, yalana başvurma, dikkat eksikliği ve bozukluğu olduğuna dair fikirler beyan edilmiştir. Bu fikirlerden bazıları şu şekilde örneklendirilebilir:

- “Çocuk o kadar çok bilgisayar başında kalmış ki ailesi onunla bilgisayar üzerinden iletişime geçemiyor o kadar bir bağımlılık. Ailenden uzaklaşıyorsun, sosyo etkileşimin gidiyor, aile içi bağın kayboluyor” (Ç3).
- “Dört yaşındaki oğlumun okulundan çıkan çocukları gözlemlediğimde daha çok o yaş grubunda donukluk hâkim. Dikkatini vermekte zorluk yaşama, orada ciddi anlamda bir problem var pandemi mi işin iç yüzünü daha bir kötüleştirdi, dijitale daha bir bağımlı hâle mi getirdi bilmiyorum. Ama çocuklarda büyük bir dikkat dağınıklığını en göze batan gerekçe olarak gördüm ben. İletişim zaten dört yaşındaki çocuklarda da büyük bir sıkıntı” (E2).
- “YouTube’a girip, anne ve babasının telefonunu alıp, videoları rastgele açıp ve izleyip, bunlara takılı kalan çocuklar var ve onlarda çok büyük bir dikkat eksikliği ve boş boş bakmalar oluyor. Çocuklardan bu telefonlar geri alındığı zaman, çılgık çılgına ağlamalar, bağırma ve ağlama nöbetleri başlıyor” (E7).
- “Pandemi sürecinden dolayı dijital ortama bağımlılık zaten hat safhada. Çocuklar ders çalışmamasının önündeki tek engel bilgisayar olduğunu düşünüyorlar. Ama aslında evdeki kuralsızlık olduğunun farkında değiller. Böyle bir durum söz konusu. Sene başında çok fazla gördüm çocuk mesela okula geliyor hastalık hastası durumunda. Eve gidip bilgisayar oynamak için elinden gelen bütün yalanları söylemeye başlıyor gün içerisinde” (U2).

Dijital bağımlılıkla mücadele edebilmek için alarm sistemi, etkinlik yapılması ve zaman kısıtlaması gibi çözümler önerilmektedir. Bu görüşlerden bazıları şu şekildedir:

- “Dijital ortamdan çok aşırı derecede şikâyet geliyor. Ben şunu öneriyorum; Alarm sistemi. Ders sonunda yarım saatlik ya da bir saatlik. Komple koparamayız. Bu bir gerçek. Dediğin oyunların hepsini biliyorum çünkü Brawl Stars, PUBG’ye; Roblox özellikle dediği gibi çevrimiçi oyunlar bir de konuşma durumu var o da kesinlikle büyük bir problem. Benim aldığım şikâyetler bu yönde” (U2).
- “Etkinlik, çocuğu hayata dâhil etmektedir. O hayata, o koşuşturmaya dâhil etmektedir. Yeni nesil aileler olarak çocuklarımıza hayatı kolaylaştırmayı çok seviyoruz. Her şeyi biz yapalım istiyoruz onlar sadece okusunlar. Onlar hiç yorulmasınlar. Şimdi öyle olunca çocuklarda dikkat başka yerlere kayıyor” (E2).
- “Zaman kısıtlamasında Instagram maksimum yarım saat olmalı. Yarım saat olmadı mı 45 dakika fakat 45 dakikayı geçtikten sonra artık çıkmak istemiyorsun biraz daha biraz daha biraz daha. Hem vaktinizi öldürmüştünüz vakit geri gelmez hem de gözlerinize yazık bu size çok zarar verir” (Ç3).

Dijital Teknolojilerin Kullanımına Dair Bilgi ve Dijital Medya Okuryazarlığı

Dijital teknolojilerin kullanımına dair bilgi ve becerilerin artırılması için eğitimlerin düzenlenmesi ve her kesimin dijital teknolojilerin kullanımı hakkında bilgi sahibi olması gerektiğine dair görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden bazıları şöyledir:

- “Annelere ve babalara ‘Dijital Ebeveynlik Eğitimi’ verilmesi gerektiğini düşünüyorum. Öncelikle bizlerin bu interneti çok verimli kullanmayı öğrenmemiz gerekli” (E7).
- “Yaşım ve yaşım üstünde ciddi bir dijital bilgisizlik var. Ebeveynler, nasıl kısıtlanır, güvenli alan nedir, nasıl filtreleme yapılır bunları öğrenmesi gerekir. O yüzden öncelikle ebeveynlerin bu bilgilere sahip olması ve çocukların yaş gruplarına göre hazırlaması gerekiyor” (E2).

Dijital teknolojilerin kullanımı konusunda bireylerin bilinçli bir şekilde davranması için ekransız saatlerin, ekransız alanların oluşturulması ve kullanıcıların zaman sınırlamasına tabii olması gerektiğine dair görüşler belirtilmiştir. Bu görüşlerden bazıları aşağıdaki gibidir:

- “‘Ekransız saat ve ekransız alan’ uygulaması bu sözleşmede olmalı. Yemek saatleri, uykudan bir saat önce uygulanmalı. Ekransız saat, ekransız gün, ekransız akşam gibi periyotlarla ailelerin dirençlerine göre belirlenebilir. Mesela her gün 30 dakika bütün ailenin interneti kapatılarak ve telefonlarını bırakarak yaptıklarını sorduğunda aldığım cevaplar çok üzücü. Burada ailenin arasındaki iletişimi güçlendirmeden, istediğimiz sözleşmeyi yapalım, duvara asalım önce aileleri ikna etmemiz lazım” (U1).
- “Sınırlı olmalı bence günde bir veya 1,5 saat yeterli oluyor. Ben ailemle vakit geçirmeyi daha çok öneririm. Ailemle bir sorumuz varsa onu konuşabiliriz ve göz bozukluğu olmaz” (Ç2).

Dijital teknolojileri kullanırken uygulamalara verilen izinlere dikkat edilmesi, dolandırıcılar, kimlik hırsızları, siber saldırılara karşı tedbirli olunması ve şifrelerin bu tehlikelere karşı düzenlenmesi gerektiğine dair görüşler vardır. Bu görüşlere örnek olarak aşağıdaki ifadeler verilebilir:

- “Telefonumuza indirdiğimiz uygulamaları yüklerken verdiğimiz izinlere dikkat etmeliyiz. Bildirimlere izin ver diyorsun mikrofona izin ver diyorsun kamerayı izin ver diyorsun ve artık o telefon onun. Senin değil. O senin her şeyine ulaşabiliyor artık. Güvenlik açısından da bu çok önemli bu tarz uygulamalara dikkat etmeliyiz. Çünkü cidden yüksek derecede saldırılara ulaşıyor” (Ç3).
- “Dolandırıcılara karşı kendimizi nasıl koruyabiliriz? Çevrenizde birçok örnek var onların bize anlattıklarıyla ve verdikleri tavsiyelerle kendimizi koruyabiliriz. Hesapların çalınması ile ilgili zaten bildirim geliyor örneğin Instagram çalınacağını zaman bir bildirim geliyor. Daha sonra şifremizi sık sık değiştirmeliyiz zor olsa da çalabiliyorlar” (Ç4).

Dijital teknolojilerin kullanımı sırasında çocuk kadar ailenin de bilinçli bir okuryazar olması önem arz etmektedir. Dijital mecralarda çocuğun hareketlerini ebeveynlerine bildirmesinin yanı sıra ebeveynlerin çocuğu takip etmesi ve önlem alması gerektiğine dair görüşler vardır. Bu görüşlerden bazıları şu şekildedir:

- “Ben sosyal medyayı önceden kullanıyordum. Ama yanlış bir yola saptım. O zaman Instagram’ı çok iyi bilmiyordum tanımadığım kişiler bana istek atıyordu gizliliği koymadığım için. Bu isteklerini bana şu kişi sana istek attı şeklinde bildirimlerde geliyordu ve bu isteği atanlar genellikle hackerlar veya tanımadığım. Onlar benim hesabımı eriştikleri zaman benim hesabımı çalacaklar. Ve ben bunu aileme bildirdim ve ailem çok güzel bir şey yaptı. Ben şimdi Instagram kullanmıyorum önceden kullanıyordum ama şimdi kullanmıyorum. Çünkü orada karşına çıkanlar ve çıkacaklar benim hayatımı olumlu etkilemiyor. Daha çok olumsuz etkiliyor” (Ç2).

- “Ailemin arkadaşlarımı tanınması bence faydalı olur önceden takip ettiğim kişiler. Sınıf arkadaşlarım, öğretmenlerim, site içerisindeki arkadaşlarım ve ailem. Ve bunları aileme sorarak hareket ediyordum. Yanlış bir şey yapmamak için aileme danışıyordum ve çok da güzel bir şey yapıyordum. Çünkü Instagram’da karşıma ne geleceği belli değil. Onun dışında Barış Özcandır, Camblydir onun gibi platformları takip ediyordum. Cambly platformunu gördüğümde bana çok katkısı oldu nasıl bir katkısı oldu. Onun sayesinde gramerimi geliştirdim. Ve bunu Instagram’da öğrendim. Hocalarım anlattılar ben de babamı anlattım baba böyle bir platform varmış deneyelim hem İngilizcemi hem de gramerimi geliştirmiş olurum. Instagram sayesinde faydalı bir şey yaptım fakat bu şimdi şu an iyi bir durumda değil karşıma kötü kötü şeyler çıkmaya başladı. Ben de Instagram hesabımı kapattım ve sildim şu an kullanmıyorum” (Ç3).

Sözleşmeye Uyulmaması Durumunda Geliştirilecek Önlem Mekanizmaları

Sözleşmeye uyulmaması halinde her ailenin kendine özgü şartlarının var olması nedeniyle herkesin kendi dinamiklerine uygun önlemler alması gerektiğine dair görüşler belirtilmiştir. Buna örnek olarak aşağıdaki ifade verilebilir:

- “Ceza konusunda her ailede farklı bir dinamik var. Herkes kendi cezasını kendi belirlesin. ‘Sen bu kurala uymadığında ne ceza önerirsin’ gibi. ‘Sözleşmeye karşılıklı uyulmadığında aşağıdaki seçeneklerden mahrum bırakılacaktır.’ gibi seçenekler” (U1).

Sözleşmeye uyulmasını sağlamak için yaptırım yerine ödüllendirme yoluyla doğru davranışa yönlendirme ve farkındalık yaratmak gerektiğine dair görüşler de belirtilmiştir. Bu görüşlerden bazıları şöyledir:

- “Yaptırım olarak değil de ceza sanki ters tepmiş gibi geliyor. Daha çok doğru kullanımı ödüllendirmeyi daha teşvik edici buluyorum. Kişilerin kendi bütçelerince ödüller konulabilir. Cezai yaptırım büyük bir çıkmaza sürükleyecektir bu yüzden ödüllendirici kısmı daha cezbedici sürece uğraşa değer diye düşünüyorum” (E2).
- “Harçlıklarını iki katına çıkarmak. Hafta sonu dışarı çıkartmak. Ne kadar öz olursa, anne ve baba için aslında bu metin ve sözleşmenin en önemli işlevi ve faydası metni eline alan ya ben ne yapıyorum ya da benim çocuğum ne yapıyor? Bir farkındalık oluşacak ve kendisi o farkındalıkla zaten normal akışı zararlı bulduğumuz akışı sürdüremez hâle getirecek. Yani bütün planlar uymamak içindir. Bir gün bozulur ama o sözleşmenin bulunduğu çerçeveye hep zihinde kalır. Bu aile farkındalığı oluşturacak. Gizil ve en güçlü hedefi, yararı bu olacak” (U4).

Bulguların Yorumlanması

Çalışma hem literatürden hem dünyadaki örneklerden hem de araştırmadan elde edilen bulgulardan yola çıkarak dijital teknolojilerin kullanımına yönelik ebeveyn ve çocuk arasında gerçekleştirilecek dijital aile sözleşmesinin yapısını ve kurallarını aşağıdaki şekilde belirlemiştir. Sözleşmenin uygulamada daha net ve kısa maddeler içermesi planlanmaktadır.

EBEVEYNLER VE ÇOCUKLAR ARASINDA İMZALANACAK BİLİNÇLİ TEKNOLOJİ KULLANIMI SÖZLEŞMESİ

Ortak Sorumluluk Alanları

- Ben telefonum olmadan da bir bireyim. Onu ben aldım ya da ebeveynim aldı. O benim değil ben onun sahibiyim.
- Sürekli sosyal medyayı, haberleri ve mesajları kontrol etmek ve telefonuma bakmak zorunda değilim.
- Arkadaşlarımla berabersem ailemin bana ulaşabilmesi açısından telefonumu mutlaka açık ve seslide tutacağım.
- Bir insanın değerini kaç takipçisi olduğu ya da paylaşımlarını kaç kişinin beğendiği belirlememeli. Bu yüzden bir paylaşımın beğenilmezse bu benim değersiz olduğumu göstermez.
- Sosyal medyada pek çok manipülasyon yapılıyor ve bunun için sürekli dezenformasyon içeren bilgiler sunuluyor. Bu yüzden gördüğüm her paylaşımına eleştirel bakıp onu doğrulama yollarını bilmem gerekir.
- Sosyal medyada ve mesajlarda kullandığım dile dikkat edeceğim. Burada kullanılan dilin bana hukuki ve etik yaptırımları olabileceğinin farkında olacağım.
- Google benim merak duygumu ve en temel yeteneklerimi köreltmemeli. Bir konuyu merak etmeli ve hafızamı zorlamalıyım. Bir yeri sadece navigasyon sayesinde bulmamalıyım. Kendi yön duygumu da kullanmayı öğrenmeliyim.

- Her şeyin resmini çekmek ve her şeyi paylaşmak zorunda değilim. Anın tadını çıkartmak ve bazı şeylerin özel kalabileceğini bilmem gerekir.
- Kamusal düzeyde paylaşılmaması gereken kişisel olan hiçbir şeyi sosyal medyada ya da birine mesaj olarak paylaşmayacağım.
- Online ortamda bir problem (parasal, tehdit ve taciz gibi) yaşanır ne olursa olsun bu aile ile paylaşılmalı ve hukuki haklar kullanılmaktan çekinilmemelidir.
- Bir şeyin ya da kimsenin olumsuz nitelendirilmesinden bağımsız olarak onun değerini kendim belirleyebilecek kadar bilgim ve öngörüm olabilmeli.
- Biri benle konuşurken kafamı telefonumdan kaldırıp ona bakacak ve cevap verecek kadar insani değerlere sahibim.
- Ailemdeki bireylerin ve arkadaşlarımla ilgili olduğu platform ve oyun gibi teknoloji ile alakalı konularda ben de bilgili olmalı ve içi boş eleştiri yapmak yerine eleştirilmesi gereken şeyleri bilerek eleştirmeliyim.
- Aile ile beraber yemek yemeli ve ailece oturulan sofrada çok önemli bir durum olmadıkça telefonumuza bakmamalıyız.
- Google Play ya da App Store tarafından güvenli olarak adlandırılan uygulamalar hariç hiçbir uygulamayı indirmeyeceğim ve talep edilen izinleri dikkatlice inceleyeceğim.
- Başka insanların fotoğraflarını sosyal medyada paylaşırken onların iznini almam gerektiğini biliyorum.
- Birini ararken ya da mesaj atarken toplumda kabul edilen çalışma ve özel zaman saatlerini göz önünde bulunduracağım.
- Aynı anda birçok görevi yerine getirmenin (multitasking) oldukça zor olduğunu ve elimdeki işleri tek tek bitirmem gerektiğini biliyorum.
- Nasıl odamı temizliyorsam dijital cihazların da düzgün çalışması için arada temizlenmesi gerekir. Bu yüzden gereğinden fazla video ve resim çekmenin işimi zorlaştıracağını biliyorum.
- Bilgisayarımı ve telefonumu daha güvenli hâle getirmek için çaba harcayacağım. Bilmediğim internet ağlarına bağlanmayacak ya da güvenilmeyen sitelere girmeyeceğim.
- Telefonumu araç sürme, bisiklete binme ve yürüme gibi tehlikeli olabilecek anlarda kullanmayacağım.

Ebeveynlerin Sorumluluk Alanları

- Bu anlaşmada çocuk sorumluluk kısmında yer alan kısımları çocuğumun yaşına göre tekrar düzenlemeyi taahhüt ediyorum.
- Teknoloji kullanımı konusunda çocuğuma rol model olacağımı kabul ediyorum.
- Teknoloji kullanımı konusunda bilimsel ve çocuğuma makul beklentilerle yaklaşacağım.
- Çocuğumun internette arkadaşlarını internette girdiği ortamları tanımaya çalışacağım ve bu konuda araştırma yapacağım.
- Eğer çocuğum sorumluluklarını yerine getirmezse ona sağlanan teknolojik imkânları bir plana sadık kalarak elinden alacağım.
- Çocuğumun teknolojiyi kötüye kullandığını veya bir aile kuralını ihlal ettiğini hissedersen, uygun olan her şeyi yapacağım, ancak bu tür eylemler konusunda düşünceli olacağım ve aşırı tepki göstermeyeceğim.
- Teknolojik dünyadaki gelişmeleri anlayabilmek ve bunları birlikte tartışabilmek adına ailemle görüşmeler gerçekleştireceğim.

Çocuğun Sorumluluk Alanları

- Bu telefonun alınmasının ana nedenlerinin ebeveynlerimle iletişim kurmak ve kişisel güvenliğim olduğunu unutmayacağım.
- Sosyal medyada ya da mesaj olarak birine gönderdiğim resim ve mesajın kamusallaşma ihtimalini düşünerek çıplaklık içeren paylaşımlar yapmayacağım.
- Hangi yaşta hangi cihaza sahip olacağım ailemle aramdaki anlaşmaya bağlı olacak ve bu konuda ailemle psikolojik baskı yapmayacağım.
- Oyun zamanı hafta içi ..... arasında tatillerde ise ..... olarak belirlenmiştir. Ben bu kurallara uyacağım.
- Telefon kullanma zamanı hafta içi ..... arasında tatillerde ise ..... olarak belirlenmiştir. Ben bu kurallara uyacağım.
- Arama geçmişini silme ve mesajları silme gibi benim ailemle olan bağımı koparacak ve kötü niyetli kişileri sevindirecek eylemleri yaparken bunun bana olası zararlarını düşüneceğim.
- Oyunlarda ve videolarda yaş kısıtlaması derecelendirmelerine uyacağım.
- Eğer biri beni cinsel ve psikolojik açıdan rahatsız eder ya da tehdit ederse bunu mutlaka ailemle paylaşacağım.
- Gerçek dünyada sadece çevrimiçi tanıştığımız biriyle (ebeveynimin bilgisi ve izni olmadan) asla buluşma ayarlamayacağım, kişisel bilgilerimi kimseyle paylaşmayacağım.
- Sanal dünyada öncelikle gerçek hayatta tanıdığım kişilerle bağlantı kuracağım. Eğer farklı biri benle bağlantı kurmak isterse bunu ebeveynlerime bildireceğim.

- Yalnızca yaşıma uygun olduğumu bildiğim siteleri ziyaret edeceğim. Yetişkinlere yönelik bir web sitesine rastlarsak, bir ebeveynime haber vereceğim.
- Eğer sorumluluklarımı yerine getirmezsem bana sağlanan teknolojik imkânların elimden alınmasını kabul edeceğim.
- Ailemin beni koruma içgüdüsüne saygı duyduğumdan telefonumu kontrol etmek istediklerinde onlara karşı çıkmayacağım.
- Ailem dışında kimseye şifrelerimi söylemeyeceğim.
- Yeni bir sosyal medyaya asla ailemin izni olmadan katılmayacağım.
- Telefonumda anlamadığım bir şeyler oluyorsa aileme haber vereceğim.
- Dosyaları ya da uygulamaları yalnızca güvenilir ve yasal kaynaklardan çevrimiçi olarak indireceğim ve emin değilsem önce bir ebeveynimle kontrol edeceğim.
- Ebeveynime sormadan çevrimiçi bir şey satın almayacağım. Buna uygulamalar, uygulama içi satın alımlar ve çevrimiçi oyunlar dâhildir. Kredi kartı bilgilerini güvende tutacağım ve sipariş verdiğimiz veya satın aldığımız web sitesinde https ile başlayan bir kilit, anahtar veya web adresi ile vurgulanan güvenli işlemlere sahip olmasını sağlayacağım.
- Arkadaşlarım ve ailemin fotoğraflarını çevrimiçi olarak veya cep telefonu aracılığıyla göndermeden veya yayınlamadan önce izin alacağım.
- Kendinizi, vücudunuzu, bulunduğunuz yeri ve ailenizi korumak dâhil öğrendiğiniz tüm kişisel güvenlik kuralları internette de geçerli olmalıdır.
- İnternette ve sosyal medyada kötü niyetli ve kendini olduğundan farklı (yaş, meslek ve cinsiyet) gösteren insanlar olduğunun farkında olacağım.
- Ev ödevimi yaparken veya ders çalışırken telefonumu ya da bildirimleri kapatacağım.
- Eğer ailemle anlaşış “Google Family Link” gibi bir takip programı telefonuma yüklenirse anlaşmayı bozup bu uygulamayı manipüle etmeye çalışmayacağım. Eğer ailem bu tip bir programı tercih etmezse etmişler gibi kurallara uyacağım.
- Ailemle anlaşış dâhil olduğum aylık plana uyacağım. Eğer konuşma, mesaj ve internet olarak bana verilen paketi aşarsam bu konuyu dürüst bir şekilde ailemle paylaşacağım.

Sonuç

Son yıllarda teknolojinin hızla gelişip gündelik yaşamda baskın bir hâle gelmesiyle dijital medyanın kullanımı artış göstermiştir. Etkileşime olanak sunan bu teknolojilerin bireyler açısından faydalar ve riskler sunduğu hem pratik hem teorik anlamda genel kabul görmektedir. Gündelik hayatı kolaylaştıran dijital teknolojiler hakkında hem ebeveynlerin hem çocukların yeterli düzeyde okuryazar olmamaları çocuklar ve gençler üzerinde olumsuz etkiler yaratabilmektedir. Bu bağlamda bu çalışmada hem aile hem ebeveynlerin dijital teknolojileri kullanımına yönelik kendi aralarında gerçekleştirecekleri bir dijital aile sözleşmesi önerilmektedir.

Dijital medyanın ve sosyal medya kullanımının sunduğu faydalar arasında erken öğrenme, yeni fikirlere ve bilgilere sahip olma, sosyal temas ve destek için artan fırsatlar, hızlı mesajlaşma ve haberleşme, iş ve eğitim hayatının kolaylaşması gibi fırsatlar bulunmaktadır. Ancak bunun yanı sıra bu teknolojiler birtakım riskleri de beraberinde getirmektedir. Bu teknolojilerin getirdiği riskler arasında uyku, dikkat ve öğrenme bozukluğu, depresyon, yanlış, uygunsuz veya güvenli olmayan içeriğe ve kişilere maruz kalma, mahremiyet sorunları yer almaktadır.

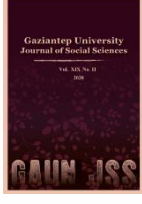
Dijital ve sosyal medya hem içerik görüntülemeyi hem de oluşturmayı içeren sosyal etkileşimleri kolaylaştıran ve teşvik eden bir yapıya sahiptir. Ancak medya kullanımının etkileri çok faktörlüdür. Medyanın türüne, kullanım türüne, kullanım miktarına ve kapsamına kullanıcının özelliklerine göre olumlu veya olumsuz etkileri mevcuttur. Dijital çağın çocukları bu teknolojilerin etkilerine maruz kalarak büyümektedir. Bu nedenle, ebeveynler çocuğun sağlığı ve gelişimi için dijital teknolojileri kullanma planı yapmaya teşvik edilmelidir. Bu bağlamda dijital aile sözleşmesi her çocuğun sağlıklı büyümesi ve gelişmesi için gerekli olan şeyleri uygulayabilmesi ve bunlardan yararlanabilmesi açısından ebeveynlere yol gösterici olacaktır.

Bu çalışma çocuklar ve ebeveynler açısından dijital teknolojilerin getirdiği fırsat ve riskleri ele alarak literatürde yer alan sözleşmeleri, uzman, ebeveyn ve çocukların da görüşlerini dikkate alıp bir dijital aile sözleşmesi önermektedir. Sağlıklı bir toplumun oluşması için teknolojinin doğru ve bilinçli kullanımı önem arz etmektedir. Bu bağlamda sözleşme ile ebeveynlerin ve çocukların sorumluluk alanları, buna ek olarak ortak sorumluluk alanları da belirtilmiştir. Dijital teknolojileri doğru bir şekilde kullanarak sağlıklı bir sosyal çevrenin sürdürülmesi gerekmektedir. Bu bağlamda dijital aile sözleşmesi dijital teknolojilerde geçirilen zaman ile diğer etkinlikler arasında uygun bir dengeyi sağlamak için yol gösterici olacaktır. Özellikle sözleşme, çocuk açısından içeriğe erişim konusunda sınırlar getirerek çocuğa ve ebeveynlere rehberlik edebilir. Önerilen dijital aile sözleşmesi dijital okuryazarlık, aile iletişimi ve medya kullanımıyla ilgili tutarlı kuralların uygulanmasını destekleyici bir niteliğe sahiptir. Ebeveynler, uygun dijital medya kullanımını modellemede kendi rollerini tanımalı ve anlamalıdır. Buna ek olarak dijital medya kullanımı ve diğer faaliyetler arasındaki dengeyi sağlamalıdır. Böylelikle çocuğun sağlıksız alışkanlıklarını ve davranışlarını en aza indirmesi, yeni medyanın kullanımıyla ilgili olarak ortaya sosyal ve kişisel gelişimi olumsuz etkileyebilecek sorunları tanıyarak bilinçli bireylerin yetişmesi olanaklı hâle gelecektir. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın "Eğitim ailede başlar" ilkesine dayanarak önerilen bu sözleşme 2013 yılında Bakanlığın hazırladığı "Aile ve İnternet Raporu"nda da belirtildiği gibi sağlıklı bir dijital ailenin oluşuma katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Kaynakça

- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı. (2013). *Aile ve internet raporu*. 10 17, 2022 tarihinde https://www.aile.gov.tr/media/92218/04_04_aile-ve-internet.pdf adresinden alındı
- Akbaş, Ö. Z., & Dursun, C. (2020). Teknolojinin aileye etkisi: değişen ailenin dijital ebeveyn ve çocukları. *Turkish Studies-Social Sciences*, 15(4), 2245-2265.
- Allen, K. A., Ryan, T., Gray, D. L., McInerney, D. M., Waters, L. (2014). Social media use and social connectedness in adolescents: The positives and the potential pitfalls. *The Australian Educational and Developmental Psychologist*; 31(1): 18-31.
- Aslan, K. (2002). Değişen toplumda aile ve çocuk eğitiminde sorunlar. *Ege Eğitim Dergisi*, 1 (2), 25-33.
- Aygül, H. H., Apak, F. (2019). Değişen Sosyallikler ve Yeni Sosyalleşme Pratikleri Ekseninde Youtube ve Çocuk Youtuberlar. H. H. Aygül & E. Ekte içinde, *Dijital çocukluk ve dijital ebeveynler: dijital nesillerin teknoloji bağımlılığı* (s. 143-176). Ankara: Nobel Akademik.
- Babaoğlu, E., Nalbant, A., & Çelik, E. (2017). Okul başarısına okul yöneticisinin etkisine ilişkin öğretmen görüşleri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (43), 93-109.
- Bauman, Z. (2005). *Liquid life*. Polity.
- Berman, M. (1994). *Katı olan her şey buharlaşıyor* (çev. Bülent Peker ve Ümit Altuğ). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cizmecı, E. (2015). *Aile içi iletişim bağlamında Türk ailesinin serbest zamanda medya kullanım pratikleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Collins Dictionary. (2015). Definition of 'sharenting'. Erişim Tarihi: 03.09.2022 Erişim Adresi: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/sharenting>
- Elder, G., Modell, J., & Parke, R. (1994). Studying children in a changing world. G. Elder, J. Modell, & R. Parke içinde, *Children in Time and Place. Developmental and Historical Insights* (s. 3-22). Cambridge: Cambridge University Press.

- Gentile, D. A., & Walsh, D. A. (2002). A normative study of family media habits. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 23(2), 157-178.
- Giddens, A. (2010). The rise and fall of New Labour. *New Perspectives Quarterly*, 27(3), 32-37.
- Giddens, A. (2012). *On the edge*. Random House.
- Güler, A., Halıcıoğlu, M., & Taşgın, S. (2015). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Gül Ünlü, D. & Kesgin, Y. (2021). Dijital Ebeveynlik, Aşı Kararsızlığı ve Covid-19: Dijital Ebeveynlerin Covid-19 Aşısı Karşıtlığına İlişkin Tutumlarının Belirlenmesi. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 2021(56), 165-184.
- Hançerlioğlu, O. (1976). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul : Remzi Kitabevi .
- Lahikainen, A. R. (2017). New media, family interaction and socialization. Lahikainen, A. R., Mälkiä, T., & Repo, K. içinde, *Media, family interaction and the digitalization of childhood* (s. 7-28). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Lefebvre, H. (2010). Modern dünyada gündelik hayat. (çev. I. Gürbüz). İstanbul: Metis Yayınları.
- Manap, A. ve Durmuş, E. (2021). Dijital ebeveynlik farkındalığının çeşitli değişkenler, aile içi roller ve çocukta internet bağımlılığı açısından incelenmesi, *E-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 12(1), s. 141-156.
- Nottingham, E. (2019). Children's rights to privacy in the age of 'generation tagged': sharenting, digital kidnapping and the child micro-celebrity. *The Routledge International Handbook of Young Children's Rights*, 16.
- O'Keeffe, G. S., Clarke-Pearson, K., (2011). Council on Communications and Media. The impact of social media on children, adolescents, and families. *Pediatrics*; 127(4): 800-804.
- Öztürk, E., & Derin, G. (2022). Dijital ebeveynlik ve dijital istismar . *VIII. Uluslararası TURKCESS Eğitim ve Sosyal Bilimler Kongresi*, (s. 195-196). Hatay.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative evaluation and research methods*. America: Sage Publications.
- Reid Chassiakos, Y. L., Radesky, J., Christakis, D., Moreno, M. A., Cross, C., Hill, D., ... & Swanson, W. S. (2016). Children and adolescents and digital media. *Pediatrics*, 138(5). s.e2-18.
- Selwyn, N. & Odabaşı, H. F. (2019). Çocuklar ve gençlerin dijital yaşamla mücadeleleri. H.f. Odabaşı içinde, *Dijital yaşamda çocuk* (s.1-18). Ankara: Pegem Akademi.
- TDK. (t.y.). *Aile*. 9 19, 2022 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alındı
- We Are Social, & Hootsuite. (2022). *Dijital 2022: Küresel bakış raporu*. 09 10, 2022 tarihinde <https://wearesocial.com/uk/blog/2022/07/the-global-state-of-digital-in-july-part-two/> adresinden alındı

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

“Rindin Dini” Rint-Zahit Çatışmasının Dinî Yönü¹

“Religion of Rind” The Religious Aspect of the Rint-Zahit Conflict

Mustafa Yunus GÜMÜŞ^{a*}

^a Dr., Malatya / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-2432-2955

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 19 Aralık 2021

Kabul tarihi: 11 Kasım 2022

Anahtar Kelimeler:

Rint,
Zahit,
Din,
Dünya,
Ahiret

ARTICLE INFO

Article History:

Received: December 19, 2021

Accepted: November 11, 2022

Keywords:

Rint,
Ascetic,
Religion,
World,
Hereafter

ÖZ

Dinî kurallar, toplumun sosyokültürel unsurlarıyla sentez oluşturarak bireylerin hayatlarını kontrol eder ve en az sosyal normlar kadar etkili olup yaptırım gücüne sahiptir. Bu normları sosyal normlardan ayıran önemli unsur, dinî normların kaynağının ilahi olması ve yerine getirmeyenlerin suç işlemekle birlikte ilahi emirlere aykırı davrandığı için günahkâr olarak değerlendirilmesidir. Divan şairleri tarafından idealize edilmiş rint ile şairlerin sevmediği, aşağıladığı zahit tipi arasında büyük bir mücadele vardır. Onlar arasındaki çatışmanın birçok yönü bulunmakla birlikte dine bakışlarındaki farklılık, aralarındaki çatışmanın önemli nedenlerindedir. Bir yanda kurallara mesafeli duran rint, diğer yanda emir ve yasaklara körü körüne bağlı olan zahit bulunmaktadır. Divan şiirinin birbirinden ayrılmaz iki tipi arasındaki bu kargaşa, birçok divan şairinin şiirlerinde yerini almıştır. Çalışmamızda rint ve zahit arasındaki çatışmanın dinî nedenleri örnek beyitler ile açıklanacaktır.

ABSTRACT

Religious rules, by synthesizing the socio-cultural elements of the society, control the lives of individuals and are at least as effective as social norms and have the power of sanction. The most important element that distinguishes these norms from social norms is that the source of religious norms is divine, and those who do not fulfill them are considered sinful because they commit crimes, but act contrary to divine orders. There is a great struggle between the idealized rint by the Divan poets and the type of ascetic that the poets dislike and humiliate. Although there are many aspects of the conflict between them, the difference in their view of religion is one of the important reasons for the conflict between them. On the one hand, there is the rint, who keeps a distance from the rules, and on the other hand, there is the ascetic who blindly adheres to the orders and prohibitions. This confusion between two inseparable types of Divan poetry has taken its place in the poems of many Divan poets. In our study, the religious reasons for the conflict between rint and ascetic will be explained with sample couplets.

¹ Bu makale Doç. Dr. Cafer Mum danışmanlığında hazırlanan “Klasik Türk Şiirinde Rintlik” adlı doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

EXTENDED ABSTRACT

In the dictionary, “To be intelligent, fearless and cunning; indifference, denial and laxity; The rind, which is defined together with both positive and negative features such as “indulgence in fun, vagrancy and drunkenness”, is a positive type adopted and owned by the divan poet. The feature that makes him so important in Divan poetry is his relentless struggle against the ascetics who stand out with their bigotry. Although the ascetic is the perpetrator of the word asceticism, which means “not valuing the world, not favoring material, being contented, avoiding sin for the fear of Allah and giving oneself to worship”, after entering the field of literature, he was exposed to negative criticisms of poets and was defined as a negative type in poetry. has taken its place. In Divan poetry, the ascetic is a type whose characteristics are determined by the poets and who represent everyone who has these characteristics. Ascetic in poems; He is in the foreground with his extremely pious, vulgar, bigoted, angry and aggressive aspects.

There are social, cultural and economic reasons behind the conflict between the idealized rind by the poets and the ascetic whose negative aspect is constantly emphasized. However, their view of religion and their way of perceiving religion has been one of the most important reasons for this conflict. In particular, the desire of rindin to live without caring about the world and the hereafter has revealed his indifferent side to social and religious norms. In fact, in the dilemma of the world and the hereafter, rind, who prefers the world, has not made any concessions from his own properties for anything belonging to this world.

The rints, who became free by moving away from all the norms that limit them, ignored the warnings of the ascetics towards them. Because they live a life away from the concern of this world and the hereafter, they did not pursue any benefits of this world and the hereafter, and they did not bow to anyone. This attitude of theirs caused them to react and take a critical attitude towards hypocritical people who care about appearances. Since the poets saw sin as their destiny, they considered this adjective, which was despised and humiliated by the society, as a means of praise. Opposing all the customs and traditions that force people to behave hypocritically, the rites took their stand for love and drunkenness and continued to walk on their own path without giving up the happiness of living in the moment. Having a negative attitude towards the rules and practices of sharia, rints saw sin as the only way to both freedom and salvation as well as a carefree and sorrowless life.

The rind, which takes place in the active part of life and does not accept stagnation; They objected to being stuck in stereotypes, being left in the grip of narrow thoughts, being restricted in their behavior, being forced to look at the whole world through tiny windows. There is no place for oppression, coercion or restriction in his philosophy of life. However, the ascetic, who is in opposition to the rind’s view of the world and the hereafter, preferred to stay away from the blessings of this world and to obtain them in the hereafter by rejecting many beauties with the back of his hand. In fact, these behaviors of both rindin and ascetic are due to their dispositions and they have chosen it of their own free will. The most important reason for this difference of opinion between them is that rind considers the ascetic to be insincere. In any case, the expressions to be used to describe rind should be: love, wine, lack of expectation and sincerity.

Rints want to meet the beauties that ascetics dream of meeting in heaven after death, while there is an opportunity in the world. According to them, nothing is guaranteed for a person, even if he has faith. For this reason, they preferred the beloved and wine to the houri and kevser water in heaven. Ascetics, on the other hand, aim to gain power by scaring people with hellfire. The only power in his hand; fear, anger, threat and blackmail. However, rints are not afraid of the fire of hell, as they believe that they will easily pass through the Sirat Bridge. They displayed a strong opposition to the bigotry and hypocrisy of the ascetics, who could not give up on the world even though they cared about the Hereafter.

In our study, the poems of Ahmed Paşa, Necâtî, Fuzûlî, Bâkî, Şeyh Galîp, Fehîm and Nedîm, who are important names of divan poetry, were used. Here, we have seen that poets have had the opportunity to make their “social criticism” especially through the conflict of rind-ascetic, thanks to rind, which is the name of a philosophy of life and a stance.

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca dinî inançlardan yoksun bir toplumun varlığına rastlanmamıştır. Tarih öncesi olarak kabul edilen dönemde bile insanların bazı inançlara sahip olduğu tespit edilmiştir. Toplumun temel esaslarından biri olan din, geçmişten günümüze etkisini kaybetmemiş; felsefe, hukuk, ahlak gibi beşerî bilimlere de kaynaklık etmiştir (Tümer ve Küçük, 1993:1). Bergson “Bilimi, sanatı, felsefesi olmayan insan toplumları geçmişte vardı ve bugün de vardır. Ama hiçbir zaman dinsiz bir toplum olmamıştır” (Bergson, 2013:91) diyerek insan için dinin ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu ifade etmiştir. İnsan için bu kadar önemi olan “din” kavramını daha iyi anlamamız ve yorumlayabilmemiz için kaynaklarda geçen “din” kavramının tanımlarına bakmak yerinde olacaktır.

Din nedir?

Türkçe sözlükte “Tanrı’ya, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum, diyanet; bu nitelikteki inançları kurallar, kurumlar, töreler ve semboller biçiminde toplayan, sağlayan düzen; inanılıp çok bağlanılan düşünce, inanç veya ölkü, kült.” (Akalin, 2011:668) şeklinde tanımlanan din, insanları derinden etkileyen bir sistemler bütünüdür.

Dilbilimciler “din” kelimesinin “belirli bir zamanda ödenmesi gereken borç” anlamına gelen Arapça “deyn” kökünden mastar veya isim olduğunu kabul ederler. Ayrıca “deyn” kelimesinin anlam değişmesine uğrayarak örf, adet karşılığında “din” şekline dönüştüğünü ifade etmişlerdir (Tümer ve Küçük, 1993:2; Macdonald, 1988:590). İslam literatüründe ise din kavramı adet, durum; ceza, mükâfat; itaat, yol, kanun, şeriat, millet, mezhep anlamlarına gelir. (Tümer, 1994:312; Tümer ve Küçük, 1993:3).

Dinî normlar ve İnsan

İnsan, sosyal bir varlık olup her zaman bir topluma ait olarak yaşamıştır. Cemiyet dışında bireyin yaşaması neredeyse mümkün görülmemektedir. Bu birlikte yaşama durumunda bireyler, birlikte yaşamının sonucu olarak bir nizam içinde yaşamayı kabul etmişlerdir. Aslında bu kabulleniş toplumu bir arada tutacak normları da kabullenmek anlamına gelmektedir. Toplumsal normlar insanları kontrol etmek, yaşamlarını kolaylaştırmak ve daha güzel kılmak için belirlenmiş kurallardan oluşmaktadır. Sosyal rolleri belirlenmiş bir toplumda bu normları uygulayan kişiler, toplumun selameti için diğer bireylerin yapmaları ve yapmamaları gereken davranışları belirlerler. Hem yazılı hem sözlü olan bu kurallar sayesinde insanlar daha uyumlu, sağlıklı ve güvenli bir ortamda yaşarlar. İşte din, günah-sevap adı verilen iyi ve kötü davranışları belirlemiş ve ilahi dayanağı olduğu için bireylerin kontrolünü daha bağlayıcı şekilde sağlamıştır. Geleneksel olarak yanlış görülen bir davranış toplum tarafından ayıplanırken dinî normlara göre günah görüldüğü için ayrı bir suçluluk duygusu ortaya çıkarır. Kimi insanlar bu normlara karşı sıkı sıkıya bağlıyken kimi is bu kurallara karşı durma yolunu tercih etmiştir. Onların bu tercihte kuralları kabullenen insanların samimiyetsizliği etkili olmuştur. Özellikle Müslümanların yaşadığı bir toplumda dinî emir ve yasakları insanlara zorla yaptırmaya çalışan kişilerin birçoğu, bu yaptıkları karşılığında maddi kazanç elde etmeyi amaçlamışlardır. Sosyal ve dinî normlara uyan bu kişilerin, diğer insanları bu kurallara uyma konusunda gösterdikleri samimiyetsiz ve bağınaz tutum, toplum içinde bir grubun ciddi tepkisiyle karşılaşmıştır.

Rint ve Zahit

Rintlik, divan şiirinin en önemli konularından biri olup divan şairleri, şiirlerinde rindin özelliklerini ve yaşam tarzını ortaya koymuşlar ve kendilerinin neden rindane bir bakış açısına sahip olduklarını bir bakıma ifade etmişlerdir. Burhân-ı Kâtı sözlüğünde rint ve rintlik ile ilgili

şu bilgiler verilmektedir: “*Hind vezninde. Bî-kayd, lâubâli, muhil, zirek ve münkir manasınadır. Türkîde yosma derler. Zahiri melâm ve batını selim kimseye de ıtlak olunur ki Melâmîye taifesidir*” (Âsım, 2009:630). Kâmûs-ı Türkî’de rint sözcüğü şöyle tanımlanmıştır: “1: İşret ve sâir şeylerden ihtirâz etmez lâubâlî adam, harâbâtî. 2. Zâhiren lâubâlî ve gayr-i muhteriz görünen ve ehl-i dil adam” (Sami, 1317:671). TDK tarafından yayınlanmış olan *Türkçe Sözlük*’te rint kelimesinin tanımı daha anlaşılır bir dille verilmiştir: “1. Hoşgörüsü geniş, açık yürekli, güvenilir kimse, gönül eri, kalender. 2. Dünya işlerini hoş gören, aldırışsız, kalender kimse” (TDK, 1988:1226). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*’nde rint için özetle şunlar söylenir: “Halkın hakkındaki söylediklerine aldırmadan gönlünce hareket eden, keyfince davranan, içi irfanla süslü, ilimle dolu olduğu hâlde halktan biri gibi sade yaşayan hakîm, bilge kişi. Rintler daha çok Melâmîler ve kalenderler gibi gelenek ve göreneklere aldırmadan geniş bir hürriyet ve gönül rahatlığı içinde yaşar” (Uludağ, 1991:437).

İsmail Habib Sevük ise rintlik ile ilgili şunları söyler:

“O birçok kıymetleri bir araya toplayan bir mahiyet taşır; onda tasavvuf, aşk, içki, gönül adamlılığı, iç doluluğu ile dışa ehemmiyet vermemek; hayata ve hadiselerle yukarıdan bakmak, güzelliklerden anlayış, paraya kıymet vermeyiş; duygulu ruh hepsi var. Fakat rind diyince göz önüne en ziyade şiirde zühd ü takvanın dışına çıkıp, şarabı ve aşkı terennüm ederek, ideoloji itibarı ile de her şeyi fani gördüğü için sadece güzelliklerden kâm almayı akıl kârı bilen, kıyafet itibarı ile de dış gösterişe lâkayd bir sima göz önüne gelir” (Sevük, 1942:163).

Can Esintisi adlı eserinde rint kelimesinin çok eskiden beri kullanıldığını söyleyen Pürcevadî; zeki ve kurnaz, kayıtsız ve laubali bir kimse ya da genel ve toplumsal kurallara uymayan kimse olarak tanımlanan rindin sadece kayıtsız ve laubali bir kişi olmadığını aynı zamanda inkârcı bir kişiliğe sahip olduğunu vurgular. Ona göre rindin kayıtsız ve laubali olan yönü, görünen davranışlarını gösterir. Fakat inkârcı yönü rindin davranışlarıyla birlikte psikolojik ve zihinsel yönünü de göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte Pürcevadî, insanın inkârcılık yönünün davranış olarak ortaya çıkmasının yine insanın kendi iç âleminin kontrolü ile gerçekleştiğini söyler ve bundan dolayı rindin kayıtsız ve laubali olmasını, yanlış gelenek ve eğitimin bir sonucu olmadığını düşünür (Pürcevadî, 1998:227).

Genel itibarıyla rintlik, toplumun belli bir kesiminin koymuş olduğu kurallar karşısında farklı bir tutum sergileyen, kuralları hiçe sayan bir bakış açısıyla farklılığını ortaya koyan bir anlayışın adıdır. Divan şiirinde olumlu bir tip olarak yansıtılan rindi, divan şairleri öyle içselleştirmişlerdir ki kendilerini bir rint olarak addederler. Onlara göre rintliğin özelliklerini üzerinde taşıyan insan, kendisini kısıtlayan her şeyin karşısında yer alır. Rintler; hayattan zevk almayı, doğuştan getirilmiş ve değiştirilemez bir özellik olarak görürler ve yaşamları boyunca bu farkındalığı ortaya koymayı düstur edinmişlerdir (Gümüş, 2018:49)

Arapça bir kelime olan zahit, dünyaya değer vermeme, maddeye rağbet etmeme, kanaatkâr olma, Allah korkusuyla günahattan kaçınıp kendini ibadete verme anlamına gelen zühd kelimesinin ism-i fâilidir (Âsım, 2009:1156; Ceyhan, 2013:530; Öztürk, 1993:638; Doğan, 1996:1168). Zahit kavramı Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü’nde şu şekilde geçmektedir: “(Zâhid) Kâmûs’da ‘Zühd lâfzından ism-i fâildir ki perhizkâr demektir.’ sûretinde tarif edildiği gibi, zühd de ‘bir nesneye rağbetsiz olmak mânâsınadır ve zühd emr-i dinde perhize mahsusdur’ diye izâh olunmuştur” (Pakalın, 1993:646).

Mehmet Demirci *Zahidlik Nedir?* adlı çalışmasında zahitliğin temel özelliğinin her ne şekilde olursa olsun “terk” olduğunu söyler ve şu şekilde devam eder: “O bakımdan yoksul bir kimseye zahit denmez. Çünkü elde bulunmayan şeyin terk edilmesi söz konusu değildir. Ancak bir maddî varlığa sahip olunup da o varlık terk edilirse zahit olunabilir. İnsan maddi varlık ve zenginlikle imtihan edilmeden, ona bel bağlayıp bağlamayacağı bilinemez. O hâlde, elde

bulunmayan bir şey için; zühtten bahsedilemez. Elde bulunduğu takdirde, belki de kalp ona yönelecektir” (Demirci, 1987:121).

Tasavvufi bir terim olan zahit kelimesi, edebiyat literatürüne girdikten sonra şairlerin olumsuz eleştirilerine maruz kalan bir tipe dönüşmüştür. Divan şiirinde zahit, özelliklerini şairlerin belirlediği ve bu özellikleri üzerinde barındıran herkesi temsil eden bir tiptir. Şiirlerde ortaya konan yönü itibariyle zahit, sözlüklerde şu özellikleri ile geçer: çok aşırı sofu, kaba sofu; züht ve takva ile meşgul, âbid, perhizkâr, müttakî (Devellioğlu, 1997:1164; Sâmî, 1989:840; Nâci, 1987:516). Şentürk; zahitle ilgili görüşlerini yazdığı çalışmasında onların, dünya menfaatlerini elde etmek için dindar geçindiğini ve ellerine fırsat geçtiğinde dinin yasakladığı fiilleri insanlardan gizli şekilde yapmaktan kaçınmayacaklarını söyler. Ona göre bu hâlleriyile zahitler dindar görünömlü münafıklardır (Şentürk, 1996:29).

Zâhid bir babanın Rind oğlu arasındaki karşılıklı konuşmaların yer aldığı Rind ü Zâhid adlı eserde de rint ve zahit arasındaki akıl-gönöl, medrese-tekke ve tasavvuf-kelam eksenli çatışma yansıtılmıştır (Yıldız, 2022). Zâhid’in dünyaya bakışını doğru bulmayıp eleştiren Rint, dünya nimetlerinden yüz çevirmez. Dünya ile meşgul olanların uykuda olduğunu düşünen Zâhid’in aksine Rind, içinde bulunduğumuz dünyadaki güzelliklerin farkına varmanın hakiki sevgiliye ulaşmaya vesile olacağına inanır. Ona göre dünya Zâhid’in dediği gibi bir sıkıntı yurdu değil, mutluluk ve huzur diyarıdır (İçli, 2013:30).

Tanımlara ve açıklamalara baktığımızda zahit/sufi kelimesi ile ilgili birbirinden tamamen farklı iki anlayış ve yorum bulunmaktadır. Bunlardan biri Allah’a yakınlaşmak için tasavvuf yolunda kalbini saflaştıran bir şahsiyet iken diğeri anlayışsız, riyakâr, kaba ve ham sofuluğu temsil eden olumsuz bir tiptir. Divan şairi; kaba, anlayışsız, hiçbir konuda derinliği olmayan, sığ sufiyi eleştirmektedir. Bu çatışmanın temelinde rint ve zahidin hayata bakışlarındaki bu anlayış farkı yatar. Rint ne kadar samimi ve özgürlükten yana ise zahit de en az o kadar bu kavramlardan uzaktır (Sucu, 2007:26).

Rint ve zahit tipleri birçok yönden birbirlerine muhaliftir. Özellikle rindin dine bakışı ve dinî kurallara karşı duyarsız kalması zahitler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Rindin bir yaşam biçim olarak kabul ettiği dine bakışı ve bunun neticesinde yaşanan tartışmalar, çatışmalar şu şekildedir:

Rindin Dini

Her toplumun kendine özgü kabulleri, sosyal ve kültürel özellikleri mevcuttur. Toplumun üyesi olan her bir birey davranışlarını buna göre şekillendirir. Bundan dolayı dinî kuralların uygulanması da o dini benimseyen insanların sosyokültürel özelliklerine göre şekillenir ve böylece o toplumun bir değeri olur.

Toplumların dünyaya ait olma ve bağlılık düşüncesi, dinlerin de özellikleri arasındadır. Zaten dünyada var olmayı amaçlamayan dinlerin, insanlar üzerinde herhangi bir etkisi ve etkinliği yoktur. Bir dinin dünyaya ait olma olgusu; yenilenmekten ve değişimden uzak bir anlayışla değil, kendini sınırlamayan çizgisel bir zaman anlayışını ve her devrin kendine has özellikleri ve kuralları olacağını kabullenmeyle açıklanabilir (Çoştı, 2015:659). Sürekli değişime ve gelişime açık olan kültürel gelenekler, bireylere serbest hareket etme alanı oluşturur. Bu serbestliğin karşısında durup kendilerini bu dünyaya ait görmeyen ve alıştırıramayan insanlar, samimi ve pozitif özelliklerini kaybederler. Bunun neticesinde dar bakışlı, tahammülsüz, öfkeli ve saldırgan bir kişiliğe dönüşürler.

Dini algılama konusunda insanlar büyük bir ayrılık içindedir. Bir yanda dinî değerleri, dünyanın vazgeçilmez bir ögesi olarak tanımlayan düşünceye sahip insanlar; diğeri yanda bu düşüncenin karşısında dünyayı metafizik saplantıları içinde daraltan anlayışa sahip insanlar.

Birbiriyle sürekli mücadele hâlinde olan bu iki düşünce taraftarları, kendi hayat felsefelerinin doğruluğuna sahip çıkmak adına ellerinden gelen gayreti göstermekten kaçınmamıştır. Dünyada mutlu olmayı gaye edinen bir topluluk ile asıl mutluluğu ölümden sonraki hayatta bekleyen insanların mücadelesi; aslında samimiyet-samimiyetsizlik, anlayış-anlayırsızlık, mutluluk-mutsuzluk, huzur-huzursuzluk, zevk-zevksizlik, hoşgörü-hoşgörüsüzlük ve iktidar kavgasıdır.

Dünya ve Ahiret Algısı

İslam dini, insanoğlunun dünyadan nasiplenmesini isterken ondan dünyayı ahirete tercih etmemelerini bekler. Ancak çalışmamızda karşıtlıklarını ortaya koyduğumuz tiplerden rint, “an”ı yaşayan bir karaktere sahiptir. Hayatın hareketli kısmında yer alıp durağanlığı kabul etmeyen rint; kalıpların içinde sıkışıp kalmaya, dar düşüncelerin kısılcığında bırakılıp davranışlarının kısıtlanmasına, koskoca dünyaya küçük pencerelerden bakmaya zorlanmalarına karşı çıkmıştır. Onun hayat felsefesinde baskının, zorlamanın, kısıtlamanın yeri yoktur. Bununla birlikte rindin dünya ve ahirete bakışına muhalif konumda bulunan zahit, dünya nimetlerine uzak durmayı ve birçok güzelliği elinin tersiyle iterek bunları ahirette elde etmeyi tercih etmiştir. Aslında hem rindin hem de zahidin bu davranışları onların meşrepleri gereğidir ve bu bakış açısını kendi özgür iradeleriyle tercih etmişlerdir.

a. Âşık Rint ile Zahidin Dünyaya Bakışı

Divan şiirinde âşığın misyonu sevgilinin her türlü merhametsizliğine rağmen mücadele etmektir. Âşık, genel olarak sevgilinin otoritesi karşısında değersiz olsa da cesareti ve kararlılığı ile kendini diğer insanlardan daha farklı ve değerli kılar. Âşığın ulaşmak istediği ve hayatının amacı hâline getirdiği tek varlık, sevgilidir. Bundan dolayı davranışının ve duruşunun arka planında sevgiliye kavuşma/görme/dokunma/birlikte olma arzusu vardır. İster hakiki ister beşeri aşk olsun âşık için aşktan ve sevgiliden daha kıymetli hiçbir nesne/varlık yoktur. Rintlerin hayatında da aşk önemli bir yer tutar. Aşktan beklentileri farklı olsa da rintler de aşk adamıdır, aşkları konusunda ısrarlı ve kararlıdır.

Arzu ve beklentileri birbirlerinden farklı olduğu için âşıklar ve zahitlerin hayata aynı pencereden bakmaları mümkün değildir. Bir yanda âşık, sevgilisinin dudaklarına kavuşmayı arzularken; diğer yanda zahit, Kevser suyunun talibi olmuştur. Sarhoş şaraptan, ayık olanlar da su içmekten hoşlanır. Âşık ve zahit arasındaki bu çizgi, keskin ve aşılması zor bir çizgidir. Aşağıda verdiğimiz beyitte Bâkî cennetteki nimetleri güzelleştiren şeyin, muhabbet kadehinin tortularının cennet bahçelerine saçılması olarak görür. Bu verilere göre zahitlerin aşk sarhoşlarına olan muhalefeti anlaşılabilir bir durumdur:

Ben lebün müştâkıyam zühhâd Kevser tâlibi
Nitekim meste mey içmek hoş gelür hüşyâre su (Fuzûlî, K. 4/10)

Saçıldı cür'a-i câm-ı mahabbet bâğ-ı Rıdvâna
Suyın Kevser nebâtın ney-şeker hâkin 'abîr itdi (Bâkî, G. 523/2)

b. Rindin Dünya-Ahiret Tercih

Divan şiirinde rint tanımlanırken rindin gününü gün etmek için yaşadığı, dünya zevklerinden faydalanmayı düstur edindiği ifadeleri kullanılır. Gerçek mutluluğu dünyada yaşama arzusunda olan rint, aynı zamanda ruh olgunluğuna da kavuşmak ister. Bunun için maddeye değer vermeme, hayatın zorluklarına sabretme, doğruluk, samimiyet, tevekkül, kanaat, şükür, kimseye minnet etmeme gibi zahitlerin de sahip olduğu özellikleri üzerinde barındırır. Fakat o, bu özellikleri kendi meşrebine göre yorumlamış ve bu unsurlar tasavvufteki asıl amacından uzaklaşarak rint için bir araç hâline dönüşmüştür (Sucu, 2014:66). Yani rintler, dünya ve ahiret hayatı ile ilgili tercihlerini dünyadan yana kullanmışlardır. Onlar dünyanın zevk

ve eğlencelerine aşına oldukları için dünyevi arzulardan vazgeçemezler. Onlara göre içinde bulunduğumuz dünyanın nimetlerinden faydalanmak dururken ölümden sonraki hayatın nimetlerine kavuşmayı arzulamak anlamsızdır.

Fuzûlî; rintlerin bu dünyada içilen şarabın, öbür dünyada da yeterli olacağına inandığını ve onların Kevser suyunu içmeye yönelik bir arzuları bulunmadığını söyler. Rintlere göre zahitlerin cennette karşılaşmayı umdukları gül yüzlü sevgili saki, Kevser de şaraptan başka bir şey değildir. Belki de bu inançlarından dolayı âşıklar, vaizlerin cennet bahçesini övmelerinden etkilenmezler ve sevgililerinin güzel yüzlerini cennete tercih ederler. Yine Fuzûlî; âşıkların, aşk âleminin süsü, dert meyhanesinin sarhoşu, dünya bahçesinin çılgın bülbülleri olduğunu ve onların hiçbir şekilde dünyadan vazgeçmeyi göze alamayacağını dile getirir. Hatta o; dinî değerlerin ön plana çıktığı, manevi duyguların kabardığı, cennet kapılarının açıldığına inanılan Ramazan ayında bile meyhanelerin kapılarına kilit vurulmasının anlaşılması bir durum olduğunu söyler:

Ukbâda Kevser istemesin rind-i mey-gede
Dünyâda bes değil mi mey-i ergavân iç (Fuzûlî, G. 106/4)

Havz-ı Kevserden ki derler Ravza-i Rıdvânda var
Sâkî-i gül-çihre vü câm-ı musaffâdır garaz (Fuzûlî, G. 140/2)

Zevksiz lâzım çıka dünyâdan ol dünyâ-perest
Kim ana dünyâdan ancak zevk-i dünyâdır garaz (Fuzûlî, G. 140/4)

Ögmesün ‘âşıklara vâ‘iz riyâz-ı cenneti
Bâğ-ı hurrem olmaz ehl-i ‘aşka dîdârun gibi (Bâkî, G. 485/5)

Biz ‘âlem-i ‘aşk ‘âlem-ârâlarıyız
Mey-hâne-i derd dürd-peymâlarıyız
Gül-berg-i nedâmet çemenidir ‘âlem
Biz bu çemenin bülbül-i şeydâlarıyız (Fuzûlî, Rb. 5)

Ramazân ayı gerek açıla cennet kapısı
Ne revâ kim ola mey-hâne kapısı bağlı (Fuzûlî, G. 243/4)

c. Dünyanın Kararsız Bir Yer Olması

Dünyanın hem kendi hem de güneşin etrafında dönmesi, onu kararsız bir karaktere büründürmüştür. Necâtî, bir anı bile birbirini tutmayan bu dünyada gurura ve kibre kapılmanın, akılsızlıktan başka bir şey olmadığına inanır ve bugün yüksekte bulunanların yarın ayağa düşebileceklerini düşünür. Bununla birlikte o, rint-meşreplerin sevgililerini kaybedebileceği gibi, sırtlarını imanlarına dayadıklarını söyleyen zahitlerin de imanlarının ellerinden kayıp gidebileceğini söyler. Çünkü bu dünyada kalıcı olan hiçbir şey yoktur; ne güneş kalıcıdır ne gece. Bu dünyaya gelen ne varsa gitmesi takdir edilmiştir. Bundan dolayı rintler, vefasız dünyanın karakterini bildikleri için yapacakları ne varsa hemen yapıp ertelememişlerdir:

Ko gurûrî zâhidâ dünyâ değildir ber-karâr
Ne sen îmân ile kalursın ne oğlan ile ben (Necâtî Bey, G. 402/6)

Geçer kalmaz zemândur bu güneş gibi ayândur bu
Vefâsı yok cihândur bu öpül ‘ömrüm kocul cânım (Necâtî Bey, G. 354/4)

d. Dünya Nimetlerinden Faydalanmak

Maddi ve fiziki bir gerçekliği bulunmayan insan nefsi, insanın ruhsal yönünü ortaya çıkaran, ölümsüzmüş gibi davranmasına neden olan bir özdür. Maddi bir varlığı olmadığı hâlde insanın duygu, düşünce ve arzularını belirleyebilen bir güce sahiptir (Aktaş, 2013: 13). Felsefecilerin bedene hareket veren, herhangi bir cismi bulunmayan, bir cevher olarak değerlendirdikleri nefis; akıl, ruh ve istek ile ortaya çıkar (Aydın, 1999: 396). Hem güzel hem çirkin davranışlara kaynaklık ediyor olması ve insanları kontrol eden gücü elinde bulundurması nefsi önemli kılmaktadır (Aktaş, 2013: 29).

Nefsani arzular ve ihtiraslar, dinî norm ve ibadetlerin uygulanması noktasında insanın önünde duran en büyük engellerdendir. Yaradılış itibariyle nefsin arzularına düşkün olan insanın dünyevi anlamda yapmayı arzuladığı fiillerin çoğu ayet ve hadislerde belirtildiği üzere haram kılınmıştır. Bütün yasak ve uyarılara rağmen insan, dünyevi arzularının peşinden koşmaktan vazgeçememektedir.

Rint, dünyanın insana sunduğu güzelliklerden faydalanmanın ve bu ikramların kıymetini bilmenin gerekliliğine inanır. Onlar, dünyadaki bir günlerini bile boşa geçirmeden, eğlence ve mutluluğun peşinden koşmayı, gününü gün etmeyi amaçlamışlardır. Rintlere göre zamanın sunduğu nimetleri vakti geçmeden elde etmek, her mevsimin gereklerini yerine getirmek için uğraşmak gerekir. Örneğin baharın gelişiyle birlikte yeşile bürünen bahçelerde gezinip şarap içmek, onlar için zorunlu bir hâldir. Bâkî'nin beytinde her yerin kendine özel bir güzelliği bulunduğu; sevgilinin ve şarabın varlığının dünyada bulunmak için yeterli bir neden olduğu vurgulanır. Rint-meşreplilerin hayatlarının merkezinde şarap ve sevgili fikri vardır. Bu düşünce onları cenneti ve Kevser suyunu düşünmekten uzak tutar. Onların ulaşmak istediği tek şey şarap ve sevgili olduğu için bundan başka bir düşünceye kapalıdır. Necâtî, dünyada akıbetin belli olması durumunu, kendilerinin şaraba ve sevgiliye olan düşkünlüklerinin bir nedeni olarak görmektedir. Şair, kadehin üzerindeki şarap kabarcığına dikkat çeker ve rintlerin sonunu bu hava kabarcığının durumuna benzetir. Ona göre rintlerin, sürekliliği olmayan dünya ile birlikte kendi ömürlerinin de sona ereceğini bilmeleri, bu duygu ve düşünceyle yaşamalarını bir bakıma zorunlu kılmıştır. Akıbet bellidir ve şarap içmeye devam etmek gereklidir. Rintlerin, dünya ve cennet nimetleri konusundaki tavırlarının net olduğu aşağıda verdiğimiz beyitlerde görülmektedir. Onlar, dünyada gül yüzlü sevgililerin içinde olduğu gül bahçesini yeterli görüp cennet bahçelerini ve hurileri zahide bırakmışlardır. Özellikle Necâtî, bu konuda oldukça hassas olup kesin bir tutum sergiler; cennet ve cennete ait unsurlar ile kendi arasına aşılması mümkün olmayan bir duvar çeker. O, cennete karşı ilgi duymasının imkânsız olduğunu ve böyle bir durumun gerçekleşmesi hâlinde kendisini adam olarak görmeyeceğini ifade eder:

Sâkî cihân bezendi zümürürd bisât ile
Âl etme al eline yine lâle-vâr lâ'l (Ahmed Paşa, K. 12/9)

Riyâz-ı hüsnde olmuş o la'l-i nâb lezîz
Cihân içinde bilürsin olur şarâb lezîz (Bâkî, G. 45/1)

Müdâm dünyede fikrüm şarâb u dil-berdür
Ne teşne-i mey-i Kevser ne mâ'il-i hûram (Fehîm, K. 14/30)

Kadeh nûş eyle kim bâd-ı havâdur âkıbet sâkî
Habâb-ı mey sana örnek değil mi sâgar-ı Cemden (Necâtî Bey, G. 403/3)

Hoşdürür gül yüzlülerle bana gülşen gûşesi
Zâhidâ hûriler ile cennet-i Me'vâ sana (Necâtî Bey, G. 12/3)

Âdem değilin aldanur isem cinâna ben
Ne dânesini isterem anun ne dâmını (Necâtî Bey, G. 627/6)

e. Mal-Mülke Önem Vermemek

Dünya, gidenlerin bir daha geri dönmediği bir meclise benzer. Bundan dolayı dünya malına değer vermek, onunla gururlanmak doğru değildir. Dünya menfaatlerinden kaçınmak, onu arzulamaktan üstün görülmüştür. Zaten rintlerin mayasında aşk vardır ve hayata aşk ile bakarlar. Onlara göre mal mülk ve ev bark gibi maddi değeri olan her şeyden vazgeçip aşk yolu takip edilmelidir:

Ki gördüm cihân bezmi bâkî degil
Giden gelmez ayruk mülâki degil (Ahmed Paşa, K. 2/49)

Mâle magrûr olma ey hâce ki bu dünyâ diyen
Sencileyin nice baykuş uçuran vîrânedür (Necâtî Bey, G. 60/4)

Nakş-i zâ'ildir umûr-ı dehre kılma i'tibâr
Olsa hâsıl fakrdan hüzn ü gınâdandır ibtihâc (Fuzûlî, G. 49/6)

Edvâr-ı zaman dâ'ire-i hayret imiş
Esbâb-ı cihân mehâlik-i mihnet imiş
Dünyâya heves etmemek etmekden yeğ
Çü evveli hırs u âhiri hasret imiş (Fuzûlî, Rb. 14)

'Aşk câminı tut cihândan geç
Kıl Necâtî mey ile def'-i melâl (Necâtî Bey, G. 340/5)

Rehne ver esbâbı rind ol geçme zâhid bâdeden
Ol sebeble hem halâs ol sıklet-i seccâdeden (Fehîm, G. 234/1)

Mülk-i tecrîddir ferâgat evi
Terk-i mâl eyle hânümândan geç (Fuzûlî, G. 51/3)

Âşıklar, sevgilinin diyarının dilencisi olmuşlardır ve kendilerini mutlu etmeyecek olan dünya malını istememektedirler. Fuzûlî'ye göre sarhoşlar dünya için gam çekmeyi bir kenara bırakmışlardır:

Gayra 'arz et her ne esbâbın ki var ey dehr-i dîn
Ben ki ehl-i zevkim esbâb-ı melâli n'eylerim (Fuzûlî, G. 208/2)

Ey hoş ol mest ki bilmez gam-ı 'âlem ne imiş
Ne çeker 'âlem için gam ne bilir gam ne imiş (Fuzûlî, G. 135/1)

Dünyalık şan ve şöhrete değer vermeyen rintler, mal mülk edinmek için de endişelenmezler. Onlar âşıkların dünya nimetleriyle ilgilenmesini doğru bulmazlar. Bundan dolayı insanı dünyaya bağlayan ne varsa hepsinden sıyrılmışlardır. Kendilerine nasıl davranılıyorsa aynı şekilde karşılık vermenin gerekliliğine inanırlar; yani tanıdığa tanıdık, yabancıya yabancı gibidirler:

İ'tibâr etme mülk-i dünyâya
İ'tibâr-i 'ulüvv-i şândan geç (Fuzûlî, G. 51/4)

Fuzûlîni melâmet eyleyen bî-derd bilmez mi

Ki bâzâr-i cünûn rüsvâlarında neng ü nâm olmaz (Fuzûlî, G. 123/7)

‘Uşşâka degil kayd-ı alâyık lâyık
Hergiz gam-ı rûzgâr çekmez ‘âşık
Kayd-ı gam-ı rûzgâr bir ‘illettir
Ol ‘illete ‘aşktır tabîb-i hâzık (Fuzûlî, Rb. 74)

Çekme ‘âlem kaydını ey ser-bülend-i fakr olan
Saltanat tahtına erdin bend ü zindânı unut (Fuzûlî, G. 39/5)

Fâriğüz kayd-ı cihândan ‘âşık-ı dîvâne yüz
Âşînâyâ âşînâ bîgâneye bîgâne yüz (Fehîm, G. 134/1)

Rintlerin makam ve mevki beklentileri yoktur. Çünkü onlar insanları oyalayan, dünya saltanatının vereceği gururdan kurtulmanın gerekliliğine inanırlar. Bundan dolayı dünya işleriyle ilgilenmeyen rintlere külhan köşesi, saltanat tahtından daha güzel görünmektedir ve onlar dünya menfaatlerini iki kadeh karşılığında değiştirmekten çekinmezler:

Eyâ sûfî kalenderdür Necâtî
Öşünmez mansıb ile câh ile ol (Necâtî Bey, G. 341/5)

Yüzüme bak gözünü aç gurûr-ı saltânatdan geç
Nice begler uyutmışdur cihân efsânedür dirler (Necâtî Bey, G. 61/4)

Kayd-ı ‘âlemden halâs ol câm-ı mey nûş eyle kim
Niceler nâ-bûd olur dünyâ bu dünyâdur yine (Bâkî, G. 455/5)

Ey Fuzûlî odlara yansın bisât-i saltanat
Yiğdir andan Hak bilir bir gûşe-i gül-han bana (Fuzûlî, G. 16/7)

Dehrin iki kadehle değış kâr u bârını
Bilme cihân umûrunu rind-i cihân isen (Şeyh Gâlib, G. 183/4)

Bâkî’ye göre devrin sunduğu mevki ve makama aldanmamak ve alçak dünyanın kahrını çekmeden yaşamak gerekir. Çünkü akıllı insan, dünya hayatı için gururlanmaz ve hiç kimsenin bir pay alamadığı dünyanın işvesine aldanmaz:

Aldanma câh u bahtına kalmaz bu rûzgâr
Bâğ u bahârı n’eyledi bâd-ı hazânı gör (Bâkî, G. 77/4)

Gam-ı devrân-ı dünü çekme yüri
Bâkiyâ ol hemîşe mest ü harâb (Bâkî, G. 19/6)

Gerdûn-ı dûna ‘âkıl isen kılma i‘timâd
Dönsün piyâle devr-i kamerden budur murâd (Bâkî, G. 38/1)

‘Âkıl oldur gelmeye dünyâ metâ‘ından gurur
Müddet-i devr-i felek bir demdür âdem bir nefes (Bâkî, G. 211/4)

‘İşve-i dehre gönül virmez o kim ‘âkıldur
Almadı behre begüm kimse bu dünyâdan bil (Bâkî, G. 299/4)

Dünyayı terk etmeyi alçaklık olarak değerlendirenlerin aksine, rintlerin gözünde ne dünya ne de ahiret vardır. Onlar dünya ve masivayı terk edenlerle birlikte hareket ederler. Kendini beğenmişlerle hiçbir bağları bulunmamaktadır:

Terk-i dünyâ-i denî halka tedennî görünür
Çeşm-i ‘uşşâka ne dünyâ vü ne ‘ukbî görünür (Bâkî, G. 74/1)

Ehl-i terkin kuluyuz oldur bize cândan ‘azîz
Yûsuf ise hod-fürûş anunla yok bâzârımız (Fuzûlî, G. 112/5)

Dünyanın kudretli görünüşüne aldanmamak gerekir. Necâtî; dünyanın, hiç kimseye yâr olmamış, vefasız bir kalleşe benzediğini söyler:

Ey Necâtî ‘izzet-i dünyâyâ bakma merd isen
Bir vefâsız kahbedir dünyâ ki hîç varmaz ere (Necâtî Bey, G. 499/5)

İnsan, bulunduğu sosyal konumun kendisine sağladığı güzelliklerden faydalanmak isteyebilir. Bunda şaşırılacak bir durum yoktur. Bununla birlikte bireylerin itibar elde edebilmek için diğer insanlardan farklı olarak kendilerine özgü kıyafetler giymelerinin doğru olmadığı düşünülmektedir. Özellikle dinî kisveler ile toplumda itibar elde etmeye çalışmak ikiyüzlülük olarak değerlendirilmiştir. İşte Bâkî, başlarına sarık takarak gezen hocaları eleştirmiş ve onların kendilerini tanıtmaları için kadehin yeterli olacağını söylemiştir. Aynı minvalde rintler sultan olmak yerine, dost yolunda dilencilik yapmayı tercih etmişlerdir. Çünkü onlar kendi dünyalarının taşsız padişahlarıdır:

Hâce ursun başına destâr-ı mermerşâhîyi
Lâubâlî ‘âşıkun farkında bir sâgar yiter (Bâkî, G. 49/3)

Terk eyle varı dost yolına gedâlık it
‘Âlem içinde başı açık pâdişâlık it (Necâtî Bey, G. 31/1)

f. Dış Görünüşe Önem Verenleri Eleştirmek

Aşkın kontrolüne girmiş insanlar, normal davranışlar sergileyemezler. Çünkü aşkın olduğu yerde akıl kıymetini yitirir. Âşıklar aklın; menfaatleri peşinde koşan, dış görünüşe önem veren ve aldanan insanlara lazım olduğuna inanır. Aşağıdaki beytinde Necâtî, âşığın tek gayesinin aşkın/aşkınin gereğini yapmak olduğunu söyler. Dünya, cennet ve cehennem onu ilgilendirmez. Şaire göre, cennete girmek için uğraşan insanlar akla taliptir ve dış görünüşü önemserler; fakat âşık bunlardan uzaktır. Aşkın karşısında saf tutan zahitler ise dış görünüşe önem verir ve görünüşleriyle dünyada bir itibar elde etmenin peşindedirler. Oysa Bâkî, cennete girmek için ağırlıklardan kurtulmanın gerekli olduğunu ve bu yüzden zahitlerin cübbe ve sarık gibi kendilerine itibar sağlayan nesnelere kurtulmaları gerektiğini ifade eder:

Sûfiyâ ‘aklı sana ben ‘aşka yârem kim olur
Ehl-i Cennet hûş-yâr ü tâlib-i dîdâr mest (Necâtî Bey, G. 29/4)

Zâhid ol sıklet ile uçmaga hazırlanma
Çıkar ol cübbe vü destârı biraz hıffet bul (Bâkî, G. 307/5)

g. Masiva Kaydından Uzak Olmak

Dünyadaki mal mülk ve servete düşkünlük, kibir, gösteriş, riya, haset; ibadet ve güzel davranışlar masiva olarak değerlendirilir. Kibir, gösteriş, servete düşkünlükten uzak olan rintlerin masiva diye bir kaygıları yoktur. Fuzûlî, masivayı önemseyen insanların aşktan bahsetmelerin gereksiz olduğunu ve nasıl ki cehaletin zirvesinde bulunan kişilerin irfandan söz etmeleri doğru değilse, masiva kaydından kurtulamayandan da âşık olamayacağını ifade eder:

Fuzûlî ‘âlem-i kayd içre sen dem urma ‘aşkından
Kemâl-i cehl ile da’vâ-i ‘irfân eylemek olmaz (Fuzûlî, 254 G. 115/7)

h. Dünya ve Ahireti Önemsememek

Din; toplumun sosyal ve kültürel yapısı, maddi imkânları, dünyadaki mevki ve makamları, dünya ve ahirete bakışları gibi insanları doğrudan ve dolaylı olarak birçok yönden etkilemiştir. İnsanların bazısı sadece dünyayı amaçlayan bir yol izlerken, bazıları da dünyayı bir kenara bırakıp ahireti kazanmayı hedeflemiştir. Âşıklar ve rint-meşrepliler dünya ve ahiret kazancını gözetmeden yaşamalarına rağmen zahitlerin ahireti tercih etmelerinde hem dünyada elde edecekleri itibar hem de cennette kavuşmayı umdukları nimetler etkili olmuştur.

Bâkî, halkın, dünyadan vazgeçmeyi alçaklık olarak kabul ettiğini fakat âşıkların gözüne ne dünya ne de ahiretin göründüğünü söyler. Dünya ve ahiret endişesini bir kenara bırakan sarhoşlar için de durum aynıdır. Fuzûlî’ye göre sarhoşları, içtikleri şarabın vermiş olduğu zevkten başka bir şey ilgilendirmez. Onlar için dünya hayali ve ahiret endişesi anlamsızdır. Gâlib ise rintlerin iman ve küfre eşit mesafede durduğunu ve her ikisinden de hoşnut olmadığını söyler. Bununla birlikte Fuzûlî aşağıda verdiğimiz rubaisinde, ecel vakti geldiğinde rintlerin kabirlerinde bile şarap içip sarhoş bir şekilde kıyameti bekleyeceklerini, böyle davranarak dünyadayken azap endişesi ve hesap fikri taşıyanlar gibi huzursuz olmayacaklarını ifade eder:

Terk-i dünyâ-i denî halka tedennî görünür
Çeşm-i ‘uşşâka ne dünyâ vü ne ‘ukbî görünür (Bâkî, G. 74/1)

Ey hoş ol ser-mest kim gönlünde zevk ü şevkten
Âhiret endişesi dünyâ hayâlî kalmadı (Fuzûlî, G. 266/6)

Ey pâdişeh-i murâd-bahş-ı efrâd
Mevlâ-yı cemî’-i evliyâ-yı emcâd
Ne küfr ü ne îmân ile oldum hoşnûd
Feryâd sana bu nâ-talebden feryâd (Şeyh Gâlib, Rb. 24)

Hoş ol ki çekem dem-i ecel bâde-i nâb
Ser-mest yatam kabrde tâ rûz-i hisâb
Gavgâ-yı kıyâmetde duram mest ü harâb
Ne fikr-i hisâb ola ne idrâk-i ‘azâb (Fuzûlî, 429: Rb. 47)

i. Kaderin Hükmünden Uzak Durmak

Kaderin hükmü, kesin ve değiştirilemezdir (Aktepe, 2012:83). Kaderin değişmemesi, kaliteli yaşam sürmeyen bireyler için sıkıntılı bir durumdur. Fehîm, şarabın, insanın gönlünü bir nebze neşelendirdiğini fakat gönlün asıl isteğinin bu olmadığını söyler. Onun isteği; insanın hayatına şekil veren, insanı sınırlayan, hareket alanını kısıtlayan ve mutluluğun önündeki en büyük engel olan kaderin hükmünün kendisinden uzak olmasıdır. Böylece gönül huzura kavuşacaktır:

Neşve-i bâde ile sanma sürür ister dil
Kendüden hükm-i kazâ havfını dür ister dil (Fehîm, G. 188/1)

Cennet ve Cehennem Algısı

a. Güzelliklere Kavuşmak İçin Beklemenin Gereksiz Olduğuna İnanırlar

Dünyada yaşayan insanların hemen hepsi bir beklenti içindedir. Zaman zaman istekler değişse de bu beklenti hâli ölüme kadar devam eder. Zahitler de yaptıkları ibadetler karşılığında cennete girmeyi, orada hurilerle birlikte olup Kevser suyundan içmeyi beklerler. Bunu elde edebilmek için dünya hayatındaki zevkusefadan mahrum kalıp bıkmadan usanmadan

ömürlerini ibadet ile geçirirler. Oysa Bâkî, zahitlerin cennette ulaşmak istedikleri şeyler için bu kadar çabalamalarının gereksiz olduğunu düşünür. Çünkü onların cennette istediği huri ve Kevser suyundan kastettikleri, güzeller ve şarap ise, bunlar hâlihazırda dünyada mevcuttur. Bu yüzden dünya nimetlerinden mahrum kalmak yerine dünyadaki güzellerin zevkini sürüp rahat bir hayat yaşamak gereklidir. Bununla birlikte Necâtî; sevgiliyi arzulayanların, sevgilinin güzelliği karşısında zaman kaybetmekten korktuklarını ve bu güzellik uğruna cennet arzularından vazgeçtiklerini söyler:

Hûr u Kevserden mey ü mahbûb ise maksûd eger
‘Ayş u nûş esbâbı hep hâzır müheyyâ bundadır (Bâkî, G. 157/2)

Zâhidâ terk etme şâhidler visâli râhatın
Ger ibâdetten hemîn gilmân u havrâdır garaz (Fuzûlî, G. 140/3)

Şol ki yârı hoş görüb komaz bu günü yarına
Cenneti dîdâra satar ‘aşk ola dîdârına (Necâtî Bey, G. 504/1)

b. Cennet İçin Şarap ve Sevgilinin Terk Edilmesini İsteyen Vaiz Eleştirisi

Rintler, cennet için bile olsa şarap ve sevgiliden vazgeçmek istemezler. Oysa kaba sofuluk yapan zahitler, şarap yasağından bahsetmeyi ve âşıkları ayıplamayı alışkanlık hâline getirmişlerdir. Şarap ve sevgiliyi terk etmeyi, cennete gitmek için olmazsa olmaz şart olarak sunarlar. Cennete ulaşmak uğruna dünya güzelliklerini görmezden gelen zahit, mutsuz ve zor bir hayat yaşamayı tercih etmiştir. Hâlbuki cennetten bahseden ayetlerde huriler, Kevser suyu ve bahçeler geçmektedir. Fuzûlî, dünyada da karşılığı bulunan bu güzellikler için rintleri ve âşıkları bu kadar ayıplamanın, onları huzursuz etmenin doğru olmadığını düşünür. Fakat zahidin herkesi eleştirmek için bahanesi vardır. Şair, zahidin cennete girmek için can vermesi gerektiğini bildiği hâlde, kendi canını vermekten kaçındığı; ayıplama, kınama ve yasak konusunda başkalarına cömertçe davranmalarına rağmen, kendi nefislerini düşünmekten vazgeçemedikleri eleştirisini getirir:

Mey men‘ini eyleyip şi‘âr ey vâ‘iz
Tuttun reh-i ta‘n-i ‘aşk-ı yâr ey vâ‘iz
Terk-i mey ü mahbûb dedin cennet için
Şerh eyle ki cennette ne var ey vâ‘iz (Fuzûlî, Rb. 58)

Cennete zâhid bilir cân vermeden yetmez velî
Câna kıymaz öz temennâsındadır miskîn bahîl (Fuzûlî, G. 180/4)

c. Sevgilinin Yokluğunda Cennetin Bile Anlamını Kaybetmesi

İnançlı insanların birçoğu, cennete ve cennet nimetlerine kavuşmak için yanıp tutuşurlar. Allah’ın emir ve yasaklarına uyarak ibadetlerini yapan insanlar, bunların karşılığı olarak Allah’tan cenneti isterler. Bâkî; şarap, kadeh ve meclisin kurulduğu yere özel anlamlar yükler ve meclis unsurlarını cennetle ilişkilendirir. Onun bakış açısına göre sevgilinin yokluğu, cenneti ve cennete ait unsurları anlamsız kılar. Çünkü hayatı renklendiren, bulunduğu ortama anlam veren sevgilidir. Aşağıdaki beyitte de görüleceği üzere âşıkların hayata bakışlarını, sevgilinin varlığı veya yokluğu belirler:

Şarâb âb-ı hayât u câm-ı zerrîn âfitâb olsa
Cinân içre gerekmez bana cânân olmasa meclis (Bâkî, G. 208/3)

d. Eğlence Meclisindeki Samimiyetin Cennette Bulunmaması

Zamana, mekâna ve toplumların sosyokültürel durumuna göre değişen eğlence kültürü, toplumların dünyaya bakışlarını da yansıtan önemli öğelerdendir. Toplumların dinî ve geleneksel yapıları eğlence kültürü üzerinde etkilidir. Eğlence meclislerinde maddi

imkânlar ölçüsünde kullanılan farklı mekân ve enstrümanlar, meclise bir güzellik katsa da meclisi güzelleştiren asıl unsur katılanların samimiyetidir. Riyakârlıktan uzak olanların oturduğu, hasırdan bir kilim bile olsa, meclise güzellik katar. Rintlere göre ömürleri boyunca yaptıkları ibadetlerin karşılığında zahitlerin gireceği cennette bile samimiyet ve iç huzuru yoktur. Bundan dolayı rintlerin meclisindeki hasır minderin, zahitlerin cennette kurdukları mecliste bulunması mümkün değildir:

Bî-riyâdır bisât-ı ‘ayş u safâ
Sahn-ı cennetde bûriyâ n’eyler (Bâkî, G. 164/4)

e. Cehennem Azabıyla Korkutan Zahide Eleştiri

Rintlerin tercihi dünyadır ve cennete gitmek için hiçbir çaba sarf etmeyeceklerini her fırsatta dile getirirler. Onların cennet arzusu ve cehennem korkuları yoktur. Necâtî, onların cennet nimetlerine karşı herhangi bir ilgisinin olmadığını ve eğer böyle bir ilgileri olursa Allah’tan sevdiklerinin yüzünü kendilerine göstermemesini istediklerini belirtmektedir. Şair, rintleri ve âşıkları cehennem azabıyla korkutan, tehdit eden zahitlerden de bahseder. Onların korkutmaları, saldırmaları, tehdit ve şantajları rintleri hiçbir şekilde etkilememiştir. Rintlerin söz ve davranışlarına bakıldığında cehennem azabı gibi bir korkularının olmadığı görülmektedir. Aslında zahitlerin cehennemdeki azaplardan bahsetmeleri, kendi korku ve endişelerini yansıtmaktan başka bir işe yaramaz. Çünkü âşıklar ve irfan sahipleri sonradan gelecek belalardan dolayı bir hesabın içinde bulunmadıkları için zahitlerin davranışlarından, korkutmalarından etkilenmezler. Necâtî’ye göre zahitler cehennem azabından bahsettikleri zaman rintlerin onlara olumsuz tepki vermesinin nedeni, kendi içlerinde sürekli yanıp tutuşan ayrılık ateşinin cehennem ateşinden farksız olduğunu düşünmeleridir. Dünyada iken cehennem azabıyla eş bir azap ile imtihan edilen insanların cehennem ile korkutulması ve onların bundan korkacağıının düşünülmesi abesle iştigaldir. Sürekli eleştirerek ve korkutarak insanları yıldırma ve gittikleri yoldan döndürme amacı güden zahitlerin bu tavrı, rintleri yolundan çevirememiş fakat onları usandırmıştır. Öyle ki Galip’e göre zahitlerin bu tavrı rintleri, rahmetinden ümit kesilmeyecek olan Allah’ın rahmetinden ümit kesecek duruma getirmiştir. Rintlerin korkmayacaklarını bildikleri hâlde zahitlerin bu şekilde davranmaya devam etmelerinin altında böyle bir neden yatıyor olabilir:

Vâ‘iz evsâf-i cehennem okur ey ehl-i vera‘
Var anun meclisine gör ki cehennem ne imiş (Fuzûlî, G. 135/3)

Mü‘ezzin nâlesin alma kulağa düşme teşvîşe
Cehennem kapısının açtırma vâ‘izden haber sorma (Fuzûlî, G. 249/4)

Zâhidâ dünyâ değil meyl eyler isem cennete
Sevdüğümün yüzün Allâhum bana göstermesün (Necâtî Bey, G. 390/4)

Eydünüz ‘uşşâkı zâhid nâr ile korkutmasun
‘Ârif olan irteye kalan belâdan korkmaz (Necâtî Bey, G. 225/2)

Vâ‘izâ nâr ‘azâbı ile beni korkutma
Şol cehennem didüğün âteş-i hicrân değila (Necâtî Bey, G. 500/4)

Ateş-i dûzahla ey vâ‘iz ko tehdîdi yeter
Nâ-ümîd-i rahmet-i Rabb-ı Gafûr etdin beni (Şeyh Gâlib, G. 333/7)

Zahitler, rintlerin hoşlanmadığı şeyleri büyük bir şevk ve heyecanla yaparlar. Rintleri huzursuz etmek için her türlü gayreti gösterirler. Mutluluk sarhoşu olan rintlerin yanında gam

şarabından, kendinden vazgeçmiş insanların yanında hesaptan, meyhane ehlinin yanında ise cehennem azabından bahsetmelerinin nedeni de budur. Fakat gelecek kaygısı ve hesabı olmayan rintlerin böyle bir endişe ve korkusu yoktur:

Safâ ser-hoşlarına gam şarâbın anma ey zâhid
 Özün saymazlara Mahşer hisâbın anma ey zâhid
 Hudâ sâ'illerine çok cevâbın anma ey zâhid
 Harâbât ehline dûzah 'azâbın anma ey zâhid
 Ki bunlar ibn-i vakt olmuş gam-ı ferdâyı bilmezler (Ş. Gâlib, Thms. 8/2)

f. Sırat Köprüsünden Korkmamak

Hz. Peygamber sırat köprüsü ile ilgili şunları söylemektedir:

“Cehennem üstünde bir uçtan bir uca sırat köprüsü kurulur. Ümmetiyle bu sıratı ilk geçen ben olacağım. O gün peygamberlerden başkası konuşmayacaktır. O gün peygamberlerin söyledikleri; ‘Allah’ım selamet ver, Allah’ım selamet ver’ olacaktır... İnsanlar amelleri sayesinde oradan geçerler. Bir kısmı ameli ile kurtulacak, bir kısmı da cehennemdeki hurma dikenine benzer dikenlere takıldıktan sonra kurtulacaktır.” (Soysaldı, 2001: 71).

Cehennem üstünde kurulacak olan sırat köprüsü, zihinlerde korkutucu bir görüntü oluşturmaktadır. Dinî vecibeleri yerine getirenlerin bile sırat köprüsü ile ilgili oluşturulan bu imaj karşısında korkmamaları mümkün değildir. Hele gününü gün etmiş, dünyadaki hayatını yiyip içip eğlenmek uğruna harcamış olanların sırat köprüsünden geçmek gibi bir düşüncesi olmamalıdır, diye düşünülebilir. Fakat bu önyargı ve korkular, aslında ömrü boyunca sadece gösteriş ve çıkar için uğraşmış riyakâr dindarlara aittir. Fehîm’e göre sarhoşlar, kadeh kıranlar ve rintler sırat köprüsünden korkusuzca geçeceklerdir. Dünya ve ahiret endişesi taşımadıkları için, onların korkacağı bir şeyleri de yoktur:

Geçer üftân u hîzân bî-muhâbâ mest ü sâgar-zen
 O mecnûndur Fehîm-i merd kim havf-ı sırât itmez (Fehîm, G. 118/5)

g. Meyhane ile Cenneti Aynı Görmek

Sarhoş eden içeceklerin haram kılındığına dair ayetler ve hadislerle dayanarak şaraba karşı tavrını belirleyen halk, şarap içenleri cehennemlik olarak nitelemektedir. Halkın aksine aşağıdaki beytinde Fuzûlî, şarabın haram olup olmamasını umursamadığını, İslam’ı bihakkın yaşayan insanların girmeyi umut ettiği cennetteki güzellikleri meyhanede bulunduğunu ifade eder. Rint-meşrep olmayanlar şarap içenlerin cehennemlik olduklarını ifade ederken, rintler huzur içinde şarap içtikleri meyhaneyi cennetten bir köşe olarak görür. Tezat görünen bu durum onların hayatının en önemli hakikatidir. Ayrıca şair, eğer günah olsaydı Allah’ın kendisini meyhaneye bırakmayacağını ifade ederek meyhanede bulunmasının Allah’ın bir takdiri olduğunu düşünmektedir:

Fuzûlî bâde-hârî düzâhî der halk hayrânım
 Ki Hak niçin salıpdır cennete mey-hâne evbâşın (Fuzûlî, G. 228/5)

h. Dosttan Ayrılmanın Cehennem ile Özdeşleştirilmesi

² “Sana içkiyi ve kumarı sorarlar. De ki: “Onlarda hem büyük günah, hem de insanlar için (bazı zahiri) yararlar vardır. Ama günahları yararlarından büyüktür.” Yine sana Allah yolunda ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: “İhtiyaçtan arta kalanı.” Allah, size ayetleri böyle açıklıyor ki düşünesiniz.” (Bakara 2/219)
 “Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz. Şeytan içki ve kumar yoluyla ancak aranızda düşmanlık ve kin sokmak; sizi, Allah’ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık (bunlardan) vazgeçtiniz değil mi?” (Maide, 5/90, 91)
 “Hz. Peygamber (s.a.v.) şarapla ilgili olarak şu on kişiye lânet etti: Şarap yapmak için sıkana ve sıkıtrana, içene ve sâkilik yapana, taşıyana ve taşıtana, satana ve satın alana, bağışlayan ve parasını yiyene.” (Özer, 2010: 63)

Zahitlerin mütemadiyen cehennemden ve cehennem azabından bahsetmesi, insanların hem korkmalarına hem de dinden soğumalarına neden olmaktadır. Her konuşmasında sanki cehennemi görmüş gibi anlatan vaizler, dünyadaki dostlardan ayrılmanın verdiği acıyı bilmedikleri için böyle rahat rahat konuşurlar. Oysa dostlardan ve sevgililerden ayrılmak cehennemden gelmiş bir felaket gibidir. Bundan dolayı Fuzûlî; âşıklar için sevgiliye ve dosta kavuşmayı, cennetteki Kevser suyundan daha lezzetli olarak değerlendirmektedir:

Cehennem hâlini görmüş gibi şerh etdi bir vâ'iz
Fırâk-ı dostân âfet gibi geldi cehennemden (Necâtî Bey, G. 403/2)

Âteş-i berk-i fırâkın nâr-ı dûzah tek elîm
Cür'a-ı câm-ı visâlin âb-ı Kevser tek lezîz (Fuzûlî, G. 65/2)

i. Riyakârlığın Sonu: Cehennem

Gösteriş ve riya, geçmişten günümüze, hayatın hemen her alanında varlığını sürdürmüştür. Elinde bulundurduğu gücü/iktidarı kaybetmek istemeyen bireyler, dinî kisvelere bürünerek güçlerini/iktidarlarını perçinlemişlerdir. Riyanın bu şekilde dindarlığa eklememesi ile birlikte toplum, samimiyetten uzaklaşmış bireylerin oluşturduğu bir kalabalıktan ibaret olmaya başlamıştır. Böylece iç dünyasından uzaklaşmış, sadece dışa dönük bir Müslüman profili ortaya çıkmış ve insanlar dini, kendi kişisel menfaatlerini korumak ve maddi kazançlar elde etmek amacıyla işlevsel bir konuma getirmiştir. Fonksiyonel ve menfaate dayalı bu anlayışı sahiplenenler, bir yolunu bulup dini kullanmaya çalışmışlardır.

Cemiyet içinde kendini dindar biri olarak göstermenin; sosyal bir statü elde etme arzusu, imaj ve gösteriş, mahalle baskısı, kınanma ve dışlanma korkusu, güvenilir olmayan sosyal ortam, zengin olma hırsı, maddi menfaatler gibi bireysel ve toplumsal birçok nedeni bulunmaktadır. Dünyevi arzu ve isteklere kavuşmak için ibadet ve dinî faaliyetleri herkesin görebileceği şekilde yapmak, kendisi gibi düşünmeyen insanları aşağılamak riyakârlıktır³. Riyakârlar, ibadet yaparken Allah'ın rızasını kazanmaktan öte dünyaya ait geçici menfaatleri kazanmayı veya kaybetmemeyi öncelerler. Onların samimiyetten uzak, gösterişle süslenmiş bu davranışları büyük bir sahtekârlık örneğidir. Çünkü insanların göreceği, duyacağı şekilde ibadet edenler, bunun karşılığını da insanlardan beklerler. Temelde bozuk olan bir davranışın, insanların beğenisini kazanabilecek şekilde süslenerek sunulması, bireysel başlayan riyakârlığa toplumun da ortak olmasına neden olmuştur (Okumuş, 25-26).

Zahitler, riyakârlığı ahlak edinmişlerdir. Fakat kendilerine riyakârların cehennemlik olduğu söylendiğinde, onlar bunun gerçekleşeceğine inanmazlar. Necâtî'ye göre zahitler, bu durumu ancak cehenneme gittikleri zaman anlayacaklardır. Şair, kendilerini diğer insanlardan farklı gösteren zahitlerin, güzellerin cennete benzeyen mekânlarını bırakıp gitmeleri durumunda, onlara engel olunmaması gerektiğini ve zaten onların bu mekânlara layık olmadıklarını, cehenneme kadar yollarının olduğunu söylerler:

Zâhidâ ehl-i riyâ dûzahîdür dedigüme
Eger inanmaz isen uşta varasın göresin (Necâtî Bey, G. 400/3)

³ “Ey iman edenler! Allah’a ve ahiret gününe inanmadığı halde insanlara gösteriş olsun diye malını harcayan kimse gibi, sadakalarınızı başa kakmak ve gönül kırmak suretiyle boşa çıkarmayın. Böylesinin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan ve maruz kaldığı şiddetli yağmurun kendisini çıplak bıraktığı bir kayanın durumu gibidir. Onlar kazandıklarından hiçbir şey elde edemezler. Allah kâfirler topluluğunu hidayete erdirmez.” (Bakara: 264)

Zâhid ederse cennet-i kûy-i habîbi terk

Bi'llâhi mâni' olma ko gitsün cehenneme (Necâtî Bey, G. 545/2)

j. Herkesin Kendi Beklediğini Övmesi

Zahidin cenneti bu kadar övmesine anlam veremeyen Necâtî, onun bu davranışını, cenneti her şeyden çok istemesine ve cennetteki nimetlere kavuşma arzusuna bağlar:

Necâtî cenneti zâhid ögüb göklere çıkarsa

Yerini bekleyen yiger meseldür mâ-tekaddemden (Necâtî Bey, 330: G. 403/7)

Ceza Algısı

Kuran-ı Kerim'de birçok ayette insanların kendi günahından sorumlu olduğu, hiç kimsenin bir başkasının günahından sorumlu tutulamayacağı geçmektedir⁴. Şair, sürekli dinî kurallardan bahseden zahitlerin bu ayetlerden habersiz olmalarının mümkün olmadığını bilir ve işledikleri günahların bilincinde olan rintlere, zahitlerin şarap içmeyi yasaklamak istemelerini eleştirir:

Ben güneş-kârı bu gün men' etme sûfi içmeden

Kim sorulmaz kimseden yarın günâhı kimsenün (Necâtî Bey, G. 300/3)

Sonuç

İnsanlık tarihi kadar eski olan din, birleştirici ve bütünleştirici özelliği ile toplumsal hayatta yerini alır. Bununla birlikte bireylerin din algıları, dine ve/veya kutsala yaklaşımları her zaman aynı olmamıştır. İnsanların bir kısmı ilahi emir ve yasakları sorgusuz sualsiz kabullenirken bazıları ise bu kuralları görmezden gelerek hatta karşı çıkarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Muhafazakâr bir toplumda dinin, insanlar üzerindeki etkisi oldukça fazla olup dinî kurallar birçok yönden insanları kısıtlamakta ve onların özgürce yaşamalarına müsaade etmemektedir. Kurallara, yasaklara ve bir düzen içinde yaşamaya karşı çıkan bireyler, kendilerini zorlayan her kim/ne olursa olsun bu mücadelelerinden asla vazgeçmemişlerdir.

Rindin dine bakışını anlatmaya çalıştığımız çalışmada, "rindin dini" ifadesini kullanmamızın nedeni şiirde güçlü bir şekilde egemenliğini sürdürmüş olan rindin, manzum veya mensur metinlerde karşılaştığımız diğer tiplerden daha farklı ve marjinal özelliklere sahip olmasıdır. "rindin dini", yeni bir din olarak algılanmamalı; dini bir güç ve menfaat aleti olarak kullananlara karşı kendi anlayışıyla mücadele eden rindin dine bakışı olarak algılanmalıdır.

Divan şiirinde olumlu bir tip olarak ortaya çıkan ve o şekilde varlığını sürdüren rint, kendine özgü bir yaşam felsefesine sahiptir. Onun hayata bakışı, dünya ve ahirete yaklaşımı diğer insanlardan farklıdır. Onu toplumdan ayıran en önemli özelliği ise sosyal ve dinî kurallara

⁴ "Kim hidayet yolunu seçerse, bunu ancak kendi iyiliği için seçmiş olur; kim de doğruluktan saparsa, kendi zararına sapmış olur. Hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü üslenmez. Biz, bir peygamber göndermedikçe (kimseye) azap edecek değiliz." (İsra Sûresi: 15) "Gerçekten hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü yüklenemez. Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur." (Necm Sûresi: 38-39). "Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez. Yüğü (günahı) ağır gelen kimse onu taşımak için (başkasını) çağırırsa, bu çağırıldığı akrabası da olsa, onun yükünden bir şey yüklenmez. Sen ancak görmeden Rablerinden korkanları ve namazı kılanları uyarabilirsin. Kim temizlenirse o, kendi menfaatine temizlenmiş olur. Dönüş Allah'adır." (Fatr Suresi: 18). "Kâfirler, iman edenlere: Bizim yolumuza uyun, sizin günahlarınızı biz yüklenelim, derler. Hâlbuki onların hiçbir günahını yüklenecek değillerdir. Gerçekte onlar, kesinlikle yalan söylemektedirler." (Ankebut Sûresi: 12) "Eğer inkâr ederseniz, şüphesiz Allah, size muhtaç değildir. Bununla beraber O, kullarının küfrüne razı olmaz. Eğer şükrederseniz sizden bunu kabul eder. Hiçbir günahkâr diğerinin günahını çekmez. Nihayet hepinizin dönüp gidişi, Rabbinizedir. Yaptıklarınızı O size haber verir. Çünkü O, kalplerde olan her şeyi hakkıyla bilendir." (Zümer Sûresi: 7).

mesafeli durmasıdır. Elbette ki onun bu duruşu, bir yaşam tarzının ifadesidir ve rint, maruz kaldığı her türlü olumsuz tavır/davranış/üslup ve baskıya rağmen çizgisini bozmamıştır. Bir anlayışın tezahürü olan rintlik, toplum tarafından tenkit edilmiş, özellikle dinî ritüellere sıkı sıkı sarılan zahitler tarafından hedef tahtası hâline getirilmiştir.

Müslüman bir toplumda yaşayan rintlerin bu şekilde davranmalarının en önemli nedeni, onlara muhalefet eden insanların samimiyetten uzak olmalarıdır. Riya ve gösteriş ile beslenen zahitlerin bütün tutum ve davranışları da riya ve gösterişten ibarettir. Yaptıkları her türlü eylemden dolayı karşılık beklerler. İbadetlerini bile cennette kavuşmayı hayal ettikleri huriler ve Kevser suyu için yaparlar. Bıraktıkları sakal, giydikleri sarık sadece toplum nezdinde itibar elde etmek içindir. İşte rintlik, bu zihniyetin karşısında duran bir anlayış ve yaşam tarzıdır.

Rintler, dünyanın kararsızlığından dolayı hiç kimse hakkında sabit görüşlü olunmaması gerektiğine inanırlar. Bugün yüksek mevkide olan birinin yarın daha aşağı konumlarda olmayacağını kimse garanti edemez. Öyleyse zahitler de kendi imanlarına güvenmemelidir, zira hiç beklemedikleri bir anda imanlarını kaybetmekle karşı karşıya kalabilirler.

Cennette kavuşmak istedikleri için ölmesi gereken zahit, ölümden korktuğu halde diğer insanları ölümlerle, sırat köprüsü ve cehennem ateşiyle korkutmaktadır. Aksine rintlerin böyle korkuları olmadığı gibi kendileri gibi aşk yolunun yolcularının sıradan çok kolay geçeceklerine inanırlar.

Rindin “din”i aşk, samimiyet ve beklentisizliktir. O, hayata aşk ve samimiyet ile bakar. Cenneti kazanmak için bile olsa ikiyüzlülüğe tevessül etmez ve ikiyüzlü insanlarla kavgaya devam eder. Her ne kadar dünyaya bağlı görünse de dünyayı ve ahireti umursamadan yaşar. Onun için dünyada en önemli şeyler; sevgili, meyhane ve şaraptır. Sevgili ve şaraptan asla vazgeçmezler hatta vazgeçmektense zahitlerin önem verdiği dünyevi veya uhrevi bütün güzellikleri ellerinin tersiyle iterler.

Rintler, zahitlerin dünyadaki güzellikleri bırakıp buna benzer güzelliklere cennette kavuşmak istemelerini eleştirirler. Onlara göre boşa geçirilecek zaman yoktur, fırsat varken güzelleri sevmekten ve şarap içmekten geri durmamak gerekir.

Son olarak rintler, dine de tıpkı hayata baktıkları gibi aşk ve samimiyet ile bakarlar. Dini menfaatlerine alet edenlere karşı mücadele eden rintler, ciddi bir muhalefetle karşılaşılırlar. Toplum ve otoriteyi arkalarına alan bu gruba karşı düşüncelerinden zerre kadar taviz vermezler. Çünkü onun anlayışını oluşturan maya; aşk, samimiyet, kararlılık ve doğallıktan müteşekkildir. Bu özelliklerden uzak olan her türlü anlayışa uzak ve karşıdır. Rint; kendi davasının yılmaz, cesur ve yalnız savunucusu olarak dimdik durmanın onurlu bir temsilcisi olmuştur.

Kaynakça

- Akalın, Ş. H. (2011). *Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aktaş, H. (2013). *Kur'an'a göre nefis eğitimi*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane.
- Aktepe, O. (2012). Kaza-Kader'in mahiyeti ve değişip değişmemesi problemi. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 69-90.
- Âsım, A. (2009). *Burhân-ı Kâti tercemesi*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Aydın, H. (1999). “Kutsa b. Luka ve ruh ile nefis arasındaki ayırım adlı kitabı”, *AÜİF Dergisi*, C.40, s.387-402.
- Bergson, H. (2013). *Ahlakın ve dinin iki kaynağı*. (M. M. Yakupoğlu, Çev.) Ankara: Doğu-Batı.
- Ceyhan, S. (2013). Zühd. *Türkiye diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* (Cilt 44, s. 530-533). İstanbul: TDV.

- Çoştu, F. C. (2015, Aralık). Zaman üzerine bir sınıflama denemesi. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(2), 647-674.
- Demirci, M. (1987). Zahidlik nedir, dünya-ahiret dengesi nasıl kurulur? *DEÜİFD*(4), 105-128.
- Devellioğlu, F. (1997). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Doğan, D. M. (1996). *Büyük Türkçe sözlük*. İstanbul: İz.
- Gümüş, M. Y. (2018). *Klasik Türk şiirinde rintlilik*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- İçli, Ahmet (2013). Fuzûlî'nin Rind ü Zâhid eserinde Rind ve Zâhid değerlendirmeleri üzerine bir inceleme. Muzaffer Akkuş Armağanı. Konya: *Kömen*, s. 21-32.
- Kalkışım, M. (2013). *Şeyh Gâlib Dîvânı*. Ankara: Akçağ.
- Küçük, S. (2011). *Bâkî Dîvânı*. Ankara: TDK.
- Macdonald, D. B. (1988). Din. *İslam ansiklopedisi* (s. 590-591). içinde İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Macit, M. (1997). *Nedîm Divanı*. Ankara: Akçağ.
- Nâci, M. (1987). *Lugat-ı Nâcî*. İstanbul: Çağrı.
- Okumuş, E. (2006), Gösterişçi Dindarlık. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI/2, s
- Öztürk, Y. N. (1993). Zühd. *İslam ansiklopedisi* (Cilt 13). içinde İstanbul: MEB.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (Cilt 3). İstanbul: MEB.
- Parlatır, İ. (2012). *Fuzûlî Dîvânı*. Ankara: Akçağ.
- Pürcevâdî, N. (1998). *Can esintisi İslam'da şiir metafiziği*. (H. Kırlandıç, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Sâmi, Ş. (1989). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Enderun.
- Sevük, İ. H. (1942). *Edebiyat bilgileri*. İstanbul.
- Soysaldı, M. (2001). Kur'an-ı Kerim'e göre ahiret inancı. *Diyanet Dergisi*, 37/4, 59-76.
- Sucu, N. (2007, Aralık). Zâhid-Sûfî tipinin kimliği, Divan edebiyatındaki yeri ve sosyal hayattaki örnekleri. *İSTEM*(10), 227-253.
- Sucu, N. (2014). Hakikatin estetik boyutu tasavvuf ve Divan şiirinin müşterekleri, *II. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Veli Sempozyumu*, Kastamonu.
- Şentürk, A. A. (1996). *Klâsik Osmanlı edebiyatı tiplerinden Sufî yahut Zahid hakkında*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Tarlan, A. N. (1992). *Ahmed Paşa Divanı*. Ankara: Akçağ.
- Tarlan, A. N. (1992). *Hayâlî Dîvânı*. Ankara: Akçağ.
- Tarlan, A. N. (1992). *Necâtî Beg Divanı*. Ankara: Akçağ.
- TDK. (1988). *Türkçe sözlük* (Cilt 2). İstanbul.
- Tümer, G. (1994). Din. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* (Cilt 9, s. 312-320). İstanbul: TDV.
- Tümer, G., & Küçük, A. (1993). *Dinler tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Uludağ, S. (1991). *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. İstanbul: Marifet.
- Üzgör, T. (1991). *Fehîm-i Kadîm* (Hayatı, Sanatı, Dîvân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi). Ankara: AKDİTYK AKM.
- Yıldız, A. "Rind ü Zâhid/Muhâvere-i Rind ü Zâhid/Risâle-i Rind ü Zâhid (Fuzûlî)". *Türk edebiyatı eserler sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/rind-u-zahid-muhavere-i-rind-u-zahid-risale-i-rind-u-zahid-fuzuli>. [Erişim Tarihi: 05 Kasım 2022].

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Gaziantep İli Ağzlarında Ünlü Yuvarlaklaşması¹

The Dialects of Gaziantep Province Vowel Rounding

Ahat ÜSTÜNER^a Emine SOYYİĞİT^{b*}

^a Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Elazığ / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-7814-7200

^b Öğr. Gör. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-4428-6314

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 7 Haziran 2022

Kabul tarihi: 11 Kasım 2022

Anahtar Kelimeler:

Ağız araştırmaları,

Gaziantep ağzı,

Ünlü yuvarlaklaşması

ARTICLE INFO

Article History:

Received: June 7, 2022

Accepted: November 11, 2022

Keywords:

Dialect studies,

Gaziantep dialect,

Vowel rounding

ÖZ

Türk dilinde sözcük kök veya gövdelerinin eklerle birleşmesi, ses uyumları doğrultusunda gerçekleşmektedir. Bir sözcükte yer alan ünlü ya da ünsüz sesler, aynı sözcükte bulunan diğer sesler üzerinde etkili olabilmektedir. Türkiye Türkçesi yazı dilinde bazı istisnalar olsa da ses uyumları daha belirginken, ağızlarda bu durum değişmektedir. Bazı ses olaylarından dolayı ağızlarda standart dilin kuralları dışında kalan özelliklerle karşılaşmaktayız. Bu özellikler, bazen Türk dilinin eski bir döneminin ses özelliklerinin kalıntısı da olabilmektedir. Bu çalışmada Gaziantep ağzında belli bir bölgede görülen ünlü yuvarlaklaşması ve bu yuvarlaklaşmaların sebepleri üzerinde durulacaktır. Gaziantep, coğrafi ve tarihi konumu dolayısıyla Türk dili ve kültürü içinde bazı farklılıklar taşıyan ve önem arz eden bir ilimizdir. Türklerin bölgede yerleşmeye başlamasıyla birlikte Gaziantep ağzının özellikleri oluşmaya başlamıştır. Tarihi bilgilere göre Gaziantep'e Oğuz boyunun en az on sekizi yerleşmiştir. Bu durum, Gaziantep'in söyleyiş özelliklerine de yansımıştır. Bu tarihi derinlik ve coğrafi özellikleri dolayısıyla Gaziantep ağzı ses ve şekil bakımından farklı bir zenginlik kazanmıştır.

ABSTRACT

In the Turkish language, word roots or stems are combined with affixes according to their phonetic harmony. Vowel or consonant sounds in a word can be effective on other sounds in the same word. The merger between the sounds in Turkish is in accordance with the rules of sound harmony. Although there are some exceptions in the written language of Turkey Turkish, this situation changes in dialects, while the phonetic harmony is more pronounced. Due to some sound events, we encounter features that are outside the rules of the standard language in dialects. These features can sometimes be the remnants of the phonetic features of an old period of the Turkish language. In this study, the vowel rounding seen in a certain region in the mouth of Gaziantep and the reasons for these roundings will be emphasized. Gaziantep is an important province with some differences in Turkish language and culture due to its geographical and historical location. As the Turks began to settle in the region, the characteristics of the Gaziantep dialect began to emerge. According to historical information, at least eighteen of the Oghuz tribes settled in Gaziantep, and this situation was also reflected in the pronunciation characteristics of the region. Due to this historical depth and geographical location, Gaziantep dialect has gained a different richness in terms of sound and shape.

¹ Bu çalışma, 01.07.2022 tarihinde, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD'nda savunulan "Gaziantep İli Ağzları" başlıklı doktora tezi çalışmasından yararlanılarak hazırlanmıştır.

EXTENDED ABSTRACT

Dialect studies constitute one of the important study areas of the Turkish language. In such studies, the dialect of a determined region (province, district, village) is examined in terms of phonetic and morphological features and vocabulary based on the texts compiled from the region. Gaziantep is an important residential area both geographically and historically. It is a province with some differences and importance for Turkish language and culture. As the Turks began to settle in the region from the 11th century, the characteristics of the Gaziantep dialect began to emerge. According to historical information, at least 18 of the 24 Oghuz tribes settled in Gaziantep. This situation has enriched Gaziantep's dialect features.

In Turkish, word roots and stems combine with affixes in harmony in terms of sound. Among the vowels and consonants in the word, there is harmony in various aspects such as their exit places, whether the vocal tract is open or closed. The combination of root or stems of words with affixes is mostly shaped according to sound harmony such as thickness-thinness harmony and flatness-roundness harmony. However, in spoken language/dialects; different forms from written language can be seen with the effect of ethnic origin, geography, least effort rule, mother tongue education given to children, analogy or spelling rules.

In the Dialects of Gaziantep Province, uses contrary to sound harmony are not seen very often. In fact, it is seen that some suffixes that do not fit into harmony in the written language change according to their phonetic harmony in Gaziantep Province Dialects. However, due to the effect of lip consonants or other reasons, the harmony of flatness and roundness deteriorates in some regions. The consistency of thickness-thinness in the region is more robust than the harmony of flatness-roundness.

In this study, the famous rounding of the Turkey Turkish dialects in Gaziantep dialect, which is one of the Western Group dialects, among the three main dialect groups and its causes are emphasized.

The use of only the rounded vowel forms of some suffixes in the Şehitkamil and Araban districts of Gaziantep and in one region of the Yavuzeli district creates shapes contrary to the flatness-roundness harmony. In this study, examples contrary to the harmony of flatness and roundness detected in these dialect regions were evaluated simultaneously and diachronically, and in this direction, it was aimed to determine which dialect group of Turkey Turkish dialect group and which period of Turkish language the vowel rounding detected in word roots and stems and affixes in Gaziantep Province Dialects are related. has been studied.

Many archaic features belonging to the historical periods of the Turkish language live in dialects today. These features living in the dialects are important in terms of illuminating a language feature belonging to the past periods of the Turkish language. According to historical sources and researches, Gaziantep is a geography where both Kipchak and Oghuz Turks settled. At the same time, Gaziantep shows diversity in terms of dialect characteristics as it is geographically located in a transition region. For this reason, we can see the linguistic features of both Kipchak Turkish and Old Anatolian Turkish in Gaziantep dialect.

Some of the vowel roundings seen in the word base in Gaziantep Province Dialects are also seen in words that do not have lip consonants: *candık* > *cānduğ* (ŞK3/11), *arış* > *arüş* (ŞK7/118), *güzeldi* > *gözeldi* (Y1/62), *hüseyin* > *hösün* (Y4/232).

It has been determined that 7 vowels of affixes are round in the above-mentioned regions of Gaziantep Province. Round vowel forms of suffixes such as possessive suffix, relative suffix, indicative suffix, past tense suffix, imperative mood, adjective-verb suffix (-DUK), noun construction suffixes are used. Some of the aforementioned suffixes have round vowels in Old Turkish and Old Anatolian Turkish. The use of some suffixes with rounded vowels in the Old Anatolian Turkish period is one of the most characteristic language features of that period. Suffixes with rounded vowels found in Gaziantep Dialects make this dialect region related to Old Anatolian Turkish. *ēvuña* *geliyom burcu burcu didi* (ŞK17/68), *pisün ğırqı* *basarımış* (Y5/332), a *ırbū* *da doldurdum* (Y1/19-20), *ava giTdūmda xayvanı aletirdik*, *wayvani aletirduq*, *ğurarduq* *keklū*, *ñ üterdi* (A5/110-111), *bāxum* *bl çoci bişiriciler mi* (Y5/339), *habersuz nēdicin*, *biliy@m* (ŞK7/24), *unudğannuğ vār* (ŞK7/182), *ahlımda ğaldū* *ğadar* (A5/38).

It is also seen that the source people sometimes tend to use suffix flat vowel forms for self-correction or other reasons, but the same source person continues to speak with this dominant voice feature of the region after a short time and uses round vowel forms. In addition, we can say that the use of round vowels in this region of the Gaziantep dialect began to flatten from time to time due to dialect shifts.

The fact that some of the suffixes with rounded vowels are the same in Gaziantep dialect during the Old Anatolian Turkish period connects this dialect region to Old Anatolian Turkish diachronically. Some of the same suffixes have round vowels in the dialects of Amasya, Tokat, Ordu, Samsun, Sinop, Kastamonu, Giresun, Bartın, Bolu, Ankara, Çorum, Çankırı, Malatya, Sivas and Yozgat, as well as in Eastern Anatolia and Eastern Black Sea dialects. This feature creates a closeness between Gaziantep Province Dialects and these dialects.

Giriş

Türkçede sözcük kök ve gövdeleri eklerle ses bakımından bir uyum dahilinde birleşir. Sözcükteki ünlü ve ünsüz sesler arasında çıkış yerleri, ses yolunun açık veya kapalı olması gibi çeşitli yönlerden benzeşmeler bulunur. Sözcük kök veya gövdelerinin eklerle birleşmesi, daha genel bir bakışla sözcük bünyesindeki seslerin bir araya gelmesi belli bir düzen doğrultusunda gerçekleşir. Yalın veya eklerle genişletilmiş Türkçe kelimelerde kelimeyi oluşturan ünlü veya ünsüz seslerin birbirlerini çeşitli bakımlardan kurallı biçimde etkileyerek benzeşmeleri (Korkmaz, 2010, s. 220) uyum diye adlandırılmaktadır. Herhangi bir benzeşme yaygınlaşınca ses uyumu sayılır. Türkçe sözcüklerde görülen ses uyumları genel olarak ünlü uyumları, ünsüz uyumları ve ünlü-ünsüz uyumları olmak üzere üçe ayrılır.

Ünlü uyumu, ünlülerin birbirine benzemesidir ve Türk dillerinde yerli sözlerde ünlü uyumu dilin ve dudağın ilgisine göre iki türdür (Ceritoğlu, 2013, s. 250); ilk hece dışındaki bütün ünlülerin niteliği ilk hece ünlüsünün niteliğiyle belirlenir (Serebrennikov vd., 2011, s. 37). Bu doğrultuda büyük ünlü uyumu, Türkçe ve akrabası dillerde görülen en temel özelliklerden biridir. Asıl biçim biriminin ağız boşluğunun ön veya ardında çıkarılan ünlülerden oluşu, bu biçim birimine getirilen yapımlık ve çekimlik bağlı birimleri de kendisine benzetir. Kalın sıradaki ünlülerle başlayan köklere kalın sıralı ekler, ince sıradaki ünlülerle başlayan köklere de ince sıralı ekler getirilir (Karaağaç, 2012, s. 133). Dudak/düzlük-yuvarlaklık uyumunda ise Türkçede sözcük köklerinde ve köklerle ekler arasında bulunan ünlüler arasında umumiyetle düzlük yuvarlaklık bakımından bir uygunluk göze çarpar (Ergin, 1985, s. 75). Küçük ses uyumu adı da verilen bu uyuma göre Türkçe sözcüklerde düz ünlüleri düz ünlüler, yuvarlak ünlüleri ya düz-geniş ya da dar-yuvarlak ünlüler takip eder.

Türk dilinde Eski Türkçeden beri ünlüler arasında kalınlık-incelik uyumu sağlam bir şekilde görüldüğü halde, düzlük-yuvarlaklık uyumu ses uyumu sayılabilecek derecede kapsamlı değildir. Düzlük-yuvarlaklık bakımından başlangıçtan beri bazı sözcüklerde görülen benzeşmeler, Türkiye Türkçesinde ses uyumu sayılabilecek kadar hemen hemen bütün sözcükleri kapsayacak bir yaygınlık kazanmıştır. Küçük ünlü uyumunun eski dönemlerden beri yaygınlaşmamış olmasını, Karadoğan bir çalışmasında, “İncelik-kalınlık uyumunun ortaya çıkması, düzlük-yuvarlaklık uyumuna nazaran daha eskidir. Bunun sebebi muhtemelen, kalınlık-incelik uyumunun kurallarının düzlük-yuvarlaklık uyumunun kurallarına göre daha basit olmasıdır.” diye açıklamaktadır (2001, s. 1).

Ergin; Eski Türkçe, Eski Anadolu Türkçesi ve Çağdaş Türk yazı dillerinden Kazak ve Kırgız Türkçelerinin ünlüleri yuvarlaklaştırdığı için bu dönemlerde düzlük-yuvarlaklık uyumunun olmadığını; düzlük-yuvarlaklık uyumunun Türkiye Türkçesinde daha kuvvetli olduğunu belirtmektedir (1985, s. 72).

Serebrennikov ve Gadjeva ise Ergin’in aksine Kazak ve Kırgız Türkçelerinde görülen yuvarlak ünlülü eklerin dudak uyumunu güçlendirdiğini; diğer taraftan Özbek ve Uygur Türkçelerinde ünlülerin sayısının azalması nedeniyle dudak uyumunun bozulduğunu (2011, s. 37) ifade etmektedir.

Görüldüğü gibi Türk dilinde bir sözcükten sonra gelecek olan ekler, belli bir kural ve uyum dahilinde bir araya gelmektedir. Bu kurallar, Türkiye Türkçesi yazı dilinin sürekli ve değişmez kurallarıdır. Ancak yazı dilindeki bu kurallar konuşma dilinde/ağızlarda; etnik kökenin etkisi, coğrafyanın etkisi, en az çaba kuralının etkisi, çocuklara verilen ana dili eğitiminin etkisi, sosyal ve siyasal etkenler, alt katman etkisi, üst katman etkisi, örneksemenin etkisi ve yazım kurallarının etkisi (Karaağaç, 2012, s. 66, 100-117) gibi nedenlerden dolayı bozulabilmektedir.

Bu çalışmada Türkiye Türkçesi ağız gruplarından Batı Grubu ağızlarında yer alan Gaziantep İli ağızlarında hem sözcük bünyesinde hem de eklenme esnasında görülen ünlü yuvarlaklaşmaları incelenmiştir. Çalışmada kaynak olarak “Gaziantep İli Ağızları” adlı doktora tezi çalışmamız için derlediğimiz metinler kullanılmıştır.

Gaziantep İli Ağızlarında tespit edilen yuvarlak ünlülerin bir kısmı dudak ünsüzlerinin etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Dudak ünsüzlerinin yer almadığı sözcüklerde de ünlü yuvarlaklaşmaları görülebilmektedir. Çalışmada tespit edilen yuvarlak ünlülü eklerin büyük bir kısmının Eski Anadolu Türkçesinde de yuvarlak ünlülü olduğu, Eski Anadolu Türkçesi devrinde yuvarlak ünlülü olan bu eklerin bir kısmının Eski Türkçede de yuvarlak ünlülü olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmada konu hakkında daha doğru sonuçlara ulaşabilmek amacıyla Gaziantep İli Ağızlarında görülen ünlü yuvarlaklaşmaları, sözcüklerde görülen ünlü yuvarlaklaşmaları ve eklerde görülen ünlü yuvarlaklaşmaları diye iki başlık altında değerlendirilecektir.

Sözcüklerde Görülen Ünlü Yuvarlaklaşmaları

Bir kısım sözcüklerin bünyesinde yer alan bazı seslerin etkisiyle düz ünlülerin yuvarlaklaştığı görülmektedir. Sözcüğün bünyesindeki dudak veya diş–dudak ünsüzleri, bazen düz ünlüleri yuvarlaklaştırmaktadır (Ergin, 1983, s. 54). Gaziantep İli Ağızlarında sözcük tabanında görülen ünlü yuvarlaklaşmalarını, dudak ünsüzlerinin sebep olduğu ünlü yuvarlaklaşmaları ve dudak ünsüzlerinin bulunmadığı kelime tabanlarında görülen ünlü yuvarlaklaşmaları diye ikiye ayırabiliriz. Sözcük tabanlarında yuvarlaklaşmalar iki nedenle gerçekleşmektedir: 1. Düz bir ünlünün, yanındaki dudak ünsüzünün etkisiyle yuvarlak ünlüye dönüşmesi. 2. Düz bir ünlünün sözcük içindeki yuvarlak bir ünlünün etkisiyle yuvarlaklaşması. Benzeşmeye dayanan bu ses değişimlerinde, dudak ünsüzü ya da yuvarlak ünlü, bir düz ünlüyü yuvarlaklaştırmaktadır (Savran, 2018, s. 2).

Dudak Ünsüzlerinin Sebep Olduğu Ünlü Yuvarlaklaşmaları

Gaziantep İli Ağızlarında sözcük tabanında görülen ünlü yuvarlaklaşmaları çoğunlukla dudak ünsüzlerinin sebep olduğu ünlü yuvarlaklaşmalarıdır.

Korkmaz sözcük bünyesindeki ünlü yuvarlaklaşmalarını; “*bilezük, demür, tırmuk, semüz, avun-, kirpük*” örneklerindeki gibi [b, m, p, v] dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisi ile ünlü yuvarlaklaşması ya da Eski Türkçedeki birden fazla heceli sözcüğün sonundaki -ğ/-g ünsüzünün Güneybatı Türk dilinde düşmesine bağlı olarak ortaya çıkan “*adığ > ayru, arığ > aru*, vb. gibi” ünlü yuvarlaklaşması (Korkmaz, 2013, s. 92) diye iki sebebe bağlamaktadır.

Gaziantep İli Ağızlarında dudak ünsüzlerinin sebep olduğu ünlü yuvarlaklaşmaları, daha çok bölgenin Şehitkâmil ilçesinin kuzeyinde, Araban ve Yavuzeli ilçelerinde görülmektedir. Gaziantep İli Ağızlarında [m, f, p, b, v] dudak ünsüzlerinin sebep olduğu ünlü yuvarlaklaşmaları şu kelimelerde görülmektedir:

akşam > âşom (ŞK7/174)	verirlerdi > vörüllerdi (ŞK17/168)
fırsat > fursat (ŞK7/219)	muhtaç > möhtej (ŞK18/375)
pudra mudra > podurā modura (ŞK8/94)	sıtma pınarı > ısıTma puñarı (A5/174)
cep > cöbüme (ŞK9/43)	ivez > üves (A5/177)
pınarın > puārīñ (ŞK9/86)	kemiğini > gemūnu (Y2/33)

babanın > bubâyıñ (ŞK11/5) filan > fulan (Y5/104)

Dudak Ünsüzü Bulunmayan Sözcüklerde Ünlü Yuvarlaklaşmaları

Gaziantep İli Ağızlarında sözcük tabanında görülen ünlü yuvarlaklaşmalarının bir kısmı, dudak ünsüzlerinin yer almadığı sözcüklerde görülmektedir.

Korkmaz, “dudak ünsüzlerinin yanlarında bulunmadıkları hâlde, düz ünlüsü yuvarlaklaşmış sözler serpintiler biçiminde Anadolu ağzlarında vardır” der ve şu örnekleri verir: *çez-* > *çöz-*, *alış-* > *olış-*, *çeşme* > *çöşme*, *ek-* > *ök-*, *çekirge* > *çökürge*, *ertesi* > *örtesi*, *cep* > *cöp vb.*” (2010, s. 246).

Gaziantep İli Ağzlarında bir dudak ünsüzünün bulunmadığı sözcüklerde görülen yuvarlaklaşma örnekleri şunlardır:

candık > cānduğ (ŞK3/11) çift keseli > çüt keseli (A5/138)

ariş > arüş (ŞK7/118) civciv > cücū (A5/197)

çıkardım > çuxardım (ŞK11/47) güzeldi > gözeldi (Y1/62)

hüseyin > hösün (Y4/232)

Eklerde Görülen Ünlü Yuvarlaklaşmaları

Türk dilinde sözcük kök ve gövdelerinden yeni sözcükler türetilirken ya da bu kök veya gövdelere farklı fonksiyonlar ve işlevler yüklenirken getirilen ekler, belli ses uyumlarına bağlı olarak eklenmektedir. Eklerin ünlüsü, sözcüğün son hecesinde yer alan ünlünün özelliğine göre şekillenmektedir.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu, Türkiye Türkçesinde diğer yazı dillerine göre daha sağlamdır. Eski Türkçeden beri Türkçede yuvarlak ünlülü ekler görülmektedir. Dudak uyumu, bir ses uyumu kadar kurallaşmadığı için Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerinde eklerin sadece yuvarlak ünlülü kullanılması hiç de şaşırtıcı değildir. *Günümüzdeki Türk lehçelerinde bile, bazı eklerin yalnız dar düz, bazı eklerin yalnız dar yuvarlak gelmesi gibi nedenlerle Türkiye Türkçesindeki benzer bir dudak uyumunun olmadığı bir gerçektir* (Savran, 2018, s. 90). Bazı Çağdaş Türk yazı dillerinde (Buran ve Alkaya, 2004, s. 162-167; 201-203) bazı eklerin tek şekilli olması da bunun bir örneğidir.

Banguoğlu, bir sözcükte bulunan ünlü seslerin birinci heceden başlayarak sırasıyla birbirine uyduğunu, kelimeye gelen eklerin ünlü seslerinin de onları izlediğini ve bunun bir ilerleyici benzeşme (assimilation progressive) şeklinde görüldüğünü ifade eder (1986, s. 78). Türkçede kelimenin ünlü sesleri arasındaki dil benzeşmesi, yani dil uyumu (kalınlık-incelik uyumu) kanunu kökten veya çok eski olmalıdır. Bu ses uyumu dilin tarihten önceki gelişme çağlarında meydana gelmiştir. Fakat dudak benzeşmesi, yani dudak uyumu kanunu bilinen tarihî dönemlerde oluşmuş görünüyor. Bu uyum Eski Türkçe devresinden itibaren düzlük-yuvarlaklık bakımından benzeşmelere bağlı olarak yavaş yavaş ilerlemiştir. Batı Türkçesinde ancak Yeni Türkçe devrinde kendini göstermiş, Osmanlı Türkçesinin sonlarına doğru bir dudak uyumu oluşmaya başlamıştır. Osmanlı imla geleneğinden dolayı takip edilemeyen dudak uyumunun Latin alfabesiyle birlikte sağlandığı görülmektedir. Banguoğlu, Anadolu ağzlarında bazı eklerin eski şekillerinin kullanıldığını (*işitmedük, ağacuñ, çekilsün vb.*) ve bu nedenle uyumun bozulduğunu belirtmektedir (1986, s. 88-89).

Gaziantep İli Ağzlarında eklerde görülen ünlü yuvarlaklaşmaları, Gaziantep’in tamamında değil, daha çok belli bir bölgesinde (Şehitkamil/kuzey, Araban ve Yavuzeli) kurallı olarak bazı eklerin yuvarlak ünlülü şekillerinin kullanılması biçiminde görülmektedir. Tespit ettiğimiz bu eklerdeki ünlü yuvarlaklıklarının tarihî olarak Eski Türkçe ve Eski Anadolu

Türkçesi ile bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi döneminde bazı ekler, sadece yuvarlak ünlülü oldukları için dudak uyumuna aykırı kullanılmaktaydı. Gaziantep İli Ağızlarında eklerde görülen dudak uyumuna aykırı kullanımların, Eski Anadolu Türkçesi döneminde sadece yuvarlak ünlülü biçimleri kullanılan eklerin bir devamı olmalarından kaynaklandığını düşünüyoruz. Bu sebeple Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde sadece yuvarlak ünlülü biçimleri kullanılan eklerin hangileri olduğunu gözden geçirmeyi gerekli görüyoruz.

Kök Türkçe Döneminde Yuvarlak Ünlülü Ekler

Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden itibaren bazı eklerin sadece yuvarlak ünlülü şekliyle kullanıldığı bilinmektedir. Bu ekler; zarf-fiil eki [-U]; sıfat-fiil eki [-dUk]; fiilden fiil yapım eki [-dUr ve -Ur]; fiilden isim yapım eki [-gU]; geniş zaman eki [-Ur]; emir 3. teklik şahıs eki [-zUn]; yön gösterme eki [+gArU] (Gabain, 2003, s. 43-187; Ercilasun, 2010, s. 178-185). Orhun Kitabeleri'nde (Kül Tigin Abidesi, Bilge Kağan Abidesi, Tonyukuk Abidesi) sadece yuvarlak ünlülü olarak kullanılan bu eklerin yer aldığı örnekler şöyledir:

Yağuru **kondukda** kisre anyığ bilig anda öyür ermiş (KTA; 4/9-10),

Süçig sabınga yımsak ağısınga **arturup** öküş Türk budun öltüg (KTA; 4/13-14),

Irak erser yablak ağı **birür**, yağuk erser edgü ağı **birür** tip ança boşğurur ermiş (KTA; 4/21-23),

Anda kalmışı, yir **sayu** kop toru ölü yorıyur ertig (KTA; 6/2-3),

Kurıgaru Temir Kapıkga **süleyü** birmiş (BKA; 34/20-21),

... **yongşurtukın** için Türk budun **illedük** ilin ıçgınu ıdmış **kaganladuk** kaganın **yitirü** ıdmış (BKA, 34/14-15),

Türk budun **yok bolmazun** tiyin budun bolçun tiyin kangım İltiriş kaganıg ögüm İlbilge Katunug tengri töpüsünde tutup **yügerü** kötürtti erinç (BKA, 36/7-10),

İçikdük için Tengri ölütmüş erinç (TA, 64/6),

Kiyik **yyü** tabışgan **yyü** olurur ertimiz (TA; 66/9),

Tengri **yarlıkaduk** için öküş tiyin korkmadımız, süngüşdümüz (TA; 76/12-13),

(Ergin, 2011, s. 2-81).

Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yuvarlak Ünlülü Ekler

Eski Anadolu Türkçesi, dudak uyumunun henüz görülmediği bir dönemdir ve bu dönemde değişik nedenlerle ortaya çıkmış yuvarlaklaşmalar görülür. Bu dönem dudak uyumuna aykırı yuvarlak ünlülü eklerin en yaygın görüldüğü dönemdir (Karaağaç, 2012, s. 145). Eski Anadolu Türkçesi döneminde eklerde görülen yuvarlaklaşmaların bazıları fonetik hadiseler nedeniyle bazıları ise sebepsiz şekilde ortaya çıkmaktadır (Karadoğan, 2001, s. 1).

Eski Anadolu Türkçesinde dudak benzeşmesine aykırı olan pek çok ek bulunmaktadır. Bunlar ya dudak ünsüzlerinin yanlarındaki ek ünlülerini yuvarlaklaştırmalarından yahut da bir kısım eklerin ilk ses yapılarını sürdürmüş olmalarından kaynaklanmıştır (Korkmaz, 2013, s. 92). Bu sebeplerle Eski Anadolu Türkçesinde sadece yuvarlak ünlülü şekliyle kullanılan eklerin sayısı fazladır: İlgili durumu eki [+Uñ/+nUñ]; yön gösterme durumu eki [+ArU];

teklik/çokluk 1. şahıs iyelik ekleri [+Um/+UmUz]; teklik/çokluk 2. şahıs iyelik ekleri [+Uñ/+UñUz]; isimden isim yapım ekleri [+sUz; +cUk]; fiilden isim yapım ekleri [-GU; -dU; -U; -Uk]; fiilden fiil yapım ekleri [-Ur, -dUr]; isim-fiil ekleri [-Ur, -dUk]; zarf-fiil ekleri [-U, -Up]; çokluk 2. şahıs emir kipi eki [-Uñ/-UñUz]; teklik/çokluk 3. şahıs emir kipi ekleri [-sUn/-sUnlAr]; fiil çekimlerinde kullanılan teklik/çokluk 1. şahıs ekleri [-vUm, -Uz, -vUz, -AlUm]; bildirme kipi 3. şahıs eki [-dUrUr, -dUr] (Korkmaz: 2013, 92; Gülsevin, 2007, s. 12-142; Şahin, 2011, s. 49-56/64-80).

Leyla Karahan, “Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili-Ağız İlişkisi” başlıklı çalışmasında Eski Anadolu Türkçesinin yazı diline kaynaklık eden ağız bölgesinin neresi olabileceği ve bugün Anadolu ağızlarından hangi ağız/ağızların o dönemin yazı diline benzediği üzerinde durmaktadır. Dolayısıyla ünlü yuvarlaklaşmaları açısından Eski Anadolu Türkçesi ile Anadolu Ağızları arasındaki bağlantıyı kurabilmek, konuyu açıklamak bakımından önemli bir tespit olacaktır. Çünkü ünlü yuvarlaklaşmasının Eski Anadolu Türkçesini önceki dönemlerden farklı kılan karakteristik özelliklerinden biri olduğunu ve 13. yüzyıldan itibaren en az üç yüz yıl Anadolu yazı dilinin temel özelliklerinden biri sayılabileceğini ifade etmektedir. Teklik ve çokluk 1. şahıs iyelik eklerindeki ek ve bağlantı ünlüleri (*evüm, elün*), ilgi hâli eki (*senün*), görülen geçmiş zaman ekinin 1. ve 2. şahıslardaki çekimi (*geldüm, geldün*), zarf-fiil eki -*Up*, sıfat-fiil eki -*dUk* ve diğer bazı eklerde görülen ünlü yuvarlaklaşması, Anadolu ağızlarının ancak bir kısmının karakteristik özelliğidir ve bu özellik, Eski Anadolu Türkçesini Eski Türkçeden farklı kılan önemli bir ses özelliğidir (2006, s. 6).

Türkiye Türkçesi ağızlarında ünlü yuvarlaklaşması; Amasya, Tokat, Ordu, Samsun, Sinop, Kastamonu, Giresun, Bartın, Bolu ile Ankara, Çorum, Çankırı, Malatya, Sivas ve Yozgat’ın bazı ağızları ile Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz ağızlarında görülmektedir (Karahan, 2006, s. 6). Anadolu ağızlarının bir kısmında görülen ve bir kısmı Eski Anadolu Türkçesi ile bağlantılı olan ünlü yuvarlaklaşmalarında, dudak ve diş-dudak ünsüzleri de rol oynar. Ayrıca kelime içindeki herhangi bir yuvarlak ünlü, komşu ünlüleri yuvarlaklaşma yönünde etkileyebilmektedir. Bu değişme, Anadolu ağızlarındaki Kıpçak Türkçesi izlerinden biri sayılabilir (Karahan, 1996, s.17).

Bu doğrultudan bakılınca Batı Grubu ağızları içerisinde yer alan Gaziantep İli Ağızlarında belli bir bölgede görülen bu özellik, eklerin yuvarlak ünlülü şekillerinin kullanılıyor olması, Gaziantep ağız bölgesini eşzamanlı olarak Doğu ve Kuzeydoğu grubu ağızlarıyla; art zamanlı olarak Eski Anadolu Türkçesiyle bağlantılı kılmaktadır.

Gaziantep İli Ağızlarında eklerde tespit edilen Türkiye Türkçesi yazı dilinden farklı ünlü yuvarlaklaşmaları şunlardır:

Gaziantep İli Ağızlarında Yuvarlak Ünlülü Ekler İyelik Ekleri

Gaziantep İli Ağızlarında tespit edilen yuvarlak ünlülü iyelik ekleri, teklik/çokluk 1. şahıs, teklik/çokluk 2. şahıs ve teklik/çokluk 3. şahıs iyelik ekleridir.

Ağızlarda yazı diline oranla ses olayları daha fazladır. Bu nedenle Gaziantep İli Ağızlarında görülen eklerdeki ünlü yuvarlaklaşmalarının, sözcükteki ses düşmesi veya hece kaynaşmasına bağlı olması ihtimali de bulunmaktadır. Bu ses olaylarına bağlı seslik bir iz olarak ünlü yuvarlaklaşması ekte ortaya çıkmış olabilir. Diğer taraftan uyuma aykırı olan yuvarlaklaşmaların Eski Anadolu Türkçesindeki yuvarlak ünlülü eklerle benzerliği de görülmektedir. Gaziantep İli Ağızlarından derlediğimiz metinlerde iyelik eklerinde görülen ünlü yuvarlaklaşmalarının örnekleri şunlardır:

bi de **qırxū** bitincig, bōle ğırqlārdıq, çimdirirdik. **ğırqladūmuz** ō suyunuñ, banyo **yabdū** suyunuñ há, o ğırq suyuna, ğırx ğomasın diye (ŞK8/85-86), babasının **tellūnū** ğollār bi denē (ŞK8/171), **pislū** dā ossa bile algedirdik çöpe d•kerdik (ŞK8/99); yanı

ayın *aydınnū* ml deller, *ğarannū* mı deller (ŞK14/51-52), *ēvuña* geliyom burcu burcu didi (ŞK17/68), bi ğara çarığ, eşgi zaman *ğar çarū*, bu tüllü tüllū p'nsd gimî (ŞK17/338), sōna gennin *keklū* āyriydi, benim *keklūm* ayriydi (A5/104), ava *giTdūmde* bi şey yoqquna yōrum, ava *giTdūmda* xayvanı aletirdik (A5/110), *aş cacū* derik. *su cacūnā* da ğaz ayā derik, ısbatan derik, *su cacūna*, ısbatan, *su cacūna* (A5/258-259), *babayiūtlūne* genç yaşında öldü diye ona sōlerdi (A6/6), bu ğız dedi, *sālūna* ulaşacağ, bu yedi senelig ğız, hasdá olan *salūna* ulaşacağ (Y1/93), *bir ēTmeg ğırū* getirir ğollar içine (Y5/180), bl suyun *ğıtlamalūnda* işde demiş, ğuyunun ayağlarını şōle aTmiş demiş (Y5/274).

Yukarıda yer alan, [*qırxū*, *ğırqladūmuz*, *yabdū*] örneklerinde teklik 3. şahıs ile çokluk 1. şahıs iyelik eklerinin yuvarlak ünlülü şekilleri kullanılmıştır. Teklik 3. şahıs eki Eski Anadolu Türkçesi döneminde düz ünlülü şekliyle [+I/+sI] kullanılmaktadır. “bi de *qırxū* bitincig” örneğinde olduğu gibi Gaziantep İli Ağızlarında teklik 3. şahıs iyelik ekinin de yuvarlaklaştığı görülmektedir.

Hâl Ekleri

İlgi Hâli Eki

Gaziantep İli Ağızlarında yuvarlak ünlülü kullanılan eklerden biri de ilgi hâli ekidir. İlgi hâli eki, yuvarlak ve kalın ünlülüdür. Bu durum hem düzlük-yuvarlaklık hem de kalınlık-incelik uyumunun bozulmasına neden olmaktadır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde de ilgi hâli eki yuvarlak ünlülü kullanılmaktadır. Bu benzerlik, Gaziantep İli Ağızlarını Eski Anadolu Türkçesi dönemine bağlamaktadır.

o zaman yanī öyle deridi, nenēm *ırāmadlūñ*, h® (ŞK8/44), onu geri ō *hōllūñ* içine ğordūq (ŞK8/93), *çabıtuñ* üsdüne ğızdırırdıq, ılığlıq altına ğorduq (ŞK8/94), yōğ kör memig düzūğ, *candūn* babası (ŞK3/12), böle *ğazanūñ* altına çalı ğollarımıñ, bñş *ğazaniñ* (ŞK8/110), o da *āşūñ* sözü (A5/73), kendi yāv o, *şeyiñ* sözü yav, *ğaracaōlanl^L* sözü yav (A5/73), *ğaracaōlanıñ* güççük hōbürü deller, *ğaracaōlanuñ* büyük hōbürü deller (A5/93), *atuñ* üsdüne binerik, elimize bi tene çıbıq olur (A5/116), biz o zaman *keklūn*, *ğuraq keklūnlñ* altına gelirdi, yabancı sıwardıx (Y5/35), *kepūn* ayāndā şavralı çıkarTmış, *suyun* başında bekledū yerden suyu (Y5/296), *pisūn* ğırqı basarımıñ (Y5/332).

Ancak “*ğaracaōlanıñ güççük hōbürü deller*, *ğaracaōlanuñ büyük hōbürü deller* (A5/93)” örneğinde “*ğaracaōlanıñ güççük hōbürü*” ifadesinde ilgi hâli ekinin ünlü uyumuna girdiği görülmektedir. Kaynak kişi aynı kelime grubunu tekrar ederken ilgi hâli ekini yuvarlaklaştırarak kullanmaktadır. Bu kullanımda görülen ağız kayması; kaynak kişinin kendini düzeltme eğiliminden, diğer ağız bölgeleriyle iletişimde olmasından ya da evlilik nedeniyle bir süre başka köyde yaşamış olmasından kaynaklanıyor olabilir. Ancak baskın ağız özelliği unutulmayıp dil hafızasında kodlandığı için tekrar ortaya çıkmakta ve kaynak kişi, ifadesini tekrar ederek düzeltmektedir.

Belirtme Hâli Eki

Belirtme hâli eki, Gaziantep’in Şehitkâmil, Araban ve Yavuzeli ilçelerindeki bazı köylerde yuvarlak ünlülü kullanılmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde belirtme hâli eki

yuvarlak ünlülü değil düz ünlülüdür. Gaziantep İli Ağızlarında belirtme hâli ekinde görülen ünlü yuvarlaklaşması analogi nedeniyle ortaya çıkmış olabilir.

bu **ğazzū** eletig, māranın içine çaxacaq (ŞK7/63), ondara **ipu, ipu** daxardī (ŞK8/35-36), b^hyle o **ayneli sandū** çocūn biri alırdı (ŞK13/23), a **ırbū** da doldurdum (Y1/19-20), **ğırū çıxū** çekeridi (Y5/205).

Görülen Geçmiş Zaman Eki

Gaziantep İli Ağızlarında görülen geçmiş zaman ekinin aynı ağız bölgesinde yuvarlak ünlüyle kullanılan şekilleri tespit edilmiştir. Bu özellik Gaziantep İli Ağızlarını, hem Eski Anadolu Türkçesine hem de Kuzeydoğu Grubu ağızlarına yaklaştırmaktadır.

bütün **ariş üdü**, aruş; altı bilmem nēydī (ŞK7/108), gece **oldu mıydū** gidellerdi, bōle ışığ yoğtu (ŞK7/195), belki de duyduñ **duymaduñ mī** (ŞK8/108), ava giTdūmda xayvanı aletirdik, wayvani **aletirduq, ğurarduq** keklū, 'n üterdi (A5/110-111).

Emir Kipi

Sadece bir örnekte emir kipinin yuvarlak ünlülü biçiminin kullanıldığı tespit edilmiştir.

bāxum b^l çoci bişiriciler mi (Y5/339).

İsimden İsim Yapım Eki

Gaziantep İli Ağızlarında isimden isim yapım ekleri [+sIz/+sUz; +IIk/+IUk] eklerinin bazen ünlü uyumuna aykırı olarak yuvarlak ünlülü biçimlerinin Şehitkâmil, Araban ve Yavuzeli ilçelerine bağlı köylerde kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu ekler, Eski Anadolu Türkçesi döneminde de yuvarlak ünlülü olduğu için Gaziantep İli Ağızlarını, Eski Anadolu Türkçesine bağlamaktadır.

habersuz nēdicin, biliy^m (ŞK7/24), **unudğannuğ** vār (ŞK7/182), gözümü yumuyūm düşünüyūm aynī esgi **genşlūm** kimi bilirim (ŞK7/182-183), çimdirmesini de bōle aynī **yirmilūnda** (ŞK8/85), ğarşından **ğırqlū** gēlir (ŞK8/105), a **bl ğardaşlūnu**, dedim dedim, gidmedī (ŞK8/139), hı', **bazallūa** fılan nē áletiller miydi ğızları o zaman, bī yere imqanı mı bar (ŞK9/17), o diled wasdanası didī-emine ğadirdi **ıramadlūa**-xayca bacımı didi (ŞK17/7), élbise alıllardī, **bazalluğ** ¶d, sırdlarına élbisē, **gelunnuā** (ŞK17/163), şu barnaqlarınıñ **aralūna** éyle yapar (A5/167), b^l eve göçüncü **ıstıTma wasdelūne** düşdü, bilmedik (A5/179-180), işde **irezillūna** günümüz geçerdı (Y5/3), **zarallūñuz** nēse baş dacı (Y5/140), **yalūnan** (ŞK17/168)².

-DUK Sıfat-Fiil Eki

Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi döneminde yuvarlak ünlülü kullanılan ek, Gaziantep İli Ağızlarında da Şehitkâmil, Araban ve Yavuzeli ilçelerinde, Eski Anadolu Türkçesi'nde olduğu gibi yuvarlak ünlülü biçimleriyle kullanılmaktadır.

² Yağlık: Baş örtüsü.

s•ler, yaratır yanî, *geldûnda* ğaydesini bulur êder, onda s•liyenner (ŞK3/5), ben sizê öncê bî işde körölunan *bildûm* yirden birez annatîyim bî (ŞK3/55), bi de bi balhîma *girduna*, ay<ağda diñelemyem, ay<ağda dolanamiyâm (ŞK7/22), *dedû* gimi çoğları gelir, baâ danışîllarîdî evel (ŞK7/26-27), adamın gecê *çağdû* yêrde binmiş (ŞK7/73), bû *vardûmuz* avrad, êğseri de yâşlî dolandırîrdî, onu (ŞK8/57), bêlimi *verdûm* tutlar (ŞK13/61), *yâtduñ* yıllere (ŞK17/89), yüzüme elini *d@dûnu* (ŞK17/106), ahlîmda *ğaldû* ğadar (A5/38), devin ğapısı *geldû* gimi (A5/47), ğalaz *dedû* de (A8/94), orîya *gîtdûnu* da biliyo (Y1/13), bütûn bû *saydûm* sülâlenin hebisi (Y4/35), şu *gördûn* dâların hepîsinin ismi (Y4/229), benim *söledûmi* (Y5/16), *bürtdûmuz* odunnarî (Y5/101).

-DUK sıfat-fiil eki kullanılırken ağızlarda çok değişik ses hadiseleri görülür. Yuvarlak ünlülü diğer eklerde de ses düşmesi veya hece kaynaşması gibi farklı ses olayları görülebilmektedir. Bu ekte görülen yuvarlaklaşma, birinci şahıslarda ekin birlikte kullanıldığı iyelik ekindeki dudak ünsüzüne bağlanabilir. Ancak ekteki yuvarlaklaşma, diğer şahıslarda dudak ünsüzü bulunmadığı için sadece bu sebeple izah edilemez. Ayrıca bu ekteki yuvarlaklaşma, ekleşme sırasında meydana gelen ses düşmesi, ses kaynaşması gibi çeşitli ses olaylarına bağlı seslik bir iz olarak da düşünülebilir.

Sonuç

Türk dilinin tarihî dönemlerine ait birçok arkaik (eskicil) özellik günümüzde ağızlarda yaşamaktadır. Ağızlarda yaşayan bu özellikler, Türk dilinin geçmiş dönemlerine ait bir dil özelliğinin veya bir kavramın aydınlatılmasında önemlidir. Gaziantep, tarihî kaynaklara ve araştırmalara göre hem Kıpçak hem de Oğuz Türklerinin yerleştiği bir coğrafyadır. Aynı zamanda Gaziantep, coğrafi olarak geçiş bölgesinde yer aldığı için ağız özellikleri bakımından çeşitlilik göstermektedir. Bu nedenle Gaziantep ağızında hem Kıpçak Türkçesinin hem de Oğuz Türkçesinin dil özelliklerini görebilmekteyiz.

Araştırma sonucunda Gaziantep ağızında hem sözcük tabanında hem de eklerde ünlü yuvarlaklaşmasının olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmada Gaziantep ağızında belli bir bölgede (Şehitkâmil, Yavuzeli ve Araban) tespit ettiğimiz ünlü yuvarlaklaşmalarının nedenleri üzerinde durulmuş ve bu doğrultuda Gaziantep ağızının, artzamanlı olarak, Türk dilinin hangi dönemiyile bağlantılı olduğu incelenmiştir.

Sözcük tabanında görülen ünlü yuvarlaklaşmalarının büyük bir kısmına, dudak ünsüzlerinin neden olduğu, ancak bu yuvarlaklaşmaların bir kısmının ise dudak ünsüzlerinin bulunmadığı sözcüklerde de ortaya çıktığı görülmektedir. Kelime bünyesinde veya eklerde küçük ses uyumuna aykırı kullanılan yuvarlak ünlülü biçimler, Gaziantep İli Ağızları ile Eski Anadolu Türkçesi ve bir taraftan da Kıpçak Türkçesi arasında bir bağlantı kurmaktadır. Gaziantep İli Ağızlarında bilhassa Şehitkâmil'in kuzeyinde, Araban ve Yavuzeli ilçelerinde “iyelik ekleri, ilgi hâli eki, belirtme hâli eki, görülen geçmiş zaman eki, emir kipi, isimden isim yapım eki (+sIz/+sUz; +Iik/+Iuk) ve +DUK sıfat-fiil” eklerinde görülen yuvarlak ünlülü biçimler, Eski Anadolu Türkçesiyle benzerlik göstermektedir.

Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait yuvarlak ünlülü bazı karakteristik eklerin bir kısmının Gaziantep ağızında korunduğu tespit edilmiştir. Yuvarlak ünlülü 7 ekin Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki biçimiyle kullanılması, bu ağız bölgesini Eski Anadolu Türkçesine yaklaştırmaktadır. Bazen kaynak kişi, kendini düzeltme eğiliminden veya başka nedenlerden dolayı ekin düz ünlülü biçimlerini kullanma eğilimi gösterse de aynı kaynak kişi kısa bir süre

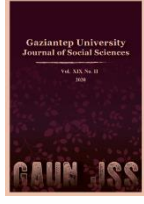
sonra tekrar baskın ses özelliğiyle konuşmaya devam etmektedir. Bunun yanında Gaziantep ağzının bu bölgesinde ağız kaymalarından dolayı, yuvarlak ünlülü kullanımların zaman zaman düzleşmeye başladığı da görülmektedir.

Kaynakça

- Ahanov, K. (2013). *Dil biliminin esasları (Akt. Murat Ceritoğlu)*. Ankara: TDK Yay.
- Banguoğlu, T. (1986). *Türkçenin grameri*. Ankara: TTK Basımevi.
- Buran, A. ve Alkaya, E. (2004). *Çağdaş Türk lehçeleri*. Ankara: Akçağ Yay.
- Ercilasun, A. B. (2010). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Ergin, M. (1985). *Türkçenin dil bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Ergin, M. (2011). *Orhun Kitabeleri*. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Gabain, A. V. (2003). *Eski Türkçenin grameri (Çev. Mehmet Akalın)*. Ankara: TDK Yay.
- Gülsevin, G. (2007). *Eski Anadolu Türkçesinde ekler*. Ankara: TDK Yay.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*. Ankara: TDK Yay.
- Karahan, L. (2006). Eski Anadolu Türkçesinin kuruluşunda yazı dili-ağız ilişkisi. *Turkish Studies*. Volume 1/1. Summer 2006.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin dil bilgisi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Karadoğan, A. (2001). Eski Anadolu Türkçesinde yuvarlaklaşan ekler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. C. I-II. S. 44. 171-79.
- Korkmaz, Z. (2010). *Gramer terimleri sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Korkmaz, Z. (2013). *Türkiye Türkçesinin temeli Oğuz Türkçesinin gelişimi*. Ankara: TDK Yay.
- Şahin, H. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Savran, H. (2018). Türk Dilinde yuvarlaklaşma olayı ve dudak uyumu. *Türk Bilig*. S. 35. 89-96.
- Serebrennikov, B. A. ve Gadjeva, N. Z. (2011). *Türk yazı dillerinin karşılaştırmalı tarihî grameri*. Ankara: TDK Yay.

Kısaltmalar

A	: Araban
BKA	: Bilge Kağan Abidesi
KTA	: Kül Tigin Abidesi
ŞK	: Şehitkamil
TA	: Tonyukuk Abidesi
Y	: Yavuzeli

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Eski Uygurca Sitātapatrādhāraṇī'ye İlişkin Fragmanlar¹

The Fragments of Old Uyghur Sitātapatrādhāraṇī

Uğur UZUNKAYA^{a,*}

^a Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-4534-9305

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 29 Ekim 2022

Kabul tarihi: 24 Kasım 2022

Anahtar Kelimeler:

Eski Uygurca,

Budizm,

Tibet Budizmi,

Sitātapatrādhāraṇī,

Metin neşri

ÖZ

Eski Uygurca; dinî ve din dışı bir yazın temelinde gelişmiştir. Din dışı yazını gündelik yaşama ilişkin sivil belgeler oluştururken, dinî yazını esasen Budizm, Manihaizm ve Nasturi Hristiyanlık gibi muhitlere ilişkin yazınsal kaynakların tercümesi oluşturmaktadır. Dinî yazınsal kaynakların tercümesi söz konusu olduğunda, bunlar arasında da en büyük pay Budizm'e aittir. Esasen Budizm, Uygurlar arasında tek bir ekolüyle yer almaz. Kuzey Budizmi yahut bir diğer adıyla Mahāyāna ekolü başta olmak üzere Hindistan menşeli olsun olmasın birçok ekolün Budist Uygur edebiyatında izleri görülmektedir. Tibet Budizmi de Hoço Uygur Hanlığı'nın [850-1250] özellikle son döneminde yazınsal kaynaklarıyla varlığı tanıklanan ve Budist Uygur edebiyatında kendine yer edinen bir ekoldür. Esasen Vajrayāna veya Tantra Budizmi'ne dayanan ve Tibet'in yerel dini olan Bön ile de harmanlanmış Tibet Budizmi, bugün Tibet ve Moğolistan'da kendine inanır bulmuştur. Bu noktada bu yazının konusunu da oluşturan Sitātapatrādhāraṇī bu geleneğe kaleme alınmış bir metindir. Bu yazıda Eski Uygurca Sitātapatrādhāraṇī'ya ait olduğu tespit edilen ve bugün Berlin Turfan Koleksiyonu'nda U 2250 (T I [544]), U 2251 (T I [545]) ve U 2252 (T I [546]) arşiv numaralarıyla korunan şimdiye kadar neşredilmemiş üç fragmanın filolojik neşri gerçekleştirilecektir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: October 29, 2022

Accepted: November 24, 2022

Keywords:

Old Uyghur,

Buddhism,

Tibetan Buddhism,

Sitātapatrādhāraṇī,

Text edition

ABSTRACT

Old Uyghur developed on the basis of religious and non-religious literature. While non-religious literature constitutes civil documents related to daily life, religious literature mainly constitutes the translation of literary sources related to circles such as Buddhism, Manichaeism and Nestorian Christianity. Among these, Buddhism has the largest place when it comes to the translation of religious literature. In fact, Buddhism does not take place among the Uyghurs with a single school. Northern Buddhism, or Mahāyāna school, in other words, and many schools, whether they originated in India or not, are traced in Buddhist Uyghur literature. Tibetan Buddhism is also a school that has a place in the Buddhist Uyghur literature, whose existence was witnessed especially in the last period of the Qocho Uyghur Khanate [850-1250] with its literary sources. Tibetan Buddhism, which is essentially based on Vajrayāna or Tantric Buddhism and blended with the Tibetan local religion Bön, has found its place in Tibet and Mongolia today. At this point, Sitātapatrādhāraṇī, which is also the subject of this paper, is a text written in this tradition. In this paper, three fragments identified as belonging to the Old Uyghur Sitātapatrādhāraṇī and preserved today in the Berlin Turfan Collection with archival numbers U 2250 (T I [544]), U 2251 (T I [545]) and U 2252 (T I [546]) will be examined. The philological edition of these fragments, which have not been published until now, will be carried out.

¹ Bu yazı TÜBA-GEBİP programı tarafından desteklenmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

The literature written in Old Uyghur is largely based on the translation of sacred works related to various religions such as Buddhism, Manichaeism and Nestorian Christianity, when leaving aside non-religious texts. Among these, Buddhism has the largest share as a philosophical belief system. Buddhist Uyghur literature is not limited to a single school of Buddhism. However, there are also non-Indian schools of Buddhism. For example, Faxiang and Huayan are among them and are of Chinese origin. It is known that there are such schools among the Uyghurs. One of these schools is Tibetan Buddhism. Tibetan Buddhism is originally based on the school called Tantra or Vajrayāna. After the 8th century, Buddhism was counted as the state religion in Tibet, and after that, as a result of contact with Tibet's local religions, Tibetan Buddhism forms an important sect within the religion of Buddhism. The traces of this school, which finds its followers in Tibet and Mongolia today, felt its influence among the Uyghurs in the last period of the Qocho Uyghur Khanate [850-1250].

Within the Buddhist Uyghur literature, Tibetan Buddhism and the texts written on the basis of this school are mostly about magic. Today, twenty-four works of Tibetan Buddhism are mentioned in large or small volumes in Old Uyghur. In addition, there are also the fragments belonging to Tibetan Buddhism in Old Uyghur, whose text has not yet been determined. At this point, the subject of this paper is the edition of the three unpublished fragments of the Old Uyghur *Ārya-sarva-tathāgata-uṣṇīṣa-sitātapatra-nāma-aparājitā-dhāraṇī* (*Sitātapatrādharāṇī* in short). The fragments of *Sitātapatrādharāṇī* in Old Uyghur are preserved in Berlin, St. Petersburg, Paris and Nagoya (Japan). *Sitātapatrādharāṇī* consists of several block prints and several manuscript fragments. Many studies have been made on the text so far; however, the publications of Müller (1911), Röhrborn & Róna-Tas (2005) and Kılıç Cengiz (2021) are worth mentioning because they contain the complete edition of the text.

The following three fragments identified as belonging to the Old Uyghur *Sitātapatrādharāṇī* preserved in the Berlin Turfan Collection are edited in this study: U 2250 (T I [544]), U 2251 (T I [545]) and U 2252 (T I [546]). Information on the physical properties of these fragments is given in the catalog prepared by Özertural, and according to Özertural, the information that all the fragments here belong to *Sitātapatrādharāṇī* was provided by S. C. Raschmann. (Özertural, 2020, pp. 259-261). In this article, transcription, transliteration, translation into Turkish, notes on the text, index and glossary of these fragments have been prepared.

The transliteration and transcription method specified in the *Uigurisches Wörterbuch* are followed in the transliteration and transcription of this paper (cf. Röhrborn, 1977-1998, pp. 9-10 and pp. 13-14; Röhrborn, 2010, pp. XXXIII-XXXV). Except for the use of <ç> instead of <č> and <ş> instead of <š> in this table prepared by Röhrborn, this method is completely applied to the text. The Old Uyghur text included in this article consists of 54 lines; however, some lines have text damage at word and letter level. These have been tried to be restored based on the text. In the part of the translation of the Old Uyghur text into Turkish, line-by-line translation is preferred due to the damaged parts in the text. In the explanations part of the paper, the Chinese original text has been referenced whenever necessary; however, a comparative study with the original text was not always possible due to irregularities in the Chinese text. However, explanations are made on the Buddhist concepts in the paper. The glossary and index part of this paper are presented in alphabetical order. All words that are fully preserved in the text are included in the glossary and index part. However, in the glossary part, all the spellings and restored forms of the words in the text are also included. In the glossary part, the original forms in the source languages are also included when the quotations form the headings of the articles.

The results of the article can be listed as follows: (1) Along with this article, a 54-line text belonging to *Sitātapatrādharāṇī* in Old Uyghur has been presented to the attention of researchers. (2) Most of these lines are fully preserved today; however, some lines have word-level text damages. (3) Based on the beginning of the article, the vocabulary of the text consists of a total of 135 nouns and verbs. Of the entries of this paper, 24 (17.77%) are verb or verb stems, and 111 (82.22%) are noun or noun stems. (4) In the vocabulary of the text, there are 5 words (3.70%) directly quoted from Chinese, 9 Sanskrit words (6.66%) quoted from the A or B dialect of Tocharian, and 3 Sanskrit words (2.22%) quoted from Sogdian. Considering the Old Uyghur text in general, the ratio of quotations is 32 to 23.70%. With the edition of these fragments, it is aimed to present new contributions to the comprehensive publication of *Sitātapatrādharāṇī* to be made in the future.

Giriş

Budizm, Manihaizm ve Nasturi Hristiyanlık gibi çeşitli dinî muhitlerde kendine yer bulan Uygurlar büyük ölçüde bahsi geçen bu dinlere ilişkin kutsal kitapların tercümesine dayanan bir edebiyat oluşturmuşlardır. Bu sayılan dinler içerisinde en büyük paya sahip olan Budizm ise birçok ekolüyle birlikte Uygur edebiyatında kendine yer edinmiştir. Kuzey Budizmi olarak da bilinen Mahāyāna Budizmi ve bundan gelişen birçok ekolle ilişkilendirilebilecek Sanskritçe Budist külliyyata ait eserler Eski Uygurcada bütünlüklü olarak yahut da metin parçaları biçiminde günümüze kadar gelebilmiştir. Uygurlar arasındaki Budist ekoller söz konusu olduğunda Hindistan ve Çin’de neşet etmiş ekollerin yerinin oldukça önemli olduğunu belirtmek gerekir; ancak Uygur Budizmi’nde Moğol etkisi de hatırı sayılır düzeyde mevcuttur. Turfan Uygurları’nın inşa ettiği Hoço Uygur Hanlığı’nın [850-1250] son döneminde artan Moğol tazyiki ve tesiriyle Uygurlar arasında Tibet Budizmi’ne ait eserlerin tercüme edilmeye başlandığı gözlenmiştir.

Tibet Budizmi bugün Tibet ve Moğolistan’da kendine inanır bulmuş olan felsefi bir inanış sistemidir. Esasında Tibet Budizmi kökleri itibarıyla, Theravāda “eskilerin yolu” ve Mahāyāna “büyük araç” ekollerinden sonra, Vajrayāna veya Tantra Budizmi olarak adlandırılan Budizm’in üçüncü büyük ekolüne bağlıdır. Budizm, neşet ettiği Hindistan coğrafyasında ve yayılım kazandığı muhtelif coğrafyalarda özellikle de farklı kültürlerin sentezinin yaşandığı Orta Asya’da, Doğu Asya’da ve Güney Doğu Asya’da mevcut bölgesel inanış ve kabullerden ciddi oranda beslenmiştir. Dolayısıyla Tibet Budizmi’nin kaynakları söz konusu olduğunda, Vajrayāna veya Tantra Budizmi’nin yanında Bön dini başta olmak üzere, Tibet’in yerel inanışlarıyla Mahāyāna gibi diğer Budist ekollerin etkisinin de olduğunu belirtmek gerekir. Budizm, Tibet’te 8. yüzyıldan itibaren önemli bir oranda belirginleşmeye başlar. Sümer (2003, s. 80-81), Kral Trisong Detsen zamanında (yaklaşık olarak 740-798) Budizm’in Tibet’te devlet dini olarak kabul edildiğini, bunu izleyen dönemde Tibet’teki ilk Budist manastırın kurulmasıyla bu dinin resmi bir kimlik kazandığını belirtir. Başlangıcı her ne kadar böyle olsa da 11. yüzyıl ve sonrasında da 13-14. yüzyıllarda Tibet’te güçlü bir Bön dini ve Budizm sentezinin yaşandığı, özellikle Kangyur ve Tengyur adıyla 14. yüzyılda Sanskritçe Budist külliyyatın Tibetçeye tercümesinin tamamlandığı bilinmektedir (krş. Sümer, 2000, s. 327; Harvey, 2013, s. 461-462). Böylelikle Tibetçe Budist külliyyat oluşturulmuştur. Din adamlarının Lama olarak adlandırıldığı Tibet’te, 16. yüzyıldan sonra Dalay Lamalar hâkimiyeti artınca Tibet Budizmi, Lamaizm olarak adlandırılmaya başlamıştır.

Temelleri Hindistan’da MÖ 563-483 tarihleri arasında yaşadığı düşünülen Siddhārtha Gautama bir diğer adıyla Tarihî Buddha tarafından atılan Budizm’in, Tibet’te yaygınlaştığı tarihin 8. yüzyıl olması sebebiyle, aslında Tibet’e gelene kadar yaklaşık 1400 yıllık bir felsefi inanış olduğu göze çarpmaktadır. Dolayısıyla kendi içerisindeki değişim, dönüşüm ve kabulleriyle birlikte Budizm’in Tibet’te kazandığı yeni kimlik onu diğer ekollerden ayırır hususlar olmuştur. Tibet Budizmi’nde evren çok sayıda olağanüstü varlıklardan oluşur. Bell’in (1992, s. 29; ayrıca krş. Sümer, 2003, s. 175-176) de belirttiği üzere, bunlar arasında tanrılaştırılmış Buddhalar, Bodhisattvalar, Tibet’in yerel tanrıları ve şeytansı güçleri, hayvanlar, aç ruhlar ve cehenneme ilişkin varlıklarla kutsal mekânlar yer alır. Tibet Budizmi’nin din anlayışında, esasen meditasyon ve diğer ritüellere bağlı uygulamaların ön planda olduğu görülmektedir. Budizm’in diğer ekollerindeki gibi burada da ölüm esasen bir yeniden doğumun başlangıcıdır. Temel amaç ise kişinin bu doğum ölüm döngüsünden Buddhalık yoluyla bireysel olarak kurtuluşudur. Bu noktada Tibet Budizmi, “Buddhalık durumuna hızlı dönüşümü gerçekleştirmek için ritüeller, imgeleme ve semboller üzerine odaklanır.” (Powers, 2007, s. 257). Tibet Budizmi’nde, bunların yanında yerel bir kimlik kazandığı 11. yüzyıldan sonra muhtelif ekollerin oluştuğu da görülmektedir. Başlıca dört ekol, Nying-ma, Ka-rgyud, Sa-skya

ve Gelug olarak adlandırılır. Bu ekol veya mezhepler arasında çok belirgin bir ayırım mevcut olmasa da uygulamalar, din adamları, metinler ve manastırlar bakımından farklılıklar mevcuttur.

Budist Uygur edebiyatı içerisinde Tibet Budizmi ve bu ekol temelinde kaleme alınmış metinler çoğunlukla büyü konuludur. Bugün büyük veya küçük hacimde Tibet Budizmi'ne ait yirmi dört eserden bahsedilmektedir (Ölmez & Uzunkaya, 2017, s. 66-84). Bunun yanında henüz hangi metnin parçası olduğu belirlenemeyen Tibet Budizmi'ne ait metin parçaları da mevcuttur. Bu noktada bu çalışmanın konusunu da Tibet Budizmi'ne ilişkin Sanskritçe aslı *Ārya-sarva-tathāgata-uṣṇīṣa-sitātapatrā-nāma-aparājitā-dhāraṇī* adını taşıyan metnin (kısaca *Sitātapatrādhāraṇī*) şimdiye kadar neşredilmemiş üç fragmanın filolojik neşrinin hazırlanması oluşturmaktadır.

Eski Uygurca *Sitātapatrādhāraṇī* bugün Berlin, St. Petersburg, Paris ve Nagoya'da (Japonya) saklanan birçok blok baskı ve birkaç yazma fragmandan oluşur. Metin üzerine bugüne kadar birçok inceleme yapılmıştır²; fakat metnin bütünlüklü neşrinin ihtiva etmesi sebebiyle, Müller (1911), Röhrborn & Róna-Tas (2005) ve Kılıç Cengiz (2021) neşirleri anılmaya değerdir. Temel olarak "Sitātapatrā-dhāraṇī kötülüğe karşı koruyucu ritüel bir metindir ve bu metin mantraların sıralanmalarından ve ayine ilişkin (liturjik) bölümlerden oluşmaktadır." (Porció, 2003, s. 96). "Bugün hâlâ Tibetliler arasında aynı şekilde yaşayan Sitātapatrā-dhāraṇī metni 5. veya 6. yüzyıldan itibaren oldukça popüler olmuş, bununla beraber Çince, Tibetçe ve Moğolca Budist külliyyatın bir parçası olan bu metin, Orta Asya'dan Nepal'e muhtelif yerlerde farklı dillerdeki birtakım yazmalarla ortaya çıkarılmıştır." (Porció, 1997, s. 229). Bu metnin Tibetçesinin bugün elimizde dört temel biçimi mevcuttur ve Tibetçe temel biçimlerin hepsi Sanskritçe orijinallerden tercümedir (krş. Lessing & Wayman, 1978, s. 117; Porció, 2000, s. 4, "Giriş" bölümü; Ölmez & Uzunkaya, 2017, s. 70). Metnin Eski Uygurca ve Tibetçe yanında Çince, Hoten Sakacası ve Moğolca versiyonları da mevcuttur.

Bu çalışmaya Berlin Turfan Koleksiyonu'nda korunan Eski Uygurca *Sitātapatrādhāraṇī*'ye ait olduğu tespit edilen şu üç fragman dâhil edilmiştir: U 2250 (T I [544]), U 2251 (T I [545]) ve U 2252 (T I [546]). Bu fragmanların fiziksel özelliklerine ilişkin bilgilere, Özertural tarafından hazırlanan katalogda yer verilmiştir ve Özertural'ın belirttiğine göre buradaki bütün fragmanların *Sitātapatrādhāraṇī*'ye ait olduğunun bilgisi S. C. Raschmann tarafından sağlanmıştır (Özertural, 2020, s. 259-261). Bu yazıda bu fragmanların yazı çevirimi, harf çevirisi, Türkiye Türkçesine aktarımı, metne ilişkin notları, dizin ve sözlüğü hazırlanmıştır. Metnin yazı çevirimi ve harf çevirisinde *Uigurisches Wörterbuch*'da belirlenen yazı çevirimi ve harf çevirisi yöntemi izlenmiştir (krş. Röhrborn, 1977-1998, s. 9-10 ve s. 13-14; Röhrborn, 2010, s. XXXIII-XXXV). Röhrborn tarafından hazırlanan bu tablodaki <č> yerine <ç> ve <ş> yerine de <ş> kullanılmasının dışında bu yöntem tamamen metne uygulanmıştır. Bu yazıda yer verilen Eski Uygurca metin 54 satırdan oluşur; ancak bazı satırlarda sözcük ve harf düzeyinde metin hasarları söz konusudur. Bunlar metinden hareketle restore edilmeye çalışılmıştır. Eski Uygurca metnin Türkiye Türkçesine aktarımı kısmında metinde hasarlı kısımlar olması sebebiyle satır satır aktarım tercih edilmiştir. Metne ilişkin açıklamalar kısmında yeri geldikçe Çince orijinal metne atıf yapılmıştır; ancak orijinal metinle mukayeseli bir inceleme Çince metindeki düzensizlikler sebebiyle her zaman mümkün olmamıştır. Bununla birlikte yine

² Daha evvel başka çalışmalarda bu metne ilişkin araştırma tarihçesine yer verildiği için burada bu bilgiler tekrar edilmeyecektir. Metnin fiziksel durumu, muhtevası ve üzerine yapılan çalışmalar için bk. Ölmez & Uzunkaya, 2017, s. 68-71 ve Kılıç Cengiz, 2021, s. 22-55.

de metinde geçen Budist kavramlar üzerine açıklamalar yapılmıştır. Bu çalışmanın sözlük ve dizin kısmı alfabetik olarak sunulmuştur. Sözlük ve dizin bölümüne metinde bütünlüklü olarak korunan bütün sözler dâhil edilmiştir. Bununla birlikte, sözlük kısmında metinde yer alan sözcüklerin bütün yazım biçimlerine ve restore edilmiş şekillerine de yer verilmiştir. Sözlük kısmında madde başlarını alıntı sözcükler oluşturduğunda kaynak dillerdeki orijinal biçimlere de yer verilmiştir.

Eski Uygurca Metnin Yazı Çevirimi ve Harf Çevirisi

U 2250 (T I [544])

[Katalog Bilgisi: Özertural, 2020, s. 259-260, katalog no. 295]

ön

(01)	01	m(ä)n takı ymä tolþ sansartaki mn t'qy ym' twlp s'ns'r t'qy
(02)	02	näçä üç kutka oğguraksız n'ç' 'wyç qwt q' 'wtqwr'qsyz
(03)	03	anaz umugsuz tınl(ı)glar ärsär olar 'n'z 'wmwq swz tynlq l'r 'rs'r 'wl'r
(04)	04	barça burhan kutıña adıçıt köñül p'rç' pwrq'n qwtynk' 'dyçyt kwnkwl
(05)	05	öritip öritmiş köñüllärin 'wrytyþ 'wrytmyş kwnkwl l'ryn
(06)	06	y(a)rpaturup burhan kutıntın yanıg- yrp'dtwrwp pwrq'n qwtynk' y'nyq
(07)	07	sız ävrilinçsiz bolup buyanlı bilgä syz 'vrylynçsyz pwlwp pwy'nly pylk'
(08)	08	biligli iki törlüg yeväglärin pylykly 'yky twyrlwk yyv'kl'ryn
(09)	09	[yev]ätinip burhan kutı ... .. ///'tynyp pwrq'n qwtynk' ... ..

arka

		yeti y(e)g(i)rmi yyty ykrmy
(10)	01	lärin bütürüp añkir[ase] ... l'ryn pwytwrwp 'nkkyr/// ...
(11)	02	kutılıg kölök üzä ozgu öçürgü qwtynk lyq kwylwk 'wyz ' 'wz qw 'wyçwrkw
(12)	03	buyan örä beş mantal yinçürü pwy'n 'wyr' pyş m'nt'l yynçwrw
(13)	04	töpön yükünü täginürm(ä)n yükünür- twypwn ywkwnw t'kynwrmn ywkwnwr
(14)	05	m(ä)n tolþ tınl(ı)g uguşına yükünür- mn twlp tynlq 'wqwşynk' ywkwnwr
(15)	06	m(ä)n tolþ tınl(ı)gların kertü ... mn twlp tynlq l'r nynk kyrtw .../
(16)	07	tözlärinä yükünürm(ä)n tolþ [o]nt[un] twyz l'rynk' ywkwnwrmn twlp //nt//
(17)	08	sınarkı mänülüg ,, üç ärd[inilär]- synk'rqy m'nkwlwk ,, 'wyç 'rd/////
(18)	09	kä üç ärdinilär tugmış ... .. k' 'wyç 'rdyny l'r twqmyş ... ..

U 2251 (T I [545])

[Katalog Bilgisi: Özertural, 2020, s. 260-261, katalog no. 296]

ön

- (19) 01 bolmış yer oronlarka ş(a)rirlig
pwlmyş yyr 'wrwn l'r q' şryrlyq
- (20) 02 stuplarkatägi ,, mäniñ bo arig-
stwp l'rq't'ky ,, m'nynk pw 'ryq
- (21) 03 sızlig beş yügmäk ätözümün
syz lyq pyş ywkm'k 't'wyz wmyñ
- (22) 04 kut kolunmaklıg küçüm üzä
qwt qwlwnm'qlyq kwyçwm 'wyz '
- (23) 05 köñüllüg adrokum üzä täşgürüp
kwnkwl lwk ''drwqwm 'wyz 't'şkwrwp
- (24) 06 tolp sansarta ,, tolp t(ä)ñridäm
twlp s'ns'r t' ,, twlp tñkryd'm
- (25) 07 yıd yıparlar ,, y(a)ruk yulalar yıdlig
yydyyp'r l'r ,, yrwq ywl' l'r yydlyq
- (26) 08 yıparlıg suvlar ,, yüz ... ..
yyp'r lyq swvl'r ,, ywz p// t... ..
- (27) 09 ka tükällig kántig ... ..
q' twyk'l lyk k'ntyk ... ..

arka

- säkiz y(e)g(i)rmi
s'kyz ykrmy
- (28) 01 ärdinilär yinçülär mon[çuklar] ...
'rdyny l'r yynçw l'r mwn/// /// ...
- (29) 02 ... .. t(ä)ñridäm arıg ı yemi[ş]...
ykl'r tñkryd'm 'ryq 'y yymy/...
- (30) 03 agat avşat ot çurnilar pra
'k't 'vş't 'wt çwrny l'r pr'
- (31) 04 kužatrelar çoñ sankailar pak
kwž 'try l'r çwnk s'nq'y l'r p'q
- (32) 05 bintävirlar başlap miñ miñ
pynt'vyr l'r p'şl'p mynk mynk
- (33) 06 tümän tümän törlüg adrok adrok
twym'n twym'n twyrlwk ''drwq ''drwq
- (34) 07 tapıg udug yevägläri b(ä)lgürtüp
t'pyq 'wdwq yv'kl'ryk plkwrtwp
- (35) 08 anı üzä barça üç üdki t[ol]p
'ny 'wyz 'p'rç' 'wyç 'wydky t//p
- (36) 09 ontun sıñarki alku kamag ... ..
'wntwn synk'rqy ''lqw q'm'q p... ..

U 2252 (T I [546])

[Katalog Bilgisi: Özertural, 2020, s. 261, katalog no. 297]

ön

- (37) 01 lar sanınça burhanlarka bodis(a)t(a)v-
l'r s'nynç' pwrq'n l'r q' pwdystv
- (38) 02 larka m(a)has(a)t(a)vlar pr(a)tikabutlar-
l'rq' mq'stv l'r prtyk'pwt l'r
- (39) 03 ka arhantlarka anagamlarka
q' ''rç'nt l'rç' ''n'k'm l'r q'
- (40) 04 s(a)krđagamlarka sortapanlarka
skrt'k'm l'rç' swrt'p'n l'rç'
- (41) 05 aryapudgale tözünlärkä aryaşañ
'ry'pwtk'ly twyz wn l'rk' ''ry's'nk

- (42) 06 tözün bursañ kuvragka tolp
twyz wn pwr's'nk q̄wvr'q q̄' twlp
(43) 07 ontun sıñarkı m̄ñülüg üç
'wntwn synk'r̄qy m'nkwlwk 'wyç
(44) 08 ärdinilärkä üç ärdini ... ..
'rdyny l'r k' 'wyç 'rdyny ///... //ş
(45) 09 çaiti bolmış yer oronl[ar] ... ..
ç'yty pwlmyş yyr 'wrwn l//... ..

arka

- tokuz y(e)[g(i)r]mi
twqwz y//my
(46) 01 lıg stuplarkatägi kop ... ..
lyq stwp l'r̄q't'ky q̄wp ... ..
(47) 02 tapınu udunu ,, k(a)lp asanke san[inç]a
t'pynw 'wdwnw ,, klp 's'nky s'n///'
(48) 03 yükünç ögdilär üzä öyü sakınu
ywkwnç 'wykdy l'r 'wyz ' 'wyw s'q̄ynw
(49) 04 ögä küläyü m(ä)n yitürmiş hatun
'wyk' kwyl'yw mn yytwrmış q̄'twn
(50) 05 beş aźunlug amraklarımın ... ..
pyş ''ž wn lwq 'mr'q̄ l'rymyn py///w
(51) 06 alınu beş mantal yinçürü töpön
'lynw pyş m'nt'l yynçwrw twypwn
(52) 07 yükünü täginürm(ä)n ,, bo buyanım äd[gü]
ywkwnw t'kynwrmn ,, pw pwy'nym 'd//
(53) 08 kılınçımın küçintä ... ..
q̄ylynçym nynk kwyçynt' ''/ry 'w///l
(54) 09 miş burhan bahşımın äsriñü
myş pwrq'n p'q̄sym nynk 'srynkw

Eski Uygurca Metnin Türkiye Türkçesine Aktarması

U 2250 (T I [544]) (ön)

(01) ben ve bundan başka bütün şamsâradaki (02) nasıl (ki) üç kutsallığa zorunlu olmayan (03) umutsuz₂ canlılar var ise, onlar (04) bütün Buddha kutsallığına Ādicitta zihniyeti (05) yaratarak, yaratmış olduğu zihniyetlerini (06) güçlendirip Buddha kutsallığından geri (07) dönülmez₂ olup sevap ve (08) bilgelik iki tür teşhizatlarını (09) donanıp Buddha kutsallığı ... ..

U 2250 (T I [544]) (arka)

(10) -larını bitirip Añğīrasa ... (11) ait araç ile yok edecek₂ (12) sevap ortaya çıkararak beş daire (Skt. *mañḍala*) (önünde) baş (13) üstüyle eğilerek secde ederim₂. (14) Bütün canlı soyuna secde (15) ederim. Bütün canlıların gerçek ... (16) esaslarına secde ederim. Bütün on (17) taraftaki ebedî, üç mücevhere, (18) üç mücevher(den) doğmuş ... ..

U 2251 (T I [545]) (ön)

(19) olmuş yerlere₂ kutsal emanetli (20) stūpalara kadar, benim bu kirli (21) beş yığın bedenimle, (22) adaklı gücümle, (23) zihniyetli mükemmeliğimle değiştirip (24) bütün şamsârada, bütün ilahi (25) kokular₂, parlak meşaleler, (26) parfümler, yüz ... .. (27) ... sahip olan şehri ... ..

U 2251 (T I [545]) (arka)

on sekiz (28) mücevherler, inciler₂ ... (29) ... .. ilahi, saf tohum ve yemiş ... (30) agada otu, tozlar, (31) şemsiyeler₂, güneşlikler₂, (32) perdeler₂ ile başlayıp bin(lerce) (33) on

bin(lerce) tür çeşitli₂ (34) saygı₂ donanımlarını belirtip (35) onunla bütün üç zamandaki, bütün (36) on taraftaki, bütün₂ ... ..

U 2252 (T I [546]) (ön)

(37) -lar sayısınca Buddhalara, Bodhisattvalara, (38) Mahāsattvalar, Pratyekabuddhalara, (39) Arhatlara, Anāgāminlere, (40) Sakṛdāgāminlere, Srotāpānalara, (41) Āryapudgala asillere, Āryasaṅgha (42) asil topluluğa₂, bütün (43) on taraftaki ebedî üç (44) mücevhere, üç mücevher ... .. (45) türbe (Skt. *caitya*) olmuş yerler₂ ... ..

U 2252 (T I [546]) (arka)

on dokuz (46) ... stūpalara kadar bütün ... .. (47) saygı göstererek aşamkhyeyakalpa sayı[sınc]a (48) saygıda bulunmaları dolayısıyla düşünerek₂, (49) överek₂ ben Yitürmüş Hatun (50) beş varlık şekline sahip sevgililerimi ... .. (51) kabul ederek beş daire (Skt. *maṇḍala*) (önünde) baş üstüyle eğilerek₂ (52) secde ederim₂. Bu sevabım, iyi (53) amelimin aracılığıyla ... .. (54) Buddha üstadımın türlü türlü

Eski Uygurca Metne İlişkin Açıklamalar

(01) **sansar+takı:** EUyg. *sansar*, Toharcanın A diyalektinde *samsār* “animarum peregrinatio” (Poucha, 1955, s. 357), Toharcanın B diyalektinde *samsār* “yeniden doğma çemberi” (Adams, 2013, s. 734) ve Soğdcada *sns*’r (Gharib, 1995, s. 358a, *8870) ~ *snks*’r “yeni doğum” (Gharib, 1995, s. 357b, *8866) biçimlerinde tespit edilmiş olup Skt. *samsāra*’ya “doğum ölüm çemberi” (Monier-Williams, 1899, s. 1119c; Edgerton, 1953, s. 542b; Rhys Davids & Stede, 1921-25, s. 657) dayanır.

(03) **anaz umugsuz:** EUyg. bu ikileme “umutsuz” (Şen, 2002, s. 27-28; Ölmez, 2017, s. 251) anlamındadır. EUyg. *anaz*, Toharcanın A diyalektinde *anās* “miser” (Poucha, 1955, s. 20); Toharcanın B diyalektinde *anās* “acınası” (Adams, 2013, s. 12) biçimlerinde tespit edilmiş olup Skt. *anātha*’ya “efendisi veya koruyucusu olmayan; dul; yetim; çaresiz, fakir” (Monier-Williams, 1899, s. 27c; ayrıca krş. Röhrborn, 2015, s. 148; Wilkens, 2021, s. 48a) dayanır.

(04) **adiçit:** EUyg. bu sözcük hibrit bir Budist terim olup Skt. *ādicitta*’ya “Ādicitta, ilk karar” (Wilkens, 2021, s. 12b; Röhrborn, 2015, s. 35) dayanır.

(06) **y(a)rpadtur-up:** Bu EUyg. ifade {-tUr-} ettirgen ekiyle tespit edilebildiği kadarıyla daha evvelki metinlerde tanıklanmamıştır. Sözcüğün yapısı *yarp+ad-tur* “güçlendirmek” şeklinde açıklanabilir; zira ETü. *yarp* “sıkı, sert” (Clauson, 1972, s. 957b) anlamındadır. *yarp+ad-* ise “güçlenmek” anlamında olup DLT’de tanıklanmıştır (Kaçalın ve Ölmez, 2019, s. 565; Clauson, 1972, s. 958a).

(06-07) **yanıgsız ävrilinçsiz:** Bu EUyg. ikileme “geri dönülmez₂” (Şen, 2002, s. 342; Wilkens, 2021, s. 861a) anlamındadır.

(10) **aṅkir[ase]:** EUyg. bu Buddha adı Toharcanın B diyalektinde *aṅkīrase* (Adams, 2013, s. 6) şeklinde tespit edilmiş olup Skt. *aṅgīrasa*’ya (Edgerton, 1953, s. 6a) dayanmaktadır.

(19) **ş(a)rirtlg:** EUyg. *ş(a)rir*, Toharcanın A diyalektinde *śarir* “corpus (hominis consecrati), reliquiae” (Poucha, 1955, s. 317) ve Toharcanın B diyalektinde *śarīr* “vücut kalıntıları; (bedensel) kalıntılar” (Adams, 2013, s. 679) şekillerinde tespit edilmiş olup Skt. *śarīra*’ya (Monier-Williams, 1899, s. 1057c) dayanmaktadır.

(20) **stup+larkatägi:** EUyg. bu sözcük Skt. *stūpa*’ya “Budist eserler” (Monier-Williams, 1899, s. 1260a; Edgerton, 1953, s. 608b; Tokyürek, 2019, s. 81) dayanmaktadır.

(30) agat avşat ot: Bu ifade “agada otu” (Wilkins, 2021, s. 17a) anlamına gelmektedir. EUyg. *agat* ifadesi Toharcanın B diyalektinde *āgat* “deva, çare, ilaç” (Adams, 2013, s. 42) şeklinde tanıklanmış olup Skt. *agada*’ya “panzehir, yaşam iksiri” (Monier-Williams, 1899, s. 4b; Rhys Davids & Stede, 1921-25, s. 3) dayanmaktadır. EUyg. *avşat* ifadesi ise Skt. *auśadha*’ya “şifalı bitki, tıpta kullanılan otlar” (Monier-Williams, 1899, s. 240a; Wilkins, 2021, s. 84a) dayanmaktadır.

(30) çurni+lar: EUyg. bu ifade Skt. *cūrṇa*’ya “toz” (Monier-Williams, 1899, s. 401b; Edgerton, 1953, s. 232a) dayanmaktadır.

(31) pra kuṣatre+lar: Bu EUyg. ikileme “şemsiye₂” (Wilkins, 2021, s. 559a) anlamındadır. EUyg. *pra*, Soğdcada *pr’ ~ pr’* “sancak, bayrak” (Gharib, 1995, s. 278b, *6943) ~ *pr’kh* “sancak, bayrak” (Gharib, 1995, s. 279a, *6966) biçimlerinde tespit edilmiş olup Skt. *patāka*’ya “bayrak, sancak” (Monier-Williams, 1899, s. 581a) dayanmaktadır. EUyg. *kuṣatre* sözcüğü ise Toharcanın B diyalektinde *kṣāt(t)re (~ k(u)ṣātre)* “şemsiye” (Adams, 2013, s. 260) biçiminde tanıklanmış olup esasen Skt. *chattrā*’ya (Monier-Williams, 1899, s. 404a) dayanır.

(31) çoṅ sankai+lar: Bu EUyg. ikileme “güneşlik₂” anlamındadır. EUyg. *çoṅ*, Çin. 幢 *chuang* “bayrak, flama; şemsiyelik” (DDB; Hirakawa, 1997, s. 423b; Taishō, 977, c. 19, s. 406b29) sözünün yazı çevirimidir. EUyg. *sankai* ise Çin. 傘蓋 *san gai* “şemsiye, gölgelik” (DDB; Hirakawa, 1997, s. 146a; Taishō, 977, c. 19, s. 406b28) sözünün yazı çevirimidir.

(31-32) pak bintävir+lär: Bu EUyg. ikileme “perde₂” (Wilkins, 2021, s. 549b) anlamındadır. EUyg. *pak*, Çin. 箔 *bo* “perde” (Wilkins, 2021, s. 549b) karşılığındadır.

(38) m(a)has(a)t(a)v+lar: Bu EUyg. sözcük Skt. *mahāsattva*’ya “büyük varlık, büyük yaratık” (Monier-Williams, 1899, s. 801b; Edgerton, 1953, s. 426b) dayanmaktadır.

(38) pr(a)tikabut+larka: Bu EUyg. sözcük Skt. *pratyekabuddha*’ya “aydınlanmaya erişmiş, yalnızlık içinde yaşayan ve bilgisini dünyaya açıklamayan tek başına bir Buddha” (Edgerton, 1953, s. 379a; Tokyürek, 2019, s. 406-407) dayanmaktadır.

(39) arhant+larka: EUyg. bu sözcük Soğdcada *r’ṅ’n* “Buddha’nın unvanı” (Gharib, 1995, s. 56a, *1418) ~ *ry’nt* “onurlu” (Gharib, 1995, s. 341a, *8472), Toharcanın A diyalektinde *ārānt* “respectabilis; dignus” (Poucha, 1955, s. 23) ve Toharcanın B diyalektinde *arhānte* “arhat, Hinayana Budizmi’nin ideal şahsiyeti” (Adams, 2013, s. 27) ~ *arahānte* “arhat, Hinayana Budizmi’nin ideal şahsiyeti” (Adams, 2013, s. 23) biçimlerinde tanıklanmış olup kökeni itibariyle Skt. *arhat*’a “hâlâ Nirvāṇa’ya aday olan bir Buddha” (Monier-Williams, 1899, s. 93c) dayanır.

(39) anagam+larka: EUyg. bu sözcük Toharcanın A diyalektinde *anāgām* (Wilkins, 2021, s. 46b) biçiminde tanıklanmış olup kökeni itibariyle Skt. *anāgāmin*’e “dört Budist tarikatının üçüncüsünün adı” (Monier-Williams, 1899, s. 27c; Edgerton, 1953, s. 22a; Rhys Davids & Stede, 1921-25, s. 30) dayanır.

(40) s(a)krḍagam+larka: EUyg. bu sözcük Toharcanın A diyalektinde *sakṛdāgāram ~ sakṛdāgām* (Poucha, 1955, s. 357) biçimlerinde tanıklanmış olup kökeni itibariyle Skt. *sakṛdāgāmin*’e “bir kere dönen biri” (Monier-Williams, 1899, s. 1124c; Edgerton, 1953, s. 544a; Wilkins, 2021, s. 576b) dayanmaktadır.

(40) sortapan+larka: EUyg. bu sözcük Skt. *srotāpanna*’ya “akıntıya girmiş olan kişi” (Monier-Williams, 1899, s. 1274c; Edgerton, 1953, s. 615a; Wilkins, 2021, s. 621a) uzanır.

(41) aryapuḍgale: EUyg. bu sözcük esasen Skt. *āryapudgala*’ya “soylu kimse” (Wilkins, 2021, s. 70a) dayanır.

(41) aryasaṅ: EUyg. bu sözcük esasen Skt. *āryasaṅgha*'ya “asil topluluk” (Monier-Williams, 1899, s. 152c) dayanır.

(42) bursaṅ: EUyg. bu söz Soğd. *pwrskn*⁽¹⁾ “keşiş, keşişler topluluğu” (Gharib, 1995, s. 331a, *8218) sözüne dayanır.

(45) çaiti: EUyg. bu sözcük esasen Skt. *caitya*'ya “türbe, kutsal mekân” (Monier-Williams, 1899, s. 402b; Edgerton, 1953, s. 233b; Tokyürek, 2019, s. 81) dayanır.

Dizin ve Sözlük

A

adiçit < Skt. *ādicitta* “Ādicitta, ilk karar” *a. köñül öritip* 04

adrok (I) “mükemmellik” *köñüllüg a. +um üzä* 23

adrok (II) “çeşitli” *a. a.* 33

agat < Toh. B *āgat* < Skt. *agada* “panzehir, yaşam iksiri” *a. avşat ot* 30

alın- “kabul etmek” *a.-u* 51

alku “bütün” *a. kamaḡ* 36

amrak “sevgili” *beş aźunlug a. +larımın* 50

anagam < Toh. A *anāgām* < Skt. *anāgāmin* “dört Budist tarikatının üçüncüsünün adı” *a. +larka* 39

anaz < Toh. A *ānās*; Toh. B *anās* < Skt. *anātha* “umutsuz, zavallı” *a. umugsuz* 03

anı “onu” *a. üzä* 35

aṅkir[ase] < Toh. B *aṅkīrase* < Skt. *aṅgīrasa* “bir Buddha adı” *a.* 10

arhant < Soğd. *’rx’nt* < Skt. *arhat* “Arhat (kurtuluş yolunun dördüncü ve son aşamasında olan Budist rahip)” (UWNom1 228) *a. +larka* 39

arıḡ “saf, temiz” *a.* 29

arıḡsızlıḡ “kirli” *a. beş yügümäk ätözümün* 20

aryapudḡale << Skt. *āryapudgala* “soylu kimse” *a.* 41

aryasaṅ << Skt. *āryasaṅgha* “asil topluluk” *a.* 41

asanke < Toh. A *asaṅkhe*, Soğd. *’s’ny* < Skt. *asaṅkhyeya* “asaṅkhyeya-çağı, asaṅkhyeya dünya devri” *k(a)lp a. san[inç]a* 47

avşat << Skt. *auśadha* “şifalı bitki” *agat a. ot* 30

aźunlug “varlık şekline sahip” *beş a. amraklarımın* 50

B

bahşı < Çin. 博士 *boshi* “üstat, hoca, âlim” *burhan b. +mnıḡ* 54

barça “bütün” *b. burhan kutıḡa* 04; *b. üç üdki t[ol]p* 35

başla- “başlamak” *b.-p* 32

b(ä)lgürt- “belirtmek” *tapıḡ udug yevägläriḡ b.-üp* 34

beş “beş” *b. aźunlug amraklarımın* 50; *b. mantal* 12, 51; *b. yügümäk* 21

bilgä “bilge” *buyanlı b. biligli* 07

bilig “bilgi” *buyanlı bilgä b.+li* 08

bintävir “perde” *pak b.+lar* 32

bo “bu” *b. 20, 52*

bodis(a)t(a)v < Soğd. *pwδystβ ~ pwtystβ* < Skt. *bodhisattva* “Bodhisattva, Buddha adayı, Buddha olacak kimse” *b.+larka* 37

bol- “olmak” *b.-miş* 19; *çaiti b.-miş* 45; *yanıgsız ävrilinçsiz b.-up* 07

bütür- “bitirmek” *b.-üp* 10

burhan “Buddha” *b. kutı* 09; *b. kutıya* 04; *b. kutıntın* 06; *b. bahşımını* 54; *b.+larka* 37

bursaŋ < Soğd. *pwrsnk^(c)* “topluluk” *b. kuvragka* 42

buyan < Soğd. *pwny'n ~ pwny'n(h)* < Skt. *puṇya* “iyi amel, sevap” *b. 12; b.+um* 52; *b.+lı bilgä biligli* 07

Ç

çaiti << Skt. *caitya* “türbe, kutsal mekân” *ç. bolmuş* 45

çoŋ < Çin. 幢 *chuang* “şemsiye, güneşlik” *ç. sankailar* 31

çurni << Skt. *cūrṇa* “toz” *agat avşat ot ç.+lar* 30

Ä

äd[gü] “iyi” *ä. kılınçımını küçintä* 52

är- “var olmak, mevcut olmak” *anaz umugsuz tınl(ı)glar ä.-sär* 03

ärdini, ärd[ini] << Skt. *ratna* “mücevher” *ä.+lär* 28; *üç ä. 44; üç ä.+lär* 18; *üç ä.+lärkä* 44; *üç ä.+[lär]kä* 17

äsriñü “türlü türlü, çeşitli” *ä. 54*

ätöz “beden, vücut” *beş yügmäk ä.+ümin* 21

ävrilinçsiz “geri dönülmez” *yanıgsız ä. 07*

H

hatun “hatun” *yitürmiş h. 49*

I

ı “tohum” *ı. yemi[ş]* 29

İ

iki “iki” *i. törlüg yeväglärin [yev]ätinip* 08

K

k(a)lp < Toh. A *kalp*, Soğd. *klp ~ krp ~ kδph* < Skt. *kalpa* “devir, dönem” *k. asanke san[inç]a* 47

kamag “bütün” *alku k. 36*

känt < Soğd. *knδ(h)* “kent, şehir” *tükällig k.+ig* 27

kertü “gerçek” *k. 15*

- kılınç** “iş, amel” *äd[ɡü]* k. +ımnıñ küçintä 53
- kolonmahlıg** “yeminli, adaklı” *kut k. küçüm* 22
- kop** “bütün, hep” k. 46
- kölök** “araç” k. 11
- könül, könül** “zihin” k. +lärin y(a)rpadturup 05; *burhan kutıña adıçit k. öritip* 04
- könüllüg** “zihniyetli” k. *adrokum üzä* 23
- kut** “kutsallık” k. *kolonmahlıg küçüm* 22; *burhan k. +ı* 09; *burhan k. +ıntın* 06; *burhan k. +ıña* 04; *üç k. +ka* 02
- kutılıg** “kutsallığa ait” k. *kölök üzä* 11
- kuvrag** “topluluk, cemaat, rahipler topluluğu (~ Skt. *saṅgha*)” *bursañ k. +ka* 42
- kužatre** < Toh. B *kṣāt(t)re* (~ *k(u)ṣātre*) < Skt. *chattra* “şemsiye, güneşlik” *pra k. +lar*
- 31 **küç** “güç” *äd[ɡü]* *kılınçımnıñ k. +intä* 53; *kut kolunmahlıg k. +üm üzä* 22
- külä-** “övmek, methetmek” *ögä k. -yü* 49
- M**
- m(a)has(a)t(a)v** << Skt. *mahāsattva* “büyük varlık” *m. +lar* 38
- mantal** < Toh. A *maṅḍal*; Toh. B *maṅḍāl* < Skt. *maṅḍala* “daire” *beş m. 12, 51*
- m(ä)n** “ben” *m. 01, 49*
- mäniñ** “benim” *m. 20*
- mäjülüg** “ebedi” *m. 17, 43*
- miñ** “bin” *m. m. tümän tümän* 32
- mon[çuk]** “inci, boncuk” *yiñçülär m. +[lar]* 28
- N**
- näçä** “nasıl” *n. 02*
- O**
- oğguraksız** “zorunlu olmayan” *o. 02*
- olar** “onlar” *o. 03*
- ontun, [o]nt[un]** “on (kısm)da” *o. sıñarkı* 16, 36, 43
- oron** “yer” *yer o. +l[ar]* 45; *yer o. +larka* 19
- ot** “ot, şifalı ot” *agat avşat o. 30*
- oz-** “kurtulmak” *o. -gu öçürgü* 11
- Ö**
- ö-** “düşünmek” *ö. -yü sakınu* 48
- öçür-** “yok etmek” *ozgu ö. -gü* 11
- ög-** “övmek” *ö. -dilär* 48; *ö. -ä küläyü* 49

ör- “ortaya çıkarmak” *buyan ö.-ä* 12

örit- “uyandırmak, oluşturmak” *ö.-miş köyüllärin y(a)rpadturup* 05; *köyül ö.-ip* 05

P

pak < Çin. 箔 *bo* “perde” *p. bintävirlar* 31

pra < Sogd. *pr' ~ pr'' ~ pr'kh* < Skt. *patāka ~ paṭāka* “şemsiye, güneşlik” *p. kužatrelar* 30

pr(a)tikabut << Skt. *pratyekabuddha* “aydınlanmaya erişmiş, yalnızlık içinde yaşayan ve bilgisini dünyaya açıklamayan tek başına bir Buddha” (Edgerton, 1953, s. 379a) *p.+larka* 38

S

sakin- “düşünmek” *öyü s.-u* 48

s(a)krđagam < Toh. A *sakṛdāgāram ~ sakṛdāgām* < Skt. *sakṛdāgāmin* “bir kere dönen biri” *s.+larka* 40

san “sayı” *s.+inça* 37; *k(a)lp asanke s.+[inç]a* 47

sankai < Çin. 傘蓋 *san gai* “şemsiye, gölgelik” *çoŋ s.+lar* 31

sansar < Toh. A ve Toh. B *saṃsār*, Soğd. *sns''r ~ snks''r* < Skt. *saṃsāra* “doğum ölüm çemberi” *s.+ta* 24; *s.+taki* 01

sıjarkı “taftaki” *ontun s.* 36, 43; *[o]nt[un]* *s.* 17

sortapan << Skt. *srotāpanna* “akıntıya girmiş olan kişi” *s.+larka* 40

stup << Skt. *stūpa* “Budist kutsal emanetler” *s.+larkatägi* 46; *ş(a)rirlig s.+larkatägi* 20

suv “su” *yıdlig yıparlıg s.+lar* 26

Ş

ş(a)rirlig “kutsal emanetli” *ş. stuplarkatägi* 19

T

takı “ve” *t. ymä* 01

tapıg “saygı, hürmet” *t. udug* 34

tapın- “hizmet etmek, saygı göstermek” *t.-u udunu* 47

tägin- “yerine getirmek” *beş mantal yinçürü töpön yükünü t.-ürm(ä)n* 13, 52

t(ä)ŋridäm “ilahi” *t.* 24, 29

täşgür- “(metatez yoluyla täğsil-) değiştirmek” *t.-üp* 23

tınl(ı)g “canlı” *anaz umugsuz t.+lar* 03; *tolp t.* 14; *tolp t.+larnıy* 15

tolp, t[ol]p “bütün” *t.* 01, 14, 15, 16, 24, 24, 35, 42

töpö “tepe, baş” *yinçürü t.+n yükünü täginürm(ä)n* 13, 51

törlüg “türlü” *iki t. yeväglärin [yev]ätinip* 08; *tümän tümän t.* 33

töz “esas” *t.+läriñä* 16

tözün “asil, soylu” *aryaputgale t.+lärkä* 41; *aryasaŋ t. bursaŋ kuvragka* 42

tug- “doğmak” *üç ärdinilär t.-mıŝ* 18

tükäl/ig “sahip olan” *t. kántig* 27

tümän “on bin” *t. t. törlüg* 33

U

udug “hizmet, saygı” *tapıg u.* 34

udun- “hizmet etmek, saygı göstermek” *tapınu u.-u* 47

uguŝ “soy” *u.+ıŝa* 14

umugsuz “umutsuz” *anaz u.* 03

Ü

üç “üç” *ü. ärdini* 44; *ü. ärdinilär* 18; *ü. ärdinilärkä* 43; *ü. ärd[inilär]kä* 17; *ü. kutka* 02; *ü. üdki* 35

üdkı “zamana ait” *üç ü.* 35

üzä “ile, dolayısıyla” *ü.* 11, 22, 23, 35, 48

Y

yanıgsız “geri dönülmez” *y. ävrilinçsiz bolup* 06

y(a)rpadtur- “güçlendirmek” *köŝüllärin y.-up* 06

y(a)ruk “parlak” *y. yulalar* 25

yemi[ŝ] “yemiş” *ı y.* 29

yer “yer” *y. oronl[ar]* 45; *y. oronlarka* 19

yeväg, yeväg “teçhizat, donanım” *y.+läriğ* 34; *y.+lärin* 08

[yev]ätin- “donanmak” *[y].-ip* 09

yıd “koku” *y. yıparlar* 25

yıdlıg “kokulu” *y. yıparlıg suvlar* 25

yıpar “koku” *yıd y.+lar* 25

yıparlıg “kokulu” *yıdlıg y. suvlar* 26

yinçü < Çin. 眞珠 *zhen zhu* “inci” *y.+lär mon[çuklar]* 28

yinçür- “eğilmek, secde etmek” *y.-ü töpön yükünü täginürm(ä)n* 12, 51

yitürmiş “bir kişi adının bir kısmı” *y. hatun* 49

ymä “dahi” *takı y.* 01

yula “meşale” *y(a)ruk y.+lar* 25

yügmäk “yığın” *beş y.* 21

yükün- “secde etmek” *y.-ü täginürm(ä)n* 13, 52; *täginürm(ä)n y.-ürm(ä)n* 13; *tözläriŝä y.-ürm(ä)n* 16; *uguŝıŝa y.-ürm(ä)n* 14

yükünç “saygı, hürmet, eğilme” *k(a)lp asanke san[inç]a y. ögdilär* 48

yüz “yüz” *y.* 26

Sonuç

Eski Uygur Türkçesiyle kaleme alınan edebiyat, din dışı eserler bir kenara bırakıldığında büyük oranda Budist, Manihaist ve Nasturi Hristiyanlık gibi çeşitli dinî çevrelere ilişkin kutsal eserlerin tercümesine dayanır. Bunlar içerisinde de Budizm, en büyük paya sahip olan felsefi bir inanış sistemidir. Budist Uygur edebiyatı, Budizm'in tek bir ekolüyle sınırlı değildir. Esasında Mahāyāna ekolü ve bunun temelinde neşet etmiş Budist ekoller Budist Uygur edebiyatını oluşturur. Bununla birlikte Budizm'in Hindistan kökenli olmayan Çin kaynaklı Faxiang, Huayan vb. gibi ekollerinin de Uygurlar arasında mevcut olduğu bilinmektedir. Bu ekollerden biri de Tibet Budizmi'dir. Tibet Budizmi, köken itibarıyla Tantra ya da Vajrayāna olarak adlandırılan ekole dayanır. 8. yüzyıl sonrasında Tibet'te Budizm'in devlet dini sayılması ve sonrasında Tibet'in yerel dinleriyle teması neticesinde Tibet Budizmi, Budizm içerisinde önemli bir mezhebi oluşturmuştur. Bugün Tibet ve Moğolistan'da inanır bulan bu ekolün izleri, Hoço Uygur Hanlığı'nın [850-1250] son döneminde Uygurlar arasında etkisini hissettirmiştir. Bu ekol temelinde, Uygurcada büyük bir çoğunluğunun konusu büyü olan metinlerin tercümesi gerçekleştirilmiştir. Bunlardan biri de *Sitātapatrādhāraṇī*'dir. Esasında bu metin üzerine 1911'den bu yana bugün birçok çalışma kaleme alınmıştır. Metnin Eski Uygurca versiyonu yanında, Tibetçe, Hoten Sakaca, Moğolca ve Çince versiyonları da bulunmaktadır. Bu yazıda daha evvel neşri gerçekleştirilmemiş metin parçaları temelinde Eski Uygurca *Sitātapatrādhāraṇī*'ye ait üç fragmanın neşri gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın sonuçları şöyle sıralanabilir: (1) Bu yazı ile birlikte Eski Uygurca *Sitātapatrādhāraṇī*'ye ait 54 satır hacminde bir metin araştırmacıların dikkatine sunulmuştur. (2) Bu satırların büyük bir kısmı bugün eksiksiz olarak korunmuştur; ancak bazı satırlarda sözcük düzeyinde metin hasarları mevcuttur. (3) Madde başlarından hareketle metnin söz varlığını toplam 135 isim ve fiil türünden sözcük oluşturmaktadır. Bu madde başlarından 24'ünü (% 17,77) fiil kök veya gövdesi, 111'ini (% 82,22) ise isim kök veya gövdesi oluşturmaktadır. (4) Metnin söz varlığında doğrudan Çince'den alıntılanmış 5 söz (% 3,70), Toharcanın A veya B diyalekti üzerinden alıntılanmış Sanskritçe 9 söz (% 6,66) ve Soğdca üzerinden alıntılanmış Sanskritçe 3 söz (% 2,22) mevcuttur. Eski Uygurca metnin geneli düşünüldüğünde alıntı sözlerin oranı ise 32 ile % 23,70'dir. Bu metin parçalarının neşriyle *Sitātapatrādhāraṇī*'nin ileride yapılacak bütünlüklü neşrine yeni katkılar sunulmak istenmiştir.

Kısaltmalar

*	madde başı
...2	İkileme
DDB	Digital Dictionary of Buddhism
DLT	<i>Dīvānu lugāti 't-Turk. Mahmūd el-Kāşgarī</i> , bk. Kaçalın ve Ölmez, 2019.
ETü.	Eski Türkçe
EUyg.	Eski Uygurca
JEBD	<i>Japanese-English Buddhist dictionary</i>
kat.	katalog
krş.	karşılaştırınız
no.	numara
o. F.	ohne Fundsigle [= Fragmanın bulunduğu yeri gösterir işaret yok]
(P)	pothī deliği
Skt.	Sanskritçe
Soğd.	Soğdca
Toh. A	Toharcanın A diyalekti
Toh. B	Toharcanın B diyalekti

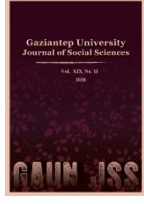
Kaynakça

- Adams, D. Q. (2013). *A dictionary of Tocharian B. Revised and greatly enlarged vol. 1-2*. Amsterdam, New York: Rodopi.
- Bell, S. C. (1992). *The religion of Tibet*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Oxford at the Clarendon.
- Edgerton, F. (1953). *Buddhist hybrid Sanskrit grammar and dictionary. Vol. II: Dictionary*. New Haven: Yale University.
- Gharib, B. (1995). *Sogdian dictionary: Sogdian-Persian-English*. Tehran: Farhang.
- Harvey, P. (2013). *An introduction to Buddhism: Teaching, history and practices*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hirakawa, A. (1997). *Buddhist Chinese-Sanskrit dictionary*. Tōkyō: Reiyūkai.
- Kaçalin, M. S. & Ölmez, M. (2019). *Dîvânu lugâti't-Turk. Mahmûd el-Kâşgarî*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Kılıç Cengiz, A. (2021). *Eski Uygur dönemine ait Tantrik bir metin: Sitātapatrādhāraṇī*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Lessing, F. D. & Wayman, A. (1978). *Introduction to the Buddhist Tantric systems*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.
- Monier-Williams, M. (1899). *A Sanskrit-English dictionary*. Oxford: Oxford University Press.
- Müller, F. W. K. (1911). *Uigurica II*. Berlin.
- Ölmez, M. & Uzunkaya, U. (2017). Eski Uygurcada Tibet Budizmi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 65(1), 61-89.
- Özertural, Z. (2020). *Alttürkische Handschriften Teil 4: Varia Buddhica: Buddhistische Gedichte und Kleinere Sūtra-Texte*. Stuttgart: Franz Steiner.
- Porció, T. (1997). Preliminary notes on the Uigur and Tibetan versions of the *Sitātapatrādhāraṇī*. Á. Berta & E. Horváth (Ed.), *Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe. Proceedings of the 39th PIAC Szeged, Hungary: June 16-21, 1996*. (ss. 229-241). Szeged: University of Szeged.
- Porció, T. (2000). *The one with the white parasol. Four Sitātapatrā texts in the Derge Kanjur and a Dunhuang text (Pelliot tibétain, no. 45) with an annotated English translation of the longest canonical version*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Viyana Üniversitesi, Viyana.
- Porció, T. (2003). On the Brāhmī glosses of the Uygur Sitātapatrā text. *Central Asiatic Journal*, 47, 91-109.
- Poucha, P. (1955). *Institutiones linguae Tocharicae. Pars I: Thesaurus linguae Tocharicae dialecti A*. Praha: Státní Pedagogické Nakladatelství.
- Powers, J. (2007). *Introduction to Tibetan Buddhism*. New York, Colorado: Snow Lion Publications.
- Rhys Davids, T. W. & Stede, W. (1921-1925). *The Pali text society's Pali-English dictionary*. Oxford: Pali Text Society.
- Röhrborn, K. & Róna-Tas, A. (2005). *Spätformen des zentralasiatischen Buddhismus, Die altuigurische Sitātapatrā-dhāraṇī, herausgegeben, übersetzt und kommentiert*. Göttingen: Nachrichten der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Röhrborn, K. (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien 1-6*. Wiesbaden: Steiner.
- Röhrborn, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung. I. Verben. Vol. 1: ab- - äzüglä-*. Stuttgart: Steiner.

- Röhrborn, K. (2015). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. II. Nomina-Pronomina-Partikel. Band 1: a-asvık [Uygurca sözlük. İslam öncesi Orta Asya Türkçe metinlerinin dil malzemesi. Yeniden düzenlenmiş baskı. II. İsimler-zamirler-edatlar. 1. Cilt: a-asvık]*. Stuttgart: Steiner.
- Sümer, İ. (2000). Tibet Budizmi'nde din anlayışı. *Dinler tarihi araştırmaları-II. (Sempozyum: 20-21 Kasım 1998, Konya)* (ss. 327-341). Ankara: Aydoğdu Ofset.
- Sümer, İ. (2003). *Lotus'un içindeki inci. Lamaizm'le Nirvana'ya yolculuk*. İstanbul: Kara Kutu.
- Şen, S. (2002). *Eski Uygur Türkçesinde ikilemeler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Tokyürek, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm terimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın el sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

Elektronik Kaynakça

- DDB = Digital Dictionary of Buddhism, www.buddhism-dict.net (Erişim tarihi: 16.08.2022).
- Taishō 977, c. 19, 404b08-407a01: http://21dzk.l.u-tokyo.ac.jp/SAT2015/T0977_.19.0404a02:0404a02.cit (Erişim tarihi: 16.08.2022)
- U 2250 (T I [544]): ön: <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u2250seite2.jpg> arka: <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u2250seite1.jpg> (Erişim tarihi: 16.08.2022).
- U 2251 (T I [545]): ön: <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u2251seite1.jpg> arka: <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u2251seite2.jpg> (Erişim tarihi: 16.08.2022).
- U 2252 (T I [546]): ön: <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u2252seite1.jpg> arka: <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u2252seite2.jpg> (Erişim tarihi: 16.08.2022).

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

“A lot of blood gets lost here”: Class Struggle and Ideology in *The Kitchen*

“Burada çok kan dökülüyor”: *Mutfak Oyununda Sınıf Mücadelesi ve İdeoloji*

Emine Seda ÇAĞLAYAN MAZANOĞLU^{a*}

^a Arş. Gör. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-9595-4899

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 20 Haziran 2022

Kabul tarihi: 11 Ocak 2023

Anahtar Kelimeler:

Sınıf çatışması,

İdeoloji,

Marxizm,

İşçi sınıfı,

Kapitalist sınıf

ARTICLE INFO

Article History:

Received: June 20, 2022

Accepted: January 11, 2023

Keywords:

Class Conflict,

Ideology,

Marxism,

Working class,

Capitalist class

ÖZ

Arnold Wesker'in *Mutfak* (1957) adlı oyunu hem birbirleri arasında hem de kendi içlerinde hiyerarşik yapıya sahip olan kapitalist sınıf ve işçi sınıfı olmak üzere iki sosyal sınıf arasında, işçi sınıfının kapitalist sınıf tarafından sömürülmesiyle sonuçlanan mücadelenin yer aldığı çalışma dünyasını anlatmaktadır. Restorandaki kötü çalışma şartları, işin değişen hızı, işveren tarafından çalışana dinlenmesi ve sosyalleşmesi için verilen kısıtlı zaman ve kapitalist sınıf tarafından kontrol edilen iş yükünün çalışanın insanlığını kaybettirici yönü hem iki sosyal sınıf arasındaki hem de işçi sınıfı üyelerinin kendi aralarındaki ilişkiler aracılığıyla sunulur. Bu çalışmanın amacı, *Mutfak* oyununda kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasındaki iş ve üretime dayalı ilişkiyi ve işçi sınıfının, kapitalist sınıfın uygulamalarını kabullenişini sırasıyla Marksist kavramlar olan *sınıf mücadelesi* ve *ideoloji* kavramları ile okumaktır. Bu bağlamda, sınıf çatışmasının sadece sermaye sahibi kapitalist sınıf ile üretimi gerçekleştiren işçi sınıfı arasında olmadığı, sınıf mücadelesinin aynı zamanda farklı milli kimliklere sahip işçi sınıfı üyeleri arasında ırk temelli nefret ile ifade edildiği ortaya konulacaktır. Ayrıca, restoran çalışanlarının içinde çalıştıkları ekonomik koşulları bilinçli olarak kabul ettikleri ve hem işin hem eğlencenin kapitalist sınıf tarafından kontrol edildiğini de gösteren işçi sınıfının kültürel/sanatsal zevklerini işveren tarafından belirlenen kısa mola zamanlarında gösterebildikleri üzerinde durulacaktır.

ABSTRACT

Arnold Wesker's *The Kitchen* (1957) presents the world of labour where the two social classes, the capitalist class and the working class, with hierarchies between each other and among themselves, clash, which ends with the exploitation of the proletariat by the bourgeoisie. The harsh working conditions at the restaurant, the changing pace of work, little time given by the employer to the employees to rest and socialise, and the dehumanising aspect of labour are presented through the relationships between the two social classes and also among the working class people. Hence, the aim of this paper is to argue that the relationship between the capitalist class and the working class based on labour and production and the working class people's submission to the practices of the ruling class in *The Kitchen* can be analysed through the Marxist concepts of *class conflict* and *ideology*, respectively. Accordingly, it will be demonstrated that class conflict is seen not only between the bourgeoisie, the owner of the capital, and the proletariat, the agent of production, but also among the members of the proletariat of different nationalities, which is expressed through racial hatred. Furthermore, it will be displayed that the employees of the restaurant not only consciously accept the economic conditions under which they work but also reveal their cultural/artistic tastes during short breaks that are set by the employer, which shows that both work and leisure are controlled by the capitalist class.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: emineseda.caglayan@hacettepe.edu.tr

Introduction

The Kitchen (1957) by Arnold Wesker presents a working day in the kitchen of Tivoli, a restaurant in London. Although the main setting in the play is the kitchen of the restaurant, and all the action, including the production, the fights between the employer and the employee and among the employees, takes place in the kitchen, the dining room is also referred to through the waitresses and their work. Therefore, the restaurant is presented as a workplace with employees performing different duties both in the kitchen and the dining room and an employer, Marango, who only cares about running his business and the continuity of the establishment. In the play with the employer and the employees, there are two social classes as the capitalist class and the working class, respectively, and in a rigid class hierarchy the two classes are engaged in a class struggle in which the capitalist class dominates over the working class through labour, which can be analysed with Marxist theory. In Francis Mulhern's (1992) definition, Marxism is "a theory of the capitalist mode of production, its fundamental classes and their antagonisms, and of the organic relationship between working class struggles against capital" (p. 1). Therefore, the production process, which is carried out by working class, the ownership of the means of production, the product, and the financial gain by the capitalist class, and the class conflict arising from such economic disparity in the relationship between the employee and the employer are the subjects of Marxist theory, and they are also dealt with in *The Kitchen*. Moreover, in *The Kitchen* it is clearly presented that the economic and cultural norms and practices of the capitalist class shape the lives of the working class people. The resignation of the working class to the demands from the capitalist class demonstrates that the capitalist class not only dominates production but also the economic, social, and cultural discourse, and makes the working class adopt it, which can be explained with *ideology* in Marxist theory. As in Barbara Foley's (2019) words, "[i]deology is thus complicit in disseminating and reinforcing the standpoint of those possessing property and power" (p. 219), which corresponds to the employees' acceptance of both the economic and cultural/artistic structures which are established by the employer in the play. Hence, the aim of this paper is to analyse *the Kitchen* with Marxist theory and argue that in the play the two concepts of Marxist theory, *class conflict* and *ideology*, are used in the representation of the relationship between the capitalist class and the working class. In the two latest articles on *The Kitchen*, Elvan Karaman (2021) uses Marxist literary criticism to present the class conflict between the staff and Mr. Marango and argues that alienation and moral decline are the consequences of being commodified while Rajesh Sandil (2022) focuses on the transformation of the workers into machine-like beings which is the result of industrialisation, and highlights the themes of betrayal, love, jealousy, and anger. In this article, it will be demonstrated that along with the hierarchy between the bourgeoisie and the proletariat, there is also a stepped hierarchy among the members of each social class. Accordingly, Ray Orley (1972) describes the presentation of the hierarchy between different social classes and even among the members of the same social class in his review of the performance of the play by Stanford University in 1971: "All the world's a restaurant's kitchen and all the men and women in it merely cooks, bakers, waitresses, salad girls, dishwashers, owners, and managers.' [Wesker's] early play *The Kitchen*, [...] is an explicit working out of exactly that thesis" (p. 189). In this respect, in the class struggle not only do the bourgeoisie and the proletariat confront one another, but also the members of the proletariat are in conflict with each other, and this clash among the working class people turns into racial segregation as the characters use racial hatred to outclass each other. In regard to *ideology*, it will be presented that the proletariat adopts the bourgeoisie ideology in economic and cultural/artistic terms. It will be demonstrated that in the former, especially the senior employees of the kitchen, willingly submit themselves to economic exploitation as they believe that in all the workplaces the economic structure is controlled by the bourgeoisie. In the latter, the employees reveal their

cultural or artistic tastes only during short breaks, which are set by the employer, because during the production process the employees are forced to be occupied with their work. In this sense, first, Arnold Wesker's biography will be briefly presented as the play is based on his own experiences as a kitchen porter, pastry cook, and chef (Pattie, 2012, p. 426). Secondly, the concepts of *class* and *class conflict* will be explained in relation to Marxist theory, and the related examples from the play will be presented. With respect to the concept of *class*, the concepts of *work* and *hierarchy* will also be dealt with. Thirdly, the Marxist concept of *ideology* will be explained, and the economic and cultural/artistic approaches to ideology in the play will be presented with references to the play.

Arnold Wesker

Arnold Wesker (1932-2016) is of working class descent, as both of his parents worked for a tailor, and his mother later worked as a cook (Pattie, 2012, p. 228). He suffered and survived social, political, and financial hardships since his childhood as he experienced the Blitz during the Second World War and was forced to leave his family and go to different locations in England and Wales to escape from the German bombings. He attended Upton House Technical School in London, and then he left school and worked in several jobs. After he completed his military service at the RAF between 1950 and 1952, he worked in badly-paid jobs to save money for the London School of Film Technique where he studied in 1957 (Sternlicht, 2004, p. 157). He worked as a kitchen porter and a plumber's assistant (Leech, 1962, p. 11). After he moved to Norfolk he also worked as a farm labourer and a freelance journalist. As he could not get a grant for RADA (Royal Academy of Dramatic Art), he lived on working in the kitchens, and first he worked as a pastry cook in London, then he worked as a chef for nine months in Paris in 1956 (Pattie, 2012, p. 234). Although Wesker's mother was an active member of the Communist Party, Wesker was not linked with the Party, and instead, he was a member of the Young Communist League and the Zionist Youth Movement. In 1960 he participated in the Campaign for Nuclear Disarmament, which was seen as a civil disobedience protest and ended with Wesker's one-month imprisonment (Pattie, 2012, p. 425). Based upon Wesker's work experience, it is possible to argue that Wesker had first-hand experience as an employee knowing both the capitalist class, the employer who is dominating and exploiting, and the working class, the employee who is exploited through labour-intensive work. In this sense, *The Kitchen*, which was first performed in 1959, is an autobiographical work (Sternlicht, 2004, p. 158). Clifford Leech (1962) points out that in the play the dining-room is the showcase of a restaurant, and the customers are totally ignorant of "the atmosphere of hurry and noise and heat and quarrelling that lies behind the dining-room", and Wesker particularly aimed to show the reader/audience the reality of the kitchen which he directly experienced (p. 11). In a sense, the play is "a near-replica of what could be found behind the scenes in many a popular restaurant" (Leech, 1962, p. 20). Based on this, Glenda Leeming (1981) asserts that Wesker's plays in the late 1950s and the 1960s can be categorised in two groups: The Trilogy dealing with social and family relationships and *the Kitchen*, *Chips with Everything* (1962) and *Their Very Own and Golden City* (1966) which feature the theme of labour (p. 65). Malcolm Page (1967) comments on Wesker's realistic approach to the living and working conditions of the working class by saying that Wesker "has a vision of what life should be like. [...] He is politically aware. He is not an 'entertainer,' but a playwright with a mission" (p. 208). Therefore, in the light of this information, it may be argued that Wesker had always been a political man, but his work-oriented experiences occupied a decisive role in shaping his involvement in politics and his writing because he acquainted himself with the concepts of 'oppression', 'inequality', and 'struggle' in work life, and for Wesker, the relationship between the oppressor and the oppressed in politics is reflected in the relationship between the employer and the employee in production.

Class Conflict

Pramod K. Nayar (2010) expresses that for Karl Marx and Friedrich Engels, the social context that includes the forms of culture and the arts is inseparable from the political, economic, and historical contexts; therefore, in addressing the arts, issues such as class, economic conditions, and power relations are also dealt with (p. 169). In Marxist theory, “the economic realm (the means of production, the classes, the ownership of the means of the production) is the most important realm in any society, and class is the basic unit of a society” (Nayar, 2010, p. 170). In this sense, the economic structure in a social context shapes the customs, practices, and tastes in a society (Bressler, 2011, p. 166). In other words, there is a direct relationship between the social context and economic production as the former is, in fact, shaped by the latter. Accordingly, in the economic structure, the economic mode of production is called the *base* while the social, legal, educational, religious, artistic, cultural, and political institutions and systems are called the *superstructure*, which is controlled and shaped by the base (Bressler, 2011, p. 167). Louis Althusser (2014) defines the base as “the unity of the productive forces and the relations of productions” and the superstructure as “the political-legal level (law and the state) and the ideological level (the various ideologies: religious, moral, legal, political, and so on)” (p. 53). Hence, the systems which form the bases of a social structure cannot be isolated from the economic production; in other words, the economic production underlies all the social, political, legal, religious, artistic, and cultural productions which determine the lives of people in a certain social context. In Nayar’s (2010) definition of Marxist theory, economic conditions lead to the creation of hierarchies based on economic potential. Based on this, in industrialised societies in power relations the upper class aims to control the lower class, which turns into the suppression of the less powerful class by the more powerful class. In Marxist theory ‘class’ is defined by economic means as there are two main groups in society: A capitalist class of people and a class of workers (p. 170). Hence, the binaries of master/slave in slavery and lord/serf in feudalism were replaced by a new system called *capitalism* where the ruling minority is renamed as *employer* who has control over politics and economy, and the subordinated majority is called *employee* (Wolff, 2019, p. 22). In the kitchen which “is always there” (Wesker, 2012, p. 17) the working day starts with a repetitive pattern of Magi’s turning on the seven ovens early in the morning, and both the light and the sound of the ovens gradually grow and create “a small roar” (Wesker, 2012, p. 18). As Anne, who is responsible for desserts and coffee, says, the kitchen “[becomes] a mad-house in two hours” after the work starts in the morning. Until the lunch service, which is at the end of Part One, the chefs enter the kitchen at different times, and as the stage direction says, “[b]y now EVERYBODY is hard at work. [...] The ovens hum. The sounds of clash rattle, and chopping on boards are an orchestrated kitchen symphony” (Wesker, 2012, p. 51). When the lunch service starts, a movement which is at first slow but then gradually becomes rapid and involves both the chefs who prepare the orders and the waitresses who deliver the orders to the customers. As it is suggested in the stage direction for this specific scene, “a specific layout of the kitchen which enables the stage to be constantly peopled with movement” is necessary; if the scene is performed with a different organisation, then it is necessary to have “a different sequence of orders so that the kitchen is never entirely denuded” (Wesker, 2012, p. 98). Therefore, in the stage direction it is emphasised that no matter what kind of stage management is preferred by the director of the play, it is of importance to maintain the constant movement on the stage, which signifies the uninterrupted, labour-intensive work. In Leeming’s words (1981), “[a]s Wesker says in his introduction to the text [*The Journalists*]: *The Kitchen* is not about cooking, it’s about man and his relationship to work” (p. 72). The work is so mechanised that the pace of movement on the stage increases in five stages as the first stage starts with eight beats, and in the following stages the beats decrease until the final stage where there are “no gaps between orders” (Wesker, 2012, p. 115), which shows the gradual increase in movement.

The ending of the lunch service is described as “*final frenzy*” (Wesker, 2012, p. 125) which is followed by Interlude that is an afternoon break when the work temporarily stops and the workers rest. At the beginning of Part Two work continues at a relaxed pace, and the evening service is slow as the orders are prepared and delivered to the customers at a certain speed (Wesker, 2012, p. 185) until Peter has a nervous breakdown and stops the work in the kitchen. Therefore, it may be argued that the tempo of work in the kitchen changes as it quickens and then slackens throughout the day.

The restaurant is a workplace which consists of two parts, the kitchen, where the production takes place, and the dining-room, where the product is delivered to the customer, and the work in the restaurant is done by both the members of the proletariat and the bourgeoisie in a rigid class hierarchy. Marango, who is in the first rank in hierarchy, is introduced as “proprietor” (Wesker, 2012, p. 11) while Chef who is the head of all the chefs in the kitchen is followed by Frank who is the second chef and responsible for poultry. Max, the butcher, Bertha, the vegetable chef, Alfredo, the roast chef, Hans, the fry chef, Peter, the boiled fish chef, Kevin, the fried fish chef, Gaston, the grill chef, Michael, responsible for eggs, Nicholas, the cold buffet chef, Paul, the pastry chef, and Raymond, the assistant pastry chef, are the other chefs who work under the supervision of Frank, Chef and Marango hierarchically. Mangolis and Dimitri work as kitchen porters who are below the rank of the chefs in the kitchen. In the dining-room Head Waiter is the representative of the capitalist class, and the waitresses, Monique, Molly, Winnie, Hettie, Violet, Gwen, Daphne, Cynthia, Betty, and Jackie work under Head Waiter. Hence, the ruling minority consists of four characters while the subordinated majority comprises twenty-four characters in total. Also, as it is clearly presented in the staff list of the restaurant, it is a workplace which functions under a hierarchical system with the ruling class having an administrative hierarchy in itself and the working class having a hierarchy according to the division of labour. Therefore, it may be argued that in the play as in Marxist theory there are two main opposite parties which are the bourgeoisie and the proletariat in class hierarchy; however, in the play this division is expanded, and in each social class a stepped hierarchy is also established. Regarding the abundance of characters in the play, Laurence Kitchin (1968) states that “Wesker’s experience of the work is a guarantee of authenticity, and that’s about all. When it comes to character, we will be disappointed if we look for any great insight or complexity; there are too many of them and there is little time” (p. 76). Hence, it may be argued that according to Kitchin, Wesker presents a workplace, a place where production constantly continues, with the social classes working in and running the establishment, and rather than the personal lives of the members of both classes, their relationship to work and production is highlighted as the chefs and waitresses work to produce for the capitalist class while Marango and other members of the capitalist class like Chef, Frank and Head Waiter work to control the labour.

As Charles E. Bressler (2011) explains, work becomes the determining aspect of the economic system, and hence the people in a social context are divided into classes; however, it is inevitable that these classes clash resulting in class conflicts, which causes the transformation from a feudal social and economic system where power rests with the people who possess inherited wealth into the capitalist system where the individual ownership of property becomes the dominant force (p. 168). The class struggle, that is “class antagonisms” in Marx and Engels’s (2018) words, arises from the desire for exploitation of one class by the other class which has not changed for centuries (p. 40). Marx and Engels (2018) explain that the contemporary age is the age of bourgeoisie, and the class struggle takes place between the “two great hostile camps, [...] two great classes directly facing each other: Bourgeoisie and Proletariat” which were in the past “[f]reeman and slave, patrician and plebeian, lord and serf, guild-master and journeyman, in a word, oppressor and oppressed”, and they have always

opposed each other, sometimes openly, sometimes secretly (p. 25). In other words, in Marxist theory, the class conflict is between the employer and the employee, the high class and the lower class, the dominant force and the subordinate. In this regard, “an efficient management of the working class”, which is a direct control, is aimed at by the dominant class to maximize its profit (Nayar, 2010, p. 170). In the play the class conflict is presented in two ways. First, the clash between the capitalist class and the working class is demonstrated through the discussion between Chef and Peter and Marango’s clash with Peter. Secondly, the struggle within the working class itself, among the employees, is presented. Accordingly, Marango, the employer and the representative of the capitalist system, leads a monotonous life which is described as miserable by Peter when Kevin calls Marango a polite man in Part One. Peter resembles Marango to a restaurant to show his obsession with his work and explains that Marango follows the same routine everyday as he goes to market very early in the morning, returns to the restaurant and goes to the kitchen to watch the service. He walks around inspecting the work done. He stays at the restaurant until the last customer leaves late at night (Wesker, 2012, p. 65). In a sense, he spends all his time at the restaurant controlling the employees, their work, and the production without having any private life, and as also Peter asks, “[w]hat kind of a life is that, in a kitchen!” (Wesker, 2012, p. 65).

Marango’s staying late at the restaurant and close inspection of the work done by the employees during the day corresponds to Nayar’s argument that the employer needs to keep the employee under strict control for substantial gain under capitalist management. Furthermore, according to Marx (1976), the work of a worker belongs to the capitalist, so the means of production and the instruments of labour are under the control of the capitalist. And although the product is produced by a worker, its ownership is passed on to the capitalist, and both the labour and its use value belong to the capitalist (p. 292). It is possible to interpret Marango’s obsession with work accordingly as the whole production process, including the means that are used and the course, which is followed by the workers, is closely supervised by Marango; therefore, although the labour in production process and the product belong to the chefs and the waitresses in the workplace, the ownership of work is then taken over by the bourgeoisie from the proletariat. In this sense, Marx (1976) defines the capitalist as being “only capital personified. His sole is the soul of capital” (p. 342) thinking nothing but the labour, production and the product to consume.

The clash between the employer and the employee due to the former’s central focus on work intensifies at the end of the play as Peter, with a sudden outburst of anger, breaks the main gas pipe in the kitchen and makes the whole work stop. Not only Marango but also Chef, representing the authority, gives a hostile reaction to Peter’s tantrum, and calls him “Fool!” (Wesker, 2012, p. 198). Peter, referring to Chef’s indifference to the needs of the chefs in the kitchen thitherto, accuses him of caring just when the work comes to a standstill. Therefore, Chef’s relationship with the workers in the kitchen is also failed as he does not attempt to understand the reason for Peter’s outburst and try to empathise with him as a human being to ameliorate the workers’ crises; instead, he accuses Peter of betrayal as he says, “What do you mean, ‘now he cares’? You have to make me care? Forty years and suddenly you have to make me care?” (Wesker, 2012, p. 198). In other words, in the eyes of Chef, Peter has accepted the working conditions, no matter how difficult and poor they are, and he has earned money; however, on a sudden, after working submissively for forty years, he vigorously protests to the capitalist class. Marx (1976) describes that in the labour process a worker is conscious of her/his role in production and the fact that s/he produces as a part of a certain system with “a purposeful will [which] is required for the entire duration of the work” (p. 284). Therefore, Peter’s unexpected rebellion does not seem reasonable to Chef because Peter, as an employee, is expected by the employer to do his duty without questioning, which he, in fact, has done for

many years. Unlike Chef's aggressive attitude, Marango voices his disappointment at Peter's rebellion. As it is presented in the stage direction, he first "*surveys the damage*" (Wesker, 2012, p. 200) which is the physical damage in the kitchen, the damage to the property owned by the capitalist class, rather than Peter's emotional damage, and he regards Peter's outburst as an act of sabotage which he attributes not only to Peter but also to all the employees in the workplace. In this sense, he addresses Frank, the second chef, with the following words: "Why does everybody sabotage me, Frank? I give work, I pay well, yes? They eat what they want, don't they? I don't know what more to give a man" (Wesker, 2012, p. 200). As a representative of the bourgeoisie Marango neglects the human aspect of work and sees the members of the proletariat as objects used for production; therefore, his definition of man does not refer to a human being but a mechanised agent of production. And this agent has one need, that is, earning enough money to survive. Here, it may be argued that Marango's flaw is to degrade his employees into the means of production, and he sees them as entities which are contented with physical labour, meeting basic needs, and earning pocket money for nonurgent needs.

The impact of such objectivisation on the employees can be evaluated through Georg Lukács's *reification* theory which is used to describe the fragmentation of the subject which is the labourer who is forced to see oneself from the outside, and the subject self is objectified, which reflects the alienation of the labourer (Foley, 2019, pp. 265-266). Moreover, Marango's self-righteousness as the leading representative of the capitalist class in the play is so high that he considers his power equal to that of God's and sharply rebukes Peter with the following words: "You have stopped my whole world. Did you get permission from God? Did you? There – is – no – one – else! You know that? No one!" (Wesker, 2012, p. 200). Thus, Marango openly puts forth his superior status in the hierarchy of social classes, and his superiority is not only to the working class people but also to the other members of the capitalist class in the play. And in Kitchin's (1968) words, "[a] kitchen on stage can be accepted as a Capitalist microcosm with the proprietor standing in for God" (p. 77).

The class conflict is seen not only between the dominant class and the subordinate but also within the working class itself as there is a hierarchy among the workers of the restaurant. In the exploitative relationship between the superior class and the inferior class the capitalist force grows richer while the working class earns less although it is the main producing force. The labourers who are treated by the capitalists as merely objects which are beneficial as long as they produce are alienated and isolated not only from the dominant class and the society in general but also from themselves and each other in the same class (Bertens, 2014, pp. 70-71). The conflict within working class is first presented by the account of the fight between Peter and Gaston the night before. After the evening shift ends, Gaston accuses Peter of calling him "lousy Cypro", and although Peter denies the accusation insisting that it is a misunderstanding, not a racial insult, he is threatened by Gaston's friends. In this regard, in Part One when Paul, Raymond and Anne get into a conversation about the fight, Max interferes in the conversation and blames Peter for the fight although he knows very little about why the fight has started and how it has developed. In his accusation he makes references to Peter's ethnicity and explodes with rage at Peter even though they are members of the same social class and co-workers. He suddenly associates Peter's ethnicity with his working in the kitchen and his quarrelsome personality: "He's a bloody German, a fool, that's what he is. He's always quarrelling, always" (Wesker, 2012, p. 26). Moreover, in the conversation between Nicholas and Max regarding the fight both men use pejorative terms while commenting on Peter's nationality and behaviours. Nicholas calls Peter "Boche" and expresses his hate: "The lot! I hate them, you know? I don't hate no one like I hate Boche" (Wesker, 2012, p. 92). Both Max and Nicholas go far in their enmity towards Peter and want him to be officially executed just because he is German and has disruptive behaviours. Max calls it "[a]n eye for an eye" while Nicholas says that "[they] should

use the electric chair. It's no good this hanging" (Wesker, 2012, p. 92). Similarly, when Hans speaks in German to Nicholas and French to Raymond, Max verbally attacks him and reminds him that he is in England, and as all the foreign workers come to England to learn the native language, then they are, in a way, obliged to speak in English (Wesker, 2012, p. 61). The social conflict within the same class which turns into a racial conflict is also presented through a particular fight between Nicholas and Bertha which starts when Bertha takes the tray of sliced, cold potatoes from the cold cupboard that Nicholas claims to have prepared for his own salad and rejects to share it. Both characters have sense of belonging to England and call one another 'the other' insulting each other's native country. When Bertha says, "You don't bloody hell me, my son. You bloody hell in your own country", Nicholas claims that "[t]his is his country", and both characters use the following statement, "[t]he lavatory is your country" (Wesker, 2012, p. 46), to affront each other. Therefore, it is possible to argue that "*The Kitchen* shows how pressured and hierarchically separated working conditions intensify resentments" (Rabey, 2003, p.37) which grow into racial hatred within the working class itself in the play.

The conflict among the members of the working class is also presented through direct physical contact, as in the discussion between Peter and Violet that turns into a fight where Peter acts to attack and also emotionally hurt Violet. In Part Two in the evening service Violet wants Peter to prepare three turbot for Marango; however, Peter does not take the order as he wants Violet to wait until half past six, the start time of the service. After the service starts, Violet rejects to wait in the queue and tries to take her order from the tray behind the serving counter, which is violently received by Peter as he takes the food from Violet and pushes her back saying, "[t]his is my place and there (*Points to the other side of the serving counter.*) there is for you!" (Wesker, 2012, p. 193). When Violet asks, "Who the hell do you think you are, you?", Peter's response, "I am the cook, yes? And you're the waitress, and in the kitchen I do what I like, yes? And in the dining-room you do what you like" (Wesker, 2012, p. 193), clearly shows that there is a sharp division among the working class people according to where they carry out their duties. The waitresses are above the chefs in the hierarchy in the dining-room while the chefs are the dominant class over the waitresses in the kitchen; in a way, there are two distinct places with their own ruling classes, both of which are owned by Marango as the supreme power. This discussion turns into a fight as Peter "*screams and smashes the plate from [Violet's] hand*", and he "*is about to snap. Follows her*" (Wesker, 2012, p. 194) after he claims his domain with the following words: "Is my kingdom here. This is the side where I live. This!" (Wesker, 2012, p. 194). Peter gets out of control, which causes Violet to be "*petrified*" (Wesker, 2012, p. 194) as in the stage direction he is described as "*a frightened animal*" who "*wheels around, in a frenzy, looking for something violent to do*" (Wesker, 2012, p. 194) rather than a human being. Violet's calling Peter "Boche" and "bloody German bastard" during the fight also demonstrates that the conflict between the two parties within the same class turns into a racial fight. Hence, in the light of this information, it may be argued that the members of the working class are exploited by the dominant class in terms of workload and the harsh working conditions, which not only puts them in a position of inferiority but also leads them to feel a strong sense of inferiority and have a desire to attain a position of power. However, as they cannot challenge the bourgeoisie, they rise against each other, and they wreak their anger on each other through racial discrimination.

Ideology

As Barbara Foley (2019) points out, "in Marxist theory social classes are constituted by their contradictory interrelation: without the bourgeoisie there is no proletariat, and vice versa" (p. 85). From this point of view, it is possible to argue that the existence of both classes depends on their economic relationship and the struggle that they are engaged in, which also leads to the

formation of their identities. Charles E. Bressler (2011) explains the reasons for the class struggle through *base* and *superstructure* as follows:

The chief reason for [conflicts between social classes] is the varying ways the members of society work and use their economic resources. The methods of economic production and the social relationships they engender form the economic structure of society, the base. In America, for example, the capitalists exploit the working classes, determining for them their salaries and their working conditions, among many other elements of their lives. From this base arises the superstructure, or a multitude of social and legal institutions, political and educational systems, religious beliefs, values, and a body of art and literature that the one dominant social class (e.g., the capitalists in America) uses to keep in check members of the working classes. (p. 176)

Hence, it may be argued that, as in the case of the system in America, the capitalists hold the economic power of production, so the base, and they determine the general structures of the superstructure, that is, all kinds of systems and structures in society, which are necessary for the formation of a civilisation and are shaped by the ideology of the capitalists, and the working class people lead their lives in accordance with the practices and thoughts of the dominant ideology. In *Capital* (1867) Marx and Engels explain that the bourgeoisie which maintains economic power and controls the social and political policies develops a dominant discourse reflecting the superstructure which includes its values, beliefs, customs, arts, and culture, and makes the proletariat follow this discourse, which becomes the *ideology* of the capitalist class (Bressler, 2011, p. 168). Hence, the concept of *ideology* includes the structures which form the superstructure, and these structures are in accordance with the customs and practices of the high class which is in charge of production (Castle, 2007, p. 110). Hence, it may be argued that the dominant class' use of its own ideology on the subordinate class prevents a possible rebellion by the oppressed working class people, and eventually makes them accept their economic, political, social, cultural, and artistic position. In a sense, the bourgeoisie uses *ideology* as a means of controlling the proletariat in the class conflict. As Hans Bertens (2014) explains,

[f]or Marxists, ideology is not so much a set of beliefs or assumptions that we are aware of – although most of them would include consciously held beliefs and assumptions in their definition of the term – but, more importantly, that which makes us experience our life in a certain way and makes us believe that that way of seeing ourselves and the world is natural. In so doing, ideology distorts reality in one way or another and falsely presents as natural and harmonious what is artificial and contradictory – the class differences that we find under capitalism, for instance. If we succumb to ideology, we live in an illusory world, in what Marxists have often described as a state of false consciousness. (p. 72)

Therefore, it may be argued that the dominant class establishes its ideology consciously and manipulatively by using its practices and customs in its lifestyle. However, the capitalist ideology is not imposed on the lower class. The proletariat adopts and internalises the ruling class ideology unconsciously, which then, in time, turns into a conscious submission. Such adoption avoids a revolt against the capitalist class, which is, in fact, expected from the working class as Marx and Engels assert in *The Communist Manifesto* (1848) (Bressler, 2011, p. 168). In Charles E. Bressler's (2011) words, under the influence of dominant ideology the working class people “are presently not free agents, but individuals controlled by an intricate social web dominated by a self-declared, self-empowered, and self-perpetuating social elite” (p. 177). For Louis Althusser, it is ‘interpellation’ which means that the force in power defines the identity of the less powerful without making it realise that its identity is defined by another party (Foley, 2019, p. 274).

In the play the use of ideology by the capitalist class on the working class is first presented in economic terms through the clash among the members of the working class. While the new employees of the restaurant react against the working conditions created by the capitalist, the senior employees, in desperation, submit to the work life whose rules were laid down by the superior class. The harsh working conditions in the kitchen are voiced by the two

new employees, Kevin and Violet in Part Two, and while Kevin calls the work “hell and high pressure”, both Kevin and Violet complain about the indifference by both the employer and the workers themselves. Kevin complains that the workers work in total ignorance of each other while Violet expresses that the waitresses consent to be physically abused as they may get injured in the hustle and bustle of the service times (Wesker, 2012, p. 159). The adverse reaction by the new employees is also given at the beginning of the play in Part One when they compare the kitchen to other places they have worked. For Violet, in her previous workplaces “[t]here was room”, and she “[moved] like a ballet dancer, [weaved] in and out of tables with grace” (Wesker, 2012, p. 160). Violet also asserts that in such good working conditions the workers including the chefs have not minded queueing up and the inspection by the employer. At Tivoli she has bruises due to the rush but in other civilised workplaces she has even served the Prince of Wales once (Wesker, 2012, p. 160). In Interlude Kevin, in weariness, complains about the heavy workload of the kitchen, and describes the kitchen as a place where he must get out of because “[t]his is no place for a human being” (Wesker, 2012, p. 128). He sweats profusely from preparing the orders during the lunch service, and calls it not sweat but “soaking” that he “can wring [his jacket] out” (Wesker, 2012, p. 127). In response to the complaints the senior employees of the kitchen advise them to be patient and get accustomed to the working conditions and the workload, which can be interpreted as adopting the capitalist ideology. In this sense, Gaston emphasises the monetary aspect of the work and says to Kevin: “You’ll get used to it, stay! It’s good money” (Wesker, 2012, p. 159) while Head Waiter tells Violet to wait until after the lunch service because if she survives it, then “[i]t’ll just be hot – hot and close. For everyone!” (Wesker, 2012, p. 160). Dimitri’s response to Kevin is more negative than other responses as he states that in all the workplaces the employees are both financially and emotionally exploited. He regards Kevin’s complaints as “grumbling” and asks, “Is different anywhere else?”, and explains the general situation for the working class as follows: “People come and go, big excitement, big noise. [...] What for? [...] Why you grumble about this one kitchen?” (Wesker, 2012, p. 128). Therefore, Dimitri openly states that it is a common problem for the working class people, and instead of complaining about a specific place, this problem should be solved in all workplaces in general. In a sense, as long as the working class people comply with the dominant ideology and do not rebel against the exploitive capitalist system for the change of working and living conditions, they will be vulnerable not only to the economic but also to the social, political, cultural, and artistic exploitation by the capitalist class. Dimitri’s attitude is supported by Peter as he expresses that the offices and the factories are not different from the kitchen in terms of exploitation of the workers as in all the workplaces the production is valued while the people who produce the product are disregarded; therefore, while the workplaces are permanent, the workers are temporary and substitutable (Wesker, 2012, p. 130).

Similarly, in Part One after Paul, Daphne, Hans, and Hettie dance to rock & roll music on the radio made by Dimitri, which is a brief relief moment from work, Raymond asks Dimitri why he does not work in a factory producing wires and plugs, and Dimitri expresses that it is another type of work under the capitalist system. Marx and Engels (2018) resemble “the masses of labourers” in a factory to soldiers serving to sergeants in a hierarchical order (p. 30). Accordingly, in the kitchen the employees exist to produce meals to be distributed to the customers; in a factory as in Dimitri’s words, “a man makes a little piece till he becomes a little piece” (Wesker, 2012, pp. 34-35). Therefore, Dimitri’s definition of factory work is in line with Marx’s (1976) ideas about the alienation effect of work because a worker is forced to distance herself/himself from the work both physically and mentally so that s/he will not enjoy the work but just focus on the work to finish it (pp. 283-284). Therefore, for a worker, according to Marx (1976), the following three elements are enough in the labour process: “(1) purposeful activity, that is work itself, (2) the object on which that work is performed, and (3) the instruments of that work” (p. 284). Hence, a worker’s interaction with other workers during the labour process

is not emphasised because for a worker, the means of production which are provided by the capitalist class are the fundamental aspects of production (p. 290). In this sense, although both Dimitri and Peter assert the necessity of accommodating themselves to the current working conditions at the restaurant as they do not improve in other workplaces, they are also aware of the fact that a complete economic revolution is required to change the lives of the working class people in all areas; in a sense, unless the control of the base is gained by the proletariat, the superstructure cannot be shaped in favour of them.

Pramod K. Nayar (2010) asserts that class is not only an economic division, but it also creates some certain taste which includes specific cultural and artistic forms, moral values, modes of behaviour, and all the non-economic aspects of the life of a particular class. Therefore, the taste of one class becomes a defining characteristic of that particular class, and in power relations it leads to the creation of hierarchy between the dominant class and the subordinate class, which gives power of determining good and bad art to the former (pp. 171-172). In the play while the artistic taste of the ruling class is not openly presented, the working class people engage in artistic activities in a limited way, just during the short resting time which is a relief from the pressure of work. And it may be argued that the artistic taste they display in the absence of work belongs to the working class itself, and although the artistic and cultural world of the working class is not shown during the production process, it does not imply that its aesthetic taste is simple but, in a sense, the ruling class determines when and how much the working class can deal with arts and culture by using the pressure of work. In Interlude, which starts with the following stage direction showing the steady pace of work, “*PAUL and RAYMOND work in their corner [...] KEVIN is flat out on his back on a wooden bench, exhausted. DIMITRI slowly sweeps the morning’s debris. PETER squats waiting for MONIQUE. HANS [...] with guitar, singing Áh Sinner Man*” (Wesker, 2012, pp. 126-127), and it ends with the return of the chefs and waitresses to the kitchen. The Interlude part, the afternoon break, is described as “[b]est part of the day” (Wesker, 2012, p. 149) by Paul while Raymond comments on the comfort he feels when the work stops as follows: “When they’re gone I slow down” (Wesker, 2012, p. 149). During the break Peter, Raymond and Dimitri role play as Peter and Raymond duel by using a dustbin lid, a ladle, a whisk, and a saucepan lid; Peter builds an arch with two dustbins, he places a container on each dustbin and a saucepan on the top of the containers, then he hangs a dishcloth on a broom and puts it on the top, and decorates his arch with Chef’s roses, and acts as a German soldier. Then Dimitri wants Peter, Paul, Raymond, Kevin, and Hans to gather and dream that their association is the United Nations with representatives from different countries in the world, and the best dream will be rewarded one million dollars. In this sense, Raymond dreams of having a relationship with a different woman every night, Dimitri wants a workshop, Paul wants a friend, Kevin wants to sleep in a bed, and Hans wants money. Only Peter cannot dream of anything saying, “I can’t, I can’t” (Wesker, 2012, p. 147) although his overwhelming desire is to get rid of the kitchen physically as Dimitri says, “One morning you come here, to this street here, and the kitchen is gone” (Wesker, 2012, p. 146). Furthermore, the Greek dance by Mangolis, Dimitri, Gaston, and Nicholas, which ends Interlude, is a rare instance where the working class people can display their own artistic taste in the absence of the capitalist class. Hence, as Barbara Foley (2019) states, ideology represents the standpoint of a certain class; therefore, both the bourgeoisie and the proletariat have their own ideologies (p. 223). In the play the proletariat consciously follows the bourgeoisie ideology in economic and cultural/artistic terms. Although the proletariat is fully aware of the social and economic problems that the working class people confront, it still yields to the ruling ideology, and instead of taking an action and being emancipated from the domination of the superior ideology, it strongly and in despair argues for the impossibility of change.

Conclusion

The Kitchen presents us a world of capitalism where the poor working conditions, long working hours, hectic service times, lack of enough resting time for the workers and a constant supervision by the employer result in the exploitation of the inferior class by the superior class. Therefore, the kitchen stands for capitalism, and all the workers endure a solitary existence which they struggle to avoid (Conley, 1998, p. 125). Accordingly, the existence of the lower class people depends on the existence of the superior class because in the hierarchy between the two social classes the capitalist class holds the power both in base and superstructure and rules over the working class, which causes a class struggle. In the play the employees who are constantly oppressed by the capitalist class, in a way, fight against and escape the sense of worthlessness by suppressing each other. In a sense, the members of the working class ignore the fact that they are subject to the same economic and social exploitation by the capitalist class, and they wreak their anger on one another. In the play as the majority of the working class characters are from different nationalities, the struggle within the class itself is presented through racist discourse, and the members of the class attack each other's nationalities to achieve superiority over one another. In addition, the influence of the capitalist class on the working class is presented through *ideology* as the employees are suppressed not only by the economic means that are work, the production process and the product which are eventually taken over by the employer but also by the economic and social discourse established by the bourgeoisie. The exploitation of the proletariat through the dominant discourse of the bourgeoisie is presented by the use of economic and cultural/artistic ideology on the working class. In economic terms the employees consciously work under the harsh conditions which are set by the employer, which avoids a possible rebellion by the working class to change the balance of power in hierarchy and class struggle. As to the cultural/artistic terms, the working class can show its taste only in the absence of labour as during the production process the employees avoid any activity which will distract them from work. It may be argued that the members of the proletariat adopt the bourgeoisie ideology of work and engage in cultural/artistic activities, which will refresh them and lead them to recognise that they may have another experience of the world which reflects their own likes, customs, and practices, only during short breaks. Therefore, the capitalist class ideology does not enable the working class people to escape into their own world where they are independent from labour and the practices of the capitalist class and limits them to a certain period of time to act like human beings establishing relationships with each other and taking part in cultural/artistic activities.

References

- Althusser, L. (2014). *On the reproduction of capitalism: ideology and ideological state apparatuses*. London & New York: Verso.
- Bertens, H. (2014). *Literary theory: the basics*. London & New York: Routledge.
- Bressler, C. E. (2011). *Literary criticism: an introduction to theory and practice*. Boston: Longman.
- Castle, G. (2007). *The Blackwell guide to literary theory*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Conley, F.H. (1998). [Review of the book *The Kitchen*, by Arnold Wesker]. *Theatre Journal*, 50 (1), 125-127. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/25068498>.
- Foley, B. (2019). *Marxist literary criticism today*. London: Pluto Press.
- Karaman, E. (2021). Class conflict with its causes & effects in *The Kitchen* by Arnold Wesker. *Essence & critique: journal of literature and drama studies*, 1.1, 53–74.
- Kitchin, L. (1968). Drama with a message: Arnold Wesker. In J. R. Brown (Ed.), *Modern British dramatists* (pp. 71-83). New Jersey: Englewood Cliffs.
- Leech, C. (1962). Two romantics: Arnold Wesker and Harold Pinter. In J. R. Brown and B. Harris (Eds.), *Stratford-Upon-Avon studies 4 contemporary theatre* (pp. 11-33). London: Edward Arnold.

-
- Leeming, G. (1981). Articulatory and awareness: the modulation of familiar themes in Wesker's plays of the 70s. In C.W.E. Bigsby (Ed.), *Stratford-Upon-Avon 19 contemporary English drama* (pp. 65-79). New York: Holmes & Meier Publishers.
- Marx, K. (1976). *Capital: critique of political economy* (Vol.1). London: Penguin Books.
- Marx, K. & Engels, F. (2018). *The communist manifesto*. London: Vintage.
- Mulhern, F. (1992). Introduction. *Contemporary Marxist literary criticism*, 1-34: New York & London: Routledge.
- Nayar, P. K. (2010). *Contemporary literary and cultural theory: from structuralism to ecocriticism*. Delhi: Longman.
- Orley, R. (1972). [Review of the book *The Kitchen*, by Arnold Wesker]. *Educational Theatre Journal*, 24 (2), 188-190. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/3205808>.
- Page, M. (1967). [Review of the book *Arnold Wesker*, by Harold U. Ribalow]. *Educational Theatre Journal*, 19 (2), 208-209. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/3205150>.
- Pattie, D. (2012). *Modern British playwriting: the 1950s*. London: Methuen Drama.
- Rabey, D. I. (2003). *English drama since 1940*. Essex: Pearson Education Limited.
- Sandil, R. (2022). *The Kitchen*: an assessment of the Sir Arnold Wesker's play in the light of kitchen sink drama. *Journal of positive school psychology*, 6.6, 8818-8823.
- Sternlicht, S. (2004). *A reader's guide to modern British drama*. New York: Syracuse UP.
- Wesker, A. (2012). *The Kitchen*. In *Wesker's social plays*. [Oberon Books version]. Retrieved from <https://tr.tr1lib.vip/book/18837719/96b4de>.
- Wolff, R. D. (2019). *Understanding Marxism*. [Democracy at Work version]. Retrieved from <https://tr.tr1lib.vip/book/5218528/711b58>.
-

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı'nın Tarihçesi: Himaye-i Etfal Cemiyetinin Katkıları

History of April 23 National Sovereignty and Children's Day: Contributions of the Himaye-i Etfal Society

Fahrettin DÖRTKOL^{a*}

^a Öğretim Görevlisi, Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu Askeri Bilimler Bölüm Başkanlığı, Ankara / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-8425-0565

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 24 Aralık 2022

Kabul tarihi: 14 Ocak 2023

Anahtar Kelimeler:

Çocuk Bayramı,
Milli Hâkimiyet,
Milli Bayram

ÖZ

Ülkemizde ve yavru vatan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC)'nde en önemli milli bayramlardan birisi olarak kutlanan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı, Gazi Mustafa Kemal Atatürk tarafından, yarının büyükleri olan ülkemiz ve dünya çocuklarına, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'nin açılış anısına hediye edilmiştir. Bu bayram, halkın iradesinin tecelli ettiği TBMM'nin, 23 Nisan 1920'de açılmasıyla kutlanmaya başlanan "Millî Bayram" ve 1 Kasım 1922'de padişahlığın ve saltanatın kaldırılmasıyla birlikte kutlanmaya başlanan "Millî Hâkimiyet Bayramı" ile Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin 1927'den itibaren bugünü, "Çocuk Bayramı" olarak kutlanmasını teklif ettiği bayramların resmi olarak 1935 yılında birleştirilmesiyle oluşmuştur. 1935'te birleştirilen Millî Bayram, Hâkimiyet-i Milliye ve Çocuk Bayramı yasada ve mevzuatta Ulusal Egemenlik Bayramı olarak kalmış, 1980 yılını müteakip Millî Güvenlik Konseyi, uygulama ile mevzuattaki farklılığı ortadan kaldırmak için, bu bayramın adını "23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı" olarak koymuş, yasal mevzuatta da gerekli düzenlemeyi yapmıştır. UNESCO'nun çocuk sorunlarının çözümü nedeniyle 1979'u "Çocuk Yılı" olarak ilan etmesinden sonra, TRT kurumu, bu tarihte Çocuk Şenliği düzenleyerek, bu bayramı uluslararası hale getirmiş ve bayramın adını tüm dünyaya duyurmuştur. TBMM'nin açılışının anısı olarak bu bayram tüm dünya çocuklarına hediye edilmiştir. Atatürk hayatının sonuna kadar bu kutlamalara büyük önem vermiş, törenlerde bizzat yer almış, bu milli bayramı çok sevdiği çocuklara hediye etmiştir. 23 Nisan, bütün dünya çocuklarının kaynaştıkları dostluk, kardeşlik ve sevginin çokça yaşandığı bir gün olmuştur. Bugün resmen dünya ülkeleri tarafından kutlanmasa da dünya çocuklarının bayramı olarak çok büyük değer ve anlam kazanmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: December 24, 2022

Accepted: January 14, 2023

Keywords:

Children's Day,
National Sovereignty,
National Holiday

ABSTRACT

Children's Day, celebrated as one of the most important national holidays in our country and in the KKTC, was given as a gift to the children of our country and the world, who are the elders of tomorrow, in memory of the opening of the National Congress. This holiday was celebrated with the "National Day", which started to be celebrated with the opening of the Congress on April 23, 1920, where the will of the people was manifested, and the "National Domination Day", which started to be celebrated with the abolition of the sultanate on November 1, 1922, and the Himaye-i Etfal Society since 1927. Today, it was formed by the official unification of the holidays that he proposed to be celebrated as "Children's Day" in 1935. The National Day, National Sovereignty and Children's Day, which were unified in 1935, remained as the National Sovereignty Day in law and legislation. After UNESCO declared 1979 as the "Year of the Child" due to the solution of children's problems, the TRT institution organized the Children's Festival on this date, internationalized this holiday and announced the name of the holiday to the whole world. As a commemoration of the opening of the National Congress, this holiday was given as a gift to all children of the world. Atatürk gave big importance to these celebrations until the end of his life, took part in the ceremonies personally, and gave this national holiday to the children he loved very much.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Children's Day is one of the official holidays of the Republic of Turkey and the Turkish Republic of Northern Cyprus. It was gifted to the children of the world by Gazi Mustafa Kemal Atatürk. The National Congress opened in Ankara on April 23, 1920 was the declaration that the Turkish people established a new state by their own will.

Opening of the Turkish Grand National Congress and Announcement of the National Day

With the decision taken on April 23, 1921, the National Congress of Turkey accepted 23 April as the National Holiday as the first holiday of the new Turkish state (TBMM Minute Record, 23.4.1921). With the opening of the TBMM, the National Struggle movement has made an important progress. The headquarters of the National Struggle in Ankara was now a full government. The TBMM declared itself the sole legitimate body and declared all laws passed by the Istanbul government after March 16 invalid (Acun, 2010). Two separate holidays have a share in the emergence of the 23 April Children's Day. While the 1st of November National Sovereignty and the 23rd of April National Holiday was separate from these holidays, they were later united. Starting from 1926 and 1927, 23 April was started to be celebrated as both National Day and Children's Day, and the proposal of the Himaye-i Etfal Society, under the auspices of Atatürk, to make 23 April Children's Day was approved by the combination of these two holidays in 1935.

Turning 23 April into Children's Day, Activities of Himaye-i Etfal Society

The term Children's Day began to be used alongside National Domination Day for April 23, which was seen as Children's Day since 1926 (Hürriyet, 2016). Hâkimiyet-i Millîye newspaper, under the title April 23 is the Children's Day of the Turks, states that the Society accepts as the children's day, and wrote that various tradesmen will donate some of their income to the Himaye-i Etfal Society. Thus, April 23 was designated as Children's Day. A year later, on April 23, 1927, under the auspices of Atatürk, the Child Protection Agency proposed to celebrate April 23 Children's Day as Children's Day (Akın, 1990). The proposal of the society was approved and Children's Day was celebrated for the first time in 1927 with various festivals under the auspices of President Atatürk. 23 April before 1927; although it is referred to as Children's Day and is celebrated as a children's day, the first comprehensive Children's Day celebrations began on April 23, 1927. When the law on national holidays was changed in 1935, these two holidays were combined, and the name National Domination Day was replaced by 23 April National Day (TBMM Archive/Volume, 1935, p. 1171).

Although the term Children's Day is not referred in the expressions of the two holidays in the official records, the Child Protection Agency, schools and other government offices continued to celebrate April 23 as both the National Sovereignty Day and the Children's Day. Thus, April 23 became the National Sovereignty and Children's Day. After 1980, the 23 April National Sovereignty Day and the Children's Day were combined in official records and in the law. In 1981, the date of 23 April was changed to 23 April National Sovereignty and Children's Day with the Amendment to the Law on National Holidays. With this decision, April 23 was given an official name and status (Akın, 1997, p. 93)

Internationalization of April 23 Children's Day

With the declaration of 1979 as the International Year of the Child by UNICEF, the World Children's Day celebrations were also envisaged. Turkey wanted to lead the way in this matter, and on April 17, 1978, it was proposed to the United Nations that 23 April, which Turkey has been celebrating for fifty-two years, be World Children's Day. Since 1979, the celebrations in Turkey have been brought to the international level and its applications have been made. These demands of Turkey were renewed by the President of the UNESCO Turkish National Committee at the International Education Bureau meeting held in Geneva on 02 July 1979. Again, the Presidency of the Grand National Congress of Turkey was proposed to the UN General Assembly through the Ministry of Foreign Affairs on 21 August 1979. This issue was reiterated in the General Assembly in November 1979, through Turkey's Ambassador to the UN. The UN General Assembly has not adopted such a resolution. Despite this, Turkey, as in the first period of Children's Day celebrations, brought this to a conclusion with the actual situation, without an official decision. Finally, the date of 23 April has been accepted as the *International Children's Day* among the countries of the world, although not officially, at the UN organization and international level. Turkey has concluded the World Children's Day proposal with the actual situation, without an official decision. Even though 23 April is not officially celebrated by the United Nations Organization and internationally, it is accepted.

Conclusion

Under the auspices of Atatürk, both holidays were combined in 1935 and April 23 National Sovereignty and Children's Day was formed. The Law on National Holidays enacted on May 27, 1935 specified April 23 only as National Domination Day (TBMM Archive/Volume, 1935, p. 1171). A major deficiency in the law and legislation was eliminated with the amendment made in the law on national holidays in 1981, and 23 April was accepted as "23 April National Sovereignty and Children's Day" (Akın, 1997, 93). The first and only state in the world to celebrate the Children's Day was the Republic of Turkey.

Giriş

Ülkemizin ve yavru vatan KKTC'nin en önemli millî bayramlarından biri, Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı'dır. Gazi Mustafa Kemal Atatürk tarafından, meclisin açılış günü anısına çocuklara hediye olarak verilmiştir. Büyük Millet Meclisinin 1920'de Ankara'da açılması, Türk milletinin kendi azim ve kararıyla kurduğu yeni devletin tüm dünyaya ilan edilmesiydi. TBMM, 23 Nisan 1921 tarihindeki meclis oturumunda almış olduğu kararla yeni devletin ilk bayramı olarak meclisin açılış gününü Millî Bayram ilan etmiş, bu karar, Resmî Gazetenin 2 Mayıs 1921 tarihli ve 13 sayılı nüshası ile de duyurulmuştur (TBMM/ Zabıt Ceridesi, 23.4.1921).

23 Nisan, Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini oluşturan ulusal egemenlik ve bağımsızlığı ifade eden önemli bir gündür. TBMM bugün açılmış ve egemenlik hakkı halkın olmuştur. Egemenlik yeni kurulan bu meclisle birlikte milletin eline geçmiş ve meclis ülkeyi yönetecek ve idare edecek hükümeti bu meclisten çıkarmıştır. Ülkeyi işgal eden devletlere karşı millî orduyu, bu meclisten seçilen hükümet kurmuş ve İstiklal Savaşı'nı yapmıştır. "Egemenlik kayıtsız, şartsız millettir" ifadesi bu yıllarda dile getirilmiş olan ve bir taraftan yeni başlatılan İstiklal Savaşı'nın haklılığını, diğer taraftan da savaş sonrasında tesis edilmesi istenilen yeni devletin bağımsız, demokratik ve cumhuriyetçi yapısını belirlemiştir. Egemenlik hakkının, halkı oluşturan çok çeşitli sınıf, grup, menfaat ve çıkar yanlılarının değil tamamıyla millete ait olacağı bu devlet şeklinde, halk egemenliğini seçeceği mebuslar eliyle "meclis" te kullanacak ve kendisi için gerekli olan siyaseti uygulayacaktı.

TBMM'nin Açılışı ve Millî Bayramın İlanı

Mustafa Kemal ve arkadaşları, 23 Nisan 1920 tarihinde TBMM'nin açılışını sağlayarak hiç zaman kaybetmeden devleti demokratik ve anayasaya dayalı bir zemine oturtmak için girişilen faaliyetler, meclisin kurulmasından tam dokuz ay sonra, 20 Ocak 1921 tarihinde, ilk anayasanın kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilan edilmesinden önce uygulamaya konulmuş olan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk anayasası olarak kabul edilen 1921 Anayasası'nın birinci maddesinde; hâkimiyetin kayıtsız ve şartsız milletin olduğu, yönetim usulünün halkın kendi kaderini bizzat ve fiilen yönetmesi esasına dayandığı hükmüne yer verilmiştir. TBMM'de kürsünün arkasına da "Hâkimiyet kayıtsız, şartsız millettir" yazısının bulunduğu levha asılmıştır (Turhan, 2011, s. 1).

Türkiye Cumhuriyeti'nin temel yönetim yapısı, ulusal egemenliktir. Özgürlüğün, eşitliğin ve adaletin yegâne kaynağı milletin kayıtsız şartsız egemenliğidir. Çocuklarımız milletimizin geleceği ve aydınlık yarınlarıdır. Türkiye Cumhuriyeti'nin aydınlık yarınları, yarının büyükleri olan çocukların görüşleri ve çalışma azimleri ile şekillenecektir. Meclisin toplanması ve kurulması ile *millet egemenliği* fiilen uygulamaya ve yürürlüğe geçirilmiş, bu önemli ve anlamlı gün, *millet egemenliğini* ilelebet muhafaza edecek olan çocuklara Atatürk tarafından hediye edilmiştir. Bu bayram tüm dünyada bir başka benzeri olmayan tarzda farklı iki ayrı özelliği bir arada taşıyan millî bayramdır. Bu iki önemli husus milletimiz ve geleceğimiz olan çocuklarımızdır (Dünya Bülteni, 2019, s. 1).

1921 tarihinde kabul edilen 23 Nisan Millî Bayramı ile Ankara'da 1922 yılında yapılan ilk kutlamalardan itibaren çocuklar, ön saflarda bulunmaya başlamıştır. *Millet egemenliğine* dayanan devlet şekli olan Cumhuriyet ise 29 Ekim 1923'te ilan edilmiş, Cumhuriyet yönetiminde egemenlik yetkisinin TBMM'de olduğu, bu yetkinin yürütme organı (Bakanlar Kurulu ve Cumhurbaşkanlığı) ve bağımsız yargı aracılığı ile kullanılacağı ortaya konmuştur.

Millî Bayram ile Millî Hâkimiyet Bayramlarının Birleştirilmesi, Himaye-i Etfal Cemiyetinin Faaliyetleri

Önemli millî bayramlarımızdan olan Egemenlik ve Çocuk Bayramı'nın ortaya çıkışı, iki ayrı resmî bayramın bir araya gelmesiyle olmuştur. Bu farklı bayramlardan birisi 1 Kasım 1922 tarihinde padişahlık ve saltanatın kaldırılması sonrası meclisin tek yasal güç olmasıyla birlikte ilan edilen *Millî Hâkimiyet Bayramı*, diğeri de TBMM'nin açılış tarihi olan ve cuma gününe denk gelen 23 Nisan 1920 tarihinde ilan edilen *Millî Bayram*'dır. 23 Nisan Millî Bayramı ile 1 Kasım başlangıçta ayrı bayramlar olarak kutlanırken 1935 yılında birleşmişlerdir. 1927 yılında Atatürk'ün himayesindeki Etfal Cemiyetinin¹ 23 Nisan'ın Çocuk Bayramı olması hakkındaki önerisinin uygun karşılanması ile bu Millî Bayram, 1926-1927'den sonra geleceğimizin teminatı olan küçüklerin, *Çocuk Bayramı* olarak anılmaya başlanmış ve bu bayramların 1935 yılında birleştirilmesiyle de 23 Nisan Millî Bayramının adı değiştirilerek *Millî Hâkimiyet ve Çocuk Bayramı* olmuştur (Akın, 1997, s. 91-92).

Bayramın tarihinin kavranabilmesi için, bu bayramın adını aldığı, Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı ifadesindeki *Millî Hâkimiyet ve Çocuk Bayramı* sözlerinin ayrı ayrı ortaya konması gerekir. 23 Nisan 1920 tarihi TBMM'nin Ankara'da kurulduğu tarihtir. 13 sayılı 2 Mayıs 1921 tarihli Resmî Gazete'nin "23 Nisan Gününün Millî Bayram Addi Hakkında Kanun" ile millî bayram ilan edilmiştir (Kanun; TBMM Arşivi/Düster, yıl 1921, s. 21). Söz konusu kanunda millî iradenin sembolü, TBMM'nin açılış günü olan 23 Nisan 1920 Cuma gününün millî bayram olduğunu ifade etmiştir (TBMM/Zabit Ceridesi. 1921, 29-34). Kanunun içeriğinden de anlaşılacağı gibi TBMM bu ilkeye dayanmasına rağmen çıkarılan kanunda *millî hâkimiyet* ifadesi yer almamıştır. Sonuçta bu daha ileri bir tarihte saltanatın lağvedilmesi ile ilişkilendirilecektir. Saltanat, 1 Kasım 1922 tarihinde lağvedilince *1 Kasım* tarihleri bundan sonra Millî Hâkimiyet Bayramı olarak ilan edilmiştir (Akın, 1997, s. 92).

1 Kasım 1922, "Millî Hâkimiyet Bayramı" olması nedeniyle 1922 tarihini müteakip TBMM'nin açılış yıldönümleri, bu bayram olarak da idrak edilmiş, zamanla 1 Kasım günleri bu özelliğini yitirmiş ve 1935 yılında iki bayram birleştirilerek *23 Nisan Millî Hâkimiyet Bayramı* olmuştur.

"Millî Hâkimiyet" ile "Çocuk Bayramı" ifadelerinin ayrı bir anlam ve önemi vardır. Çocuk Bayramı, Millî Bayram kavramının haricinde gelişme göstermiştir. Himaye-i Etfal Cemiyeti, kimsesiz çocuklara hem gelir elde etmek hem de tanıtım amacıyla 23 Nisan 1927 tarihindeki bayram kutlamalarını ilk defa coşkulu bir şekilde kutlamış ve daha sonraki yıllarda aynı anlayışla kutlanmaya devam edilmiştir. Bu bayramın doğuşunda, Himaye-i Etfal Cemiyeti'ne gelir temin etme fikri önemli bir rol oynamıştır. Himaye-i Etfal Cemiyeti yetim, öksüz ve kimsesiz çocuklar için yapılacak çeşitli yardım, bağış ve maddi gelirleri çoğaltmak amacıyla *23 Nisan günü* ve bu günün haftasında gayret ve çalışmalarını oldukça artırmıştır. 23 Nisan 1923 tarihinde o zamanki adıyla Himaye-i Etfal Cemiyeti adına basılmış posta pulları konu ile ilgili o döneme ait tarihî belge niteliğindedir. Millî Bayram törenlerinde pulların satışından elde edilen gelir ile yetim, öksüz ve kimsesiz çocukların ihtiyaçlarının karşılanması istenmiştir (TBMM/ Zabit Ceridesi, 1921, s. 29-34).² Bu maksatla Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin

¹ İstanbul'da 6 Mart 1917 tarihinde kurulan Himaye-i Etfal Cemiyeti ve I. Dünya Savaşı ve sonrasında şehit, esir, kayıp ve çok çeşitli nedenlerle hayatını kaybedenlerin çocukları ile aynı zamanda kimsesiz, yetim ve öksüz çocuklara önemli yardımlarda bulunmuştu. 30 Haziran 1921 tarihinde, Millî Mücadele döneminde TBMM üyelerinin gayretiyle, daha önceki savaşlar ile İstiklal Savaşı'nda yetim, öksüz ve kimsesiz çocuklara sahip çıkılması, barınması, korunması ve yetiştirilmesi amacıyla Ankara'da faaliyetlerine başlayarak devam etmiştir.

² Himaye-i Etfal Cemiyeti (HEC) Başkanı ve Bolu Mebusu (sonra Kırklareli Milletvekili) Dr. Fuad Umay Bey ve beş arkadaşı bu amaca yönelik olarak TBMM'ye 4 Şubat 1922 tarihinde yasa teklifi vermiştir. Yasa teklifi, kanun olarak Meclis Genel Kurulundan geçmemiş ancak Meclis'in onayı ile yazışma kartpostalları ve zarflardan belli bir

Pulları, Posta ve Telgraf Müdürlüğünce 23 Nisan 1923 tarihinde hazırlanarak satışa sunulmuştur. 1924 yılında neşredilen gazetelerden Hâkimiyet-i Millîye gazetesinin 23 Nisan tarihindeki nüshasında “*Bugün Yavruların Rozet Bayramıdır*” manşetiyle Türk Milleti bu kuruma yardım, bağış ve hibe gibi yollarla maddi gelir teminine davet edilmiştir. Himaye-i Etfal Cemiyeti bu kararı halka şöyle duyurmuştur:

“Millet Meclisimizle millî devletimizin Ankara’da ilk teşkil günü olan 23 Nisan Millî Bayramı, Cemiyetimizce çocuk günü olarak tespit edilmiştir. Bize yeni bir vatan ve yeni bir tarih yaratıp bırakan mübarek şehitlerle fedakâr gazilerin yavruları fakir ve ıstırapın evlatları ve nihayet alelittlak bütün muhtacı himaye-i vatan çocukları namına milletin şefkatli ve alicenap hissiyatına müracaat ediyoruz. Kadın, erkek, genç, ihtiyar hatta vakti ve hali müsait çocuklardan mini mini vatandaşlar için yardım bekliyoruz. Her sayfası başka bir şan ve başarı ile dalgalanan milletimizin, yarın azami derecede yardımlaşma göstermekle beraber, çocuk gününün adına yakışır şekilde neşeli ve parlak geçirilmesi için aynı derecede alaka ve destek göstereceğinden emin olan Himaye-i Etfal Cemiyeti, şimdiden şükranlarını arz eder” (Tarih ve Toplum Dergisi, 1987, s. 48).

Şekil 1: Hazırlanan Himaye-i Etfal Cemiyetinin Yardım Pulları (Hâkimiyet-i Millîye Gazetesi, 23.5.1924, s.1)³

23 Nisan’ın Çocuk Bayramı Hâline Gelmesi

Himaye-i Etfal Cemiyetinin Ulusal Egemenlik Bayramı vasıtasıyla yardım alma faaliyetleri, ilk defa 23 Nisan gününün çocuklarla anılmaya başlamasını sağlamıştır (Hâkimiyeti Millîye, 1923, s. 1). 1922’de Millî Hâkimiyet Bayramı’nın Ankara’da yapılan kutlamalarında, çocukların ön saflarda görünmesiyle beraber Meclis Başkanı Mustafa Kemal’in himaye ve yardımlarını arkasına alan Himaye-i Etfal Cemiyeti, 23 Nisan 1923 gününde çocuklar için yardım almaya ve bağış toplamaya başlamıştır.

Kurtuluş Savaşı’nda ülkenin düşman istilasından kurtarılmasının da tesiriyle *Hâkimiyet-i Millîye Bayramı*, 23 Nisan 1923 yılında daha coşkulu bir şekilde kutlanmıştır. Ankaralıların neredeyse tamamına yakın kısmı, Meclis bahçesinde ve cadde üzerinde yapılan şenlik ve törenlere katılmıştır. Bu bayramdaki törenlerde çocuklar ve öğrenciler, resmigeçit yaparak kutlamalara coşku ve heyecan katmışlardır. Mecliste yapılan bayram merasiminde, *Himaye-i Etfal Cemiyeti’nin* kurucularından olan ve başkanlığını yapan Kırklareli Milletvekili Dr. Fuad Umay’ın da katılması, cemiyete ve çocuklara verilen önemi göstermişti (Hâkimiyeti Millîye, 1923). Cumhurbaşkanı’nın eşi Latife Hanım’ın 23 Nisan 1924 tarihinde icra edilen törenlere, Himaye-i Etfal Cemiyeti’nin temsilcisi olarak iştirak etmesi, ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk’ün de Himaye-i Etfal Cemiyeti’ni çok desteklemesi ile bu anlamlı güne

ücret alınması ve HEC’e verilmesi Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğüne bildirilmiştir.

³ Cemiyet, Hâkimiyet-i Millîye gazetesinin 1924 yılının 23 Nisan sayısında *Bugün “Yavruların Rozet Bayramıdır”* başlığıyla halkı cemiyete, bu yardım pulları ile yardım yapmaya çağırmıştır.

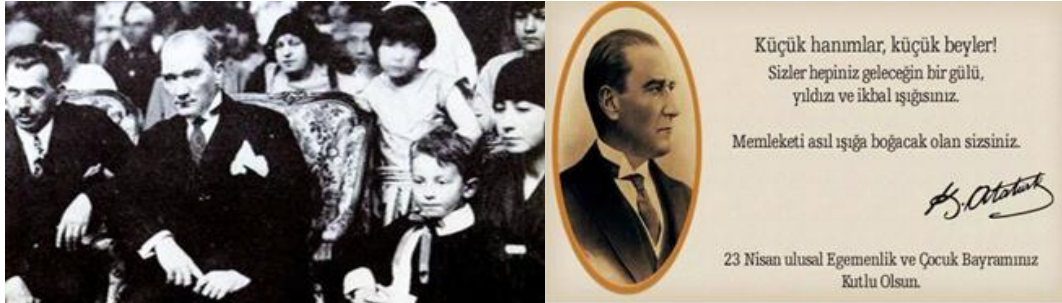

1925’leri müteakiben “Hâkimiyet-i Millîye Bayramı” adının yanında halkın arasında yaygın bir ifade olan Çocuk Bayramı adı da sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır (Özçelik, 2011, s. 268-269).

1925 yılının 23 Nisan sayısında çıkan Hâkimiyet-i Millîye gazetesinde Ahmet Ağaoğlu, “*Fakir Çocukları Unutmayalım*” başlıklı yazısında, toplumun gelecek nesle karşı ilgisiz kalmaması gerektiğini, Avrupa ve Amerika’da bulunan devletlerle birlikte hareket eden yardım cemiyetlerinin de kimsesiz ve yetim çocuklara sahip çıkmakta olduklarını, bizde bunun benzeri olan Himaye-i Etfal Cemiyetinin desteklenmesi ve himaye edilmesi gerektiğini, bayram günleri özellikle bu cemiyetin rozetlerinin göğüslere takılmasını, bunun vatani bir vazife olarak görülmesini, unutulmaması gereken hususun bu küçük rozetlere verilen her kuruşun yetim, fakir, kimsesiz, biçare, mahzun vatan evlatlarına sahip çıkılmasına, himaye ve korunmasına sarf olunacağını ifade etmiş ve Türk milletini bu cemiyete yardıma çağırmıştır (Hâkimiyet-i Millîye, 1924, s. 1).

1925 yılında icra edilen anma etkinlikleri ve törenlerde Çocuk Günü olarak kutlanan, 1926’lardan sonra ise halkın arasında ve günlük hayatta Çocuk Bayramı olarak algılanmaya ve kabul edilmeye başlanmış olan bu anlamlı gün hakkında “Millî Hâkimiyet Bayramı” yerine genelde halk arasında “Çocuk Bayramı” terimi de oldukça yaygın bir şekilde ifade edilmeye başlanmıştır (Hürriyet, 2016, s. 1).

Hâkimiyet-i Millîye gazetesinin 1926 yılının 23 Nisan sayısında, Himaye-i Etfal Cemiyeti’nin 23 Nisan’ı “Çocuklar Günü” olarak kabul ettiği belirtilmiş, çok çeşitli mesleklere sahip esnafın bugün elde edecekleri günlük gelir ve hasılatın bir kısmını Himaye-i Etfal Cemiyeti’ne bağışlayacakları ifade edilmiştir. Böylece Cemiyetin girişimi ile bugünün hem kimsesiz çocuklara yardım günü hem de çocukların bayram günü olarak anılması, bu yardım ve dayanışma gününün Çocuk Günü olarak belirlenmesi sağlanmıştır. 1927 yılının anma gününde, Himaye-i Etfal Cemiyeti yönetim kurulunca alınan karar gereği, Çocuk Günü olarak adlandırılan bu bayramın, “Çocuk Bayramı” olarak kutlanması önerilmiştir (Akın, 1990, s. 92).

Şekil 2: Atatürk’ün Bayram Hakkında Sözleri (<https://www.cnnturk.com/yasam/ataturkun-cocuklarla-ilgili-soyledigi-sozler?page=1>)

1927 yılındaki yapılan 23 Nisan törenleri, ilk Cumhurbaşkanı Atatürk’ün himayesinde çeşitli oyun ve gösterilerle kutlanmıştır. 1927’den önceki 23 Nisan günlerinde çocuklar için düzenlenen anma etkinlikleri, Çocuk Günü ve Çocuk Bayramı terimleri ile ifade edilse de “Çocuk Bayramı” olarak adlandırılrsa da ilk defa ülke çapında ve geniş anlamda tüm resmî devlet kurumlarının, okulların katılımı ile Çocuk Bayramı törenleri ve kutlamaları 1927 yılının 23 Nisan gününde uygulanmıştır (Akın, 1997, s. 92).

Himaye-i Etfal Cemiyeti’ne yapılan yardım ve bağışların, 23 Nisan bayramları ile aynı günde olması nedeniyle 22 Nisan günü gazete manşetlerinde, “Yarın Hâkimiyet-i Millîye Bayramıdır” diye halka hatırlatılmış ve kimsesiz çocuklara yardım yapılması talep edilmiştir (Akşam, 1927, s. 1).

1927 yılında 23 Nisan günü yapılan kutlamalar sırasında Atatürk çocuklara makamına ait bir arabasını vermiş ve Cumhurbaşkanlığı Bاندosu, Çocuk Sarayı olarak adlandırılan binada çocuklara yönelik konser vermiştir. Aynı yıl *Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin* binası ilk defa Ankara'da "Çocuk Sarayı" hâline getirilmiş ve icra edilen "Çocuk Balosu'na" davet edilen İsmet İnönü'nün kendi çocukları da iştirak etmiştir (Tarih ve Toplum Dergisi, 1987, s. 48). *Çocuk Bayramı* vasıtasıyla bir yandan kamuoyuna duyurulmak suretiyle çocuklara yardım ve gelir oluşturma gayesi amaçlanmış diğer yandan da çocuklara hoşça zamanlar ve güzel bir gün yaşatma amacı hedeflenmişti. Atatürk'ün de iştirak ettiği Evkaf Otelinde o sene geniş anlamda icra edilen kutlamalar kapsamında "Himaye-i Etfal (Çocuk) Balosu" verilmiş, bu balo, o zamana kadar yapılan baloların en şahane ve en güzel balosu olmuş ve *Himaye-i Etfal Cemiyetine* on bin lira bağış ve gelir toplanmıştı (Türk Çocuğu, 1927).

1928 yılındaki törenler için Cemiyet Başkanı Fuad Bey'in (Akın, 1990)⁴ teklifi ve "Himaye-i Etfal Cemiyeti Yönetim Kurulu" kararı ile geniş içerikli anma etkinliği düzenlenmiştir (Umay, 1950, s. 34). Gazetelere verilen ilanlar ve yapılan duyurularla halkın tamamı Himaye-i Etfal Cemiyetince düzenlenecek ve icra edilecek şenliklere, oyunlara ve gösterilere katılmaya davet edilmiştir. *Himaye-i Etfal Cemiyeti ve şubeleri*, muhtelif törenler ve kır gezileri düzenleyerek çocukların eğlenmelerini, hoşça vakit geçirmelerini sağlamıştır. Törenler esnasında çocuklara çeşitli hediyeler ve oyuncaklar dağıtılmış, tertip edilen Çocuk Alaylarına kalabalık çocuklu aileler kabul edilmiş, sağlıklı ve eğitimli nesiller yetiştirmek amacıyla Gürbüz Çocuk (Akın, 1997, s. 92) adında yarışmalar icra edilmiştir.

İsmet İnönü'nün oğlu Erdal İnönü 1926 yılında Gürbüz Çocuğu yarışmalarında birinci olmuştur. Bu süreçte çocukların ön saflarda bulunmalarının, ön plana çıkarılmalarının sebeplerinden birisi de ülke nüfusunun artırılmak istenmesi düşüncesidir. Aslında doğum sayılarının yükselmiş olmasına rağmen çocuklarda görülen vefat oranları da çok yüksek düzeyde bulunmakta, bu durum nüfus artışının hızını kesen mühim bir engel oluşturmaktaydı. Bu gelişmeler ışığında çocuk sağlığı, çocuk gelişimi ve çocukların eğitimi gündemde daha fazla yer almaya başlamış ve çocuk meselesinin önemi gittikçe artmıştır. Çocuk konularına karşı artan yoğun ilginin bir sonucu olarak da 1929 yılını takiben bu bayrama olan ilgi de artmıştır (Akın, 1997, s. 93).

Ülkede, Çocuk Bayramı'nın daha çok genişletilmesi ve çocuk konularına halkın farkındalığının artırılması maksadıyla *Himaye-i Etfal Cemiyeti* tarafından 1929 yılının 23 ile 30 Nisan tarihleri arası "Çocuk Haftası" ilan edilmişti. 1929 tarihine kadar yalnız bir gün icra edilen anma ve törenler, bir haftaya yaygınlaştırılarak çeşitli oyun ve gösterilerle kutlanmıştır. Millî Bayram günü ise daha önce olduğu gibi 23 Nisan günlerinde kutlanmıştır. 1929 yılında *Çocuk Bayramı* Atatürk'ün ve hükümetin de yardımları ile kutlamaların ve etkinliklerin yapılacağı süre "Çocuk Haftası" adıyla yedi gün olarak belirlenmiş, yapılan kutlama ve törenlerde *Türk Ocaklarına* daha fazla görev ve sorumluluk verilmiştir. Maarif Teşkilatının (Eğitim Bakanlığının) da okullarda öğrenime ara vererek tüm öğrencilerin bayrama katılımını sağlaması sayesinde *Çocuk Bayramı*, tüm şehirlerde ve ülkenin her yerinde farklı anma etkinlikleri ve gösterilerle coşkuyla anılmaya başlanmıştır (Akın, 1997, s. 93).

Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin 1929 yılının Çocuk Haftasında yaptığı çalışmalar, önceki 23 Nisanlarda olduğu gibi ön saflara çıkarılmış ve gazetelerin manşet haberlerinde, içinde bulunulan Çocuk Haftasında eğer Himaye-i Etfal Cemiyetine yardım edilecek olunursa vatanın geleceğine en büyük bir kuvvet verilmiş olunacağını, Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin son dört

⁴ Dr. Fuad Umay, geniş bilgi için bkz: Akın, 1990.

senede 257.361 çocuğa yardım ettiğini duyurmuştur. Cemiyet bunlara benzer ifadelerle milletten cemiyete gelir, yardım ve bağış talebinde bulunmuştur (Özçelik, 2011, s. 277).

23 Nisan kutlamaları 1929 yılını müteakip *Çocuk Haftası* olarak kutlanmaya başlanmış, çocukların problemlerinin çok fazla miktarda gündeme konulduğu, çocuklara ilgi gösterildiği, çocuklara yönelik oyun ve gösterilerin yapıldığı ve tüm halkın sevgi ve coşkuyla kutladığı bir bayram haline dönüştürülmüştür. 1929 yılındaki bayram kutlamalarında *Çocuk Balosu*, *Ankara Palas* binasında Atatürk'ün nezaret, destek ve yardımlarıyla gerçekleştirilmiştir (Akın, 1997, s. 93).

1929 yılı ve müteakip yıllarda bu bayramın halkımız tarafından bir çocuk bayramı olarak benimsendiği ve kabul edildiği görülmüştür. *Çocuk Haftası* olarak en geniş ve yaygın kutlamaların yapıldığı yıl 1929 yılı olmuştur. 24 Nisan 1929 tarihinde gazete haberlerinde, çocukların dün andıkları bayramlarının büyük bir heyecanla kutlandığı duyurulmuştur. Gazetelerde yer alan haberler, Çocuk Bayramının nasıl bir heyecan ve coşkuyla anıldığını göstermiştir. (Cumhuriyet, 1929, s. 1). Başyazar Yunus Nadi Bey (Cumhuriyet gazetesinden) yazısında, Türk İnkılâp Tarihi'nin en önemli meselesinin çocuk meselesi olduğunu, onların meselesinin halledildiği gün, Türk tarihine ebediyet verildiği gün olacağını, kendisinin Çocuk Haftası dolayısıyla Türklüğün geleceğini okuduğunu, çocuklar hakkındaki konuların ve sorunların Türkiye için çok önemli olduğunu vurgulamıştır (Cumhuriyet, 1929, s. 1).

Çocuk Haftası ile aslında çocuklarda bulunan sorunların halka yaygınlaştırılarak duyurulması, benimsetilmesi ve bu suretle halkın çocuk sorunlarına sahip çıkması istenmişti. Bütün bu faaliyetlere rağmen arzu edilen seviyeye gelinememişti. 1929'da yapılan kutlamalar, *Himaye-i Etfal Cemiyeti* ve *Türk Ocağı* tarafından çok geniş bir katılımı ile icra edilmiş, müteakip yıllarda icra edilen anma etkinliklerine ve törenlere ancak birkaç resmî devlet kuruluşu katılmıştı. *Himaye-i Etfal Cemiyetinin* başkanlığını yapan Milletvekili (Kırklareli) Fuad Umay Bey bu nedenle seslerini ülke çapında duyurabilmeleri için 1932 tarihinde TBMM'ye bir yasa teklifi sunmuş, 20 ile 30 Nisan tarihleri arasında mektup, kartpostal ve telgraflara *Himaye-i Etfal Cemiyetinin Şefkat Pullarının* yapıştırılması hakkında yasa teklifi vermiştir. Bu yasa teklifi Meclis'in onayından geçerek 14 Nisan 1932'de kanun olarak yürürlüğe girmiştir (TBMM/Zabıt Ceridesi, 1932, s. 24-29).

TBMM'de Çocuk Bayramı hakkında çıkarılan kanun tasarısı şu şekilde yasalaşmıştır

“Çocuk Bayramı münasebeti ile Nisan'ın yirmisinden otuzuna kadar posta müraselatı (mektuplar) ile telgraflara şefkat pulu yapıştırılması hakkında kanun lahiyası; Madde 1: Posta ve telgraf ücretlerinden başkaca olarak çocuk bayramı münasebetiyle Nisanın 20'nci gününden 30'uncu günü akşamına kadar postanelere tevdi olunacak adı mektuplardan bir, taahhütlü ve kıymetli mektuplardan iki, telgraflardan üç kuruş ve kartlardan yirmi para şefkat ücreti alınır. Madde 2: Şefkat ücretleri için müraselat (mektuplar) üzerine yapıştırılacak pullar *Himaye-i Etfal Cemiyetince* tedarik ve PTT idaresine tevdi olunur. Sarf edilen bu pulların bedeli PTT idaresi tarafından bir ay zarfında cemiyetin merkezi umumisine tekiye edilir. Madde 3: Bu kanun neşri tarihinden muteberdir. Madde 4: Bu kanunun ahkâmını icraya Dâhiliye vekili memurdur 7.4.1932” (TBMM/Zabıt Ceridesi, 1932, s. 24-29).

Kanunun uygulamaya konulmasından sonra da *Himaye-i Etfal Cemiyetinin* öncülüğünde resmi kuruluşlar, halk, okullar, diğer kamu kuruluşları, 23 ile 30 Nisan tarihleri arasında icra edilen çocuk haftasını kutlamaya ve bu haftanın içinde ve ilk günü olan bayram gününü de Millî Hâkimiyet Bayramı olarak kutlamayı ve anmayı sürdürmüşlerdir. Bu şekilde “Millî Hâkimiyet Bayramı” olarak resmen tanımlanan ve halk arasındaki ifadesiyle de Çocuk Bayramı olarak ifade edilen bayram, müşterek hazırlanan gösterilerle kutlanmaya devam etmiştir. Bu durum gereği, herhangi bir kanuni düzenlemeye gerek duyulmadan 23 Nisan tarihleri, uygulamada ve halk arasında yaygın ifadesiyle *Millî Hâkimiyet ve Çocuk Bayramı* hâline gelmişti. *Cemiyetin* çeşitli basın vasıtaları yoluyla duyurduğu ve ilan ettiği 23 Nisan

Çocuk Bayramı 1933'ten sonra icra edilen bayramlarda devlet töreni şeklinde kutlanmaya başlanmıştır (Akın, 1997, s. 93).

1933 yılı kutlamalarında 23 Nisan Çocuk Bayramında yapılan anma etkinlikleri, yeni bir anlayış ve yaklaşım ile çocukları istikbalde yüklenecekleri görev ve sorumluluklarını yerine getirebilmelerine imkân sağlayacak, temel hazırlayacak bir program hâline dönüştürülmüştür. Bayram günü Atatürk, kendisini ziyarete gelen çocukları makamında karşılamış ve kabul etmiş, bulunduğu makamı çocuklara vererek onlarla sohbet etmiştir. Atatürk'ün çocuklara karşı olan bu davranışından sonra bu davranışı örnek alan diğer bakanlıklar ile kamu kurum ve kuruluşları, bu anlamlı günde çocuklara buldukları makamlarını vermek suretiyle onlarla aynı sohbeti yapmışlar, makam koltuklarını 23 Nisan 1933 gününden itibaren çocuklara devretmeye başlamışlardır. Böylece makam koltuklarının bu anma gününde çocuklara devri, âdet haline gelmeye başlamış, spor stadyumlarında, spor ve beden eğitimi gösteri ve hareketleri, 1933 tarihinden itibaren icra edilmeye başlanmıştır. 23 Nisan devlet ve milletin kaynaştığı müşterek bir bayram hâline gelmeye başlamış, halkın yoğun olarak stadyumlara gelmesi ve coşkun tezahüratları ile spor hareketleri gösterileri yapılmıştır. Yine, ilk defa Millî Maarif Vekilliği (Eğitim Bakanlığı) görevini yürüten Reşid Galip Bey tarafından yazılan ve bestelenen “Türk'üm-Doğruyum” yemini çocuklar tarafından okunmuş, bu yemin müteakip yıllarda okulların sabahları icra edilen bayrak ve açılış merasimlerinde söylenmeye başlanmıştır (Aslan, 1987, s. 48). Bu bayram, artık devlet ve milletin kaynaştığı ve birlikte icra ettikleri müşterek bayramları olmuş, kutlamalar müşterek yapılmıştır.

Saltanatın 1 Kasım 1922 tarihinde kaldırılmasına bağlı olarak bu günün anısına kutlanması ilan edilen 1 Kasım günleri “Millî Hâkimiyet Bayramı” olarak 1923 yılından itibaren kutlanmaya, 23 Nisan “Millî Bayramı” ise Gazi Meclisin birinci açılış yıldönümü, 23 Nisan 1921'den itibaren anma etkinlikleri ile kutlanmaya başlamıştır. Her iki bayramın yani “Millî Hâkimiyet Bayramı” ile “Millî Bayram” 1935 tarihinde tatil günleri ve bayramlarla ilgili kanun gereği hukuken birleştirilmiştir. Böylece halk arasında ve günlük kullanımda 23 Nisan Çocuk Bayramı olarak kullanılmasına rağmen 1935 tarihinde yapılan bu değişiklik ile resmî mevzuatta ve kayıtlarda, adına “23 Nisan Millî Hâkimiyet Bayramı” verilmiştir (TBMM Arşivi/Düster, 1935, s. 1171). 1935 yılının 27 Mayıs'ında yürürlüğe konan kanun gereği, resmi mevzuatta ve yazışmalarda 23 Nisan Bayramı sadece “*Millî Hâkimiyet Bayramı*” görülürken (TBMM Arşivi/Düster, 1935, s. 1171) söz konusu yasayla *Millî Hâkimiyet Bayramı* uygulamadan ve mevzuattan kaldırılmış. 23 Nisan'ın adı da “Millî Hâkimiyet Bayramı” konulmuştur. 23 Nisan'da Çocuk Bayramı kutlamalarının sürdürülmesine rağmen yasada ve mevzuatta *Çocuk Bayramı* terimi, henüz ilave edilmemişti. Resmî kayıtlarda iki bayramın ifadeleri henüz birleştirilmemiş dahi olsa Cemiyet, kamu kurum ve kuruluşları, okullar ve diğer kuruluşlar, uygulamada bugünü “*Millî Hâkimiyet Bayramı* ve *Çocuk Bayramı*” şeklinde birleştirerek anmaya devam etmişlerdir. Bu şekilde anılan ve kutlanılan bu özel gün, uygulamada ve halk arasındaki yaygın kullanımı ile “Millî Hâkimiyet ve Çocuk Bayramı” hâline gelmiştir.

1934 yılında Türk Dil Kurumunun öncülüğünde başlayan dilde sadeleşme hareketlerinden sonra “Himaye-i Etfal Cemiyetinin” adının ne olması gerektiği araştırılırken, Atatürk'ün de isteğiyle “Çocuk Esirgeme Kurumu” adı verilerek değiştirilmiş ve bu tarihten sonraki faaliyetlerine Çocuk Esirgeme Kurumu adı ile devam etmiştir (Sarıkaya, 2011, s. 1-2).

Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramının Uluslararası Hâle Gelmesi

Bütün milletler geleceğine önem vermek mecburiyetindedir. Bu anlayışın bir gereği olarak ilk uygulama, Milletlerarası Çocuklara Yardım Birliği tarafından 1924 yılında yayınlanmış, Uluslararası Çocuk Hakları Beyannamesi'nin 26 Eylül 1924 tarihinde toplanan

üye ülkeler tarafından Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda yapılan oylama ile kabul edilmesidir. Milletler Cemiyeti, I. Dünya Savaşı'nı müteakip kurulmuş ve bu cemiyetin "Uluslararası Çocuk Hakları Beyannamesi Cenevre Bildirisi" adı bulunan evrakının altında Mustafa Kemal'in 1928 yılında attığı imzası vardır. Bu konudaki ikinci uygulama, Birleşmiş Milletler Cemiyeti'nin 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin 25-26'ncı maddeleridir. Bu tarihte çocuk sorunlarıyla ilgilenen Çocuk Esirgeme Kurumları Uluslararası Birliği, bu iki maddenin açıkladığı ve gösterdiği doğrultuda yedi maddelik Çocuk Hakları Cenevre Bildirisini oluşturmuştur. Yedi maddelik bu belge 20 Ekim 1959 tarihinde 10 madde şeklinde düzenlenmiştir. Bu bildirimlerle aynı zamanda uluslararası seviyede çalışma yapan kuruluşlar da teşkil edilmiştir. "Çocuk Esirgeme Kurumları Uluslararası Birliği", 11 Aralık 1946'da üye ülkelerin yer aldığı BM Genel Kurulu Kararı ile kurulan ve "Birleşmiş Milletler Uluslararası Acil Çocuk Yardımı Fonu (UNICEF)" manasını taşıyan kuruluşlar en önemlileri arasında bulunmaktadır (Akın, 1997, s. 94-95).

UNICEF'in (Hürriyet, 2017; UNICEF, 2017)⁵ Uluslararası Çocuk Yılı olarak 1979 yılını ilan etmesini müteakip Uluslararası 23 Nisan Çocuk Şenliği, Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT) tarafından uygulamaya konarak bu bayram uluslararası düzeye çıkarılmıştır. Halen bu anma etkinliğine, yabancı ülkelere çok sayıda çocuklar kendi millî giysileriyle iştirak etmekte, çeşitli oyunlar ve gösteriler yapılmakta, okullarda gösteriler, törenler ve çeşitli etkinlikler icra edilmektedir. Atatürk'ün 1933 yılının 23 Nisan tarihinde kendi uygulamasıyla başlayan çocukları makama kabul etme ve onlara makamı devretme âdeti, halen çocukların kısa süreliğine devlet kurumlarının başındaki yetkililerin makamlarına geçmeleri şeklinde bir uygulama ile sürdürülmektedir (Aslan, 1982, s. 581). 1970'li yıllardan itibaren 23 Nisan Çocuk Bayramı tüm halkın coşku ile kutladığı, toplumun yediden yetmişe tüm kesimlerince benimsenen ve kutlanılan bir bayram hâline gelmiştir. TBMM'de yapılan törenlere çocukların da katılımı sağlanarak çocuklar Meclis'e davet edilmekte, tüm Meclis faaliyetleri ve kanunların nasıl yapıldığı hakkında onlara bilgi verilerek bayram, Meclis çatısı altında düzenlenen törenlerle kutlanmaktadır.

UNICEF tarafından dünya çocuk sorunlarına çözüm bulmak maksadıyla 1979 yılının *Uluslararası Çocuk Yılı* olarak ilan edilmesiyle birlikte bu günün *Dünya Çocuk Bayramı* olarak da anılması öngörülmüştür. Bu hususta Türkiye'de liderlik rolünü üstlenmek istemiş ve 17 Nisan 1978 tarihinde yetkili makamlarca her yıl büyük bir coşku ile kutlanan 23 Nisan Bayramının *Dünya Çocuk Bayramı* olması ve ilan edilmesi konusu Birleşmiş Milletlere teklif edilmiştir. Ancak Batı ülkeleri 02 Ekim tarihini, sosyalist ülkeler de 01 Haziran tarihini tercih ettiklerini öne sürmüşlerdir. Türkiye'nin çok haklı ve yerinde bir önerisi ile tüm dünya çocukları için 23 Nisan tarihinin bayram yapılmasını istediği bu teklif, Batı ve sosyalist ülkelerin kutlama tarihlerindeki itirazları ve bu tarihlerde başka programları olduğu gerekçeleri ile kabul görmemiştir. Türkiye bundan böyle de bu hususta mücadelesini sürdürmüş, 1979 yılından itibaren yapılan anma etkinlikleri uluslararası seviyeye çıkarılarak bunun uygulamaları da yapılmış, basın ve medya aracılığı ile bu bayram hakkında tüm dünya ülkelerinin farkındalığı sağlanmıştır (Aslan, 1982, s. 576-592).

Türkiye'nin konu hakkındaki istek ve talepleri "UNESCO Türkiye Millî Komitesi" başkanı tarafından Cenevre'de, 02 Temmuz 1979 tarihinde yapılan Uluslararası Eğitim Bürosu

⁵ UNICEF: 1946 yılında kurulan "Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu" (United Nations International Children's Emergency Fund) çocukların temel ihtiyaçlarının karşılanmasına yardımcı olmak ve çocukların kapasitelerini eksiksiz biçimde gerçekleştirmek için imkânlar sağlamak üzere görev yapmaktadır.

genel toplantısında yeniden gündeme getirilmiştir. Yine aynı şekilde Meclis Başkanlığı, 1979 yılının 21 Ağustos tarihinde Dışişleri Bakanlığı vasıtasıyla BM Genel Kuruluna önermiştir. Bu husus 1979 yılının kasım ayında Türkiye'nin oradaki Büyükelçisi aracılığı ile Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda da ifade edilmiştir. Böyle bir kararın kabul etme yolunda BM Genel Kurulu herhangi bir olumlu gayret ve çaba içinde olmamıştır. Buna rağmen Türkiye, Çocuk Bayramı kutlamalarında ilk dönem olduğu gibi bunu resmî bir karar olmaksızın, fiilen uygulayarak ve uluslararası seviyede bu bayramın adını duyurarak amacını kısmen de olsa gerçekleştirmiş bulunmaktadır. Nihayet günümüze gelindiğinde bu tarih, Birleşmiş Milletler Örgütü ve uluslararası düzeyde resmen olmasa da dünya ülkelerinin çoğu tarafından *Uluslararası Çocuk Bayramı* olarak kabul görmüş bulunmaktadır (Akın, 1997, s. 95-96).

1975 yılından itibaren kutlamalara katılan TRT Kurumu, çocuklarla ilgili programlara önem vererek bu programları hafta boyunca yayınlamıştır. Mecliste 1978 yılının 23 Nisan tarihinde icra edilen törenlere üye sayısı kadar çocukların iştirak etmesi kabul edilmiştir. Her yıl ortalama 40 ülkenin çocuklarının iştirak ettiği anma etkinliklerine 1979 yılından günümüze kadar yaklaşık 120 ülke katılmıştır. UNICEF'in 1979 yılı *Uluslararası Çocuk Yılı* ilanından sonra bu bayram uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Ankara ilkokulları temsilcilerinin katılımları ile 23 Nisan 1979 tarihinde başlatılan Meclis'teki bu uygulama, ülkenin bütün vilayetlerinden katılan çocukların iştiraki ile 1980 yılında "Ulusal Çocuk Parlamentosu" oluşturularak gerçekleştirilmiştir (Aslan, 1982, s. 589). TRT tarafından bu tarihte törenlere komşu ve yabancı ülkelere anma etkinlikleri için çocuklar davet edilerek Çocuk Bayramı ilk defa uluslararası anlam ve seviyede kutlanmıştır. TRT'nin bu yöndeki faaliyetleri bugüne kadar daha da yaygınlaştırılarak ve artırılarak sürdürülmektedir.

1980 sonrası bayramın adının değişikliği bakımından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Resmî kayıtlarda 23 Nisan'ın adının *Millî Hâkimiyet Bayramı* olması, halkın arasında ise *Çocuk Bayramı* olarak anılması karışıklığa neden olduğundan bunların resmî kayıtlarda birleştirilmesi 1980'den sonra olmuştur. 1981'de yapılan kanuni değişiklikle o tarihe kadar büyük bir eksiklik giderilmiş ve 23 Nisan gün ve tarihinin adı 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı adıyla değiştirilmiştir (Resmî Gazete, 1981, sayı; 2429). Bu karar ile 23 Nisan resmî bir ada ve statüye kavuşturulmuştur (Akın, 1997, s. 93). Danışma Meclisi de 1982 yılının 23 Nisan tarihinde anma etkinlikleri için özel gündemle toplanmıştır.

TBMM ve TRT'nin 1985 yılının 23 Nisan tarihinde yapılan etkinliklerine otuz dört ülkeden dini, dili, rengi ve kültürü farklı çocuklar katılmıştır (Akın, 1997, s. 93). Ankara'da buluşan bu çocuklar hemen kaynaşmışlar, karşılıksız sevgi içinde kucaklaşmışlar, dünyanın çeşitli coğrafyalarından gelen bu çocuklar, bir bütün olmuşlardır. Tek bir sevgi kalbi oluşturup tüm dünya milletlerine saflığın, temizliğin, güzelliğin ve insanlık değerlerinin bir örneği olarak barışı simgelemişlerdir. Bu bayram, Türk çocuklarının 23 Nisan'ı dünya çocuklarına armağan ettiği, dostluk, kardeşlik ve sevginin paylaşıldığı bir gün olmuştur. Atatürk'ün himayelerinde ve desteğinde 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı'nın ortaya çıkmasında ve çocuk bayramı şeklinde idrak edilmesinde "*Himaye-i Etfal Cemiyeti*" (Çocuk Esirgeme Kurumu) ve onun uzun yıllar başkanlığını yapan Kırklareli Milletvekili Fuad Umay'ın da büyük gayret, öneri ve çabaları olmuştur (Akın, 1997, s. 93).

Türkiye Radyo Televizyon Kurumu'nun ve TBMM'nin önemli gayret ve çalışmaları ile *23 Nisan Çocuk Bayramı'nın* ileride tüm ülkeler tarafından kabul edilerek kutlanılacak bir çocuk bayramı olacağına hiç şüphe yoktur. TBMM'nin açıldığı günün birinci yılından itibaren kutlanmaya başlayan Çocuk Günü ve Çocuk Bayramı kutlamaları, tüm ülkede coşku ile anılmasına ve kutlanmasına rağmen medeniyetin beşiği denilen ve gelişmiş ülkelerde halen çocuklar için bir anma günü mevcut değildir. Çocuk Esirgeme Kurumları Uluslararası Birliği, özellikle Avrupa ülkelerinde çocuk hakları konusunda yapılan çalışmaları takip ederek ve bu

konu hakkında gelişmeleri izleyerek, 1953 yılından itibaren üyesi bulunan bütün ülkelerin Çocuk Esirgeme Kuruluşlarına duyuruda bulunarak, her ülkenin hiç değilse yılın bir gününü “Çocuk Günü” olarak kabul etmelerini ve çocukların sorunlarına değinmelerini istemiştir (Aslan, 1982, s. 592-593).

1954 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda alınan bir kararla tüm ülkelerin kendileri için uygun bir günü, çocuk günü olarak belirlemelerini ve belirlenen bugünün uluslararası çocuk günü olarak kutlanmasını, her ülkenin belirlenen günü 1956 yılından itibaren anmalarını belirtmiştir. UNICEF o günden beri BM’ye üye ülke ve kuruluşlarına bu durumu teşvik edici bildiri ve yayınlar göndermektedir. UNICEF’in tüm gayretlerine rağmen Türkiye’de çok önemli millî bir bayram haline gelen ve çok çeşitli anma etkinlikleri ile anılan Çocuk Bayramı ve Çocuk Haftası adları altında kutlamalar hariç *1979 Dünya Uluslararası Çocuk Yılına* kadar diğer ülkeler nezdinde bir gelişme kaydedilememiştir. Bu da Türkiye’de köklü bir âdet haline gelen, Atatürk’ün kendi ifadeleriyle "Bu bayramı çocuklara armağan edeceğim, gözüm arkada kalmayacak" dediği ve çok çeşitli etkinliklerle kutladığımız 23 Nisan günüdür (Akın, 1997, s. 95).

Sonuç

Yeni kurulan Türk devletinin ilk ve önemli millî bayramı olan “23 Nisan Millî Bayramı” 1921 yılında kabul edilen bir karar ile kutlanmaya başlamıştır. Daha sonra saltanatın kaldırılmasıyla kutlanmaya başlanan 1 Kasım Millî Hâkimiyet Bayramı ile birlikte anılmıştır. 1922 yılının 23 Nisan tarihinde Ankara’da icra edilen ilk Millî Hâkimiyet Bayramı anma etkinliklerinden başlayarak çocuklar ön saflarda yer almaya ve bulunmaya başlamışlardır. 23 Nisan’da “Himaye-i Etfal Cemiyetinin”, savaşlarda şehit, esir, kayıp ve çok çeşitli nedenlerle hayatını kaybedenlerin sahipsiz çocukları ile aynı zamanda öksüz ve yetim çocuklar için uygulamaları ve bu uygulamaların Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk tarafından himaye, teşvik ve desteklenmesiyle ortaya çıkan “Çocuk Günü” 1926’dan itibaren “Çocuk Bayramı” diye anılmış ve bu süreçte bayramın adının çocuk bayramı hâline gelmesinde Himaye-i Etfal Cemiyetinin katkıları büyük olmuştur.

Bayram, 1927 yılından itibaren Cemiyetin de teklifleri doğrultusunda, halk arasında yaygın olan *Çocuk Bayramı* ifadesi ile anılmış, 1929 yılında yapılan anma etkinliklerinin süresi bir haftaya çıkarılınca, *Çocuk Bayramı* ve *Çocuk Haftası* şekline dönüşmüştür. 1 Kasım ve 23 Nisan bayramlarının 1935 tarihinde birleştirilmesiyle adı *23 Nisan Millî Hâkimiyet Bayramı* olmuş, 1981 tarihinde yapılan düzenlemeyle de günümüzdeki *23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı* adını almıştır.

Dünyada çocuk bayramını kutlayan ilk ve tek devlet Türkiye Cumhuriyeti olmuştur. İlk yıllarda Çocuk Bayramı kutlamalarında olduğu gibi Türkiye, tüm ülke çocuklarını 23 Nisan kutlamalarına davet etmekte, *Dünya Çocuk Bayramı* önerisini resmî bir karar olmaksızın, fiili bir uygulama ile bu bayramı tüm dünya ülkelerine yayma amacını gerçekleştirmiş bulunmaktadır. Halen bu bayram, uygulamada ve sosyal hayatta Birleşmiş Milletler Örgütü ve uluslararası alanda resmî olarak ilan edilmese dahi tüm dünya ülkeleri tarafından Uluslararası Çocuk Bayramı olarak kabul edilmiş gibi görünmektedir.

Kaynakça

- Acun, F. (2010). *Atatürk ve Türk inkılap tarihi*. Ankara: Siyasal Kitabevi Yayını.
- Ağaoğlu, A. (1925, 23 Nisan). Fakir çocukları unutmayalım. *Hâkimiyet-i Millîye*. <https://www.nadirkitap.com/osmanlica-gazete-ottoman-newspaper-hakimiyet-i-milliyeye-23-nisan-1925-isyen-sahasinda-silvan-sahasinda-musademeler-lice-hani-civari-sitmalilar-m-dergi25916344.html> (Erişim Tarihi: 19.10.2022).

- Akın, V. (1990). Dr. Fuad Umay ve hayatı. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Akın, V. (1997). 23 Nisan Millî Hâkimiyet ve Çocuk Bayramı'nın tarihçesi. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3 (3), 91-96.
- Akşam. (1927, 22 Nisan). Yarın Hâkimiyet-i Millîye bayramıdır.
- Aslan, İ. (1987). Dünyanın ilk Çocuk Bayramı 23 Nisan ve Uluslararası çocuk yılı. *Bellekten*, XLVI(183), 567-594.
- CNN Türk. (2022, 23 Nisan). Atatürk'ün çocuklarla ilgili söylediği sözler. <https://www.cnnturk.com/yasam/ataturkun-cocuklarla-igili-soyledigi-sozler?page=1> (Erişim Tarihi: 27.10.2022)
- Çocuk Bayramı. (1927, Nisan). “Bugünün küçükleri yarının büyükleridir”. (1927, 30 Nisan). *Gürbüz Türk Çocuğu*, 1 (7), 1.
- Çocuk Haftası. (1929, 24 Nisan). *Cumhuriyet*. <https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1929-04-24/1> (Erişim Tarihi:19.10.2022).
- Dünya Bülteni. (2019). 23 Nisan nasıl çocuk bayramı oldu? www.dunyabulteni.net/haber/256991/23-nisan-nasilcocuk-bayrami-oldi (Erişim Tarihi: 14.10.2022)
- Himaye-i Etfal Cemiyeti. (1923, 23 Nisan). “Eriştiğimiz büyük bir bayram günü”. (1923, 23 Nisan). *Hâkimiyeti Millîye Gazetesi*, 4 (797), 1.
- Hürriyet. (2016, 23 Nisan). Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı böyle oldu. <https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/ulusal-egemenlik-ve-cocuk-bayramini-google-boyle-kutladi-en-guzel-23-nisan-siirleri-40093143> (Erişim Tarihi:19.10.2022).
- Hürriyet. (2017, 12 Ekim). UNESCO nedir? UNESCO'nun açılımı nedir? <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/unesco-nedir-unesconun-acilimi-nedir-40608493> (Erişim Tarihi:19.10.2022)
- Kanun No: 112. (1921, 2 Nisan). *Resmi Gazete*, Sayı:13.
- Kanun No: 2429. (1981, 19 Mart). *Resmi Gazete*, Sayı: 17284.
- Kanun No: 2739. (1935, 01 Haziran). *Resmi Gazete*. Sayı: 5262.
- Kurt, Ö. (2016, 21 Nisan), “23 Nisan işte böyle ilan edildi”. *Hürriyet*, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/23-nisan-iste-boyle-ilan-edildi-40092328> (Erişim Tarihi:20.10.2022)
- Nadi, Y. (1929, 23 Nisan). En büyük mesele. *Cumhuriyet*. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/99-yildir-bayram-90-yildir-hafta-olarak-kutlaniyor-1358353> (Erişim Tarihi:19.10.2022).
- Özçelik, M. (2011). 23 Nisan Bayramı'nın ortaya çıkışı ve 1922-1929 yılları arasında 23 Nisan kutlamaları. *Akademik Bakış Dergisi*, 5 (9), 265-284.
- Sarıkaya, M. (2011, 19 Kasım). Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti, Atatürk Ansiklopedisi, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu – Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı.
- TBMM Arşivi/Düster. (1921). Düster 3. Tertip. Cilt II.
- TBMM Arşivi/Düster. (1921). Düster 3. Tertip. Cilt II.
- TBMM Arşivi/Düster. (1935). Düster 3. Tertip, Cilt XVI.
- TBMM/ Zabıt Ceridesi, (1921, 23 Nisan). Zabıt Ceridesi, Devre:1, İçtima:2, C:XVTL (23 Nisan 1337).
- TBMM/Zabıt Ceridesi. (1921). D:IV, C:VTI.
- TBMM/Zabıt Ceridesi. (1932). Dönem: IV, Düster 3, İçtima:1, Cilt VII.
- Turhan, T. (2011, 1 Mayıs). Egemenlik günümüzde kayıtsız şartsız milletin mi? *Kıbrıs Gazetesi*.

<http://i-rep.emu.edu.tr:8080/jspui/bitstream/11129/1209/1/TurgutTurhanGazete21.pdf>,
40092328 (Erişim Tarihi:20.10.2022).

Umay, F. (1928). Gurbüz Türk Çocuğu Müsabakası. *Gurbüz Türk Çocuğu Dergisi*, 20-21.

Umay, F. (1950). *Seçmenlerimle başbaşa*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.

UNICEF. (2017). 1979'un Uluslararası Çocuk Yılı İlanı. <https://www.unicefturk.org/?gclid>
(Erişim Tarihi:20.10.2022)

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Nazım Hikmet'in Biyografisine Katkılar (1950-1955)¹

Contributions to Nazım Hikmet's Biography (1950-1955)

Ufuk ERDEM^{a*} Nilüfer AKA ERDEM^b

^a Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Polatlı Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0001-7654-0896

^b Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0001-7379-3468

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 27 Ekim 2022

Kabul tarihi: 13 Aralık 2022

Anahtar Kelimeler:

Nazım Hikmet,

Biyografi,

Kaçış,

Yurt dışı,

Takip

ARTICLE INFO

Article History:

Received: October 27, 2022

Accepted: December 13, 2022

Keywords:

Nazım Hikmet,

Biography,

Escape,

Abroad,

Follow

ÖZ

Modern Türk şiirinin önemli şairlerinden Nazım Hikmet siyasi, sanatsal ve özel yaşamıyla son yüzyılın en dikkat çeken şahsiyetlerindedir. Siyasi fikirleri nedeniyle çalkantılı bir yaşam süren Nazım Hikmet, uzun yıllar hapis yatmış, af kanunuyla serbest kaldıktan kısa bir süre sonra da can güvenliği endişesiyle yurt dışına kaçmıştır. Bu kaçışı vatandaşlıktan çıkarılmasıyla cezalandırılmış ve bir daha da Türkiye'ye dönmemiştir. Dolayısıyla yazarın eserleri uzun yıllar Türkiye'de yasaklanmıştır. Bununla birlikte hem yaşantısıyla hem de edebî yönüyle pek çok kişiyi etkilemiştir. Ölümünden kısa bir süre sonra eserleri üzerindeki yasakların kalkmasıyla yazarın eserlerine ilişkin pek çok araştırma yapılmıştır. Ancak özellikle biyografisini ele alan çalışmalarda Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivinde yer alan kayıtların – belgeler hakkında gizlilik kararı bulunduğundan – kullanılması mümkün olmamıştır. 2021 yılı itibarıyla Nazım Hikmet hakkındaki belgelerde bulunan gizlilik kararının kaldırılması yeni bilgilere erişilme olanağı sunmuştur. Böylelikle yurt dışına kaçması ve yurt dışında kurmuş olduğu ilişkilere dair dış temsilciliklerden Dışişleri Bakanlığına gönderilen kayıtlar ortaya çıkmıştır. Bu vesileyle bu çalışmada Nazım Hikmet'in biyografisine dair hem daha önce az bilinen noktalar genişletilmiş hem de bilinmeyen bazı noktalar ortaya çıkarılmıştır.

ABSTRACT

Nazım Hikmet, one of the important poets of modern Turkish poetry, is one of the most remarkable figures of the last century with her political, artistic and private life. Nazım Hikmet, who led a turbulent life due to his political ideas, spent many years in prison and fled abroad shortly after he was released by the amnesty law due to the fear of his life. This escape was punished by being stripped of his citizenship and he could not return to Turkey again. Therefore, the works of the author have been banned in Turkey for many years. However, he influenced many people both with his life and with his literary aspect. With the lifting of the bans on his works shortly after his death, many researches were made on the works of the author. However, it was not possible to use the records in the Turkish Diplomatic Archive of the Ministry of Foreign Affairs, especially in studies dealing with his biography, since there was a confidentiality decision about the documents. As of 2021, the removal of the confidentiality decision in the documents about Nazım Hikmet has made it possible to access new information. On this occasion, in this study, both previously little-known points about Nazım Hikmet's biography were expanded and some unknown points were revealed.

¹ Bu makale Türk Diplomatik Arşivinde yer alan bilgiler ışığında Nazım Hikmet'in biyografisini geliştirmek için hazırlanmaya başlanan kitap çalışmasının ön tanıtımıdır.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: ufuk.erdem@hbv.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Nazım Hikmet, one of the important representatives of contemporary Turkish poetry, was born in 1902. Nazım's grandfather, Mehmet Nazım Pasha, is a person who served as governor in different regions of the Ottoman Empire. His father, Hikmet Bey, was the Press Manager during the Union and Progress government. His mother, Celile Hanım, is a painter. Nazım studied at Galatasaray High School, Nişantaşı High School and Naval School. He served as an officer on the Hamidiye Cruiser for two years. However, he had to leave the military due to health problems. He went to Ankara with a group of friends to join the National Struggle. He worked as a teacher in Bolu for a short time upon the assignment of the Ankara Government. Nazım, who started to be interested in the Soviet Revolution in these years, went to Batumi and became a member of the Communist Party of Turkey. Then he went to Moscow in August 1921. Nazım Hikmet took courses in political science, sociology and art history at the Communist University of Eastern Workers (KUTV) in Moscow. Nazım attended different meetings during his Moscow days and met poets who would influence his world of thought. In this way, he finds the opportunity to see new trends in poetry closely. He returned to Turkey in 1924. He publishes poems and articles in *Aydınlık Magazine* in Turkey. However, the journal, which was the publication organ of the Socialist Workers Party of Turkey, was closed. Nazım, who is followed, flees to Izmir and hides. He escaped arrest by fleeing to the Soviet Union again in 1925. Here he was mainly interested in literature. He wanted to return to Turkey by taking advantage of a law enacted in 1928. However, when he crossed the border, he was arrested in Hopa. He was released shortly after. His new poems and articles were published in the magazine *Resimli Ay*. However, he was arrested again in 1933 on the grounds that he made communist propaganda in his writings. With the amnesty law enacted in the 10th year of the Republic, the poet gained his freedom.

In 1938, he was sentenced to a total of thirty-five years in prison for the crimes of contacting military students and inciting military personnel to revolt against their superiors and to incite military rebellion. He spent more than twelve years in Istanbul, Ankara, Çankırı and Bursa Prisons. Intense efforts were made in the country and abroad, especially in the years 1949-1950, to get him out of prison. Local and foreign intellectuals, writers, democratic organizations, politicians and foreign writers' associations participated in this campaign. Many committees were established abroad to save the poet Nazım, protests were organized and publications were made about him. Protests were held in the USA, England, France, Switzerland, Poland, Romania, Czechoslovakia, Bulgaria, Yugoslavia, India, Iraq, Hungary, Lebanon, Egypt and Syria. Many well-known intellectuals and writers such as Simone de Beauvoir, Jacques Prévert, Raymond Queneau, Albert Camus, Oskar Daviço, Jean Paul Sartre also participated in these protests. These campaigns reached their peak in 1950 in Turkey. However, despairing that justice would be done and he would be released, Nazım went on a hunger strike that lasted for 18 days despite his poor health. On May 15, 1950, protest telegrams were sent from some countries to the Turkish government. Articles about the hunger strike were published in many newspapers, famous poets wrote poems. Names such as Orhan Veli, Oktay Rıfat and Melih Cevdet started a three-day hunger strike in support of Nazım. Despite being old, Nazım's mother, Celile Hanım, gathered signatures to save her son with a cane and a banner on the Golden Horn Bridge.

Turkish intellectuals, writers and artists supported the campaigns for the release of Nazım Hikmet. They asked the parliament for a new amnesty law. As a result of these efforts, with the General Amnesty Law enacted in 1950, Nazım Hikmet's detention ended and he was released. However, Nazım feared that he would be killed and fled abroad. With the decision of the Council of Ministers dated 25 July 1951, he was stripped of his Turkish citizenship on the grounds that he made a statement against his hometown in Moscow, made propaganda against the Turkish administration and engaged in activities.

He tried to follow Nazım Hikmet's activities abroad through the representatives of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey. However, since there is a confidentiality decision in the correspondence regarding the follow-up, it has not been possible to use these documents in any study until today. The most striking of these documents is the record that the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey prepared a fifteen-page text on Nazım Hikmet and sent to all foreign representatives. In this information text, it is emphasized that the issue of Nazım Hikmet was abused due to the political orientation of the period and some international interests, the criticisms reached the level of attacking Turkey's sovereign rights, and Turkey's silence on the issue was misinterpreted by some circles. In other words, for the first time, the State tried to answer the accusations against Nazım Hikmet with evidence. The records of Nazım Hikmet in the Turkish Diplomatic Archive expire in 1955. After this date, no document about Nazım Hikmet has been found. It should be taken into account that the continuation of the classification studies in the Turkish Diplomatic Archive, the fact that there are still confidentiality orders in some documents, and the fact that the state stopped following Nazım Hikmet when he became a Polish citizen in 1955, had an impact on the fact that no document records were found.

The main material of the research was the documents obtained from the Turkish Diplomatic Archive of the Presidency of the Republic of Turkey. In addition, some newspapers and studies were also used. All obtained materials were classified and synthesized. The subject was handled chronologically. It has been tried to make the research more understandable with some explanatory notes.

As a result, some little-known information about Nazım Hikmet's life was expanded and some unknown information emerged.

Giriş

Nazım Hikmet aksiyoner fitratı ve yaşam şartlarının verdiği zorluklar dolayısıyla düzenli/sakin bir hayat yaşayamamıştır. İdeolojik yönelimi şairin siyasi, sanatsal ve özel yaşamının gidişatını da belirlemiştir. Dolayısıyla eğitim hayatı, politik fikirleri ve özel yaşamı hakkında birçok açıdan farklı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda araştırmacılar bazen nesnel üslubu koruyabilmişken bazen de ideolojik yönelimleri dolayısıyla öznel biçimde olayları/durumları yorumlamış, aktarmışlardır. Bahriye Mektebinden ayrılışı, Harp Okulu ve donanma davası, yurtdışına kaçışı, vatandaşlıktan çıkarılışı ve yurt dışındaki durumuna kadar yaşadıkları konusunda yazılanların çoğunlukla çift taraflı aktarılmasında dönemdeki ideolojik farklılıkların etkisi söz konusudur. Nazım Hikmet'in başına gelenlerin böylesi zıt görüşlerle yorumlanması, sebep netice ilişkilerindeki tutarsızlık vatandaşlıktan çıkarıldıktan sonra da devam edecektir. Pasaportsuz olarak İstanbul'dan Romanya'ya oradan da Moskova'ya kaçan Nazım Hikmet, Doğu Bloku ülkeleriyle münasebeti ve bu noktada gerçekleştirmiş olduğu eylemlerin/söylemlerin Türkiye'nin uluslararası itibarını zedeliyor olması gerekçesiyle 25 Temmuz 1951'de vatandaşlıktan çıkarılmıştır. 5 Ocak 2009 tarihinde karar iptal edilmiştir ve Nazım Hikmet'in vatandaşlık hakkı iade edilmiştir. Nazım Hikmet "hep 'devlet karşısında', 'devlete göre', 'devlete oranla' bir kişi, bir şair, bir vatandaş olmuştur" (Daşdelen, 2007: 40). Dolayısıyla Nazım Hikmet'in durumu dönemin siyasi yönelimleri ve uluslararası çıkar bağlamında devletin de tavır belirlemesini gerektirmiştir. Bu çalışmada yer alan belgelerde ise Nazım Hikmet meselesini çıkarları için kullananlara karşı devletin bu süreçte ne yaptığına ve nasıl bir tavır belirlediğine ilişkin durum izahatı yer almaktadır.

Soğuk Savaş, Türkiye ve Nazım Hikmet

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan soğuk savaş döneminde dünya, ABD ve Sovyetler Birliği'nin önderliğinde iki kutuplu bir yapıya bürünmüştür. Böylelikle uluslararası askeri ve siyasi gerginlik/rekabet ortamı ortaya çıkmıştır. Taraflar birbirlerine üstünlük sağlamak için bir taraftan silahlanırken diğer taraftan da tüm güçlerini kullanarak kendi etki alanlarını genişletmeye çalışmışlardır. Bu mücadele 1950 yılında Sovyet destekli Kuzey Kore ile ABD destekli Güney Kore'yi karşı karşıya getirerek soğuk savaşın ilk sıcak çatışmasının yaşanmasına neden olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyet tehdidi dolayısıyla politikasını ABD'nin başı çektiği Batı Bloku'na göre şekillendiren Türkiye'de ise iç siyaset noktasında önemli değişiklikler yaşanmıştır. 14 Mayıs 1950'de yapılan genel seçimlerle 27 yıllık CHP iktidarı son bulmuş, Demokrat Parti iktidara gelmiştir. Demokrat Parti iktidara geldikten kısa bir süre sonra, Kore Savaşı'na katılmak üzere bölgeye asker gönderme kararı almıştır (Cumhuriyet, 26 Temmuz 1950). Böylelikle Türkiye sınırlarının dışına ilk defa asker gönderme kararı almış ve ABD'den sonra savaşa asker gönderen ilk ülke olmuştur.

Soğuk savaş kendisini daha çok siyasi ve askeri sahalarda gösterse de kültürel alanda da mücadeleler yaşanmıştır. Soğuk savaşın kültürel silahları dergiler, kitaplar, konferanslar, seminerler, sanat sergileri, konserler ve ödüller olmuştur (Saunders, 2000: 2). Milli kültürel değerlerin öne çıktığı resmi ve gayri resmi etkinlikler üstünlük mücadelesinin verildiği alanlara dönüşmüştür. Kültürel etkinliklerin başarısı ise yapılan etkinliğe karşı duyulan ilgiyle ölçülmüştür. Taraflar buradaki başarılarını bilim ve teknoloji alanındaki başarılarına eş değer olarak görmüşlerdir (İlkan, 2009: 101).

Sanatsal faaliyetlerin iktidar odakları tarafından birer aygıt olarak kullanılabilceğini ifade eden Althusser'in görüşleri perspektifinde düşünüldüğünde her ülkede merkezi siyasi iktidarlar sanatın kitleleri etkileme gücünden istifade ederler. Her ne kadar sanatın özünde bulunan özerk oluşa ters bir durum gibi kabul edilse de çağlar boyu sanat-iktidar ilişkileri çok yönlü olarak var olagelmıştır. Ülkelerarası ilişkilerin yönetilmesi bağlamında da sanatsal

faaliyetler ve sanatkârlar çıkar odakları veya güç odaklarının başvurduğu “ideolojik aygıt” (Althusser, 2011: 51) konumundadırlar. Bu bağlamda Nazım Hikmet’in ideolojik görüşleri ve yurtdışına kaçış meselesi hem ülke içinde hem de ülke dışında çeşitli güç odakları tarafından kendi çıkarlarına yönelik yorumlanmıştır. Kültürel anlamdaki çekişme zaman zaman bir tarafın diğer tarafı ifade özgürlüğüne karışmakla ya da sanatçıları baskı altına almakla itham ettiği antidemokratik rejim suçlamalarına da yol açmıştır. Türkiye de bu durumun bir örneği/yansıması olarak dönem dönem şair Nazım Hikmet üzerinden sıkıştırılmaya çalışılarak demokratik olmadığına yönelik suçlamalara/eleştirilere maruz kalmıştır. Türkiye kendisine yöneltilen bu suçlamalara karşı 1951 yılına kadar sessizliğini korumuştur. Ancak bu tarihten sonra sessizliğini bozmuş ve resmi olarak açıklama yapma gereği hissetmiştir.

Türkiye Dışişleri Bakanlığının Dış Temsilciliklerine Gönderdiği Nazım Hikmet Bilgilendirmesi

Dışişleri Bakanlığı, tüm elçiliklere, Marsilya, Kıbrıs ve Rodos konsolosluklarına Kominform² Devletleri ve başka ülkelerde tartışılmakta olan “Nazım Hikmet Meselesi” hakkında bir tamim göndermiştir.³ Bu tamimin üst yazısında öncelikle neden böyle bir adım atıldığı, siyaseten neden değişikliğe gidildiği açıklanmaya çalışılmıştır. Buna göre bu tarihe kadar meselenin tek elden idare edilen hummalı bir faaliyet olduğunun bilinmesine rağmen mahiyet ve propaganda tarzıyla Türkiye’nin egemenlik haklarıyla ilgili bulunduğu tercihen bir tekzip yayımlanmasına lüzum görülmemiştir. Ancak iki olay devletin politikasını değiştirmesine neden olmuştu. Bunlardan birincisi *Association Internationale des Juristes Democrates* (AIJD) adıyla Paris’te faaliyet gösteren komünist eğilimli bir cemiyetin meseleyi *Birleşmiş Milletler* (BM) Ekonomik ve Sosyal Konseyine taşımak istemesiydi. İkincisi ise devletin sessizliğinin kötü niyetli kimseler tarafından yanlış olarak yorumlanmasıydı.

Nazım Hikmet hakkında dış temsilciliklere gönderilen tamimin talep eden tüm makamlar ve iyi niyetli kişilerle paylaşılabilceği ifade edilmiştir. Ayrıca tamim mesele Birleşmiş Milletlere intikal ederse Türkiye’nin BM Daimi Delegatesini de bilgilendirme amacıyla kaleme alınmıştır. Konuya dair *Türkiye Aleyhine Yapılan Propagandanın Özeti, Gerçekler, Nazım Hikmet’in Mahkûmiyetinin Hukuki Temelleri, Milletlerarası Demokrat Hukukçular Birliğinin İddialarına Cevap, Nazım Hikmet Meselesinin İç Yüzü, Sonuç* gibi çeşitli başlıklara ayrılan on beş sayfalık tamimde yer alan bilgiler kısaca şöyledir:

Türkiye Aleyhine Yapılan Propagandanın Özeti

Nazım Hikmet ismindeki Türk şairi, mütefekkir ve demokratik ilkeler için çalışan bir idealisttir. Türkiye Hükümeti, dar düşünceleriyle antidemokratik maksatları için tehlikeli kabul ettiği bu adamı, tamamen kanunsuz olarak ve adalet prensiplerine uymayan bir şekilde mahkeme ederek 28 yıl hapse mahkûm etmiştir. 12 yıldır hapiste bulunan şairin sıhhati bozulmuş olup ölüm tehlikesine maruzdur. İnsaniyet ve adalet için bu demokrasi kurbanının⁴ derhal serbest bırakılmasını temin etmek gerekmektedir. BM’nin İktisadî ve İctimaî Konseyinin

² Kominform (Cominform): Komünist ve İşçi Partileri Bilgi Bürosunun (Komünist Enformasyon Bürosu) kısa adı olup Sovyetler Birliği’nin himayesinde Truman Doktrini ve Marshall Planına karşı Eylül 1947 yılında kurulmuştur. Esas olarak Komünist dayanışmayı teşvik için propaganda yapmayı amaçlayan Kominform; Sovyetler Birliği, Bulgaristan, Çekoslovakya, Macaristan, Polonya, Romanya, Yugoslavya, Fransa ve İtalya’daki komünist partilerinden oluşmaktaydı. Uluslararası misyonundan ziyade Sovyet politikasının aracı olarak hizmet eden Kominform 17 Nisan 1956 tarihinde dağılmıştır, bkz. <https://www.britannica.com/topic/Cominform> (erişim tarihi: 10.12.2021).

³ Bu tamimin ilk sayfası için bkz. Ek 1.

⁴ Metinde martyre ifadesi kullanılmıştır.

istişare organlarından biri olan AIJD'nin hukukî bir eda taşıyan ithamname ile meseleyi BM'ye intikal ettirme düşüncesi, işin iç yüzünü bilmeyenleri yukarıda ifade edilen özete inandırmak tehlikesini doğurmuştur.

Gerçekler

Nazım Hikmet meselesini ortaya atanlar, bunu insan hakları ve adaletin tecellisi için değil tamamen siyasi bir gayeye hizmet etmek için yapmaktadırlar. Amaçları Türkiye'de keyfi ve antidemokratik bir idarenin hüküm sürdüğüne dünyayı inandırmaktır. Aynı zamanda Türkiye'nin bağlı olduğu demokratik camiyayı zor duruma düşürerek adaleti, siyasi ve emperyalist maksatlarla kullanan bazı devletlerin demokratik devletler camiasınca yapılacak eleştirilerine karşılık vermektir. Bu nedenlerle Nazım Hikmet'in nasıl ve ne şekilde hapse mahkûm edildiği hususunda bilgi verilmesi ve AIJD'nin iddialarının neden yersiz ve esassız olduğunun ispatı gerekli görülmüştür.

Nazım Hikmet'in Mahkûmiyetinin Hukuki Temelleri

A- Nazım Hikmet, Harp Okulu öğrencilerini askeri isyana tahrik ve teşvik etmek suçundan dolayı Harp Okulu Askeri Mahkemesince 29 Mart 1938 tarihinde Askerî Ceza Kanunu'nun 94. maddesine göre 15 yıl ağır hapse mahkûm olmuştur. Bu mahkûmiyeti dolayısıyla Türk Ceza Kanunu'nun 31. ve 33. maddeleri hükmü gereğince ömür boyu kamu hizmetlerinde yer alamaması ve ceza müddeti boyunca yasal kısıtlılık halinde bulundurulmasına karar verilmiştir. Bu hüküm Askerî Yargıtay'ın 28 Mayıs 1938 tarih ve 613/554 sayılı ilamı ile tasdik edilerek kesinleşmiştir.

B- 1934 yılında donanmadaki erbaşlar arasında isyan çıkarmak suçunu işlediği tespit edilerek Donanma Komutanlığı Askerî Mahkemesince askeri isyana tahrik suçundan Askerî Ceza Kanunu'nun 94. Maddesine istinaden 29 Ağustos 1938 tarihinde ve üst sınırdan 20 yıl ağır hapse mahkûm olmuştur. Bu cezası önceden Harp Okulu Askerî Mahkemesince verilen yukarıda ifade edilen ceza ile birleştirilerek 28 yıl 4 ay müddetle ağır hapsine karar verilmiştir. Kanunen ömür boyu kamu hizmetlerinde yer alamama ve ceza müddeti sırasında vesayet (hacir) altında bulundurulması Askerî Yargıtayın 29 Aralık 1938 tarih ve 1549/1345 sayılı ilâmı ile kesinleşmiştir.

C- Askerî Ceza Kanunu'nun 148. maddesinin değiştirilmesi üzerine Nazım Hikmet'in fiilinin yeni tâdil şekline uyduğundan ve bu itibarla hükmün hatalı bulunduğu bahisle savunma avukatı tarafından yapılan müracaat Mahkeme ve Yargıtay tarafından incelenerek reddedilmiştir.

D- Gazete, kitap ve mecmua aracılığıyla ve 1881 sayılı Matbuat Kanuna aykırı hareket suretiyle işlenmiş suçların affına dair 4943 sayılı kanununun kabulü üzerine Nazım Hikmet'in ikinci mahkûmiyetinde suç ortakları olan Dr. Hikmet Kıvılcımlı ve Fatma Nudiye af kapsamında olduklarını iddia etmişlerdir. Yapılan incelemeler neticesinde bu talepler reddedilmiş olup Askeri Yargıtayın 3 Aralık 1946 tarih ve 3381/4536 sayılı ilâmı ile karar kesinleşmiştir. Böylelikle aynı durumda bulunan Nazım Hikmet'in de adı geçen aftan istifade etmesine kanunen imkân kalmamıştır.

E- Nazım Hikmet, 1947 yılında yine basın suçlarının affına ilişkin olarak çıkarılan kanuna dayanarak TBMM'den af talebinde bulunmuştur. Bu konuda görüşüne başvurulmuş Millî Savunma Bakanlığı kendisi ve suç ortaklarının 4943 sayılı kanundan faydalanamayacakları hakkındaki mahkeme görüşüne binaen yapılacak bir işlem olmadığını bildirmiştir.

TBMM'nin 1950 yılı mart ayında seçimleri yenilemeye karar vererek dağılmasından önce hazırlanan af tasarısı dolayısıyla Nazım Hikmet'in de istifade ile tahliye olması gündeme gelmiştir. Ancak tasarı kanunlaşmadığından Nazım Hikmet serbest bırakılmamıştır. Bunun

üzerine açlık grevine başlayacağını söylemesi üzerine çeşitli meslek grupları ve mütefekkirler Cumhurbaşkanına müracaatla şairin maluliyet/hastalık dolasıyla affedilmesini istemişlerdir. Şair, sağlık kontrolü yapılmak ve hastalığı tespit edilmek üzere hastaneye sevk edilmiştir. Hâlihazırda kontrolü sürmektedir.⁵

Milletlerarası Demokrat Hukukçular Birliğinin İddialarına Cevap

Milletlerarası Demokrat Hukukçular Birliği, Nazım Hikmet ile ilgili birtakım iddialar içeren belgeyi 21 Mart 1950 Birleşmiş Milletler İktisadî ve İçtimai Konseyine sunmuştur. Aynı iddialar çeşitli Türk devlet adamlarına da gönderilmiştir. Bu iddialar ve iddialara Türk Dışişleri Bakanlığının cevapları şöyledir:

Birinci İddia: Nazım Hikmet eserlerinin Kara ve Deniz Harp Okulu öğrencilerinin dolaplarında bulunması üzerine askerlerle temas kurmuş olmaktan dolayı 1938’de tevkif edilmiştir. Hâlbuki bu olay o zaman yürürlükte olan kanunlara göre takibatına gerek olmayan bir durum olduğu gibi bahse konu eserlerin “demokratik” mahiyetinden dolayı Nazım Hikmet defalarca mahkemeye sevk edilmiştir. Aleyhinde ileri sürülen iddiaların esassız bulunması neticesinde ise serbest bırakılmıştır.

Birinci İddiaya Cevap: Nazım Hikmet, iddia olduğu gibi eserlerinin askerî öğrencilerin dolaplarında bulunmasından ve askerlerle temas kurmuş olmasından değil, askerî öğrencileri amirlerine itaatsizliğe kışkırtmaktan ve askerî ihtilal hareketlerine teşvik etmek suçundan mahkûm edilmiştir. Görülüyor ki Milletlerarası Demokrat Hukukçular Birliğinin iddiası yanlıştır. Nazım Hikmet’in 1938’den önce çeşitli defalar mahkemeye sevk edilip beraat ettiği ifade olunmaktadır. Türk adliyesinin 1938’e kadar Nazım Hikmet hakkında adilane hareket etmiş olması 1938’de onu mahkûm ederken aynı adillikten ayrılmamış olacağına kuvvetli bir delil teşkil etmektedir.

İkinci İddia: Nazım Hikmet’in 28 yıla mahkûm edilmesinden sonra Türk Askerî Ceza Kanunu’nun 94 ve 148. maddeleri değiştirilerek, bu suretle kendisine isnat edilen suçlar bu kapsamına alınmıştır. Fakat yeni kanunda bile mezkûr fiil için azami ceza 5 yıl olarak tespit edilmiş bulunmaktadır. Bu tadilatı yapan 3719 sayılı kanunun gerekçesinde bu kanunun Nazım Hikmet’in işlediği suçlar bağlamında açıklık bıraktığından Türk mevzuatının bu boşluğu doldurmak istediği itiraf olunmaktadır.

İkinci İddiaya Cevap: Nazım Hikmet’in hangi kanuni sebeplerle 28 yıl 4 aya mahkûm olduğu daha önce izah olunmuştur. Askerî Ceza Kanunu’nun 94. maddesi, bu kanunun kabulünden itibaren herhangi bir tadile uğramış değildir. 148. maddesi ise esasen Türk Ceza Kanunu ile cezalandırılan, içtimai bir zümrenin diğerleri üzerinde tahakkümünü tesise veya ülkedeki mevcut idareyi devirmek üzere hareket ve filleri amaç edinmiş bulunması dolayısıyla Nazım Hikmet’in işlediği “askeri isyana teşvik suçu” ile ilgili değildir.

Nazım Hikmet’in ülke dâhilinde komünizm prensiplerini yaymak istediğinden dolayı – ki bu fiil o zaman suç telakki edilmiyordu– mahkûm edilmiş bulunduğu iddiasıdır ki, Askerî Ceza Kanununun 148. Maddesinin tadili üzerine Nazım Hikmet tarafından işlenen fiilin sonradan suçlar kapsamına alınarak ceza verildiği ve bu vaziyeti ise ceza hukukunda “kanunsuz suç” olamayacağı hakkındaki ana prensibe muhalif bulunduğu tezinin ortaya atılmasına sebebiyet vermiştir. Hatta müdafaa avukatları daha da ileri giderek bu çok mühim esasın bir tarafa bırakılması halinde bile sonradan kabul edilen kanunda bahis konusu fiil için ön görülen

⁵ Nazım Hikmet’in mahkûmiyetine esas olan kanun maddeleriyle bahse konu Af Kanunu’nun tam hâlleri Bakanlık tarafından bilgilendirmenin sonuna eklenmiştir.

cezanın 5 yıldan fazla olamayacağını dolayısıyla Nazım Hikmet'e verilen 28 yıllık ceza ile adli hata mevcut olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak yukarıda verilen izahattan durumun bu şekilde olmadığı açıkça görülmektedir.

Bakanlık bu noktada Nazım Hikmet'in komünist olduğundan değil de askeri isyana teşvik etmekten dolayı ceza aldığını ifade etmiştir. O bu isyana teşviki komünist olduğu için yapmıştı ama herhangi bir başka maksatla da yapabiliirdi görüşünde olan Bakanlık, Nazım Hikmet'in askeri isyana teşvik ettiği suçü sabit olmaması halinde beraat edeceğini belirtmiştir.

Üçüncü İddia: Nazım Hikmet Baro Teşkilat Kanununun 112. maddesi⁶ mucibince müdafaa avukatının yardımından mahrum bırakılmış ve kapalı bir celsede ikinci defa mahkûm edilmiştir.

Üçüncü İddiaya Cevap: Türkiye'de Baro Teşkilatı Kanunu yoktur. Bahse konu edilen Avukatlık Kanunu'nun 117. Maddesi olması kuvvetle muhtemeldir. Burada da komünist ifadesi geçmemekte konusu irtica olan ve milli vahdet ile şuurla telifi mümkün olmayan filleri içeren davalara ısrarla bakmak isteyen avukatların disiplin takibatına lüzum kalmaksızın Baro İdare Meclisi talebi üzerine Haysiyet Divan kararıyla meslekten çıkarılmasıdır. Bakanlık bu noktada her devletin kendi bekası için belli tedbirler almasının normal olduğunu ve coğrafi olarak hassas bir noktada bulunan Türkiye'nin de benzer adımları attığını ifade etmiştir. Genel uygulama olarak avukatların müdafaa hakkı bahanesiyle mahkemelerde propaganda yapmalarına ve basın yoluyla beyanat verip halka kötü tesir etmelerine izin verilmemektedir. Nazım Hikmet'in avukatı için de aynı durum uygulanmıştır. Demokratik Hukukçular Birliği milli vahdet ve şuurla bağdaşmayacak fiillere ait davaları almak eğiliminde olan avukatların mesleklerinden men edilebilmelerini kolaylıkla kabul edecektir.

Mahkemenin kapalı bir celsede yapılması konusunda ise takdir hakkının mahkemeye ait olduğu belirtilmiştir. Sanığın büsbütün avukat yardımından mahrum bırakıldığı konusu ise gerçek dışı olduğu, gerek ilk mahkûmiyetini aldığı yargılamada ve gerekse Askeri Mahkemece sorguya çekildiği sırada açık ve gizli celselerde defalarca avukatlar tarafından müdafaa edilmiştir. Nitekim 15 Mart 1938'de Harp Okulu Askeri Mahkemesinde başlayan duruşmaya Fuat Ömer ve Saffet Nezihi avukat olarak katılmışlardır. Bu şekilde başlayan yargılamaların başından sonuna kadar Nazım Hikmet hakkında bu avukatlar hem sözlü hem de yazılı müdafaada bulunmuşlardır. Donanma Komutanlığı Askeri Mahkemesince yapılan yargılamalarda ise Nazım Hikmet, Avukat Ethem Ruhi Balkan tarafından müdafaa edilmiştir. Bu avukat da sözlü ve yazılı müdafaada bulunmuştur.

Bakanlık yukarıda arz ve izah edilen gerekçelerle Milletlerarası Demokratik Hukukçular Birliğinin iddialarının mesnetsiz olduğunu belirtmiştir. Birliğin niyetinin kötü olup olmadığı konusunda ise farklı ülkelerdeki üyelerine hürmeten açıklama yapılmayacağı ifade edilmiştir. Ancak Nazım Hikmet meselesi insani ve hukuki amaçlarla konu edilen bir mesele olmayıp tamamıyla siyasi amaçlar taşıdığından Birliğin tutum ve davranışlarını gözden geçirmesi istenmiştir.

Nazım Hikmet Meselesinin İç Yüzü

Nazım Hikmet meselesi tek elde idare edildiğine hiçbir şüphe bırakmayacak derecede saat gibi kurulmuş bir şekilde Kominform ülkeleriyle diğer ülkelerin komünist matbuatında ele alınmış bulunmaktadır. Diğer matbuatta bu mesele etrafında vuku bulan neşriyat, meselenin

⁶ Bahse konu kanunda komünist davalarını ısrarla müdafaa eden sanık bir avukatın barodan çıkarılabileceği ifade edilmektedir.

esasıyla hiçbir surette meşgul olunmaksızın sadece bir vakanın kısaca haberi verilmesinden ibaret kalmaktadır.

Kominform çevreleri bu faaliyetleri gazete ve radyo yayımları ile bırakmayıp mitingler düzenlemek ve Türk temsilcilikleri önünde nümayişler yaptırmaya kadar vardırırmaktadır. Bu faaliyetler içerisinde en ileri giden bir örnek vermek gerekirse Bulgaristan zikredilebilir. Bulgaristan radyosunda “Nazım Hikmet Saati” adıyla bir yayın ihdas edilmiş, “Nazım Hikmet”i Kurtarma ve Tanıtma Komitesi” adıyla bir teşekkül oluşturulmuş, bir askeri birliğe “Nazım Hikmet” adı verilmiş, bölgede ilkokula giden Türk çocuklarına okutulmak üzere Bulgar hükümetince düzenlenen bir alfabe kitabına “Türk İrticainin Öldürmek İsteddiği Milli Kahraman Türk İnkılapçı Şairi Nazım Hikmet” başlığıyla bir okuma parçası konulmuştur.

On binlerce insanın en ilkel adalet koşullarında haklarının yok edildiği Kominform ülkelerinde tek bir kişi için yapılan bu eylemlerin o kişinin şahsı için yapılmadığı açıktır.

Sonuç

Milletlerarası Demokrat Hukukçular Birliğinin BM’ye intikal ettirilmek istenen mesele yukarıda yapılan açıklamalara rağmen Konsey tarafından ele alınıp bir tartışma konusu haline getirilirse BM kendisini siyasi emellere alet etmiş olacaktır. Bu nedenle Türkiye, Birliğin herhangi bir şekilde BM’nin herhangi bir kuruluna Nazım Hikmet ile ilgili yapacağı başvurunun görüşülmesine –BM Şartı’nın 2. maddesinin 7. bendine atıf yaparak– karşı olduğunu belirtmiştir. Türkiye özellikle Nazım Hikmet meselesinin BM’de görüşülmesinden değil asılsız iddialar gündeme getirilmesinin doğru olmayacağını bildirmiştir (TDA, 571/35915-141772-95, 2 Ocak 1951).

Cezaevinden Çıktıktan Sonra Nazım Hikmet

1950 yılında iktidara gelen Demokrat Partinin ilk icraatlarından birisi iktidarın yeni bir başlangıç ya da temiz bir sayfa açmak amacıyla 14 Temmuz 1950 tarihinde çıkarttığı “Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kanun”⁷ dur. Kanun kapsamında cezaların üçte ikisinin indirilmesine karar verildiğinden Nazım Hikmet de cezaevinden tahliye edilmiştir⁸ (Sönmez, 2012: 111, 123, 132). Cezaevinden çıktığı sırada kırk sekiz yaşında olan Nazım Hikmet, askerlik yapmaya çağrılacağı şeklinde söylentiler çıkınca bunu kendisinin öldürüleceği bir komplo şeklinde yorumlayarak⁹ yurt dışına çıkmak için çareler aramaya başlamıştır (Erduran, 1992: 61-62). Konu yabancı kamuoyunu da meşgul etmeye başlamıştır. Örneğin Zurich’te bulunan İsviçre Hür Gençliği Başbakan Adnan Menderes’e hitaben şöyle bir mektup göndermiştir (TDA, 571/35915-141772-90, 6 Nisan 1951):

Çok Muhterem Başbakan,

İsviçre Hür Gençliği, Türk milletinin en yüksek şairi Nazım Hikmet’in 13 yıllık mahpusluktan serbest bırakılmış olduğunu büyük bir memnuniyetle öğrenmiştir. Fakat ağır hasta olan şaire, tedavi için İsviçre’ye gitmek üzere Türk Hükümetinin pasaport vermekten imtina etmiş olduğunu işitmekle de çok üzüldük. Nazım Hikmet, ilk önce üç yıllık bir askeri hizmet yapmaya mecbur tutulmak isteniyormuş. Hâlbuki bu mecburiyet onu kendisinin sıhhi durumu bakımından tedrici bir ölüme sürüklemek demek olacaktır. Bunu siz de pekâlâ takdir edersiniz.

⁷ Kanununun tam metni için bkz. *Resmî Gazete*, 15 Temmuz 1950, Sayı: 7559.

⁸ Af çıktığı sırada Nazım Hikmet 28 yıl 4 ay olan cezasının 12 yıl 7 ayını hapiste geçirmiş bulunuyordu.

⁹ Nazım Hikmet konuyla ilgili şunları söylemektedir: ...*Sonra, yine haber aldığıma göre, beni sadece askere alacak değillerdi. Askere almak bahanesiyle harcayacaklardı, sonra, ‘Nazım Hikmet askerden kaçtı ve kaçarken öldürdük’ diyeceklerdi. Şimdi burada açıklayamam vesikalarını, fakat Menderes hükümetinin bana böyle bir tuzak kurduğuna dair elimde gayet kuvvetli vesikalar da var, gün gelince bu da ortaya çıkar* (Hikmet, 1993: 46).

Binaenaleyh biz demokrasi ve insanlık ile ilgisi olmayan fakat faşizm ve barbarlıkla çok ilgili bulunan bu gibi iğrenç ve menfur planlara karşı protesto ediyoruz.

İsviçre Hür Gençliği sizden, bütün milletlerin dostu ve imtisal [örnek] numunesi olan Nazım Hikmet'e İsviçre'ye seyahati için müsaade etmenizi ısrarla rica eder. Eğer Nazım kaybolan sıhhatini bizim dağlarımızda tekrar bulacak olursa bununla bizim memleketimiz, milletimiz ve gençliğimiz kendisini bahtiyar sayacak ve şeref duyacaktır.

Biz, milletlerin dostluğu ve anlaşmaları ve en yüksek gaye olarak da sulhun muhafazası için kendisinin en kıymetli varlığını veren bir insanı en büyük sevinçle memleketimizde misafir etmek isterdik. Ve bu surette biz vatanımızın en eski zamanlarından beri kendisine has olan alaka ve menfaatlerine en büyük hizmeti yapmış ve aynı zamanda Türk ve İsviçre milletleri arasındaki münasebetlerin derinleştirilmesine yüksek derecede hizmet etmiş olacağız.

Hürmetler

İsviçre Hür Gençliği

H. Egger

Nazım Hikmet'in yurt dışına gitme isteği Sofya'da haber yapılmıştır. Sofya'da Türkçe çıkmakta olan Yeni Işık gazetesi 7 Mayıs 1951 tarihli nüshasında Fransa'da Nazım Hikmet için nümayişler olduğunu yazmıştır. Haberin detayında ise Nazım Hikmet'in yurt dışına çıkma teşebbüsünün Ankara mürtecileri tarafından kabul edilmediğine yer verilmiştir. Bu durumun Fransız aydınlarında nefret uyandırdığını ifade eden gazete Louis Martin, Sofye ve Jean Paul Sartre'in Türk büyükelçisi ile görüşüğünü bildirmekteydi. Elçi yapılan görüşmede Nazım Hikmet'in askere alınması gibi bir durum olmadığını sadece hükümetin şu an Nazım'ın yurt dışına çıkmasını onaylamadığını ve bu yüzden pasaport vermediğini anlatmıştır. Bunun üzerine Fransız aydınları Nazım'ın Türkiye'den çıkmasına müsaade edilmesi için protesto kampanyası başlatmıştır. Bu sıralarda Nazım'ın şiirleri Fransızca olarak kitap haline getirildiğinden bu kitap protestoların genişlemesine sebep olmuştur (TDA, 571/35915-141772-88, 7 Mayıs 1951). Dışişleri Bakanlığı da Paris Büyükelçiliğinden çıkan haberler konusunda kendisini bilgilendirmesini istemiştir. Bakanlık aynı yazıda Büyükelçiliğe Nazım Hikmet'in pasaport almak üzere İstanbul valiliğine yapmış olduğu müracaattan vazgeçtiğini de yazmıştır (TDA, 571/35915-141772-86, 7 Mayıs 1951). Paris Büyükelçisi Numan Menemencioğlu, Bakanlığa cevaben Louis Martin-Chauffier ve Jean-Paul Sartre'in alakadar oldukları bir konu hakkında bilgi almak için kendisinden randevu talep ettiklerini ve bir görüşme gerçekleştirdiklerini yazmıştır. Bu kişilerin solcu fikirleri bulunmakla beraber komünist olmadıkları ve komünistler tarafından sevilmediğini ifade eden Menemencioğlu, kendisine Nazım Hikmet'i anlattıklarını ve onun dünya çapında büyük bir şair olduğundan bahisle yurt dışına çıkıp çıkamayacağını sorduklarını söylemektedir. Menemencioğlu, Nazım Hikmet'in her Türk gibi kanunlar çerçevesinde hareketinde serbest olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine Fransız fikir adamları Nazım Hikmet'i bir iki aylığına Fransa'ya davet etmek niyetinde olduklarını dile getirmişlerdir. Sohbetin uzun ve dostça gerçekleştiğini söyleyen Büyükelçi, Fransız entelektüellerinin ilk defa bir Türk şairini Fransa'ya davet ederlerken bunun bir komünist entelektüele tesadüf etmesinin Türkiye kamuoyunda nahoş bir tesir yapacağını belirtmiştir. Ayrıca Büyükelçi sadece kendi düşüncelerini değil yakında Paris'e gelecek olan Fransa'nın Ankara büyükelçisinin de konuyla ilgili görüşlerinin alınmasını tavsiye etmiştir. Fransız fikir adamları Menemencioğlu ile yapmış oldukları görüşme dolayısıyla memnuniyetlerini dile getirip, teşekkür ederek elçilikten ayrılmışlardır (TDA, 571/35915-141772-2, 9 Haziran 1951).

Nazım Hikmet'in Türkiye'den Kaçışı ve Yurt Dışı Temsilciliklerinin Nazım Hikmet'in Faaliyetlerini Takip Etmesi

Can güvenliğini tehdit altında gören Nazım Hikmet, hükümetten pasaport alamayınca gizlice yurt dışına kaçmaya karar vermiştir. Ona bu iş için kız kardeşi Melda Hanım'ın eşi gazeteci ve oyun yazarı Refik Erduran yardım etmiştir (Cumhuriyet, 17 Haziran 2011).

Nazım Hikmet'in Bükreş'e kaçtığını ilk olarak *Ulus* gazetesi kısa bir haberle duyurmuş olup, Onun Bükreş'te Kominform tarafından karşılandığını yazmıştır. (Ulus, 21 Haziran 1951; TDA, 571-35915-141772-80, 25 Haziran 1951). Bu haberdan bir gün sonra aynı gazete daha geniş bir şekilde olayın detaylarını okuyucuları ile paylaşmıştır. Gazetenin *Nazım Hikmet'in Kaçtığı Anlaşıldı* başlıklı haberi şöyledir:

Bükreş Radyosunun Nazım Hikmet'in Romanya'da olduğuna dair dün gece yayınladığı bir haber İstanbul'da büyük bir alaka uyandırmıştır. Yaptığımız soruşturmalara göre bu haber doğrudur. Nazım Hikmet Salı günü İstanbul'dan ayrılacağını ve Ankara'ya gideceğini yakınlarına bildirmiş ve o günden beri de evine uğramamış, mutadı olan yerlerde de görünmemiştir.... Nazım Hikmet Salı günü karısına Ankara'da askerlik meselesini takip etmek istediğini söyleyerek evden ayrılmış ve oğlunu babaannesine emanet ettiğini söyleyerek annesinin evine gitmiştir. Annesine para bulduğu takdirde trenle, bulmazsa otobüsle Ankara'ya gideceğini söyleyen Nazım Hikmet buradan ayrıldıktan sonra o gün öğleye doğru Kadıköy ile Üsküdar arasında görülmüştür. Nazım Hikmet'in bundan sonra nereye gittiği bilinmemektedir. Yapılan tahminlere göre bir otobüsle Üsküdar'dan Şile'ye hareket etmiş ve bu civarda sahilden kalkan bir motorla o gece yarısına doğru bir Romen veya Rus gemisine binmiştir. Bu seyahatin daha evvel hazırlandığı ve teşebbüs edildiği muhakkaktır. Nazım Hikmet'in Transilvanya adlı Romen transatlantiği ile Köstence'ye gittiği söylenmekte ise de alakalı emniyet ve deniz adamları transatlantiğin deniz ortasında yapacağı bir duraklamanın kıyılarımızdan görülme ihtimali belirtilerek iki gece evvel İstanbul'dan Köstence'ye hareket eden İdia adlı küçük Romen bandıralı bir geminin veyahut bir meçhul tahtelbahirin kominformanın bu sevgili dostunu kızıl cennete ulaştırdığını tahmin etmektedir (Ulus, 22 Haziran 1951; TDA, 571/35915-141772-80, 25 Haziran 1951).¹⁰

İçişleri Bakanlığı da 21 Haziran 1951 tarihinde *Ulus* gazetesinde çıkan habere atıf yaparak Nazım Hikmet'in Bükreş'te bulunduğu yolundaki bilginin doğruluğunun Dışişleri Bakanlığı tarafından araştırılmasını istemiştir (TDA, 571/35915-141772-80, 25 Haziran 1951). Bu istek Dışişleri Bakanlığı tarafından kısa sürede cevaplandırılmıştır. Nitekim Türkiye'nin Bükreş Maslahatgüzarı 29 Haziran 1951'de Dışişleri Bakanlığına Nazım Hikmet'in Bükreş'e geldiğini ve buradaki faaliyetlerini rapor etmiştir. Buna göre Nazım Hikmet, 26 Haziran'da Bükreş'te Dünya Kadınlar Federasyonunun düzenlediği mitinge Nina Popova, Eugenie Cotton,

¹⁰ Gazete tahminlere dayalı haber yaparken Nazım Hikmet'i kaçıran Refik Erduran yıllar sonra şunları anlatmıştır: ... Pasaport alamazdı. Bu konuyu konuştuğumuz zaman Münevver ağlıyor, Nâzım kara kara düşünüyordu. Kâbus gibi bir durum. Sonunda kendisini deniz yoluyla Bulgaristan'a kaçırmayı önerdim. Kaçışa karar verilmesinde Mehmet Ali Aybar'ın çok rolü oldu. Benim o sırada partiyle temasını Aybar kuruyordu. Nâzım'la konuşurken aramızda parti lafı edilmiyor, Nâzım hep 'arkadaşlar' diyordu. Gider, 'arkadaşlar'la konuşur; 'arkadaşlar', 'Motor küçük, olmaz. Takayla olsun bu iş' derlermiş. Nâzım'la ben balıkçı kılığına girip takayla gidecekmiz. Bu yol bana çok saçma geldi. Bir defa aynı gün takayla gidip dönmem mümkün değil. Hem daha şüphe çekici. Taka süratli değil. Motor önerisini yineledim. Önce reddetti. Çekiniyordu Nâzım Ağabey, 'Karadeniz insanı yutar, Karadeniz'le şaka olmaz' diyordu. Hız yapan bir motorla Bulgaristan'a gidilebilirdi. Nâzım sonunda kabul etti. Ama Boğaz'ın çıkışında ne var, Karadeniz'de ne var, onu araştırmak gerekiyordu. Bunun için de annemin akrabası, zamanın Kuzey Deniz Saha Komutanı Münci Paşa'yı ziyarete gittim. Ziyaret bittikten sonra tam ayrılırken o anda aklıma gelmiş gibi bir film senaryosunu bahane ederek Boğaz çıkışında kontrol olup olmadığını sordum. Olmadığı yanıtını aldım. O zaman Tuzla Piyade Okulu'nda askerdim. Kaçırmanın bir gün içinde olması gerekiyordu. Paşa'yla konuşmamızdan kaçış için tehlikeli bir durum olmadığını anladım. Saatte 35-40 mil yapan bir motor olması halinde Nâzım'ı Bulgaristan'a kaçırabileceğime kanaat getirdim... Nâzım Hikmet kaçış sabahı evinin önündeki polisleri atlatarak erkenden Tarabya'ya geldi. Hemen motora bindik. Önce ağır ağır Üsküdar'a doğru gittik. Karşı sahile yaklaştıktan sonra kuzeye yöneldim ve normal bir geziymiş gibi ağır ağır Boğaz çıkışına kadar gittim. Hava ve deniz çok güzeldi. Yalnız buğu vardı. Biraz açıldıktan sonra sahili göremez olduk. Ondan sonra motoru hızlandırdım, Karadeniz'e çıktık. Bir süre sonra bakım, ileride bir karaltı. Yaklaşınca Rumen şilebi Plehanov'u gördüm. Sonradan bu konuda bazı spekülasyonlar oldu. Sözde Rumenlerle anlaşmaya varmışız. Asla öyle bir şey yok; tamamen tesadüf (Cumhuriyet, 17 Haziran 2011).

Ana Pauker, Lidia Petrova ve Zenaida Gagarina gibi uluslararası üne sahip komünist kadın liderlerle birlikte katılmıştır. Mitingde ilk sözü alan Rumen Kadınlar Federasyonu Başkanı sulh ve demokrasi mücahidi ileri fikirli Türk şairi Nazım Hikmet'in aralarında bulunmasından dolayı iftihar, gurur ve memnuniyet duyduğunu belirtmiştir. Mitingde ikinci konuşmacı olarak yer alan Fransız Delegeesi Eugenie Cotton, büyük Türk mücahidi ve şairi Nazım Hikmet'in barbar Türk hükümeti zindanlarından kurtarılmasında Fransız kadınının büyük yardımı dokunduğunu belirtmiştir. Miting sonrası Nazım Hikmet ve diğer misafirler Dışişleri Bakanı Ana Pauker, İçişleri Bakanı Teohari Georgescu, Sovyet Elçisi Kavtaradze'yle birlikte Pionniers Sarayı'nı gezmişlerdir (TDA, 571/35915-141772-68, 29 Haziran 1951; TDA, 571/35915-141772-72, 29 Haziran 1951).

Bükreş'te düzenlenen miting programından sonra Nazım Hikmet uçakla Moskova'ya hareket etmiştir. Moskova Maslahatgüzarı Ali Muzaffer Göker'in bildirdiğine göre Nazım Hikmet 30 Haziran günü Moskova havalimanında törenle karşılanmış ve Rus gazetelerinden Pravda, haberi baş sayfadan vermiştir (TDA, 571-35915-141772-79, 2 Temmuz 1951). Türkiye'nin Helsinki Elçisi Ahmet Nejat Kavur da Nazım Hikmet'in Moskova'ya gidişinin Sovyet Dış Haberler Bürosu Finlandiya Mümessilliği menşeli Komünist Vapaa Sana gazetesinin 4 Temmuz 1951 tarihli nüshasında yer aldığını Dışişleri Bakanlığına bildirmiştir. Gazeteye göre Nazım Hikmet, Vnukov uçak meydanında Sulh Taraftarları Komitesi, Sovyet Muharrirler Birliği, Sovyet Antifaşist Kadınlar Komitesi temsilcileri, âlimler ve muharrirler tarafından karşılanmıştır (TDA, 571/35915-141772-77, 5 Temmuz 1951). Kavur, Bakanlığa gönderdiği başka bir yazıda komünist Työkansan Sanomat gazetesinin 25 Ağustos 1951 tarihli nüshasında Nazım Hikmet'in Romanya'nın müdahalesi sayesinde kendi öz memleketinde maruz kaldığı tazyik ve eziyetlerden kurtularak Moskova'ya gittiğini, Moskova hava meydanında Rus Şairi Tihanov tarafından karşılandığına¹¹ yönelik haber yaptığını bildiriyordu (TDA, 571/35915/141772-39, 28 Ağustos 1951).

Nazım Hikmet, Moskova'da kısa bir süre kaldıktan sonra Bakü'ye geçmiştir. Türkiye'nin Telaviv Elçiliği, Bakanlığa İsrail'de Sovyet basınına atfen çıkan bazı gazetelerde Temmuz'un ikinci haftasında Bakü'de açılan ve Sovyetler Birliği'nin Müslüman cumhuriyetleriyle Orta Doğu ülkelerinin katıldığı "sulh mücadelesi" adı verilen bir konferansa Nazım Hikmet'in de iştirak ettiğine yönelik haberler çıktığını bildirmiştir. Elçilik, gazetelerin konferansta ilk sözü alan Nazım Hikmet'le Azerbaycanlı Yazar Süleyman Rüstem'in Arap ülkeleri, Türkiye ve İran halkının emperyalizme karşı mücadelelerini anlatarak Sovyet yardımına güvendiklerini beyan ettiklerini yazmıştır (TDA, 571/35915-141772-69, 17 Temmuz 1951).

Dışişleri Bakanlığı, temsilciliklerden kendisine ulaşan bilgiler ışığında Nazım Hikmet'in ülke dışındaki faaliyetlerini ve onun hakkında çıkan haberleri anlık olarak İçişleri Bakanlığına da iletmıştır. (TDA, 571/35915/141772-66, 19 Temmuz 1951). Bu süreç Nazım Hikmet'in vatandaşlıktan çıkarılmasını hızlandırmıştır. Özellikle Nazım Hikmet'in doğu bloku ülkeleri tarafından yoğun bir ilgiyle karşılanıp çeşitli organizasyonlara konuşmacı olarak davet edilmesi, gazete ve radyolara birtakım aleyhte beyanatlarda bulunması Demokrat Partiyi harekete geçirmiştir. Nihayetinde Demokrat Parti, Bakanlar Kurulu Kararı ile Nazım Hikmet'i vatandaşlıktan çıkarmıştır. İlgili karar şöyledir:

Pasaportsuz olarak İstanbul'dan Romanya'ya kaçan ve oradan da Moskova'ya giderek hava alanında memleketi aleyhinde beyanatta bulunduğu ve müteakiben radyo yayınlarında Türkiye'nin

¹¹ Gazete Nazım Hikmet'in Tihanov tarafından karşılanışının fotoğrafını da yayınlamıştır. Elçi Kavur da bu fotoğrafı bilgilendirme yazısına ekleyerek Bakanlığa göndermiştir. Fotoğraf için bkz. Ek: 2

Hükümet şekli ve Hükümeti idare edenler aleyhinde geniş propaganda kampanyasına girişerek komünizmi yaymak maksadını güden neşriyatıyla Sovyet Hükümetinin verdiği hizmeti ifa etmekte olan maruf komünist Nazım Hikmet Ran'ın kendisine bu hizmeti terk etmesi hususunda yapılacak tebligatında bir fayda vermeyeceği mülahaza edildiğinden Türk vatandaşlığından çıkarılması; İçişleri Bakanlığının 25/7/1951 tarihli ve 40945 sayılı yazısı üzerine, 1312 sayılı kanunun 10. Maddesine göre Bakanlar Kurulunca 25/7/1951 tarihinde kararlaştırılmıştır (BCA, 30-18-1-2, 126-56-11, 25 Temmuz 1951).

Dışişleri Bakanlığı alınan bu vatandaşlıktan çıkarma kararının bir örneğini tüm dış temsilciliklere göndermiştir (TDA, 571/35915-141772-45, 17 Eylül 1951).

Nazım Hikmet'in vatandaşlıktan çıkarılması üzerine Türkiye'ye çeşitli protesto telgrafları gönderildiği gibi (TDA, 571/35915-141772-21, 23 Ağustos 1951) konu hakkında yabancı basında da haberler çıkmıştır. Örneğin, Rusya'da 28 Temmuz 1951 tarihli Troud, Polonya'da 2 Ağustos tarihli Zycie Waszawa, Doğu Almanya'da 23 Temmuz 1951 tarihli Vorwats gazetelerindeki konuyla ilgili haberler Türk temsilcilikleri tarafından Dışişleri Bakanlığına bildirilmiştir. Bakanlık da bu haberleri mutad olduğu üzere İçişleri Bakanlığına iletmiştir (TDA, 571/35915-141772-51, 29 Ağustos 1951).

Nazım Hikmet, vatandaşlıktan çıkarılmasını Rusya'nın Pravda gazetesine bir mektup göndererek protesto etmiştir. Ulus gazetesi de Pravda'dan iktibas ettiği mektubu *Kaçak Kızıl Şair Yeni Hezayanlar Etti* başlığıyla haberleştirmiştir. Haber içeriğinde Nazım Hikmet'in mektubunun şu satırlarına yer verilmiştir:

Onlar beni Türk vatandaşlığından mahrum etmişlerdir. Fakat diğer taraftan da bütün Türk halkının vatandaşlık hakkından mahrum etmektedirler. Zira Türk milleti Amerikalıların elinde oyuncak olmuştur. Ben bir Türk çocuğuyum. Fakat Amerikan kolonisinin vatandaşı değilim. Amerikan kolonisi Türk gençliğini Kore'de ölüme sürüklemiştir. Türk hükümeti, Türk milli varlığını dolar mukabilinde satıyor. Fakat bunu yaparken Türk milletinden hiç korkmuyor (TDA, 571/35915-141772-62, belgede tarih bilgisi yok; Ulus, 30 Temmuz 1951).

Nazım Hikmet, 7 Eylül Cuma günü Moskova'dan uçakla Sofya'ya gitmiştir. Sofya Elçisi Basri Rızan'ın Dışişleri Bakanlığına bildirdiğine göre Nazım, havalimanında Bulgar Komünist Partisi Genel Sekreteri, Milli Eğitim Bakanı, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Bakanı, Üniversite Rektörü ve bazı Türk azınlığı tarafından karşılanmıştır. Bilgilendirme yazısında cumartesi akşamı 9 Eylül münasebetiyle Millî Tiyatro'da yapılan merasimde konuşan Nazım Hikmet'in, Türk olarak Bulgaristan'ın millî bayramının 7. yıldönümünde Sofya'da bulunmaktan memnun olduğunu, Bulgaristan'ın sulh mücahitlerinin ilk safında Stalin'in rehberliği altında sosyalizm alanında çok ilerlemiş bulunduğunu müşahede ettiğini ifade eden Elçi Rızan, Nazım'ın faaliyetlerini yakından takip etmekte olduğunu bildirmiştir (TDA, 571/35915-141772-44, 10 Eylül 1951). Nitekim 3 Ekim'de Nazım Hikmet'in Sofya'dan Moskova'ya hareket ettiğini bildiren Elçi Rızan, Nazım Hikmet'in Sofya'da gezdiği yerlerde Türkiye aleyhinde malum komünist propagandalarını tekrar ettiğini yazmıştır (TDA, 571/35915-141772-24, 31 Ekim 1951). Dışişleri Bakanlığı yaşanan gelişmeleri İçişleri Bakanlığına aynen iletmiştir (TDA, 571-35915-141772-37, 24 Eylül 1951; TDA, 571/35915-141772-10, 8 Kasım 1951).

Nazım Hikmet, Sofya'dan Moskova'ya geçtikten sonra Moskova'da yaklaşık bir ay kalmış ve ardından Viyana'da toplanan Dünya Sulh Konseyi Kongresi'ne katılmak için Viyana'ya gitmiştir. Viyana'da ne gibi faaliyetler bulunduğu kayıtlarda yer almazken, 13 Kasım 1951'de Moskova'ya dönerken Prag'a uğramıştır. Prag'taki faaliyetleri büyükelçilik tarafından¹² Dışişleri Bakanlığına rapor edilmiştir. Bu raporda, Nazım Hikmet'in hemen hemen

¹² Bahse konu tarihlerde Prag Büyükelçisi Selahaddin R. Arbel olarak görünmektedir, bkz. <http://prag.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> (erişim tarihi: 08/12/2021). Ancak belgede Büyükelçinin

bütün şiirlerinin Çek diline tercüme edilmesinden ve çeşitli vesilelerle kendisinden bahsedilmiş olmasından dolayı Prag'da oldukça tanınmış bir sima olduğu yer almıştır. Ayrıca 17 Kasım'da Prag Üniversitesinde tamamen komünist bir teşekkül olan Conseil Mondial de la Paix tarafından Nazım Hikmet'e merasimle Beynelmilel Sulh Mükâfatı verildiğini ifade eden Büyükelçilik, ödülü bizzat Üniversite Rektörü Profesör Mukarovsky'in takdim ettiğini yazmıştır. Rektör, en büyük komünist şairleri gibi Nazım Hikmet'in de bir barış mücadelecisi olduğunu ve eserleriyle barışa hizmet ettiğini bu nedenle ödüle layık görüldüğünü ifade ederek alkışlar arasında ödülü Nazım Hikmet'e vermiştir (TDA, 571/35915-141769-1, 30 Kasım 1951).

Mevcut kayıtlardan anlaşıldığına göre 1951 yılından sonra Dışişleri Bakanlığı belgelerinde Nazım Hikmet konusu daha az yer tutmaya başlamıştır. Bu tarihten sonra 1952 yılında Bonn'dan, 1953'te Moskova'dan ve 1955 yılında Helsinki'den gelen ve birbiriyle bir bağlantısı olmayan sadece üç belge kayıtlarda yer almaktadır ki bunlar şöyledir;

Bonn Büyükelçisi Nizamettin Ayaşlı, Doğu Berlin'de çıkmakta olan Sonntag isimli gazetenin 6 Temmuz 1952 tarihli nüshasında Çekoslovakya Sulh Komitesinin himayesinde olarak Prag'da "La Chanson du Pays Turc" adındaki dramatik piyesinin sahnelendiğini Bakanlığa bildirmiştir. Büyükelçilik, bu piyeste Türk vatanperverlerinin Amerikan emperyalizminin tecavüz planlarına karşı giriştikleri direniş mücadelesinin tasvir olunduğuna yönelik bir bildirimde bulunmuştur. (TDA, 501/31281-124004-1, 9 Temmuz 1952).

Moskova Büyükelçisi Faik Hozar, Nazım Hikmet'in yeni bir tiyatro eserinin Moskova'da gösterime girdiğini Dışişleri Bakanlığına 23 Ekim 1953 tarihinde bildirmiştir. Hozar, Bakanlığa konuyla ilgili şunları iletmiştir:

Nazım Hikmet'in yeni bir eseri Moskova'da Dram Tiyatrosu tarafından oynanmaya başlanmış ve ilk temsiller bundan bir müddet evvel verilmiştir.

Piyes "Ferhad ile Şirin" hikayesinden iktibas edilmiş "Aşk efsanesi" adını taşıyan bir eserdir.... Piyesin temsilinde hazır bulunan Rusçaya vakıf kordiplomatik mensuplarından öğrenildiğine göre edebi kıymeti hayli yüksek olduğu anlaşılan bu eser memleketimiz aleyhinde herhangi bir siyasi mahiyet taşımamakta, yalnız son kısımlarında komünist rejimin umdelerini okşayan bazı sahneleri ihtiva etmektedir.

Yine temsilde hazır bulunan diplomatların verdiği malumata göre eser halk tarafından takdirle karşılanmış ve temsilin sonunda sahneye çağrılan müellif bilhassa gençlik tarafından hararetle alkışlanmıştır. Aynı diplomatlar temsil sonunda mumaleihin tiyatro binasını lüks otomobil içinde terk etmiş olduğunu da müşahedelerine ilaveten nakletmişlerdir (TDA, 571/35874-141659-12, 23 Ekim 1953).

Helsinki Elçisi Kemal Nejat Kavur, 12-14 Aralık 1955 tarihlerinde Helsinki'de toplanan Cihan Sulh Asamblesi İcra Komitesi toplantısına Nazım Hikmet'in de iştirak ettiğini Bakanlığa bildirmiştir. Çeşitli ülkelerden temsilcilerin katıldığı bu toplantıda içerik olarak barış, atom silahlarının iptali ve bilhassa silahsızlanma konuları görüşülmüştür. Kavur vatan haini olarak ifade ettiği Nazım Hikmet'in toplantıda herhangi bir beyanatta bulunmadığını ifade etmiştir. Toplantı sonrası Finlandiya Dışişleri Bakanı Mr. Virolainen, delegeler onuruna bir yemek vermiş olup, komünist gazeteler hariç toplantı hakkında yayın yapılmamıştır (TDA, 524/219048-212677, 16 Aralık 1955).

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı sürecinde Türkiye'nin uygulamış olduğu savaş dışı kalma politikası Sovyetler Birliği ve onun batılı müttefiklerinin eleştirisine neden olmuştur. Hatta savaş sonrası Sovyetler Birliği işi daha da ileriye götürerek müttefiklerinin de desteğini alıp Türkiye'den toprak talebi (Kars ve Ardahan) ve Boğazların statüsünde değişiklik isteğinde bulunmuştur. Ancak Sovyetler Birliği'nin hem askeri hem de sosyalist düşünceyle genişleme düşüncesi başını ABD'nin çektiği batılı devletlerin hoşuna gitmemiştir. Böylelikle Türkiye, Sovyetlerden gelebilecek her türlü tehdide karşı temkinli olmayı ve soğuk savaş süresince Batı eksenli politikalar sürdürmeyi dış politika ilkesi haline getirmiştir. Nitekim bu durum iç politikaya da sirayet etmiş ve Sovyetler kaynaklı görülen sol eğilimli düşünceler baskılanmıştır. Nazım Hikmet de bu durumdan nasibini almıştır. Her ne kadar Nazım Hikmet'in hapis cezaları daha önceki dönemlerde onaylanmış olsa da Demokrat Parti döneminde de bir değişiklik olmamıştır. Hatta bu dönemde komünizmle mücadele noktasında daha da ileriye gidilmiştir. Demokrat Parti 1950 yılında iktidara geldiğinde yeni bir sayfa açıp af kanunu çıkarmış olsa da Nazım Hikmet'in serbest kalması yoğun tartışmaları beraberinde getirmiştir. Hatta onun aftan faydalanması bazı çevreler tarafından protesto edilmiştir. Bu ortamda Nazım Hikmet hapisten çıktıktan sonra can güvenliği endişesiyle çareyi yurt dışına kaçmakta bulmuştur.

Demirperde/Doğu Bloku ülkelerinin Nazım Hikmet'e hapisteyken başlayan ilgisi artarak devam etmiştir. Bu noktada Türkiye, dünyanın farklı noktalarından gelen tepkilere bir müddet cevap vermeyi gerekli görmemiştir. Ancak olayların seyri farklı boyuta geçip uluslararası kuruluşların müdahalesine doğru gitmeye başlayınca Türkiye tüm dış temsilciliklerine konuyla ilgili ayrıntılı bir bilgilendirme gönderme gereği hissetmiştir. Artık devletin Nazım Hikmet meselesiyle ilgili kâğıda dökülmüş resmi bir duruşu bulunmaktaydı. Konuyla ilgili yaşanacak gelişmelere ellerindeki bilgilendirmeyle karşılık vermesi istenen dış temsilcilikler, Nazım Hikmet'in ülkeden kaçmasıyla onun yurt dışındaki faaliyetlerini yakından takip etme misyonunu da üstlerine almışlardır. Bu anlamda özellikle yabancı basın, dış temsilciliklerin en çok başvurdukları bilgi kaynağı olmuştur.

Diplomatik Arşivde Nazım Hikmet'i ilgilendiren kayıtlara 1955 yılından sonraki tarihler için tesadüf edil(e)memektedir. Buna birkaç durumun etki ettiği söylenebilir. İlk olarak arşivin tasnif çalışmaları günümüzde devam ettiğinden bazı belgelerin kayıtlara henüz geçmemesi ya da bazı belgelerde hala gizlilik kararının devam ediyor olması akla gelmektedir. İkincisi 1955 yılından sonra Sovyetler Birliği'nin başı çektiği demirperde ülkelerinin giderek etkinliğinin azalması nedeniyle Nazım Hikmet'e yönelik yapılan takibatın bitirilmiş olması ihtimali diğer bir ifadeyle meselenin gözden düşmüş olmasıdır. Üçüncüsü ise Nazım Hikmet'in 28 Eylül 1955 tarihinde Polonya vatandaşlığı geçmek için yaptığı müracaatın 5 Ekim 1955'te kabul edilmesiyle¹³ devletin takibini sona erdirmesi ihtimalidir. Tüm bunlarla birlikte ulaşılan bilgiler resmi nitelikte olup, Nazım Hikmet'in biyografisine önemli katkılar sunacak düzeydedir.

Kaynakça

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Türkiye Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA).

TDA, 571/35915-141772-95, 2 Ocak 1951.

TDA, 571/35915-141772-90, 6 Nisan 1951.

TDA, 571/35915-141772-86, 7 Mayıs 1951.

TDA, 571/35915-141772-88, 7 Mayıs 1951.

TDA, 571/35915-141772-2, 9 Haziran 1951.

¹³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Öztürk, (2019: 289-298).

- TDA, 571/35915-141772-80, 25 Haziran 1951.
 TDA, 571/35915-141772-68, 29 Haziran 1951
 TDA, 571/35915-141772-72, 29 Haziran 1951.
 TDA, 571-35915-141772-79, 2 Temmuz 1951.
 TDA, 571/35915-141772-77, 5 Temmuz 1951.
 TDA, 571/35915-141772-69, 17 Temmuz 1951.
 TDA, 571/35915/141772-66, 19 Temmuz 1951.
 TDA, 571/35915-141772-21, 23 Ağustos 1951.
 TDA, 571/35915/141772-39, 28 Ağustos 1951.
 TDA, 571/35915-141772-51, 29 Ağustos 1951
 TDA, 571/35915-141772-44, 10 Eylül 1951.
 TDA, 571/35915-141772-45, 17 Eylül 1951.
 TDA, 571-35915-141772-37, 24 Eylül 1951
 TDA, 571/35915-141772-24, 31 Ekim 1951.
 TDA, 571/35915-141772-10, 8 Kasım 1951.
 TDA, 571/35915-141769-1, 30 Kasım 1951
 TDA, 501/31281-124004-1, 9 Temmuz 1952.
 TDA, 571/35874-141659-12, 23 Ekim 1953.
 TDA, 524/219048-212677, 16 Aralık 1955.
 TDA, 571/35915-141772-62, belgede tarih bilgisi yok.
 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).
 BCA, 30-18-1-2, 126-56-11, 25 Temmuz 1951

Kitaplar, Makaleler, Tezler

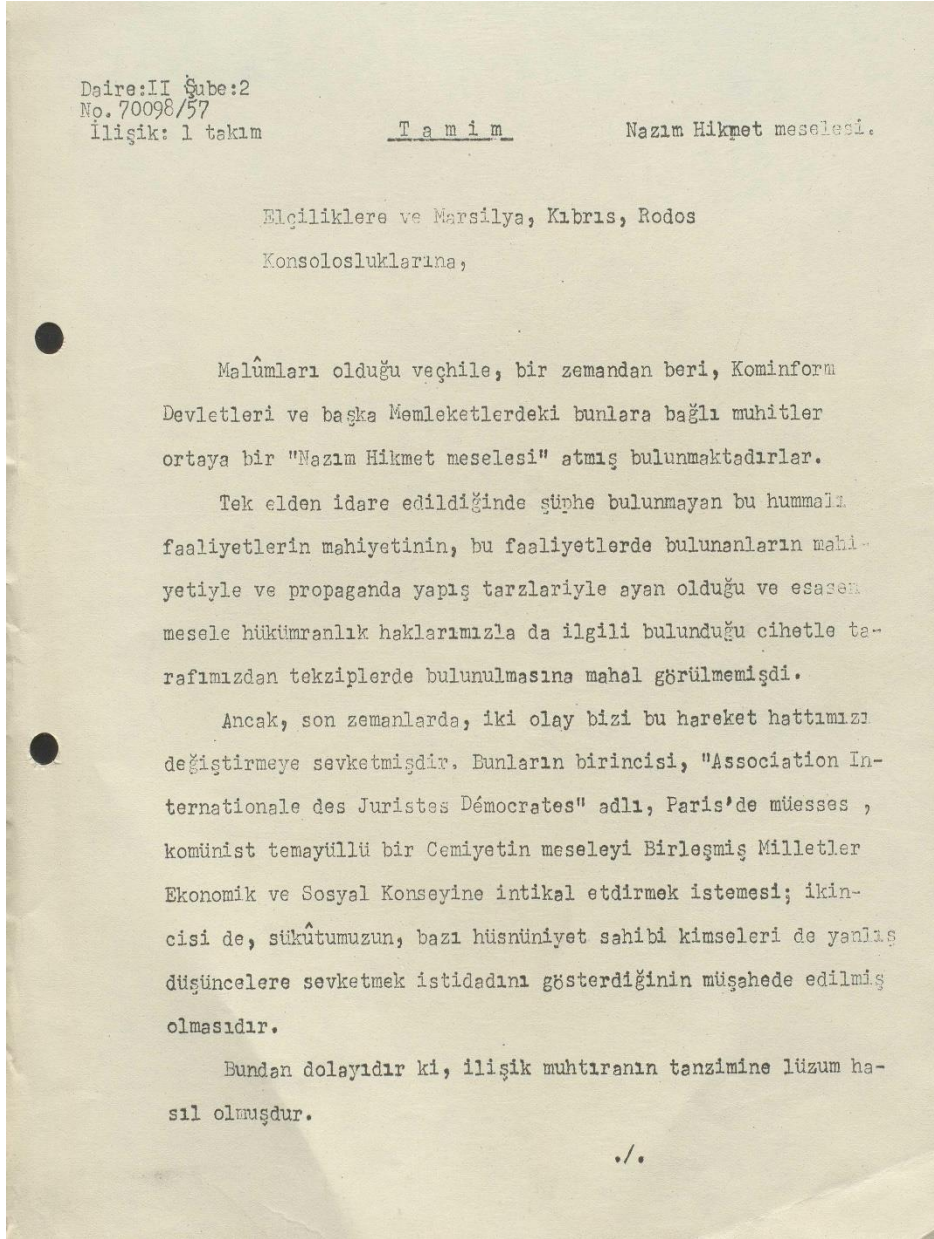
- Althusser, L. (2014). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları*. (Çev. Alp Tümertekin), İstanbul: İthaki Yayınları.
 Daşdelen, V. (2007). Devlet ve birey ikileminde bir aydın olarak Nazım Hikmet'in yeri. *Hece*, S.121, ss.40-51.
 Erduran, R. (1992). *Gülerek... gençlik anıları*. İzmir: Cem Yayınevi.
 Emiroğlu, Ö. (2019). Nazım Hikmet'in Polonya vatandaşlığı meselesi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 48, ss.289-298.
 Hikmet N. (1993). *Konuşmalar*. İstanbul: Adam Yayınları (Şefik Matbaası).
 İlkan, A (2009). *Soğuk savaş döneminde ABD-SSCB kültürel politikalarının sanata yansımaları: soyut dışavurumculuk ve sosyalist realizm*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
 Sounders, F.S. (2000). *The cultural cold war*. New York: The New Press.
 Sönmez, C.S. (2012). Demokrat Parti iktidarının ilk icraatlarına bir örnek: "bazı suç ve cezaların affi hakkında kanun", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, C. 10, S. 20, ss. 111-136.

Gazeteler

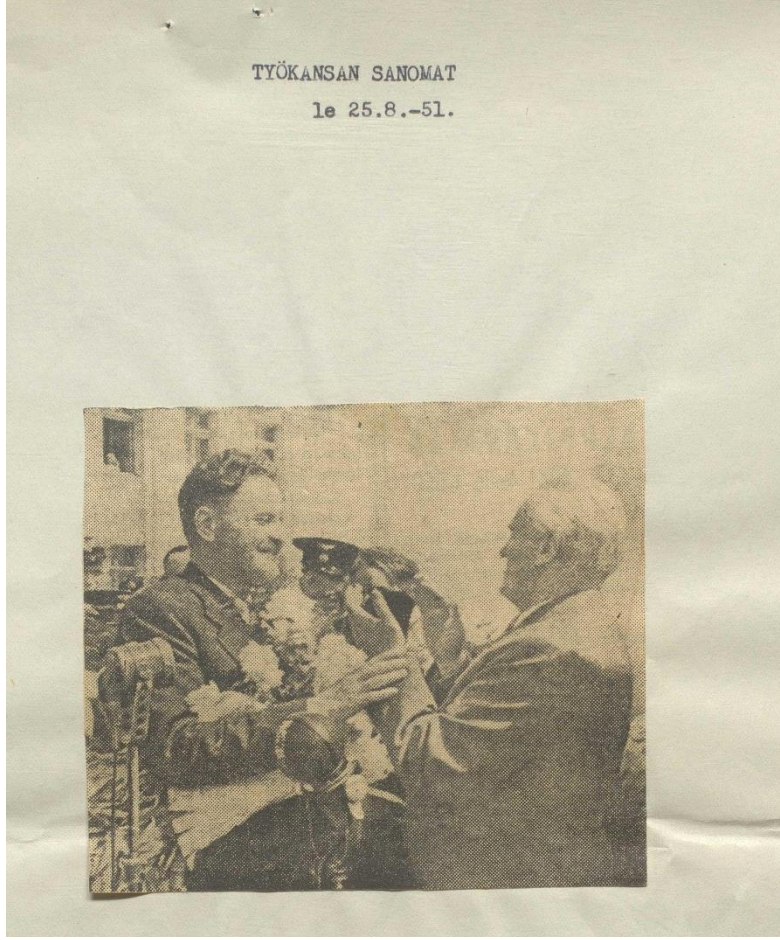
- Cumhuriyet gazetesi, 26 Temmuz 1950
 Cumhuriyet gazetesi, 17 Haziran 2011.
 Resmî Gazete, 15 Temmuz 1950, Sayı: 7559.
 Ulus gazetesi, 21 Haziran 1951.
 Ulus gazetesi, 22 Haziran 1951.
 Ulus gazetesi, 30 Temmuz 1951.

İnternet Kaynakları

- <http://prag.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> (erişim tarihi: 08/12/2021).
<https://www.britannica.com/topic/Cominform> (erişim tarihi: 10/12/2021)

Ekler**Ek 1**

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığının "Nazım Hikmet Meselesi" Hakkında Dış Temsilciliklere Gönderdiği Tamimin İlk Sayfası

Ek 2

Finlandiya'da çıkan Työkansan Sanomat gazetesinin yayınladığı fotoğraf
(Nazım Hikmet Moskova Havaalanında Rus Şairi Tihanov Tarafından Karşılıyor)

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Hatay'dan Orta Doğu Ülkelerine Giden İşçiler Üzerine Bir Değerlendirme¹

An Evaluation of The Workers Departing from Hatay to Middle East Countries

Mikail KOLUTEK^{a*} Ahmet Vedat ŞAVAŞGÜR^b

^a Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Hatay / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-2409-1192

^b Uzman, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Göç Ana Bilim Dalı, Hatay / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-6453-9131

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 12 Haziran 2022

Kabul tarihi: 15 Eylül 2022

Anahtar Kelimeler:

Türkiye emek göçü,

Hatay,

Orta Doğu,

Ekonomik kazanç

ÖZ

Hatay, Orta Doğu ülkelerine yönelen iş gücü göçünün yoğun olarak gerçekleştiği Türk şehirleri arasında özel bir yere sahiptir. 1973 yılı sonu itibarıyla Türk işçiler, Orta Doğu ülkelerine kitleler halinde yönelirken, Hatay kenti, ülkenin önemli iş gücü ihracatçılarından biri olma konumuna gelmiştir. Hatay ilinden Orta Doğu bölgesine yönelen ve dinamik bir yapı arz eden göç örgüsünün tarihsel süreç içerisinde nasıl gerçekleştiği önem arz etmektedir. Orta Doğu'ya giden işçilerin ekonomik kazançları ile bu kazançların işçilerin ömrü boyunca sürecektir zenginleşmeye yol açıp-açmadığı bilinmemektedir. Bölgeden yaşanan göçlerin Hatay'ın iktisadi durumu ve istihdam yapısı üzerine olan etkileri önemli bir husustur. Yaşanan iş gücü göçlerinde Hataylı işçilerin neden Orta Doğu ülkelerini tercih ettiği ise somut olarak açıklanmalıdır. Ayrıca Orta Doğu ülkelerine giden Hataylı işçilerin yapısal analizi, kaynak ve hedef bölgeler arasında kurulan göç organizasyonu da izahının yapılması gereken bir diğer konudur.

Hatay'dan Orta Doğu ülkelerine 1967-2020 yılları arasında yapılan iş gücü göçlerinin irdelendiği bu çalışmada konu çok yönlü olarak ele alınmıştır. Hatay ili genelinde kartopu örnekleme yöntemiyle uygulanan anketle nicel veriler toplanarak, yanı yapılandırılmış görüşmeler aracılığıyla da nitel veriler elde edilmiştir. Araştırma verileri, Hatay'dan Orta Doğu ülkelerine yönelen göçün tarihsel süreci, bölgeye giden işçilerin yapısal analizi, göç organizasyonu ve iktisadi kazancın değerlendirilmesi noktasında birçok tespit yapılmasına imkân tanımıştır. Hatay'dan gerçekleşen iş gücü göçünün şehir ve işçiler üzerinde iktisadi ve sosyal kazanımları olduğu tespit edilmiştir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: July 12, 2022

Accepted: September 15, 2022

Keywords:

Turkey labor migration,

Hatay,

Middle east,

Economic gain

ABSTRACT

Hatay has a special place among Turkish cities where labor migration towards Middle East countries is intense. As of the end of 1973, while Turkish workers were heading to the Middle East countries en masse, the city of Hatay reached the position of being one of the country's important labor force exporters. It is important how the migration pattern, which has a dynamic structure from the city of Hatay to the Middle East region, took place in the historical process. It is not known whether the economic gains of workers going to the Middle East and whether these gains lead to lifelong enrichment of workers. The effects of migrations from the region on the economic situation and employment structure of the city of Hatay are an important issue. It should be explained concretely why the workers from Hatay prefer the Middle East countries in the labor force migrations. In addition, the structural analysis of the workers from Hatay who went to the Middle East countries, and the migration organization established between the source and target regions are another subject that needs to be explained. In this study, which examines the labor migration from Hatay to the Middle East countries between the years 1967-2020, the subject is discussed in a multi-faceted manner. Quantitative data were collected with the snowball sampling method throughout the province of Hatay, and qualitative data were obtained through semi-structured interviews. The research data allowed many determinations to be made in terms of the historical process of migration from Hatay to the Middle East countries, the structural analysis of the workers going to the region, the organization of migration and the evaluation of economic earnings. It has been determined that the labor migration from Hatay has economic and social gains on the city and the workers.

¹ Bu çalışma Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenen 21.YL.015 numaralı yüksek lisans projesinden üretilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

As a result of the 1973 Oil Crisis, global migrations created new and complex migration patterns towards crude oil producing countries, including the Middle East and Asian countries. Taking advantage of this opportunity, Turkish workers reached the Middle East countries in large groups in line with the country's political and economic policies. Turkish workers, who went to the Middle East countries from the city of Hatay, formed the majority of these convoys. The city of Hatay is among the Turkish cities where the number of labor groups oriented to the Middle East countries is high. By the end of 1973, Turkish workers were heading to the Middle East countries en masse, while the city of Hatay became one of the country's important labor force exporters. The historical process of the dynamic migration pattern from the city of Hatay to the Middle East region, why the workers of Hatay prefer the Middle East countries, the structural analysis of the workers, the migration organization established between the source and the target region, the economic gain of the outgoing, the economic situation of the city and its effects on the employment structure are multifaceted and full of unknowns. In addition, it should be discussed why the economic gains of the Hatay workers who go to the Middle East countries do not lead to lifelong enrichment. On the other hand, official figures regarding immigration between the two regions are far from the truth. In this respect, the research evaluates the perspectives of labor migration to the Middle East countries, based on the experiences of the workers from Hatay, with official data, tables and graphs. The study, which examines the labor migration from Hatay to the Middle East countries, has been handled in a multi-faceted manner. Numerical data of individuals who migrated from Turkey were obtained through the Turkish Ministry of Labor and Social Security, Turkish Employment Agency-İŞKUR. By reaching 518 participants who migrated from the city of Hatay to the Middle East countries, quantitative data were collected with a questionnaire applied with the snowball sampling method, and qualitative data were obtained through semi-structured interviews. Participants were asked 31 questions, 29 of which were multiple choice and 2 were open-ended. The field studies were carried out within the framework of the permission of the Social and Human Sciences Scientific Research and Publication Ethics Committee of the Rectorate of Hatay Mustafa Kemal University, with the meeting date of 07.08.2020 and the decision No. 07. The purpose of the application of the questionnaire applied throughout the province of Hatay was to determine the source and destination country, the graduation status of the workers from Hatay, occupations, earnings and investments, and the satisfaction of outgoing workers. The research data allowed many determinations to be made in terms of the historical process of migration from Hatay to the Middle East countries, the structural analysis of the workers going to the region, the organization of migration and the evaluation of economic earnings. In this context, we can argue that with the Turkish governments producing policies to facilitate immigration, both Turkish contracting companies and Turkish workers who went with individual efforts play an important role in the development of the Middle East countries. We can say that the workers of Hatay dispersed to different countries of the Middle East, taking into account factors such as the facilitating effect of the language, transportation comfort, and high economic income due to geographical proximity. It has been revealed that the migration took place in a structure that is not reflected in official figures and where illegal departures are predominant. So much so that, according to the data of the Turkish Employment Agency-İŞKUR, it was determined that 96,164 workers from Hatay went to various countries of the world for work purposes only between 1978 and 2015, but it was determined that this figure was far beyond the official data, which is not reflected in Turkish statistics. It has been revealed that Saudi Arabia and Libya are stable countries of workers going to the region from Hatay. It is understood that the workers of Hatay minimize the material and moral risks brought by migration through their cultural capital and social networks. It has been understood that most of those who went from Hatay to the Middle East countries reached through individual efforts, not through mutual labor agreements seen in Western European countries, and that only some workers were present in the region through companies and the remaining majority through the bail system. Although it is known that the bail system in the region differs between Middle Eastern countries, it has been observed that many workers' rights are violated, especially in Saudi Arabia. It has been understood that the presence of foreign workers in the surety system does not make any sense in Saudi Arabia, that the guarantors confiscate foreign worker passports, and this practice is almost seen as a guarantee for the guarantor. In this case, among the Turkish workers, those who went to the region through companies; It has been determined that they are in a very good position in terms of financial income and social life opportunities, while the rate of earnings and sociality of those who go to the bail system has decreased. It has been understood that the majority of the Hatay workers, mostly qualified, semi-skilled craftsmen, work on a monthly basis under the supervision of the guarantor. On the other hand, it has been determined that the workers from Hatay operate in labor-intensive sectors, which are seen as foreign jobs in the Middle East countries, are very skilled in their field, and therefore they are among those with high earnings among the foreign workers in the country where they work. It has been revealed that foreign workers from many different nationalities in the region who want to take advantage of this situation introduce themselves as Turkish. On the other hand, it is an undeniable reality that worker migrations from Hatay contributed significantly to the city and country economy. It has been determined that the workers from Hatay, who contribute to the decrease in the youth unemployment rate in their city, provide foreign currency inflow to their country, make their investments in their hometown, and thus constitute one of the important economic chain links of Turkey. In recent years, the excess of the criteria sought for crossing between countries, the cost of living in the Middle East, the increase in visa costs, and the decrease in the value of the relevant country's currency in Turkey have reduced the migration trend towards the region, but the continuous transit of workers from Hatay shows that the migration between the two regions will not end. So much so that young workers from Hatay idealized their marriage plans with the goal of emigration to the Middle East countries.

Giriş

Göç, birey ve aile üzerindeki etkilerinin yanı sıra kentlerin sosyal dokusunu, toplumun yapısını değiştiren önemli bir faktördür (Acar, 2017, s. 939). Bireyin geride kalan hayatını, kendisinden sonraki nesilleri etkileyen kolektif eylem yapısıyla, bütün toplumu etki içine alan uzun soluklu süreçtir (Castles ve Miller, 2008, s. 29). Bireylerin kullanabileceği fırsatları arttıran, kişilere mesleki ve sosyal hareketlilik sağlayan bir olgudur (Tekeli, 1975, s. 153). Bu bağlamda göçün kökleri insanlık tarihiyle eş değer, oluşum biçimi ve sonuçları yönünden dinamik bir özellikte olduğu sonucuna ulaşılabılır.

Dünya genelinde görülen ve sanayi-teknoloji alanındaki atılımlarla doğan küreselleşme, devletler ile sınırları yakınlaştırarak siyasal mesafeleri azaltırken; sermaye, bilgi, mal ile hizmetlerin hızlı ve serbest dolaşımını sağlamış, uluslararası göçlere de ivme kazandırmıştır (Akış, 2021, s. 3). Küreselleşme ile birlikte göç; düzenli, iş gücü, sığınmacı ya da mülteciyi kapsayan çeşitli türlere ayrılarak karmaşık bir yapıyı doğurmuştur (Görgün, 2017, s. 1320). Bu bağlamda ulus ötesi göçler, göç alan-göç veren ulus devletler ile göçmenler arasında dinamik bir siyasi, sosyal ve ekonomik alan yaratmıştır (İçduygu vd., 2014, s. 262). Uluslararası göç güzergâhı, 1945 yılı sonrasında iki aşamalı olarak nitelik değiştirmiş, birinci aşama olan ve İkinci Dünya Savaşı sonrası 1945-1970 yılları arasında kapsayan dönemde, gelişmiş ülkelerde yatırımın yoğunlaştığı, üretimin genişlemesine dayanan ekonomi stratejisi ortaya çıkmıştır. Az gelişmiş ülkelerden Avrupa, Amerika ve Avustralya'nın sanayi bölgelerine göçmen işçiler getirilmiştir. 1973 Petrol Krizi neticesinde dünyada ticaret kalıpları değişmiş, 1970'li yıllarda başlayan ve sonraki yıllarda devam eden ikinci aşamaya geçilmiştir. Bu aşamada küresel göçler, ham petrol üreticisi ülkelere doğru, Orta Doğu ve Asya ülkelerini de içine alan yeni ve karmaşık göç kalıplarını meydana getirecek şekilde günümüze kadar devam etmiştir (Mutluer, 2003, s. 32).

1945 yılı itibariyle işçi göçleri, ucuz emek gücü talebi, çevre bölgeler, eski koloniler ya da Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelere elde etme isteğine bağlı olarak başlamıştır. Bu göçler daha sonra misafir ya da sözleşmeli işçi gibi kamusal siyasalar yoluyla meşrulaştırılmıştır (Faist, 2003, s. 99). 1950 yılı itibariyle Akdeniz ülkelerinden sanayileşen Avrupa ülkelerine doğru kitlesel işçi göçü hareketleri başlamış, Türkiye ve Yugoslavya gibi gelişmekte olan ülkelere iş gücü göçü halkasına daha sonra dâhil olmuştur (Unat vd., 1975, s. 1). Türkiye bu süreçte, göçü bir devlet politikası haline getirmiş, darbelerle yorulan ülkenin ekonomik sıkıntı, işsizlik, döviz darlığı gibi sorunlarına karşın ürettiği demografik bir çözüm olarak ön plana çıkmıştır (Unat, 2017, s. 1). Böylelikle Türk emek gücü tam olarak 1960 yılı itibariyle dışa açılmıştır (Aksoy, 2021, s. 297). 1960'larda Türk işçiler sadece Batı Avrupa ülkeleri rotasına yönelmişken, 1970'lerden itibaren güzergâhları Kuzey Afrika ve Orta Doğu ülkelerine çevrilmiştir. Orta Doğu ülkelerinden nitelikli ya da mesleki eğitim görmüş iş gücü Mısır, Lübnan ve Ürdün ülkelerine yönelmiştir. Kuveyt, Suudi Arabistan, Libya ve Birleşik Arap Emirlikleri el işçiliğine dayanan, nitelikli işgücü ihraç eden ülkeler arasında yer almıştır. Kendi kendine yetebilen özelliğiyle işgücü ihraç ya da ithal etmeyen ülkeler arasında Suriye ve Irak gösterilmektedir. (Unat, 2017, s. 122). Türk işçiler; Mısır, Tunus, Yemen, Filistin gibi Arap-Müslüman ülkelerinin göçmen işçileri ile eş zamanlı hareket ederek petrol üreticisi Suudi Arabistan, Kuveyt, Umman, Katar, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri ve Libya bölgesini içine alan göç güzergâhı üzerinde canlılık yaratmıştır.

Böylelikle Türkiye, 1960 yılı itibariyle her yıl yurt dışına gönderdiği yüzbinlerce işçinin dövizlerini, suni teneffüs yoluyla ülke ekonomisini canlandıran unsurlar olarak görmüştür (Ekin, 1984, s. 288). Bu canlılık 1970'li yıllardan sonra, Orta Doğu ülkelerinde devam etmiştir. Öyle ki 1973 yılında gerçekleşen Petrol Krizi neticesinde Batı Avrupa ülkeleri ekonomik olarak durağan bir döneme girmesine karşın Arap ülkeleri, kalkınma hamlelerini, hızlandırdığı altyapı

yatırımlarını göçmen işçilerce karşılama yoluna gitmiştir. Bu durum Orta Doğu ülkelerindeki birçok sektörün, Türkiye gibi işgücü pazarı fazla ülkeler açısından önemli bir fırsat oluşturmasına neden olmuştur (Gül, 1992, s. 105). Ortaya çıkan bu fırsat, Orta Doğu iş gücü göç güzergâhı üzerinde yer alan Hatay kentinde, bölgeye geçişlerin yoğun şekilde yaşanmasıyla sonuçlanmıştır.

Yöntem, Veri ve Araştırma Sahasının Genel Coğrafi Özellikleri

Araştırmada, Orta Doğu ülkelerine yönelen göçün nedenleri, tarihi süreci, organizasyonu, Hataylı işçilerin iktisadi yaşamına katkısı, memnuniyet durumu, Türkiye ekonomisine etkisi gibi hususlar irdelenmiştir. Bu minvalde küresel göç olgusuna yönelik geniş bir literatür çalışması yapılarak birinci ve ikinci el kaynaklardan yararlanılmıştır. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Türkiye İş Kurumu-İŞKUR aracılığıyla, Türkiye’den göç eden bireylerin sayısal verileri elde edilerek, ilgili veriler tablo ve grafiklerle yorumlanmıştır. Hatay’da, Orta Doğu ülkelerine çalışma amacıyla giden işçilerle saha araştırması yapılmış, nicel veriler yapılan anketlerle elde edilmiştir. Kartopu örnekleme tekniği tercih edilerek beş yüz on sekiz katılımcıya ulaşılmış, katılımcılara yirmi dokuzu çoktan seçmeli, ikisi açık uçlu olmak üzere otuz bir adet soru yöneltilmiştir. Anket katılımcıları, “K-1’den” itibaren sırasıyla “K-518’e” kadar kodlanmış, açık uçlu sorulara verilen yanıtlar kod numaraları çerçevesinde belirtilmiştir. Nitel verilere ise on iki katılımcıyla yarı yapılandırılmış görüşme uygulanarak yapılan sözlü mülakatla erişilmiştir. Yapılan saha çalışmaları, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşerî Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu’nun 07.08.2020 toplantı tarihli, 07 Karar No ile alınan izni çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Hatay ili genelinde uygulanan anketin uygulanma amaçlarını, kaynak ve hedef ülke, mezuniyet durumu, meslekler, kazançlar ve yatırımlar, giden işçilerin memnuniyet durumuna ilişkin tespitini sağlanması oluşturmuştur. Böylelikle saha araştırmasına dâhil olan işçilerin, Hatay’dan Orta Doğu ülkelerine yönelen emek göçü hususuna karşı bakış açıları, algıları ve deneyimlerinden hareketle çıkarımlarda bulunulmuştur.

Şekil 1: Hatay İli Çevresinin Lokasyon Haritası

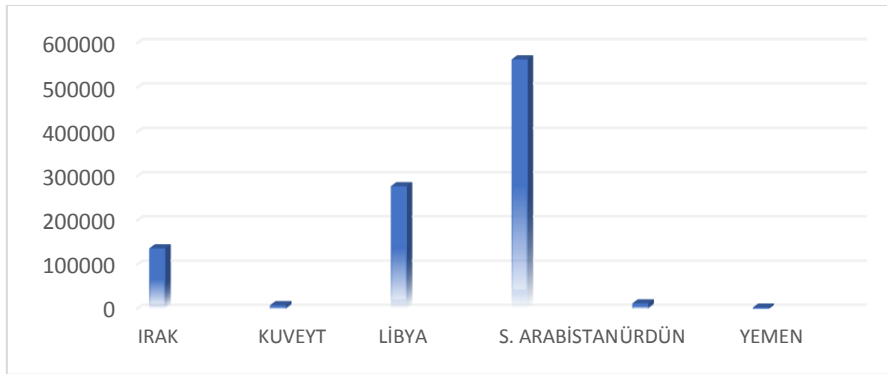
Kaynak: <http://www.cografyaharita.com>, E.T.: 25.12.2021.

Türkiye’nin en güneyinde yer alan sınır kenti konumundaki Hatay, doğudan ve güneyden Suriye, kuzeydoğudan Gaziantep, kuzeybatıdan Osmaniye, Adana, batıdan ise İskenderun Körfezi ile çevrilidir. Hatay kenti merkez ilçesi Antakya ile birlikte Altınözü, Arsuz, Belen, Defne, Dört Yol, Erzin, Hassa, İskenderun, Kırıkhan, Kumlu, Payas, Reyhanlı, Samandağ ve Yayladağı olmak üzere on beş ilçeden ibarettir. Hatay’da yerleşim yerleri açısından halk arasında Arap köyü olarak nitelendirilen birçok alanın varlığı dikkat çekerken, bu bölgelerde Arapçanın Türk fonetiğine göre konuşulduğu belirtilmektedir (Alagöz, 1944, s. 212). *Hatay*

Valiliği Kültür Envanterine göre; Hatay'ın yüzölçümü 5.403 km², denizden yüksekliği yaklaşık seksen metre olup, iklimi Akdeniz memleketlerinin tipik özelliğini taşımakta, tıpkı Marmara Denizi ve çevresi, Çanakkale ve Gelibolu dolaylarında olduğu gibi rüzgârlı bir bölge olarak değerlendirilmektedir (Alagöz, 1944, s. 207). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi verilerine göre Hatay nüfusunun 2020 yılı itibariyle 1.659.320 olduğu bilinmektedir (<https://biruni.tuik.gov.tr/medas>, Erişim tarihi: 25.12.2021). Hatay, 1940 yılından itibaren Türkiye ortalamasının üzerinde yaşadığı nüfus artışıyla, km²'ye düşen insan sayısı fazlalığı yönünden nüfus yoğunluğu en fazla olan iller arasında gösterilmektedir (Korkmaz vd., 2011, s. 32). Hatay ekonomisinde, sınır kapılarından Orta Doğu ülkelerine doğru yapılan sanayi ve tarım ürünlerine dayalı ticaret önemli bir paya sahip olurken diğer yandan tarih, kültür, inanç ve deniz turizmi açısından da önemli bir potansiyel taşımaktadır (Korkmaz vd., 2011, s. 35-37).

Türkiye'den Orta Doğu Ülkelerine Yönelen Göçün Tarihsel Süreci

Batı Avrupa ülkeleri, 1973 yılında gerçekleşen Petrol Kriziyle ekonomik durağanlaşma sürecine girerek yabancı iş gücü talebini sınırlandırmış, bu işçilerin ülkelere dönüşünü özendirici politikalar izlemiştir. Buna karşın Orta Doğu'da petrol ihraç eden ülkelerin gelirlerinde büyük bir artış yaşanmış, altyapı yatırımlarını hızlandırmak isteyen Orta Doğu ülkelerinde emek yoğun işlerde çalışmak üzere çok fazla işgücüne ihtiyaç duyulmuştur. Orta Doğu ülkelerinde gelişen birçok sektör, Türkiye gibi işgücü pazarı fazla ülkeler açısından önemli bir fırsata dönüşmüştür. 1970'li yıllar itibariyle Orta Doğu ülkelerindeki işgücü talebi, Türk ve Pakistan kökenli işçilerce karşılanmıştır. Bölgedeki yoğun iş gücü talebinin merkezi, zamanla bölge dışından Güney Asyalı ve Uzak Doğulu işçilere kaymıştır (Kurtuluş, 2000, s. 12-14). Bu yönüyle Orta Doğu ülkeleri, pek çok milletten işçi için olduğu gibi, Türk işçileri için de yeni bir umut kapısı haline gelmiştir. Fakat bölgenin, ülke içi ve dışı siyasal krizlerden, petrol fiyatlarındaki hareketlenmelerden etkilenmesinin sonucunda yıllar içinde sayısal dalgalanmalara sebep olduğu açıklanmaktadır (Kahraman, 2012, s. 1168)

Grafik 1: Orta Doğu Ülkelerine Yönelen Türk İşçilerin Ülkelere Göre Dağılımı

Kaynak: Türkiye İş Kurumu-İŞKUR, İstatistik Yıllığı Tabloları 1967-2020 Orta Doğu Ülkelerine Yapılan İşçi Göndermeleri.

Grafik 1'de 1967 yılından 2020'ye kadar Türkiye İş Kurumu verilerine göre Türkiye'den Orta Doğu bölgesine giden işçilerin ülkelere göre dağılımı gösterilmiştir. Bu durumda Orta Doğu bölgesindeki Türk iş gücünün en istikrarlı ülkelerini Libya ve Suudi Arabistan oluşturmakta, bunu sırasıyla Libya, Irak, Ürdün, Kuveyt ve Yemen takip etmektedir. Buna göre Orta Doğu ülkelerine yaşanan ilk iş gücü göç akımı 1967 yılında başlarken, 1974 yılından itibaren bölgeye yaşanan göçlerde önemli artışlar meydana gelmiştir. Orta Doğu ülkelerine olan göçün zirve noktasını, 1981-1982 yılları arasında yaşanan işçi göçü akımı oluşturmuştur. Mustafa Mutluer, Orta Doğu ülkelerine yapılacak bayındırlık işleri için Türk özel sektör temsilcileri ile yapılan ikili anlaşmaların bu sıçrayışın temel altyapısını oluşturduğunu ifade etmektedir (Mutluer, 2013, s. 56). 1990'lı yılların ortalarına kadar Orta

Doğu'ya yönelen emek göçünün, diğer bölgelere yönelen göçe karşın oldukça yüksek olduğu görülse de 1990 yılında meydana gelen Körfez Krizi ve petrol zengini ülkelerin büyük çoğunluğunun altyapı projelerini tamamlaması, Orta Doğu'ya yaşanan göçlerde duraklama devrine girilmesine neden olmuştur. Türk işgücünün göç güzergâhı, olumsuz koşullar neticesinde Bağımsız Devlet Topluluğu ülkelerine yönelmiş; Ahmet İçduygu farklılaşan güzergâhın, Türkiye'den yeni bölgeye yönelen farklı bir göç dalgası yarattığını ifade etmiştir (İçduygu, 2006, s. 65). Ancak Türk iş gücü göçlerinin Orta Doğu ülkelerine olan serüveni zaman içinde değişmiş olsa da Orta Doğu ülkelerinin cazibesinin Türk işçiler için hiç bitmediğini söyleyebiliriz.

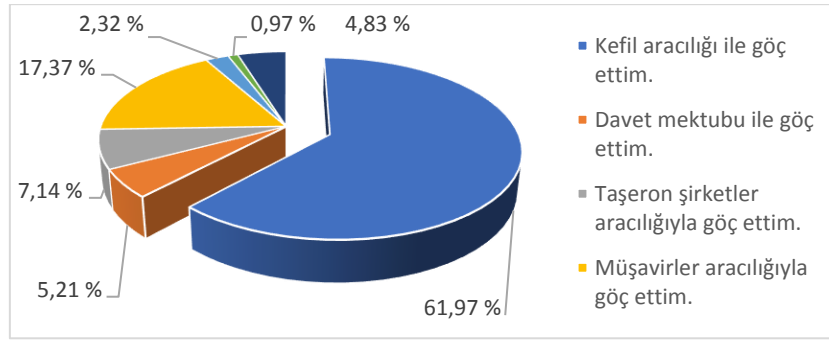
Hatay'dan Orta Doğu Ülkelerine Giden İşçilerin Yapısal Analizine Dair Bulgular

Hatay'dan Orta Doğu ülkelerine çalışma amacıyla giden işçilerin bir kısmına tatbik edilen saha araştırmasıyla, çalışma grubunu tanımaya, özelliklerini belirlemeye, göç organizasyonunu ortaya çıkarmaya yönelik bulgulara ulaşılmış ve değerlendirmeler yapılmıştır. Buna göre çalışma grubunun büyük çoğunluğunu, Hatay'dan Orta Doğu coğrafyasının iş cazibesine kapılan, (%75, 48) evli, (%47,88) otuz-kırk dört yaş aralığında, (%72,01) kendi iş alanlarında yetenekli ve kalifiye, (%96,53) erkek bireyler oluşturmaktadır. Orta Doğu ülkelerine giden Hataylı işçilerin çoğunun evli olmasının, Hataylı işçiler arasında göç sürecinin evlendikten sonra da devam ettiğini göstermekte, ancak bölgeye giden kadın oranının oldukça düşük olması (%3,47), Türk işçilerin iş amaçlı gittiği Arap ülkelerine çoğunlukla eşlerini götürmeyi tercih etmediğini göstermektedir. İşçilerin aileleriyle birlikte gitmeyi tek başına gidiyor olmaları Orta Doğu ülkelerinde kalıcı bir yaşam kurmak amacını taşımadıklarını göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında Orta Doğu'ya gerçekleşen işçi göçlerini Avrupa'ya yapılan göçlerden ayırmak mümkündür. Ayrıca Hatay ilinden Orta Doğu'ya yönelen işçilerin ilçeler bazında katılımcı yoğunluğunun sıralaması (%26,45) Samandağ, (%24,13) Defne ve (%20,85) Antakya olarak görülmekte, bu durum Hatay'dan gerçekleşen göçün, kentte Arapça konuşulan ilçelerden daha fazla yaşandığını göstermektedir. Böylece dil yatkınlığı ve ulaşım imkânlarının sağladığı rahatlığın, Hataylı işçilerin Orta Doğu ülkelerini tercihini güçlendirdiği, işçilerin göç sürecinde uyum sürecini kolaylaştırdığı sonucuna ulaşılmaktadır. Diğer yandan katılımcıların (%53,86) yarısından fazlasının henüz lise düzeyinin altında eğitime sahip olduğu görüldüğünde, bu oran, Arap ülkelerine yönelen Hataylı işçilerin eğitim seviyesinin düşük olduğunu, gençlerin erken yaşlarda yurt dışına çıktığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Diğer yandan katılımcılar meslekleri yönünden değerlendirildiğinde (%23,75) berberlik ilk sırada yer almakta, buna tır şoförlüğü, kaynakçılık, mobilyacılık, oto tamirciliği gibi mesleklerin yanı sıra gıda sektörü ve inşaat sektörü gibi farklı meslek gruplarının da eklendiğini söyleyebiliriz. Meslek gruplarının türü ve çeşitliliği göz önüne alındığında, Hatay'dan Orta Doğu'ya giden işçilerin emek yoğun işlerde çalıştığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu durum, Orta Doğu'da petrol ekonomisine bağlı zenginleşen yerli halkın, birtakım işlerin icrasından imtina ettiğini göstermekte, bu işlerin dışarıdan gelen göçmen işçilerce çözüme kavuşturulduğu, böylelikle bölgedeki birtakım mesleklerin göçmen işi olarak algılandığı söylenebilir.

Hataylı işçilerin Orta Doğu ülkelerindeki göç organizasyonuna ilişkin katılımcıların gittiği Arap ülkelerine bakıldığında (%70,08) Suudi Arabistan başı çekmektedir. Bu ülkeyi (%11,58) Katar, (%5,21) Kuveyt, (%2,9) Bahreyn, (%2,7) BAE, (%0,97) Libya, (%1,16) Irak, (%0,77) Umman ve (%4,63) diğerleri takip etmektedir. Bu durum, Orta Doğu ülkelerine giden Hataylı işçilerin kendini bir ülke ile sınırlamadığını, birçok işçinin gittiği Arap ülkesinin zaman içerisinde farklılaştığını göstermiştir. Yapılan görüşmelerde farklılığın oluşmasında, ülkeler arasında dönemselsel olarak yaşanan siyasal, iktisadi ve sosyolojik krizlerin, farklılaşan giriş teamüllerinin, vize uygulamaları ve masrafları gibi unsurların etkili olduğu belirtilmiştir.

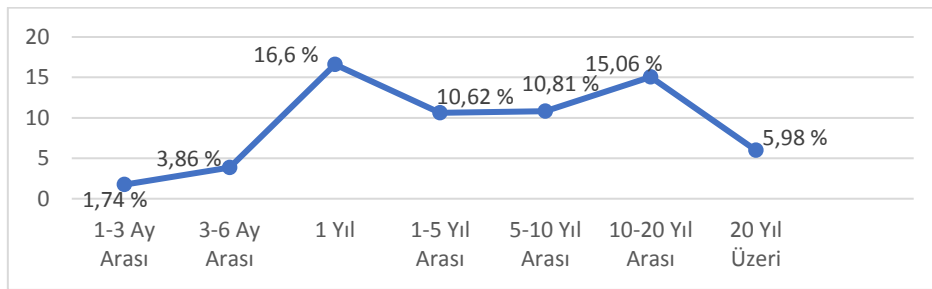

(Mustafa Kızıldağ, kişisel görüşme, Kasım 2020). Hataylı işçilerin Orta Doğu ülkelerinde karşılaştığı vize, yıllık oturma izni masrafları, hayat pahalılığı gibi etkenlerin sürekli artış göstermesi, kendilerini farklı ülke arayışlarına sürüklediğini göstermiştir.

Grafik 2: Katılımcıların Yurt Dışına Hangi Aracılıklarla Göç Ettiğine Dair Soruya Verdikleri Yanıtların Yüzdelerle Dağılımı

Grafik 2'ye göre, Hatay'dan Orta Doğu ülkelerine giden işçilerin büyük çoğunluğunu kefil aracılığı ile gidenler oluşturmaktadır. Kefil sisteminin işçiler tarafından tercih edilmesinin sebebi ise bu yöntemle gidilen Orta Doğu ülkelerinde kolay çalışma izni almaları olmuştur. Fakat kefalet sisteminde, yabancı işçi varlığının Suudi Arabistan'da hiçbir anlam ifade etmediği, kefillerin işçilerin pasaportlarına el koyduğu, bu uygulamanın kefil açısından adeta bir güvence olarak görüldüğü aktarılmıştır. (Murat Savaşgür, kişisel görüşme, Aralık 2020). Kefalet sisteminin Orta Doğu ülkelerinde zamanla farklılaştığı bilinmektedir. Öyle ki Suudi Arabistan'da kefilin sadece işçi vizesi çıkardığı, her ay ücretini tahsil ettiği ve konsolosluk işlemlerinde aracı rolünden ibaret kaldığı öne sürülmüştür. (Mehmet Karabay, kişisel görüşme, Kasım 2020). Öte yandan katılımcıların, Orta Doğu ülkelerindeki barınma problemini çoğunlukla (%34,94) "iş arkadaşlarıyla birlikte yaşayarak" veya (%14,86) "akrabalarının yanında kalarak" çözdüğü, bunun da Hataylı işçilerin Arap ülkelerindeki sosyal sermayesine vurgu yapması açısından önem taşıdığını söyleyebiliriz. Hataylı işçilerin, Orta Doğu ülkesine kendisinden önce giden akraba, arkadaş vs. ile kurduğu bağlantılarıyla, iki bölge arasında sosyal ağların meydana geldiği bunun da göç masraflarının en aza indirilmesi ve göçün getirdiği riskleri ortadan kaldırması açısından rahatlık sağladığı sonucuna ulaşabiliriz.

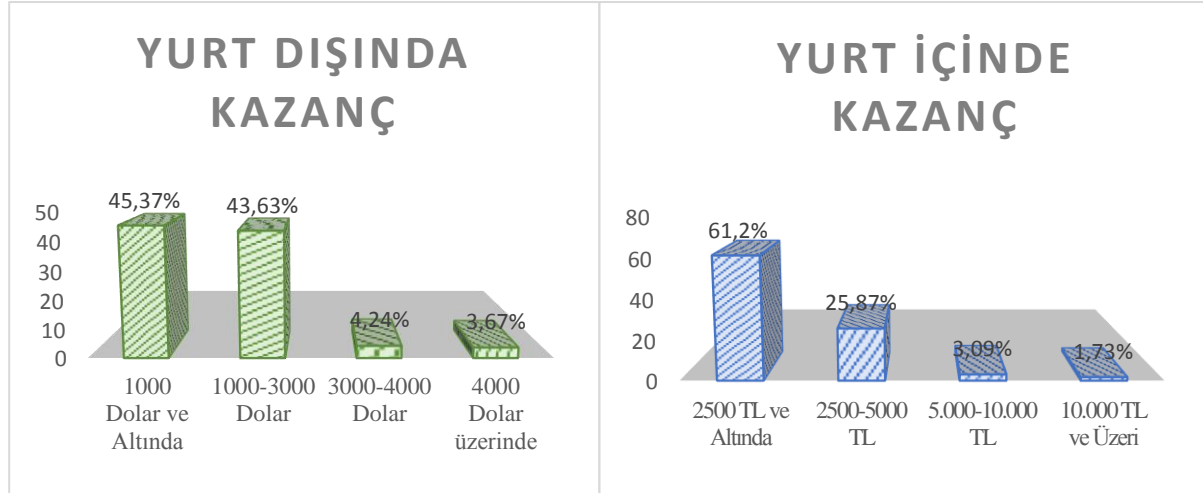

Grafik 3. Katılımcıların Gittiği Ülkede Kaldıkları Sürenin Tespitine İlişkin Yanıtlarının Oransal Dağılımı

Diğer yandan grafik 3, bir ile yirmi yıl arasında Arap ülkelerinde çalışan Hataylı katılımcıların oranları toplamının (%36,49) yoğunlukta olduğunu göstermektedir. Hataylı işçiler, gittikleri Orta Doğu ülkesinde kısa zamanda para biriktirip, memleketine dönerek evlendiklerini, daire sahibi olduklarını anlatmakta, fakat işçilerin çoğu evlendikten kısa bir süre sonra Orta Doğu göç ağına tekrar katıldığını aktarmaktadır. (Serkan Kızıldağ, Aralık 2020). Bu durum Hataylı işçiler arasında öncelikle kısa vadeli planlar doğrultusunda düşünülen Orta Doğu göç zincirinin uzun vadeye yayıldığını göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Hataylı İşçilerin Elde Ettiği Kazançlar, Yatırımlar ve Çalışma Hayatına İlişkin Bulgular

Orta Doğu ülkelerine giden Hataylı işçilerin elde ettiği kazançların, ömür boyu yetecek zenginleşmeyi sağlayıp sağlamadığını irdelemek amacıyla çeşitli sorular soruldu. Hataylı işçilerin ekonomik durumuna ilişkin “Yurt dışında çalışmak ekonomik durumunuzu nasıl etkiledi?” şeklindeki soruya katılımcıların çoğu (%73,94) “Gelirim arttı” şeklinde yanıt verdi. Dolayısıyla Hataylı işçilerin, Arap ülkelerinde çalışmanın ekonomik geliri arttırdığı kanaatinde birleştiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Grafik 4: Katılımcıların Yurt İçi ve Yurt Dışı Kazançlarının Oransal Dağılımı

Grafik 4’te, ankete katılan Hataylı işçilerin Türkiye ve yurt dışındaki kazançlarının kıyaslanmasına ilişkin bilgi verildi. Buna göre, Hataylı işçilerin (%61,2) çoğunluğunun yurt içindeki gelirinin iki bin beş yüz TL’nin altında olduğu görülürken, Orta Doğu ülkelerinde ise bu gelirin üç bin dolara kadar sahip olanlarının oranı (%89)’u buldu. Hataylı işçilerin ülkelerinde bu denli düşük gelire sahip olmaları, asgari yaşam standartlarının çok altında kaldıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Konuya ilişkin anket katılımcılarından Hataylı bir fırıncının görüşleri şu şekilde oldu:

K- 110: “Hemen her Defne sakini gibi ben de tanıdık vasıtasıyla geldim. Vize sorunu ve yahut ciddi bir masraf gerekmeden buraya gelinebiliyor. Ben bir fırıncıyım. Beş sene önce üç bin riyal alıyordum. Beş yılda bu miktar dört bin iki yüz elli riyale yükseldi.”

Hataylı işçiler, ekonomik kazançlarının Orta Doğu ülkelerinin yapısal özelliklerine göre değiştiğini aktarmıştır. Örneğin Kuveyt, Katar gibi ülkelerin, Orta Doğu’da yerli nüfusu az, geliri yüksek ülkeleri oluşturduğuna dikkat çekmiş, buna karşın Suudi Arabistan’ın oldukça yüksek nüfusa sahip olduğunu belirtip, buradaki kazancın nüfusu az olan diğer Orta Doğu ülkelerine kıyasla düşük olduğunu dile getirmiştir. (Vahit Doş, kişisel görüşme, Kasım 2020). Fakat bu ülkelerdeki kazancın Suudi Arabistan’a göre fazla olmasına karşın, tasarruf imkânı yoksunluğuna da dikkat çekmek gerekir. Çünkü Kuveyt, Katar gibi sosyo-kültürel faaliyetlerin yoğun olduğu ülkelerde işçilerin kazançları fazla olsa da giderlerinin Suudi Arabistan’a göre oldukça yüksek olduğu bilinmektedir.

Hataylı işçiler, Suudi Arabistan’ın yabancı işçilere uyguladığı sıkı ve zorlayıcı tedbirler kapsamında kendilerini rahat hissetmediklerini, yoğun çalıştıklarını, buna karşın refah seviyesi yüksek ve yerli nüfusu az diğer Arap ülkelerinde mesai süresinin kısa olduğunu, fakat o ülkelerde de yaşamın akıcılığına ayak uyduran işçilerin kazançlarını da büyük oranda tükettiklerini belirtmiştir. (Metin Savaşgür, kişisel görüşme, Kasım 2020). Bu minvalde Suudi Arabistan’daki sosyal hayat yoksunluğunun, Hataylı işçileri tasarruflu kıldığı anlaşılmaktadır. Hataylı işçiler tarafından Suudi Arabistan’ın gelir yüksekliği sebebiyle tercih edildiğini,

işçilerin diğer Arap ülkelerine kıyasla Suudi Arabistan’da daha çok birikim yaptıklarını ifade edebiliriz. Öte yandan, Orta Doğu ülkelerinde Türk işçilerin yanı sıra, farklı milletlerden pek çok yabancı iş gücüne de rastlanıldığı; Filipinler, Endonezya ve Pakistan gibi ülkelere gelen işçilerin aldığı ücretlerin Türk işçilere göre oldukça düşük olduğu bilinmektedir. Katılımcılar arasından konuya ilişkin şu görüşe yer verilmiştir:

K- 190: “*Libya’da kaldığım süre boyunca pek çok Magripli, Sudanlı, Habeşli, Cezayirli, Pakistanlı ve Hintlinin ben Türküm dediğine şahit oldum.*”

Bu durum bölgede pek çok millettten insanın Türklere duyulan sempaticiden faydalanmak istediğini de göstermektedir. Türk işçilerin, bölgedeki herhangi bir Arap ülkesinde diğer ülke işçilerinin ortalama üç-dört katı kadar fazla kazandığı bilinmektedir. Aylık ortalama üç bin riyal geliri olan Orta Doğu ülkelerinde, bir Pakistanlının ancak bin riyal dolaylarında ücret alabildiği, Türk işçilere duyulan güvenin oldukça yüksek olduğu, emek yoğun işlerde Türk işçilerin maharetinin, Arap ülkelerinde iyi bir izlenim bıraktığı dile getirilmiştir. (Nurettin Yüksel, kişisel görüşme, Aralık 2020).

Bu minvalde Hataylı işçilerin çoğunun da Orta Doğu ülkelerinde iktisadi sistemi çözen, deneyimli birer işçi haline geldiği ortaya çıkmıştır. Kefillerin imzacı konumundan yararlanan Hataylı işçilerin, Suudi Arabistan’da iş yerini kendi standartları doğrultusunda bulduğunu, kefilini kendisinin tercih ettiğini, her ay kefalet ücretini ödediğini, bulunduğu dükkânın işletmesini tamamen üstlendiğini, dükkâna personel ihtiyacı hissettiğinde kefilinden işçi vizesi talep ettiğini aktarmıştır. (Hayrettin Güvercin, kişisel görüşme, Kasım 2020). Hatta Hataylı işçilerin bir dönem Türk işletmecilerin kefillerinden aldığı ücretsiz vizelerin, Hatay’da para karşılığında satıldığı da belirtilmiştir. (Kenan Kızıldağ, kişisel görüşme, Aralık 2020).

Hataylı işçilerin göç sonrası ekonomik durumunu tespiti için yapılan değerlendirmede, Orta Doğu ülkelerinde çalışan pek çok Türk işçinin birikimlerinin büyük sermayeler oluşturmadığı anlaşılmıştır. Katılımcılara sorulan “Yurt dışından elde ettiğiniz geliri nasıl değerlendirdiniz?” sorusuna verilen yanıtların dağılımı aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 1: Yurt Dışından Elde Edilen Gelirlerin Değerlendirilmesi Tespitine İlişkin Yanıtların Dağılımı

1. Yanıt	2. Frekans	3. Yüzde (%)
4. Ev Aldım	5. 238	6. 45,95
7. Araba Aldım	8. 42	9. 8,11
10. Arsa Aldım	11. 21	12. 4,05
13. Döviz Aldım	14. 18	15. 3,47
16. Birikim Yaptım	17. 133	18. 25,68
19. Yanıtsız	20. 66	21. 12,74
22. Toplam	23. 518	24. 100

Hataylı işçilerin Orta Doğu ülkelerine daha iyi bir yaşam arzusuyla giderek, yaptığı birikimleri kendi ülkesinde değerlendirme yoluna gittiği açıktır. Yapılan birikimlere bakıldığında, ev alanların (%45,95) ve birikim yapanların (%25,68) gibi oranlarla başı çektiği görülmektedir. Bu tablo, Hataylı genç işçiler arasında yurt dışına yapılan göçlerin temel sebebinin evlilik masraflarının giderilmesi olarak görüldüğünü destekler nitelikte olmuştur.

Diğer yandan katılımcılara, “Türkiye’de oturduğunuz evin cinsi nedir?” sorusuna verilen yanıtların dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2: Katılımcıların Türkiye’de Oturduğu Evin Cinsine Yönelik Soruya Verdiği Yanıtların Dağılımı

1. Yanıt	2. Frekans	3. Yüzde (%)
4. Gecekondu	5. 11	6. 2,13
7. Müstakil Ev	8. 266	9. 51,35
10. Apartman Dairesi	11. 233	12. 44,98
13. Villa	14. 4	15. 0,77
16. Yanıtsız	17. 4	18. 0,77
19. Toplam	20. 518	21. 100

Tablo 2, Orta Doğu ülkelerinde çalışan Hataylı işçilerin büyük çoğunluğunun Türkiye’de “Müstakil Ev” (%51,35) veya “Apartman Dairesinde” (%44,98) yaşamını sürdürdüğünü göstermektedir. Bu veriler yurt dışında çalışan Hataylı işçilerin, yaptıkları birikimle büyük sermayedarlara dönüşmediğini ortaya çıkarması bakımından önemlidir. Orta Doğu’ya giden işçilerin çalıştıkları ülkelerde büyük şirketler kuramamaları, Avrupa’ya giden işçiler gibi kalıcı olarak yerleşme ideali taşımamalarından da kaynaklanmış olabilir. Yapılan görüşmelerde Hataylı işçiler, elde ettikleri kazançlarının yaşamı boyunca konfor sürecek zenginleşmeye sebebiyet vermediğini, ülkelerindeki birikimlerini uzun vadede gerçekleştirdiklerini, evlilik sonrası göç ağına tekrar dâhil olduklarını aktarmıştır. (Yasin Kızıldağ, kişisel görüşme, Aralık 2020). Buradan hareketle, Orta Doğu ülkelerine çalışma amacıyla giden Hataylıların, göç süreci boyunca yaşamlarını idame ettirecek kadar gelir elde ettiklerini, memleketlerine kesin dönüş yaptıklarında ise kendi alanlarındaki mesleklerine devam ettiklerini rahatlıkla ifade edebiliriz.

Hataylı İşçilerin Orta Doğu’ya Göçünün Memnuniyet Düzeyine Dair Bulgular

Hataylı işçilerin Orta Doğu ülkelerindeki memnuniyet düzeyini; işçilerin beklentileri, göç sürecinde yaşanan deneyimler, gidilen ülkedeki ekonomik kazanç ve sosyal yaşantı gibi faktörlerin belirlediğini ifade edebiliriz. Katılımcılara sorulan “Yurt dışında kalıcı olarak yerleşmeyi düşündünüz mü?” sorusuna beş yüz on (%98,46) yanıt alındı. Sekiz (%1,54) katılımcı bu konu hakkında bilgi vermek istemeyerek soruyu cevapsız bıraktı. Dört yüz yirmi dört (%81,85) katılımcı “Hayır, İstemedim” seçeneğini işaretledi. Katılımcılardan elli dokuzu (%11,39) soruya “Evet, çabalıyorum”, yirmi yedisi (%5,21) “Evet, yerleştim” cevabını verdi. Bu durum, katılımcıların Orta Doğu ülkelerinde (%81,85) oranında kalıcı olarak yerleşmek istemediğini ortaya koydu. Bunun sebepleri irdelendiğinde bölgede hissedilen idari ve toplumsal baskı, yoğun iş saatleri gibi faktörlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bölgedeki yüksek mesai saatleri, hukuki sıkıntılar, düşük ücretler, işçi haklarının kefil ekseni etrafında oluşturulması, sözleşmelerle herhangi bir güvence sağlanmaması, bölgenin zorlu iklimsel faktörlere sahip olması gibi etkenlerin bölgedeki daimî yerleşimin önündeki engeller olduğu dile getirilmektedir. (Hüseyin Yıldırım, kişisel görüşme, Aralık 2020).

Diğer yandan katılımcılara “Deneyimlerinizden hareketle başkalarına aynı koşullarda çalışmayı tavsiye eder misiniz?” sorusuna, beş yüz on (%98,46) yanıt alındı. Sekiz (%1,54) katılımcı yanıt vermektan kaçındı, iki yüz altmış sekizi (%51,74) “Kısmen denenebilir”

seçeneğini tercih etti. Seksen sekizi (16,99%) “Evet, kesinlikle tavsiye ederim” cevabını aktardı. Yüz elli dört (29,73%) katılımcı ise “Hayır, pişmanım” seçeneğini işaretleyerek Arap ülkelerinde çalışmayı hiç kimseye önermediğini ifade etti. Bu durum katılımcıların (%29,73)’ünün Orta Doğu ülkelerine gitmeyi başkalarına tavsiye etmediğini, kalan (%68,73)’ünün ise yaşanan göç deneyiminin, denenebilir olarak gördüğünü gösterdi. Bu yönden Hataylı işçiler, göçe karar verme sürecinde güvenilir bağlantılar kurmanın önemine değinerek, yaşam kalitesini yükseltici vaatler doğrultusunda, kefalet sisteminden ziyade şirketler aracılığıyla göçe karar verilmesi gerektiğine inanmaktadır. (İsmail Savaşgür, kişisel görüşme, Kasım 2020). Bu bağlamda Hataylı işçilerin Orta Doğu ülkelerindeki memnuniyet düzeyinin, göçün gerçekleşme koşullarına bağlı olarak değiştiği, şirketler aracılığıyla, legal yollarla gerçekleşen göç süreci yönetiminden alınan verimin ve memnuniyetin üst düzeyde olduğu müşahede edilmiştir.

Sonuç

Türkiye, 1960 yılı sonrası iş gücünü dışa açan ülkeler arasında yer almıştır. Ülkeden ilk işçi göçleri 1970’li yıllara kadar Batı Avrupa ülkelerine yönelikken, bu istikamet 1973 yılı itibarıyla Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerine doğru farklılaşmıştır. Orta Doğu ülkelerinin artan petrol gelirleriyle büyük bir kalkınma hızı yakalaması neticesinde Türk Hükümetleri, Orta Doğu’ya göçü kolaylaştırıcı politikalar üretmiştir. Bu dönem gerek Türk müteahhitlik firmaları gerekse bireysel çabalarla bölgeye giden Türk işçilerinin, Orta Doğu ülkelerinin imarı noktasında önemli bir rol üstlendiğini savunabiliriz. Türkiye’nin farklı kentlerinden Orta Doğu ülkelerine emek gücü yönelse de Hatay’ın bu şehirlerarasında önemli bir yeri olduğu gözlenmiştir. Hataylı işçiler, dilin kolaylaştırıcı etkisi, ulaşım konforu, ekonomik kazanç yüksekliğinin etkisiyle Orta Doğu’yu avantajlı görerek bölgenin farklı ülkelerine dağılmıştır. Türkiye İş Kurumu-İŞKUR verilerine göre sadece 1978-2005 yılları arasında 96.164 Hataylı işçinin dünyanın çeşitli ülkelerine çalışma amacıyla gittiği tespit edilse de bu rakamın Türkiye istatistiklerine yansımaya, resmi verilerin çok ötesinde olduğu tespit edilmiştir. Öyle ki Hatay’dan Orta Doğu ülkelerine yönelen göçe bakıldığında, resmi rakamlara yansımaya, illegal gidişlerin ağırlıkta olduğu bir yapıda seyrettiği ortaya çıkmıştır.

Hatay’dan bölgeye yönelen emek gücünün istikrarlı ülkelerinin, Suudi Arabistan ve Libya olduğu ortaya çıkmıştır. Bu ülkelere gidenlerin çoğunun, Batı Avrupa ülkelerinde görülen karşılıklı iş gücü anlaşmalarıyla değil, bireysel çabalarla ulaştığı, sadece bazı işçilerin şirketler vasıtasıyla, kalan büyük bir çoğunluğunun ise kefalet sistemiyle bölgede varlık gösterdiği müşahede edilmiştir. Hataylı işçilerin Orta Doğu ülkelerinde yabancı işi olarak görülen emek yoğun sektörlerde faaliyet gösterdiği, alanında pek maharetli olduğu, bu sebeple çalışılan ülkede yabancı işçiler arasında yüksek kazançta sahip olanlar arasında yer aldığı tespit edilmiştir. Çoğunluğu kalifiye, yarı kalifiye ustaların oluşturduğu Hataylı işçilerin faaliyet alanının, kefilin gözetiminde aylık esasına göre çalışılarak başladığı görülmüştür. Fakat Hataylı işçilerin, zamanla kefilin imzacı konumuna getiren, bölgede artık iş sistemini çözen birer profesyonel haline aldığı anlaşılmıştır. Bu işçilerden bölgeye şirketler aracılığıyla gidenlerin; maddi gelir, sosyal yaşam olanakları açısından oldukça iyi konumda olduğu, kefalet sisteminde bölgeye gidenlerin ise kazanç ve sosyallik oranının düştüğü belirlenmiştir. Hataylı gençlerin, evlilik planlarını Orta Doğu ülkelerine yapacağı göç hedefi ile idealize ettiği fakat evlilik sonrasında da göç sürecini devam ettirdiği ortaya çıkmıştır. Hataylı işçilerin evlilik sonrasında da Orta Doğu ülkelerine yönelik emek göçü sürecini devam ettirmesi, iki bölge arasındaki geçişlerin devamlı tekrarlandığı sonucunu doğurmuştur.

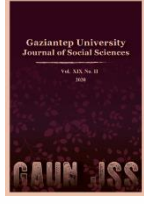
Öte yandan Hataylı işçilerin, kültürel sermayesi, sosyal ağları aracılığıyla göçün getirdiği maddi ve manevi riskleri minimize ettiği; fakat işçilerin Orta Doğu ülkelerindeki birikiminin büyük bir zenginleşmeye yol açmadığı ortaya çıkmıştır. Ancak Hataylı işçi

göçlerinin ülke ekonomisine önemli katkı sağladığı yadsınamaz bir gerçeklik olarak dikkat çekmiştir. Bölgesindeki genç işsizlik oranının azalmasına katkı yapan Hataylı işçilerin, ülkesine döviz girdisi sağladığı, yatırımlarını memleketinde gerçekleştirdiği ve böylelikle Türkiye'nin önemli ekonomik zincir halkalarından birini oluşturduğu tespit edilmiştir. Son yıllarda, ülkeler arası geçişlerde aranan kriterlerin fazlalığı, Orta Doğu ülkelerinde görülen hayat pahalılığı, vize masraflarının artışı, ilgili ülke para birimi değerinin Türkiye'de gittikçe düşmesi bölgeye yönelen göç trendini azaltmış olsa da Hataylı işçilerin sürekli geçişleri iki bölge arasındaki göçün bitmeyeceğini göstermektedir.

Kaynakça

- Abadan, U.N., Keleş, R., Penninx, R., Renselaar, V. H., Velzen, L.V. ve Yenisey, L. (1975). *Göç ve gelişme uluslararası işçi göçünün Boğazlıyan ilçesindeki etkileri üzerine bir inceleme*. Ankara: Türk Matbaacılık Sanayi.
- Abadan, N. U. (2017). *Bitmeyen göç konuk işçilikten ulus ötesi yurttaşlığa*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Acar, A. (2017). İç göçler sonucu hayat tarzında meydana gelen değişimler. O. Köse (Ed.), *Geçmişten Günümüze Göç 2* (ss. 939-953). Samsun, Canik Belediyesi Kültür Yayınları.
- Akış, S.K. (2021). *Türkiye örneğinde uluslararası emek göçü ve politika gelişimi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aksoy, Z. (2012). Uluslararası göç ve kültürlerarası iletişim. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(20), 292-303.
- Alagöz, C. (1944). Coğrafya gözüyle Hatay. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 2(2), 203-216.
- Castles, C. ve Miller, M.J. (2008). *Göçler çağı modern dünyada uluslararası göç hareketleri*. (B. U. Bal ve İ. Akbulut Çev.) İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. (2017). *Dış ilişkiler ve yurt dışı işçi hizmetleri genel müdürlüğü 2016 yılı raporu yurt dışındaki vatandaşlarımıza ilişkin gelişmeler ve sayısal bilgiler*. Erişim tarihi: 28 03 2021, <https://www.csgb.gov.tr/yayinlar/raporlar/dis-iliskiler>.
- Ekin, N. (1984). Türkiye'den dış göçün 25. yılında: beklentiler ve gerçekler. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 43(1-4), 283-293.
- Faist, T. (2003). *Uluslararası göç ve ulusaşırı toplumsal alanlar*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Görgün, M. (2017). Küreselleşme sürecinde göçmen ilişkileri ağının önemi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 22 (Göç Özel Sayısı), 1317-1327.
- Gül, A. (1992). Orta Doğu ülkelerinde Türk işgücü ve bu ülkelerin işgücü açığı. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* 0 (37-38), 103-109.
- İçduygu, A., Erder, S. ve Gençkaya Ö.F. (2014). *Türkiye'nin uluslararası göç politikaları 1923-2023 ulus-devlet oluşumundan ulus-ötesi dönüşümlere*. İstanbul: Mirekoç Koç Üniversitesi Göç Araştırmalar Merkezi.
- İçduygu, A. (2006). *Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri bağlamında uluslararası göç tartışmaları*. İstanbul: Mikado Matbaacılık TÜSİAD Yayın No: T/2006-12/427.
- Türkiye İş Kurumu. (1978-2021). *İstatistik yıllıkları 1961-2020 yıllık tabloları*. Erişim tarihi: 25 12 2021, <https://www.iskur.gov.tr/kurumsal-bilgi/istatistikler>.
- Kahraman, S. Ö. (2012). Türkiye'den Orta Doğu-Kuzey Afrika (ODKA) ülkelerine işgücü göçünün kuramsal ve mekânsal değerlendirmesi. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 9(2), 1158-1178.
- Acar, A. (2017). İç göçler sonucu hayat tarzında meydana gelen değişimler. O. Köse (Ed.), *Geçmişten Günümüze Göç 2*. Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 939-953.

-
- Korkmaz, H., Çetin, B., Özşahin, E., Karataş A. ve Bom A. (2011). Hatay coğrafyası. Y. Bulut (Ed.), *Hatay*. Hatay Valiliği Yayınları, 21-38.
- Kurtuluş, B. (2000). Uluslararası göç odağı: Orta Doğu. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 50(1-4), 11-18.
- Mutluer, M. (2013). *Uluslararası göçler ve Türkiye*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Tekeli, İ. (1975). Göç teorileri ve politikaları arasındaki ilişkiler. *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 1(1), 153-176.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2021). *Merkezi dağıtım sistemi*. Erişim tarihi: 25 12 2021, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas>.
-

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Faş Kalesi

Faş Castle in The Ottoman-Russian War of 1806-1812

Serhat KUZUCU^{a,*}

^a Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Kilis / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-2234-9038

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 31 Ekim 2022

Kabul tarihi: 28 Aralık 2022

Anahtar Kelimeler:

Osmanlı Devleti,

Rusya,

Faş Kalesi,

Kafkasya

ÖZ

Osmanlı Devleti kuruluş yıllarından itibaren fetih hareketlerinin büyük bir kısmını gaza ve cihat anlayışı çerçevesinde Anadolu ve Balkanlar'daki eski Bizans topraklarını ele geçirmek adına batı yönünde yapmıştı. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethetiktikten sonra yeni başkentini ve boğazların güvencesi için Karadeniz'de hâkimiyet sağlamak adına bu bölgeye yönelmişti. Trabzon başta olmak üzere Anadolu ile Kafkasya'nın Karadeniz kıyıları ve Kırım Hanlığı ele geçirilerek Karadeniz bir Türk gölü haline getirildi. Bu dönemde Rusya ise henüz güçlü bir devlet görünümünde değildi. Moskova Knezliği ismiyle bölgesindeki diğer Türk teşekkülleri arasında siyasi bir denge güderek onların aralarındaki çekişmelerden yararlanarak varlığını sürdürmeye çalışmaktaydı. Ruslar tarih sahnesine ise tam anlamıyla III. İvan dönemi ile birlikte çıkmıştı. Çar İvan bu dönemde tüm Rus Knezliklerini egemenliği altına alarak millî bir Rus Devleti halini getirmeyi başardı. Bu şekilde Ruslar bölgenin güçlü devletleri arasında girdiler. Bu süreçte Osmanlılar Rusları bir tehdit unsuru olarak görmediklerinden Kafkasya bölgesindeki Rus ilerleyişine doğrudan müdahil olmadılar. XVIII. yüzyılda Rusların tarih sahnesine tam anlamıyla çıkmaları ile birlikte Osmanlı toprakları üzerinde büyük bir tehdit haline geldiler. Osmanlı Devleti Rus tehdidine karşı topraklarını korumak adına başta Karadeniz havzası olmak üzere sınır hatlarındaki kalelerin bakım, onarım ve tamirat işlerini ihmal etmediği gibi buralarda sürekli asker bulundurmaktaydı. Bu sınır kalelerinden biri olan Faş Kalesi oldukça önemli bir stratejik konuma sahiptir. Bu çalışmada 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Batı Kafkasya'da bulunan Faş Kalesi'nin askeri ve lojistik açısından önemi ele alınmıştır. Bu makalenin hazırlanmasında başta Osmanlı tarihi araştırmalarının ana kaynakları olan arşiv vesikalarından ve diğer tetkik eserlerden yararlanılmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: October 31, 2022

Accepted: December 28, 2022

Keywords:

Ottoman Empire,

Russia,

Faş Castle,

Caucasia

ABSTRACT

Most of the conquest movements were carried out in the western direction in order to seize the old Byzantine lands in Anatolia and the Balkans within the framework of the understanding of gaza and jihad since the establishment of the Ottoman Empire. After conquering Istanbul, Fatih Sultan Mehmet headed to this region in order to gain dominance in the Black Sea for the new capital and straits security. Black Sea coasts of Anatolia and Caucasia, especially Trabzon, and the Crimean Khanate was captured and the Black Sea was turned into a Turkish lake. In this period, Russia was not yet a strong state. It was trying to maintain its existence by maintaining a political balance between the other Turkish organizations in the region under the name of Moskvian Principality by taking advantage of conflicts between them. Russians appeared on the stage of history with the period of Ivan III. In this period, Tsar Ivan succeeded in bringing all the Russian Principalities under his dominance and making it a national Russian State. In this way, the Russians entered among the powerful states of the region. In this process, the Ottomans did not directly intervene in the Russian advance in the Caucasus region, as they did not see the Russians as a threat. XVIII. In the 19th century, with the Russians' full emergence on the stage of history, they became a great threat on the Ottoman lands. In order to protect its lands against the Russian threat, the Ottoman Empire didn't neglect the maintenance, repair and repair works of the castles on the border lines, especially in the Black Sea basin, guarding them with soldiers. Faş Castle, which is one of these border castles and has a very important strategic location, is one of them. In this study, Fas Castle's military and logistic importance that located in Western Caucasus is discussed, during the Ottoman-Russian War of 1806-1812. In the preparation of this article, first of all archival documents, which are the main sources of Ottoman historical research, and other research works related to this topic were used.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: kuzucu@kilis.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

The Ottoman Empire has established political and commercial relations with many states, especially with its neighbors, throughout its history. Russia is one of these states, undoubtedly the state that the Ottoman Empire fought the most in the last three hundred years. It is seen that the Ottoman Empire entered a general period of decline from the beginning of the XVII. century, that is, in the later periods of the New Age. On the contrary, the Russians had become a state from being a principality by solidifying their unity thoroughly.

With the capture of the Ukrainian lands by the Russian Tsar Peter I (1672-1725) in 1678, the Russian basis policy of going south to the warm seas was laid. The Russian reaching ideal the warm seas and the Ottoman presence lands in the expansion area of Russians within the framework of this ideal put two states into a struggle that would last for centuries. It turned into an increasingly Ottoman-Russian conflict area on this wide geography between the Ottoman Empire and Russia, which dominated the Northern Black Sea, the Balkans and Western Caucasus region. In this process, the Ottoman Empire didn't neglect their maintenance, castles repair and repair works on the border lines in order to protect its lands against the Russians, especially in the Black Sea basin, and kept soldiers there.

Faş Castle, which is one of the border castles and has a very important strategic location, is one of them. Located where the Rion River empties into the Black Sea, this castle had an important position for the protection of the Western Caucasus region, which is the possible expansion area of Russia.

The Ottoman Empire had completely lost the Crimean Khanate to Russia with the Yas Treaty signed with Russia in 1792. This situation not only disrupted the Ottoman dominance in the Black Sea basin but also increased Russia's dominance in the Black Sea. In this period, the political relations between two states entered a new phase with the Napoleonic wars that broke out in Europe after the French Revolution.

The French armies under the rule of Napoleon Bonopart occupied Venice in April 1797 and captured the strategically important Aegean islands in the Mediterranean, such as Corfu, Serifos and Santa-Mavra. The Mediterranean operation initiated by Napoleon Bonopart caused the Ottoman Empire and Russia to make an alliance agreement for the first time in history.

The alliance established between the Ottoman Empire and Russia against General Napoleon Bonoparte did not last long. The Ottoman State's dismissal of pro-Russian Wallachian ruler Alexander Muzuri and Wallachian ruler Konstantin Ipsilanti caused a political crisis between two countries. A new war broke out between two countries in 1806.

In this war, Faş Castle was one of the castles on the Black Sea coast, which was the target of a possible Russian attack. It had an important position. If this castle fell, it would be inevitable for the Russian troops to advance into Anatolia through Batumi. The first attacks of Russian armies on the Fasci fort in 1807 were unsuccessful. But the Russian danger was still not over. The Russians knew that in terms of the course of this war, Faş Castle had to be captured absolutely. Therefore, they took action to besiege the castle from both land and sea. However, there was a problem between Şerif Pasha and Selim Pasha, who were assigned to the Faş Castle defense. This internal reckoning and conflict of the Ottoman army caused weakness in Faş Castle protection. Russian General Orbeli, who took advantage of the neglect of border security during this turmoil, captured Faş Castle in 1809.

Until the Ottoman-Russian War of 1806-1812, Faş Castle, which played a key role in stopping the Russians progress in this region, fulfilled its duty in this war. The castle, which successfully repulsed the first Russians attack, was occupied due to personal problems between Şerif Pasha and Selim Pasha, who were unfortunately assigned to Faş Castle defense in the second siege in 1809. The successful repulsing of the Russians' first attack on Faş Castle in 1807 gave the Ottoman Empire a significant period of two years until this castle was occupied in 1809 on this front. During this time, the political balances in Europe changed and France under Napoleon took action against Russia. This situation enabled the Russians to make a peace offer to the Ottoman Empire. With the Bucharest Treaty of 1812, the Russians withdrew from the Ottoman lands on the Western Black Sea coast, especially the Faş Castle, which they occupied in this war.

Giriş

Osmanlı Devleti tarihi boyunca başta komşularıyla olmak üzere birçok devletle siyasi ve ticari ilişkiler kurmuştur. Bu devletlerden biri olan Rusya hiç kuşkusuz Osmanlı Devleti'nin son üç yüz yılında en çok mücadele ettiği devlettir. İki ülke arasındaki ilk münasebetler Sultan II. Bayezid döneminde Rus Çarı III. İvan'ın ikili ticari ilişkileri düzene sokmak üzere Mihail Pleşçeyev'i (1496-98) daha sonra ise Aleksey Golohvastov'u (1499) elçi olarak İstanbul'a göndermesiyle başladı (Topsakal, 2016, s.34). Bu evre dostluk ve dayanışma dönemi olarak anılmaktadır (İnalçık, 1999, s. 25). Bu dönemde Rusları bir tehdit unsuru olarak görmeyen Osmanlılar, Avrupa ve Akdeniz havzası ile meşgul olmasından dolayı Ruslarla bir çatışma ortamına girmemiştir.

Osmanlı Devleti'nin, XVII. yüzyılın başlarından itibaren yani Yeniçağ'ın ilerleyen dönemlerinde genel anlamda bir gerileme dönemine girdiği görülmektedir. Ruslar ise tam tersine birliğini iyiden iyiye sağlamlaştırarak knezlikten devlet haline gelmişti (Eren, 1975, s.23). Kazan ve Astırahan hanlıklarını topraklarına katmayı başaran Rusya, Karadeniz havzasında Osmanlı hâkimiyetindeki Kırım Hanlığını tehdit eder duruma geldi (Tavkul, 2007, s.88).

Rus Çarı I. Petro'nun (1672-1725) Ukrayna topraklarını 1686 yılında ele geçirmesi ile birlikte Rusların sıcak denizlere yani güneye inme siyasetinin temeli atıldı (Sumner, 1993, s.12). Rusların sıcak denizlere ulaşma ideali ve bu ideal çerçevesinde Rusların genişleme alanında Osmanlı topraklarının bulunması iki devleti asırlarca sürecek bir mücadele içine soktu. Kuzey Karadeniz'i, Balkanları ve Batı Kafkasya bölgesini hâkimiyeti altında tutan Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bu geniş coğrafya, gittikçe artan bir Osmanlı-Rus çatışma alanına dönüştü (Kuzucu, 2013, s.26). Bu süreçte Osmanlı Devleti başta Karadeniz havzası olmak üzere Ruslara karşı topraklarını korumak adına sınır hatlarındaki kalelerin bakım, onarım ve tamirat işlerini ihmal etmediği gibi buralarda sürekli asker bulundurmaktaydı.

Bu sınır kalelerinden biri olan ve oldukça önemli bir stratejik konuma sahip Faş Kalesi bunlardan biridir. Rion Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü yerde bulunan bu kale Rusya'nın muhtemel yayılma alanı içerisindeki Batı Kafkasya bölgesinin muhafazası için önemli bir konuma sahipti.

Faş Kalesi

İnsanoğlu binlerce yıl boyunca yaşam alanlarını korumak adına yapılar inşa etmişlerdi. Bu yapılardan biri olan kaleler bunlar içerisinde en fonksiyonel ve korunaklı olanlarıydı. Kaleler daha geniş alanların korunmasına imkân sağladığı gibi diğer binalara nazaran daha yüksek, sağlam ve aşılması zor kalın duvarlı, burçlu yapılarıydı. Genellikle yüksek bir dağ yamacına, dar bir geçitte veya nehir ve denizlerin kıyılarında yer alırlardı.

Türklerin tarihinde kalelerin önemli bir yeri vardır. Türklerde ilk kale örnekleri ata yurtları olan Orta Asya'da, Hunlar ve Göktürk dönemine görülmüştür. İleriki dönemlerde Anadolu'ya yaptıkları akınlar sonrası ele geçirdikleri bölgelerde eski çağlardan kalma çoğu sağlam ve kullanılabilir vaziyette birçok kaleyi kontrolleri altına almışlardı. İlk başta ele geçirdikleri bu kalelerde ufak değişiklikler yaparak kullanmışken daha sonra köklü değişikliklere gitmişlerdi. Savaş usul ve tekniklerinin değişmesine paralel olarak Türklerde kalelerinin işlev ve mimarisinde köklü bir değişime gitmiştir. Özellikle bu durum XIII. yüzyıl sonlarından itibaren kendini hissettirmektedir. Bu dönemde Anadolu'yu tam anlamıyla kontrolleri altına alan Türkler, kendi teknik ve mimari geleneklerine göre yeni kaleler inşa etmişlerdir (Boran, 2002, s.879-880).

Anadolu Beylikleri ve Selçuklular devrinde Anadolu'daki fetih hareketleri Osmanlılar döneminde de devam etti. Fetih hareketleri sonrası hızla genişleyen toprakların korumasında, kaleler önemli bir fonksiyon üstlendi. Sınır bölgelerindeki kalelerin önemi iç bölgelerdeki kalelerden daha fazlaydı. Özellikle Karlofça Antlaşması (1699) sonrası Osmanlıların batıda ilerleyişi durmuş ve geri çekilme başlamıştı. Osmanlılar bu süreçte mevcut topraklarını korumak adına sınır kalelerine daha fazla ehemmiyet gösterdi.

Rusların Kafkasya bölgesinde yayılma alanı içerisinde yer alan Doğu Karadeniz bölgesinin korunmasında kalelerin önemi daha çok arttı. Bu sınır kalelerinden biri olan Faş Kalesi, Karadeniz sahilinde bulunan ve muhtemel Rus saldırısının hedefinde olan kalelerden biriydi. Stratejik bir konuma sahipti. Zira bu kale düşerse Rus birliklerinin Batum üzerinden Anadolu içlerine kadar ilerlemesi kaçınılmazdı.

Faş Kalesi, bugünkü Gürcistan bölgesinde Batum ile Anakara arasında Faş Nehri'nin diğer adıyla Rioni Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü alanda yer almaktaydı. Günümüzde Poti olarak anılan bu bölgenin tarihi M.Ö. 1000 yılına kadar dayanmaktadır. Verimli toprakları ve iyi balıkçılık alanlarına sahip bu alanda ilk olarak İskitler, Sindlilerin yerleşim yeri kurdukları bilinmektedir. Daha sonra İyon Devleti'nin bir koloni şehri haline gelen Faş bölgesi ileriki dönemlerde Roma'nın kontrolü altına girmiştir (Rostovtzeff, 1920, s.146-147).

Bu bölgenin Osmanlı hâkimiyetine giriş süreci ise Fatih Sultan Mehmet döneminde başladı. Fatih, İstanbul'u fethettikten sonra Karadeniz'deki Ceneviz varlığına son verip, burayı bir Türk gölü haline getirmek amacıyla harekete geçti (Fidan, 2020, s.32). Gedik Ahmet Paşa komutasındaki Osmanlı donanması 1475 yılında Kefe'yi fethetti. Bu başarının akabinde Kırım, Osmanlılara tabi oldu. Kırım'ın kontrol altına alınmasına müteakip Soğdak, Kerş, Azak, Taman, Balıklağ, Yapa Germe gibi Doğu Karadeniz kıyılarındaki şehirler ele geçirildi (Öztürk, 2000, s.607).

Migrel ve Riyon nehri bölgesini yani Faş'ın Osmanlı kontrolüne tam anlamıyla geçiş süreci ise 1578 yılında İran seferi esnasında Sokulu Mehmet Paşa'nın, Lala Mustafa Paşa'yı Gürcistan üzerinden Şirvan fethiyle serdar tayin etmesi ile başladı (Saydam, 19993, s.14). Lala Mustafa Paşa 9 Ağustos 1578 tarihinde Tiflis'e girmiş, Koyungeçidi mevkiinde Safevi birliklerini mağlup etmeyi başarmıştı. Buradan 15 Eylül'de Ereş'e girerek Şirvan'ın fethini gerçekleştirmişti (Kütükoğlu, 2003, s.74). Lala Mustafa Paşa İstanbul'a gönderdiği bu seferin sonuçlarını bildiren mektubunda Hazar Deniz'inden Karadeniz'e varıncaya değin Kafkasya'nın güney kısmındaki fethedilen bölgelerden ve burada yeni kurulan Şirvan, Tiflis, Gürcistan ve Sokhum eyaletlerinden bahsetmiştir (Kırzioğlu, 1998, s.19). Bu sefer sonrası Migrel ve Riyon nehri bölgesi tam anlamıyla Osmanlı kontrolüne geçmiş, Faş liva statüsünde Batum Sancağı'na bağlanmıştır (Aydın, 1986, s.68).

Lala Mustafa Paşa Şirvan seferi esnasında Karadeniz kıyısında yer alan harap haldeki Faş Kalesi'ni görmüş, kalenin (Rio Nehri ağzında) coğrafi konumunun önemine binaen tamir edilerek yeniden inşasına karar vermişti. Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa donanmasıyla 1579 yılında bu bölgeye giderek Faş Kalesi'nin inşasını tamamlamıştır (Aydın, 2020, s.444).

Osmanlı hâkimiyetindeki Faş Kalesi XVIII. yüzyıla kadar zaman içerisinde pek çok kez tamir ve tadilat gördü. Fakat kalenin tam anlamıyla mükemmel ve müstahkem bir hale getirilmesi ise Sultan III. Ahmet döneminde 1724 yılında başlanılıp 1729 yılında bitirilen kapsamlı tadilatla oldu (Aydın, 1986, s.71).

Harita 1: Faş Kalesi'nin coğrafi konumu.

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/fas--gurcistan> (E.T. 24.10.22).

1806-1812 Rus Savaşında Faş Kalesi

Osmanlı Devleti 1792 yılında Rusya ile imzaladığı Yaş Antlaşması'yla Kırım Hanlığı'nı tamamen Rusya'ya kaptırmıştı. Bu durum Karadeniz havzasındaki Osmanlı hâkimiyetine büyük sekte vurduğu gibi Rusya'nın Karadeniz'deki söz sahipliğini arttırmıştı. Bu dönemde iki devlet arasındaki siyasi ilişkiler Fransız İhtilali sonrası Avrupa'da patlak veren Napolyon savaşları ile yeni bir sürece girdi.

Fransızların Avrupalı devletlere karşı kazandığı başarılar Ruslar tarafından ilk başta ciddiye alınmadı. Zira Ruslar bu durumu Avrupalı monarşist yönetimlerin askeri zafiyetlerinin bir sonucu olarak görmekteydi. Osmanlı Devleti ise bu ihtilali Fransa'nın iç meselesi olarak değerlendirmiş, ihtilalin ortaya çıkardığı sonuçların ise doğrudan mutlakiyet rejimi ile yönetilen Avrupalı devletleri ilgilendirdiğini öngörmüştü. Lakin ihtilalin öğretilerinin ortaya çıkardığı sonuçlar Avrupa ile sınırlı kalmadı. Napolyon Bonopart idaresindeki Fransız orduları Nisan 1797 tarihinde Venedik'i işgal ederek Akdeniz'de stratejik öneme sahip Ege adaları olan başta Korfu olmak üzere Serifos, Santa-Mavra gibi adaları ele geçirdi (Şirokorad, 2009, s.268). 1798 yılında ise Mısır'ı işgal etti. Napolyon Bonopart'ın başlattığı Akdeniz harekâtı tarihte ilk defa Osmanlı Devleti ve Rusya'nın ittifak antlaşması yapmalarına neden oldu (Kuzucu, 2013, s.79).

General Napolyon Bonopart'a karşı Osmanlı Devleti ile Rusya arasında kurulan ittifak fazla sürmedi. Osmanlı Devleti'nin, Rus yanlısı olan Eflak beyi Alexander Muzuri'yi ve Eflak beyi Konstantin İpsilanti'yi görevden alması iki ülke arasında siyasi krize neden oldu. Rus elçisi İtalinski, Babâliye sert bir nota verdi. Ruslar verdikleri notanın cevabını beklemeden Dolgoruki komutasında bir orduyu Hotin'e, Michelson komutasındaki 40.000 civarında bir orduyu ise Yaş ve Bükreş üzerine sevk ettiler. Bu dönemde isyan halinde olan Sırplar'a yardım için ise Tomanski idaresindeki bir Rus birliği Bender üzerine sevk edildi (Ataç, 1953, s.120). Rusya'nın bu tavrı iki ülkeyi yeni bir savaşa soktu. Sultan III. Selim 22 Aralık 1806 tarihinde boğazları kapatarak, Rusya'ya savaş ilan etti.

Rus birlikleri Osmanlı topraklarına ilk olarak Karadeniz'in batısından saldırmışlardı. Savaşın resmen başlaması üzerine Ruslar Karadeniz'in doğusunda da harekete geçtiler. Kafkas

bölgesi Rus birliklerinin komutanı Tormasof, Tiflis'e geldi. Burada Açıkbaş (İmereti) Hanı II. Soloman'a bir mektup göndererek Gürcistan'ın refahı için görüşmek istediğini bildirdi. Lakin II. Soloman'ı, Rus komutanı Tormasof'ın gerçek niyetinin kendini esir ederek Petersburg'a göndermek olduğunu biliyordu (Cevdet Paşa, 1309, s.223).

II. Soloman'un Ruslarla görüşmeyi reddetmesi üzerine toprakları Rus birlikleri tarafından kuşatıldı. İmereti dışında Gürcistan'ın büyük bir kısmı Rus denetimine girdi. II. Soloman, başkent Kutais bölgesinde konuşlanan Rus orduları nedeniyle şehri terk ederek Redutkale'ye sığındı. Rus generali Tormasof, İmeretin ileri gelenlerine, soylularına ve din adamlarına, haber göndererek "*anavatanlarını kurtarmak istiyorlarsa Kral Soloman'un inadinın üstesinden gelip onun görevlerini yerine getirmek üzere İmereti'ye geri dönmesi*" konusunda ikna etmelerini istedi. Fakat onun bu girişimi sonuç vermedi (Yılmaz vd., 2021, s.122).

Kral II. Soloman, yardımcısı Keyhusrev'i ve birkaç adamını İstanbul'a göndererek Ruslara karşı Osmanlı Devleti ile iş birliği yapmak istediğini ve Osmanlı Devleti'nin hizmetinde olacağı beyanını ilettili. Savaş esnasında II. Soloman'dan gelen bu teklif Osmanlı Devleti'nin de işine geldi. Sultan II. Mahmut, Erzurum Valisi ve Doğu Cephesi Seraskeri Emin Paşa aracılığıyla II. Soloman'un bu teklifini kabul ettiğini bildirdi. Bu şekilde Gürcü birlikleri, Osmanlı mahiyetinde Ruslara karşı savaşa dâhil oldu (Cevdet Paşa, 1309, s.223-224). Kafkas cephesinde başta Gürcüler olmak üzere bölge kabilelerinin Osmanlıların yanında savaşa müdahil olması, Rusları harekete geçirdi. Ruslar, Kırım limanlarında hazırladığı güçlü bir donanmayı Doğu Karadeniz sahilinde yer alan kalelere saldırmak için yola çıkardı (BOA, C.BH, 56/2658).

Faş Kalesi, Karadeniz sahilinde bulunan ve muhtemel Rus saldırısının hedefinde olan kalelerden biriydi. Önemli bir konuma sahipti. Zira bu kale düşerse Rus birliklerinin Batum üzerinden Anadolu içlerine kadar ilerlemesi kaçınılmazdı. Bu yüzden Sultan II. Mahmut kalenin muhafazası için Doğu Cephesi Seraskeri Erzurum ve Trabzon Valisi Yusuf Ziya Paşa'ya gerekli hazırlıkların yapılması emrini verdi. Faş Kalesi'nde bu dönemde 2.664 Yeniçeri askeri görev yapmaktaydı (BOA, C.AS, 1062/46744). Kalede konuşlandırılmış balyemez, kefçen, şahi ve dingil gibi toplar bulunmaktaydı (Bkz. Tablo1). Bunlara ek olarak kaleye Trabzon limanı üzerinden deniz yoluyla mühimmat ve erzak takviyesi yapıldı (BOA, C.AS, 1044/45854). Kale savunmalarında önemli bir yere sahip topların mühimmat malzemesi olan barut, fitil, kabza, keçe, çakmak ve top iğnesi gibi malzemeler de kaleye sevk edildi (Bkz. Tablo2).

Tablo 1: Faş kalesinde bulunan topların listesi.

Şahi Tunç Top 9 Adet	Şahi Demir Top 7 Adet	Saçma Top 7 Adet	Diğer Tunç Top 3 Kıyye 6 Adet	Şikest Tunç Top 2 Adet
Saçma Demir Top 14 Adet	Balyemez Demir Top 13 Adet	Şikest Demir Top 3 Adet	Kebir Top 3 Kıyye 2 Kıt'a 16 fars	Şahi Top 1,25 Kıyye 3 kıt'a 10 fars
Şahi Top 1 Kıyye 3 Kıt'a 9 Fars	Şahi Top 0,25 Kıyye 3 kıt'a 8 Fars	Dingil-i Top 2 Kebir, 9 Şahi Toplam 9 Adet	Kefçen top 3.25 Kıyye 1 Adet, 1.25 Kıyye 3 Adet, 1 Kıyye 3 Adet, 0.25 Kıyye 3 Adet Toplam 10 Adet	Sekil-i Top 10 Adet
Demir Top 6 Adet 2 fars	Top Kıt'a 6 Adet	Tomar Top 10 Adet	Çember Top 1 Adet	Kefce Top 12 Adet

Kaynak: BOA, BŞM. CBH. D. No: 18492.

Osmanlı Devleti bilhassa XVI. yüzyıldan itibaren deniz kıyısındaki kalelerde başta top olmak üzere bütün harp malzemelerinin noksansız olmasına dikkat ederdi. Zaman zaman bu kalelerde denetim yapılır eksiklikler giderilirdi (Uzunçarşılı, 1988, s.51). Savaş zamanında ise cephe hattında yer alan kalelere mevcut mühimmatlarına ek olarak top, silah, barut gibi önemli savaş gereçleri yollanırdı.

Faş Kalesi'ne konuşlandırılan topların büyük çoğunluğunu şahî toplar oluşturmaktaydı. Bu toplar uzun süre Osmanlılar tarafından meydan savaşlarında da kullanılmasından dolayı sahra topu olarak da anılmaktaydı (Agoston, 2006, s.122). Fakat zamanla kale savunmalarında aktif olarak kullanılmaya başlandı. Şahîler diğer balyemez gibi kale toplarına nazaran hareket kabiliyeti daha yüksek toplardı. Önden doldurulan bu topların namı uzunlukları ağırlıklarına göre farklılık göstermekteydi.

Faş Kalesi'nde bulundurulmuş bir diğer top türü ise balyemezdi. Şahî toplara oranla daha büyük olan balyemezlerin etki gücü diğer toplara göre daha yüksekti. Bu savaş esnasında 13 adet balyemez top kaleye konuşlandırılmıştı (Bkz. Tablo 1).

Tablo 2: Faş Kalesi'nin mühimmat listesi.

Mühimmat Envanteri				
Siyah Barut 55 Kantar	Kurşun 28 Kantar	Tunç Havan Cahrab 18 Kıyye	Araba-i Mevcude 3 Adet	Humbara 300 Adet
Sade Tekerlek Çift 2	Yuvarlak 5 Kıyye 2200 Adet	Def'a Yuvarlak 1,5 Kıyye 1400 Adet	Def'a Yuvarlak 1 Kıyye 1300 Adet	Def'a Yuvarlak 0,5 Kıyye 900 Adet
Mesamir-i Mütenev'a 777 Kıyye	Taşçı Tarağı 14 Adet	Külünk 6 Adet	Male-i Ahen 8 Adet	Burgu 13 Adet
Varyoz 1 Adet	Kurşun 101 Kıyye	Ağaç Kürek 15 Adet	Hızır-ı Kebir maa Takım 1 Adet	Kabza-i Çekiç 29 Adet
Sığır Gön 21 Adet	Kabza-i Kazma 16 Adet	Ağaç- Koğa 1 Adet	Top Yatağı Ahen 39 Adet	İğne-i Top 83 Adet
Köhne meşale 2 Adet	Demir -i Ham 27 Kıyye	Çarpere 1 Adet	Ahen Maymun 108 Kıyye	Sır asiyab 1 Adet
Fitil-i Siyah 6 Adet	Barut-ı Siyah 150 Kantar	Kılıç 100 Adet	Gayban? Kılıç 100 Adet	Tüfenk 100 Adet
Kalıp Kurşun 20 Adet	Tabe-i Kurşun 101 Adet	Kurşun 25 Kantar	Yuvarlak 5 Kıyye 100 Adet	Yuvarlak 3 Kıyye 630 Adet
Yuvarlak 1,25 Kıyye 100 Adet	Yuvarlak 1 Kıyye 100 Adet	Yuvarlak 0,25 Kıyye 8 Adet	Sandık 14 Adet	Sargı keçe 52 Adet
Ihlamur 32 Adet	Zembil 1 Adet	Misket Salkum 3 Adet	Salkum 25 Adet	Def'a Salkum 50 Adet
Sandık 3 Adet	Vezne -i Top 5 Adet	Sandık 1 Adet	İnce gülle 2 Adet	Kâğıt Haznuh? 95 Adet
İğne-i Top 25 Adet	Fitil-i Mısıri 4 Kantar	Torba 500 Adet	Seklem 100 Adet	Kazma 200 Adet

Kabza-i Kazma ve Balta 225 Adet	Balta 25 Adet	Taşçı Çekici ile Kabza 15 Adet	Seng –i Çakmak 3000 Adet	Asiyab-ı Dest 10 Adet
Kilim-i Şayan 25 Adet	Kurba-i Ab 25 Adet	Musluk 10 Adet	Humbara-i Dest 2000 Adet	Çalpare Gırarı 5 Adet
Ihlamur 14 Adet	Kavi sebt 34 Adet	Sandık 1 Adet	Sabun Çuvalı 15 Adet	Barut-ı Siyah 70 Kantar
Kurşun 10,5 Kantar	Ahen-i Ham 20 Kantar	Mesamir 300 Kıyye	Ahen Kazma ma'a Kabza 150 Adet	Ağaç Kürek 500 Adet
Torba 250 Adet	Mızrak-ı Mükemmel 100 Adet	Tüfenk 100 Adet	Ma'den Humbara-i Dest 300 Adet	Tıpa-i Humbara-i Dest 350 Adet
Kalıp Kurşun 40 Adet	Tabe-i Kurşun 20 Adet	Vezne 50 Adet	Kilim-i Şayan 15 Adet	Sargı-i Keçe 100 Adet
Gırar-ı Seklem 100 Adet	Tencere ma'a kapak 10 Adet	Lengeri 20 Adet	Kesü-i Dest 10 Adet	Destere 15 Adet
Burgu-i Metnua 20 Adet	Meş'al-i Rah ma'a Kabza 20 Adet	Küsği 5 Adet	Seng-i Çakmak 500 Adet	Taşçı Çekici 10 Adet
Balta-i Hatab 25 Adet	Revgan-ı Neft 32 Kıyye	Katran 25 Kıyye	Asiyab-ı Dest 10 Adet	Sebt-i kavi 75 Adet
Kundak-ı Mükemmel 3 Kıyye 2 Adet, 1,25 Kıyye 3 Adet, 1 Kıyye 3 Adet, 0,25 Kıyye 3 Adet Toplam 11 Adet	Tekerlek-i Mükemmel 4 Kebir, 18 Şahi Toplam 22 Adet	Manule-i Kebir 5 Adet	Manule-i Dest 10 Adet	Mismar- ı Keçe 1000 Adet
Kalıp Haznuh 5 Adet	Marş 10 Kıyye	Alet-i Köhne 10 Kantar	Sandık-ı Mühimmat 7 Adet	Küfe 11 Adet
Mükemmel Peşrev 100 Kebir 200 Şahi Toplam 300 Adet	Alet-i Cedid 4 Kantar	Yuvarlak 3 Kıyye 500 Adet	Yuvarlak 1,25 Kıyye 750 Adet	Kundak-ı Mükemmel 6 çift
Tekerlek-i Mükemmel 12 Adet	Alât-ı Röde 2 Adet	Tüfenk 25 Adet	Kılıç Maa Gayban? 25 Adet	Kiçe 14 Adet
Kurba 5 Adet	Musluk 5 Adet	Kilit-i Kal'a 5 Adet	Kilit-i Mahzen 1 Adet	Kilit-i Asma 3 Adet
Misk 3 Adet	Örtü 3 Adet	Destere 6 Adet	Kise-i Meşin 13 Adet	Koğa 3 Adet
Keser-i Dest 9 Adet	Cerrah Sandığı 1 Adet	Kurşun 7 Kantar	Revgan-ı Neft 10 Adet	Çuval 19 Adet
Kalıp Kurşun 19 Adet	Şad 4 Kıyye	Fenar-ı Nuhas 10 Adet	Demir Sac 10 Adet	Vezne 5 Adet

Ahen Kazma 4 Adet	Çam Sakızı 10 Kıyye	Kibrit 1 Kıyye	Şilte? 0,25 Kıyye	Rac-ı Kıbrıs 3 Kıyye
Şem'-i Asel 3 Kıyye	Mürr-i Safi 1 Kıyye	Kafuri Kıyye 0,25	Günlük 2 Kıyye	Kardaş Kını 0,25 Kıyye
Anzarun 1 Kıyye	İsfidac 2 Kıyye	Mastaki 1 Kıyye	Mumya 2 Kıyye	Kila Menni 3 Kıyye
Tire Menni 10 Kıyye	Gümgüm 2 Adet	Fitul-i Mısri 1 Kantar	Mesamir 84 Kıyye	Eğer-i Mükemmel 14 Adet
Araba Koşumu 7 Adet	Yular Kını 11 Adet	Ahen Maymun 6 Adet	Peşreu-i Şahi 16 Adet	Mıkraz-ı Ahen 47 Adet
Kefce Araba 11 Adet	Dingilbaş Çivisi 25 Adet	Cıvata 5 Adet	Başlık 14 Adet	Vezne 16 Adet
Ahen Bilezik 14 Adet	Yaprak-ı Maymuncuk 30 Adet	Burgu Seama 3 16 Adet	Mismar-ı Kefce 2000 Adet	Sırık-ı Ham 3 Adet
Kağıt Haznuh? 6 Adet	Gırar-ı Halbare 1 Adet	İğne-i Top 11 Adet	Fitul-i Ağaç? 6 Adet	Keser-i Dest ve Sürme? 2 Adet
Sandık 3 Adet	Alat-ı Cedid 4 Kantar	Alat-ı Köhne 7 Adet	Manule 5 Adet	Tobar Top 10 Adet
Küfe 5 Adet	Yuvarlak 1200 Adet	Sırlı Sandık 2 Adet	Araba-i Mükemmel 6 Adet	Domuz Ayağı Ahen 16 Adet
Barut-ı Siyah 150 Kantar	Kurşun 40 Kantar	Araba-i Mükemmel 10 Adet	Tüfenk 25 Adet	Kılıç Maa Gabyan? 25 Adet
Mesamir Metnua 250 Kıyye	Ahen-i Ham 250 Kıyye	Barut-ı Siyah 100 Kantar	Kurşun 30 Kantar	Fitul-i Mısri 3 Kantar
Tüfenk 100 Adet	Kılıç maa Gabyan? 100 Adet	Ahen Kazma 100 Adet	Ağaç Kürek 150 Adet	Torba 100 Adet
Meşin Sefde 50 Adet	Kalıp Kurşun 15 Adet	Tabe-i Kurşun 10 Adet	Hatab Balta maa Kazma 20 Adet	Macari Balta 15 Adet
Kilit-i Kale 4 Adet	Kilit-i Mahzen 5 Çift	Kilit-i Asma 10 Adet	Asiyab-ı Dest 5 Adet	Gırar-ı Seklem? 50 Adet
Sandık-ı Tüfenk 16 Adet	Sandık-ı Mühimmat 2 Adet	Resen-i İhlamur 42 Adet	Sargı-i Kece 60 Adet	Sabun Çuvalı 1 Adet

Kaynak: BOA, BŞM. CBH. D. No: 18492.

Rus orduları 1807 yılında General İvan Gudoviç komutasında Anakliya ve Kemhal'i işgal ederek Faş Kalesi'ne doğru harekete geçmişti. Bu esnada Doğu Cephesi komutanı Yusuf Ziya Paşa görevden alınarak yerine Ferhad Paşa bu göreve getirildi. Rus orduları üç kola ayrılarak Ahıska, Kars ve Faş üzerine yürüdü. Ahıska'ya saldırına birinci Rus birliği General Gudoviç önderliğinde Ahilkelek mevkiinde mağlup edildi. Kars ve Faş üzerine yürüyen diğer Rus birlikleri de yenilerek geri çekildi. Bu başarı sonrası Osmanlı orduları karşı saldırıya

geçtiyseler de Gümrü yakınlarında General Gudoviç tarafından durduruldular (Bilge, 2005, s.173).

Rus ordularının Faş Kalesi'ne ilk saldırıları püskürtülmüşse de tehlike henüz geçmemişti. Ruslar bu savaşın seyri açısından Faş Kalesi'nin mutlak suretle ele geçirilmesi gerektiği biliyorlardı. O yüzden hem karadan hem de denizden kaleyi kuşatmak üzere harekete geçtiler. Rusların karadan ve denizden kaleye saldıracakları haberi üzerine Karadeniz Anadolu sahilleri seraskerliğine atanan Şerif Paşa askerleri ile yardıma gitti (BOA, HAT, 1005/42139). Rize ayanlarından Tuzcuoğlu Mehmet Bey de emrindeki askerlerle bu bölgeye intikal ettiği gibi Çıldır Valisi Vezir Selim Paşa da emrindeki askerlerle Faş Kalesi hududuna geldi (Atâullah Efendi, 1867, s.285). Fakat bu esnada Faş Kalesi savunmasına görevlendirilen Şerif Paşa ve Selim Paşa arasında sorun yaşandı. İkili arasındaki düşmanlık artınca Şerif Paşa'nın baskısı üzerine Selim Paşa, Acara mevkiine çekilmek zorunda kaldı. Savaş esnasında Şerif Paşa'nın kişisel hesapları, görevden alınmasına neden oldu. Yerine Ali Paşa atanırken Selim Paşa'ya da Çıldır'a dönmesi emredildi. Bu olayların yaşanmasında ihmali olduğu düşünülen Doğu Cephesi Seraskeri Ferhad Paşa da görevden alınarak yerine Halepli Emir el-hac İbrahim Paşa Doğu Cephesi seraskeri olarak atandı. Osmanlı ordusunda yaşanan bu iç hesaplaşma ve çekişme Faş Kalesi muhafazasında zafiyete neden oldu (Cevdet Paşa, 1309, s.146-147). Bu kargaşa esnasında hudut güvenliğinin ihmal edilmesinden faydalanan Rus Generali Orbeli, Faş Kalesi'ni 1809 yılında ele geçirdi.

Resim 1: Faş Kalesi'nin günümüze ait bir görünümü.

Kaynak: <https://www.alaturka.info/en/roman-road-project/4594-poti-once-a-greek-colony-in-today-s-georgia> (E.T. 24.10.22)

Osmanlı Devleti Doğu Cephesi'nde Ruslara karşı Kafkas halklarının yardımıyla kazanacağı bir savaşı askeri ve idari karışıklıklar yüzünden kaybetmiş oldu. Faş Kalesi'nin Rusların eline geçmesiyle birlikte Kafkas cephesindeki mağlubiyet kaçınılmaz oldu. Balkan cephesinde de alınan başarısız sonuçlar sonrası Osmanlı Devleti zor durumda kaldı. Fakat bu dönemde Avrupa'da ortaya çıkan Napolyon Bonapart tehlikesi bu savaşın seyrinin değişmesini sağladı. Çar I. Aleksandr, Napolyan'a karşı daha rahat harekete geçmek için Osmanlı Devleti'yle barış yapmak üzere gerekli görüşmelerin başlamasını istedi (Meram, 1969, s.158). Yaklaşık beş buçuk yıl süren bu savaş iki devlet arasında 28 Mayıs 1812 tarihinde imzalanan

Bükreş Antlaşması ile son buldu (Aksan, 2010, s.295). Osmanlılar, on altı maddeden oluşan bu antlaşmanın altıncı maddesiyle Kafkasya'da kaybettiği başta Faş Kalesi olmak üzere birçok yeri geri almayı başardı (Gökçe, 1979, s.207).

Sonuç

1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar Rusların bu bölgede ilerleyişinin durulmasında kilit bir rol üstlenen Faş Kalesi bu savaşta üstüne düşen görevi yerine getirmişti. Rusların ilk saldırısını başarıyla geri püskürten kale, 1809 yılında yapılan ikinci kuşatmada ne yazık ki Faş Kalesi savunmasına görevlendirilen Şerif Paşa ve Selim Paşa arasındaki kişisel sorunlar nedeniyle işgale uğradı. Rusların Faş Kalesi'ne 1807 yılındaki ilk saldırısının başarılı bir şekilde geri püskürtülmesi, Osmanlı Devleti'ne bu cephede 1809 yılında kalenin işgaline kadar iki yıl gibi önemli bir süre kazandırdı. Bu süre zarfında Avrupa'da siyasi dengeler değişmiş ve Napolyon yönetimindeki Fransa, Rusya'ya karşı harekete geçmişti. Bu durum Rusların Osmanlı Devleti'ne barış teklifi yapmalarını sağladı. Ruslar 1812 Bükreş Antlaşması ile bu savaşta işgal ettikleri başta Faş Kalesi olmak üzere Batı Karadeniz kıyılarındaki Osmanlı topraklarından çekildiler.

Bu savaşta görüldüğü üzere iyi tahkim edilmiş bir kale bazen bir cephenin bazen ise bir savaşın seyrinde önemli bir rol oynamaktadır. İnsanoğlunun binlerce yıl boyunca yaşam alanlarını korumak adına inşa ettiği kaleler zaman içerisinde değişen askeri ve teknik usullere paralel olarak değişim ve gelişim göstermişse de tarihin her döneminde önemlerini korumuşlardır.

Kaynakça

Arşiv kaynakları

- BOA, C.BH, 56/2658.
BOA, C.AS, 1062/46744.
BOA, C.AS, 1044/45854.
BOA, BŞM. CBH. D. No: 18492.
BOA, HAT, 1005/42139.

Kaynak eserler

- Cevdet Paşa, A. (1309). *Tarih-i Cevdet*, IX, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul.
Atâullah Efendi, Ş. M. (1867). *Tarih-i Şanizade I*, Süleyman Efendi Matbaası, İstanbul.

Tetkik eserler

- Agoston, G. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri gücü ve silah sanayisi (Barut, top ve tüfek)*, (çev. Tanju Akad), İstanbul, s. 122.
Aksan, V.H. (2010). *Kuşatılmış bir İmparatorluk Osmanlı harpleri (1700-1870)*, (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul, s.295.
Ataç, A. M. (1953). *Rusya tarihi (Türkler ve komşularıyla münasebetleri)*, Ankara, s. 120.
Aydın, M. (1986). "Faş kalesi", *Osmanlı Araştırmaları IV*, İstanbul, s.68.
Aydın, M. (2020). "Faş" *DİA (Bu madde TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 2020 yılında Ankara'da basılan (gözden geçirilmiş 2. basım) Ek-1. cildinde,)*, s. 444.
Bilge, M. S. (2005). *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul, 2005, s. 173.
Eren, M. (1975). *Türk-Rus ilişkileri*, Ankara, s.23.
Fidan, M. (2020). *Osmanlı-Rusya ticari münasebetleri (XIX. Yüzyıl)*, Ankara, s.32
Gökçe, C. (1979). *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya siyaseti*, İstanbul, s. 207.
İnalçık, H. (1999). "Osmanlı-Rus ilişkileri 1492-1700", *Türk-Rus ilişkilerinde 500 yıl*, (12-14 Aralık), Ankara, s. 25.
Kırzioğlu, F. (1988). *Osmanlılar'ın Kaskas-elleri'ni fethi (1451-1590)*, Ankara, s. 19.

- Kuzucu, S. (2013). “Rus Çarı I. Pavel dönemi Osmanlı-Rus siyasi ilişkileri ve Napolyon’a karşı ortak mücadele”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S:38, s. 79.
- Kuzucu, S. (2013). *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus savaşları*, İstanbul, s. 26.
- Kütükoğlu, B. (2003). “Lala Mustafa Paşa” *DİA*, c.27, s.74.
- Meram, A.K. (1969). *Türk-Rus ilişkileri tarihi*, İstanbul, s.158.
- Öztürk, Y. (2000). *Osmanlı Hâkimiyetinde Keefe (1475-1600)*, Ankara, s. 28; M. Bi (2011). *Kafkas Tarihi 2*, İstanbul, s. 607.
- Paşa, A. C. (1309). *Tarih-i Cevdet*, IX, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, s. 223.
- Rostovtzeff, M. (1920). *Iranians and Greeks in south Russia* Oxford, s.146-147.
- Saydam, A. (1993). *Kafkasya’da bağımsızlık mücadeleleri ve Türkiye*, Trabzon, s.14.
- Sumner, B.H. (1993). *Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev. Eşref Bengi Özbilen), İstanbul, s.12.
- Şirokorad, A. (2009). *Rusların gözünden 240 yıl karan kırına Osmanlı-Rus savaşları, (Kırım-Balkanlar 93 Harbi ve Sarıkamış)*, (çev. Ahsen Batur), İstanbul, 2009. s. 268.
- Tavkul, U. (2007). *Kafkasya gerçeği*, İstanbul, s.88.
- Topsakal, İ. (2016). “Tarihi süreçte Rusya-Türkiye ilişkileri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3(2), s.34.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı devleti teşkilatında Kapıkulu ocakları II*, Ankara, s.51.
- Yılmaz, Ö. & Furkan, S. (2021). “İmereti Kralı II. Solomon’un bağımsızlık mücadelesi ve Osmanlı sürgününe dair bazı yeni bilgi ve belgeler”, *Mavi Atlas*, 9(2), s.112.

İnternet Kaynakları

<https://islamansiklopedisi.org.tr/fas--gurcistan> (E.T. 24.10.22).

<https://www.alaturka.info/en/roman-road-project/4594-poti-once-a-greek-colony-in-today-s-georgia> (E.T. 24.10.22).

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Türk Basınına Göre 19 Ağustos 1966 Varto Depremine Yapılan Dış Yardımlar

According to the Turkish Press the Foreign Aids to the 19 August 1966 Varto Earthquake

Fadime TOSİK DİNÇ^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Adıyaman / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-8580-5910

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 29 Aralık 2022

Kabul tarihi: 22 Ocak 2023

Anahtar Kelimeler:

Deprem,

Varto,

Depremzede,

Uluslararası Kızılhaç Komitesi,

Dış yardım

ARTICLE INFO

Article History:

Received: December 29, 2022

Accepted: January 22, 2023

Keywords:

Earthquake,

Varto,

Earthquake Victims,

International Committee of the Red Cross,

Foreign aid

ÖZ

Kuzey Anadolu Fay Sistemi üzerinde bulunan Varto Havzası tarihsel dönemde birçok yıkıcı depreme maruz kalmıştır. 19 Ağustos 1966 tarihinde gerçekleşen ve 2.529 kişinin hayatını kaybetmesine sebep olan deprem en yıkıcısı olmuştur. Merkez üssü Muş'un Varto ilçesi olan deprem Muş'un Bulanık, Bingöl'ün Karlıova ve Erzurum'un Hınıs, Tekman ve Çat ilçeleri ile bağlı köylerinde büyük hasarlara neden olmuştur. Deprem haberinin alınmasından sonra dönemin Demirel Hükümeti tüm kurum ve kuruluşları harekete geçirerek, depremzedelerin acil ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik çalışmaları başlatmıştır. Kurum ve kuruluşların yurt içinde açtıkları kampanyalarla depremzedeler için aynı ve nakdi yardımlar toplandığı gibi, çok sayıda ülke ve onların yardım kuruluşları da depremzedeler için aynı ve nakdi yardımlarda bulunmuşlardır. Depremzedelerin acil ihtiyaçlarının giderilmesinde ülke içinde yapılan yardımlar kadar hiç kuşkusuz dış ülkelerden gelen yardımların da büyük katkısı ve faydası olmuştur. Bu çalışmada 19 Ağustos 1966 Varto depreminde Türkiye'ye gönderilen dış yardımlar konusu ele alınmış ve çalışma Türk basınının kamuoyu ile paylaştığı bilgiler ışığında hazırlanmıştır. Çalışma ile uluslararası birçok yardım kuruluşunun, şirketlerin ve şahısların felâket zamanlarında dayanışma ve yardımlaşma çabalarını nasıl ortaya koyduklarını tespit etmek ve dış yardımların miktarı, geldiği ülkeler ve geliş şeklini inceleyerek Türkiye'nin uluslararası arenadaki yeri ortaya konulmak istenmiştir.

ABSTRACT

The Varto Basin, located on the North Anatolian Fault System, has experienced many devastating earthquakes in the historical period. The earthquake, which took place in the Republic period on August 19, 1966, killed 2,529 people, became the most devastating one. The earthquake, the central base of Mus's Varto district, has caused great damage in Mus's Bulanık, Bingöl's Karlıova and Erzurum's Hınıs, Tekman and Cat districts and their villages. After the earthquake, the Demirel's Cabinet launched efforts to address the immediate needs of earthquake victims by mobilizing all institutions. As well as collecting aid in-kind and cash for earthquake victims through the campaigns launched by institutions and organizations in the country, many countries and their aid organizations also provided in-kind and cash aid for earthquake victim. The aid from foreign countries has undoubtedly contributed and benefited as much as the aid provided in the country to address the immediate needs of earthquakes. In this study, the issue of foreign aid sent to Turkey in the 19 August 1966 Varto earthquake was discussed and the study was prepared in the view of the information shared by the Turkish press. The study aims to reveal how many international charitable organizations, companies and individuals have demonstrated their efforts to support and assist in the times of disaster, to explore the amount of foreign aid, the countries of origin, the way it arrived and Turkey's place in the international arena.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: ftosikdinc@adiyaman.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

An earthquake with a magnitude of 6.9 according to the Kandilli Observatory occurred at 14:22 on August 19, 1966 in the Varto town of Mus province, which has been exposed to many earthquakes throughout history. Apart from Varto, the earthquake caused great damage in Bulanik, Karlioiva, and Hınıs, Tekman, and Cat towns and their villages. In the earthquake 2.529 people lost their lives, 1.400 people were injured, 20.007 houses got destroyed or severely damaged.

Upon this disaster happened in eastern Turkey, the Turkish government and the Turkish Red Crescent immediately started to send search and rescue units and various materials to the region. After the news on earthquake was heard by the world public, foreign aids started to come as well. Iran was the first country to send aid, and many countries followed it. The American authorities in Turkey immediately took action and sent six large transport planes with mobile hospitals, doctors, and nurses to the earthquake zone. The United Kingdom offered assistance to Turkey through its Ankara embassy and sent a civil defense unit to the earthquake area. On August 20, the Union of Red Cross Societies in Geneva directed all the national Red Cross organizations in Europe to help those affected by the earthquake. In the first stage, 4300 blankets and 100 tents were sent to the earthquake area from the Beirut warehouse of the Red Cross Union.

Then, in the coming days, the governments of Pakistan, UK, West Germany, France, Italy, Canada, Bulgaria, Israel, Yugoslavia, Abyssinia, Greece, Finland, Monaco, Nationalist Chinese Government, Albania, Belgium, Kuwait, Switzerland, Sweden, Netherlands, Denmark, Tunisia, America, Iran, Iraq, New Zealand, Zambia, the Soviet Union, Libya, Japan, India, Austria, the United Arab Republic, the Vatican, Saudi Arabia, Hungary, Egypt, South Korea, Vietnam, and Malaysia or their aid organizations provided various aids.

Apart from the states and national aid organizations, international companies, foundations and individuals also provided help. These aids were provided through the Turkish government, the International Union of the Red Cross, and the Turkish Red Crescent Society. Aids in cash and aids in-kind like tent, blanket, towel, camp bed, quilt, bed linen, medicine, vaccine, dressing, dry plasma, clothing, fabric, kitchenware, cleaning material, coffee, tea, sugar, milk powder, canned food, children's food, souvenirs for children, electric cables, asphalt, and liquid gas were provided. In addition, in order to spend the winter, the German Red Cross, Swedish Red Cross, Vatican, Finland, Yugoslavia, and England sent shelters and prefabricated houses to the earthquake victims whose houses were destroyed and damaged.

According to the report of the Earthquake Zone Assembly Research Commission, the amount of cash received from abroad until December 5, 1966 was 1.419.191,04 Turkish Liras and in-kind aids were shown as 21,179 tents, 60,711 blankets, 1,431 quilts, 132,740 pieces of clothing, 1,175,106 kilos of food, 9,846 kilos of cleaning materials.

In-kind aids sent from abroad arrived at İstanbul and Ankara airports. Aid materials arriving at Ankara and İstanbul airports were sent to Erzurum airport. Since various problems occurred in the delivery and distribution of the aids, soldiers assumed responsibility for the distribution of aids. Although the authorities declared that there had been no problem in the distribution of the aids and that enough tents and food had been distributed to the earthquake victims on time, complaints of the earthquake victims and irregularities had a wide coverage in the newspaper reports.

As a result, although earthquakes are natural phenomenon that are difficult to cope with and the negative effects on the earthquake victims continue for years, they are also events that bring nations closer and increase international solidarity, as can be seen in the example of the Varto earthquake. Despite the tension between Turkey and Greece over Cyprus, the Varto earthquake brought the two countries closer and Greece provided aids in-kind to the earthquake victims. When we look at the countries that provided aids, it can be easily said that Turkey as a NATO country had maintained good relations with western countries. In addition to the friendly relations between Turkey and Germany, it can be easily said that Turkish workers in Germany had had an important impact on the Federal Germany's significant amount of aid among western states. England offered help right after the earthquake and provided in-kind and cash assistance, especially search and rescue. Apart from England, Canada and New Zealand, which were included in the British Commonwealth, took their places among the countries that helped. Besides, Zambia was another country that helped. Its presence as a poor African country that left the British Commonwealth and gained its independence in 1964 is important in terms of showing Turkey's effective power in foreign policy. Among the helping states, the presence of South Korea can be regarded as the rise of a friendship that started with Turkey's sending troops to Korea in the Korean War.

Apart from Western states, Islamic countries also provided in-kind and cash aid to Turkey. In addition to good relations Turkey had with its neighbors, the friendly relations it had developed with Arab states since 1950s had a great impact on these aids. Undoubtedly Pakistan's aid occupies as a separate and important place among Islamic states. The people of Pakistan sent aid to the Anatolian people in the war of independence. After gaining their independence in 1947, they also continued to send aid to the Anatolian people whenever they were in trouble. In the Varto earthquake, the Pakistani state and its people showed an example of friendship and brotherhood by helping much more than their economic power.

Yugoslavia, a socialist regime under Tito's rule, Turks of Skopje in Macedonia, Bulgaria-an eastern bloc country, and the Union of the Soviet Socialist Republics also provided important assistance to the earthquake victims. Undoubtedly apart from the sensitivity of Turks and Muslims living in Russia, The US president Lyndon B. Johnson's opposing to Turkey's intervention in the island of Cyprus by writing a letter on June 5, 1964 played an important role on the development of Turkey's relations with Russia.

Giriş

İnsanlık tarihinin başlangıcından bu yana çok büyük can ve mal kayıplarına neden olan doğal felaketlerle karşı karşıya kalınmıştır. Bu doğal felaketlerin başında da ekonomik, psikolojik ve sosyal açıdan büyük yıkımlara yol açan depremler yer almaktadır (Akt. Unat, 2018, s. 366). Geçmişte jeolojik fay kırıkları üzerinde kurulmuş yerleşim yerlerinde çok sayıda can ve mal kaybına sebep olan depremlerin olduğu görülmektedir. Türkiye de dünyanın en hareketli deprem kuşaklarından biri olan Alpin kuşağı üzerinde bulunmaktadır. Alpin kuşağının Anadolu'daki en aktif bölge ise Pliosen devrinden beri mevcut olan Kuzey Anadolu Fay Sistemi (KAFS)'dir. Deprem aktivitesi yönünden ülkemizin en faal bölgelerinden biri olan Varto Havzası ise KAFS üzerinde ve I. derece deprem kuşağında yer almaktadır. KAFS, Anadolu'yu batı-doğu doğrultusunda boydan boya kesmektedir ki; batıda Sakarya Nehri (Geyve) ile doğuda Van Gölü (Bulanık) arasında kalan ve yeryüzünde kesintisiz olarak gözlenebilen uzunluğu, yaklaşık olarak 1.100 km; Ege Denizi ile İran sınırı arasında, uzantılarıyla birlikte yaklaşık 1.600 kilometredir (Ketin, 1976, s. 153; Mirze, 2013, s. 89).

KAFS üzerinde bulunan illerde tarihsel dönem içerisinde büyük depremler meydana gelmiş, Cumhuriyet Türkiye'sinde de büyük can kaybının olduğu 1939 Erzincan depremi başta olmak üzere 1942 Tokat-Erbaa, 1943 Samsun-Lâdik, 1944 Bolu-Gerede-Çerkeş depremleri ile ülke sarsılmıştır. Varto'da da tarihsel dönem içinde çeşitli büyüklükte depremler meydana gelmiştir (Büyüksaraç, Bektaş, 2017, s. 14-18). Cumhuriyet döneminde büyük hasarlara neden olan ilk deprem, 31 Mayıs 1946 tarihinde saat 05.15'te 17 saniye süren 5.9 büyüklüğünde¹ ve VIII şiddetinde² ki depremdir (Muşta zelzele, Cumhuriyet, 01.06.1946, s. 1, 3). Deprem Muş, Bitlis, Hakkâri, Van ve Erzurum'da da hissedilmiştir (Zengin, 2020, s. 794). Depremde toplam 839 kişi hayatını kaybetmiş, 343 kişi yaralanmış, 3.000 bina da hasar almıştır. Yalnız Varto'da 371 kişi hayatını kaybetmiş, 208 kişi yaralanmış ve 1.239 bina ise tamamen yıkılmıştır (Ergünay, 1967, s. 9; Taşman, 1946, s. 287).

Varto ve Hınıs'a bağlı köylerde 1950, 1956, 1957 ve 1959 yıllarında çeşitli hasarlar yapan depremler de olmuştur. Bu depremlerin şiddeti de V-VI olarak değerlendirilmiştir (Büyüksaraç, Bektaş, 2017, s. 23-24).

Varto depremi öncesi 7 Mart 1966 tarihinde Varto ve Hınıs'ta VIII şiddetinde ve 5.5 büyüklüğünde bir deprem meydana gelmiştir. Deprem saat 03.16'da olmuştur. Deprem sonucunda 15 kişi hayatını kaybetmiş, 30 kişi yaralanmış, 13.000 ev etkilenmiş, 4.000 ev tamamen yıkılmış ve 3.600 ev hasar görmüştür (Büyüksaraç, Bektaş, 2017, s. 23-24; Doğu Anadolu'da deprem, Cumhuriyet, 08.03.1966, s. 1, 7; Doğuda deprem, Akşam, 08.03.1966, s.1, 7). Deprem Muş'ta 66 köyde hasara yol açmıştır. Yıkılan veya hasara uğrayan ev sayısı 1.180'dir. Muş'ta can kaybı Varto'nun Tepe, Akkonak ve Kotan köylerinden yaşanmış ve 5 kişi hayatını kaybetmiştir. Ahırlar yıkılmış, büyük hayvan telefı yaşanmış, bu sebeple maddi

¹ **Deprem büyüklüğü**; deprem sırasında açığa çıkan enerjinin bir ölçüsü olarak tanımlanmaktadır. Enerjinin doğrudan doğruya ölçülmesi olanağı olmadığından, Amerika Birleşik Devletlerinden Prof. C. Richter tarafından 1930 yıllarında bulunan bir yöntemle depremlerin aletsel bir ölçüsü olan "Magnitüd" tanımlanmıştır. Bkz. Deprem büyüklüğü ve şiddeti aynı kavramlar mıdır?, Erişim tarihi: 12.07.2022, <https://www.afad.gov.tr/depremin-buyuklugu-ve-siddeti-ayni-kavramlar-midir>.

² **Deprem şiddeti**; herhangi bir derinlikte olan depremin, yeryüzünde hissedildiği bir noktadaki etkisinin ölçüsü olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir deyişle depremin şiddeti, onun yapılar, doğa ve insanlar üzerindeki etkilerinin bir ölçüsüdür. Bkz. Deprem büyüklüğü ve şiddeti aynı kavramlar mıdır?, Erişim tarihi: 12.07.2022, <https://www.afad.gov.tr/depremin-buyuklugu-ve-siddeti-ayni-kavramlar-midir>.

kayıp fazla olmuştur (Deprem neticesi tespit edildi, Şark Telgraf, 09.03.1966, s. 1; Zengin, 2020, s. 797). Depremın ardından İmar ve İskân Bakanı Haldun Menteşeoğlu, 8 Mart'ta Muş'a gelerek felaket bölgelerinde incelemelerde bulunmuştur. Haldun Menteşeoğlu çevresine toplanan halka, “*hükümet ızdırabınızı biliyor ve paylaşıyor, zararlarınız giderilecek, evleriniz en kısa zamanda yaptırılacak*” demiştir (Deprem neticesi tespit edildi, Şark Telgraf, 09.03.1966, s. 1). Felâketin en fazla vurduğu Tepe köyünde kurulan çadır sayısı 50 idi. Oysaki Tepe köyünde istisnasız bütün ev ve ahırlar yıkılmıştı. Menteşeoğlu, Tepe köyünden sonra Varto'ya geçerek orada incelemelerde bulunmuştur. Halk “*ekmek su istemiyoruz, çadır istiyoruz*” diye Bakan'ı karşılamışlardır (Deprem neticesi tespit edildi, Şark Telgraf, 09.03.1966, s. 1). Vartoluların çadır talepleri karşısında Menteşeoğlu, Ankara'yı arayarak acilen 1.500 çadırın gönderilmesini istemiştir (Deprem neticesi tespit edildi, Şark Telgraf, 09.03.1966, s. 1). 7 Mart depremi sonrasında Varto ve çevresinde 2 Mayıs, 3 Mayıs, 14 Haziran 1966 tarihlerinde 4.7, 4.8, 4.7 büyüklüğünde artçı depremler de yaşanmıştır (Büyüksaraç, Bektaş, 2017, s. 23). 12 Temmuz 1966 saat 02.10'da depremin bir diğer habercisi sayılan 4.6 büyüklüğünde ve 15 saniye süren bir deprem daha yaşanmıştır. Merkez üssü Varto'nun Bağışçı köyü olan depremde, 12 kişi hayatını kaybetmiş, 20 kişi de yaralanmıştır. 7 Mart ve 12 Temmuz 1966 depremlerinin yaralarını sarmak, halkın ızdıraplarını gidermek amacıyla çalışmalar başlamış, her iki depremde büyük hasar gören Tepe ve Bağışçı köylerinin iç iskâna tabi tutularak Muş'ta konut yapılması, ayrıca zarar gören diğer beş köy için de Varto'da evler yapılması kararlaştırılmıştır (Kocadağ, 1967, s. 36; Varto'da yeniden şiddetli bir deprem oldu, Şark Telgraf, 12.07.1966, s. 1; Zengin, 2020, s. 801). Dikkat edilirse ana şoktan önce bir dizi depremler meydana geldiği görülmüştür.

19 Ağustos 1966 Varto Depremi

19 Ağustos 1966 tarihli Varto depremi saat 14.22'de 39,2° K ve 41,7° D koordinatlarında, Varto'nun 18 km doğu-kuzeybatısında ve yerin 26 km derinliğinde meydana gelmiştir. Deprem süresinin yaklaşık 20 saniye olduğu rapor edilmiştir. Depremın büyüklüğünü, Kaliforniya Berkeley Üniversitesi Sismoloji Laboratuvarı 6.7-6.9, Pasadena'daki California Institute of Technology Sismoloji Laboratuvarı 7-7.25, Kandilli Rasathanesi ise 6,9 olarak vermiştir (Büyüksaraç, Bektaş, 2017, s. 1). Depremın ana şok ve art sarsıntıları 21.700 kişi ve 34.000 yapıyı etkilemiş, 100.000'in üzerinde kişi evsiz kalmıştır. Depremde toplam³ 2.529 kişi hayatını kaybetmiş, 1.500 kişi yaralanmıştır⁴. Erzurum'un Hınıs, Tekman ve Çat ilçelerinde 135 kişi hayatını kaybetmiş, 221 kişi yaralanmıştır. Bingöl'ün Karlıova ilçesinde ise 31 kişi hayatını kaybetmiş, 49 kişi yaralanmıştır. Varto dışında Muş'un Bulanık ilçesinde 97 kişi hayatını kaybetmiş, 38 kişi de yaralanmıştır. Varto'da ise 2.266 kişi hayatını kaybetmiş, 1.192 kişi yaralanmıştır (Büyüksaraç, Bektaş, 2017, s. 3).

Depremde Varto'da büyük can kaybı ve maddi hasar oluşmasının sebeplerinin başında, bölgenin I. derecede deprem kuşağında yer alması ile Varto ve çevresindeki köylerde geleneksel kerpiç konut inşası gelmekteydi. Çünkü depremde hemen hemen bütün kerpiç tipi

³ Kaynaklarda depremdeki can kayıpları ile ilgili farklı rakamlar verilmiştir. Deprem Bölgesi Meclis Araştırma Komisyonu Raporu (DBMAKR)na göre Muş dâhilinde 2.101 can kaybı, 1.246 yaralı; diğer şehirlerin ilçe ve köylerindeki can kayıplarıyla birlikte toplamda 2.517 kişi hayatını kaybetmiş, 1.420 kişi de yaralanmıştır (DBMAKR, 1967, s. 8, 27); Kandilli Rasathanesi ve DAE Bölgesel Deprem-Tsunami İzleme ve Değerlendirme Merkezi'nin büyük depremler ile ilgili web sitesinde can kaybı 2.396 olarak verilmiştir (Büyük depremler, Erişim tarihi: 14.01.2023, <http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/buyuk-depremler/>).

⁴ 17 Eylül 2013 Tüten-Muş depremi hakkında bilgi notu, Erişim tarihi: 14.01.2023, http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/onemli-depremler/17_Eylul_2013_MUS.pdf, s. 2.

evlerin yıkıldığı, ondünlü saç çatılı ve bazalt blok yapıların ise kısmen yıkıldığı görülmüştür. Betonarme olmasına rağmen 1965'te yapımı tamamlanan Yatılı Bölge Okulu kompleksi ile Ziraat Bankası da müteahhit hatasından dolayı yıkılmıştır (Büyüksaraç, Bektaş, 2017, s. 1-2; Ergünay, 1967, s. 11-12). Varto'da can kaybının fazla olmasının bir başka sebebi de depremin gündüz vakti meydana gelmesidir. 7 Mart ve 11 Temmuz 1966 depremleri sonrası halk geceleri evlerinde uyumamakta, gündüzleri ise evlerinde vakit geçirmektedirler. Bu da can kaybını yükseltmiştir (Zengin, 2020, s. 808).

Deprem, can kayıplarının yaşandığı Muş, Erzurum, Bingöl dışında Kars, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elâzığ, Sivas, Samsun ve Ordu illerinde de hissedilmiş, Elâzığ ve Bitlis'te bazı evler yıkılmış, bazıları da hasara uğramıştır (Doğuda deprem, Ulus, 20.08.1966, s. 1). Deprem sonrası Muş-Varto yolu üzerinde Tepe köy mevkiinde bir dağ kayarak yola düşmüştür (Doğu Anadolu halâ sallanıyor, Vatan, 21.08.1966, s. 1). Yolu kapanması yardım ekiplerinin deprem bölgesine girmelerini geciktirmiş, 7. Kolordu ile 10. Tümen istihkâm birliklerinin yıkılan yolu açmaları ile birlikte Varto'ya ulaşım sağlanmıştır. Muş Valisi Mustafa Uygur ile Muş Belediye Başkanı ve yardım ekipleri yolun açılmasıyla ancak enkaz yığını ve büyük bir mezarlık haline gelen Varto'ya gelebilmişlerdir. Vali Uygur, saat 21.30'da "*Varto ve köylerinde şu ana kadar 260 can kaybı ve 600'den fazla yaralının tespit edildiğini, kurtarma işleminin üçte birinin dahi yerine getirilemediğini*" ifade etmiştir (Doğuda deprem, Ulus, 20.08.1966, s. 1). Vali Uygur, "*Muş'taki Piyade Alayı ve bağlı birliklerinin deprem bölgesine gönderildiğini, ancak bunun yeterli olamaması sebebiyle civar garnizonlardan da yardım istendiğini*" beyan etmiştir (Doğuda deprem, Ulus, 20.08.1966, s. 1). İlk etapta Erzurum, Elazığ ve Siirt'ten 4 ekip Varto'ya gelmiştir. Oluşturulan 17 ekip Varto ilçesinin hasar gören köylerini tarayarak hasar ve can kaybını tespitle işe başlamışlar fakat bazı köylerle aynı gün irtibat dahi sağlanamamıştır. Vali Uygur, "*Muş Devlet Hastanesi'nin yaralılarla dolu olduğunu, Muş Yatılı Bölge Okulu'nun da hastane haline getirildiğini ve civar illerden doktor ve sağlık personeli yardımı istendiğini*" açıklamıştır (Doğuda deprem, Ulus, 20.08.1966, s. 1).

Sarsıntı bölgelerindeki hasar tespiti ve gerekli yardım organizasyonu amacıyla Türkiye Kızılay Derneği'nden bir ekip acilen deprem bölgelerine gönderilmiştir. Türk Kızılayı, bölgedeki vatandaşlara acele ulaştırmak kaydıyla bölge depolarından 1.300 battaniye, 1.300 çadır, 100 çuval bulgur, 250 çuval bulgur ezmesi, 270 çuval un, 100 teneke yağı acil yardım olarak göndermiştir (Doğuda deprem, Ulus, 20.08.1966, s. 1, 7). Muş Belediyesi ekipleri ve halkın gayretiyle iki araba ekmek deprem günü depremedelere ulaştırılmış, diğer yardımlar bunu seri halinde takip etmiştir. Ayrıca binlerce Muşlu da kurtarma ve yardım faaliyetlerine katılmıştır (Varto haritadan silindi, Şark Telgraf, 22.08.1966, s. 1).

Sağlık Bakanı Dr. Edip Somuncuoğlu ile İmar ve İskân Bakanı Haldun Mentешеoğlu deprem sonrasında karayoluyla önce depremin vurduğu Bingöl'e gelmişlerdir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 16.11.1966, s. 116). Bakanlar, bir Topçu keşif uçağı ile deprem bölgesini gezmişlerdir (Bakanlar Bingöl'de, Akşam 21.08.1966, s. 1). Bakanlar buradan Muş'a geçmişler, 20 Ağustos günü Muş'ta kolordu ve tümen komutanlarıyla beraber Muş Valisi'nin de katıldığı bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda öncelikle acil önlemler konusu tartışılmış ve acil önlemler; iaşe, iskân, sağlık ve emniyet önlemleri olmak üzere dört başlıkta değerlendirilmiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 16.11.1966, s. 116-117).

Başbakan Süleyman Demirel, 20 Ağustos'ta İzmir'e yapacağı seyahati, deprem dolayısıyla iptal ederek deprem bölgesi ile sürekli telefon irtibatı içinde olmuştur. Demirel, 20 Ağustos sabah saatlerinde de deprem bölgesine hareket etmiştir (Demirel deprem bölgesine gidiyor, Akşam, 20.08.1966, s. 1). Başbakan Demirel beraberinde İçişleri Bakanı Dr. Faruk Sükan, Çalışma Bakanı Ali Naili Erdem, bazı senatör ve milletvekilleri ile Jandarma Genel Komutan yardımcısı, Başbakanlık Özel Kalem Müdürü, basın mensupları ve kalabalık bir

doktor ekibi ile askeri uçakla Erzurum'a gelmiştir (Başbakan Demirel Erzurum'a gitti, Vatan, 20.08.1966, s. 1). Demirel, öğleden sonra Hınıs ilçesinde bir konuşma yapmış, burada can ve mal kaybindan dolayı duyduğu üzüntüyü belirtmiştir. Demirel, daha sonra Muş'a giderek deprem alanlarını gezmiş, gerekli direktifleri vermiş ve yaraların sarılacağını söylemiştir (Demirel Hınıs'ta konuşurken deprem oldu, Akşam, 20.08.1966, s. 1). İçişleri Bakanı Dr. Sükan da Varto'ya bağlı dağ köyleriyle en kısa zamanda irtibatın sağlanacağını ve deprem bölgesinde arama-kurtarma yönünden hiçbir aksamanın olmadığını belirtmiştir (Doktor Sükan "irtibat sağlanacak" dedi, Vatan, 21.08.1966, s. 1).

Geceyi Muş'ta geçiren Başbakan Demirel, Karlıova ilçesine hareketinden önce gazetecilerle yaptığı görüşmede alınan önlemlerle bundan sonra yapılacak çalışmalarını anlatmıştır. Alınması lazım gelen önlemleri acele ve uzun vadede olmak üzere iki bölümde toplayan Başbakan Demirel, acil önlemlerin deprem olduktan itibaren derhal alındığını belirterek; *"Bu önlemler halkın aç kalmaması, yaralıların tedavi edilmesidir. Bu önlemlerin hepsi zamanında ve gerektiği şekilde alınmıştır. Çok sayıda doktor, seyyar hastane, ilaç ve diğer lüzumlu şeyler deprem bölgesine, yani Muş'a gönderilmiştir. Bu önlemlere devam edilecektir."* demiştir. (Demirel açıkladı "yıkılan şeyler yeniden kurulacak", Vatan 21.08.1966 s. 1). Başbakan Demirel, iskân çalışmaları konusuna da temasla şunları söylemiştir: *"İskân çalışmalarının ikinci merhalesi şehir ve kasabaların yeniden kuruluşudur. Halkın şimdilik çadırlarda iskânı için her türlü önlem alınmıştır. İmar ve İskân Bakanlığı uzmanları bölgede incelemelerde bulunmaktadır. Çalışmalar sonunda yapılması gereken konutların icabı düşünülecektir."* (Demirel açıkladı "yıkılan şeyler yeniden kurulacak", Vatan 21.08.1966 s. 5). Daha sonra depremin başlamasından bu yana idari makamlarla, silahlı kuvvetlerimizin gösterdikleri gayretin memnunluk verici olduğunu belirtmiştir. Bir gazetecinin *"öteden beri zelzele bölgesi olarak bilinen Varto'nun başka bir yere nakli konusunun düşünülüp düşünülmendiği"* (Demirel açıkladı "yıkılan şeyler yeniden kurulacak", Vatan 21.08.1966 s. 5) şeklindeki sorusu üzerine Demirel, şimdiden bir şey söyleyemeyeceğini, ilgililerin incelemelerine devam ettiklerini bildirmiştir. Bu arada deprem bölgesindeki maddi hasarın tespiti için çalışmalara devam edildiğini de belirten Demirel, hasar konusunda da şimdiden bir şey söyleyemeyeceğini ifade etmiştir (Demirel açıkladı "yıkılan şeyler yeniden kurulacak", Vatan 21.08.1966 s. 1, 5).

Varto'da 20 Ağustos'ta enkazlar kaldırıldıkça can kaybı sayısı devamlı surette artmıştır. Özellikle köylerden çelişkili haberler gelmeye başlamış, bu sebeple depremin ikinci gününde de can kaybını kesin bir şekilde tespit etmek mümkün olamamıştır. Bu arada bölgede şiddetli artçı sarsıntılar da devam etmiştir (Deprem bölgesinde gittikçe kötü haberler geliyor, Ulus, 21.08.1966, s. 1). İlerleyen günlerde arama kurtarma çalışmalarına devam edilirken can kaybının her dakika yükseldiği görülmüştür. Varto'da 22 Ağustos'ta can kaybı 2.137'den 2.146'ya yükselmiştir. İlçeye bağlı 28 köyü ile de henüz bağlantı kurulamamıştır. Türkiye Kızılay Derneği tarafından depremden zarar gören bölgelere yapılan yardımların dağıtımı sırasında karışıklıklar yaşanmış, bunun için yeni önlemler alınmıştır (Ölü sayısı 3000 in üstüne çıktı, Ulus, 23.08.1966, s. 1, 7). Türk Kızılayı tarafından depremden zarar gören bölgelere yapılan yardımların dağıtımı sırasında yaşanan kargaşanın önü alınamadığı için yardım dağıtım işi askerler tarafından yapılmaya başlanmıştır (Gıda yardımını ordu dağıtıyor, Ulus, 24.08.1966, s. 1).

Deprem bölgesinde yaptığı incelemelerden sonra Ankara'ya dönen Başbakan Demirel, 22 Ağustos günü saat 22.00'de Bakanlar Kurulunu olağanüstü toplamıştır. Toplantıya deprem bölgesinde bulunan Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Edip Somuncuoğlu ile İmar ve İskân Bakanı Haldun Mentешеoğlu dışında bütün bakanlar katılmışlardır (Bakanlar Kurulu dün geceki toplantısı, Vatan 22.08.1966, s. 1). Toplantıda deprem felaketi görüşülmüş ve alınacak önlemler

tartışılmıştır. Başbakan Demirel, 24 Ağustos'ta ise, İTÜ ve ODTÜ akademisyenlerini, Teknik Odaların temsilcilerini, tanınmış serbest mühendis ve mimarları, bütün bakanlıkların müsteşarlarını, deprem işleriyle ilgili olan genel müdürlerden oluşan büyük bir teknokrat grubunu toplamış ve neler yapılması konusunda görüşlerini almıştır. 28 Ağustos'ta da İmar ve İskân Bakanının başkanlığında Mimarlar Odası'nın temsilcilerinin katıldığı ikinci bir toplantı yapılmış, burada da deprem bölgesinde geçici iskân için yapılacak barakaların özelliklerine dair ilke kararları tespit edilmiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 16.11.1966, s. 118).

İmar ve İskân Bakanlığı, yapılan toplantılar ve alınan kararlardan sonra evi yıkılan ve hasar gören depremzedelere yönelik olarak, bu kışı geçirmek için üç soruluk bir anket düzenlemiştir. Bu sorular; “*isteyenlere baraka yapımı, arzu edenlere diledikleri yerlere gitmek için para yardımıyla bulunulması ve isteyen hükümetçe uygun görülen bölgelerde geçici olarak yerleştirilmesi*”dir. Anket sonuçları 31 Ağustos günü açıklanmıştır (Felaketzedelerin çoğu kışı başka yerde geçirmek istedi, Ulus, 04.09.1966, s. 1, 7; Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 16.11.1966, s. 119).

23 Ağustos'ta Muş Valisi, bir açıklama yaparak “*Muş ili sınırları içerisinde 8.036 evin tamamen yıkıldığını, Varto ve Muş merkezine bağlı 138 köyden 100'ünün yerle bir olduğunu, Varto ilçe merkezinde ve 91 köyünde 2.236 kişinin hayatını kaybettiğini*” belirtmiştir (Gıda yardımını ordu dağıtıyor, Ulus, 24.08.1966, s. 1) Vali konuşmasında; “*Varto'da ve deprem felaketine uğrayan bütün köylerde yeterli miktarda çadır dağıtıldığı ve kimsenin açıkta kalmadığını*” da söylenmiştir (Gıda yardımını ordu dağıtıyor, Ulus, 24.08.1966, s. 1). Buna rağmen bölgeye giden gazeteciler Varto'da gece açıkta yatan insanların olduğunu fotoğraflamışlardır ve bu fotoğraflar gazete sayfalarında da yer almıştır (Gıda yardımını ordu dağıtıyor, Ulus, 24.08.1966, s. 1; Ne Oluyor?, Yeni Uyanış, 29.08.1966, s. 1). Vali Uygur, depremden bir hafta sonra da “*Varto'da hayat normale avdet etmiştir*” şeklinde bir beyanat vermiştir (Dikmen, 1967, s. 3). Vali'nin bu beyanati sonrasında Vartolular arasında protesto sesleri yükselmeye başlamış, Vali Uygur ve İçişleri Bakanlığı Müsteşarı Fethi Tansuk, gerçeklere aykırı beyanatta bulunarak hem hükümeti yanlış karar almağa sevk etmekle, hem de kamuoyunu yanıltmakla suçlanarak istifaya davet edilmiştir (Vali istifaya davet olunuyor!, Yeni Uyanış, 05.09.1966, s. 1).

Varto'nun yaralarını saracak yardımların yetersiz kalması üzerine bir araya gelen Vartolular “*Varto Deprem Yardımlaşma Komitesi*”ni kurmuşlardır. On iki kişilik komite; belediye başkanı, siyasi parti temsilcileri, Varto'yu Kalkındırma ve Kültür Derneği yöneticilerinden oluşturulmuştur. 25 Ağustos'ta ilk toplantısını yapan komite, Varto'nun acil ihtiyaçlarını ve bir an önce alınması gereken önlemleri belirlemiştir. Hükûmete gönderilmek üzere hazırlanan raporda acele olarak sağlanması istenen yardımlar ise şöyle ifade edilmiştir:

1. Kışın erken bastırması nedeniyle deprem felaketine uğrayanlara bir an önce depreme karşı dayanıklı konut yaptırılmalıdır.

2. Deprem sırasında yıkılan değirmenler bir an önce onarılmalı, onarılamayacak halde olanların yerine yenilerinin yapılması için bir an önce harekete geçilmelidir.

3. Bölgede yaşayan halkın bir kısmı geçimini hayvancılıktan sağlamaktadır. Ancak deprem ağılları tamamen yıkmıştır. Bu arada kış için ayrılan yemler de tamamen harap olmuştur. Bir an önce ağıllar onarılmalı ve hayvanların kışlık beslenme ihtiyaçlarını karşılamak üzere ilgililer tarafından yem verilmelidir.

4. Kimsesiz kalan çocuklar devlet tarafından okutulmalıdır.

5. Varto'dan göçmek isteyenlere hükümet tarafından gerekli para yardımı yapılmalı ve yer gösterilmelidir.

6. Deprem Varto ile Muş ve diğer ilçeler arasındaki yolların bir kısmını harap etmiş bulunmaktadır. Bozulan yollar bir an önce onarılmalıdır.

7. Yıkılan postane binası bir an önce yeniden yaptırılmalıdır. Deprem felaketine uğrayan yurttaşlarımızdan çoğu yoksuldur. Haberleşme imkânlarından gereği gibi yararlanmaları için deprem felaketine uğrayan ve parası olmayan vatandaşlarımızdan posta ücreti alınmamalıdır.

8. Deprem Varto'da yaşayan insanların büyük kısmının yakınlarının çoğunu kaybetmesine sebep olmuştur. Bazıları ise deprem dolayısıyla işlerini tamamen kaybetmişlerdir. Bu gibi vatandaşlarımız yurt dışında çalışmak istedikleri takdirde bunlara öncelik tanınmalıdır (Deprem bölgesinde alınacak acil bütün tedbirler tespit edildi, Ulus, 26.08.1966, s. 1, 7).

Varto Deprem Yardımlaşma Komitesi hazırladıkları raporu 25 Ağustos'ta Varto'yu ziyaret eden Cumhuriyet Senatosu Başkanvekillerinden Sırrı Atalay ile Millet Meclisi Başkanvekillerinden Nurettin Ok'un başkanlığındaki Parlâmento Heyetine sunmuştur. Sırrı Atalay yaptığı konuşmada "*depremden dolayı üzgün olduğunu belirterek raporu Erzurum ve Muş valiliklerine ve hükûmete vereceğini*" ifade etmiştir (Deprem bölgesinde alınacak acil bütün tedbirler tespit edildi, Ulus, 26.08.1966, s. 7). Parlamento heyetinin incelemelerinde de "*yardımların yetersizliği ve dağıtımdaki sıkıntılar*" hem gözlemlenmiş hem de ifade edilmiştir (Varto'ya giden yardım yetersiz, Ulus, 29.08.1966, s. 1, 7).

Varto Deprem Yardımlaşma Komitesi üyeleri daha sonra Ankara'ya giderek Başbakan Demirel ile görüşmüşler, hazırladıkları raporu kendisine sunarak taleplerini sözlü olarak da ifade etmişlerdir (Yuca, 2022, s. 373). Demirel ise yerine getirilmesi istenen bazı istekler için Meclisin açılmasını beklemek gerektiğini söylemiştir.

Komite, 7 Eylül'de bir basın toplantısı düzenleyerek "*hükûmetin çeşitli vaatlerde bulunduğunu*" ifade etmişlerdir. Gazetecilerin hükûmetin bu vaatleri yerine getirmemesi halinde ne olacağına dair sorusuna ise şöyle cevap verilmiştir: "*Kışın gelmesine şurada 15-20 gün kaldı. Vaatlerin bu süre zarfında gerçekleşmesi gerek. Komitemizin iki şubesi Ankara ve İstanbul'da durumu izleyecektir. Şayet vaatler gerçekleşmezse tutumumuz buna göre değişecektir. Kısacası hükûmetin icraatını dikkatle takip edeceğiz.*" (Vartolulara beklmeleri tavsiye edildi, Ulus, 08.09.1966, s. 1).

Basın toplantısında, "*Vartolulardan askerlik sırası gelenlerin askere celplerine bir yıl erteleme tanındığı, 7 Mart depremi nedeniyle dış ülkelere gitmek için başvuran 1.700 Vartolunun gönderilmesi konusunda faaliyete geçildiği ve Ankara Valisi'nden 200 aileyi barındırarak, imkân ölçüsünde öğrencileri okutturacağı vaadinin alındığı*" ifade edilmiştir (Vartolulara beklmeleri tavsiye edildi, Ulus, 08.09.1966, s. 7).

Hükûmet, depremin yaralarını sarmak, depremden kurtulanların acılarını bir nebze olsun dindirebilmek amacıyla gerekli önlemleri almaya yönelik çalışmalar yaparken özellikle deprem bölgesi milletvekillerinden Adalet Partisi Erzurum Milletvekili Turhan Bilgin, Millet Meclisini olağanüstü toplantıya çağırmıştır (Meclis olağanüstü toplantıya çağrıldı, Akşam, 22.08.1966, s. 1). Ancak Meclisin açılmasına hükûmetçe gerek duyulmamış ve Meclis çalışmalarına ancak Kasım ayında başlamıştır. Hükûmetin, Meclisi erken açarak depremden sorunlarıyla ilgilenmemesi, ana muhalefet partisi Cumhuriyet Halk Partisi'nin bile deprem faciası karşısında susmayı tercih etmesi ve Meclisin toplanması noktasında girişimde bulunmaması halk arasında büyük rahatsızlık doğurduğu gibi Cumhurbaşkanı'nın da depremden yaklaşık iki ay sonra bölgeye gitmesi hayal kırıklığı yaşatmıştır (Dikmen, 1967, s. 3, 10).

Meclisin normal açılışla Kasım'da iş başı yapmasıyla deprem sorunları ancak gündeme gelebilmiştir. Deprem gündemli görüşmelerde hükûmetin gerekli önlemleri almadığı dile getirilmiş, oturumlar tartışmalı geçmiştir. Türkiye İşçi Partisi Urfa Milletvekili Behice Boran ve Diyarbakır Milletvekili Tarık Ziya Ekinci tarafından “19 Ağustos 1966 günü ve onu takip eden günlerde Doğu illerinde vukua gelen deprem felaketi münasebetiyle deprem öncesi davranışlar ve depremden sonraki plansız programsız ve yetersiz icraat” iddiasıyla hükûmet hakkında gensoru açılmasına dair bir önerge verilmiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 14.11.1966, s. 61-62). Yeni Türkiye Partisi Erzurum Milletvekili Nihat Diler tarafından da “Deprem bölgesinde yaşayan 100.000 kişinin hayatlarının korunması ve miktarı milyar liraya yakın canlı hayvanların telef olmasının önlenmesi ile depremedelerin normal hayata intibaklarının sağlanması” hususlarında hükümetçe alınan önlemleri yerinde inceleyip bilgi edinilmek üzere bir Meclis araştırması yapılmasına dair önerge verilmiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 14.11.1966, s. 61). Cumhuriyet Halk Partisi'nden Erzurum Milletvekili Gıyasettin Karaca, Muş Milletvekili Nermin Neftçi ve Bingöl Milletvekili Cemal Yavuz tarafından ise “Deprem bölgesinde yapılan iş ve hizmetler ile bu bölgedeki genel durum hakkında bilgi edinilmek” üzere Meclis araştırması yapılmasına dair önerge verilmiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 14.11.1966, s. 64). Mecliste araştırma önergeleri üzerinde 16 Kasım'da görüşmelere başlanmıştır (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 16.11.1966, s. 86). Görüşmeler 18 Kasım'da da devam edilmiş ve Meclis araştırma önergeleri birleştirilerek kabul edilmiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 18.11.1966, s. 124-150). Gensoru ise Meclis araştırması yapılmasına karar verildiğinden dolayı geri çekilmiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 18.11.1966, s. 156).

Meclisin 25 Kasım 1966 tarihli birleşiminde on yedi kişilik bir Meclis Araştırma Komisyonu kurulmuştur. Komisyonunda Adalet Partisi'nden dokuz, Cumhuriyet Halk Partisi'nden beş, Millet Partisi'nden bir, Türkiye İşçi Partisi'nden bir ve Yeni Türkiye Partisi'nden de bir üye yer almıştır (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 25.11.1966, s. 234).

Deprem Bölgesi Meclis Araştırma Komisyonu, yaptığı ilk toplantısında “önergelerin incelenmesinde müşterek ve ayrı olan tarafları tespit ederek araştırma konusu ile ortaya atılan iddiaların araştırılmasını” kararlaştırmıştır (DBMAKR, 1967, s. 2-3). Komisyonun çalışmalarını tamamlayabilmesi için çalışma süresi Mecliste üç defa uzatılmıştır. Komisyon, çalışmalarını tamamlayarak 25 Nisan 1967'de raporunu Meclise sunmuştur. Rapor Mecliste 3 Mayıs'ta okunmaya başlanmış ve okunmasına 4 Mayıs'ta da devam edilmiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 03.05.1967, s. 476). Deprem bölgesinde inceleme yapan komisyonun deprem bölgelerini yeterince dolaşmaması, halkı yeterince dinlememesi, halktan gelen şikâyet dilekçelerini kabul etmemesi, sekiz muhalefet milletvekilinin komisyon raporuna muhalefet şerhi koymasına neden olmuştur. (Millet Meclisi Tahkikat Komisyonu dilekçe kabul etmiyor, Yeni Uyanış, 13.12.1966, s. 1-2; Türelî, 13.12.1966, s. 1; Türelî, 14.12.1966, s. 1).

Deprem bölgesine yapılan yardımlar konusu üzerinde en fazla tartışılan konu olduğu için komisyon raporunda yer almıştır. Komisyon raporuna göre “nakdî yardım miktarı toplamda 88.470.270 TL” olmuştur (DBMAKR, 1967, s. 5). Bu miktarın 36.434.347,78 TL'si iç yardım, 1.419.191,04 TL'si dış yardım, 56.000.000 TL'si bütçeden yardım, 9.470.270 TL'si afetler fonundan yardım ve 23.000.000 TL'si deprem bölgeleri İmar ve İskân İcra Heyeti Başkanlığı'nın 21037 No'lu hesabından nakil olarak gerçekleştirilmiştir (DBMAKR, 1967, s. 5).

Deprem bölgelerine dağıtılan yardım miktarları da yine tartışma konularından biridir. Depremzedeler, basın ve muhalefet partisi milletvekilleri yardımların yetersizliği üzerinde durmuşlardır. Deprem Bölgesi Meclis Araştırma Komisyonu raporunda depremin en çok etkilediği üç ile yapılan nakdî ve aynî yardımlar verilmiştir (DBMAKR, 1967, s. 6-9). Bingöl,

Muş ve Erzurum'a yapılan yardımlar Tablo 1, Tablo 2 ve Tablo 3'te belirtildiği şekilde olmuştur.

Tablo 1: Bingöl'e yapılan aynı yardımlar

Aynı Yardım											
Çadır (Adet)	Kutup tipi çadır (Adet)	Battaniye (Adet)	Yatak (Adet)	Yastık (Adet)		Yorgan (Adet)		Kilim (Adet)	Ekmek (Adet)	Un	
										(Kg)	(Çuval)
2.063	393	10.350	30	26		12		1.784	23.104	32.195	50
Bulgur (Kg)	Pirinç (Çuval)	Buğday (ton)	Yağ (Kg)	Toz şeker		Kesme şeker		Gaz (teneke)	Hayvan basına (azami 500 lira) (TL)		
				(Ton)	(Çuval)	(Kg)	(Kutu)				
1.400	104	1.120	1.294	55	26	450	55	1.020	20		

Tablo 1'den de anlaşılacağı gibi Bingöl'e nakdî yardım yapılmamıştır. Bunun sebebi de Bingöl'de anket yapılmaması, bu sebeple de depremzedelerin para yardımı alıp kışı başka bir yerde geçirmesi ile ilgili bir talebin olmamasıdır. Depremzedelere aynı yardım tabloda da belirtildiği gibi çadır, battaniye, kilim, aydınlanma ve yiyecek olmak üzere temel ihtiyaç maddeleri şeklinde yapılmıştır.

Tablo 2: Muş'a yapılan nakdî ve aynı yardımlar

Nakdî yardım							
Toplam nakdi yardım	1. Taksit (aile sayısı)	2. Taksit (aile sayısı)	Ahır yardımı (aile sayısı)				
15.783.900	6.674	5.381	2.505				
Aynı Yardım							
Çadır (Adet)	Battaniye (Adet)	Ekmek (Adet)	Buğday (Kg)	Un (Kg)	Bulgur (Kg)	Pirinç (Kg)	Yağ (Kg)
12.645	18.476	106.198	3.450.000	311.430	30.988	17.961	9.461
Şeker (Kg)	Gaz (litre)	Kumaş (m)	Giyecek-(palto, ayakkabı, çorap) (Adet)	Çeşitli yiyecek ve ihtiyaç maddesi			
190.060	38.325	9.804	16.441	63.705			

Tablo 2'den de anlaşılacağı gibi Muş'ta para yardımı olarak kışı başka bir yerde geçirmek isteyen ailelere birinci taksitlerin tamamı, ikinci taksitlerin ise önemli bir kısmı ödenmiştir. Depremin yıktığı Varto (Muş)'da depremzedelere yapılan aynı yardımlar; çadır, battaniye, aydınlanma, yiyecek ve giyecek olmak üzere temel ihtiyaç maddeleri şeklinde yapılmıştır.

Tablo 3: Erzurum'a yapılan nakdî ve aynı yardımlar

Nakdî yardım							
Aile sayısı	Ahır yardımı (TL)	Aile sayısı	Yardım miktarı (TL)	Aile sayısı	Yardım miktarı (TL)	Devam eden dağıtım miktarı (TL)	Toplam miktar (TL)
2.184	500	4.150	2.500	598	2.000	900.000	11.988.000
Aynı yardım							
Çadır (Adet)	Battaniye (Adet)	Un ve buğday (Kg)	Ev mutfak malzemesi (Parça)	Giyecek malzemesi (Parça)	Çeşitli gıda maddeleri (Parça)		

4.266	22.355	57.455	32.229	12.475	38.386	
Arıca Gıda ve Tarım Örgütü (FAO)'nden gelen yardımlardan aynı yardım						
Buğday (Kg)	Bitkisel yağ (Kg)	Süt tozu (Kg)	Şeker (Kg)	Çay (Kg)	Pirinç (Kg)	Kuru fasulye (Kg)
3.488.000	197.135	41.280	209.898	5.506	33.021	24.768

Tablo 3'ten de anlaşılacağı gibi Erzurum'a yapılan nakdî ve aynı yardımlar Deprem Bölgesi Meclis Araştırma Komisyonu raporunun kalemlerinde çeşitlilik göstermektedir. Aynı yardımlar; çadır, battaniye, yiyecek, giyecek ve mutfak eşyası olmak üzere temel ihtiyaç maddeleri şeklinde yapılmıştır.

Deprem bölgesinde yıkılan veya ağır hasara uğrayan ev sayısı ve İmar ve İskân Bakanlığınca yapılan anket yine çok fazla tartışma konusu yapılmıştır. Meclis Araştırma Komisyonu raporuna göre Erzurum'da 8.003, Bingöl'de 2.103, Muş'ta ise 9.197 yıkık ve ağır hasarlı ev olduğu belirtilmiştir (DBMAKR, 1967, s. 10-11).

Muş ve Erzurum illerinde halka kışı nasıl geçirmek istediklerine yönelik anket düzenlenmiştir. Yapılan ankete göre ise Muş dâhilinde 5.582 kişi nakdî yardım alıp serbest kalmayı, 2.500 aile hükûmetçe yapılacak barakada iskânı, 912 aile de geçici iç iskânı istemişlerdir. Ancak daha sonradan fikir değiştirenler olduğu için 3 Ekim 1966 tarihine kadar vatandaşa süre tanınmıştır ki bu esnada para alanlardan bir kısım aile reisi baraka ile değiştirme istemiştir.

Erzurum'da yapılan ankette Tekman ilçesinden gelen talep üzerine bir dördüncü alternatif seçenek daha sunulmuştur. Bu seçenekte; malzeme ve para yardımı yapılarak evlerini kendilerinin yapması usulü önerilmiştir. Anket sonucuna göre: Anket çalışmasına katılan 8.515 aile reisinden ek liste ile beraber 3.423 aile reisi baraka ve 500 lira ahır yardımı, 4.762 aile reisi 2.500 ve 2.000 lira para yardımı, 487 aile reisi başka yere geçici iskân istemişlerdir. Tekman ilçesinde 553 aile reisi ise 1.000 lira nakdî yardım ve 2 m³ kereste istemeyi uygun bulmuştur.

Bingöl Valiliği, hasarın diğer iki vilâyete nazaran az oluşu, halkın hayvanını ve mahsullerini bırakıp başka yere gidemeyeceği, gideceğini beyan etse dahi gitmeyeceğini, konunun halkın gücünü harekete geçirip kendi iskânını kendi eliyle sağlamak olduğunu, geçici olarak yapılacak barakaların ise hasarın çok olduğu köylere yoğunlaştırılmasının daha doğru olacağı kanaatine varmış ve anket yapmamıştır. Yapılan yardımların dağıtımını halkın kendi evini yapmaya teşvik mahiyetinde kullanmıştır (DBMAKR, 1967, s. 14).

İmar ve İskân Bakanı 14 Eylül'de baraka yapımının başlayacağını söylemiş olmasına rağmen o tarihte baraka yapımına başlanmamıştır. Bu durum kışın erken başladığı deprem bölgesindeki depremzedeleri endişeye sevk ettiği gibi deprem bölgesini yerinde inceleyen milletvekillerinin durum hakkında hükûmeti uyarmasına neden olmuştur (Deprem konusunda TİP milletvekilleri genel merkeze tel çekti, Yeni Uyanış, 20.09.1966, s. 1; Milletvekilimiz Nermin Neftçi'nin yeni basın toplantısı, Yeni Uyanış, 23.09.1966, s. 1). Baraka yapımına 25 Eylül'den sonra başlanmışsa da hükûmetin açıkladığı gibi gitmediği de sık sık gazetelere yansımıştır (Afetzedelerin durumu gün geçtikçe vahimleşiyor, Şark Telgraf, 19.10.1966, s. 1).

Deprem Bölgesi Meclis Araştırma Komisyonu raporuna göre Bingöl'de deprem sonucu tamamen yıkılan 7 köyde 800 ahşap baraka yapılmıştır. Muş'ta ise merkez, Bulanık ve Varto ilçelerinde anket sonucuna bağlı olarak istenen 3.504 adet barakaya karşılık 5.379 adet ahşap baraka, Erzurum'da Çat, Tekman ve Hınıs ilçelerinde isteklere mevcut ilâvelerle 2.510 baraka yapılmıştır. Yapılan baraka sayısının baraka isteyen aile sayısından fazla olma sebebi ise İmar ve İskân Bakanlığının almış olduğu sekiz nüfustan fazla olanlara iki baraka verilmesi kararına dayanmaktadır (DBMAKR, 1967, s. 15).

Hükûmet tarafından geçici iskâna tabii tutulan halkın, gittikleri yerlerdeki durumları da tartışma konusu olduğu için Deprem Bölgesi Meclis Araştırma Komisyonu bir alt komisyon oluşturmuştur. Bu alt komisyon, hükûmetçe Adana, Mersin, Hatay, Kayseri, Ankara ve Eskişehir illerinde geçici olarak iskân edilmiş olan depremzedelerinin durumlarını yerinde incelemiş ve göç ettirilenlerin durumunun iyi olduğu belirtmiştir. Ancak alt komisyonda yer alan Kemal Nebioğlu muhalefet şerhi koymuştur (DBMAKR, 1967, s. 58-65). Gazetelerde ise geçici iskân edilen vatandaşların durumlarının iyi olmadığına yönelik haberler yapılmıştır. (Konya'da Vartolular dilencilik yapıyor, Yeni Uyanış, 09.10.1966, s. 1).

Yurtdışından Yapılan Yardımlar ve Kamuoyuna Yansımaları

Türkiye'nin doğu bölgelerinde yaşanan deprem üzerine yabancı devlet adamları Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a ve hükûmete telgraf çekerek taziye ve üzüntülerini bildirmişler, yardıma hazır olduklarını belirtmişlerdir. (Deprem bölgesinde son durum, Ulus, 22.08.1966, s. 7; Felaketzedelere en büyük yardımı Suudi Arabistan yaptı 1 milyon 750 bin lira, Vatan, 23.08.1966 s. 1, 5; Ölü sayısı 3000'in üstüne çıktı, Ulus, 23.08.1966, s. 7).

Deprem haberinin İran'da duyulmasından sonra Ankara'da bulunan Kızılay Genel Merkezi'nden henüz bölgeye yardım gelmeden İran Kızılaslan ve Güneş dernekleri bir dostluk gösterisi olarak derhal 1.000 sandık dolusu yardımı uçakla Erzurum'a göndermiştir. Sandıkların her birinde bir depremzede ailenin mutfak ihtiyacını karşılayacak hemen hemen her şey vardır (Beşer, 1966, s. 6). İran'ın bu yardımından başka yurt dışından depremin ilk günlerinden itibaren arama kurtarma ekip yardımları, seyyar hastane, para, ilaç ve malzeme yardımları da gelmeye başlamıştır.

Deprem dolayısıyla Türkiye'deki Amerikan makamları da hemen harekete geçerek içinde seyyar hastane, doktor ve hemşire bulunan 6 büyük nakliye uçağını deprem bölgesine göndermişlerdir. Uçakların üçü 36 yataklı seyyar hastane ihtiva etmekte olup diğer üçünde ise doktor ve hemşireler yer almıştır⁵. Öte yandan Ankara'da bulunan Amerikalı doktorlar da depremzedelere yardımda bulunmak üzere göreve çağırılmıştır. İncirlik üssü ve Avrupa'daki merkezlerden hareket eden uçaklar sağlık malzemesi ve ilaç getirmeye başlamıştır (Bütün dünyadan yardım geliyor, Milliyet, 21.08.1966, s. 9; Felaketzedeler için, Ulus, 21.08.1966, s. 7). Amerikan Büyükelçisi kendi acil yardım fonundan depremzedeler için 250.000 lira tahsis etmiştir (Dış yardımlar, Milliyet, 24.08.1966, s. 7). Ayrıca Amerikan Milletlerarası Kalkınma Ajansı (AİD) depremden zarar gören bölgelere yardım olmak üzere, Başkan Johnson'un özel fonundan 750.000 dolar⁶, ayrıldığını da açıklamıştır (AİD deprem bölgesi için 7,5 milyon lira veriyor, Milliyet, 28.08.1966, s.1, 7).

Türkiye'deki deprem felaketi ile çok yakından ilgilenen bir diğer devlet de İngiltere olmuştur. İngiltere, büyükelçilik kanalı ile yardım teklifinde bulunmuş, deprem işlerinde kullanılan bir sivil savunma birliğini deprem bölgesine göndermek istediğini bildirmiştir (Felaketzedeler için, Ulus, 21.08.1966, s. 7). Hükûmetin kabul etmesi üzerine 15 personelden kurulu olan ve personelinden bazıları tıbbi ehliyeti bulunan arama kurtarma birliği ile 3 Land Rover arazi arabası ve treyler göndermiştir (Ölenlerin sayısı 3000, Vatan, 21.08.1966, s. 5).

İtalya Hükûmeti, deprem bölgesine yapılacak yardımın ilaç, yiyecek ve giyecek şeklinde olmasını kararlaştırmış ve Başbakan Aldo Moro, bu yardım organizasyonunu

⁵ Amerikan seyyar hastanesi depremden bir hafta sonra Varto'yu terk etmiştir. Bkz. (Kocadağ, 1967, 19).

⁶ Yaklaşık olarak 6.750.000 lira.

sağlamak amacıyla bakanlıklar arası bir komite kurulmasını emretmiştir (Bütün dünyadan yardım geliyor, Milliyet, 21.08.1966, s. 9).

Birçok yabancı devletin Kızılay, Kızıllaç, Kızıllaşan ve Güneş Dernekleri de Kızılay Genel Merkezi'ne üzüntülerini bildiren telgraflar gönderdikleri gibi, gerekli malzemelerin kendilerine bildirilmesini istemişlerdir. Cenevre'deki Uluslararası Kızıllaç Örgütü de Avrupa'daki bütün ulusal Kızıllaç teşkilatlarını depremden zarar görenlere yardım edilmesi hususunda hazırlıklı olmaları için uyarmıştır. Ayrıca dernek sözcüsü 20 Ağustos'ta verdiği demeçte Ankara'daki Kızılay Genel Merkezi ile gerekli malzemenin tespiti için görüşmelere başlandığını belirtmiştir. Uluslararası Kızıllaç Örgütü, Beyrut Kızıllaçına felaket bölgelerinde dağıtılmak için çadır ve battaniye yollanmaya hazır olmasını emretmiştir (Deprem bölgesine dışarıdan yardım geliyor, Vatan, 22.08.1966, 1. 5). Bu emir sonrası Uluslararası Kızıllaç Örgütü, Beyrut deposundan deprem bölgesine 4.300 battaniye ve 100 çadır gönderilmesini kararlaştırmıştır (Deprem bölgesinde son durum, Ulus, 22.08.1966, s.7). Bu arada İsveç, İtalya, İsviçre, Hollanda Kızıllaç teşkilatları derhal yardıma hazır olduklarını Cenevre'deki merkeze bildirmişlerdir. İngiliz Kızıllaç Derneği de Uluslararası Kızıllaç Örgütüne 3.000 sterlin göndermiştir.

Türk işçilerinin yoğun yaşadığı Batı Almanya'da deprem haberi Alman televizyon ve basınında ilk haberler arasında yer almıştır. Alman Kızıllaç ve Katolik Kilisesi, depremzedeler için yardım kampanyası açmıştır. Açılan hesap numaraları radyo ve televizyonlardan ilan edilmiştir. Türk işçileri ve işçi dernekleri büyük bir yardım kampanyasına girişmişlerdir. Yine Batı Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği de Almanya'dan her türlü yardım malzemeleri ile ilaç yardımlarını Türk Kızılayı adına uçakla Ankara'ya gönderilmekte olduğunu bildirmiştir (Yedi Devlet yardım için başvurdu, Milliyet, 22.08.1966, s. 7). Bu arada Kıbrıs meselesi nedeniyle Türkiye ile sorunlar yaşayan Yunanistan da deprem felâketine duysız kalmamış ve Yunan Kızıllaç depremzedeler için ilaç, battaniye, giyecek eşyası ve gıda malzemesi gönderme kararı almıştır (Bütün dünyadan yardım geliyor, Milliyet 21.08.1966, s. 9).

İlerleyen günlerde başka devletler de dış yardımlara katıldığı gibi, daha önce yardımda bulunan devletlerden de yeni yardımlar gelmiştir. Kızılay Genel Başkan Vekili Mehmet Nomer, 29 Ağustos'ta yaptığı basın toplantısında deprem bölgelerine yapılan iç ve dış yardımlar konusunda bilgi vermiş ve Kızılay'ın bugüne kadar deprem bölgesine yaptığı yardımın 9-10 milyon lirayı bulduğunu söylemiştir. Gazetecilerin "*gelen bütün yardımlar kullanılır mı?*" sorusuna Nomer şu cevabı vermiştir: "*Bazı artan ve ihtiyaç olmayan maddeler depolarda kalabilir. Mesela Arnavutluk asfalt gönderiyor. Reddedemeyiz. Ama ilerde kullanılabilir.*" (Doğuya yardım büyük bir yekûn tutuyor, Cumhuriyet, 30.08.1966, s. 1).

Nomer, dış yardımların hangi ülkelerden geldiğini ve yardımların neler olduğunu tek tek belirttikten⁷ sonra dış ülkelere şu ana kadar gelen yardımları da üç kategoride değerlendirmiştir. Bunlar; Tablo 4'te belirtildiği gibi Türkiye Kızılay Derneği aracılığıyla Kızıllaç, Kızılay, Kızıllaşan ve Güneş derneklerinin ve hükûmetlerin depremzedeler için Türk Kızılayına gönderilmek amacıyla Uluslararası Kızıllaç Örgütüne ulaştırdıkları yardımlar, bazı

⁷ 23 Ağustos 1966 tarihli Vatan, Akşam, 24 Ağustos 1966 tarihli Milliyet, 26 Ağustos 1966 Şark Telgraf gazetelerinde Suudi Arabistan Kralı Faysal'ın zarar görenlere yardım olmak üzere 70 bin sterlin (yaklaşık olarak 1.750.000 lira) yardım ettiği belirtilmiş ise de Kızılay Genel Başkan Vekili Mehmet Nomer açıklamalarında Faysal'ın yardımlarına değinmemiştir. Ayrıca toplamda yapılan nakdi yardımlara baktığımızda da böyle bir nakdi yardımın yapılmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

şahıs ve şirketlerin Türk Kızılayı aracılığıyla depremzedeler için yaptıkları yardımlar ve hükümetlerin Türk Hükûmeti aracılığı ile yaptıkları yardımlar şeklinde olmuştur.

Tablo 4: Türk Kızılayı aracılığı ile yardım gönderen devletler ve Kızılhaç, Kızılay, Kızılaslan ve Güneş derneklerinin yardımları

Yardım Gönderen Devletler ve Kızılhaç, Kızılay, Kızılaslan ve Güneş Dernekleri	Uluslararası Kızılhaç Örgütü	Türkiye Kızılay Genel Merkezine
Batı Almanya Kızılhaçı	100.000 mark nakdî	100.000 mark nakdî ve 100.000 marklık aynî yardım (giyecek, battaniye, ilaç pansuman malzemesi)
Batı Alman Gençlik Kızılhaçı		Bir Ford marka pikap ve felakete uğrayan çocuklar için 1.200 kutu hediyelik eşya
Amerika Kızılhaçı	13.000 dolar nakdî	
Tunus Kızılayı		7.000 kilo ağırlığında ilaç, sağlık malzemesi ile 800 kişilik 50 çadır ve 2.500 battaniye
Kanada Hükümeti ve Kızılhaçı		35.000 dolar nakdî ve 4.000 adet battaniye, antibiyotik, 20 sandık çocuk giyim eşyası ve elektrik kablosu
Hollanda		5.000 adet tuvalet sabunu, 7.200 kutu çocuk maması, 700 battaniye, 100 şişe kuru plazma
Danimarka		2 uçak dolusu aynî yardım
İran Kızılaslan ve Güneş Dernekleri		3 uçak dolusu aynî yardım (mutfak malzemesi, ev eşyası)
Irak		1.000 Irak dinarı nakdî ve 3 uçak dolusu aynî yardım (battaniye, çadır)
İngiliz Kızılhaçı		2.000 sterlin nakdî ve 4 uçak dolusu aynî yardım (çadır battaniye, giyim eşyası, sağlık malzemesi)
İsviçre		3 ton pansuman malzemesi ve 500 battaniye
İsveç		3 sandık antibiyotik
Norveç		30.000 kron nakdî ve 1.500 battaniye
Bulgaristan		25 balya battaniye, 28 balya pansuman malzemesi, 20 balya çadır, 44 sandık çadır, 5 sandık ilaç
Monako		10.000 Fransız frangı nakdî
Milliyetçi Çin Hükümeti		1.000 Amerikan doları nakdî
Belçika		300 battaniye
Arnavutluk		10.000 metre pamuklu mensucat, 100 ton tabi asfalt ve 100 battaniye
Yeni Zelanda	500 sterlin nakdî	
Finlandiya		2 sandık antibiyotik ve 47 çadır
Fransa		10.000 Fransız frangı nakdî ve 3 uçak dolusu aynî (ilaç)
Kuveyt Kızılayı		1 uçak dolusu aynî yardım (çadır ve battaniye)
İtalya Kızılhaçı		9 uçak dolusu aynî yardım (çeşitli sağlık malzemesi, battaniye, çadır, süt tozu, konserve, kahve)
İsrail		300 takım kuru plazma ve battaniye
Makedonya ve Üsküp Kızılhaçı		1.500 battaniye, 300 kilo su temizleme tableti, 1.200 kilo giyim eşyası, çeşitli yardım malzemesi
Sovyetler Birliği Kızılhaç-Kızılay Derneği		100 ton şeker, 30.000 metre kumaş, 3 ton süt tozu çeşitli ilaç ve malzeme
Habeşistan		20.000 Habeş doları nakdî yardım

Pakistan		50.000 rupi nakdî yardım
Yugoslavya		3.000 battaniye, çadır, ilaç yardımı
Yunanistan		2.000 kilo peynir, 1.500 kilo süt tozu, 1.500 battaniye, 50 takım elbise ve ilaç

Tablo 4'ten de anlaşılacağı gibi 28 ülke ve onların yardım kuruluşları depremzedelerin yaralarının sarılması için depremin hemen sonrasında nakdî ve aynî yardımları Uluslararası Kızılhaç Örgütü vasıtası ile veya da Türkiye Kızılay Merkezine doğrudan göndermişlerdir. Nakdî yardımlar; 200.000 Alman markı, 14.000 Amerikan doları, 35.000 Kanada doları, 20.000 Habeş doları, 2.000 İngiliz sterlini, 20.000 Fransız frangı, 1.000 Irak dinarı ve 50.000 Pakistan rupisi şeklindedir. Aynî yardım olarak da çok sayıda çadır, battaniye, ilaç, yiyecek, giyim ve mutfak eşyası yardımı yapılmıştır.

Türk Kızılayına yabancı şahıs ve şirketlerin özel bağışları ise şu şekilde olmuştur: Köppers şirketi 45.000 lira, Likit Gaz adındaki İtalyan şirketi 10.000 tonluk likit gaz, İngiltere Büyükelçisi şahsen 5.000 lira, Batı Alman büyükelçiliği mensupları 12.000 lira, Vietnam Ankara Büyükelçisi şahsen 3.000 lira ve Güney Kore Büyükelçisi Maslahatgüzarı şahsı adına 2.000 lira bağışta bulunmuşlardır.

Yabancı hükümetlerden Türk Hükûmetine yapılan yardımlar ise şöyledir: ABD deprem bölgesine 36 kişilik bir seyyar hastane kurmuştur. İngiltere 15 kişilik kurtarma ekibi göndermiştir. İtalya Başbakanı bakanlık ve resmi makamlarca yardım kampanyası açmıştır. Papa ise şahsen 10.000 dolar göndermiştir. BM Genel Sekreterliğinin 10.000 dolar göndereceği bildirilmiştir. İsviçre Hükûmeti 50.000 franklık yardım yapacağını açıklamıştır. İran Şahı 5.000 dolar nakdî yardım yapmıştır. Malezya Başbakanı 13.586 sterlin tutarında nakdî yardım yapmıştır. Fransa Cumhurbaşkanı General Charles de Gaulle 100.000 liralık yardımda bulunmuştur. Libya 50.000 sterlin göndereceğini bildirmiştir. Japonya 10.000 dolarlık yardımda bulunmuştur. (Doğuya yardım büyük bir yekûn tutuyor, Cumhuriyet, 30.08.1966, s. 1, 7).

Nomer'in basın toplantısından sonra da yurt dışından yardımlar gelmeye devam etmiştir. 29 Ağustos'ta Almanya'da otobüs işletmesi ve uçak kiralama nakliye şirketi sahibi August Luca adında bir Alman, depremzedelere yardım etmek için Kızılay Genel Merkezini ziyaret etmiş, kendi adına 10.000 mark ve seyahat ettiği uçaktaki 104 yolcudan topladığı 754 markı Kızılay Genel Başkan Vekili Nomer'e vermiştir (Bir Alman şahsı adına 10 bin mark bağışladı, Vatan, 30.08.1966, s. 1). Amerikan Katolik Yardım Servislerinin Türkiye Müdürü Marie Salvo Schmidt ise 30 Ağustos'ta Kızılay Genel Başkan Vekili Mehmet Nomer'i ziyaret ederek İngiltere İhtiyarlar Yardım Cemiyeti adına 13.000 liralık, Amerikan Katolik Yardım Servisleri adına da 18.000 liralık yardım çekini vermiştir (Yardımlar, Ulus, 31.08.1966, s. 7).

Hindistan Kızılhaçı ise depremzedeler için Türkiye Kızılay Derneği Genel Merkezi'ne 1.000 metre kumaş, 250 battaniye göndermiştir (Bir Alman şahsı adına 10 bin mark bağışladı, Vatan, 30.08.1966, s. 1). Pakistan Hükûmeti yardımlarına devam etmiş ve Pakistan Hava Kuvvetlerine ait bir uçak depremzedelere dağıtılmak üzere 31 Ağustos'ta Erzurum'a 1.000 battaniye ile 200 çadır getirmiştir (Pakistan deprem bölgesine çadırla battaniye gönderdi, Milliyet, 01.09.1966, s. 7). Pakistan Ticaret Odası 10.000 rupilik bir yardımda bulunmuştur. Batı Pakistan Kızılhaç Teşkilatı ise 15.000 rupilik bir yardımda bulunmuştur. Avusturya 8.000 dolar tutarında 240 kilo antibiyotik göndermiştir. İtalya yardımlarına devam etmiş ve iki uçak dolusu yardım malzemesi göndermiştir. Almanya Kolonya (Köln) Belediyesi de 15.000 marklık çek göndermiştir. Birleşik Arap Cumhuriyeti 10.000 sterlin tutarında yardım yapmağa karar verdiğini bildirerek hangi çeşit malzemeye ihtiyaç olduğunu sormuştur. Yine Macaristan 120.000 florinlik malzeme ve ilaç yardımı yapacağını bildirmiştir.

Yabancı devlet ve yardım kuruluşları dışında şahısların ve şirketlerin yardımları da devam etmiş, Almanya'da Essener Stein Kohlengbergwerke firması 3.000 mark yardım yapmıştır. İsrail Rotary kulübü 5.000 İsrail liralık çeki Türkiye'nin İsrail Büyükelçisine vermiştir. Pakistan'daki Adamjee Jutevkmils Sxiteri şirketi 10.000 rupilik bir çek göndermiştir. Gülbenkyan Vakfı 10.000 dolarlık bir yardım yapmıştır. Viyana'daki İslam Sosyal Servisi 1.500 şilinlik yardım yapmıştır. Hollanda'daki Türk işçileri 1.100, Hollandalı işçiler 1.400 florinlik yardımlarını büyükelçiliğimize teslim etmişlerdir (Yeni yardımlar, Cumhuriyet, 01.09.1966, s. 7).

Fransa'da yaşayan Türklerin yardım komiteleri 250.000 lira üzerinde bir para toplamıştır. İngiltere'nin 5 büyük hayır cemiyetinin kurduğu Acil Felaket Komitesi ilk olarak İngiliz Kızılhaçı depremzedelere 850.000 liralık çadır yardımı tahsis etmek için bir yetkili görevlendirmiştir. İsveç Kızılhaçı deprem bölgesine 200 baraka yaptırma kararı almıştır. Bu amaçla Uluslararası Kızılay ve Kızılhaçlar Örgütü Yardım Müdürü ile İsveç Kızılhaçı Afetler ve İskân şubesi uzmanı, Kızılay Genel Başkan Vekili Mehmet Nomer ile deprem bölgelerinde incelemelerde bulduktan sonra İsveç'e gitmişlerdir. Öte yandan depremden zarar görenlere ulusal Kızılhaç ve Kızılay dernekleri tarafından yapılan yardımlar devam etmiştir. Dünya Kiliseler Birliği Cenevre teşkilatını temsilen uçakla Türkiye'ye gelen M. King deprem bölgesine gitmiştir. Dünya Kiliseler Birliğinin Cenevre Teşkilatı deprem bölgesinde tam teşekküllü bir köy inşa ettireceğini açıklamıştır.

Hollanda Kızılhaçı adına Ankara'ya gelen bir heyet, beraberinde getirdiği yeni yardım malzemelerini Kızılay Genel Merkezi'nde ilgililere teslim etmiştir. Bulgaristan Kızılhaçı tarafından gönderilen 40 tonluk bir kamyon ise 2 Eylül'de Ankara'ya gelmiş ve yardım malzemesi Kızılay Genel Merkezi'nce teslim alınmıştır. Batı Almanya'da Diyakonlad Sosyal Yardım Heyeti, Türk Kızılayı kanalı ile deprem felaketleri için 10.000 adet yatak çarşafı, 10.000 adet havlu, 7.000 adet battaniye, 4.500 kamp yatağı ile 150 balyalık giyim eşyasını depremden zarar gören vatandaşlara gönderme kararı almıştır (Ankara'da bugün, Ulus, 02.09.1966, s. 7).

Londra'daki Zambiya Yüksek Komiseri Türkiye Büyükelçiliği'ni ziyaret ederek Zambiya halkı ve Cumhurbaşkanı adına 5.000 sterlinlik bir çek vermiştir. Ayrıca Birleşmiş Milletler Çocukları Koruma Fonu da çocuklar için 900.000 kutu yiyecek hibe edildiğini açıklamıştır (Yardımlar yerine ulaşmıyor, Ulus, 03.09.1966, s. 7). Alman Kızılhaçı deprem bölgesi için 18 nakliye uçağı ile 42 ton yardım malzemesini Erzurum'a göndermiş, böylece Alman Kızılhaçının yardım programı tamamlanmıştır (İsveç'ten Varto'ya 130 ev geliyor, Milliyet, 17.09.1966, s. 3).

Dostluğun bir gereği olarak Bulgaristan Büyükelçiliği, Bulgaristan millî bayramı için ayrılan kokteyl tahsisatını depremzedelere ayırdığı için Ankara'daki büyükelçilik ile İstanbul ve Edirne'deki başkonsolosluklar 9 Eylül'de verilmesi gereken kokteyli iptal etmişlerdir (Bulgaristan Büyükelçiliği, millî bayram için ayrılan kokteyl tahsisatını deprem felaketzedelerine ayırtmıştır, Ulus, 09.09.1966, s. 7).

Yurt dışından depremzedelere yapılan yardımlar devam ederken bu yardımlara yeni devletler de dâhil olmuştur. Mısır Kızılayı tarafından 1.400 battaniye, ilaç, aşı ve çeşitli yardım malzemeleri Kızılay Genel Merkezi yetkililerine teslim edilmiştir. Hollanda Kızılhaçı yardımlarına devam etmiş ve 100 kilo süt tozu göndermiştir. Birleşmiş Milletler delegeleri ise aralarında topladıkları 750 doları depremzedelere ulaştırılmak üzere Kızılay Genel Merkezi'ne göndermişlerdir. 750 dolar bağışın 165 dolarını Türk delegeleri, 50 dolarını Yunan delegeleri, geri kalan 485 dolarını da Amerikan delegeleri bağışlamıştır. Yugoslavya da yardımlarına

devam etmiş ve uçakla Lizbon'daki ilaç fabrikasından on ton ilaç gönderilmiştir (Felaketzedeler için, Vatan, 07.09.1966 s. 5).

Hollanda yardımlarına bir yenisini daha eklemiş ve Hollanda Kızılhaçı deprem bölgesine ulaştırılmak üzere uçakla Ankara'ya 8.700 florini değerinde 17 büyük çadır ile çeşitli yardım malzemesi göndermiştir. Suudi Arabistan'ın 300 çadır, 150 battaniye, altı sandık ilaç yardımını Suudi Arabistan Kızılay yetkilileri Erzurum'da Türk Kızılay yetkililerine teslim etmişlerdir (Depreme yardımlar devam ediyor, Vatan 15.09.1966, s. 1, 5).

İngiltere de yardımlarına devam etmiş ve 100 ton yardım malzemesi taşıyan bir şilep İngiltere'den hareketle 4 Ekim'de İskenderun Limanı'na gelmiştir. Bu yardım malzemesinin 60,5 tonu prefabrik evlerdir. Diğerleri ise; battaniye ve giyecek gibi malzemelerinden oluşmaktadır (İngiltere'den yardım geldi, Vatan, 04.10.1966, s. 1).

İmar ve İskân Bakanı Menteşeoğlu, 3 Ekim'de yaptığı açıklamada “*şimdiye kadar yurt içinden 22.719.000 lira, yurt dışından da 2.848.000 lira para yardımı yapıldığını, yurt içinden Türk İş'e bağlı işçilerin yapacağı 15.000.000 lira civarındaki yardımlarla bu rakamın 40 milyon liraya ulaşacağını sanıyoruz*” demiştir (İmar Bakanı “Beyaz Kitap” çıkaracak, Akşam, 04.10.1966, s.1, 7).

Bakan Menteşeoğlu'nun açıklamasından sonra da yurt dışından nakdî ve aynî yardımlar gelmeye devam etmiş ve Pakistan'ın Rawalpindi şehrinde toplanan 50.000 rupi Kızılay Genel Merkezi'ne gönderilmiştir. Hollanda Kızılhaçı ise 50.000 liralık yeni bir yardım yapmıştır (Felaketzedelere yeni yardımlar, Vatan, 18.10.1966, s. 1).

Güney Kore'nin Ankara Büyükelçisi Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Zeki Kuneralp'ı ziyaret ederek hükûmetinin depremzedeler için yaptığı 10.000 dolarlık nakdî yardımı vermiştir. Ayrıca Güney Kore Silahlı Kuvvetleri personelinin maaşlarından ayırdıkları 13.168 dolarlık yardım da Güney Kore Savunma Bakanı tarafından Seul'daki Türkiye Maslahatgüzarına verilmiştir (Güney Kore felaketzedelere 23 bin dolarlık yardım yaptı, Vatan, 08.11.1966, s. 5).

Deprem Bölgesi Meclis Araştırma Komisyonu Raporu'na göre 5 Aralık 1966 tarihine kadar dışardan gelen nakdî yardım tutarı 1.419.191,04 TL'dir⁸. Aynî yardımlar ise; 21.179 çadır, 60.711 battaniye, 1.431 yorgan, 132.740 parça giyecek, 1.175.106 kilo yiyecek, 9.846 kilo temizlik malzemesi olarak gelmiş ve bunlar deprem bölgesinde dağıtılmıştır. Ayrıca FAO tarafından 7 aylık ihtiyaç için 9.020 ton buğday ve 17.000 ton hayvan yemi vadedilmiştir. Rusya 400 ton şeker ve 120 ton süt tozu vaadinde bulunurken, Seylan 450 kilo çay, Tayland 100 ton pirinç, Hindistan ise 1.834 kilo çay vaadinde bulunmuştur. Ayrıca Uluslararası İnsani Yardım Kuruluşu (CARE)'nden depremzedelerden Ankara'ya ve Eskişehir'e gelecekler için 2.725 kilo bulgur ve 1.200 parça giyecek tahsis edilmiştir (DBMAKR, 1967, s. 5).

Yabancı devlet ve yardım kuruluşlarından deprem bölgesi için prefabrike baraka evler de gönderilmiştir. Baraka gönderen ülkeler Tablo 5'te belirtildiği gibi; Almanya, İsveç, Vatikan, Finlandiya, Yugoslavya ve İngiltere'dir. Bu gelen barakaların bir kısmı deprem bölgelerine kurulmuştur. (DBMAKR, 1967, s. 17).

Tablo 5: Yurt dışından gelen barakaların kurulduğu yerler ve miktarları

Kurulan yerler	Almanya	İsveç	Vatikan	Finlandiya	Yugoslavya	İngiltere
----------------	---------	-------	---------	------------	------------	-----------

⁸ Oysa İmar ve İskân Bakanı Haldun Menteşeoğlu 3 Ekim'de yaptığı basın toplantısında bu rakamın 2.848.000 lira olduğunu söylemiştir.

Varto	11	130	9			2X10
Çaylar	3		6			
Sazlıca			34			
Karameşe			1			
Muş	1		2		1	
Şenoba	1					
Nadaslık	1					
Bulanık	2		4			
Mercimekkale			10			
Yaygın			4			
Hınıs	7		6	11	17	
Karlıova	4		6			
Kurulan	30	130	82	11	18	2X10
Depolanan	2				1	2X10
Yekûn	32	130	82	11	19	2X300

Tablo 5'ten anlaşılacağı gibi deprem bölgeleri için gelen 274 barakadan, 271'i kurulmuş üçü depolanmıştır. Yalnız İngiltere tarafından gönderilen Dexion adı verilen prefabrik evlerin kurulması muğlâk olduğu ve bazı şartların yerine getirilmesi icap ettiği için sadece 2X10'u Varto'da kurulmuş, diğerlerinin kurulması gelecek yaza bırakılmıştır. Barakalardan; 194'ü Varto merkez ve köylerinde, 26'sı Muş'un diğer depremden etkilenen yerlerinde, 41'i Hınıs'ta, 10'u da Karlıova'da kurulmuştur.

Yurt dışında depremezelerin ihtiyaçları olan birçok kalem ürün gelmişse de gönderilen yardımlar Varto'ya ulaşmamış ya da çok azı ulaşmıştır. Bu durum basında olduğu gibi Vartolu şairlerin şiirlerine de yansımıştır. Vartolu Ali Taş (Mela Elî) Kürtçe yazdığı "Ferman Kirî Rebbê Mezin" (Ferman Kıldı Yüce Rabbimiz) adlı şiirinde ulaşmayan yardımlardan da bahsetmektedir (Tek, 2018, s. 168). Şair;

Asya û Avrupa neman hatin ji bo derd û xeman

Geryan bi tairê sema hêstir rijandin wek çeman⁹

Weqta ku wan zanî durum yardim şihandin Erzurum

Tev hev dizîn hovê hurum ya Rebb bikî zehr û zuqum¹⁰

Sözleri ile hükûmete, görevlilere ve fırsatçılara hem sitem etmekte hem de beddua etmektedir. Bu durum deprem sonrası yaşanan sosyal psikolojiyi de yansıtması bakımından kayda değerdir.

Sonuç

Kuzey Anadolu Fay Sistemi üzerinde bulunan Varto'da tarihsel dönem içinde çeşitli büyüklükte depremler meydana gelmiştir. Cumhuriyet döneminde büyük hasarlara neden olan deprem ise 1946 yılında meydana gelmiştir. Sonraki yıllarda Varto'da depremler devam etmişse de 19 Ağustos 1966 tarihli Varto depremi Cumhuriyet döneminde yaşanan en yıkıcı depremlerden birisi olmuştur. Aslında bu deprem üç ili kapsamış olmasına rağmen depremin

⁹ Yardımımıza Asya'dan Avrupa'ya gelmeyen kalmadı

Gökte uçan kuşlar gibi dolanıp seller gibi ağıladılar

¹⁰ Onlar duyunca durumumuzu yardım gönderdiler Erzurum'a

Lakin çaldı bunları barbarlar, Yarabb onlara zehir zikkim et

merkez üssünün Varto olması ve en büyük yıkım ve ölüm vakalarının Varto’da meydana gelmesi üzerine hem ülke hem de uluslararası kamuoyunda bu deprem “Varto Depremi” olarak ifade edilmiştir.

Varto depremi, meydana gelişinden hemen sonra dönemin hükûmeti deprem bölgesinde önce kurtarma sonra da yaraları sarma ve depremin etkilerini yok etmeye dönük çalışmalara başlamıştır. Bu faaliyetlerini sürdürürken de bu konuda yurt içi ve yurt dışındaki yardım kuruluşları başta olmak üzere hükûmetlerden, çeşitli şirketler ve özel şahıslardan aynî ve nakdî yardımlar görmüştür. Yurt dışından yardım gönderen ülkeler, bağışlarını ya doğrudan doğruya ya da ulusal ve uluslararası yardım kuruluşları (Uluslararası Kızılhaç Örgütü, Dünya Kiliseler Birliği, Kızılay, Kızılaslan ve Güneş) aracılığı ile Türk Kızılay Genel Merkezi’ne ya da hükûmete ulaştırmaya çalışmışlardır. Bu yardımların depremzedelerin yaralarını sarmaya şüphesiz büyük katkısı olmuştur.

Özellikle böyle durumlar karşısında din, dil ve ırk farkı gözetmeksizin evrensel ölçekte dayanışma ve yardımlaşma örneklerinin sergilenmesinin birey ve toplum psikolojisi üzerindeki olumlu etkisi de maddi yardımlar kadar değerli olmuştur. Varto depreminde bir daha görülmüştür ki ülkelerin ve milletlerin yaşadığı büyük felaketlerde büyük dayanışma örnekleri sergilenmektedir. Farklı gerekçe ve sebeplere bağlı olarak gerilimler gösteren iç toplumsal durumlar ve uluslararası ilişkiler, bu felaketli zamanlarda yerini insanî güzelliklere, olağanüstü dayanışma ve yardımlaşma örneklerine bırakmaktadır. Bunun en güzel örneği Kıbrıs meselesi nedeniyle gerilim yaşanan Yunanistan’ın Varto depreminde yaptıkları yardımlardır.

O dönemde yardım gönderen devletlerin dış politikalarında Türkiye’nin yerinin nasıl olduğunun anlaşılması bakımından bize önemli ipuçları vermiştir. Yardım yapan ülkeleri incelediğimizde Türkiye’nin bir NATO ülkesi olarak batılı devletlerle iyi münasebetler sürdürdüğü rahatlıkla söylenebilir. Johnson Mektubu dolayısıyla ABD ile yaşanan kırıngılığa rağmen bu ülke derhal Türkiye’deki ve Avrupa’daki sağlık ekiplerini bölgeye göndermiş, depremzedelerin yaralarını sarmak için başta seyyar hastane olmak üzere aynî ve nakdî yardımlarda bulunmuştur.

İngiltere depremin hemen sonrasında yardım teklifinde bulunmuş ve arama kurtarma başta olmak üzere aynî ve nakdî yardım yapmıştır. İngiltere dışında İngiliz Milletler Topluluğu’na dâhil olan Kanada, Yeni Zelanda da yardım yapan ülkeler arasında yerini almıştır. Batı Almanya’nın önemli bir miktarda yardım yapmasında Türkiye ile Almanya arasındaki dostluk ilişkilerinin dışında Almanya’ya giden Türk işçilerinin de önemli etkisi olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Türkiye’ye batılı devletler dışında İslam ülkeleri de aynî ve nakdî yardımlarda bulunmuştur. Bu yardımlarda Türkiye’nin komşuları ile olan iyi ilişkileri dışında 1950’li yıllardan itibaren Arap devletleri ile geliştirdiği dostluk ilişkisinin etkisi büyüktür. 1947’de bağımsızlığına kavuşan Pakistan da Varto depreminde ekonomik gücünün çok üzerinde bir yardım yaparak çok güzel bir dostluk ve kardeşlik örneği sergilemiştir.

Sosyalist bir rejimle idare edilen Yugoslavya Federasyonu’nun ve özellikle de Makedonya’daki Üsküp Türklerinin depremzedelere önemli yardımlarda bulunduğu görülmektedir. Bir doğu bloku ülkesi olan Bulgaristan da dostluk ilişkilerinin bir gereği olarak yaptığı yardımlar dışında 9 Eylül 1966’da Bulgaristan millî bayramı için ayrılan kokteyl tahsisatını depremzedelere ayırmıştır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Birliği’nin de önemli yardımları olmuştur. Hiç kuşkusuz bu yardımlarda Rusya’da yaşayan Türk ve Müslümanların duyarlılığı dışında Türkiye ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği arasında 1964 yılından sonra başlayan ikili ilişkilerin de önemli bir payı vardır.

Yardım yapan devletler arasında Güney Kore'nin de bulunması, Türkiye'nin Kore Savaşı'nda Kore'ye asker göndermesi ile başlayan bir dostluğun karşılığı niteliğindedir. Yine yardım yapan ülkeler arasında İngiliz Milletler Topluluğu'nda yer alan ve 1964 yılında bağımsızlığına kavuşmuş fakir bir Afrika ülkesi olan Zambiya'nın bulunması, Türkiye'nin bu ülkenin dış politikasındaki etkin gücünü göstermesi açısından önemlidir. 1966 dünyasında Varto depreminde yapılan dış yardımlar hem Türkiye açısından hem de uluslararası toplum açısından dayanışma ve yardımlaşma çabalarının ortaya konulduğu en güzel, en değerli ve en çarpıcı örneklerden birisi olarak tarihteki yerini almıştır.

Kaynakça

- Afetzedelerin durumu gün geçtikçe vahimleşiyor, (19.10.1966). *Şark Telgraf*.
- AİD deprem bölgesi için 7,5 milyon lira veriyor, (28.08.1966). *Milliyet*.
- Ankara'da bugün, (02.09.1966). *Ulus*.
- Bakanlar Bingöl'de, (21.08.1966). *Akşam*.
- Bakanlar Kurulu dün geceki toplantısı, (22.08.1966). *Vatan*.
- Başbakan Demirel Erzurum'a gitti, (20.08.1966). *Vatan*.
- Beşer, M. (16.09.1966). Gelen yardımlar neden yerine ulaşmıyor?. *Cumhuriyet*.
- Bir Alman şahsı adına 10 bin mark bağışladı, (30.08.1966). *Vatan*.
- Bulgaristan büyükelçiliği, millî bayram için ayrılan kokteyl tahsisatını deprem felaketzedelerine ayırtmıştır, (09.09.1966). *Ulus*.
- Bütün dünyadan yardım geliyor, (21.08.1966). *Milliyet*.
- Büyük depremler*, Erişim Tarihi: 14.01.2023, <http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/buyuk-depremler>.
- Büyüksaraç, A. & Bektaş, Ö. (2017). *Varto depremi 19 Ağustos 1966*. İstanbul: Çantay Yayınları.
- Demirel açıkladı "yıkılan şeyler yeniden kurulacak", (21.08.1966). *Vatan*.
- Demirel deprem bölgesine gidiyor, (20.08.1966). *Akşam*.
- Demirel Hınıs'ta konuşurken deprem oldu, (20.08.1966). *Akşam*.
- Deprem Bölgesi Meclis Araştırma Komisyonu Raporu (DBMAKR)*, Erişim Tarihi: 28.09.2022, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c016/mm_02016095.pdf.
- Deprem bölgesinde gittikçe kötü haberler geliyor, (21.08.1966). *Ulus*.
- Deprem bölgesinde alınacak acil bütün tedbirler tespit edildi, (26.08.1966). *Ulus*.
- Deprem bölgesinde son durum, (22.08.1966). *Ulus*.
- Deprem bölgesine dışarıdan yardım geliyor, (22.08.1966). *Vatan*.
- Deprem konusunda TİP milletvekilleri genel merkeze tel çekti, (20.09.1966). *Yeni Uyanış*.
- Deprem neticesi tespit edildi, (09.03.1966). *Şark Telgraf*.
- Depreme yardımlar devam ediyor (15.09.1966). *Vatan*.
- Depremin büyüklüğü ve şiddeti aynı kavramlar mıdır?*, Erişim Tarihi:12.07.2022, <https://www.afad.gov.tr/depremin-buyuklugu-ve-siddeti-ayni-kavramlar-midir>.
- Dikmen, E. (1967). "Deprem ve Sonrası". *Varto ve Ölüm Sükûtu*, Ankara: Varto Kültür, Tanıtma ve Yardımlaşma Derneği Yayınları.
- Dış yardımlar, (24.08.1966). *Milliyet*.
- Doğu Anadolu halâ sallanıyor, (21.08.1966). *Vatan*.
- Doğu Anadolu'da deprem, (08.03.1966). *Cumhuriyet*.
- Doğuda deprem, (08.03.1966). *Akşam*.
- Doğuda deprem, (20.08.1966). *Ulus*.
- Doğuya yardım büyük bir yekûn tutuyor, (30.08.1966). *Cumhuriyet*.
- Doktor Sükan "irtibat sağlanacak" dedi, (21.08.1966). *Vatan*.

- Ergünay, O. (1967). *19 Ağustos 1966 Varto deprem raporu*. Ankara: İmar İskân Bakanlığı Deprem Bölgeleri İcra Heyeti Başkanlığı.
- Felaketzedeler için, (21.08.1966). *Ulus*.
- Felaketzedeler için, (07.09.1966). *Vatan*.
- Felaketzedelere en büyük yardımı Suudi Arabistan yaptı 1 milyon 750 bin lira, (23.08.1966). *Vatan*.
- Felaketzedelere yeni yardımlar, (18.10.1966). *Vatan*.
- Felaketzedelerin çoğu kışı başka yerde geçirmek istedi, (04.09.1966). *Ulus*.
- Gıda yardımını ordu dağıtıyor (24.08.1966). *Ulus*.
- Güney Kore felaketzedelere 23 bin dolarlık yardım yaptı, (08.11.1966). *Vatan*.
- İmar Bakanı "Beyaz Kitap" çıkaracak, (04.10.1966). *Akşam*.
- İngiltere'den yardım geldi, (04.10.1966). *Vatan*.
- İsveç'ten Varto'ya 130 ev geliyor, (17.09.1966). *Milliyet*.
- Kandilli Rasathanesi ve DAE Ulusal Deprem İzleme Merkezi, *17 Eylül 2013 Tüten-Muş Depremi Hakkında Bilgi Notu*, Erişim Tarihi: 14.01.2023, http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/onemli-depremler/17_Eylul_2013_MUS.pdf.
- Ketin, İ. (1976). San Andreas ve Kuzey Anadolu fayları arasında bir karşılaştırma. *Türkiye Jeoloji Kurumu bülteni*, 19, 149-154.
- Kocadağ, Ç. (1967). *Varto*. İstanbul: Aksiseda Matbaası.
- Konya'da Vartolular dilencilik yapıyor, (09.10.1966). *Yeni Uyanış*.
- Meclis olağanüstü toplantıya çağrıldı, (22.08.1966). *Akşam*.
- Millet Meclisi Tahkikat Komisyonu dilekçe kabul etmiyor, (13.12.1966). *Yeni Uyanış*.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi, (14.11.1966). D.2, B.5, O.1, C.9. Erişim Tarihi: 28.09.2022, ://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c009/mm__02009005.pdf.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi, (16.11.1966). D.2, B.6, O.1, C.9. Erişim Tarihi: 28.09.2022, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c009/mm__02009006.pdf.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi, (18.11.1966). D.2, B.7, O.1, C.9. Erişim Tarihi: 28.09.2022, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c009/mm__02009007.pdf.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi, (25.11.1966). D.2, B.10, O.1, C.9. Erişim Tarihi: 23.01.2022, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c009/mm__02009010.pdf.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi, (03.05.1967) D.2, B.95, O.1, C.16. Erişim Tarihi: 29.09.2022, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c016/mm__02016095.pdf.
- Milletvekilimiz Nermin Neftçi'nin yeni basın toplantısı, (23.09.1966). *Yeni Uyanış*.
- Mirze, S. H. (2013). *Varto Havzası (Muş) ve çevresinin jeomorfolojisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ. Erişim Tarihi: 18.09.2022, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Muşta zelzele, (01.06.1946). *Cumhuriyet*.
- Ne Oluyor?, (29.08.1966). *Yeni Uyanış*.
- Ölenlerin sayısı 3000, (21.08.1966). *Vatan*.
- Ölü sayısı 3000 in üstüne çıktı, (23.08.1966). *Ulus*.
- Pakistan deprem bölgesine çadırla battaniye gönderdi, (01.09.1966). *Milliyet*.
- Taşman, C. E. (1946). Varto ve Van depremleri. *Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü mecmuası*, 2/36, 287-291.

- Tek, A. (2018). Felaketin belleği: 66 Varto depremi ve etrafında oluşan kolektif hafıza. *Kebikeç*, 45, s. 145-170.
- Türel, O.N. (13.12.1966). “Fakir vatandaş dinlensin”. *Yeni Uyanış*.
- Türel, O.N. (14.12.1966). “Böyle kurul olur mu?”. *Yeni Uyanış*.
- Unat, K. (2018). 1943 Adapazarı-Hendek depremi ve yankıları. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 63, 365-385.
- Vali istifaya davet olunuyor!, (05.09.1966), *Yeni Uyanış*.
- Varto haritadan silindi, (22.08.1966). *Şark Telgraf*.
- Varto’da yeniden şiddetli bir deprem oldu, (12.07.1966). *Şark Telgraf*.
- Vartolulara beklemeleri tavsiye edildi, (08.09.1966). *Ulus*.
- Varto’ya giden yardım yetersiz, (29.08.1966). *Ulus*.
- Yardımlar, (31.08.1966). *Ulus*.
- Yardımlar yerine ulaşmıyor, (03.09.1966). *Ulus*.
- Yedi devlet yardım için başvurdu, (22.08.1966). *Milliyet*.
- Yeni yardımlar, (01.09.1966). *Cumhuriyet*.
- Yuca, İ. S. (2022). Ulusal ve yerel basında “1966 Varto Depremi”. Yuca, İ. S. (Ed). *Varto insan-mekân-hafıza*, Ankara: Ütopya yayınevi.
- Zengin, E. (2020, Haziran). Cumhuriyet Dönemi’nde (Muş) Varto’da yaşanan depremler (1946-1966). *Turkish Studies-History*, 15(2), 791-811. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.43147>.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Döviz Kurundaki Değişimlerin Yurtiçi Üretici ve Tüketici Fiyatlarına Geçiş Etkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama¹

The Pass-Through Effect of Exchange Rates to Domestic Producer and Consumer Prices An Amprical Analysis on Turkey

Eyüp BERK^a Rüstem YANAR^{b*}

^a Yüksek Lisans Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, İktisat Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-1229-6174

^b Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İktisat Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-4874-5891

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 11 Ekim 2022

Kabul tarihi: 17 Aralık 2022

Anahtar Kelimeler:

Geçiş etkisi,

Nominal Döviz Kuru,

ÜFE,

TÜFE,

VAR Modeli

ARTICLE INFO

Article History:

Received: November 11, 2022

Accepted: December 17, 2022

Keywords:

Pass-Through effect,

Nominal Exchange Rate,

PPI,

CPI,

VAR Model

ÖZ

Sermaye hareketlerinin serbestleşmesiyle birlikte birçok ülke, dalgalı döviz kuru rejimine geçiş sağlamıştır. Dalgalı kur rejimi merkez bankalarının bağımsız para politikası izlemesinin önünü açmıştır. Bu bağlamda ülkelerin merkez bankaları tarafından enflasyon hedeflemesine yönelik para politikaları uygulanmaya başlanmıştır. Uygulanan para politikaları sonucunda döviz kurlarında meydana gelen artış, enflasyon üzerinde yukarı yönlü bir baskı oluşturmuştur. Bu durum iktisat literatüründe "Geçiş Etkisi" olarak tanımlanmaktadır. Bu çalışmada ilk olarak Geçiş Etkisi konusuna ilgili bilgi verilmiş ve sonrasında ise Türkiye'de döviz kurunda meydana gelen değişimin üretici ve tüketici fiyatlarına ne kadar etki ettiği konusunda çalışmalara ilişkin literatür taramasının sonuçları gösterilmiştir. Daha sonra Türkiye'de döviz kurunun üretici ve tüketici fiyatları üzerinde meydana getirdiği etkiyi belirlemek adına Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE), Üretici Fiyat Endeksi (ÜFE) ve Nominal Döviz Kuru (NDK) verileri kullanılarak 2003 Ocak ile 2021 Aralık dönemlerini kapsayan 228 aylık veri kullanılarak VAR modeli üzerinden analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre NDK ile TÜFE ve ÜFE değişkenlerinin uzun dönemde birlikte hareket ettiği ve kısa dönemde NDK'dan TÜFE ve ÜFE'ye doğru, uzun dönemde ise TÜFE ile ÜFE'den NDK'ya doğru nedensellik ilişkisinin bulunduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca uzun dönemde NDK'dan ÜFE'ye doğru nedensellik ilişkisinin bulunduğu da tespit edilmiştir.

ABSTRACT

With the liberalization of capital movements after 1980, many countries have transitioned to a floating exchange rate regime. The floating exchange rate regime has increased the ability of central banks to determine independent monetary policy. In this context, monetary policies for inflation targeting started to be implemented by the central banks of the countries. The increase in exchange rates as a result of the monetary policies implemented created an upward pressure on inflation. This situation is defined as the 'Pass -Through Effect' in the economics literature. In this study, firstly, information about the Transition Effect is given and then the results of the literature review on the studies on how the change in the exchange rate in Turkey affects producer and consumer prices are shown. Then, in order to determine the effect of the exchange rate on producer and consumer prices in Turkey, using the Consumer Price Index (CPI), Producer Price Index (PPI) and Nominal Exchange Rate (NDK) data, 228 monthly data covering the period from 2003 January to 2021 December were used. Analysis was done on the VAR model. According to the results, it has been observed that the NDK and CPI and PPI variables act together in the long run, and there is a causal relationship from NDK to CPI and PPI in the short run, and from CPI and PPI to NDK in the long run. In addition, it has been determined that there is a causal relationship from NDK to PPI in the long run.

¹ Bu çalışma Eyüp Berk tarafından Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Bölümü'nde hazırlanan yüksek lisans tezine dayanmaktadır. Ayrıca çalışma 21-23 Mayıs 2022 tarihinde İstanbul'da yapılan "15. Uluslararası Güncel Araştırmalarla Sosyal Bilimler Kongresi"nde Döviz Kurlarındaki Değişim Yurt İçi Fiyatlara Geçiş Etkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama başlığı ile özet bildiri olarak sunulmuştur.

EXTENDED ABSTRACT

The effect of the exchange rate shocks on prices is called pass-through effect. We define this concept as the effect of exchange rates change in the domestic prices (Menon, 1996). Exchange Rate Pass-through is very important in terms of monetary policies to be implemented by central banks whose main purpose is price stability. The primary aim of central banks is to ensure price stability. Here, the exchange rate increases, causing inflation in countries with a high pass-through effect will lead to the failure of the Central Bank's price stability policy. For this reason, knowing how much the pass-through effect is very important to ensure price stability.

If the exchange rate changes bring about the same changes in domestic prices, the transition effect is complete. When it is reflected at a lower rate, the pass-through effect is incomplete. Exchange Rate Pass-through occurs through two channels. The first effect channel is that the increase in exchange rate increases the cost of imported goods and services and causes an increase in the domestic prices. In the second channel, a positive shock in the exchange rate will increase the price of imported intermediate goods, resulting in an increase in the cost of inputs and, an increase in the prices of final goods. The rise in prices due to cost increases will increase expectations and wage demands, resulting in a process that increases inflation again. (Akdemir & Özçelik, 2018) The situation where the fluctuations in the exchange rate change the consumer prices within the share of imported goods in the CPI and PPI basket is called the direct pass-through effect. The effect of the fluctuations in the exchange rate on the foreign trade balance over the domestic demand for imported goods because of the increase/decrease of the export rate by changing the price of the exported goods is called the indirect pass-through effect.

In Turkey, increase in exchange rates, especially in the last months of 2021, have caused high inflation. For this reason, the exchange rate-inflation relationship has been one of the hottest topics. The main purpose of this study is to investigate the effect of exchange rate changes on the domestic price level in the short and long run in Turkey. We have analyzed Exchange Rates Pass-Through to domestic Prices ' with using 228 monthly data covering the period January 2003 to December 2021. The nominal exchange rate (NDK) is used as the exchange rate indicator, and the consumer price index (CPI) and producer price index (PPI) data are taken as the prices indicator. All series were got from the CBRT Electronic Data Delivery System (EVDS). In the study, first, we analyzed the stationarity of the series with PP and Lee Strazicich LM unit root tests. Then, Impulse-Response tests based on the VAR model were performed and the responses of the PPI and CPI variables were observed against the generalized shocks in the nominal exchange rate.; The response of the PPI and CPI variable to the positive nominal exchange rate is similar. Both variables had a robust response by the end of the 2nd period. In later periods, the severity of the reaction decreased. However, after the 7th period, it rose again. It was observed that the response given by the PPI variable was higher. Because of the Johannsen Co-Integration Test conducted afterwards, it was determined that there was a long-term relationship between PPI and CPI and NDK, and long-term coefficient estimation was started. Fully as a method in the long-term coefficient estimation made by using the level values of the nominal exchange rate, CPI and PPI variables. Modified Least Squares (FMOLS), Dynamic Least Squares (DOLS) and Canonical cointegrating Regression (CCR) estimators were used. The Error terms were corrected with the Bartlett Kernel method, and Newey West was determined as the bandwidth selector. In the long term, the coefficient of the change in the exchange rate on the CPI was determined as 0.7575, while the effect on the PPI was estimated to be 0.8175.

After the coefficient estimation, it was determined that NDK had a positive effect on CPI and PPI in the long run, and short- and long-term causality analysis was started. Vec Granger Causality tests showed that there was a short-term causality relationship from NDK to CPI and PPI. In the long run, it has been determined that there is causality between CPI and PPI variables to NDK. It has been determined that there is no causality from the nominal exchange rate to the CPI in the long run. In addition, we concluded that there is causality from NDK to PPI in the long run.

As a result, the Nominal Exchange rate effects on both PPI and CPI in the short run. Exchange rate increases cause inflation. The exchange rate has a higher pass-through effect on PPI. In the long run, the increase in the general level of prices leads to an increase in exchange rates.

Giriş

Döviz kurundaki değişimlerin fiyatlar üzerinde yaratacağı etki, özellikle dünyadaki birçok ülkenin dalgalı kur rejimine geçmesiyle beraber tartışılmaya başlanan bir konu haline gelmiştir. Dalgalı kur rejimi ile birlikte döviz kurları, enflasyonu açıklayan bir değişken olarak yerini almıştır. Sermaye hareketlerinin dünya üzerinde serbestleşmesiyle birlikte döviz kurları, ülkeler arasındaki ekonomik etkileşimi arttırmış ve ekonomik krizlerin nedenleri arasında gösterilmiştir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kırılganlıkları daha yüksek olduğu için küresel dalgalanmalar sonucu meydana gelen döviz kuru değişimlerinden daha fazla etkilenmektedir.

Döviz kurunda meydana gelen pozitif veya negatif şokların fiyatlar (üretici ve tüketici) üzerinde yarattığı etki uluslararası iktisat literatüründe geçiş etkisi olarak adlandırılır. Bu kavram, nominal döviz kurunda meydana gelen bir birimlik değişimin, yurtiçi fiyatlar üzerinde yarattığı etki olarak tanımlanır (Menon, 1996). Geçiş etkisinin süresini ve etkisini ölçmek; temel amacı fiyat istikrarı olan merkez bankalarının uygulayacağı para politikaları açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda, serbest kur sistemini uygulayan ülkelerde merkez bankalarının para politikası aracı olan kullandığı kısa vadeli faiz oranları, kur üzerinde doğrudan etkide bulunduğu için önemli hâle gelmiştir. Döviz kurunda meydana gelecek pozitif veya negatif şoklar karşısında; enflasyonu belirli bir seviyede tutmak ve enflasyon hedefinin tutturulması gibi sebeplerden ötürü en uygun para politikasının belirlenerek uygulanması gerekmektedir (Kiptui, 2005). Geçiş etkisinin yüksek olması, söz konusu ülkenin merkez bankasının döviz piyasasına müdahalede bulunurken kur değişimine göre faiz oranı belirlemesine neden olacaktır. Geçiş etkisinin düşük olduğu durumda ise merkez bankasının döviz piyasasına müdahalesi esnasında hareket alanı genişleyecektir.

Türkiye, 1980'li yıllardan itibaren serbest piyasa ekonomisine geçiş yapmaya başlamış ve sonraki dönemde oluşan küresel dalgalanmalar, ülke ekonomisine hızlı bir şekilde etki etmiştir. Özellikle 1980 sonrasında yüksek enflasyon sorunuyla mücadele eden Türkiye'de enflasyonun kronik bir hâle gelmesi, ülkenin ekonomik yapısına duyulan güvenin azalmasına ve beraberinde reel sektörde direncin düşmesine neden olmuştur (Ergin, 2015). Türkiye, bu çerçevede döviz krizinden kaynaklı 1994 ve 2000 ve 2001 ekonomik krizleri sonrasında Şubat 2001'den itibaren döviz kuru rejiminde değişikliğe giderek dalgalı kur sistemine geçiş yapmıştır. Bu geçişi takiben 2002 yılında örtük enflasyon hedeflemesi politikasını uygulamaya başlamış ve 2006 yılından itibaren de açık enflasyon hedeflemesine politikasını uygulamaya başlamıştır. Bu zaman aralığından itibaren günümüze kadar döviz kuru ile enflasyon arasındaki geçişkenlik dereceleri değişkenlik göstermiş olup, ekonomi ve finans piyasalarında etkilerini göstermeye devam etmektedir.

Döviz Kurundan Fiyatlara Geçiş Etkisi'nin Teorik Çerçevesi

Tek Fiyat Kanunu ve Satın Alma Gücü Paritesi yaklaşımlarından yola çıkılarak literatüre dahil edilen geçiş etkisi yaklaşımı; genel olarak döviz kurundaki bir birimlik değişimin yurtiçi ithalat ve yurtdışı ihracat fiyatlarında yol açtığı değişimi ifade etmektedir. (Menon, 1996) Firmaların döviz kurunda meydana gelen değişimleri maliyet kanalıyla tüketici fiyatlarına tam olarak yansıtmasına tam geçiş etkisi, değişimin bir kısmını satış fiyatlarına yansıtmasına ise kısmi geçiş etkisi denir. Firmalar döviz kurundaki değişimler sonrasında satış fiyatlarını değiştirmez ise geçiş etkisinden söz edilemez (Yang, 1997).

Nominal döviz kurunda meydana gelen değişimler ilk olarak ithal mallar üzerinden maliyet kanalı aracılığıyla yurtiçi fiyatları etkilemektedir. Döviz kurunda meydana gelecek pozitif bir şok, ithal ara malların fiyatını arttırarak girdi maliyetinin yükselmesine ve sonuç olarak nihai mal fiyatlarının artmasına neden olacaktır. Maliyet artışı nedeniyle fiyatların

yükselmesi, beklentileri ve ücret taleplerini artırarak enflasyonu tekrar arttıran bir süreci ortaya çıkartacaktır (Akdemir & Özçelik, 2018). Döviz kurunda meydana gelen dalgalanmaların, ithal malların TÜFE ve ÜFE sepeti içerisindeki payları dahilinde tüketici fiyatlarını değiştirmesi durumuna doğrudan geçiş etkisi denir. Döviz kurunda meydana gelen dalgalanmaların, ihrac edilen malların fiyatını değiştirerek ihracat oranını arttırması/azaltması nedeniyle ithal malların yurtiçi talebi üzerinden dış ticaret dengesinde yarattığı etkiye dolaylı geçiş etkisi denir (Kiptui, 2005).

Döviz kurundan fiyatlara doğru geçiş etkisinin derecesini açıklayan mikro ekonomik değişkenler arasında; piyasa yapısı, ithal malların fiyat endeksleri içerisindeki payı, talebinin fiyat esnekliği rekabet koşulları vb. yer almaktadır. Para politikası uygulamaları, enflasyon oranı, döviz kuru dalgalanmaları, globalleşme ve toplam arz/ talep düzeyi vb. ise geçiş etkisinin derecesini açıklayan önemli makro ekonomik değişkenler arasında yer almaktadır (Akdemir & Özçelik, 2018).

Bazı iktisatçılara göre tek fiyat kanununun geçerli olmadığı istisnai durumlarda geçiş etkisinin eksik yansımaları durumundan söz edilebilir. Bu şekilde döviz kurundaki değişimlerin fiyatlara eksik yansımalarının nedenleri aşağıda belirtilmiştir (Kaygısız, 2018):

- a) Ülkelerin istikrarlı enflasyon programları uygulamak amacıyla sıkı para politikasını tercih etmesi
- b) Rekabetçi piyasa ortamı nedeniyle firmalar, kurlardaki değişimi fiyatlara yansıtmak yerine kar marjlarını düşürmeleri
- c) Döviz kurunda meydana gelen dalgalanmalar nedeniyle ithal malların fiyatının artması, ikame malların tercih edilmesine yol açarak geçiş etkisini azaltabilir.
- d) İhracatçılar tarafından girdi olarak kullanılmak üzere talep edilecek ithal ara malların ikame oranının yüksek olması durumunda döviz kurundan fiyatlara doğru geçiş etkisi azalabilir.
- e) İthal malların maliyetinin farklı kanallarla (ulaşım ve vergilendirme gibi) azaltılması, döviz kurundaki değişimlerin fiyatlar üzerindeki etkisi azaltılabilir.
- f) Ekonomik kriz dönemleri, geçiş etkisinin derecesinde azalmaya yol açabilir. Kriz dönemlerinde ithalatta meydana gelecek azalmadan dolayı yurtdışına döviz çıkışı da azalacaktır. Bu dönemde enflasyonun nedeni çoğunlukla döviz kuru haricindeki etkenlerden kaynaklanır (Türk & Çetinkaya, 2015).

Dünya genelinde serbest piyasa ekonomisine geçiş ile başlayan süreçte; geçiş etkisi konusu özellikle son dönemlerde üzerinde sıkça durulan konular arasındadır. Bu bağlamda önde gelen bazı iktisatçılar tarafından yapılan araştırmalarda konuya farklı bakış açıları getirilmeye çalışılmıştır. Taylor (2000)'a göre döviz kurundan fiyatlara geçişin düşük olması, enflasyonun düşük olmasından kaynaklıdır. Enflasyon oranının düşük olduğu ülkelerde geçiş etkisinin nihai malların fiyatlarına yansımalarının da düşük olması beklenir. Yani enflasyon oranını düşmesi, ithal nihai malların fiyatlarına doğru geçiş etkisinin düşük seviyede kalmasını sağlayacaktır. Ayrıca ihracatçılar tarafından girdi olarak kullanılmak üzere talep edilecek ithal ara malların ikame oranının yüksek olması durumunda, döviz kurundaki dalgalanmaların daha düşük bir oranda geçiş etkisine yol açacağı düşünülmektedir.

Amitrano vd. (1997)'a göre, döviz kurunun yükselmesi durumunda piyasa iki şekilde tepki verebilir. İlk olarak ithal malların fiyatının yükselmesiyle birlikte söz konusu ülkede enflasyon oranı yükselecektir. İkinci olarak ise döviz kurunun yükselmesi sonucunda ithal girdi maliyetlerinin etkisiyle yerli ürünlerin fiyatlarının artması, enflasyon oranını yükselecektir.

Dornbusch (1985), satın alma gücü paritesinin uzun dönemde geçerli olduğu, fakat kısa dönemde fiyat yapışkanlığı ve katı fiyatlı parasal modellerin bulunmasından dolayı bu varsayımın geçiş etkisini tek başına açıklamada yetersiz kaldığı savunulmuştur. Satın alma gücü paritesinin her koşulda geçerli olması hâlinde, döviz kurundaki dalgalanmalar ile fiyatlardaki değişim arasında her zaman doğrusal bir ilişkinin olması gerektiği ve firmaların kâr marjı ile marjinal maliyetlerinin sabit olması gerektiği ifade edilmiştir.

McCallum & Nelson (1999) ise geçiş etkisinin ara mal ithalatı ve emtia mallardan kaynaklı oluştuğunu varsaymıştır. Buna göre döviz kurunda meydana gelen artışlar ilk olarak maliyet kanalı yoluyla fiyatları etkileyecektir. Döviz kurundaki artışın bir sonucu olarak ulusal paranın değer kaybetmesi, ihracat talebinin artmasına neden olacaktır. Girdi maliyetlerinin artması nedeniyle üretimin azalması ise ekonomide talep yönlü bir enflasyon oluşmasına neden olacaktır.

Devereux & Engel (2002) döviz kurunda meydana gelen dalgalanmaların nihai mal fiyatları üzerindeki etkisinin düşük olduğunu savunmuştur. Buna göre döviz kurunda meydana gelen artış, tüketici fiyatlarını etkilemeyecektir. Malların homojene yakın olduğu varsayımı altında yurtiçinde üretilen mallar ile yurt dışından ithal edilen mallar arasındaki ikame esnekliği çok yüksektir. Bu nedenle yurtiçinde ve yurtdışında üretilen mallar arasında fiyat farklılıkları bulunmayacaktır.

Darvas (2001), döviz kuru hedefleme stratejisi çerçevesinde gelişmiş ülkelerde geçiş etkisinin sabit kur sisteminde daha yüksek seyrettiğini ve döviz kuru ile enflasyon arasında doğrusal bir ilişki olduğunu savunmuştur. Buna göre söz konusu ülke ekonomilerinde, geçmişte yaşanan ekonomik krizlerden dolayı döviz kurunun fiyat ve ücretler üzerinde kalıcı etkiye sahip olacağı öngörülmektedir. Bu durum finansal işlemlerde yerli paradan ziyade yabancı paranın daha fazla tercih edilmesine ve fiyatlar üzerinde döviz kurunun etkinin artmasına neden olacaktır.

Literatür Taraması

Dünya genelinde 1980 sonrasında dalgalı kur rejiminin benimsenmesi ile birlikte (Yanar, 2008), kur değişimlerinin yurtiçi fiyatlar üzerindeki etkisi, özellikle son yıllarda üzerinde sıklıkla durulan bir konu olmuştur. Türkiye’de ise 1994, 2000 ve 2001 yıllarında yaşanan ve döviz kaynaklı olduğu bilinen ekonomik krizler sonrasında döviz kuru rejiminde değişikliğe gidilmesiyle beraber “*Döviz Kurundan Yurtiçi Fiyatlara Geçiş Etkisi*” konusu önem kazanmıştır. Son yıllarda Türkiye’de bu konu üzerinde çeşitli araştırmalar yapılmış ve veri seti olarak enflasyon ve döviz kurlarının yanında işsizlik, dış ticaret ve büyüme gibi değişkenlerde kullanılmıştır. Aşağıdaki tabloda ağırlıklı olarak Türkiye üzerinde olmak üzere 2000 yılı sonrasında yapılan çalışmalara yer verilmiştir.

Tablo 1: Konu hakkında 2000 yılı sonrasında yapılan çalışmalar

Çalışma	Zaman Boyutu	Metot	Analiz Sonuçları
(Baş & Kara, 2020)	Türkiye 2010 - 2020	ARDL Modeli	Reel GSYİH, TÜFE, ithalat birim değer endeksi ve nominal döviz kuru (NDK) değişkenleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Analizden elde edilen bulgular; döviz kuru ve ithalat fiyatlarının kısa ve uzun dönemde yurt içi fiyatları önemli ölçüde etkilemektedir. Uzun dönemde kurdaki %1 artış, enflasyonu %0,61 oranında arttırırken, ithalat fiyat endeksindeki %1’lik yükseliş ise enflasyonu %0,46 oranında arttırdığı sonucuna ulaşmıştır.

(Bozdağlıoğlu & Yılmaz, 2017)	Türkiye 1994 - 2014	VAR Modeli	Nominal döviz kuru (NDK) ve TÜFE değişkenleri kullanılarak yapılan analizde, nominal döviz kurunda meydana gelen artışlardan enflasyonun etkilendiği belirlenmiştir. Ayrıca TÜFE değişkeninde meydana gelen şokların nominal döviz kuru üzerinde anlamlı bir etkisinin bulunmadığı da görülmüştür.
(Duman & Sağdıç, 2019)	Türkiye 2003 - 2017	VAR Modeli	TÜFE ve reel efektif döviz kuru (REDK) değişkenleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, REDK'dan TÜFE'ye tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir.
(Kaya, 2018)	Türkiye 2003 - 2016	VAR Modeli	İthal petrol fiyatları, ÜFE, Sanayi Üretim Endeksi, nominal döviz kuru (NDK), para arzı ve dış ticaret birim değer endeksi değişkenleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; NDK'nın kısa vadede enflasyonu etkilediğini ve yaklaşık %15'ini açıkladığı sonucuna ulaşılmıştır.
(Akdemir & Özçelik, 2018)	Türkiye 2003 - 2017	VAR Modeli	Nominal döviz kuru (NDK) sepeti (dolar ve euro), sanayi üretim endeksi, TÜFE ve ithalat birim değer endeksi değişkenleri üzerinden analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; Türkiye'de tamamlanmamış geçiş etkisi sınırlıdır. Kur değişimleri İmalat sanayi fiyatlarını, TÜFE'den daha fazla etkilemektedir.
(Ergin, 2015)	Türkiye 2005 - 2014	VAR Modeli	Bu çalışmada nominal döviz kuru (NDK), ihracat ve ithalat birim değer endeksleri, sanayi üretim endeksi, dışa açıklık derecesi ve TÜFE değişkenleri ile gerçekleştirilen analizde, NDK'daki değişimin TÜFE üzerindeki etkisi, şokun başladığı dönemde güçlü iken, etki zamanla zayıflamaktadır.
(Kaygısız, 2018)	Türkiye 2002 - 2016	VAR Modeli	Bu çalışmada ÜFE, nominal döviz kuru (NDK), sanayi üretim endeksi, para arzı ve ithal petrol fiyatları değişkenleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; enflasyonun NDK'ya gösterdiği tepkinin 16 dönem sonra ortadan kalktığı görülmüştür. Ayrıca ÜFE'de gerçekleşen değişimin %20'sinin NDK kaynaklı olduğu ve NDK'nın enflasyonu kısa ve uzun dönemde aynı oranda etkilediği görülmüştür.
(Türk & Çetinkaya, 2015)	Türkiye 1987 - 2013	VAR Modeli	Bu çalışmada TÜFE, TEFEE ve nominal döviz kuru (NDK) değişkenleri kullanılarak yapılan analizde NDK'dan Enflasyona tek yönlü bir nedenselliğin olduğu saptanmıştır
(Altıntaş, 2014)	Türkiye 1987 - 2011	ARDL Modeli	Bu çalışmada döviz kuru, TÜFE, ithalat fiyat endeksi, ABD üretici fiyat endeksi, dünya tüketici fiyat endeksi ve reel GSYİH değişkenleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; Türkiye'de uzun dönemde döviz kurundaki %1'lik artışın TÜFE cinsinden yurtiçi fiyatlarda %0.72 ve %0.91 oranları arasında artışa yol açtığı ve böylece döviz kurunun enflasyon üzerinde geçiş etkisinin anlamlı, fakat 1'den küçük olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
			Bu çalışmada ÜFE, ithal petrol fiyatları, para arzı, sanayi üretim endeksi ve nominal döviz kuru (NDK) değişkenleri ile yapılan analizde; uzun dönemde ÜFE üzerinde NDK'nın etkisinin zayıf olduğu görülmüştür. Ayrıca uzun dönemde para arzı ve sanayi üretiminin ÜFE üzerinde güçlü bir etkisi olduğu ortaya

(Özdamar, 2015)	Türkiye 2006 - 2015	ARDL Modeli	konulurken, ham petrol fiyatlarının etkisinin oldukça zayıf olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
(Kara & Ögünç, 2012)	Türkiye 2002 - 2011	VAR Modeli	Bu çalışmada ithalat birim değer endeksi, TÜFE, nominal döviz kuru (NDK) sepeti (dolar ve euro) ve imalat sanayi endeksi değişkenleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; NDK'dan TÜFE'ye geçişkenliğin bir yıllık zaman diliminde ortalama %15 civarında olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca TÜFE üzerinde ithalat fiyat geçişkenliğinin de NDK geçişkenliği kadar önemli olduğunu belirtilmiştir. Ayrıca modeli ile elde edilen sonuçlar, nominal döviz kuru ile tüketici fiyatları arasındaki ilişkinin azalma eğiliminde olduğunu göstermektedir.
(Türk, 2016)	Türkiye 1987 - 2013	VAR Modeli	Bu çalışmada nominal döviz kuru (NDK), TÜFE ve TEFEE değişkenleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; nominal döviz kurunun enflasyon üzerindeki etkisinin anlamlı olduğu, enflasyonun nominal döviz kuru üzerindeki etkisinin ise anlamsız olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
(Sever & Mızrak, 2007)	Türkiye 1987 - 2006	VAR Modeli	Bu çalışmada nominal döviz kuru (NDK), faiz oranı ve TEFEE değişkenleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; NDK'nın enflasyon üzerindeki etkisinin yüksek olduğu saptanmıştır.
(Yıldırım, 2021)	Türkiye 2008 - 2018	VAR Modeli	Bu çalışmada nominal döviz kuru (NDK), ÜFE, ve TÜFE değişkenleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; Kurlardan fiyatlara geçiş kısa ve uzun dönemde farklılaşmaktadır. Kurlar kısa dönemde ÜFE'de üzerinde daha fazla etkide bulunurken, uzun dönemde is TÜFE üzerindeki etkisi daha yüksektir.
(Kara & Sarıkaya, 2021)	Türkiye 2006 - 2021	VAR Modeli	Bu çalışmada ithalat birim değer endeksi, nominal döviz kuru (NDK) sepeti (dolar ve euro), çıktı açığı, çekirdek fiyat endeksi değişkenleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; 2017 sonrasında enflasyonun çıpalanma derecesinin zayıfladığı, fiyat dinamiklerinde belirgin değişimler meydana geldiği ve bu çerçevede özellikle enflasyon katılığı ile döviz kuru geçişkenliğinin önemli ölçüde arttığı görülmüştür.
(Selim & Güven, 2014)	Türkiye 1990 - 2012	VAR Modeli	Bu çalışmada işsizlik, reel efektif döviz kuru (REDK) ve TÜFE değişkenleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; REDK'nın TÜFE'yi etkilediği sonucu ortaya çıkmıştır.
(Peker & Görmüş, 2008)	Türkiye 1987 - 2006	VAR Modeli	Bu çalışmada ithal petrol fiyatları, sanayi üretim endeksi, para arzı, nominal döviz kuru (NDK) ve ÜFE değişkenleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; NDK üzerinde meydana gelen şokların, orta ve uzun dönemde fiyatlarda oluşan tahmini hata varyansının yaklaşık %72'sini açıkladığı görülmüştür. Yani NDK'nın, enflasyonun tahmini hata varyansının önemli bir kaynağı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
(Aldemir, 2008)	Türkiye 1988 - 2004	VAR Modeli	Bu çalışmada sanayi üretim endeksi, imalat sanayi kapasite kullanım oranı, imalat sanayi nominal ücret endeksi, imalat sanayi verimlilik endeksi, ara mal ithalatı (dolar cinsinden) ve nominal döviz kuru (NDK) değişkenleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; NDK'da meydana gelen değişimlerin, ithal girdi maliyetleri yoluyla yurtiçi üretim maliyetleri üzerinde yarattığı etkinin, Türk Lirası'ndaki değerlendirme olgusuyla birlikte önemli ölçüde yükseldiği sonucuna ulaşılmıştır.
			Bu çalışmada söz konusu 5 ülke panel veri analizi çerçevesinde ithalat fiyatları, üretici fiyatları, tüketici fiyatları, çıktı açığı, kısa

(Hüfner & Schröder, 2002)	Almanya, Fransa, İtalya, İspanya, Hollanda 1980 - 2000	VAR Modeli	dönem faiz oranları, ithal petrol fiyatları değişkenleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; nominal efektif döviz kurunda meydana gelen yaklaşık %10'luk bir negatif şokun, 12 ay sonunda söz konusu ülkelerdeki tüketici fiyatlarını yaklaşık %0.4 oranında arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca nominal efektif döviz kurundan tüketici fiyatların doğru oluşan etkinin yaklaşık 36 ay sonunda ortadan kaybolduğu da gözlemlenmiştir.
(Hyder & Shah, 2005)	Pakistan 1988 – 2003	VAR Modeli	Bu çalışmada tüketici fiyatları, toptan eşya fiyatları ve nominal döviz kuru (NDK) değişkenleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; NDK'da meydana gelen şokların yurtiçi fiyatları etkileme gücünün düşük olduğu ve bu etkinin 12 aylık periyotta ilk dört ay için hissedildiği görülmüştür. Ayrıca döviz kuru geçişkenliğinin toptan eşya fiyatları üzerinde daha fazla etkisi olduğu da gözlemlenmiştir.
(Yapraklı vd., 2019)	Türkiye 1996-2017	ARDL ve NARDL Modeli	Bu çalışmada reel efektif döviz kuru (TÜFE endeksli) ve yabancı portföy yatırımları değişkenleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; reel efektif döviz kurunda meydana gelen artışın, yabancı portföy yatırımlarını kısa ve uzun dönemde azalttığı, reel efektif döviz kurunda meydana gelen azalışın ise yabancı portföy yatırımlarını kısa ve uzun dönemde arttırdığı gözlemlenmiştir.
(Berument, 2002)	Türkiye 1988-2001	VAR Modeli	Bu çalışmada reel döviz kuru (RDK), TÜFE, TEFE ve reel GSYİH değişkenleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; RDK'da meydana gelen artışın TEFE'yi, TÜFE'ye göre daha fazla etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.
(Alptekin vd., 2016)	Türkiye 2005-2015	VAR Modeli	Bu çalışmada üretim açığı endeksi, nominal döviz kuru (NDK), ithalat birim değer endeksi, ÜFE ve TÜFE değişkenleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; NDK'da meydana gelen artışın TÜFE üzerindeki geçiş etkisinin azalma eğiliminde olduğu, söz konusu etkinin ÜFE üzerinde daha fazla hissedildiği görülmüştür.
(Karaoğlu & Kılıçkaplan, 2018)	Türkiye 2004-2018	STR Modeli	Bu çalışmada nominal döviz kuru (NDK), TÜFE ve ÜFE değişkenleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; geçiş etkisinin TÜFE ve ÜFE değişkenlerine tepkisinin doğrusal olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca geçiş etkisinin tüketici fiyatlarından ziyade üretici fiyatları üzerinde daha etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
(Ertürk & Erkan, 2021)	Türkiye 1980-2018	SVAR Modeli	Bu çalışmada ithal petrol fiyatı, TÜFE ve çıktı açığı değişkenleri kullanılarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; petrol fiyatlarından tüketici fiyatlarına geçiş etkisinin 2002 yılı sonrasında artış gösterdiği, fakat bu etkinin kısa dönemde ortadan kaybolduğu görülmüştür.

Veri Seti ve Model

Bu çalışmada, Türkiye'de Döviz Kurlarının Yurtiçi Üretici ve Tüketici fiyatlarına geçiş etkisi (McCarthy, 2007) tarafından kullanılan VAR metodu yardımıyla incelenmiş ve Ocak 2003 - Aralık 2021 dönemi için Nominal Döviz Kuru (NDK), Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) ve Üretici Fiyat Endeksi (ÜFE) değişkenlerine ilişkin aylık veriler kullanılmıştır. Çalışmada kullanılmış olan TÜFE, ÜFE ve NDK verileri Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası elektronik veri dağıtım sisteminden alınmıştır. Geçiş etkisinin tüketici ve üretici fiyatları üzerindeki etkisini ölçmek için TÜFE ve ÜFE verileri tercih edilmiştir.

Zaman serileri üzerinde durağanlık sınamasına başlamadan önce ilk olarak serilerin doğal logaritmaları alınarak ölçeği küçültmek ve daha sonra mevsimsel bileşenlerden

arındırıldığına emin olmak gerekir. Bu nedenle, analizde kullanılacak değişkenlerin tamamının logaritması alınmış, sonrasında ise TÜFE ve ÜFE serilerinin mevsimsel etkiye maruz kalabileceği ihtimaline karşı ARIMA model tabanına dayanan TRAMO/SEATS yöntemi kullanılarak seriler mevsimsel etkilerden arındırılmıştır. Daha sonrası ise çalışmaya birim kök testleri ile devam edilmiştir. Birim kök sınaması için ilk olarak Phillips - Perron testi uygulanmıştır. Bu testte hem sabit ve trendin birlikte olduğu modelle hem de sadece sabitin olduğu modelle seriler incelenmiştir. Phillips - Perron testi ile sına yapılacak serilerin hata terimleri Bartlett Kernel yöntemiyle düzeltilmiştir. Newey West bant genişliği tercih edilmiştir. Her iki modelde kullanılacak değişkenlere ilişkin seriler üzerinde yapılan Phillips - Perron testi sonucunda birim kök tespit edilmiştir. Değişkenlerin birinci farkları alındığında ise %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde durağan çıkmışlardır.

Tablo 2: PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	PP Sabit T İstatistiği	Prob. Değeri	PP Trendli T İstatistiği	Prob. Değeri
LNTUFE (Düzye Değeri)	3.7101	1.0000	4.7531	1.0000
LNTUFE (1.Fark)	-4.2096	0.0008	-4.3574	0.0031
LNUFE (Düzye Değeri)	4.1431	1.0000	4.4042	1.0000
LNUFE (1.Fark)	-3.6153	0.0062	-3.8955	0.0137
LNDÖVİZ KURU (Düzye)	3.1949	1.0000	-0.3420	0.9890
LNDÖVİZ KURU (1.Fark)	-7.5971	0.0000	-7.7784	0.0000
Kritik Değer %1	-3.4591		-3.9989	
Kritik Değer %5	-2.8740		-3.4297	
Kritik Değer %10	-2.5735		-3.1383	

Serilerde meydana gelebilecek yapısal kırılmaları tespit edebilmek adına, çift yapısal kırılmayı tespit etmeye olanak sağlayan Lee Strazicich LM yapısal kırılmalı birim kök testi uygulanmıştır. Serilerin birinci farkları alınarak uygulanan birim kök testi sonucunda, %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde yapısal kırılma altında durağan oldukları gözlemlenmiştir.

Tablo 3: Lee Strazicich LM Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Kırılma Dönemi 1	Kırılma Dönemi 2	Test İstatistiği
DLNTUFE (1.Fark)	2017 10.Dönem	2018 7.Dönem	-8.723093
Kritik Değerler	-6.490080 (%1)	-5.884560 (%5)	-5.573080 (%10)
DLNDÖVİZ KURU (1.Fark)	2010 5.Dönem	2018 6.Dönem	-10.95968
Kritik Değerler	-6.778400 (%1)	-6.011480 (%5)	-5.675360 (%10)
DLNUFE (1.Fark)	2018 1.Dönem	2018 7.Dönem	-9.658665
Kritik Değerler	-6.490080 (%1)	-5.884560 (%5)	-5.573080 (%10)

Birim kök testleri sonrasında yapılacak ikinci işlem, her iki model için uygun gecikme uzunluklarının belirlenmesi olacaktır. Gecikme uzunluğunun yanlış belirlenmesi; çoklu doğrusallık, serbestlik derecesi ve model kurma sorunlarına neden olabilir. Literatürde uygun gecikme uzunluğunu belirlemek amacıyla son tahmin hatası (FPE), sıralı değiştirilmiş LR test istatistiği (LR), Schwarz kriteri (SC), Hannan-Quinn bilgi kriteri (HQ) ve Akaike bilgi kriteri (AIC) gibi yöntemler tercih edilmektedir. Bu çalışmada ise uygun gecikme uzunluklarını tespit etmek amacıyla en düşükten başlanarak yapılan varsayım testleri sonucunda; TÜFE ile Nominal Döviz Kuru değişkenlerinden oluşan 1.model için 9. gecikmede tüm varsayımların (Otokorelasyon, değişen varyans ve karakteristik polinom kökleri) sağlandığı görülmektedir.

ÜFE ile Nominal Döviz Kuru değişkenlerinden oluşan 2.model için ise 24. gecikmede tüm varsayımların (Otokorelasyon, değişen varyans ve karakteristik polinom kökleri) gerçekleştiği görülmektedir.

Hipotezlerden birincisi serilerde herhangi bir otokorelasyon sorunu bulunmadığını varsaymaktadır. Bu varsayım 1. ve 2. model için LM testi ile analiz edilmiştir. LM testi sonuçları aşağıda yer almaktadır.

H_0 = Otokorelasyon sorunu yoktur.

H_1 = Otokorelasyon sorunu vardır.

Tablo 4: Otokorelasyon LM Testi Sonuçları

1. Model (TÜFE ile Döviz Kuru)			2. Model (ÜFE ile Döviz Kuru)		
Gecikme	LM İstatistik Değerleri	Olasılıklar	Gecikme	LM İstatistik Değerleri	Olasılıklar
1	6.107158	0.1913	1	6.107158	0.1913
2	1.217828	0.8752	2	1.217828	0.8752
3	1.630800	0.8032	3	1.630800	0.8032

3. ve 4. tabloda görüldüğü üzere LM test sonuçlarına göre olasılık değerleri 0.01'den büyük olduğu için H_0 hipotezi reddedilemez. Yani modellerde otokorelasyon sorunu yoktur.

Hata terimi varsayımlarından ikincisi, değişkenlerin hata terimlerinin değişen varyanslı olmaması koşuludur. Modelin hata terimlerinin değişen varyans içerip içermediğinin belirlenmesine ilişkin White Testi sonuçları aşağıda belirtilmiştir.

H_0 = Değişen varyans sorunu yoktur.

H_1 = Değişen varyans sorunu vardır.

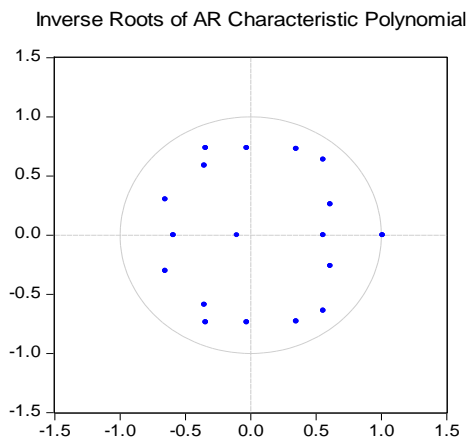
Tablo 5: Değişen Varyans Analizi

1. Model (TÜFE ile Döviz Kuru)			2. Model (ÜFE ile Döviz Kuru)		
Ki-kare İstatistiği	df	Olasılık	Ki-kare İstatistiği	df	Olasılık
134.8620	108	0.0410	344.6213	288	0.0123

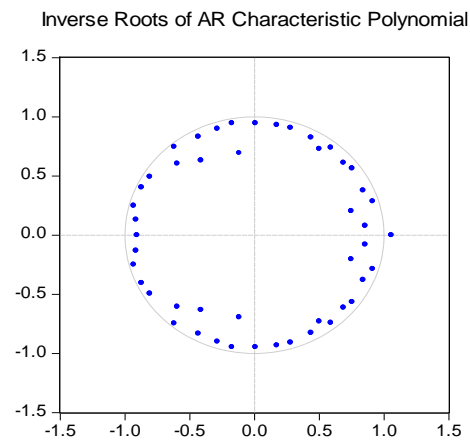
Olasılık değeri 0.01'den büyük olduğu için H_0 hipotezi kabul edilir.

Hata terimleri varsayımlarından sonuncusu ise modelin istikrarlı olup olmadığını test etmek için kullanılan karakteristik polinom kökleri tablosunun yorumlanmasıdır. Bu analize göre polinom köklerini temsil eden noktaların birim çember içerisinde yer alması gerekmektedir.

1. Model (TÜFE ile Döviz Kuru)

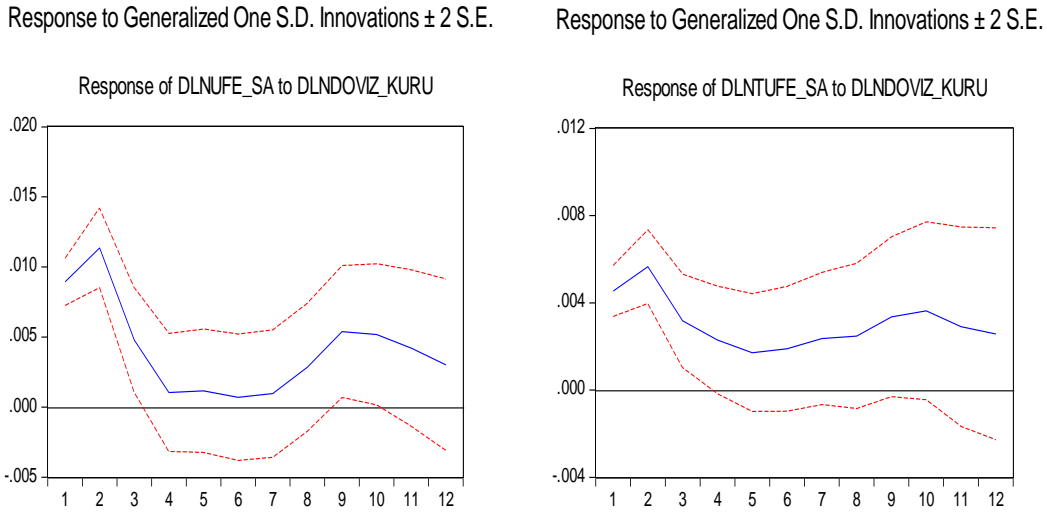
2. Model (ÜFE ile Döviz Kuru)

Şekil 1: Karakteristik Polinom Kökleri Tablosu

Şekillerde görüldüğü üzere 1. ve 2. modeller için ayrı ayrı uygulanan parametre istikrarı analizlerinde; karakteristik polinom köklerinden sadece 1 tanesinin birim çemberin dışında yer aldığı görülmektedir. Bu durum, modellerde kullanılan serilerin yapısal kırılmalara maruz kaldığına işaret eder. Nitekim serilere uygulanan yapısal kırılmalı birim kök testinin sonuçları da bunu destekler niteliktedir. Sonuç olarak çalışmada kullanılmak istenen modellerin VAR analizine uygun olduğu tespit edilmiş olup tahmin sonuçları değerlendirilebilecektir.

Birim kök testlerinin sonrasında değişkenlerin birinci farkta durağan olduğu tespit edilmiş ve uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi sonrasında VAR metodu uygulanacak olan modelde, değişkenin diğer değişken üzerinde meydana gelen bir şoka karşı vermiş olduğu reaksiyonun yönü, şiddeti ve gecikmesi Etki-Tepki analizi ile yorumlanabilmektedir. Etki-Tepki analizine göre şoku veren değişkende etki, şoku alan değişkende ise tepki meydana gelmektedir. Bu noktada döviz kurunda meydana gelen pozitif bir şokun, ÜFE ve TÜFE değişkenlerini nasıl etkilediği aşağıdaki grafikler yardımıyla gösterilmiştir.

Şekil 2: Etki Tepki Analizleri

Grafiklerde görüldüğü üzere 1. ve 2. modeller için ayrı ayrı uygulanan Etki-Tepki analizlerinde, nominal döviz kurunda meydana gelen genelleştirilmiş şoklar karşısında ÜFE ve TÜFE değişkenlerinin pozitif yönlü tepki verdiği gözlemlenmektedir.

- 1. grafikte görüldüğü üzere; nominal döviz kurunda meydana gelen pozitif bir şok karşısında ÜFE değişkeni, 2. dönemin sonuna kadar güçlü bir artış etkisi göstermiştir. 2. dönemin sonundan 7. döneme kadar güçlü bir azalış etkisi gösteren ÜFE değişkeni, 7. dönemden itibaren tekrar güçlü bir artış eğilimine girerek devam etmiştir.
- 2. grafikte görüldüğü üzere; nominal döviz kurunda meydana gelen pozitif bir şok karşısında TÜFE değişkeni, 2. dönemin sonuna kadar güçlü bir artış etkisi göstermiştir. 2. dönemin sonundan 5. döneme kadar azalış eğiliminde bulunan TÜFE değişkeni, 7. dönemden itibaren tekrar artış eğilimine girerek devam etmiştir.

Etki-Tepki analizi sonrasında, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi istatistiksel olarak göstermeye olanak sağlayan eş bütünleşme analizlerine geçiş yapılabilir. Uzun dönemde değişkenler arasında anlamlı bir ilişkinin varlığını tespit etmek amacıyla bu çalışmada Johansen Eş Bütünleşme testi uygulanmıştır. Bu teste ilişkin sonuçlar aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 6: Johansen Eş Bütünleşme Testi Sonuçları 1. Model (TÜFE ile Döviz Kuru)

	Öz Değer İstatistiği	İz İstatistiği	Kritik Değer (0.05)	Olasılık	Max. Özdeğer İstatistiği	Kritik Değer (0.05)	Olasılık
Sabitli Model	0.0454	17.57	15.49	0.0240	10.14	14.26	0.2026
	0.0335	7.42	3.84	0.0064	7.42	3.84	0.0064
	Öz Değer İstatistiği	İz İstatistiği	Kritik Değer (0.05)	Olasılık	Max. Özdeğer İstatistiği	Kritik Değer (0.05)	Olasılık
Trendli Model	0.0672	24.94	25.87	0.0649	15.18	19.38	0.1837
	0.0437	9.75	12.51	0.1387	9.75	12.51	0.1387

Tablo 7: Johannsen Eş Bütünleşme Testi Sonuçları 2. Model (ÜFE ile Döviz Kuru)

	Öz Değer İstatistiği	İz İstatistiği	Kritik Değer (0.05)	Olasılık	Max. Özdeğer İstatistiği	Kritik Değer (0.05)	Olasılık
Sabitli Model	0.0538	15.50	15.49	0.0498	11.23	14.26	0.1430
	0.020	4.27	3.84	0.0387	4.27	3.84	0.0387
	Öz Değer İstatistiği	İz İstatistiği	Kritik Değer (0.05)	Olasılık	Max. Özdeğer İstatistiği	Kritik Değer (0.05)	Olasılık
Trendli Model	0.0869	28.72	25.87	0.0215	18.46	19.38	0.0677
	0.0492	10.25	12.51	0.1160	10.25	12.51	0.1160

Eş bütünleşme analizi sonuçları incelendiğinde nominal döviz kuru ile TÜFE serileri arasında sabitli modelde eş bütünleşme ilişkisi bulunmuştur. İz istatistiği ile max-özdeğer istatistiği, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğunu göstermiştir.

Nominal döviz kuru ile ÜFE serileri arasındaki eş bütünleşme analizinde ise hem sabitli, hemde trendli modelde eş bütünleşme ilişkisi bulunmuştur. İz istatistiği ile max-özdeğer istatistiği, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğunu göstermiştir.

Değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi bulunduktan sonra yapılacak işlem, uzun dönem katsayı tahmini yapmak olacaktır. Nominal döviz kuru, TÜFE ve ÜFE değişkenlerinin düzey değerleri kullanılarak yapılan uzun dönem katsayı tahmininde method olarak Fully Modified Least Squares (FMOLS), Dynamic Least Squares (DOLS) ve Canonical Cointegrating Regression (CCR) tahmincilerinden yararlanılmıştır. Kurulan modellerde hata terimleri Bartlett Kernel yöntemiyle düzeltilmiş, bant genişliği seçicisi olarak ise Newey West belirlenmiştir.

Tablo 8: Uzun Dönem Katsayı Tahmin Sonuçları 1. Model (TÜFE ile Döviz Kuru)

Bağımlı Değişken	LNTUFE	Method	Katsayı	Standart Hata	T İstatistik Değeri	Olasılık
------------------	--------	--------	---------	---------------	---------------------	----------

Bağımsız Değişken	LNDOVIZ_KURU	FMOS	0.7575	0.0387	19.55	0.00
Bağımsız Değişken	LNDOVIZ_KURU	DOLS	0.7287	0.0448	16.24	0.00
Bağımsız Değişken	LNDOVIZ_KURU	CCR	0.7567	0.0396	19.08	0.00

Tablo 9: Uzun Dönem Katsayı Tahmin Sonuçları 2. Model (ÜFE ile Döviz Kuru)

Bağımlı Değişken	LNUFE	Method	Katsayı	Standart Hata	T İstatistik Değeri	Olasılık
Bağımsız Değişken	LNDOVIZ_KURU	FMOS	0.8185	0.0357	22.90	0.00
Bağımsız Değişken	LNDOVIZ_KURU	DOLS	0.7644	0.0415	18.38	0.00
Bağımsız Değişken	LNDOVIZ_KURU	CCR	0.8175	0.0365	22.35	0.00

Nominal döviz kuru ile TÜFE ve ÜFE değişkenlerinin düzey değerleri kullanılarak yapılan uzun dönem katsayı tahmini sonucunda, tahmin methodlarının tamamında olasılık değerlerinin 0.05 anlamlılık düzeyinden küçük olması sonucunda uzun dönemde nominal döviz kurundaki artışın TÜFE ile ÜFE'yi pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Her iki modelde de eş bütünleşme tespit edildikten sonra katsayı tahmininin yapılması ile birlikte artık VAR modeline dayalı Vec Granger Nedensellik analizi yapılabilir.

Tablo 10: Vec Granger Kısa Dönem Nedensellik Analizi

Bağımlı Değişken: D(LNTUFE_SA)			
Değişkenler	Ki-kare İstatistiği	df	Olasılık
D(LNDOVIZ_KURU)	24.62270	9	0.0034

Bağımlı Değişken: D(LNUFE_SA)			
Değişkenler	Ki-kare İstatistiği	df	Olasılık
D(LNDOVIZ_KURU)	43.62403	24	0.0084

Vec Granger Nedensellik Testi kapsamında uygulanan kısa dönem nedensellik analizleri yukarıdaki tablolarda paylaşılmıştır. Analiz sonuçlarına göre 0.05 önem seviyesinde olasılık değerlerine bakılacak olursa; kısa dönemde nominal döviz kurundan TÜFE ve ÜFE'ye doğru bir nedenselliğin olduğu görülmektedir.

Tablo 11: Vec Granger Uzun Dönem Nedensellik Analizi 1. Model (TÜFE ile Döviz Kuru)

Değişkenler	Hata Düzeltme Terimi	Standart Hata	T İstatistiği
D(LNTUFE_SA)	0.002750	0.00322	0.85485
D(LNDOVIZ_KURU)	0.037312	0.01248	2.99009

Tablo 12: Vec Granger Uzun Dönem Nedensellik Analizi 2. Model (ÜFE ile Döviz Kuru)

Değişkenler	Hata Düzeltme Terimi	Standart Hata	T İstatistiği
D(LNUFE_SA)	0.013437	0.00724	1.85566

D(LNDOVİZ_KURU)	0.054887	0.01861	2.94935
-----------------	----------	---------	---------

Vec Granger Nedensellik Testi kapsamında uygulanan uzun dönem nedensellik analiz sonuçlarına göre 0.10 önem seviyesinde (T Tablosu Değeri: 1.64) olasılık (T istatistiği) değerlerine bakılacak olursa;

- Uzun dönemde nominal döviz kurundan TÜFE'ye doğru bir nedenselliğin bulunmadığı görülmektedir.
- Uzun dönemde nominal döviz kurundan ÜFE'ye doğru bir nedenselliğin olduğu görülmektedir.
- Uzun dönemde TÜFE ve ÜFE'den nominal döviz kuruna doğru bir nedenselliğin olduğu görülmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

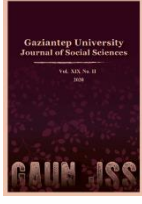
Türkiye 1980 yılı itibariyle tüm dünyada olduğu serbest sermaye akımına dahil olmuş ve ekonomisinde bu kapsamda reformlar gerçekleştirmeye çalışmıştır. Yabancı sermaye yatırımlarının artması ilk başlarda Türkiye ekonomisi açısından olumlu etki yaratsa da sonrasında ithalata bağımlı yüksek enflasyonu beraberinde getirmiştir. Bu durumun temel nedenleri arasında yabancı ithal ürünlerin fiyatlarında meydana gelen düşüş gösterilebilir. İhracatın azalıp ithalatın artması önce dış ticaret açığını, daha sonra da cari açığı beraberinde getirmiştir. 1990'lı yıllara gelindiğinde ise Türkiye ekonomisini yüksek enflasyon ve finansal kriz olguları derinden etkilemiştir. Bütün bu yaşananlar ülkenin ekonomik yapısına duyulan güveni azaltmış ve beraberinde reel sektörde direncin düşmesine neden olmuştur. Son olarak 2000 ve 2001 yıllarında yaşanan finansal krizle beraber döviz kuru rejim değişikliğine gidilerek dalgalı döviz kuru sistemine geçiş yapılmıştır. Bu gelişmenin hemen ardından ise örtülü enflasyon hedeflemesi ve son olarak da 2006 yılı itibariyle açık enflasyon hedeflemesine geçilmiştir. Bu tarihten itibaren ise Türkiye ekonomisinde döviz kurunun yurtiçi fiyatlar üzerinde meydana getirdiği etki tartışılmaya başlanmıştır. '*Geçiş Etkisi*' olarak bilinen bu kavram döviz kurunda meydana gelen bir birimlik değişimin yurtiçi fiyatlarda yarattığı etkiyi ifade etmek için kullanılır.

Bu çalışmada '*Geçiş Etkisi*' konusu nominal döviz kuru (NDK), tüketici fiyat endeksi (TÜFE) ile üretici fiyat endeksi (ÜFE) verileri kullanılarak 2003 Ocak ile 2021 Aralık dönemlerini kapsayan 228 aylık veri üzerinden analiz edilmiştir. Çalışmada ilk olarak serilerin durağanlık sınaması, normal ve kırılmalı birim kök testleri yardımıyla analiz edilerek değişkenlerin birim köklü oldukları tespit edilmiştir. Daha sonra VAR modeline dayalı Etki-Tepki testleri gerçekleştirilerek nominal döviz kurunda meydana gelen genelleştirilmiş şoklar karşısında ÜFE ve TÜFE değişkenlerinin vermiş olduğu tepkiler gözlemlenmiştir. Sonrasında yapılan Johansen Eş Bütünleşme Testi sonucunda ise ÜFE ve TÜFE ile NDK arasında uzun dönemli ilişki olduğu tespit edilerek uzun dönemli kat sayı tahminine geçilmiştir. Katsayı tahmini sonrası NDK'nın uzun dönemde TÜFE ve ÜFE'yi pozitif yönde etkilediği belirlenerek kısa ve uzun dönem nedensellik analizine geçilmiştir. Vec Granger Nedensellik Analizi sonrasında NDK'dan TÜFE ve ÜFE'ye doğru kısa dönemde nedensellik ilişkisi olduğu belirlenmiştir. Uzun dönemde ise TÜFE ve ÜFE değişkenlerinden NDK'ya doğru nedenselliğin olduğu belirlenmiştir. Ayrıca uzun dönemde NDK'dan ÜFE'ye doğru da nedensellik olduğu sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

- Akdemir, S., & Özçelik, M. (2018). Döviz kurlarının yurtiçi fiyatlara geçiş etkisi: türkiye ekonomisi 2003-2017 dönemi uygulaması. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14(1), 16.
- Aldemir, Ş. (2008). Üretici fiyatlarına geçiş etkisinde ara malları ithalatının rolü. *Mustafa Kemal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1).
- Alptekin, V., Yılmaz, K. Ç., & Taş, T. (2016). Döviz kurundan fiyatlara geçiş etkisi: Türkiye örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 35, 1-9.
- Altıntaş, H. (2014). Türkiye’de döviz kurunun cari işlemler üzerindeki asimetrik etkisi—NARDL modeli. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(1), 163-201.
- Amitrano, A., De Grauwe, P., & Tullio, G. (1997). Why has inflation remained so low after the large exchange rate depreciations of 1992? *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 35(3), 329-346. <https://doi.org/10.1111/1468-5965.00065>
- Baş, G., & Kara, M. (2020). Döviz kuru ve ithalat fiyatlarının tüketici fiyatları üzerindeki geçiş etkisi—Türkiye ekonomisi üzerine bir araştırma. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 8(2), 115-125.
- Berument, M. H. (2002). *Döviz kuru hareketleri ve enflasyon dinamiği: Türkiye Örneği*.
- Bozdağlıoğlu, E. Y., & Yılmaz, M. (2017). Türkiye’de enflasyon ve döviz kuru ilişkisi: 1994-2014 yılları arası bir inceleme. *BEU İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Akademik İzdüşüm Dergisi*, 2(3), 1-20.
- Darvas, Z. (2001). *Exchange rate pass-through and real exchange rate in EU candidate countries* (Working Paper 2001,10). Discussion Paper Series 1. <https://www.econstor.eu/handle/10419/19548>
- Devereux, M. B., & Engel, C. (2002). Exchange rate pass-through, exchange rate volatility, and exchange rate disconnect. *Journal of Monetary Economics*, 49(5), 913-940. [https://doi.org/10.1016/S0304-3932\(02\)00130-7](https://doi.org/10.1016/S0304-3932(02)00130-7)
- Dornbusch, R. (1985). *Exchange rates and prices* (Working Paper Sy 1769). National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w1769>
- Duman, Y. K., & Sağdıç, A. (2019). Türkiye’de döviz kuru ve enflasyon ilişkisi—ekonometrik bir analiz. *Sakarya İktisat Dergisi*, 8(1), 1-16.
- Ergin, A. (2015). Döviz kuru ve enflasyon arasındaki geçiş etkisi: Türkiye örneği. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(3), 13-29.
- Ertürk, E., & Erkan, R. (2021). Petrol fiyatlarından enflasyona geçiş etkisi—geleneksel Shilips eğrisi yöntemi ve Svar analizi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 76(1), 103-127.
- Hüfner, F. P., & Schröder, M. (2002). Exchange rate pass-through to consumer prices: a european perspective. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.304939>
- Hyder, Z., & Shah, S. (2005). Exchange rate pass-through to domestic prices in Pakistan. *Macroeconomics*. <https://ideas.repec.org/p/wpa/wuwpm/0510020.html>
- Kara, H., & Ögünç, F. (2012). Döviz kuru ve ithalat fiyatlarının yurtiçi fiyatlara etkisi. *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 27(317), 09-28. <https://doi.org/10.3848/iif.2012.317.3396>
- Kara, H., & Sarıkaya, C. (2021). Enflasyon dinamiklerindeki değişim: döviz kuru geçişkenliği güçleniyor mu? *Koç University-TUSIAD Economic Research Forum Working Papers*, 2121.
- Karaoğlu, N., & Kılıçkaplan, S. (2018). Döviz kurunun yurt içi fiyatlara geçiş etkisinin yumuşak geçişli regresyon modeliyle tahmini. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 3(3), 195-215. <https://doi.org/10.25229/beta.465635>

- Kaya, H. (2018). 2001 krizi sonrası Türkiye’de döviz kuru ve enflasyon ilişkisi: döviz kuru geçiş etkisinin VAR Analizi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 73(3), 841-865. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002519
- Kaygısız, A. D. (2018). Döviz kuru dalgalanmalarının enflasyon üzerindeki geçiş etkisi: Türkiye örneği. *International Review of Economics and Management*, 6(2), 117-137.
- Kiptui, L. K. (2005). *Exchange rate pass-through to domestic prices in Kenya: 1972-2004* [Thesis, University of Nairobi]. <http://erepository.uonbi.ac.ke/handle/11295/20226>
- McCallum, B. T., & Nelson, E. (1999). Nominal income targeting in an open-economy optimizing model. *Journal of Monetary Economics*, 43(3), 553-578. [https://doi.org/10.1016/S0304-3932\(99\)00005-7](https://doi.org/10.1016/S0304-3932(99)00005-7)
- McCarthy, J. (2007). Pass-through of exchange rates and import prices to domestic inflation in some industrialized economies. *Eastern Economic Journal*, 33(4), 511-537.
- Menon, J. (1996). The degree and determinants of exchange rate pass-through: market structure, non-tariff barriers and multinational corporations. *The Economic Journal*, 106(435), 434-444. <https://doi.org/10.2307/2235258>
- Özdamar, G. (2015). Türkiye ekonomisinde döviz kuru geçiş etkisi: ARDL-SINIR TESTİ yaklaşımı bulguları. *Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi*, 32, 66-97.
- Peker, O., & Görmüş, Ş. (2008). Türkiye’de döviz kurunun enflasyonist etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 187-202.
- Selim, S., & Güven, E. T. A. (2014). Türkiye’de enflasyon, döviz kuru ve işsizlik arasındaki ilişkinin ekonometrik analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(1), 20.
- Sever, E., & Mızrak, Z. (2007). Döviz kuru, enflasyon ve faiz oranı arasındaki ilişkiler: türkiye uygulaması. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 265, 19.
- Taylor, J. B. (2000). Low inflation, pass-through, and the pricing power of firms. *European Economic Review*, 44(7), 1389-1408. [https://doi.org/10.1016/S0014-2921\(00\)00037-4](https://doi.org/10.1016/S0014-2921(00)00037-4)
- Türk, E. (2016). Döviz kuru enflasyon ilişkisi—Türkiye örneği. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(9), 81-102.
- Türk, E., & Çetinkaya, A. T. (2015). Döviz kurundan fiyatlara geçiş etkisinin granger nedensellik testiyle incelenmesi—Türkiye örneği. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 27-38.
- Yanar, R. (2009). Gelişmekte olan ülkelerde döviz kuru rejim tercihinin makro ekonomik performans üzerine etkileri. *Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2), 255-270
- Yang, J. (1997). Exchange rate pass-through in U.S. manufacturing industries. *The Review of Economics and Statistics*, 79(1), 95-104. <https://doi.org/10.1162/003465397556430>
- Yapraklı, S., Bozma, G., & Akdağ, M. (2019). Döviz kurlarının yabancı portföy yatırımları üzerindeki etkilerinin ARDL ve NARDL yöntemleri ile incelenmesi. *İzmir İktisat Dergisi*, 34(1), 1-13. <https://doi.org/10.24988/ije.2019341753>
- Yıldırım, K. (2021). Döviz kuru fiyat geçiş etkisi için ampirik bir analiz: Türkiye örneği. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(23). <https://dergipark.org.tr/en/pub/bartiniibf/issue/62623/707601>

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Avrupa Birliği'ne Aday Ülkelerde Finansal Kur Dalgalanmalarının İhracata Etkisi

The Effect of Financial Currency Fluctuations on Exports in the Candidate Countries for the European Union

Ayça PEKMEZ BAHÇECİ^{a*} Burak BÜYÜKOĞLU^b

^a Dr. Öğr. Görevlisi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-5649-4631

^b Dr. Öğr. Görevlisi, Gaziantep Üniversitesi, Nizip Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-1174-3112

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 30 Nisan 2022

Kabul tarihi: 22 Aralık 2022

Anahtar Kelimeler:

Avrupa Birliği'ne aday ülkeler,

Döviz kuru,

İhracat,

Panel Veri Analizi

JEL Kodları: O24, P33, P34

ARTICLE INFO

Article History:

Received: April 30, 2022

Accepted: December 22, 2022

Keywords:

European Union candidate countries,

Exchange rate,

Export,

Panel Data Analysis

JEL Code: O24, P33, P34

ÖZ

İhracat, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin büyüme ve istikrarlarını devam ettirebilmeleri açısından oldukça önemlidir. İhracatı en çok etkileyen faktörlerden birisi de kur dalgalanmalarıdır. Çalışmada ihracat ve kur dalgalanmaları arasındaki önemli ilişki göz önünde bulundurularak Avrupa Birliği'ne aday ülkeler Sırbistan, Karadağ, Kuzey Makedonya, Arnavutluk ve Türkiye'nin 2006-2020 dönemleri arasındaki yıllık verileriyle panel veri analizi yapılmaktadır. Avrupa Birliği'ne aday ülkelerinin finansal ve ihracat durumları dikkate alınmaktadır. Ortalama grup tahmincisi (AMG) analizi yapılmıştır. Analizden elde edilen bulgulara göre, Kuzey Makedonya, Sırbistan ile Türkiye'de ABD doları cinsinden meydana gelen kur artışlarının ve Karadağ ile Sırbistan'da gayri safi yurt içi hasılabın mal ve hizmet ihracatını pozitif yönde etkilediği sonuçlarına ulaşılmıştır.

ABSTRACT

Export is very important for developed and developing countries to maintain their growth and stability. One of the factors affecting exports the most is currency fluctuations. In the study, panel data analysis is carried out with the annual data of Serbia, Montenegro, North Macedonia, Albania and Turkey, which are candidate countries for the European Union, for the period 2006-2020, considering the important relationship between these exports and currency fluctuations. The financial and export situations of the candidate countries to the European Union are taken into account. Mean group estimator (AMG) analysis was performed. According to the findings obtained from the analysis, it was concluded that the exchange rate increases in US dollars in North Macedonia, Serbia and Turkey and the gross domestic product in Montenegro and Serbia positively affected the export of goods and services.

EXTENDED ABSTRACT

After the 1980s, the changes in the exchange rate with the effect of globalization started to have important results in the country and the world. As a result, it has been understood that economic structures are affected more quickly by fluctuations in foreign exchange. The economic structures of developing countries are largely attributed to the role of the exchange rate, particularly to the activity of international trade. With globalization, the efforts of companies around the world to get a share from the market increase the importance of exchange rates.

Changes in the exchange rate of developing countries are one of the most important factors affecting macroeconomic policies. Changes in exchange rates affect many macroeconomic variables. It is expected that fluctuations in exchange rates in countries such as Turkey, whose exports differ according to imported inputs, will cause great effects on the country's economy (Tümtürk, 2017: 838).

Candidate countries to the European Union will try to increase their export figures with the production and trade volumes they can do during the candidacy process and will try to be affected by exchange rate volatility in the least possible way. The resources to be transferred by the European Union after full membership will positively affect production, employment, gross domestic product, per capita national income and export figures. Among the candidate countries, Turkey stands out as the most economically prepared country. It is thought that the findings obtained from the study, in which the candidate countries are observed in terms of exchange rates and exports, will contribute to the literature.

Two common points emerge with the studies in the literature, which reveal the effects of exchange rate fluctuations on exports. There are opinions that firms that tend to avoid risk in open economies will reduce foreign trade, as increases in fluctuations will increase unexpected costs. The other view is that when it comes to post-delivery payments in foreign trade, there may be unpredictable changes in exchange rates between the delivery and payment dates, and the expectation of export profits and the uncertainty in exports will increase. Hedging against currency risk will not be possible or will be more costly. In addition, the effect of exchange rate fluctuations on exports will vary according to the degree of risk aversion of exporting firms. If risk aversion is low, high exchange rate fluctuations reduce firms' exports; If the degree of risk aversion is high, firms will tend to increase their exports (Arize, 1997a; McKenzie, 1999). McKenzie (1999) states that different results have been obtained in the literature due to the sectoral changes in the effect of exchange rate fluctuations on exports.

In this study, it is aimed to examine the effects of fluctuations in the exchange rate of Albania, North Macedonia, Montenegro, Serbia and Turkey, which are candidate countries for the European Union, on the export of goods and services. For this purpose, analysis was carried out with the data set created with annual data between 2006 and 2020. Since there were deficiencies in the data of the sample countries before 2006, the starting period of the study was determined as 2006. The main reason for determining the candidate countries to the European Union as samples is that these countries have started accession negotiations and have made progress. The candidate countries by the European Union are expected to develop the internal dynamics of the union. The countries to be admitted to the union should have the potential to contribute to the progress of the union rather than its regression. For this reason, the European Union, which hosts many developed and industrialized countries, especially wants to include countries that are not dependent on foreign exchange rates and whose export figures are not affected by these fluctuations. In the study, the export figures of goods and services taken from the World Bank data bank were used as the dependent variable, and the fluctuations in the official exchange rate were added to the model as the independent variable. In addition, the gross domestic product data of the countries and the change in inflation rates were added to the model as a control variable. Finally, since the global crisis occurred during the analysis period, the crisis period was added to the model with a dummy variable.

According to the findings obtained from the analysis, it is seen that the exchange rate increases in US dollars in North Macedonia, Serbia and Turkey affect the exports of goods and services positively. The depreciation of the national currency against the US dollar causes the goods and services produced to be obtained at lower costs for foreign buyers. In this case, while it causes foreign investors to buy more goods and services, it causes the export figures to increase in the producer countries. Gross domestic product positively affects the export of goods and services in Montenegro and Serbia. Since the increases in national income will increase the diversity and quality of the goods produced in the countries, export reflections are expected. In addition, it is seen that the rate of inflation increases exports only in Turkey. This situation can be explained by the decrease in domestic purchasing power as inflation figures increase and the increase in foreign purchasing power indirectly depending on the exchange rate. Finally, the dummy variable only negatively affected the export figures in Montenegro, in this case it would not be wrong to say that Montenegro was affected more economically than other candidate countries during the crisis.

Giriş

1980’li yıllardan sonra globalleşmenin etkisiyle birlikte döviz kurunda yaşanan değişiklikler ülke ve dünya çapında önemli sonuçlar doğurmaya başlamıştır. Bunun neticesinde, ekonomik yapıların dövizdeki dalgalanmalardan daha çabuk etkilendiği anlaşılmıştır. Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik yapıları, önemli ölçüde döviz kurunun rolüne, özellikle de uluslararası ticaretin faaliyetine bağlanmaktadır. Globalleşmeyle dünya genelinde firmaların pazardan pay alma çabaları döviz kurlarının önemini daha da arttırmaktadır.

Döviz piyasasının sürekli şekilde açık olması ve dünya genelinde alım ve satımın yapıldığı bir piyasa olması, döviz kurunun dalgalı yapıya sahip olmasının nedenlerinin başında gelmektedir (Sengupta ve Sfejr, 1997: 617-624). Döviz kurunun bu yapısı pek çok olguya etki ederken ihracat bunlar arasında en önemlilerinden birisidir. Teoride ve uygulamada döviz kuru ve ihracat arasındaki ilişki en çok tartışılan, üzerinde düşünülen konulardan biridir. Dolayısıyla döviz kuru ve ihracat arasındaki ilişkinin belirlenmesi, ölçülmesi ve analiz edilmesini önemli hâle getirmektedir.

Gelişmekte olan ülkelerin döviz kurundaki değişiklikler, makroekonomi politikalarını etkileyen en önemli unsurlardan biridir. Döviz kurlarındaki değişimler pek çok makroekonomik değişkeni etkilemektedir. Türkiye gibi ihracatı ithal girdilere göre farklılık arz eden ülkelerde döviz kurlarındaki dalgalanmaların ülke ekonomisinde büyük etkilere sebep olması beklenmektedir (Tümtürk, 2017: 838).

Avrupa Birliği’ne aday ülkeler adaylık sürecinde yapabilecekleri üretim ve ticaret hacimleriyle ihracat rakamlarını yükseltmeye ve döviz kuru oynaklıklarından en asgari şekilde etkilenmeye çalışacaklardır. Tam üyelik olduktan sonra Avrupa Birliği’nin aktaracakları kaynaklar üretim, istihdam, gayri safi yurt içi hasıla, kişi başına düşen millî gelir ve ihracat rakamlarını olumlu yönde etkileyecektir. Aday ülkeler arasında Türkiye ekonomik açıdan en hazır ülke olarak ön plana çıkmaktadır. Aday ülkelerin döviz kuru ve ihracat açısından gözlemlendiği çalışmadan elde edilen bulguların literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Örneklem Ülkeleri ile İlgili Finansal Bilgiler

Örnekleme dahil edilen Sırbistan, Karadağ, Kuzey Makedonya, Arnavutluk ve Türkiye ile ilgili temel finansal bilgiler başlıklar hâlinde sıralanmıştır.

Sırbistan

Sırbistan, Avrupa’nın güneydoğusunda yer almakta olup para birimi Sırp Dinarı’dır (RSD). 2006 yılında Karadağ ile ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiştir. İthalata dayalı bir ekonomi durumundadır. IMF 2021 verilerine göre GSYİH’ı 60,4 milyar USD, Kişi Başı GSYİH’ı 8,748 USD, %5 büyüme oranı ve %13 işsizlik oranına; 2022 Ocak-Ekim verilerine göre GSYİH’ı 62,72 milyar USD, Kişi Başı GSYİH’ı 9,160 USD, %3,5 büyüme oranı ve %9,9 işsizlik oranına sahiptir. Dünya ticaretindeki yerine bakıldığında ihracatı 19,4 milyar USD olup dünya sıralamasında 68. sırada, ithalatı 26,2 milyar USD ve 64. sıradadır. Sırbistan ihracatındaki ilk beş ülke Almanya, İtalya, Bosna-Hersek, Romanya ve Rusya’dır. İhracatındaki ilk üç ürün grubu; elektrikli makine ve teçhizatlar, TV ve ses kayıt ekipmanları, makineler, mekanik cihazlar ve aletler, plastikler ve mamulleridir. Türkiye’nin Sırbistan’a ihracatı 2016 yılından sonra düzenli olarak artış göstermiş olup 2020 yılından sonra 1 milyar USD’yi aşmıştır. Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) üyesi olmamasına rağmen Avrupa Birliği ve DTÖ kurallarına göre dış ticaretini düzenlemiştir. Sırbistan 2009 senesinde Avrupa Birliği’ne üyelik başvurusu yapmıştır (İHKİB, 2021; Ticaret Bakanlığı, 2021; <https://www.imf.org/en/Countries/SRB>).

Karadağ

Karadağ, Avrupa'nın güneydoğusunda ve para birimi Euro'dur (€). 2006 yılında Sırbistan'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiştir. IMF 2021 verilerine göre GSYİH'ı 5,5 milyar USD, Kişi Başı GSYİH'ı 8,840 USD, %7 büyüme oranı ve %15,9 işsizlik oranına; 2022 Ocak-Ekim verilerine göre GSYİH'ı 6,13 milyar USD, Kişi Başı GSYİH'ı 9,850 USD, %7,2 büyüme oranı ve % 21,14 işsizlik oranına sahiptir. Ülke ihracatı 400 milyon USD ve ithalatı 2,4 milyar USD'dir. Karadağ ihracatındaki ilk beş ülke Sırbistan, Slovenya, Macaristan, Bosna Hersek ve Çin'dir. İhracatındaki ilk üç ürün grubu; işlenmemiş alüminyum, elektrik enerjisi, tedavi veya korunma için ilaçlardır. Türkiye'nin Karadağ'a ihracatı 111 milyon USD olarak tespit edilmiştir. Dünya Ticaret Örgütü üyesidir. Karadağ 2007 yılında Avrupa Birliği'ne üyelik başvurusu yapmış ve 2010 yılında aday statüsü verilmiştir (Adana Ticaret Odası, 2021; TİM, 2021; <https://www.imf.org/en/Countries/MNE>).

Kuzey Makedonya

Kuzey Makedonya, Sırbistan'ın kuzeyinde yer alır ve para birimi Makedonya Dinarı'dır (MKD). IMF 2021 verilerine göre GSYİH'ı 13,89 milyar USD, Kişi Başı GSYİH'ı 6,710 USD, %4 büyüme oranı ve %15,9 işsizlik oranına; 2022 Ocak-Ekim verilerine göre GSYİH'ı 14,1 milyar USD, Kişi Başı GSYİH'ı 6,820 USD, %2,7 büyüme oranı ve %15,2 işsizlik oranına sahiptir. Ülke ihracatı 6,1 milyar USD ve ithalatı 8,7 milyar USD'dir. Kuzey Makedonya ihracatındaki ilk beş ülke Almanya, Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan ve Macaristan'dır. İhracatındaki ilk üç ürün grubu; takviye edilmiş katalizatörler; aktif maddesi kıymetli metal/kıymetli metal, diğer motorlar için hava filtreleri, taşıtlarda kullanılan kablo bağlantı takımları bileşikleridir. Türkiye'nin Kuzey Makedonya'ya ihracatı 570 milyon USD olarak belirlenmiştir. Kuzey Makedonya 2004 yılında Avrupa Birliği'ne üyelik başvurusu yapmış ve 205 yılında adaylık statüsü kabul edilmiştir (Ticaret Bakanlığı, 2021; TİM, 2021; <https://www.imf.org/en/Countries/MKD>).

Arnavutluk

Arnavutluk, Karadağ'ın kuzeyinde Kuzey Makedonya'nın doğusunda ve para birimi Arnavutluk Leki'dir. IMF 2021 verilerine göre GSYİH'ı 15,15 milyar USD, Kişi Başı GSYİH'ı 5,287 USD, -%3,5 büyüme oranı ve %14 işsizlik oranına; 2022 Ocak-Ekim verilerine göre GSYİH'ı 18,26 milyar USD, Kişi Başı GSYİH'ı 6,370 USD, %4,0 büyüme oranı ve %10,3 işsizlik oranına sahiptir. Ülke ihracatı 2,51 milyar USD ve ithalatı 5,60 milyar USD'dir. Arnavutluk ihracatındaki ilk beş ülke İtalya, İspanya, Almanya, Yunanistan ve Çin'dir. İhracatındaki ilk üç ürün grubu; ayakkabılar, mineral yakıtlar ve yağlar, örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarıdır. Türkiye'nin Arnavutluk'a ihracatı 472 milyon USD olarak belirlenmiştir. Arnavutluk 2010 yılında Avrupa Birliği'ne üyelik başvurusunda bulunmuş ve 2020 yılında aday statüsü verilmiştir (Ticaret Bakanlığı, 2021; <https://www.imf.org/en/Countries/ALB>).

Türkiye

Asya ile Avrupa arasında coğrafi konumu bakımından jeostratejik güce sahip olan Türkiye'nin resmî para birimi Türk Lirası'dır. IMF 2021 verilerine göre GSYİH'ı 804 milyar USD, Kişi Başı GSYİH'ı 9,539 USD, %11 büyüme oranı ve %12 işsizlik oranına; 2022 Ocak-Ekim verilerine göre GSYİH'ı 853,49 milyar USD, Kişi Başı GSYİH'ı 9,960 USD, %5,0 büyüme oranı ve %10,8 işsizlik oranına sahiptir. Türkiye ihracatı 225,2 milyar USD ve ithalatı 271,4 milyar USD'dir. Türkiye ihracatındaki ilk beş ülke Almanya, Birleşik Krallık, ABD, İtalya ve İspanya'dır. İhracatındaki ilk üç ürün grubu; otomotiv endüstrisi, makineler ve teçhizatlar, demir ve çeliktir. Sırbistan'ın Türkiye'ye ihracatı 361,9 milyon USD, Karadağ'ın Türkiye'ye ihracatı 20 milyon USD, Kuzey Makedonya'nın Türkiye'ye ihracatı 200 milyon

USD ve Arnavutluk'un Türkiye'ye ihracatı 21 milyon USD olarak belirlenmiştir. Türkiye 1987 yılında Avrupa Birliği'ne üyelik başvurusunda bulunmuş, 1999 yılında aday statüsü kazanılmış ve 2005'te müzakerelere başlanmıştır (Ticaret Bakanlığı, 2021; TİM, 2021; TUİK, 2022; <https://www.imf.org/en/Countries/TUR>).

Çalışmada temel finansal göstergelerinin özetleri verilen Avrupa Birliği'ne aday ülkelerin döviz kurlarındaki değişimler ile ihracat rakamları arasındaki ilişki incelenmiştir. 2006 ile 2020 dönemleri arasındaki yıllık veriler ile veri seti oluşturularak panel veri analizine uygun model geliştirilerek tahmin edilmiştir. Bu bilgiler doğrultusunda literatür taramasında ulusal ve uluslararası benzer çalışmalara literatür bölümünde yer verilmiştir.

Literatür

Döviz kurundaki dalgalanmaların ihracat üzerinde etkileri ortaya konan literatürdeki çalışmalarla iki ortak nokta ortaya çıkmaktadır. Açık ekonomilerde riskten kaçınma eğiliminde olan firmalar dalgalanmalardaki artışlar beklenmedik maliyetleri arttıracığından dış ticareti azaltacağı yönünde görüşler vardır. Diğer görüş ise dış ticarete teslimat sonrasında ödemeler söz konusu olduğunda teslimat ve ödeme tarihleri arasında döviz kurlarında öngörülemeyen değişimler olabileceğinden ihracat kâr beklentileri ve ihracattaki belirsizlik artacağı görüşü hakimdir. Hedging (döviz kur riskine karşı korunma) mümkün olmayacak veya daha maliyetli olacaktır. Ayrıca, ihracat yapan firmaların riskten kaçınma derecelerine göre döviz kuru dalgalanmalarının ihracat üzerindeki etkisi değişecektir. Eğer riskten kaçınma derecesi düşükse, yüksek döviz kuru dalgalanmaları firmaların ihracatını azaltma; riskten kaçınma derecesi yüksek ise firmaların ihracatını artırma eğiliminde olacaktır (Arize, 1997a; McKenzie, 1999). McKenzie (1999), döviz kuru dalgalanmalarının ihracat üzerindeki etkisinin sektörel olarak değişmesinden dolayı alanyazında farklı sonuçlar elde edildiğini belirtmektedir.

Döviz kurundaki değişimler ile ihracat rakamları arasındaki ilişkinin belirlenmesine yönelik pek çok çalışma mevcut olup farklı sonuçlar elde edildiği görülmektedir. Çalışmadan elde edilecek bulgular hem literatürdeki diğer çalışmaların bulguları ile karşılaştırılması bakımından hem de Avrupa Birliği'nin aday ülkelere beklenenlerinin karşılanıp karşılanmadığının ortaya konması bakımından literatüre zenginlik katacaktır.

Abuşoğlu (1990), 1980-1988 dönemi döviz kuru politikaları ile politikaların ihracata etkisini değerlendirdiği çalışmada değişkenler arasında anlamlı ilişki bulunmadığını, Türk parasında yaşanan değer kaybında ihracat üzerindeki etkisinin düşük düzeylerde olduğunu tespit etmiştir.

Egeli (1992), 1980-1990 dönemi reel döviz kuru ile ihracat arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmada iki değişken arasında ilişki bulunduğu görülmektedir. Döviz kurundaki değişikliğinin ihracat üzerinde etkisi ortaya konmaktadır. Vergi iadesinin, döviz kurunun, ihracat kredilerinin toplam ihracat üzerindeki etkisini logaritmik-doğrusal bir model çerçevesinde regresyon analizi yapmakta olup aynı yönlü istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar bulmaktadır. İhracat kredilerinin toplam ihracattaki etkisinin vergi iadesi ve döviz kuru değişkenlerine göre daha kuvvetli olduğunu bulmaktadır.

Özbay (1999), 1988-1997 dönemi üçer aylık periyotlarla GARCH modeli kullanılarak yapılan analizde döviz kuru belirsizliğinin ihracat üzerinde negatif etkilerinin olduğunu öne sürmektedir. İhracat talebinin belirlenmesinde reel döviz kuru ile dış gelirin önemli olduğu ve reel kur belirsizliği ihracatı azalttığı; ithalat talebi için ise reel döviz kuru, yurtiçi gelir ile ihracatın önemli olduğu ve reel kur belirsizliğinin ithalatı etkilemediğini vurgulamaktadır.

Terzi ve Zengin (1999), 1989:01-1996:12 dönemi aylık verileriyle döviz kuru ile ihracat arasındaki ilişkiyi VAR yöntemi kullanarak sektörel ve genel bazda nedensellik, etki-tepki fonksiyonları ve varyans olarak aralarında ilişki olmadığını öne sürmektedir.

Sivri ve Usta (2001), 1994:1-2000:6 dönemi için aylık verilerle Granger nedensellik testi ve VAR analizi yaparak dış ticaret dengesinin sağlanmasında reel döviz kurunun etkin olarak kullanılmayacağını öne sürmektedir.

Doğanlar (2002), döviz kuru oynaklığının Türkiye, Güney Kore, Malezya, Endonezya ve Pakistan ihracatı üzerindeki etkisini, 1980:01-1996:04 yılları arasında üçer aylık periyotları belirlediği Augmented Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi ve hata doğrulama modeli vererek Engle-Granger Eşbütünleşme yöntemini tercih ettiği çalışmada döviz kuru belirsizliğinin ihracatı olumsuz etkilediğini belirtmektedir. Riskten kaçınmak için bu ülkelerin iç piyasayı tercih ettiklerini öne sürmektedir.

Öztürk ve Acaravcı (2003), 1989:01-2002:08 dönemi Johansen Eşbütünleşme Testi ve VECM yöntemiyle aylık periyotlarla döviz kuru belirsizliğinin ihracat üzerinde negatif etkisi olduğunu savunmaktadırlar. Saatçioğlu ve Karaca (2004), aynı yöntemi uygulayarak 1981 Mayıs- 2001 Şubat dönemi üçer aylık periyotlarla döviz kuru belirsizliğinin ihracatı kısa ve uzun dönemde negatif etkilediğini bulmaktadırlar. Kasman ve Kasman (2005) aynı yöntemle 1982-2001 yılları arasındaki çalışmada ise kısa ve uzun dönemde de döviz kuru belirsizliğinin ihracat üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu tespit edilmektedir.

Tunçsiper ve Öksüzler (2006), 1980-2001 yılları arasındaki 3 aylık verilerle döviz kuru riskinin ihracat üzerindeki etkisini inceleyerek toplam ve sektörel açıdan negatif etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Döviz kuru riski için değişken analizinde ARIMA modeli, birim kök testi için Augmented Dickey-Fuller (ADF), eşbütünleşme için Johansen ve Juselius çok değişkenli koentegrasyon yöntemi, hata doğrulama modeli (VECM) çalıştırarak analizi tamamlamaktadır. Reel döviz kurunun enerji, hammadde ve tarım alanlarında yapılan ihracatta etkisini bulmazken, toplam ihracat üzerinde etkisi olduğunu belirtmektedir.

Barak ve Naimoğlu (2018), 2000-2014 yılları arasında Türkiye, Arjantin, Pakistan, Mısır ve Katar ülkelerine panel ARDL ve Granger Nedensellik testi yaparak kısa ve uzun dönemde döviz kuru ile dış ticaret değişkenleri arasında negatif bir ilişki olduğu gözlenmektedir.

Tarakçı, vd. (2022), 2002:01-2019:12 dönemi döviz kuru oynaklığının Türkiye'nin Belçika, Fransa, Almanya, İtalya, Hollanda, Rusya, İspanya, İngiltere ve ABD'ye yaptığı tüketim, ara ve sermaye malları ihracatına etkilerini tespit etmek için NARDL modeli, Dickey - Fuller ile Zivot - Andrews birim kök testleri ile panel veri analizi yapmaktadır. Döviz kuru oynaklığını hesaplamak için GARCH modelini kullanmaktadır. Döviz kuru oynaklığının ihracata etkisinde asimetrisinin öneminden bahsederek ülke ve emtia bazlı farklılık gösterdiğine ve bu etkinin Türkiye ihracatını yüksek oranda etkilediğine değinmektedir. Ayrıca bu etki sermaye ve tüketim malları ihracatında daha fazla olduğunu belirtmektedir. Kısa ve uzun dönemde döviz kuru oynaklığı ile ihracat zıt yönlü olarak tespit etmektedir.

Rose (1991), 1974:1-1986:12 yılları arasındaki aylık periyotlarla OECD üyesi Birleşik Krallık, Amerika Bileşik Devletleri, Almanya, Japonya ve Kanada ülkelerinin reel döviz kur ile dış ticaret bilançosunun kısa ve uzun dönemdeki hata doğrulama modeli (VECM) kullanılarak yapılan analizlerinde anlamlı bir etki olmadığı sonucuna varmaktadır.

Arize (1995), Amerika Bileşik Devletleri'ndeki döviz kurunda meydana gelen değişkenliğin ihracatına etkisini araştıran çalışmada döviz kuru değişkenliğinin dış ticaret önünde engel oluşturacağını ifade etmektedir. Birim kök testleri, artırılmış Dickey ve Fuller

(1981) testleri kullanılarak, eş bütünleşme tekniğini, 1973:2'den 1993:4'e kadar olan üç aylık verileri VAR modeliyle test etmektedir. Ampirik sonuçlar, reel ithalatın, reel gelirin, nispi fiyatın ve döviz kuru oynaklığının sadece uzun vadeli denge seviyesinde eşbütünleşik olmadığını, aynı zamanda kısa vadeli dinamiklerinde de birbirine yakından bağlı olduğunu göstermektedir.

Backus (1998), Japonya'daki reel döviz kuru ile dış ticaret dengesi üzerine yapılan çalışmada VAR yöntemiyle döviz kuru değişikliğinin dış ticaret dengesinin belirleyicisi olmadığı ortaya konmaktadır. Ticaret ve nispi fiyatlar arasında yaygın olarak ilişki olduğu savunulmasına rağmen, fiyatların ticaret dengesinin seviyesini ile dalgalanmalarını yöneten tek faktör olmadığı görülmektedir.

Fountas ve Bredin (1998), İrlanda'da 1979-1993 yıllarını kapsayan üç aylık dönemde döviz kuru politikalarının kısa ve uzun dönemde etkilerinin tespiti için yapılan analizde ani döviz kuru değişikliklerinin kısa dönem içinde ihracatı azalttığı görülmektedir. Dickey-Fuller (DF) ve Augmented Dickey-Fuller (ADF) testleriyle birim kök testi, Johansen ve Juselius prosedürleriyle eşbütünleşme testi kullanılarak VAR modeliyle analizini sağlamaktadır. İhracat hacminin, özellikle uzun vadede, gelir ve nispi fiyat değişikliklerine karşı çok duyarlı olduğunu belirtmektedir.

Aristotelous (2001), 1889-1999 dönemi yıllık verileriyle ARCH-LM modeliyle analizinde döviz kuru rejimleri ve oynaklığının İngiltere'nin Amerika'ya olan ihracatı üzerinde etkisi olmadığı anlaşılmaktadır. Zaman serisi analizi, Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri, Johansen olabilirlik yaklaşımını kullanarak eşbütünleşme testi yapmaktadır. Ayrıca bulgular, döviz kuru oynaklığının ticaret üzerinde herhangi bir etkisinin olmayabileceğini, fiyatlar veya doğrudan yabancı yatırım gibi başka şekillerde de etkisi olabileceğini belirtenleri desteklemektedir.

Baak, vd. (2007), 1981-2004 dönemi üçer aylık periyotların belirlenerek döviz kuru oynaklığının Hong Kong, Güney Kore, Singapur ve Tayland ülkelerinin Japonya ve Amerika Bileşik Devletleri'ne olan ihracatına etkisi araştırılmaktadır. Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi, Johansen eşbütünleşme testi yapılarak zaman serisi analiz yapmaktadır. Hong Kong'un Japonya'ya ihracatı dışındaki kısa ve uzun dönem içinde döviz kuru oynaklığının ihracata etkisi negatif olarak belirtilmektedir.

Kodongo ve Ojah (2013), 1993-2009 yılları arasında 9 Afrika ülkesi panel VAR analizine kısa dönemde ülke parasında yaşanan değer kaybının ödemeler dengesini olumlu etkilediği gösterilmektedir.

Serenis ve Tsounis (2014), 1990:1-2012:3 dönemi üçer aylık verilerle Güney Kıbrıs Rum Kesimi ve Hırvatistan'daki döviz kuru oynaklığının ihracat üzerinde etkisini araştırmak için Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi ve Johansen - Juselius tarafından geliştirilen prosedürle eşbütünleşme testi, hata doğrulama modeli kullanılarak analiz yapmaktadır. Döviz kuru oynaklığının, Hırvatistan ve Güney Kıbrıs için ihracat düzeyi üzerinde hiçbir etkisinin olmadığını öne sürmekte olup fakat alternatif bir önlem kullanıldığında, döviz kurundaki hareketlerden ihracat düzeyine doğru daha güçlü bir etkinin olduğunu vurgulamaktadır. Hırvatistan için negatif istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki öne sürmektedir. Döviz kurundaki beklenmedik dalgalanmaları azaltan politika uygulamalarının, ihracat miktarını artıracığını belirtmektedir.

Tang (2014), 1980-2009 yılları arasındaki dönemde Doğu Asya, Güney Asya ve ASEAN (Malezya, Filipinler, Tayland, Endonezya ve Singapur) ülkelerine panel eşbütünleşme

analizi yapılarak döviz kuru oynaklığının dış ticareti tercih etmemelerine sebep olduğu ortaya konmaktadır.

Kohler ve Ferjani (2018) 1999:01- 2012:04 dönemi üçer aylık periyotlarla İsviçre'ye zaman serisi ve panel veri analizi sonucunda döviz kurundaki değişikliğin ihracatı çok fazla etkilemediği sektörel bazda çok az bir etki görüldüğü belirtilmektedir.

Ogunjobi, vd. (2022) 1981-2019 Nijerya'da döviz kurunun tarımsal ihracat üzerindeki etkisini araştırmak için ARDL modeli ve Granger nedensellik testi kullanmaktadır. Durağanlığın tespiti için Augmented Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi uygulamaktadır. Enflasyon oranı, faiz oranı, döviz kuru, toplam ihracat ve tarım sektörüne verilen kredilerin tarımsal ihracat üzerindeki etkilerini değerlendirmektedir. Döviz kurundaki bir artışın uzun vadede tarımsal ihracat düzeyinde bir artışa yol açacağını belirtmektedir. Bulgular, toplam ihracattaki artışın tarımsal ihracatta düşüşe neden olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum toplam ihracattaki artışın tarım sektörünün ihmal edilerek diğer mal ihracatına yönelindiğini göstermektedir.

Literatür taramasında incelenen çalışmalardan büyük bir bölümünde döviz kurunda meydana gelen dalgalanmaların ihracatı negatif yönde etkilediği belirtilmiştir (Özbay, 1999; Doğanlar, 2002; Öztürk ve Acaravcı, 2003; Tunçsiper ve Öksüzler, 2006; Barak ve Naimoğlu, 2018; Tarakçı, vd., 2022; Arize, 1995; Fountas ve Bredin, 1998; Baak vd., 2007; Tang, 2014). Ayrıca literatürde pozitif etki ortaya çıktığını savunan çalışmalarda mevcuttur (Kodongo ve Ojah, 2013; Ogunjobi, vd., 2022). Negatif yönde etkilediğini savunan çalışmalar ile pozitif yönde etkilediğini savunan çalışmaların dışında literatürde döviz kurunda meydana gelen dalgalanmaların ihracata etkisinin olmadığını tespit eden çalışmalar da mevcuttur (Abuşoğlu, 1990; Terzi ve Zengin, 1999; Sivri ve Usta, 2001; Rose, 1991; Backus, 1998; Aristotelous, 2001; Serenis ve Tsounis, 2014; Kohler ve Ferjani, 2018)

Veri ve Metodoloji

Çalışmada, Avrupa Birliği'ne aday ülkeler olan Arnavutluk, Kuzey Makedonya, Karadağ, Sırbistan ve Türkiye'nin döviz kurunda meydana gelen dalgalanmaların mal ve hizmet ihracatına etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla 2006 ile 2020 dönemleri arasında yıllık veriler ile oluşturulan veri setiyle analiz gerçekleştirilmiştir. 2006 yılı öncesinde örneklem ülkelerinin verilerinde eksiklikler olduğundan çalışmanın başlangıç dönemi 2006 yılı olarak belirlenmiştir. Avrupa Birliği'ne aday ülkelerinin örneklem olarak belirlenmesinin temel nedeni bu ülkelerin katılım müzakerelerine başlamış ve ilerleme kaydetmiş olmalarıdır. Avrupa Birliği tarafından aday ülkelerin birliğin iç dinamiklerini geliştirmesi beklenmektedir. Birliğe alınacak olan ülkelerin birliğin gerilemesinden çok ilerlemesine katkı sağlayacak potansiyele sahip olması gerekmektedir. Bu sebeple gelişmiş ve sanayileşmiş birçok ülkeyi barındıran Avrupa Birliği özellikle döviz kurlarında meydana gelen dalgalanmalara karşı sadece dışarıya bağlı olmayan ve ihracat rakamlarını bu dalgalanmalardan etkilenmeyen ülkeleri bünyesine katmak istemektedir. Çalışmada bağımlı değişken olarak Dünya Bankası veri bankasından alınan mal ve hizmet ihracatı rakamları kullanılmış olup bağımsız değişken olarak da resmî döviz kurundaki dalgalanmalar modele eklenmiştir. Ayrıca kontrol değişkeni olarak ülkelerin gayri safi yurt içi hasıla verileri ile enflasyon oranlarındaki değişim rakamları da modele eklenmiştir. Son olarak analiz döneminde küresel kriz meydana geldiğinden kriz dönemi kukla değişken ile modele eklenmiştir.

Analizde kullanılacak olan değişkenler ile ilgili özet bilgiler Tablo-1'de gösterildiği gibidir.

Tablo: 1 Değişkenler Tablosu

Değişken İsmi	Değişken Kısaltması	Kaynak
Mal ve Hizmet İhracatı	EXP	Dünya Bankası
Resmi Döviz Kuru	EXR	Dünya Bankası
Gayri Safi Yurt İçi Hasıla	GDP	Dünya Bankası
Enflasyon Artış Oranı	INF	Dünya Bankası
Kukla Değişken	DUM	

Çalışmada kullanılan değişkenler ile ilgili detaylı açıklamalar şu şekildedir;

Mal ve Hizmet İhracatı (EXP): Mal ve hizmet ihracatı, dünyanın geri kalanına verilen tüm malların ve diğer piyasa hizmetlerinin değerini temsil eder. Bunlar arasında mal, navlun, sigorta, ulaşım, seyahat, telif hakları, lisans ücretleri ve iletişim, inşaat, finans, bilgi, iş, kişisel ve devlet hizmetleri gibi diğer hizmetler yer alır. Çalışanların tazminatını ve yatırım gelirini (daha önce faktör hizmetleri olarak adlandırılır) ve transfer ödemelerini hariç tutarlar (World Bank, 2022).

Resmi Döviz Kuru (EXR): Resmi döviz kuru, ulusal makamlar tarafından belirlenen döviz kurunu veya yasal olarak onaylanan borsa piyasasında belirlenen oranı ifade eder. Aylık ortalamalara (ABD dolarına göre yerel para birimleri) göre yıllık ortalama olarak hesaplanır (World Bank, 2022).

Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GDP): Sabit yerel para birimine dayalı piyasa fiyatlarında GSYİH'nın yıllık yüzde büyüme oranı. Toplamlar, ABD doları cinsinden ifade edilen sabit 2015 fiyatlarına dayanmaktadır. GSYİH, ekonomideki tüm yerleşik üreticiler tarafından eklenen brüt değer toplamı artı herhangi bir ürün vergisi ve eksi ürünlerin değerine dâhil olmayan sübvansiyonlardır (World Bank, 2022).

Enflasyon Artış Oranı (INF): Tüketici fiyat endeksi ile ölçülen enflasyon, yıllık gibi belirli aralıklarla sabitlenebilecek veya değiştirilebilecek bir mal ve hizmet sepeti edinmenin ortalama tüketiciye maliyetindeki yıllık yüzde değişimini yansıtır (World Bank, 2022).

Kukla Değişken (DUM): 2008 küresel krizin çalışma döneminde yer almasından dolayı kriz ve etkilediği yıllara 1 değeri diğer yıllara ise 0 değeri verilerek analize dâhil edilmiştir.

Yukarıda belirtilen ve açıklanan değişkenler ile gerçekleştirilecek analiz sonuçlarına göre Avrupa Birliği'ne aday ülkelerin ihracat rakamlarının döviz kurlarındaki değişimlerden etkilenip etkilenmediği tespit edilmeye çalışılacaktır.

Çalışmanın Avrupa Birliği'ne aday 5 ülkenin 15 yıllık verileri ile gerçekleştiriliyor olması panel veri analizine uygun olduğunu göstermektedir. Çalışmada öncelikle değişkenler ile ilgili özet tablosu verilmiş ve ardından değişkenler arası korelasyonlar hesaplanmıştır. Değişkenler arasında yüksek korelasyon ilişkisi olan değişkenler oluşturulacak olan modele eklenmeyecek ve analize bu şekilde devam edilecektir. Çalışmada kullanılan veriler, geliştirilen

panel veri modeli ve uygulanan yöntem ile ilgili detaylı bilgiler veri ve metodoloji bölümünde verilecektir.

Ekonometrik çalışmalarda bilindiği üzere, zaman serileri, yatay kesit verileri ve bu serilerin birleştirilmesi ile oluşturulan panel veri teknikleri bulunmaktadır. Panel veri analizi hem modeldeki değişkenlerin hem de zaman kesitinin bir araya getirildiği bir analiz türüdür (Gujarati, Bernier, ve Bernier, 2004:4). Panel veri analizi vasıtasıyla her bir birime ait yatay kesit gözlemleri belirli bir zaman aralığında bir arada toplanabilmektedir (Baltagi, 2008: 1). Herhangi bir döneme ait gözlem değerleri panel veri analizinin kesit boyutunu oluştururken analizde kullanılan değişkenlerin zaman içerisinde almış oldukları değerler ise panel veri analizinin zaman boyutunu oluşturmaktadır.

Panel veri analizinde hangi modelin tercih edileceğine karar vermek amacıyla belirleme testleri (specification tests) kullanılmış ve test sonuçlarına bağlı olarak panel veri analizinde Havuzlandırılmış Regresyon ve Ortalama Grup Tahmincisi kullanılmıştır.

Havuzlandırılmış en küçük kareler tahmin yönteminde (POLS) tahmin edilebilen tesadüfi etkiler modeli için bu yöntemde β 'lar tutarlı olmalıdır. Fakat hata değişkeni ile birim etkisini birbirinden ayıramadığı için etkinlikleri kaybolmaktadır (Tatoğlu, 2012:107).

Pesaran ve Smith (1995) tarafından geliştirilen Ortalama Grup Tahmincisi (MGE) yöntemi, paneldeki her bir birim için oluşturulan otoregresif dağıtılmış gecikmeli modellerin uzun dönem parametrelerinin ortalamasını kullanarak uzun dönem parametresini elde etmektedir. Bu yüzden uzun dönem parametrelerinin birimlere göre değerlendirilmesine izin vermektedir (Tatoğlu, 2012: 242).

Panel veri analizi modeli genellikle aşağıdaki gibi oluşturulmaktadır;

$$Y_{it} = \beta_{0it} + \sum \beta_{kit} x X_{kit} + u_{iti} = 1, \dots \dots N; t = 1, \dots \dots T \quad (1)$$

Modelde kullanılan i: ülkeleri yani yatay kesiti, t: zaman boyutunu, β_{0it} : sabit terimi, β_{kit} parametreler vektörünü, X_{kit} ise k. sıradaki bağımsız değişkenin t zamanındaki i. ülkeye ait değerini, Y_{it} ise bağımlı değişkenin t zamanındaki i ülkesine ait değerini ifade etmektedir.

Araştırmada uygulanacak panel veri modeli aşağıdaki gibidir.

$$EXP = \beta_0 + \beta_1 EXR_{it} + \beta_2 GDP_{i,t} + \beta_3 INF_{i,t} + \beta_4 DUM_{i,t} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Belirtilen modelde yer alan değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri Tablo-2'de gösterildiği gibidir.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistik Tablosu

Değişkenler	Gözlem Değeri	Ortalama	Standart Sapma	Minimum Değer	Maksimum Değer
EXP	75	35.99396	10.38444	21.19413	62.40806
EXR	75	49.02463	44.08389	0.6799227	125.9617
GDP	75	2.856534	3.871482	-15.30689	11.20011
INF	75	4.369441	4.01103	-0.739634	16.33246
DUM	75	0.2	0.4026936	0	1

Veri setinde değişkenlere ait 75 gözlem bulunmaktadır. Bağımlı değişken olarak kullanılan mal ve hizmet ihracatı değişkeninin ortalamasının 35.9 olduğu görülmekte ve minimum değerinin 21.19 ve maksimum değerinin ise 62.4 olduğu görülmektedir. Bağımsız değişken olarak kullanılan ve ABD dolarına endeksli resmi döviz kuru rakamlarının ise ortalamasının 49.02 olduğu görülmekte ve minimum değerinin 0.67 ve maksimum değerinin ise 125.9 olduğu görülmektedir. Kontrol değişkenlerinden olan Gayri Safi yurt İçi Hasılanın ise Avrupa Birliği'ne aday ülkelerdeki ortalamasının 2.85 olduğu ve minimum değerinin -15.3 ve maksimum değerinin ise 11.2 olduğu yine tanımlayıcı istatistiklerde belirtilmiştir. Diğer kontrol değişkeni olan enflasyon artış oranının ortalaması 4.3 ve minimum değeri -0.7 ve maksimum değeri ise 16.33 olarak belirtilmiştir. Tanımlayıcı istatistiklerden de görüldüğü üzere özellikle bağımlı değişken olan mal ve hizmet ihracatı değişkeni ile resmi döviz kuru değişkeninin standart sapmaları yüksek çıkmıştır. Bunun nedeni örneklem ülkelerin finansal ve ekonomik gelişmişlik seviyeleri ile buna bağlı olarak ihracat ve döviz kuru oynaklıklarının birbirlerinden çok farklı olmasıdır.

Değişkenlerin çoklu doğrusal bağlantı problemine sahip olup olmadıklarının tespiti amacı ile Tablo-3'te bağımsız değişkenler arası korelasyon matrisi oluşturulmuştur.

Tablo 3: Bağımsız Değişkenler Arası Korelasyon Matrisi

	EXR	GDP	INF	DUM
EXR	1.0000			
GDP	-0.1001	1.0000		
INF	-0.3373	0.2237	1.0000	
DUM	-0.0857	-0.0657	0.1471	1.0000

Gujarati ve Porter'ın (2009) önermiş olduğu 0.80 kritik değerinden daha büyük korelasyon katsayısına rastlanmadığından modelde herhangi bir değişiklik yapmadan analize devam edilecektir. Bu nedenle çalışmada değişkenler arasındaki çoklu doğrusal bağlantı probleminin bulunmadığı ifade edilebilmektedir. Ayrıca söz konusu bu bulguyu tablodaki varyans büyüme faktörü (VIF) değerleri de teyit etmektedir. VIF değerlerinin tamamının 5'ten daha küçük olduğu görülmektedir.

Tablo 4: VIF Değerleri Tablosu

Değişkenler	VIF	1/VIF
EXR	1.13	0.884028
GDP	1.06	0.939118
INF	1.20	0.831988
DUM	1.03	0.966433
Ortalama	1.11	

Tablo 4'te sonuçları gösterilen VIF değerleri ile çoklu bağlantının var olup olmadığı tespit edilmiştir. VIF değerlerinin 10'un üzerinde çıkması bağımsız değişkenlerin kullanıldığı modellerde çoklu doğrusal bağlantı sorunun gerçekleştiğine işaretir (Wooldridge, 2012).

Uygulanan EXP modelinde VIF değerlerinin ve ortalama değerlerinin düşük olması çoklu doğrusal bağlantının olmadığını göstermektedir.

Birim kök testinin seçimi için yatay kesit bağımlılığı ve homojenite testleri önem taşımaktadır. Panel veri setinin homojen veya heterojen olması seçilecek olan birim kök testini belirlemektedir. Tablo-5’de Homojenite için uygulanan Delta Testi sonuçları verilmiştir.

Tablo 5: Delta testi sonuçları

Test	Delta Testi	
	t-istatistiği	Olasılık Değeri
Delta	2.761	0.006
Delta.adj	3.565	0.000

Tablo-5’de de görüldüğü üzere EXP modelinde panel veri setinin heterojen olduğu görülmekte ve buna uygun birim kök testi uygulanacaktır.

Delta testinde heterojen oldukları belirlenen panel veri setlerinde Değişen Varyans sorununu olup olmadığını Breusch-Pagan / CookWeisberg test ile, Otokorelasyon problemini Wooldridge test for autocorrelation ile ve model bazında yatay kesit bağımlılığının testi için Pesaran's test of cross sectional independence kullanılmış ve sonuçları Tablo-6’da verilecektir.

Tablo 6: Değişen Varyans, Otokorelasyon ve Yatay Kesit Bağımlılığı Testleri

Değişen Varyans		Otokorelasyon		Yatay Kesit Bğımlılığı	
Breusch-Pagan / CookWeisberg test		Wooldridge test for autocorrelation		Pesaran's test of cross sectional independence	
Chi2(1)	Olasılık	F Value	Olasılık	Value	Olasılık
1.80	0.1791	21.466	0.0098	2.480	0.0131

Tablo-6’da da görüldüğü gibi EXP modelinde otokorelasyon problemi ve yatay kesit bağımlılığı bulunmakta, değişen varyans sorunu ise bulunmamaktadır.

Yatay kesit bağımlılığı özellikle birinci ya da ikinci nesil birim kök analizi seçiminde oldukça önemlidir. Bu nedenle değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığı olup olmadığı da test edilmelidir. Değişkenler arası yatay kesit bağımlılığının test edilmesi için Pesaran (2004) tarafından önerilen CD testi uygulanmış ve sonuçları Tablo-7’de belirtilmiştir.

Tablo 7: Değişkenler Arası Yatay Kesit Bağımlılığı Testi (Paseran 2004 CD-Test)

Pesaran 2004 CD-Test			
Değişkenler	CD-Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Yatay Kesit Bağımlılığı
EXP	5.66	0.000	Yatay Kesit Bağımlılığı Vardır
EXR	9.94	0.000	Yatay Kesit Bağımlılığı Vardır
GDP	6.73	0.000	Yatay Kesit Bağımlılığı Vardır
ENF	3.76	0.000	Yatay Kesit Bağımlılığı Vardır

DUM	12.25	0.000	Yatay Kesit Bağımlılığı Vardır
-----	-------	-------	--------------------------------

Tablo-6 ve Tablo-7’de de görüldüğü üzere hem model bazında hem de değişken bazında yatay kesit bağımlılığı bulunmaktadır. Bu sebeple çalışmaya ikinci nesil birim kök analizleri ile devam edilecektir. H_0 hipotezi değişkenlerde yatay kesit bağımlılığı yoktur hipotezi tüm değişkenler için reddedilmiş, H_1 hipotezi değişkenlerde yatay kesit bağımlılığı vardır ise kabul edilmiştir.

Panel zaman serisi modellerde birim kök süreci serilerde yatay kesitin olup olmasına göre ikiye ayrılmaktadır. Birinci nesil panel birim kök testlerinde (Levin, Lin ve Chu, 2002; Harris ve Tzavalis, 1999; Breitung, 2000; Hadri, 2000; Im, Pesaran ve Shin, 2003; Choi, 2001; Maddala ve Wu, 1999) yatay kesit bağımlılığını dikkate alınmazken, ikinci nesil birim kök testleri (Taylor ve Sarno, 1998; O’Connell, 1998; Breuer, McNown ve Wallace, 2002; Phillips ve Sul, 2003; Moon ve Perron, 2004; Bai ve Ng, 2004; Pesaran, 2007) yatay kesit bağımlılığını dikkate almaktadır.

Pesaran (2007), Im, Pesaran ve Shin (2003) panel birim kök testini yatay kesit bağımlılığını dikkate alarak genişletmiştir. Pesaran(2007), Dickey-Fuller regresyonunun otoregresif değişkeninin katsayısının heterojen olmasına izin vererek serilerin yatay kesit ortalamalarının gecikmeli değerlerini ve ilk farklarını modele faktör olarak dahil etmektedir. Bu test ayrıca yatay kesit bağımlılığı ile genişletilmiş ADF (CADF) testi de denmektedir. Gecikme sayıları Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiştir. Tablo-8’de ikinci nesil birim kök analizlerinden Pesaran (2007) CADF testi yapılarak sonuçları gösterilmiştir.

Tablo 8: Pesaran CADF Birim Kök testi Sonuçları

CADF-SABİTLİ					
Değişkenler	t-bar	Cv10	Cv5	Cv1	Z[t-bar]
EXP	-1.138	-2.220	-2.370	-2.660	1.173
EXR	-0.256	-2.220	-2.370	-2.660	2.984
GDP	-2.365	-2.220	-2.370	-2.660	-1.343
INF	-1.742	-2.220	-2.370	-2.660	-0.065
DUM	2.610	-2.220	-2.370	-2.660	8.862

CADF-SABİTLİ ve TRENDLİ (gecikme-1)

Değişkenler	t-bar	Cv10	Cv5	Cv1	Z[t-bar]
EXP	-1.072	-2.760	-2.920	-3.210	2.374
EXR	0.245	-2.760	-2.920	-3.210	4.039
GDP	2.316	-2.760	-2.920	-3.210	-0.133
INF	2.615	-2.760	-2.920	-3.210	-0.736
DUM	1.700	-2.760	-2.920	-3.210	7.957

Tablo-8’de de görüldüğü üzere $Z[t\text{-bar}]$ değerleri kritik değerler ile karşılaştırıldığında EXP, GDP ve INF değişkeninin birim köklü olduğu ve diğer değişkenlerin ise seride durağan olduğu görülmektedir. Çalışmaya birim köklü olan değişkenlerin birinci farkını alıp durağanlaştırdıktan sonra devam edilecektir. Bu bilgiler ışığında H_0 hipotezi serinin birim kök içerdiğini göstermektedir, EXP, GDP ve INF değişkeni için kabul edilmiş ve diğer değişkenler için ise reddedilmiştir.

Model ve değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığı çıktığından dolayı Ortalama Grup Tahmincisi modeli (AMG) ile yapılan analiz tahmin sonuçları Tablo-9’da verilmiş ve karşılaştırılabilmesi açısından da her örneklem ülke için ayrı ayrı Tablo-10’da verilmiştir.

Tablo 9: Ortalama Grup Tahmincisi Sonuçları

EXP	Katsayı	Standart Hata	z değeri	P>[z]
EXR	0.0051534	0.6389276	0.01	0.994
GDP	0.2234334	0.1798812	1.24	0.214
INF	0.3062814	0.2384631	1.28	0.199
DUM	-2.617718	0.8086327	-3.24	0.001
Cons	13.30229	9.076512	1.47	0.143
Sigma Değeri	2.8610			
Wald chi2	24493.20			
Prob > chi2	0.0000			
Grup Sayısı	5			
Gözlem Sayısı	75			

Oluşturulan modelin Wald test istatistiğine bakıldığında modelin anlamlı olduğu görülmektedir. Analiz sonuçlarına göre sadece kukla değişken ile ihracat rakamları arasında istatistiki bir ilişki tespit edilmiş diğer değişkenler ile ihracat rakamları arasında ise istatistiki olarak bir ilişki tespit edilememiştir. Ülkelerin analiz sonuçlarını birbirleri ile karşılaştırabilmek amacı ile ülke bazlı ortalama grup tahmincisi sonuçları Tablo-10’da gösterildiği gibidir.

Tablo 10: Ülke Bazlı ortalama Grup Tahmincisi Sonuçları

Arnavutluk	Katsayı	Standart Hata	z değeri	P>[z]
EXR	0.0923301	0.0691265	1.34	0.182
GDP	0.4453847	0.27121	1.64	0.101
INF	0.0333622	0.6981019	-0.05	0.962
DUM	2.049727	1.835871	-1.12	0.264
Cons	17.46067	8.218924	2.12	0.034**
Kuzey Makedonya	Katsayı	Standart Hata	z değeri	P>[z]

EXR	1.246933	0.4764808	2.62	0.009*
GDP	-.2699393	0.6044347	-0.45	0.655
INF	1.072582	.8685556	1.23	0.217
DUM	-5.011659	4.758011	-1.05	0.292
Cons	-13.92734	25.09511	-0.55	0.579
Karadağ	Katsayı	Standart Hata	z değeri	P>[z]
EXR	-2.435508	13.23684	-0.18	0.854
GDP	.5685792	.1345613	4.23	0.000*
INF	.2050274	.4179454	0.49	0.624
DUM	-3.958977	2.197415	-1.80	0.072***
Cons	41.00131	11.28028	3.63	0.000*
Sırbistan	Katsayı	Standart Hata	z değeri	P>[z]
EXR	.419267	.0867206	4.83	0.000*
GDP	.5276154	.3056113	1.73	0.084***
INF	-.2874203	.3782851	-0.76	0.447
DUM	-.7103985	2.379117	-0.30	0.765
Cons	3.539474	9.60285	0.37	0.712
Türkiye	Katsayı	Standart Hata	z değeri	P>[z]
EXR	.7027452	.338966	2.07	0.038**
GDP	.1544731	.1137404	-1.36	0.174
INF	.5745798	.180054	3.19	0.001*
DUM	-1.357827	1.135337	-1.20	0.232
Cons	18.43732	1.687401	10.93	0.000*

Not: *, %1 seviyesinde, **, %5 seviyesinde, ***%10 seviyesinde anlamlılığı ifade eder.

Analiz sonuçlarına bakıldığında Kuzey Makedonya, Sırbistan ve Türkiye’de ABD doları cinsinden kur seviyelerinde meydana gelen değişiklikler ihracatı arttırdığı görülmektedir. Arnavutluk ve Karadağ’da ise kur seviyelerinde meydana gelen değişimler ile ihracat rakamları arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Gayri safi yurt içi hasıla ise ihracat rakamlarını Karadağ ve Sırbistan’da arttırırken diğer üye ülkelerde ise istatistiki olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Enflasyon ile ihracat rakamları arasında sadece Türkiye’de pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiş diğer aday ülkelerde ise istatistiki olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Son olarak 2008 küresel krizi dönemi için modele dahil

edilen kukla değişken sadece Karadağ'da istatistiki olarak anlamlı sonuçlar vermiş ve ihracat rakamlarını negatif yönde etkilemiştir. Görüldüğü üzere ihracat rakamlarına etkileri bakımından her bir değişken farklı ülkelerde farklı sonuçlar verebilmektedir. Bu farklılıkların sebebi aday ülkelerin gelişmişlik seviyeleri ve ihracat hacimlerinin farklılıkları olarak ifade edilebilir.

Çalışmada elde edilen bulgular ile literatürdeki döviz kuru dalgalanmaları ile ihracat rakamları arasında ilişki olmadığının tespit edildiği çalışmaların bulguları paralellik göstermektedir (Abuşoğlu, 1990; Terzi ve Zengin, 1999; Sivri ve Usta, 2001; Rose, 1991; Backus, 1998; Aristotelous, 2001; Serenis ve Tsounis, 2014; Kohler ve Ferjani, 2018). Ülke bazlı değerlendirme yapılacak olursa örneklem ülkelerden Kuzey Makedonya, Sırbistan ve Türkiye'de ki döviz kuru dalgalanmaları ihracat rakamlarını pozitif yönde etkilemekte bu bulguda literatürdeki (Kodongo ve Ojah, 2013; Ogunjobi, vd., 2022) çalışmalarla paralellik göstermektedir. Son olarak Arnavutluk ve Karadağ ülkelerinde ise döviz kuru dalgalanmaları ile ihracat rakamları arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Çalışmada Avrupa Birliği'ne aday ülkelerde meydana gelen kur dalgalanmalarının ihracat rakamlarına etkilerinin tespiti amaçlanmıştır. Bu doğrultuda birliğe aday olan Arnavutluk, Kuzey Makedonya, Karadağ, Sırbistan ve Türkiye'nin 2006 ile 2020 dönemleri arası yıllık verileri ile oluşturulan veri seti ile ortalama grup tahmincisi yöntemiyle analiz sonuçları tahmin edilmiştir. Geliştirilen panel veri analizi modelinde bağımlı değişken olarak mal ve hizmet ihracatı rakamları kullanılırken bağımsız değişken olarak da ABD doları cinsinden resmi döviz kuru rakamları kullanılmıştır. Ayrıca literatür incelemelerinde genellikle ülke karşılaştırmalarında sıklıkla kullanılan gayri safi yurt içi hasıla ile enflasyon artış oranı da kontrol değişkeni olarak modele dâhil edilmiştir. Son olarak veri döneminde küresel ekonomik kriz meydana geldiğinden kriz dönemi kukla değişken ile modelde belirtilmiştir.

Avrupa Birliği bünyesinde birçok gelişmiş ekonomiyi bulundurmaktadır. İhracat rakamları oldukça yüksek olan üye ülkelerden oluşan birlik, aday ülkelerden de üyelik süreçlerinde hem kur dalgalanmalarına karşı dirençli bir ekonomiye sahip olmalarını beklerken aynı zamanda da ihracat rakamları bakımından birliğe ayak uydurmalarını beklemektedir. Bu doğrultuda çalışmadan elde edilecek sonuçlar literatüre birlik açısından aday ülkelerin performanslarının ortaya konulması bakımından katkı sağlayacaktır.

Analizden elde edilen bulgulara göre Kuzey Makedonya, Sırbistan ve Türkiye'de ABD doları cinsinden meydana gelen kur artışlarının mal ve hizmet ihracatını pozitif yönde etkilediği görülmektedir. Ulusal para biriminin ABD doları karşısında değer kaybetmesi üretilen mal ve hizmetlerin yurt dışı alıcılar açısından daha düşük maliyetler ile elde edilmesine neden olmaktadır. Bu durumda yurt dışı yatırımcıların daha fazla mal ve hizmet satın almasına sebep olurken üretici konumundaki ülkelerin de ihracat rakamlarının artmasına sebep olmaktadır. Gayri safi yurt içi hasıla Karadağ ve Sırbistan'da mal ve hizmet ihracatını pozitif yönde etkilemektedir. Millî gelirden meydana gelen artışlar ülkelerde üretilen malların çeşitliliğini ve kalitesini arttıracığından ihracat yansımaları beklenmektedir. Ayrıca enflasyon oranında sadece Türkiye'de ihracatı arttırdığı görülmektedir. Bu durumun enflasyon rakamları arttıkça yurt içi alım gücünün düşmesi ve dolaylı olarak döviz kuruna bağlı olarak yurt dışı alım gücünün artışı ile açıklanabilmektedir. Son olarak kukla değişken sadece Karadağ'da ihracat rakamlarını olumsuz yönde etkilemiş bu durumda kriz döneminde ekonomik olarak diğer aday ülkelere göre Karadağ'ın daha fazla etkilendiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Çalışmanın, örneklem ülkelerde finansal kur dalgalanmalarının sıklıkla meydana geliyor olması, güncel bir veri seti ile gerçekleştirilmiş olması ve elde edilen bulguların geçmiş

çalışmalar ile paralellik içerisinde olması literatürü zenginleştirmesi bakımından önemlidir. Ayrıca Avrupa Birliği'nin, adaylık sürecinde olan ülkelerden finansal olarak dayanıklı, birliğe yük olmadan ve toplam ihracata katkı sağlayacak bir yapıda olmalarını beklemesi çalışmanın bulgularının adaylık sürecinde önemini göstermektedir. Sonraki çalışmaların daha uzun zaman serisi ve daha fazla örneklem ile yapılması elde edilecek bulguların karşılaştırılabilirliği açısından önemlidir.

Kaynakça

- Abuşoğlu, Ö. (1990). *Döviz kuru ve ihracat üzerine etkisi: 1980-1988 dönemi*. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Yayınları. Yayın No: 154, Ankara.
- Adana Ticaret Odası. (2021). *Karadağ ülke raporu*. https://ihracatdestek.org.tr/uploads/karadag-ulke-raporu-09-19-30_1633078391.pdf (erişim tarihi: 28.04.2022).
- Aristotelous, K. (2001). Exchange-rate volatility, exchange-rate regime, and trade volume: Evidence from the UK-US export function (1889-1999). *Economics Letters*, 72(1), 87–94.
- Arize, C. A. (1995). The effects of exchange-rate volatility on U.S. Exports: An Empirical Investigation. *Southern Economic Journal*, 62(1), 32-41.
- Arize, A. C. (1997a). Foreign trade and exchange-rate risk in the G-7 countries: cointegration and error-correction models. *Review of Financial Economics*, 6(1), 95–112.
- Baak, S. J., Al-Mahmood, M. A., and Vixathep, S. (2007). Exchange rate volatility and exports from East Asian Countries to Japan and the USA. *Applied Economics*, 39(8), 947-959.
- Backus, D. (1998). The Japanese trade balance: Recent history and future prospects. *Japan and the World Economy*, 10, 418-431.
- Bai, J. and Ng, S. (2004). A PANIC attack on unit root and cointegration, *Econometrica*, 72 (4), 1127-1177.
- Baltagi, B. H. (2008). *Econometric analysis of panel data*. 3rd edition, Chichester, John Wiley&Sons Ltd.
- Barak, D. ve Naimoğlu, M. (2018). Reel döviz kurunun dış ticaret üzerindeki etkisi: Kırılgan beşli örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(2), 82–95.
- Breitung, J., (2000). The local power of some unit root tests for panel data, in advances in econometrics, Vol. 15: *Nonstationarity Panels, Cointegration, and Dynamic Panels*, Baltagi, B. H. (ed.), 161-177, JAI Press, Amsterdam.
- Breuer, J., McNown, R. and Wallace, M. (2002). Series-Specific unit root tests with panel data, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 64(5), 527-546.
- Choi, I. (2001). Unit root tests for panel data, *Journal of International Money and Finance*, 20(2), 249-272.
- Doğanlar, M. (2002). Estimating the impact of exchange rate volatility on exports: Evidence from Asian countries. *Applied Economics Letters*, 9, 859–863.
- Egeli, H. A. (1992). Türkiye'de 1980 sonrası dönemde ihracatın gelişimi ve izlenen politikaların etkinlikleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, 7(2), 117-131.
- Fountas, S. ve Bredin, D.(1998). Exchange rate volatility and exports: the case of Ireland. *Applied Economics Letters*, 5, 301-323.
- Gujarati, D. and Porter, D. (2009). *Essentials of econometrics 4e*. McGraw Hill.
- Gujarati, D. N., Bernier, B. and Bernier, B. (2004). *Econométrie*. Brussels: De Boeck. 1-17.
- Hadri, K. (2000). Testing for Stationarity in Heterogeneous Panel Data, *The Econometrics Journal*, 3(2), 148-161.
- Harris, R. D. F. and Tzavalis, E. (1999). Inference for unit roots in dynamic panels where the time dimension is fixed, *Journal of Econometrics*, 91(2), 201-226.

- Im, K. S., Pesaran, M. H. and Shin, Y. (2003) Testing for unit roots heterogeneous panels, *Journal of Econometrics*, 115(1), 53-74.
- International Monetary Fund (IMF). <https://www.imf.org/en/Countries/ALB>, Erişim Tarihi: 20.11.2022.
- International Monetary Fund (IMF). <https://www.imf.org/en/Countries/MKD>, Erişim Tarihi: 20.11.2022.
- International Monetary Fund (IMF). <https://www.imf.org/en/Countries/MNE>, Erişim Tarihi: 20.11.2022.
- International Monetary Fund (IMF). <https://www.imf.org/en/Countries/SRB>, Erişim Tarihi: 20.11.2022.
- International Monetary Fund (IMF). <https://www.imf.org/en/Countries/TUR>, Erişim Tarihi: 20.11.2022.
- İstanbul Hazır Giyim ve Konfeksiyon İhracatçıları Birliği (İHKİB). (2021). Sırbistan ülke raporu. <https://www.ihkib.org.tr/fp-icerik/ia/d/2021/06/18/sirbistan-ulke-raporu-haziran-2021-202106181712250640-41B1F.pdf> (erişim tarihi: 28.04.2022).
- Kasman, A. and Kasman, S. (2005). Exchange rate uncertainty in Turkey and its impact on export volume. *METU Studies in Development*, 32(1), 41–58.
- Kodongo, O., and Ojah, K. (2013). Real exchange rates, trade balance and capital flows in Africa. *Journal of Economics and Business*, 66, 22–46.
- Kohler, A., and Ferjani, A. (2018). Exchange rate effects: A case study of the export performance of the swiss agriculture and food Sector. *The World Economy*, 41, 494–518.
- Levin, A., Lin, C. F. and Chu, C. S. J. (2002). Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties, *Journal of Econometrics*, 108(1), 1-24.
- Maddala, G. S. and Wu, S. (1999). A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61, 631-652.
- McKenzie, M. D. (1999). The impact of exchangerate volatility on international trade flows. *Journal of Economic Surveys*, 13(1), 71–106.
- Moon, H. R. and Perron, B. (2004). Testing for a unit root in panels with dynamic factors, *Journal of Econometrics*, 122(1), 81-126.
- O’Connel, P. (1998). The overvaluation of purchasing power parity, *Journal of International Economics*, 44(1), 1-19.
- Ogunjobi, J. O., Oladipo, O. A., Eseyin, O., Opaola, O. and Aransiola, I. J. (2022). Exchange rate and agricultural exports: evidence from Nigeria (1981-2019). *International Journal of Research and Scientific Innovation (IJRSI)*, 9(4), 89-101.
- Özbay, P. (1999). The effect of exchange rate uncertainty on exports a case study for Turkey. *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Tartışma Tebliğleri*, Ankara.
- Öztük, İ.ve Acaravcı, A. (2003). Döviz kurundaki değişkenliğin Türkiye ihracat üzerine etkisi: ampirik bir çalışma. *Review of Social Economic and Business Studies*, 2, 197-206.
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels, *CESifo Working Paper Series*, No. 1229.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22 (2), 265-312.
- Pesaran, M. H. and Smith, R. (1995). Estimating long-run relationships from dynamic heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 68(1), 79-113.
- Phillips, P. C. B. and Sul, D. (2003). Dynamic Estimation and Homogeneity Testing Under Cross Section Dependence, *The Econometrics Journal*, 6(1), 217-259.
- Rose K. A. (1991). The role of exchange rates in a popular model of international trade. 30(3-4), 298-320.

- Saatçioğlu, C. ve Karaca, O. (2004). Döviz kuru belirsizliğinin ihracata etkisi: Türkiye örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 5, (2), 183-195.
- Sengupta, J. K. and Sfejr, R. E. (1997). Modelling exchange rate volatility. *International Journal of Systems Science*, 28(6), 617-624.
- Serenis, D. and Tsounis, N. (2013). Exchange rate volatility and foreign trade: The case for Cyprus and Croatia. *Procedia Economics and Finance*, 5, 677-685.
- Sivri, U. ve Usta, (2001). Reel döviz kuru, ihracat ve ithalat arasındaki ilişki. *Uludağ Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(4), 1-9.
- Tang, H. C. (2014). Exchange rate volatility and Intra-Asia trade: Evidence by type of goods. *World Economy*, 37(2), 335-352.
- Tarakçı, D., Ölmez, F. and Durusu - Çiftçi, D. (2022). Exchange rate volatility and export in Turkey: Does the nexus vary across the type of commodity?. *Central Bank Review*, 22, 77-89.
- Tatoğlu, F. Y. (2012). *İleri panel veri analizi stata uygulamalı*. Birinci Baskı, İstanbul: Beta Yayınevi.
- Taylor, M. P. and Sarno, L. (1998). The Behaviour of Real Exchange Rates during the Post-Bretton Woods Period, *Journal of International Economics*, 46(2), 281-312.
- Ticaret Bakanlığı, Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü. (2021). Arnavutluk ülke profili. https://ticaret.gov.tr/data/5ef9b7b913b87640180840cf/Arnavutluk_profil2.pdf (erişim tarihi: 28.04.2022).
- Ticaret Bakanlığı, Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü. (2021). Kuzey Makedonya ülke profili. https://ticaret.gov.tr/data/5f032ff613b876ced4013b1b/K.MAKEDONYA-%C3%9Cİke%20Profili_2021.pdf (erişim tarihi: 28.04.2022).
- Ticaret Bakanlığı, Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü. (2021). Sırbistan ülke profili. https://ticaret.gov.tr/data/5f0465bf13b876fa18e1c829/SIRB%C4%B0STAN-%C3%9Cİke%20Profili_2021.pdf (erişim tarihi: 28.04.2022).
- Ticaret Bakanlığı (2022). En fazla ihracat yapılan 20 fasıl. <https://ticaret.gov.tr/data/5d63d89d13b8762f7c43a738/3-En%20Fazla%20İhracat%20Yapılan%202020%20Fasil.pdf> (erişim tarihi: 28.04.2022).
- Terzi, H. ve Zengin, A. (1999). Kur politikasının dış ticaret dengesini sağlamadaki etkinliği. *Ekonomik Yaklaşım*, 10(33), 21-35.
- Türkiye İstatistik Kurumu (2022). <https://data.tuik.gov.tr/> (erişim tarihi: 28.04.2022).
- Tunçsiper, B. ve Öksüzler, O. (2006). Döviz kuru riski Türkiye'nin ihracatını azaltır mı? Hata doğrulama yöntemi ile bir ampirik değerlendirme. *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 1-13.
- Tümtürk, O. (2017). Türkiye'de döviz kurlarının yurtiçi fiyatlara geçiş etkisi ve enflasyon hedeflemesi. Yönetim ve Ekonomi: *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(3), 837-855.
- Türkiye İhracatçılar Meclisi. (2022). Karadağ ülke bilgi notu. <https://www.tim.org.tr/tr/raporlar-bilgi-notlari> (erişim tarihi: 28.04.2022).
- Türkiye İhracatçılar Meclisi. (2022). <https://tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari> (erişim tarihi: 28.04.2022).
- Wooldridge, J. M. (2012) *Introductory econometrics: a modern approach*, Cengage Learning, Ohio, 95-98.
- World Bank, (2022). <https://data.worldbank.org> (erişim tarihi: 28.04.2022).

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

CDS Primleri ile Yabancı Pay Senetleri Yatırımları Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği¹

The Relationship Between CDS Premiums and Foreign Equity Investments: The Case of Turkey

Zekai ŞENOL^{a*} Tuba GÜLCEMAL^b Selahattin KOÇ^c

^a Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, Sivas / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-8818-0752

^b Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, Sivas / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-4806-8568

^c Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Sivas / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-4285-5632

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 24 Ekim 2022

Kabul tarihi: 17 Ocak 2023

Anahtar Kelimeler:

CDS primleri,

Yabancı pay senedi yatırımları,

Borsalar

ARTICLE INFO

Article History:

Received: October 24, 2022

Accepted: January 17, 2023

Keywords:

CDS premium,

Foreign equity investment,

Stock markets

ÖZ

Finansal varlıklar içinde pay senetleri riskli varlıklardır ve yabancı pay senedi yatırımcıları yatırım ile ilgili risk değerlemesi yaparak yatırım kararı vermektedirler. Kredi risk primleri finansal araç, firma ve ülke risklerinin göstergesi olarak finansal piyasalarda yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu çalışmada, kredi risk prim göstergesi olan kredi temerrüt takasları (CDS) ile yabancı pay senetleri yatırımları arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çalışmada, 11 Eylül 2020 – 24 Haziran 2022 döneminde, Türkiye'ye ait 5 yıllık CDS primleriyle yabancı pay senetleri yatırımları verileri kullanılarak Fourier Granger nedensellik analizi gerçekleştirilmiştir. Çalışmada CDS'ler ile yabancı pay senetleri yatırımları arasında tek yönlü yani CDS primlerinden yabancı pay senetleri yatırımlarına doğru bir nedensellik tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar, yatırımcılar, işletmeler, ekonomik ve finansal karar alıcıları açısından kullanılabilirlik taşımaktadır.

ABSTRACT

Stocks are risky assets among financial assets, and foreign stock investors make investment decisions by evaluating the risk related to the investment. Credit risk premiums are widely used in financial markets as an indicator of financial instrument, firm and country risks. In this study, it was investigated that the relationship between credit default swaps (CDS), which is a credit risk premium indicator, and foreign stock investments. In the study, Fourier Granger causality analysis was carried out using the data of 5-year CDS premiums and foreign stock investments in Turkey for the period of 11 September 2020 – 24 June 2022. In the study, unidirectional causality was determined between CDSs and foreign stock investments, that is, from CDS premiums to foreign stock investments. The results obtained are usable for investors, businesses, economic and financial decision makers.

¹ Bu çalışma 19-22 Ekim 2022 tarihlerinde Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesinde düzenlenen 25. Finans Sempozyumunda bildiri olarak sunulmuş, daha sonra geliştirilerek makale hâline getirilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

Investors in international stock markets consider the risks associated with countries and companies. CDS is one of the most important risk indicators that investors can use. CDS is an important indicator for international stock investors because CDS markets are dynamic, with many buyers and sellers participating, and all types of information that may affect financial markets are quickly reflected on CDS prices.

In general, developing economies have insufficient savings and capital stock. While developing countries require foreign portfolio investments for a variety of reasons, including financing investments, economic growth, financial stability, financing the current account balance, and increasing the value of financial assets, international portfolio investors act to maximize returns, diversify, and manage portfolio risk. Foreign portfolio investments are a vital source of funding for countries suffering from financing and current account deficits.

Significant increases in international capital movements in the global arena have occurred as a result of the removal of barriers to capital movements through financial liberalization. According to World Bank (WB) data, while high-income countries received 634 billion dollars in foreign stock inflows in 2000, middle-income countries received 14,8 billion dollars in foreign stock inflows. Foreign stock inflows to high-income countries increased by 67% between 2000 and 2020, to 1.056 billion dollars, while inflows to middle-income countries increased by 272%, to 55 billion dollars.

The relationship between CDS premiums and foreign stock investments has been examined in this paper. Some aspects of the study set it apart from the rest of the literature. Only the stocks of foreign portfolio investments comprised of stocks and debt instruments have been considered in this paper. Foreign portfolio investments were carried out across all financial instruments in the papers of Sevil and Ünkaracalar (2020), Koy and Karaca (2018), Yıldırım and Sakızcı (2019) and Kahiloğulları (2018) in the literature. The relationship between stock investments, the most risky financial instrument, and CDS, an important risk indicator, is investigated in this study, which includes investments in foreign stocks. The frequency range of the data is the second feature. This study relied on weekly data. Quarterly frequencies were used in the studies of Sevil and Ünkaracalar (2020) and Yıldırım and Sakızcı (2019), monthly frequencies in Kahiloğulları (2018), and weekly frequencies in Koy and Karaca (2018). As can be seen, the weekly time interval is only found in Koy and Karaca (2018)'s study, and this study differs from Koy and Karaca (2018)'s study in terms of purpose and sampling period. The last feature is the sampling period. This study covers the period of 11th September, 2020 to 24th June, 2022. This is the period in Turkey when volatility increased and financial stability decreased in economic and financial indicators such as interest rates, exchange rates, BIST indices, and CDS premiums. In this regard, this paper demonstrates the relationship between CDSs and foreign stock investments during the recent volatility period. Furthermore, CDSs can be used to demonstrate systematic risks. As a result, the study can be interpreted as demonstrating the relationship between systematic risk and foreign stock investments.

Stock investments in non-residents' portfolios from the Central Bank of the Republic of Turkey (CBRT) data system and Turkey 5-year CDS premiums from Refinitive Eikon & Datastream were used in this paper. The working period is from September 11, 2020 to June 24, 2022. Non-resident stock investments are then recorded in the CBRT data system beginning September 11, 2020. The study sample includes economic and financial indicators such as CDS premiums, BIST indices, foreign exchange, interest, and inflation in Turkey during the recent high volatility period. The Fourier Kwiatkowski-Phillips-Schmith-Shin (FKPSS) stationarity test and the Fourier Granger causality test developed by Becker, Enders and Lee (2006) have been used in the study. The Fourier Granger causality test revealed that H_0 could not be rejected in the causality relationship from foreign stock investments to CDS premiums, but H_0 was rejected in the causality relationship from CDS to foreign stock investments. As a result, it was discovered that there is a one-way causality running from CDS premiums to foreign stock investments. The study's findings are consistent with the findings of Yıldırım and Sakızcı (2019), which show one-way causality from CDS to foreign portfolio investments in the literature; however, have some similarities with the findings of İlter and Gök (2021), which show mutual causality between CDSs and foreign portfolio investments. CDS premiums, which can be regarded as a systematic risk factor, have been identified as one of the reasons for foreign stock investments. The findings support the importance of CDS markets, which are becoming increasingly more common. These findings are critical for portfolio investors, companies looking to increase their market value, the economy, and financial decision makers looking to create financial market stability.

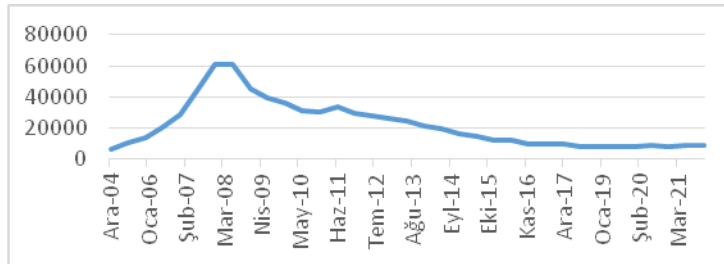
Giriş

Pay senetleri yatırımlarında temel ve teknik analiz süreçlerindeki değerlendirmeler sonucunda yatırım kararına ulaşılmaktadır. Uluslararası pay piyasalarında yatırımcılar ülke ve firmalara ilişkin riskleri dikkate almaktadırlar. Yatırımcıların risk değerlemelerinde kullanabilecekleri en önemli göstergelerden birisi CDS'lerdir. CDS piyasaları çok sayıda alıcı ve satıcının katılımıyla, finansal piyasaları etkileyebilecek her türlü bilginin hızlı bir şekilde CDS fiyatlarına yansıdığı dinamik piyasalar olduğundan CDS'ler uluslararası pay yatırımcıları için önemli bir göstergedir.

Finansal piyasalarda ülkelerin ve şirketlerin risklilik düzeylerini tespit etmek ve göstermek için farklı göstergeler kullanılmıştır. Kredi derecelendirme notları da bunlardan biridir. Yatırımcıların yüksek kayıplar yaşamasına neden olabilen ve dezenformasyona yol açan hatalı veya olması gerekenden yüksek kredi derecelendirmelerine sahip şirketlerin finansal sıkıntılar yaşaması alternatif risk göstergeleri arayışına yol açmıştır (Baykut, 2020, s.30-31).

CDS'ler 1990'ların sonları, 2000'lerin başlarında ticari bankaların bilançolarından kaynaklı riskleri üçüncü kişilere, temel olarak sigorta şirketlerine ve yatırımcılara transfer etmek amacıyla ortaya çıkan sigorta aracıdır (Mateev, 2019, s. 681). CDS primleri son zamanlarda finansal piyasalarda önemli bir gösterge haline gelmiştir. Döviz kurları, pay senetleri, tahvil ve bono gibi finansal araçların analiz ve değerlemelerinde CDS'ler yaygın olarak kullanıldığından ülkeler, firmalar ve piyasalar açısından CDS'ler önemli bir risk göstergesi hâline gelmiştir.

CDS'ler riskten korunma (hedging) aracı olarak kullanılabilirken aynı zamanda spekülasyon aracı olarak da kullanılabilir (Fung, Sierra, Yau ve Zhang 2008, s. 2). Tahvilden kaynaklı temerrüt riskine karşı tahvil yatırımcısı açısından CDS'ler riskten korunma aracıken öte yandan bu CDS'lerin ikincil piyasada alınıp satılması ise spekülasyon amacını ortaya çıkarmaktadır. CDS'lerin ikincil piyasada alınıp satılması CDS piyasalarının zamanla gelişmesine zemin hazırlamıştır. Tamakoshi ve Hamori'ye göre (2018) kredi temerrüt takasları, kredi riskini aktarmayı sağlayan ve yatırımcının iflasına karşı koruma görevi gören türev bir üründür.

Şekil 1: CDS İşlem Hacmi (Milyar USD)

Kaynak: <https://www.bis.org/> Erişim: 30.07.2022

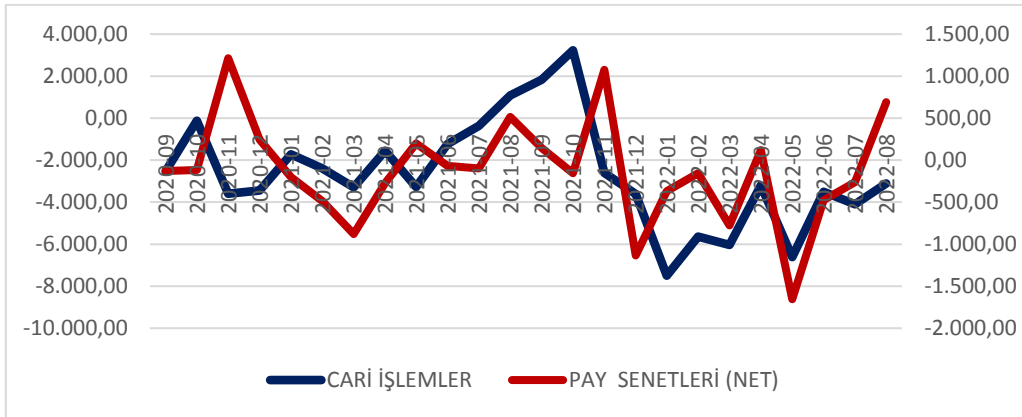
CDS piyasaları 2008 küresel krizine kadar hızlı bir şekilde yükselmiş, işlem hacmi Haziran 2008'de 60 trilyon doların üzerine çıktıktan sonra küresel kriz sonrasında azalış göstermiş, CDS piyasalarında 2021 Aralık ayında 8,8 trilyon dolar işlem hacmi gerçekleşmiştir (Şekil 1).

Finansal serbestleşme ile sermaye hareketleri önündeki engellerin kaldırılması sonucunda küresel arenada uluslararası sermaye hareketlerinde önemli artışlar meydana gelmiştir. Dünya Bankası (WB) verilerine göre, 2000 yılında yüksek gelirli ülkelere 634 milyar dolar yabancı pay senedi akışı söz konusuysen orta gelirli ülkelere ise 14,8 milyar dolar yabancı pay senedi girişi olmuştur. 2000 - 2020 yılları arasında yüksek gelirli ülkelere yönelen yabancı

pay senedi girişi %67 artışla 1.056 milyar dolara çıkarken, orta gelirli ülkelere yönelen yabancı pay senedi girişi ise %272 artışla 55 milyar dolar olmuştur. Gelişmekte olan piyasalarda görülen ekonomik gelişmelere paralel olarak bu ülkelerin finansal piyasalarına sermaye akışlarında önemli artışlar olmuştur. Gelişmekte olan ülkelerde görülen yüksek büyümeye bağlı olarak ortaya çıkan yüksek finansman ihtiyacı ile bu ülkelerin yatırımcılara sağladıkları yüksek risk primlerine paralel gelişmekte olan ülkelere yönelen sermaye hareketlerinde artışlar yaşanmıştır (Koy ve Karaca, 2018, s. 92).

Genel olarak gelişmekte olan ekonomilerde düşük tasarruf ve yetersiz sermaye stoku söz konusudur. Yatırımların finansmanı, ekonomik büyüme, finansal istikrar, cari işlemler dengesinin finansmanı, finansal varlık değerlerinin artırılması gibi amaçlarla gelişmekte olan ülkeler yabancı portföy yatırımlarına ihtiyaç duyarlarken, uluslararası portföy yatırımcıları ise getiri elde etme, çeşitlendirme ile portföy riskini yönetme amacıyla hareket etmektedirler. Finansman ve cari işlemler açığı olan ülkeler için yabancı portföy yatırımları önemli finansman kaynağıdır. Yabancı pay senedi yatırımlarının ülke finansmanındaki alternatifi yurt dışı borçlanmadır. Borçla finansmanda vadenin olması, finansman imkanı yetersiz ülkeler için borçlanma maliyetinin yüksek olması gibi etkenler yabancı pay senedi yatırımlarını daha önemli hâle getirmektedir.

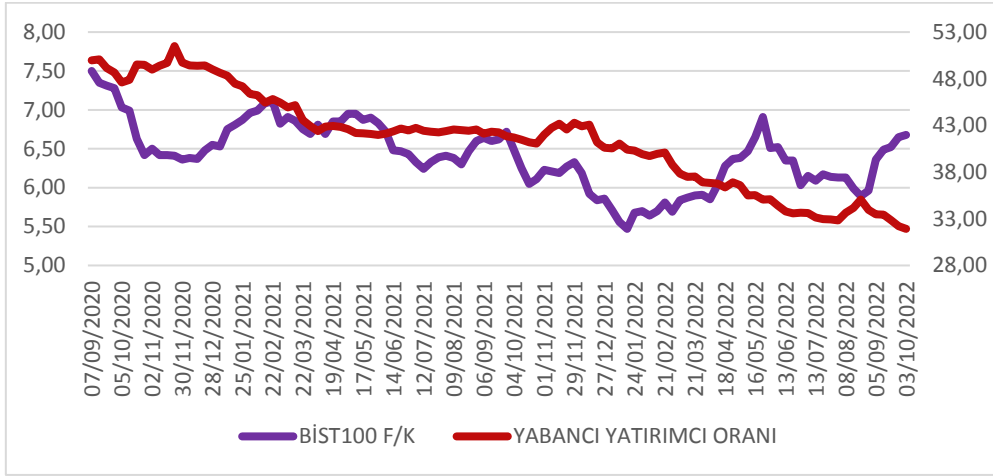
Yabancı pay senetleri yatırımları cari işlemler hesabını, pay piyasalarındaki fiyatlamaları, döviz kurlarını doğrudan etkileyebilmektedir. Aşağıda yabancı pay senetleri yatırımları ile cari işlemler hesabı ve Borsa İstanbul (BİST)'de ortaya çıkan fiyatlamaya ilişkisi grafikler yardımıyla ifade edilmiştir.

Şekil 2: Cari İşlemler Hesabı ile Yabancı Pay Senetleri Yatırımları (Milyon ABD Doları)

Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB)

Cari işlemler hesabı, çalışma örneklemini olan Eylül 2020 – Nisan 2022 dönemi içinde Ekim 2021 ayında 3.229 milyon Amerika Birleşik Devletleri (ABD) doları ile en yüksek cari işlemler fazlası verirken, Ocak 2022 ayında 7.499 milyon ABD doları en fazla cari işlemler açığı göstermiştir (Şekil 2). Aynı dönemde yabancı yatırımcıların Türkiye’de yaptıkları pay senetleri net değişimlerine bakıldığında en yüksek net pay senedi yatırım girişi 1.213 milyon ABD doları ile Kasım 2020 ayında olurken, en yüksek net pay senedi yatırım çıkışı ise 1.655 milyon ABD doları ile Mayıs 2022 ayında olmuştur. Şekil 2’de görüldüğü üzere; örneklem döneminde genellikle cari işlemler hesabındaki açık ve cari işlemler hesabıyla pay senetleri net değişimi arasında ilişki söz konusudur. Yabancı pay senetlerinde net girişlerin olduğu dönemlerde cari işlemler hesabındaki açık azalmakta ya da fazlaya doğru bir yönelim olmaktadır. Hâliyle Türkiye için yabancı pay senetleri yatırımlarının cari işlemler açığının finansmanında önemli olduğu söylenebilir.

Şekil 3: Yabancı Yatırımcı Oranı ile BİST Fiyatlaması

Kaynak: Merkezi Kayıt Kuruluşu ve BİST

Yabancı pay senetleri yatırımları ile BİST’te ortaya çıkan fiyatlamaya ilişkilisine bakmak gerekirse, Şekil 3’de BİST’te yabancı yatırımcı oranı ile BİST100 endeksi fiyat/kazanç (F/K) oranları görülmektedir. BİST’teki yabancı yatırımcı oranının Eylül 2020’de %50 civarındayken Eylül 2022’de %33’lere düştüğü, F/K oranının ise 2020 sonbahar döneminde 7,5’ler civarındayken 2021 başlarında 5,5’ler seviyelerine kadar düştüğü daha sonra toparlanarak 2021 Nisan ve Eylül aylarında 6,5 seviyelerinin üzerine çıktığı görülmektedir. Şekilde görüldüğü üzere BİST’te yabancı yatırımcı oranındaki azalmaya paralel şekilde BİST100 endeksindeki fiyatlamaların da kısmen azaldığı söylenebilir.

Şekil 2 ve Şekil 3’teki grafiklere göre yabancı pay senetleri yatırımlarının cari açığın finansmanında ve BİST’te ortaya çıkan fiyatlamalarda etkilerinin olduğu değerlendirilmektedir. Bunların yanında yabancı pay senedi yatırımlarının döviz kuru, finansal istikrar, yatırımların finansmanı, ekonomik büyüme gibi ekonomik ve finansal koşulları etkilediği söylenebilir. Bu çalışmada, gelişmekte olan ekonomi özelliği taşıyan ve yabancı pay senetleri yatırımlarına ihtiyaç duyan Türkiye’de yabancı pay senetleri yatırımları ile CDS primleri arasındaki ilişki araştırılmıştır.

Bu çalışmayı literatürden ayıran bazı özellikler söz konusudur. Bu çalışmada pay senetleri ve borçlanma araçları yatırımlarından meydana gelen yabancı portföy yatırımlarının sadece pay senetleri kısmı dikkate alınmıştır. Literatürdeki Sevil ve Ünkaracalar (2020), Koy ve Karaca (2018), Yıldırım ve Sakızcı (2019) ve Kahiloğulları (2018) çalışmalarında yabancı portföy yatırımları pay, borçlanma araçları ve diğer olmak üzere tüm finansal araçlar üzerinden yürütülmüştür. Bu çalışmada yabancı pay senetleri yatırımları dikkate alınarak finansal araçlar içindeki en riskli araç niteliğine ve aynı zamanda ülke ekonomisine ve şirketlerine duyulan güvenin göstergesi olan pay yatırımlarıyla önemli bir risk göstergesi olan CDS arasındaki ilişki incelenmiştir. İkinci özellik ise verinin frekans aralığıdır. Bu çalışmada haftalık veri kullanılmıştır. Literatürde Sevil ve Ünkaracalar (2020) ve Yıldırım ve Sakızcı (2019) çalışmaları çeyrek dönemlik, Kahiloğulları (2018) aylık, Koy ve Karaca (2018) çalışması ise haftalık frekanslar kullanılmıştır. Görüldüğü üzere haftalık zaman aralığı sadece Koy ve Karaca (2018) çalışmasında bulunmakta olup amaç ve örneklem dönemi bakımından bu çalışma Koy ve Karaca (2018) çalışmasından ayrılmaktadır. Son özellik ise örneklem dönemidir. Bu çalışma 11 Eylül 2020 – 24 Haziran 2022 dönemini kapsamaktadır. Bu dönem Türkiye’de faiz, kur, BİST endeksleri, CDS primleri gibi ekonomik ve finansal göstergelerde volatilitenin arttığı, finansal istikrarın azaldığı dönemdir. Çalışma bu bakımdan son dönemde gerçekleşen volatilité döneminde CDS’ler ile yabancı pay senetleri yatırımları arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Ayrıca, CDS'ler sistematik riskleri gösteren bir araç olarak değerlendirilebilir. Çalışma bu nedenle sistematik riskle yabancı pay senetleri yatırımları arasındaki ilişkiyi gösterme niteliğine sahip olduğu düşünülebilir.

Literatür

Bu çalışmayla ilişkili literatüre bakıldığında; CDS'ler ile yabancı portföy yatırımları arasındaki ilişkilerle ilgili çalışmalar, CDS'ler ile borsalar arasındaki ilişkilere odaklanan çalışmalar, yabancı portföy yatırımlarının belirleyicilerine yönelik çalışmalar ve CDS ile yabancı portföy yatırımlarıyla diğer ekonomik ve finansal göstergeler arasındaki ilişkileri araştıran çalışmalar görülmektedir.

CDS'ler ile yabancı portföy yatırımları arasındaki ilişkilere yönelik çalışmalar Fei, Fuertes ve Kalotychou (2017), Koy ve Karaca (2018), Kahıloğulları (2018), Yıldırım ve Sakızcı (2019), Sevil ve Ünkaracalar (2020), İlder ve Gök (2021) şeklindedir. Bu çalışmalardan Fei vd., (2017) hariç diğerleri Türkiye ile ilgilidir.

Fei vd. (2017) 9 Eylül 2005 - 11 Mart 2011 döneminde Avrupa 600, Avrupa 600 finans ve Avrupa 600 otomobil ve parçaları endeksleriyle aynı endekslere ait iTraxx CDS primleri arasındaki ilişkileri araştırmışlardır. Çalışmada, CDS'ler ile borsa endeks getirileri arasında negatif ve önemli bir hareketin olduğu, ilişkinin zamana göre değiştiği ve doğrusal olmadığı belirlenmiştir.

Kahıloğulları (2018) Ocak 2005 - Aralık 2017 dönemine ait verilerle Türkiye örneğinde yaptığı çalışmada yabancı portföy yatırımlarıyla CDS primleri arasında hem kısa dönemde hem de uzun dönemde negatif yönde ilişki olduğu görülmüştür. Benzer şekilde Yıldırım ve Sakızcı (2019) Ocak 2010 - Eylül 2018 çeyrek dönemlik verilerle CDS risk primleriyle net portföy yatırımları arasındaki ilişki araştırmasında CDS primleriyle yabancı portföy yatırımları arasında kısa dönemde negatif yönlü bir ilişki olduğu ve CDS primlerinden yabancı portföy yatırımlarına doğru nedensellik tespit edilmiştir.

Koy ve Karaca (2018) daralma ve genişleme dönemlerinde Türkiye'ye yönelen uluslararası portföy yatırımlarını etkileyen faktörlere yönelik 2013-2016 dönemi verileriyle yaptıkları çalışmada net portföy yatırımları ile CDS primleri arasında negatif ilişki görülmüştür. Sevil ve Ünkaracalar (2020) portföy yatırımları ile CDS primleri arasındaki ilişkiyi 2010-2018 dönemine ait üçer aylık verilerle araştırmışlardır. Çalışmada, CDS ile portföy yatırımları arasında uzun dönemde ilişkinin olduğu, bu ilişki katsayısının negatif olduğu, portföy yatırımlarından CDS primlerine doğru nedenselliğin bulunduğu belirlenmiştir. İlder ve Gök (2021) 2005Q4 - 2019Q3 dönemine ait Türkiye verileriyle CDS'ler ile yabancı portföy yatırımları arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmada CDS primleri yabancı portföy yatırımları arasında karşılıklı nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. Fei, Fuertes ve Kalotychou (2017), Koy ve Karaca (2018), Kahıloğulları (2018), Yıldırım ve Sakızcı (2019), Sevil ve Ünkaracalar (2020), İlder ve Gök (2021) çalışmalarının hepsinde CDS'ler ile yabancı portföy yatırımları arasında eşbütünleşme veya nedensellik olmak üzere bir ilişki olduğu, İlder ve Gök (2021) çalışması hariç diğer çalışmalarda yapılan ilişkinin derecesine yönelik tahminlerde CDS'ler ile yabancı portföy yatırımları arasında negatif yönde ilişki olduğu görülmüştür.

CDS'ler ile borsalar arasındaki ilişkilere yönelik çalışmalar Fung vd., (2008), Norden ve Weber (2009), Mateev (2019), Sarıgül (2020), Şenol (2021), Ibhagui (2021), Avşarlıgil ve Turğut (2021) şeklindedir.

Norden ve Weber (2009) ile Mateev (2019) çalışmalarında firmalara ilişkin CDS verileri kullanılmıştır. Norden ve Weber (2009) 2000-2002 döneminde 58 firmadan elde ettikleri günlük verilerle yaptıkları çalışmada, pay getirileri CDS primleriyle negatif şekilde ilişkili ve

bu ilişki pay getirileriyle tahvil arasındaki ilişkiden daha belirgin, CDS primlerinin pay getirilerine duyarlılığı firmaların kredi kalitesi ve tahvil ihraç tutarlarına göre değişmekte olduğu ortaya çıkmıştır. Mateev (2019) 1 Ocak 2012 - 29 Ocak 2016 döneminde, 125 yatırım yapılabilir Avrupa şirketi örnekleminde yaptığı çalışmada, 33 şirkette CDS primleriyle pay fiyatı arasında karşılıklı, 32 şirkette CDS primlerinden pay fiyatlarına doğru ve 11 şirkette ise pay fiyatlarından CDS primlerine doğru bir oynaklık yayılımı olduğu anlaşılmıştır.

Fung vd., (2008) Ocak 2001 - Aralık 2007 döneminde yaptıkları çalışmada yüksek getirili CDS'ler ile S&P500 endeks getirisi arasında karşılıklı nedenselliğin olduğunu belirlemişlerdir. Avşarlıgil ve Turğut (2021) Nisan 2015 - Mart 2019 döneminde kırılğan beşli ülkeleri örneğinde yaptıkları çalışmada, Hindistan'da borsa endeksiyle CDS primleri arasında karşılıklı nedensellik, Türkiye'de ise CDS primlerinden borsa endeksine doğru tek yönlü nedensellik ve Türkiye için CDS primleriyle borsa endeksi arasında uzun dönem ilişki tespit etmişlerdir. Ibhagui (2021) Birleşik Krallık, Euro Bölgesi, Japonya ve Avustralya ülkeleri için 2008-2019 döneminde VAR ve Granger nedensellik yöntemleriyle CDS primleriyle borsa performansları arasındaki ilişkileri araştırmıştır. Çalışmada, CDS piyasalarında meydana gelen şokların borsa performanslarını azalttığı, buna karşın borsa performanslarında meydana gelen artışların CDS primlerini düşürdüğü görülmüştür.

Sarıgül (2020) Ocak 2016 - Temmuz 2019 döneminde 14 gelişmekte olan ülkenin verileriyle CDS'ler ile borsa endeksleri arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Çalışmada, Arjantin, Güney Afrika ve Türkiye'de CDS'ler ile borsa endeksleri arasında ilişki ile Yunanistan ve Güney Kore hariç diğer ülkelerde CDS'ler ile borsa endeksleri arasında nedensellik ilişkisi olduğu belirlenmiştir. Şenol (2021) 2 Ocak 2010 - 10 Nisan 2020 dönemine ait Türkiye verileriyle yaptığı çalışmada BİST ve CDS primlerinin karşılıklı olarak birbirlerinin oynaklıklarını etkiledikleri ve BİST ile CDS primleri arasında negatif yönde oynaklık ilişkisi olduğu görülmüştür. Yukarıdaki çalışmalardan anlaşıldığı üzere CDS'ler ile borsalar arasında genellikle negatif yönde ilişki olduğu ortaya çıkmaktadır.

Yabancı portföy yatırımlarının belirleyicilerine yönelik çalışmalar ise Vita ve Kyaw (2007), Garg ve Dua (2014), Şenol ve Koç (2018), Akın (2020), Küçükkocaoğlu ve Çakır (2021) ve Ustaoglu (2021) çalışmalarıdır. Bunlardan Vita ve Kyaw (2007), Küçükkocaoğlu ve Çakır (2021) ve Ustaoglu (2021) çalışmaları çoklu ülke örneklemleriyle yapılmıştır.

Vita ve Kyaw (2007) 1976Q1 - 2001Q2 döneminde Brezilya, Güney Kore, Meksika, Filipinler ve Güney Afrika'dan meydana gelen beş gelişmekte olan ekonomi örnekleminde yaptıkları çalışmada üretim, verimlilik, döviz kuru ve faiz oranı gibi ekonomik faktörlerin yabancı portföy yatırımlarını etkilediği görülmüştür. Küçükkocaoğlu ve Çakır (2021) 1961-2018 yılları arasında 168 ülke verisiyle yaptıkları çalışmada yabancı portföy yatırımlarını belirleyen makroekonomik faktörleri araştırmışlardır. Çalışmada kredi derecelendirmenin yabancı portföy yatırımları üzerine pozitif etkisi olduğu görülmüştür. Kredi derecelendirme riski temsil etmekte ve normalde katsayının pozitif değil negatif olması beklenirdi. Çalışmada katsayının pozitif çıkmasının nedeni Küçükkocaoğlu ve Çakır'ın (2021) düşük riske yüksek, yüksek riske düşük notlandırma yapmasıdır. Harf notuyla temsil edilen kredi derecelendirmede yüksek kredi derecelendirme düşük riski temsil ederken yüksek kredi derecelendirme notuna düşük riski temsil ettiği için düşük risk değerlendirmesi yapılmış olsaydı kredi derecelendirmenin katsayısı negatif çıkacaktı. Kredi derecelendirmeyle ilgili başka bir çalışmada Keskin (2021) 1998: Q1 - 2019Q3 döneminde Türkiye'ye verilen kredi derecelendirme notları ile yabancı portföy yatırımları arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Çalışmada kredi derecelendirme notlarının yabancı portföy yatırımları üzerinde pozitif ancak sınırlı bir etkisinin olduğu belirlenmiştir. Ustaoglu (2021) 2000-2017 döneminde 11 gelişmiş ve 17 gelişmekte olan ülke örnekleminde yaptığı çalışmada yabancı portföy yatırımlarının

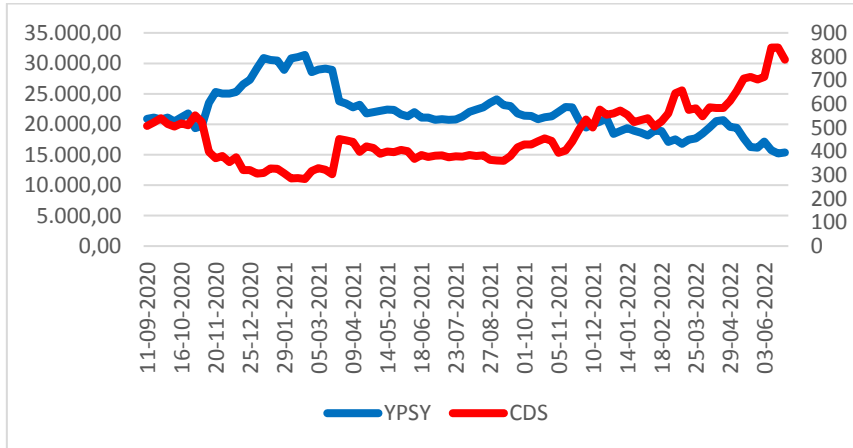
belirleyicilerini araştırmış ve gelişmiş ülkelerde ekonomik büyüme ve özgürlük seviyesinin gelişmekte olan ülkelere ise faiz oranı, döviz kuru ve borsa piyasa değerinin yabancı portföy yatırımlarını etkiledikleri görülmüştür.

Garg ve Dua (2014) 1995 - 2011 döneminde Hindistan'da yaptıkları çalışmada kur riski, borsa getirisi, ekonomik büyüme gibi değişkenlerin yabancı portföy yatırımlarını etkilediğini buna karşın ülke riskinin etkilemediğini belirlemiştir. Şenol ve Koç (2018) 2006Q1 - 2016Q4 dönemine ait verilerle Türkiye'ye yönelen yabancı portföy yatırımlarının makroekonomik belirleyicilerini araştırmışlardır. Varyans ayrıştırması sonuçlarına göre yabancı portföy yatırımlarını en fazla açıklayan değişkenlerin döviz kuru, BİST endeksi ve faiz olduğu buna karşın yabancı portföy yatırımlarının en fazla açıkladığı değişkenlerin BİST endeksi ve döviz kuru olduğu anlaşılmıştır. Akın (2020) 199Q4 – 2018Q3 dönemine ait verilerle Türkiye'ye yönelen yabancı portföy yatırımlarını etkileyen faktörleri araştırmıştır. Fourier Toda Yamamoto nedensellik testi sonuçlarına göre, dolar kurundan yabancı portföy yatırımlarına doğru bir nedensellik görülmüştür. Yukarıdaki yabancı portföy yatırımlarının belirleyicilerine yönelik çalışmalarda, döviz kuru, faiz oranı, kredi derecelendirme, borsa endeksi, borsa piyasa değeri, ekonomik büyüme, üretim ve verimlilik gibi ekonomik ve finansal göstergelerin yabancı portföy yatırımlarını etkilediği anlaşılmaktadır.

Hamurcu (2021) 2012 - 2020 yıllarına ait çeyrek dönemlik Türkiye verileriyle yaptığı çalışmada tüketici güven endeksinden yabancı portföy yatırımlarına doğru bir nedenselliğin olduğunu, regresyon analizinde ise ilişki katsayısının pozitif olduğu anlaşılmıştır. Zhang, Zhang ve Helwege (2020) 2001 - 2014 dönemine ait aylık veriler kullanarak ülke risk ilişkilerini araştırdıkları çalışmada yabancı portföy yatırımlarının Çin ile diğer ülke ekonomileri arasındaki CDS ilişkilerini etkiledikleri görülmüştür.

Veri ve Metodoloji

Bu çalışmada TCMB veri sisteminden elde edilen yurt dışı yerleşiklerin portföylerindeki pay senedi yatırımları ve Refinitive Eikon&Datastream'den elde edilen Türkiye 5 yıllık CDS primleri kullanılmıştır. Çalışma dönemi 11 Eylül 2020 – 24 Haziran 2022 şeklindedir. TCMB veri sisteminde yurt dışı yerleşiklere ait pay senedi yatırımları verileri 11 Eylül 2020 tarihinden başlamaktadır. Bu nedenle örnekleme daha önceki tarihlere gidilememiştir. Çalışma örneklemini Türkiye'de CDS primleri, BİST endeksleri, döviz, faiz, enflasyon gibi ekonomik ve finansal göstergelerde son zamanlarda yaşanan yüksek volatilité dönemini kapsamakta, bu bakımdan çalışma yüksek volatilité döneminde CDS'ler ile yabancı pay senetleri yatırımları arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Şekil 4: Yabancı Pay Senetleri Yatırımları (YPSY) ve CDS Primleri
Kaynak: TCMB ve Refinitive Eikon&Datastream. Erişim: 30.06.2022

Şekil 4’de çalışma verileri görülmektedir. CDS’lerin azaldığı Kasım 2020 – Mart 2021 dönemlerinde yabancı pay senetleri yatırımlarının arttığı, buna karşın CDS’lerin Kasım 2021’den itibaren artmasıyla birlikte yabancı pay senetleri yatırımlarının da azaldığı anlaşılmaktadır. CDS’ler ortalama olarak 434, en düşük 283, en yüksek 837 şeklindedir. Gelişmekte olan ülkelerdeki CDS’lerin 100 – 250 arasında olduğu düşünüldüğünde Türkiye’nin kredi risk puanı olan CDS’lerin yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır. CDS’ler ile yabancı pay senetleri yatırımları arasındaki korelasyon katsayısı -0,83 ve katsayı anlamlıdır. Buna göre CDS primlerindeki artışın yabancı pay senetleri yatırımlarını önemli derecede azalttığı söylenebilir.

Becker vd. (2006) Fourier Durağanlık Testi

Becker vd., (2006) (BEL), Fourier fonksiyonunu kullanarak bilinmeyen fonksiyonların hareketini; hem ani hem de yavaş değişimleri yakalayabilen ve yapısal değişimlerin sayısı, konumu ve biçiminin testin gücünü etkilemediği yeni bir durağanlık testini literatüre kazandırmışlardır. Becker vd., (2006) (BEL) 1 ve 2 numaralı denklemlerdeki veri yaratma sürecini dikkate almıştır:

$$y_t = X_t' \beta + Z_t' \gamma + r_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$r_t = r_{t-1} + u_t \quad (2)$$

1 numaralı denklemlerde yer alan ε_t durağan hata terimini, σ_u^2 ise varyansla bağımsız, benzer dağılım hata terimini göstermektedir. Deterministik terimde bir kırılma yakalamak için trigonometrik terimleri içeren vektörü gösteren, 3 numaralı denklemlerde k frekans terimini, t trend terimini, T ise örnek büyüklüğünü ifade etmektedir.

$$Z_t = \left[\sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right), \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \right]' \quad (3)$$

Durağanlığın temel hipotezi ($H_0 : \sigma_u^2 = 0$) şeklindedir. Bu hipotezi test etmek için 4 ve 5 numaralı denklemlerden elde edilen kalıntı değerleriyle test istatistiği hesaplanmaktadır.

$$y_t = \alpha + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + e^t \quad (4)$$

$$y_t = \alpha + \beta_t + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + e^t \quad (5)$$

Test istatistiği de 6 numaralı denklemlerle hesaplanmaktadır:

$$\tau_\mu(k) \text{ veya } \tau_\tau(k) = \frac{1}{T^2} \frac{\sum_{t=1}^T \tilde{S}^t(k)^2}{\tilde{\sigma}^2} \quad (6)$$

6 numaralı denklemlerde $\tilde{S}^t(k)^2 = \sum_{j=1}^t \tilde{e}_j$ ve $\tilde{e}_j$ ise $\tau_\mu(k)$ ve 4 numaralı denklemlerden ve $\tau_\tau(k)$ için 5 numaralı denklemlerden elde edilen kalıntılardır. BEL (2006), uzun dönem varyansının parametrik olmayan tahminini $\tilde{\sigma}_2$, parçalı gecikme parametresinin I , bir ağırlıklar dizisinden $w_j, j=1, \dots, I$ seçilerek 7 numaralı denklemlerde elde edilmesini önermişlerdir:

$$\tilde{\sigma}^2 = \tilde{\gamma}_0 + 2 \sum W_j \tilde{\gamma}_j \quad (7)$$

7 numaralı denklemlerde $\tilde{\gamma}_j$, (4) ve (5) numaralı denklemlerden elde edilen kalıntıların j . örneklem otokovaryansını göstermektedir. Frekansın (k) optimal sayısını belirlemek için minimum kalıntı kareler toplamını veren değer seçilmektedir. Veri yaratma sürecinde doğrusal olmayan trend yoksa, standart KPSS testi ile daha güçlü sonuçlar elde etmek mümkündür. Bu nedenle, doğrusal olmayan trendin yokluğunu test etmek gerekmektedir ($H_0 : \gamma_1 = \gamma_2 = 0$). Bu hipotez için, belirli bir k frekansı ile F-test istatistiği 8 numaralı denklemlerle hesaplanmaktadır (Becker vd., 2006: 390-391):

$$Fi(k) = \frac{(SSR_0 - SSR_1(k))/2}{SSR_1(k)/(T-q)} \quad i=\mu, \tau \quad (8)$$

$SSR_1(k)$, 4 veya 5 numaralı denklemlerden elde edilen Kalıntı Kareler Toplamını, SSR_0 ise trigonometrik terimler olmaksızın elde edilen Kalıntı Kareler Toplamını, q da regresör sayısını ifade etmektedir.

Fourier Granger Nedensellik Analizi

Enders ve Jones (2016), Fourier fonksiyonlarını VAR'a ekleyerek Fourier-Granger nedensellik analizini gerçekleştirmiştir. Granger (1969)'in geliştirdiği nedensellik testine ait VAR(i) modeli Denklem 9'da yer almaktadır.

$$y_t = \theta + \phi_1 y_{t-1} + \dots + \phi_u y_{t-i} + u_t \quad (9)$$

Denklem 9'da içsel değişkenler y_t ile, sabit terimler θ , katsayılar matrisi ϕ ve hata terimleri de u_t ile gösterilmiştir. Enders ve Jones (2016) tarafından Fourier trigonometrik fonksiyonları denklem 10'da yer almaktadır.

$$\theta_t \cong \theta_0 + \varphi_{1k} \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \varphi_{2k} \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \quad (10)$$

Denklem 10'daki Fourier trigonometrik fonksiyonları Denklem 9'da yer alan VAR'a eklenecek Denklem 11'de yer aldığı gibi Fourier-Granger nedensellik testi elde edilmektedir.

$$y_t = \theta_0 + \varphi_{1k} \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \varphi_{2k} \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \phi_1 y_{t-1} + \dots + \phi_i y_{t-i} + u_t \quad (11)$$

Denklem 11'de nedensellik ilişkisinin olmadığını belirten sıfır hipotezi test edilmekte ve bu hipotezin reddedilmesi durumunda analizde yer alan değişkenler arasında yapısal değişimlerle birlikte bir nedensellik ilişkisinin olduğuna karar verilmektedir.

Bulgular

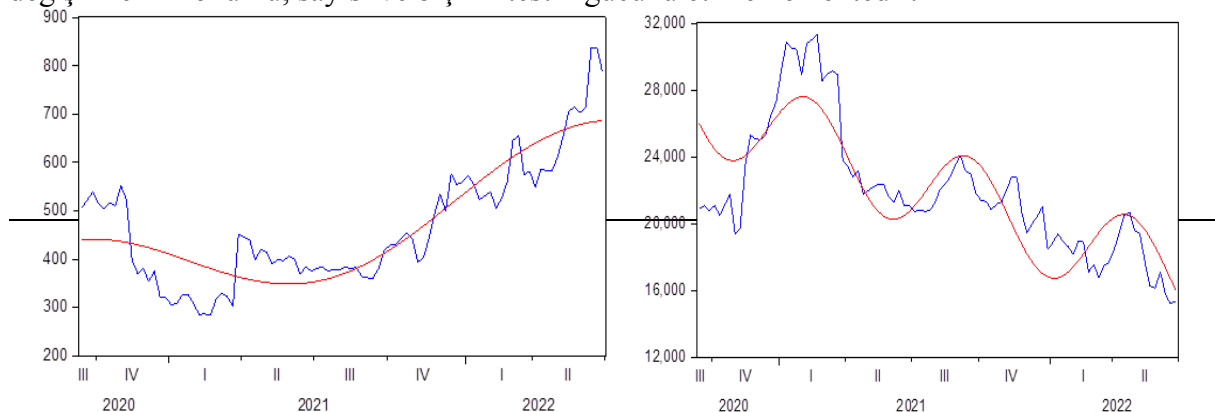
İlk olarak, yurt dışı yerleşiklerin portföylerindeki pay senedi yatırımları ve Türkiye 5 yıllık CDS primleri değişkenlerinin özet istatistik bilgilerine ve korelasyon sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 1: Özet İstatistik ve Korelasyon Sonuçları

	Ortalama	Maksimum	Minimum	Std. Sapma	Gözlem Sayısı	YPSY	CDS
YPSY	21.210	31.378	15.210	3.859	94	1	
CDS	434	837	283	126	94	-0,83 (-14,81)*	1

Not: * sembolü %1 önem düzeyini göstermektedir.

İkinci olarak, Becker vd., (2006) tarafından geliştirilen Fourier Kwiatkowski-Phillips-Schmith-Shin (FKPSS) durağanlık testi ile serilere birim kök analizi yapılmıştır. Bu test sadece ani değişimleri değil aynı zamanda yavaş değişimleri de tespit edebilmekte ve yapısal değişimlerin konumu, sayısı ve biçimi testin gücünü etkilememektedir.

Şekil 5: KPSS Fourier KPSS Birim Kök Testi

Şekil 5'e göre Fourier tahminlerinin makul olduğu ve serilerdeki uzun salınımları yakalamada isabetli olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Fourier KPSS Durağanlık Testi Sonuçları

	Değişken	Frekans (k)	Min SSR	FKPSS	Ft
Sabitli Model	CDS	1	544380.6	0.293 (6)	78.667
Sabitli ve trendli Model	CDS	1	356554.5	0.053*(6)	57.867
Sabitli Model	YPSY	1	6.59E+08	0.124 (6)	50.103
Sabitli ve trendli Model	YPSY	3	4.29E+08	0.126*(6)	34.83

Not: Parantez içerisindeki değerler Bandwidth yöntemiyle elde edilmiş olan bant genişliğini göstermektedir. Ft için % 5 kritik değer 4.972'dir. FKPSS testi için uygun frekans sayıları 1 ve 3 olarak elde edilmiştir. FKPSS testi için % 5 kritik değer 1 ve 3 frekans değerleri için sırasıyla 0.054 ve 0.142'dir.

Fourier terimlerinin anlamlılığı için F test istatistiği hesaplanmıştır. Kritik değerlerle karşılaştırılarak fourier terimlerinin anlamlı olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sayede durağanlık sınavında fourier yapısının uygun olduğu söylenebilir. Elde edilen Fourier KPSS test istatistiği kritik değerlerden küçük olduğu için temel hipotez reddedilememiştir. FKPSS durağanlık testi sonucuna göre temel hipotezin reddedilememesi serinin durağan olduğunu göstermektedir. CDS değişkeni ve yabancı pay senetleri yatırımları değişkeni sabitli ve trendli model için seviyede durağan çıkmıştır. F test istatistiğinin gücü veri durağan olmadığı zaman azaldığı için, F testi ancak durağanlık temel hipotezinin reddedilmesi hâlinde kullanılabilir. F testinde temel hipotezin reddedilmemesi hâlinde, diğer bir ifadeyle trigonometrik terimlerin anlamsız olması hâlinde, bu yöntem KPSS test istatistiğini verecektir. Test için gerekli olan kritik değerler Becker vd. (2006)'nın çalışmasında tablolatırılmıştır (Yılancı, 2017:56-57).

Tablo 3. Fourier Granger Nedensellik Analizi Sonuçları

	Optimal Gecikme	Optimal Frekans	Asimptotik p değeri	Bootsrap p değeri	Wald İstatistiği	Sonuç
YPSY ↗ CDS	3	3	0.739	0.690	1.258	H ₀ Kabul
CDS ↗ YPSY	3	3	0.001***	0.000***	17.402	H ₀ Red

Tablo 3'te verilen Fourier Granger nedensellik testi sonuçlarına göre yabancı pay senedi yatırımlarından CDS primlerine doğru olan nedensellik ilişkisinde H₀ reddedilememişken CDS'den yabancı pay senedi yatırımlarına olan nedensellikte H₀ reddedilmiştir. Buna göre CDS primlerinden yabancı pay senedi yatırımlarına doğru tek yönlü bir nedenselliğin olduğu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla artan CDS primleri azalan yabancı pay senetleri yatırımlarının nedenidir. Çalışma sonuçları CDS primlerinin önemini yüksek volatilité dönemleri için test etmiştir. Sistemik risklerin yabancı pay senedi yatırımları için önemli bir gösterge olduğu belirlenmiştir. Yabancı pay senetleri yatırımlarının tek nedeni CDS primleri değildir. Bu araştırma konusuna girmeyen diğer nedenlerle birlikte CDS'lerin yabancı pay senetleri yatırımları için önemli bir belirleyici olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca örneklem dönemi COVID-19 salgınına rastlamaktadır. Salgınla mücadele kapsamında uygulanan ekonomik ve

finansal politikaların da bu ilişkide belirleyici olduğu değerlendirilmektedir. Çalışma sonuçları literatürdeki CDS'den yabancı portföy yatırımlarına doğru tek yönlü nedensellik ortaya koyan Yıldırım ve Sakızcı (2019) sonuçlarıyla aynı, CDS'ler ile yabancı portföy yatırımları arasında karşılıklı nedensellik ortaya koyan İlter ve Gök (2021) çalışmasıyla kısmi benzerlik gösterirken Sevil ve Ünkaracalar'ın (2020) portföy yatırımlarından CDS primlerine doğru nedensellik sonucundan farklılık göstermektedir.

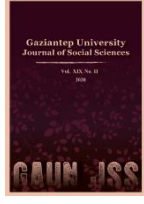
Sonuç

Türkiye ekonomisinde genel olarak görülen dış ticaret açığı, cari işlemler açığı, yetersiz sermaye stoku ve düşük tasarruf oranından dolayı yabancı sermaye girişleri ekonomik yapı ve finansal piyasalar açısından önemli hâle gelmektedir. CDS'ler 2000'li yıllardan sonra hızla gelişen kredi risk göstergesi olmasının yanında finansal piyasalar ve finansal araçların analiz ve değerlemesinde kullanılan önemli bir risk göstergesidir. Bu çalışmada, 11 Eylül 2020 – 24 Haziran 2022 döneminde Türkiye'ye ait 5 yıllık CDS primleriyle yabancı pay senetleri yatırımları arasındaki ilişki fourier nedensellik testiyle incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar CDS primlerinden yabancı pay senedi yatırımlarına doğru tek yönlü bir nedenselliğin olduğunu ortaya çıkarmıştır. Sistemik risk unsuru olarak değerlendirilebilecek CDS primlerinin yabancı pay senedi yatırımlarının sebeplerinden biri olduğu görülmüştür. Sonuçlar, kullanımı sürekli olarak artan CDS piyasalarının önemini teyit etmiştir. Ortaya çıkan bu bulgular portföy yatırımcıları, piyasa değerlerini artırmak isteyen firmalar, finansal piyasalarda istikrar oluşturmak isteyen ekonomi ve finansal karar alıcılar açısından önem taşımaktadır. İlerleyen çalışmalarda daha fazla ülke verilerinden oluşturulacak panel veri setleriyle daha kapsayıcı sonuçlar elde edilecek çalışmalar yapılabilir.

Kaynakça

- Akın, T. (2020). Yurt dışı portföy yatırımlarını belirleyen çekici faktörler üzerine bir nedensellik analizi: Türkiye örneği. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 57(651), 81-97.
- Avsarligil, N., & Turğut, E. (2021). A Study on the relationship between CDS premiums and stock market indices: A case of the Fragile Five Countries. *Istanbul Business Research*, 50(2), 275-301.
- Baykut, E. (2020). *Kredi temerrüt swapları ve gelişen piyasalar*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Becker, R., Enders, W., & Lee, J. (2006). A stationarity test in the presence of an unknown number of smooth breaks, *Journal of Time Series Analysis*, 3(5), 381-409.
- De Vita, G., & Kyaw, K. S. (2008). Determinants of capital flows to developing countries: a structural VAR analysis. *Journal of Economic Studies*.
- Enders, W. & Jones, P. (2016). Grain prices, oil prices, and multiplesmooth breaks in a VAR. *Studies in Nonlinear Dynamics & Econometrics*, 20(4), 399-419.
- Fei, F., Fuertes, A. M., & Kalotychou, E. (2017). Dependence in credit default swap and equity markets: Dynamic copula with Markov-switching. *International Journal of Forecasting*, 33(3), 662-678.
- Fung, H. G., Sierra, G. E., Yau, J., & Zhang, G. (2008). Are the US stock market and credit default swap market related?: evidence from the CDX indices. *The Journal of Alternative Investments*, 11(1), 43-61.
- Garg, R., & Dua, P. (2014). Foreign portfolio investment flows to India: determinants and analysis. *World development*, 59, 16-28.
- Granger, C.W. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica*, 37(3), 424-438.
- Hamurcu, (2021). Tüketici güven endeksi yabancı yatırımcıların portföy ve hisse senedi yatırımlarını nasıl etkiler: Türkiye üzerine bir araştırma. *Manisa Celal Bayar*

- Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 191-204.
- Ibhagui, O. (2021). How do sovereign risk, equity and foreign exchange derivatives markets interact?. *Economic Modelling*, 97, 58-78.
- İlter, Ş., & Gök, R. (2021). Kredi temerrüt swaplarının (CDS) doğrudan yabancı ve portföy yatırımları üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Maliye ve Finans Yazıları*, (Özel Sayı 2), 233-252.
- Kahıloğulları, A. (2018). Relationship between credit default swaps, direct foreign investments and Portfolio investments: Time series analysis for Turkey. *Prizren Social Science Journal*, 2(3), 50-62.
- Keskin, N. (2021). Ülke kredi notlarının portföy yatırımları ve doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 28(2), 333-353.
- Koy, A., & Karaca, S. S. (2018). Daralma ve genişleme dönemlerinde uluslararası portföy yatırımları nasıl etkileniyor? Türkiye örneği. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 13(50), 90-105.
- Küçükkoçaoğlu, G., & Çakır, N. (2021). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yabancı portföy akımlarını etkileyen makroekonomik faktörler. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(3), 2320-2339.
- Mateev, M. (2019). Volatility relation between credit default swap and stock market: new empirical tests. *Journal of Economics and Finance*, 43(4), 681-712.
- Norden, L., & Weber, M. (2009). The co-movement of credit default swap, bond and stock markets: An empirical analysis. *European Financial Management*, 15(3), 529-562.
- Sarıgül, H. (2020). Gelişmekte olan finansal piyasalarda ülke kredi temerrüt takası primleri ile hisse senedi endeksleri arasındaki ilişki üzerine bir araştırma. *Maliye ve Finans Yazıları*, (114), 103-128.
- Şenol, Z. (2021). Borsa endeksi, döviz kuru, faiz oranları ve CDS primleri arasındaki oynaklık yayılımları: Türkiye örneği. *Business and Economics Research Journal*, 12(1), 111-126.
- Şenol, Z., & Koç, S. (2018). Yabancı portföy yatırımları, borsa ve makroekonomik değişkenler arası ilişkilerin var yöntemiyle analizi: Türkiye örneği. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (21), 1-20.
- Sevil, G., & Ünkaracalar, T. (2020). CDS primleri ile portföy yatırımları arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi: Türkiye Örneği. *Maliye ve Finans Yazıları*, (113), 285-300.
- Tamakoshi, G.& Hamori, S.(2018). *Credit default swap markets in the global economy: An empirical analysis*. Publishing House: Routledge.
- Ustaoğlu, E. (2021). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yabancı portföy yatırımlarının belirleyicileri. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(3), 1715-1724.
- Yılancı, V. (2017). Petrol fiyatları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesi: Fourier yaklaşımı. *Ekonometri ve İstatistik*, 27, 51-67.
- Yıldırım, H. H., & Sakızcı, M. (2019). Portföy yatırımları ile CDS arasındaki ilişki: Türkiye örneği. *Turkish Studies-Social Sciences*, 14(5), 2777-2792.
- Zhang, W., Zhang, G., & Helwege, J. (2020). Cross country linkages and transmission of sovereign risk: Evidence from China's credit default swaps. *Journal of Financial Stability*, 100838.
- <https://databank.worldbank.org/> Erişim tarihi: 8.7.2022
- <https://evds2.tcmb.gov.tr/> Erişim tarihi: 28.6.2022
- <https://www.bis.org/> Erişim tarihi: 4.7.2022
- <https://www.borsaistanbul.com/> Erişim tarihi: 4.7.2022
- <https://www.mkk.com.tr/> Erişim tarihi: 4.7.2022

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Belediyelerde Güçlü Bir İnsan Kaynağı Yaratmak Bağlamında Hizmet İçi Eğitim

Creating A Powerful Human Resource in Municipalities: In-Service Training

Meryem ARSLAN^{a*}

^a Dr., Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Daire Başkanı, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-2877-0256

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 4 Temmuz 2022

Kabul tarihi: 16 Kasım 2022

Anahtar Kelimeler:

Hizmet içi eğitim,
Personel güçlendirme,
Belediye,
Eğitim,
İnsan kaynakları yönetimi

ÖZ

1980'lerden sonra yaygınlaşan yeni kamu yönetimi yaklaşımı yönetişim, katılım, esnek kurumsal yapı, toplam kalite, stratejik yönetim ve insan kaynaklarında yeni yönetim teknikleri gibi uygulamaların kamu sektöründe yer almasını sağlamıştır. Yerel yönetimlerde etkinlik, verimlilik, katılımcılık, esneklik, hesap verebilirlik gibi ilkelerin yer aldığı yeni yaklaşım personel yerine insan kaynakları kavramını önemsemiştir. Son dönemlerde bilim ve teknoloji alanında yaşanan gelişmeler doğrultusunda da hem vatandaşların beklentilerinde değişim gözlenmekte hem de vatandaşa en yakın hizmet birimleri olan belediyeler değişime zorlanmaktadır. Bu noktada belediyeler insan kaynağını bir değer olarak görmekte, eğitmekte, kararlara katılımlarını sağlamakta ve insan kaynağını güçlendirmek için stratejiler uygulamaktadır.

Bu makalede belediyelerde insan kaynağını güçlendirmenin önemine vurgu yapılmış, bu amaç doğrultusunda stratejik insan kaynakları yönetimi, personel güçlendirme ve hizmet içi eğitim konularına değinilmiş bugüne kadar ne tür faaliyetler yapıldığı, hizmet içi eğitimin faydaları, karşılaşılan sorunlar, bu alanda nasıl bir yöntem izlenmesi gerektiği ortaya konulmuştur. Çalışmada öncelikli olarak literatür taraması yapılmış, yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılarak Türkiye'deki tüm belediyelerde ilgili birimlere yöneltilen araştırma sorusuna cevap aranmıştır. Bu doğrultuda insan kaynaklarını güçlendirmek, hizmet içi eğitimin sürdürülebilir olmasını sağlamak için farklı ölçeklerde 80 belediyenin (10 büyükşehir belediyesi, 61 büyükşehir ilçe belediyesi ve 9 il belediyesi) verileri toplanarak analiz edilmiş, hizmet içi eğitim sürecinin yetersiz olduğu, planlama yapılırken personel katılımının dikkate alınması gerektiği ve hizmet içi eğitimlerin sürekli olması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: July 4, 2022

Accepted: November 16, 2022

Keywords:

In-service training,
Employee empowerment,
Municipality,
Human resources administration

ABSTRACT

With new public administration approaches, staff management has given its place to the understanding of human resources management and since the beginning of the 2000s, changes have begun in municipalities with the reform of local governments. With the transition to human resources administration, the quality of the service municipalities offer, the cost of the services, and their future plans have entered into a change process. Within this process, given place to practices such as performance measurement, time management, and employee empowerment that increase the capacity of the human resources and enable them to respond effectively to citizens' demands. In-service training holds a crucial position in the strict and non-innovative institutional structure for the realization of this transformation. Responding to the expectations of citizens and providing effective and efficient service is possible with in-service training.

The aim of this study is to reveal that in-service training should be given significance in order to create a powerful human resource in municipalities. In the study, the literature review was conducted, human resources administration, employee empowerment, negative situations we face in employee empowerment, in-service training were mentioned. In order to enforce human resources, the data of 80 metropolitan, provincial and county municipalities in Turkey was analyzed. The results of the research reveal that training should be continuous and in accordance with the needs to strengthen human resources, and that training should be positioned as a priority in order to empower the staff as much as possible.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: meryemarslan1934@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Employee empowerment, which is an administrative concept, is expressed as the development process of employees. Institutions need employees who can produce solutions, make decisions, use initiative and take responsibility for the results that may arise, without consulting their superiors. The main goal of employee empowerment is to reveal the true potential of the personnel by making use of their knowledge, experience and creative abilities and to respond effectively to the demands of the citizens. In the research conducted in 16 metropolitan municipalities in 2016, the suggestion system and surveys are seen as tools for participation in management, which is one of the most important functions of employee empowerment. Expressing opinions in line with the training received by the personnel in their fields of expertise, and trying to improve their work in line with the opinions and suggestions received from the citizens affect the management processes and contribute to the service delivery. With the empowerment of employee, it is ensured that the professional knowledge of the employee is increased, that he/she has the discretion to change the business processes and that he/she can use this authority correctly and effectively. Public institutions are increasingly adopting employee empowerment to increase employee performance, ensure job satisfaction, and encourage innovation. In this direction, in-service training is an important factor for the personal development of the employees. Employees have to undergo in-service training in order to meet the expectations in the empowerment process. On the other hand, researches show that administrators accept that employees are inadequate in terms of training. In this context, there are doubts about the continuity and effectiveness of in-service trainings. Employee empowerment has an important place in increasing staff productivity and optimizing their abilities. In this dimension, leadership characteristics of managers, education, organizational structure and participation come to the fore, and participation has a great impact on employees. Therefore, the participation of the personnel in the decisions should be ensured, their responsibilities and loyalty levels should be increased. Great importance should be attached to education and a corporate culture should be created. In this direction, first of all, training needs are determined, planning is made, trainings are carried out with expert trainers and the most appropriate method selection, and the training process is evaluated. Although in-service training has many benefits, it is also known that there are problems in this field. The researches show that in-service training in municipalities is insufficient, there is a lack of planning in this area, the process of measurement and evaluation activity is disrupted after the training, the opinions of the personnel are not consulted while preparing the training need, etc. In this article, it is aimed to reveal how important in-service training is in order to strengthen human resources in municipalities in the light of relevant data. The ability of municipalities to respond to citizens' expectations and to provide effective and efficient services depends on human resources receiving the necessary training. Continuing the training activities in a planned way ensures that the personnel are aware of the current innovations and developments in the field of technology, that the personnel develop themselves in a positive way in line with the needs of the citizens, that they continuously increase their knowledge and that, as a result, the service quality increases. Municipality personnel have to constantly update their information in order to provide effective service to the citizens, and there is a need for continuous training in this direction. From this point of view, in-service training activities of human resources in municipalities are extremely important. The study is important in terms of revealing the benefits of the in-service training process within the scope of employee empowerment, examining the problems and conducting a comprehensive field research. For this purpose, the results of previous research and qualitative research results were revealed, and these results were analyzed. Qualitative research method was used in the study. Within the framework of semi-structured interview technique, questions were asked by sending forms to all municipalities in Turkey. Responders to the form are staff working in different units of municipalities. The research question "What are your suggestions to strengthen human resources in municipalities?" was answered by 80 municipalities (10 metropolitan municipalities, 61 metropolitan district municipalities and 9 provincial municipalities) at different scales. Research findings reveal the existence of the need for in-service training. Municipality employees express their opinion that the training process should be continuous and offer suggestions in this direction. It is recommended that the trainings should be continuous, that the managers should also be trained, that the technical trainings should be given by experts appointed by the ministries, more training and informative activities should be carried out, that in-service training should be continuous. Institutional culture training, motivation training, legislation training, effective communication, protocol training are among the recommended trainings. Raising awareness of the personnel on training, providing the necessary motivation for personnel participation, and providing different trainings for different needs are among the suggestions. Municipalities have to manage human resources with a strategic perspective in a competitive environment. With this perspective, it has to take necessary measures to develop talented human resources that will take the institution one step further, to provide a sense of belonging, to carry out high-level supportive activities for them to work efficiently, to prevent violations of rights that weaken ability and motivation such as mobbing, and to keep the motivation of these employees at the highest level. Although employee empowerment seems to be an ideal method, its full implementation seems to be difficult in the short term due to both the legislative barrier and the minimum level of personnel competencies in employee empowerment in organizations. However, within these limitations, to strengthen the personnel as much as possible, to give importance to the training of the personnel, to determine the training topics with the right need analysis, to ensure that the personnel attach importance to the trainings, to give importance to the training of the managers, to benefit from the best practices in this field, to create a corporate synergy and a strong human resource are among the things that can be done.

Giriş

Belediye, Osmanlı Devleti'nde belediye zabıtasının işini yapan, temizlik işleriyle ilgilenen yerel yönetim olarak ifade edilmektedir (TDK, 2022). Batılı anlamda belediyelerin ilk hâlinin 1855 yılına kadar uzandığı “Şehremaneti” kuruluş amacı itibarı ile şehrin idare teşkilâtını ifade etmektedir. O tarihe kadar kadılar ve vakıflar tarafından hizmet ihtiyacı karşılanan şehirler artık belediye teşkilatları tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Hizmet ihtiyacı doğrultusunda şehirlere özgü yönetim ve hizmetlere özgü personel istihdamı bir gereklilik hâlini almıştır. Halkın ihtiyaçlarının ön plana çıkmasıyla birlikte hizmet kalitesinin artırılması, etkin ve verimli hizmet sunmak bir öncelik olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda hizmet veren konumunda olan insan faktörünün önemi her geçen gün daha çok fark edilmiştir. Özellikle siyasi kurumlar olan belediyelerde rekabetin bir sonucu olarak en iyi insan kaynağına sahip olmak, insan kaynağının stratejik bakış açısıyla yönetilmesi, personelin sürekli olarak güçlendirilmesi önem kazanmıştır. Hizmet rekabetinde öne geçmek insan kaynağının nitelikli olmasıyla ilintilidir. Yönetici kademesi öncelikli olmak üzere halka hizmet sunan personelin nitelikli olması ise eğitim ile mümkündür. Kentin emanet edildiği belediye yönetimi ve belediye personelinin nitelikli olması ise hizmet kalitesini ve vatandaş memnuniyetini artırıcı yönde etki yapmaktadır. Belediyelerde insan kaynaklarından azami ölçüde yararlanılması doğru personelin, doğru planlanmış eğitimler yoluyla daha yetkin hâle getirilmesi ile gerçekleştirilebilir.

Max Weber'in görüşleri temelinde oluşturulan personel yönetimi sisteminin 1980'li yıllardan itibaren yerini insan kaynakları yönetimine bırakması ile birlikte bu tarihten itibaren kamu ve özel sektör otoriteleri performansın artırılması, hizmet sunumunda inovasyonun uygulanabilmesi için personel güçlendirmeye önem vermeye başlamıştır (Fernandez ve Moldogaziev, 2011, s. 23). Zira çalışanın yaptığı iş konusunda tam anlamıyla bilgi sahibi olması, hizmet verdiği alanın gerektirdiği yeteneklere sahip olması iş yapış sürecini ciddi oranda değiştirmekte, performansı pozitif yönde etkilemektedir. Bu süreç hizmet alan vatandaşların da memnuniyet oranını artırmaktadır. Bu yönde önemli sonuçları olan personel güçlendirmenin temel bileşenlerinden birisi eğitimidir. İnsan kaynağının bazı donanımlara sahip olması ve kaliteli hizmet sunabilmesi, güncel gelişmeler konusunda bilgi sahibi olabilmesi eğitim ile mümkün olabilmektedir. Bu bağlamda hizmet içi eğitim çalışanlara belirli standartlarda hizmet sunabilmeleri için gerekli olan bilgi, beceri ve davranış şekillerinin kazandırılması süreci olarak tanımlanmakta ve gün geçtikçe daha fazla önemsenmektedir. Teknoloji alanında kaydedilen gelişmeler, vatandaş beklentilerinin artması çalışanların eğitim ihtiyacını artıran oranda değiştirmektedir. Hizmet odaklı çalışan belediyelerde hizmet içi eğitimin önemi gün geçtikçe daha fazla artmakta bu yönde yoğunlaşan oranda eğitim programlarının hazırlandığı görülmektedir.

Bu makalede belediyelerde insan kaynağının güçlendirilmesi için hizmet içi eğitimin ne denli önemli olduğuna dikkat çekilmiştir. Stratejik insan kaynakları yönetimi, personel güçlendirme konularında gerekli bilgilendirmeler yapılarak hizmet içi eğitim detaylı olarak incelenmiştir. Hizmet içi eğitimin faydaları, yaşanan sorunlar, uygulanması gereken stratejilere değinilmiştir. Hizmet içi eğitim ihtiyacının belirlenmesi için nasıl bir sürecin izlenmesi gerektiği ortaya konulmuştur. Belediyelere “*İnsan kaynaklarınızı güçlendirmek için önerileriniz nelerdir?*” sorusu form ile iletilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılarak farklı ölçeklerde olmak üzere toplam 80 belediyeye (10 büyükşehir belediyesi, 61 büyükşehir ilçe belediyesi ve 9 il belediyesi) ulaşılmıştır. Belediye çalışanları eğitim sürecinin sürekli olması yönünde görüş beyan etmekte bu doğrultuda birçok öneri sunmaktadır.

Araştırmanın Metodolojisi

Araştırmanın Amacı ve Önemi: Literatürde belediyelerin insan kaynaklarının güçlendirilmesi gerektiği ve bu yönde eğitime önem verilmesi, eğitim ihtiyaçları belirlenirken personelin görüş ve önerilerinin de dikkate alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu çalışmanın amacı belediyelerde insan kaynaklarının güçlendirilmesi kapsamında eğitim ihtiyacının tespit edilmesi ve verimli bir eğitim süreci için izlenecek işleyiş konusunda bilgi vermektir. Çalışma farklı ölçeklerde 80 belediyeden katılım sağlanması ve çalışanların görüşlerine danışılması bağlamında önem arz etmektedir.

Evren ve Örneklem: Çalışma kapsamında soru formu Türkiye'deki tüm belediyelere gönderilmiştir. Farklı ölçeklerde 80 belediye (10 büyükşehir belediyesi, 61 büyükşehir ilçe belediyesi ve 9 il belediyesi) tarafından dönüş yapılmıştır.

Araştırmanın Yöntemi: Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Sosyal alanda gerçekleşen olay ve olguların incelendiği yöntem nitel araştırma yöntemi olarak tanımlanmaktadır. Nitel araştırmalarda konu edinilen çalışma gruplarının başka yapılarda bulunması zordur. Ek olarak nitel araştırmada araştırmaya katılan kişilerin düşünceleri, tecrübeleri, algı ve duyguları önemsenmektedir. Bu yöntemde “neden, nasıl ve ne şekilde” sorularına yanıt aranmakta, genellemelere ulaşılması hedeflenmektedir (Baltacı, 2019, s. 382-383).

Bu çalışmada nitel araştırma teknikleri arasında yer alan yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinde derinlemesine bilgi edinmek üzere açık uçlu sorular hazırlanmakta ve sorulara yanıt aranmaktadır. Bu bağlamda nitel araştırma yöntemi kapsamında yarı yapılandırılmış görüşme tekniği çerçevesinde Türkiye'deki tüm belediyelere form gönderilmesi suretiyle soru yöneltmiştir. Forma yanıt verenler belediyelerin farklı birimlerinde çalışan personellerdir. “*Belediyelerde insan kaynağını güçlendirmek için önerileriniz nelerdir?*” araştırma sorusuna farklı ölçeklerde 80 belediye (10 büyükşehir belediyesi, 61 büyükşehir ilçe belediyesi ve 9 il belediyesi) yanıt vermiştir. Elde edilen veriler betimsel analiz yöntemiyle çözümlenerek insan kaynaklarının güçlendirilmesi için gerekli olan işleyiş ortaya konulmuştur.

Araştırma Bulguları: “*İnsan kaynaklarınızı güçlendirmek için önerileriniz nelerdir?*” araştırma sorusuna ilişkin olarak Aydın, Denizli, Hatay, Kayseri, Kocaeli, Ordu, Samsun, Trabzon ve Van Büyükşehir Belediyeleri personelin sürekli gelişimine katkı sağladığından hizmet içi eğitimlerin sürekli olması gerektiğini, yöneticilere de eğitim verilmesi gerektiğini önermektedir. Afyonkarahisar, Çorum, Karabük, Kars, Kütahya, Rize, Sivas, Tokat gibi il belediyeleri tarafından ise anket sorusuna; belediyelerde yeni işe başlayan personele oryantasyon eğitimlerinin verilmesi, hitap eğitimlerinin uzun dönemi kapsayacak şekilde verilmesi, teknik eğitimlerin bakanlıklarca görevlendirilecek uzman kişiler tarafından verilmesi gerektiği, daha fazla eğitim ve bilgilendirici faaliyetlerin yapılması gerektiği şeklinde cevap verilmiştir. 52 büyükşehir ilçesi ise eğitim seminerlerinin düzenlenmesi, eğitimlerin sürekli verilmesi, yöneticilere de eğitim verilmesi, ekran eğitimlerinin verilmesi gerektiği şeklinde cevap verilmiştir. Kurum kültürü eğitimi, motivasyon eğitimi, mevzuat eğitimleri, etkili iletişim, protokol eğitimleri verilmesi önerilen eğitimler arasında yer almaktadır. Eğitim yöntemi olarak bazı belediyeler online eğitimin devam etmesi gerektiğini savunurken birçok belediye eğitimin yüz yüze olması gerektiğini savunmaktadır. Personelin eğitim konusunda bilinçlendirilmesi, personel katılımının artması için gerekli motivasyonun sağlanması, farklı ihtiyaçlara yönelik farklı eğitimlerin verilmesi vb. gelen öneriler arasında yer almaktadır. Bulgulara ilişkin özet tablo aşağıda yer almaktadır:

Tablo.1: Belediyelerde Hizmet İçi Eğitim Araştırma Sonuçları

Büyükşehir Belediyesi (10) ve Büyükşehir İlçe Belediyesi (61) Araştırma Bulguları	Hizmet içi eğitimler sürekli yapılmalı, yöneticilere de eğitim verilmelidir
	Eğitim seminerlerinin düzenlenmesi gereklidir
	Eğitimlerin sürekli verilmesi gereklidir
	Ekran eğitimlerinin verilmesi gereklidir
İl Belediyeleri (9) Araştırma Bulguları	Yeni işe başlayanlara oryantasyon eğitimi verilmelidir
	HİTAP eğitimleri uzun dönemi kapsayacak şekilde verilmelidir
	Teknik eğitimler bakanlıklar tarafından görevlendirilen uzmanlarca verilmelidir
	Daha fazla eğitim programı düzenlenmelidir
	Daha fazla bilgilendirici faaliyet düzenlenmelidir
	Kişisel gelişime yönelik eğitimler de verilmelidir
	Mevzuat eğitimleri verilmelidir

Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi

Eğitimin önemsendiği insan kaynakları yönetimi anlayışının temelleri 20. yüzyılın başlarında atılmıştır. Personel rejimi genel olarak herhangi bir strateji izlenmeden güncel siyasi ve ekonomik gelişmeler eşliğinde gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda ilk dönemde memurların yasal statüsüne ilişkin bir çalışma yapıldığı görülmektedir. Daha sonra personel reformu ihtiyacının ortaya çıktığı ve bu konuda raporların hazırlandığı ifade edilmektedir. 1960'lı yıllardan sonra ise ABD'deki uzman görüşlerinden yola çıkılarak; personel rejiminin ücretlendirmeden ibaret olmadığı, yapısal bir değişim gerektirdiği, bu konuda birçok araştırma yapılması gerektiği, bu konuda görev yapan kuruluşların yetersiz olduğu sonucuna varılmıştır. 1970'li yıllara gelindiğinde personel yönetimi alanında akademik çalışmalar yapıldığı ve istihdamın maddi yönüne odaklanıldığı gözlenmektedir. 1980'li yıllarda personel yönetimi çehresini değiştirmiş ve bu alanda önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1990'lardan itibaren çalışan kitlenin bir maddi unsur olması bir tarafa bırakılmış ve çalışanlar bir kaynak olarak algılanmaya başlanmıştır. 2000'lere gelindiğinde işletmelerde insan kaynakları önemli bir bölüm hâlini alarak akademik programlarda bir disiplin olarak kabul görmüştür (Eroğlu, 2016, s. 191).

Yeni kamu yönetimi yaklaşımı ile birlikte küreselleşme, liberalleşme etkileri ile kamu kurumlarında özel sektör yönetim tekniklerinin benimsenmesine neden olmuştur. Max Weber'in çerçevesini çizdiği personel yönetimi yerini insan kaynakları yönetimine bırakmıştır. Bu durum sadece fiziksel anlamda bir değişimi ifade etmemekte bir anlayış değişikliğini getirmektedir. Belediyelerde bu anlayış değişiminin ne denli uygulanabilir olduğu tartışma konusudur. Ancak belediyeler 2004-2005 tarihlerinde yapılan yerel yönetimler reformu ile birlikte insan kaynakları yönetimine geçiş yapmıştır. Norm kadroya geçiş yapılmış, performans değerlendirme sistemi uygulanmaya başlanmış, iş sağlığı ve güvenliği, eğitim gibi alanlarda gelişmeler sağlanmıştır. 2016 yılında 16 büyükşehir belediyesinde yapılan araştırmada insan kaynakları yönetimine geçişin önündeki engeller şöyle sıralanmaktadır: Mevzuatta yer alan eksiklikler, merkeziyetçilik, klasik yönetim anlayışının devam etmesi, belediyenin siyasi kurumlar olması, üst yönetimin ve diğer birimlerin desteğinden yoksun olma, ücret

politikasındaki haksızlıklar, personellerin ve yönetim kademesinin yeniliklere karşı olan direnci, belediyelerin siyasi kurumlar olması nedeniyle personel kalitesinin düşük olması, teknolojik altyapının zayıf olması şeklindedir (Uğur ve Köseoğlu, 2017, s. 20-29). Personel yönetimine ek olarak belediyenin hizmet kalitesini, maliyetlerini, planlarını etkileyen yönetim faaliyeti olarak tanımlanan insan kaynakları yönetimi (Bulut vd., 2016, s. 1) belediyeler için en temel sorunsal olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan kaynakları siyasalarının stratejik bir bakış açısıyla değerlendirilmesi, geleceğe yönelik hedeflerin belirlenmesi, yönetici ve çalışanların stratejik plan hazırlama sürecine dâhil olması stratejik insan kaynakları yönetimine geçiş olarak değerlendirilmektedir. Ancak belediyelerde stratejik insan kaynakları yönetimine dair uygulamaların yer alıp yer almadığı tespit edilememiştir (Köseoğlu ve Uğur, 2018, s. 164). Belediyeler yaşanan gelişmeler ile birlikte zaman yönetimi, performans ölçme, kriz yönetimi, proje yönetimi ve insan kaynakları yönetimi gibi çağdaş yönetim tekniklerini uygulamaya başlamıştır (Çöpoğlu, 2015, s. 163). Bu bağlamda kurum kültürünün kazandırılmasında, aidiyet duygusunun personelde yer bulmasında ise hizmet içi eğitimin önemi büyüktür (Korkmaz, 2015, s. 108). Yapılan araştırmalar yöneticilerin personelin eğitim açısından yetersiz olduğunu kabul ettiğini göstermektedir. Bu kapsamda verilen hizmet içi eğitimlerin sürekliliği ve etkili olması konusunda ise tereddütler söz konusudur (Negiz, 2007, s. 194).

Personel Güçlendirme

Yeni Kamu Yönetimi Yaklaşımı ile birlikte personel yönetimi anlayışı insan kaynakları yönetim anlayışına doğru evrilmiş ve yönetim teknikleri ön plana çıkmıştır (cdn-acikogretim.istanbul.edu.tr/, 2022). 2000'li yıllarda ise kamu yönetimi reformları kapsamında insan kaynakları yönetimi yasal düzenlemelerde yerini almıştır (Uğur ve Köseoğlu, 2017, s. 29). Geçmiş 1950'li yıllara dayanan personel güçlendirme kurumsal uygulamalar ve modern yönetim anlayışı içerisinde en çarpıcı kavramlardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Örgütler karşılaştıkları sorunlara üstlerine sormadan çözümler üretebilen, karar alan, inisiyatif kullanan ve ortaya çıkabilecek sonuçlarının sorumluluğunu alabilen çalışanlara gereksinim duymaktadır. Bir çalışanın kendi iş alanı içindeki sorunlarla ilgilenmesi bunlara çözüm üretebilmesi, karar alabilmesi ile uygulama ve bu alanda sorumluluk üstlenmeyi içeren yönetsel tekniğe personel güçlendirme denilmektedir (Barutçugil, 2016, s. 397). Personelin bilgi, deneyim ve yaratıcılık yeteneklerinden faydalanarak gerçek potansiyelini ortaya çıkarmak ve vatandaş taleplerine etkili bir şekilde cevap verebilmek personel güçlendirmenin temel hedefidir. Bu yönde personelin kişisel gelişimi için eğitim imkânlarının seferber edilmesi, kurumların personeli desteklemesi söz konusudur (www.ilbank.gov.tr, 2022, s. 18). Kurumsal etkinliğin en önemli öğelerinden biri olan personel güçlendirme ile birlikte vatandaşın hızlı bir şekilde hizmet almasını önleyecek olan bürokratik işlemler en aza indirgenmektedir (Pekküçükşen, 2018, s. 507). Personel güçlendirme konusunda karşımıza çıkan olumsuz durumlar aşağıda sıralanmaktadır (www.ilbank.gov.tr, 2022, s. 18-58):

1. Gelenekselleşmiş bürokratik yapının varlığı
2. Hiyerarşik yapının her kademe de yoğun bir şekilde yer alması
3. Kurum yapısından kaynaklanan sorunlar (esneklik problemi)
4. Yönetim şeklinden kaynaklı sorunlar (denetim ve cezalandırma)
5. Nitelikli personel ve nitelikli yönetici temininde sıkıntılar yaşanmaktadır (Çöpoğlu, 2015, s. 179)
6. Görev belirsizliği, teknik destek ve eğitim eksikliği, gerçekçi olmayan hedeflerin varlığı (Barutçugil, 2016, s. 402)

2016 yılında 16 büyükşehir belediyesinde yapılan araştırmada personel güçlendirmenin en önemli fonksiyonlarından biri olan yönetime katılım konusunda öneri sistemi ve anketlerin etkili araçlar olduğu belirlenmiştir. Farklı birimlerden uzman personelin görevlendirme yöntemi ile toplantılara katılımı, iletişim araçlarını hiyerarşik düzende kullanmak da yönetim katılım olarak ifade edilmektedir (Uğur ve Köseoğlu, 2017, s. 26). Personel güçlendirme ile birlikte çalışanın mesleki bilgisinin artırılması, iş süreçlerini değiştirebilme takdir yetkisini elde etmesi sağlanmaktadır. Kamu kurumları personel güçlendirmeyi çalışanın performansını artırmak, iş tatminini sağlamak ve inovatif olmayı teşvik etmek amaçlarını gerçekleştirmek için gün geçtikçe daha çok benimsemektedir (Fernandez ve Moldogaziev, 2011, s. 23). Personel güçlendirme birçok yetkinliği bünyesinde barındırır. Özerk davranabilme, sorumluluk üstlenme, karar alma sürecinde yeterli düzeyde bilgiye sahibi olma, iş yaparken yaratıcılık yeteneğini kullanma ekip performansı ile yakından ilişkili yetkinliklerdir. Yöneticiler bu dört yetkinlik üzerinden personel güçlendirme konusunda ekiplerini geliştirmelidir (Yang ve Choi, 2009, s. 289-293-298). Bu da hizmet içi eğitim ile mümkün olabilmektedir.

Personelin verimliliğini artırmada ve yeteneklerini optimize etmede personel güçlendirme önemli bir yere sahiptir. Bu açıdan yöneticilerin liderlik özellikleri, eğitim, örgüt yapısı ve katılım ön plana çıkmaktadır. Katılım çalışanlar üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Bu yüzden personelin kararlara katılması sağlanmalı, sorumlulukları, sadakat düzeyleri artırılmalıdır. Eğitime büyük önem verilmeli ve kurum kültürü yaratılmalıdır. Personel güçlendirme kurumların katı ve yenilikçi olmayan yapısı nedeniyle bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Bilinçli ve beklentileri yoğun olan vatandaş sayısının artmasıyla birlikte personele inisiyatif kullandıran ve kararlara katılmayı sağlayan, gerekli eğitimleri almış, yenilikçi personel güçlendirme yapısının örgütlerde yer alması sağlanmıştır (Nobarie Idishe vd., 2013, s. 164).

Hizmet İçi Eğitim

Stratejik insan kaynakları yönetiminde oluşturulan kurgu personel güçlendirme mekanizması ile sürdürülebilir olmakta ve bunun için de hizmet içi eğitim ile desteklenmektedir. Belediye personeli vatandaşa etkin hizmet sunmak amacıyla sahip olduğu bilgileri sürekli güncellemek zorunda kalmakta bu yönde sürekli eğitim ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Düzenli olarak eğitim faaliyetlerinin sürdürülmesi yenilik ve gelişmelerden haberdar olmayı sağlamaktadır. Hizmet içi eğitimin yansımaları hizmet kalitesinin artırılmasında ve personel yetkinliklerinde pozitif yönlü bir değişim olarak kendini göstermektedir. İnsan kaynağına yatırım olarak değerlendirilmesi gereken hizmet içi eğitime gereken önemin verilmesi önem arz etmektedir. Eğitim, insan kaynağının ihtiyaçları doğrultusunda yapılan analizler sonucunda ortaya çıkan eğitim programlarının ve eğitim materyallerinin geliştirilmesi ve eğitim sonunda değerlendirme aşamalarını kapsayan bir süreçtir. Belediyelerin vatandaş beklentilerine karşılık verebilmesi etkili ve verimli hizmet sunabilmesi insan kaynağının gerekli eğitimleri alabilmesine bağlıdır. Bu açıdan bakıldığında belediyelerde insan kaynaklarının hizmet içi eğitim faaliyetleri son derece önemlidir. Bu doğrultuda öncelikle eğitim ihtiyaçları belirlenmekte, planlama yapılmakta, eğitimler uzman eğitmen ve en uygun yöntem seçimi ile gerçekleştirilmekte, eğitim sürecinin değerlendirilmesi söz konusu olmaktadır. Belediyelerin hizmet içi eğitimde yaşadığı sorunları ele alan çalışmada ulaşılan sonuçlar aşağıda belirtilmiştir (Zengin, 2013, s. 132):

1. Belediyelere yönelik hizmet içi eğitim yetersizdir.
2. Belediyelerin kendi iç düzenlemelerinde hizmet içi eğitime yer verilmelidir.
3. İnsan Kaynakları ve Eğitim Müdürlükleri özlük işlerinden çok hizmet içi eğitimin planlamasına öncelik vermelidir.

4. Eğitime her kademedeki personelin katılımının sağlanmasına özen gösterilmelidir.
5. Eğitimin yarattığı katma değere ilişkin ölçümler yapılmamaktadır. Eğitim sonrası ölçme ve değerlendirme faaliyetlerinin yapılması elzemdir.
6. İşe yeni başlayan personel iş ile ilgili iş başında eski personel veya amirin yetiştirilmesiyle öğrenmektedir.
7. Hizmet içi eğitim programları merkezi idarenin bakış açısına göre hazırlanmaktadır.
8. Hizmet içi eğitimler tatil fırsatı olarak algılanmaktadır.
9. Hizmet içi eğitimlerin verimli olabilmesi için eğitimlerin yerinde ve uygulamalı olması gerekmektedir (Yüce, 2016, s. 133).

Konya Büyükşehir Belediyesi çalışanlarının hizmet içi eğitimini konu alan araştırmada aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır (Söylemez, 2013, s. 398):

1. Hizmet içi eğitim program içeriği hazırlanırken personelin görüşlerine danışılmalıdır.
2. Hizmet içi eğitim planlaması doğru bir teknikle yapılmalı, personele fayda sağlayacak düzeyde olmalıdır.
3. Hizmet içi eğitim ihtiyaç analizinde personelin ihtiyaçları dikkate alınmalıdır.
4. Eğitim materyalleri amaca uygun ve yeterli sayıda olmalıdır.
5. Eğitim uygun bir fiziki ortamda yapılmalıdır.
6. Hizmet içi eğitimin etkin ve verimli olması için üniversiteler, danışmanlık firmaları vb. uzman kişilerle iş birliği kurulmalıdır.
7. Hizmet içi eğitim öncesinde farklı profildeki personelin bilgi seviyesini ortaya koyacak ölçümler yapılmalıdır.
8. Hazırlanan hizmet içi eğitimin amaçları çalışanlarla paylaşılmalıdır.
9. Eğitim sonunda eğitimin verimliliği konusunda değerlendirme yapılmalıdır.
10. Eğitim alan kitlenin eksiklikleri tespit edilmelidir.
11. Eğitim sonunda katılımcılara sertifika, terfi, ücret artışı vb. ödüller verilmelidir.

Belediyelerin etkin hizmet sunumunun düşük oranda seyretmesine insan kaynağının liyakate göre seçilmemesi veya uygun bir eğitim programının uygulanmamasından kaynaklı sorunlar katkı sağlamaktadır. Belediyelerin hizmet içi eğitim ihtiyacı yüksek orandadır (Negiz, 2007, s. 168-170-282). Hizmet içi eğitimin faydalarına bakıldığında; sorunların etkin bir şekilde çözülmesi, değişimlere uyum sağlamak, bilgi ve beceride artış çalışanlara katkı sağlamaktadır. Etkin karar alma, problem çözme süreçlerinin oluşturulması, vatandaş memnuniyeti vb. belediyeye ilişkin katkılar başlığı altında yer almakta ve hizmet içi eğitimin sürdürülebilirliğini sağlamak açısından önem arz etmektedir (Bkz. Tablo.2).

Tablo.2: Belediyelerde Hizmet İçi Eğitimin Faydaları

Çalışanlara Yönelik Katkıları	Sorunların etkin bir şekilde çözülmesi
	Bilgi ve beceride artış
	Motivasyon ve başarıda artış

	Değişimlere uyum sağlamak
Belediyeye İlişkin Katkıları	İş akış şemalarının hazırlanmasına katkı sağlanır.
	Kurumun kendi kendini geliştirmesine katkı sağlanır.
	Etkin karar alma ve problem çözme süreçleri oluşturulur.
	Motivasyon artışı
	İş tekrarı önlenir maliyetlerde düşüş sağlanır
	Verimlilik ile birlikte kaynakların etkin kullanımı sağlanır
	Vatandaş memnuniyeti sağlanır

Kaynak: Bilgin vd., 2007, s. 28-29.

Hizmet içi eğitim konusunda Türkiye Belediyeler Birliği ve Marmara Belediyeler Birliği'ni konu alan araştırmada bu birliklerin stratejik amaç ve hedefler doğrultusunda birçok eğitim başlığı belirledikleri ve bu eğitimleri bir yıllık zaman içerisinde vermeyi planladıkları görülmektedir. Bu kapsamda Yerel Yönetim Akademisi ve Belediye Akademisi kurulmuştur. Mevzuat eğitimleri en çok talep gören eğitim grubudur. En çok verilen eğitim ise ihale mevzuatı eğitimidir. Belediyeler öncelikle karşılaştıkları sorunların çözümüne yönelik eğitim almayı tercih etmekte kişisel gelişime yönelik eğitim talepleri ise ardıl kalmaktadır. Eğitim başlıklarının belirlenmesi bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Belediyeler genel olarak hangi konularda eğitim alacaklarını belirleyememektedir. Belediye birlikleri ise eğitim ihtiyacını belirlerken kurum, görev, kişi analizine dayalı bir ihtiyaç analizi yapamadığı için mevcut eğitim programlarıyla yetinmektedir. Belediye personeli ve yöneticiler eğitim alma konusunda talepkâr değildir. Kaynak ve personel yetersizliği birliklerin eğitim konusunda yaşadıkları sorunlar arasında yer almaktadır. Eğitimlerin değerlendirilmesi aşamasında da personel isteksiz davranmaktadır. Bu noktada öneriler şu şekilde özetlenebilir; özellikle eğitim ihtiyaçları belirlenirken belediyelerin stratejileri, eğitim verilecek alanda yaşanan sorunlar göz önüne alınmalı, yöneticilerin katılımı önemsenmelidir. Belediyeler hangi eğitimi, kimler için, neden talep ettiklerini belirlemeli buna göre bir ihtiyaç analizi çıkarılmalıdır (Arıkboğa, 2020, s. 66-67).

Sonuç ve Öneriler

Farklı ölçeklerde 80 belediyenin (10 büyükşehir belediyesi, 61 büyükşehir ilçe belediyesi ve 9 il belediyesi) katıldığı araştırma sonuçlarına göre; 10 büyükşehir belediyesi, hizmet içi eğitimlerin sürekli olması gerektiğini, yöneticilere de eğitim verilmesi gerektiğini önermektedir. 9 il belediyesi, belediyelerde yeni işe başlayan personele oryantasyon eğitimlerinin verilmesi, hitap eğitimlerinin uzun dönem kapsayacak şekilde verilmesi, teknik eğitimlerin bakanlıklarca görevlendirilecek uzman kişiler tarafından verilmesi gerektiği, daha fazla eğitim ve bilgilendirici faaliyetlerin yapılması gerektiğini iletmektedir. 52 büyükşehir ilçesi ise eğitim seminerlerinin düzenlenmesi, eğitimlerin sürekli verilmesi, yöneticilere de eğitim verilmesi, ekran eğitimlerinin verilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Araştırma sonuçları belediyeler tarafından eğitim faaliyetlerinin önemsendiğini ve daha fazla talep edildiğini göstermektedir.

Belediyelerin insan kaynağının niteliği, yönetilen kitleye hitap eden hizmetin doğru bir şekilde belirlenmesinde ve sunulan hizmetlerin kalitesinde kendini göstermektedir. Bu

bağlamda insan kaynağının işe alımı, niteliğine uygun pozisyona yerleştirilmesi ve o görevi ifa etmesi için gereklilik arz eden ihtiyaçların karşılanması önemlidir. Bu kapsamda insan kaynakları yönetimi ve stratejik insan kaynakları yönetimi etkili aktörlerdir. İşe alım, eğitim, kariyer planlaması, donanımlı insan kaynağını elde tutmak için stratejiler geliştirme insan kaynakları yönetimi kapsamında işleyen süreçlerdir. İnsan kaynağının performansının değerlendirilmesi, ödül sistemi işleyişinin bulunması etkili bir yönetim için gerekli olan koşullar arasındadır. İnsan kaynakları yönetiminin ilk süreç aşaması olan işe alım belediyeler için hayati derecede önemlidir. Bu doğrultuda yerel yönetimler reformu ile birlikte gündeme gelen norm kadro belediyeler için kritiktir. Bu yönde 5393 Sayılı Belediye Kanunu'nun atıfta bulunduğu norm kadroya ilişkin olarak Belediye ve Bağlı Kuruluşları ile Mahalli İdare Birlikleri Norm Kadro İlke ve Standartlarına Dair Yönetmelik yürürlüğe girmiştir. Söz konusu yönetmeliğin ilk maddesinde *“kamu kaynaklarının etkili ve verimli kullanılması, yerel hizmetlerin dengeli dağılımının temin edilmesi, belediyeler tarafından sunulan hizmetlerde kalitenin artırılması, ihtiyaç duyulan nitelik, unvan ve sayıda personel istihdamının sağlanmasıdır”* denilmekte ve nitelikli insan kaynağı ile hizmet kalitesinin artırılmasına vurgu yapılmaktadır. Belediyelerin personel alımları konusu liyakat çerçevesinde çok tartışılan ve gündeme getirilen bir konudur. Personelin sunulan hizmeti karşılayacak derecede ve ihdas edilmiş kadro unvanının gerektirdiği niteliklere sahip olmaları hizmet kalitesini belirleyen kriterler arasındadır. Dolayısıyla belediyelerde güçlü bir insan kaynağı yaratabilmek için bu hususlara öncelikli olarak dikkat edilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde yukarıda değinilen yönetmelik maddesinde açıklandığı üzere kamu kaynaklarının etkili ve verimli kullanılması, hizmet kalitesinin artırılması bir ütopyadan ileriye gidemeyecektir. Nitelikli ve işe uygun insan kaynağının belediyelerde istihdam edilmesi şartı gerçekleştirildikten sonra yeni işe başlayanlara araştırma sonuçlarında da belirtildiği üzere oryantasyon eğitimi verilmesi; bu eğitimle belediyenin tanıtılması, hangi birimin hangi hizmeti verdiğinin öğretilmesi, belediyenin ve çalışacağı birimin vizyon ve misyonu hakkında bilgi verilmesi gerekmektedir. Ek olarak bu süreçte işe alınan insan kaynağına görevinin ne olduğunun açık bir şekilde iletilmesi, performans kriterleri konusunda bilgi verilmesi ihtiyacı doğmaktadır. Oryantasyon sürecinde ve göreve başlama aşamasında eğitimler, yöneticiler gözleminde insan kaynağının eğitim ihtiyaçlarının tespit edilmesi kaliteli hizmet sunumu için gereklidir. Daha sonra ise analitik bakış açısıyla değişen koşullara göre hizmet içi eğitim ihtiyacının tespit edilmesi, eğitimin verimli olması için gerekliliklerin belirlenmesi ve eğitim faaliyetinin güçlü bir insan kaynağı kitlesi yaratmak adına süreklilik arz etmesi gerekmektedir. Eğitim faaliyetlerinin yöneticiler için de gerçekleştirilmesi önemlidir. Araştırma bulgularında belediyelerin sıklıkla dile getirdikleri bu husus, üstünde önemle durulması gereken bir konudur. Yöneticilerin eğitilmesi gerekliliğini dile getiren insan kaynağı, bu konuda bir politika izlenmesi gerektiğini, bir ihtiyacı dile getirmektedir. Araştırma bulguları yönetim kademesinin eğitim programları düzenlenirken öncelikli olarak bu programlara dâhil edilmesi, yönetici yetkinliklerinin böylece artırılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Öte yandan eğitim içerikleri belirlenirken alan araştırmaları yapılarak eğitim ihtiyaçlarına yönelik programlar hazırlanması, genel eğitimler dışında kişiye özel eğitim programlarının da düzenlenmesine imkân verilmesi, teknoloji odaklı eğitimlere de ağırlık verilmesi bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırma bulgularında her ne kadar yüz yüze eğitim talebi öncelikli olsa da zaman ve mekândan bağımsız eğitim planlamasının gerçekleştirilmesi, uzaktan eğitim programlarının yaygınlaştırılması daha faydalı görünmektedir. Bu kapsamda belediye birliklerinin de etkin bir şekilde süreçte rol alması önemlidir. Özellikle yurt dışı ve yurt içi öncelikli olmak üzere belediyelerde en iyi uygulamaların tespit edilmesi, halkın ihtiyaçlarına cevap verecek yetkinliklere sahip insan kaynağının oluşturulması için bu yönde eğitim planlaması yapılması, eğitim sonunda geri bildirimler ışığında eğitim sürecinin sürekli geliştirilmesi hedeflenmelidir.

Yerel halkın müşterek ihtiyaçlarını temin etmek amacını gerçekleştirmek için kurulan belediyeler bu ihtiyaçları en doğru şekilde karşılamak ve vatandaş odaklı bir bakış açısı geliştirmek için stratejik bakış açısıyla insan kaynağını güçlendirmek zorundadır. Bunu başaran belediyeler hizmet kalitesini artırdığı gibi hizmet sunumunda etkinlik, verimlilik ve vatandaş memnuniyeti gibi hususlarda ön plana çıkmayı başaracaktır. Belediyeler rekabet ortamında stratejik bir bakış açısıyla insan kaynağını yönetmek zorundadır. Bu perspektifle yetenekli ve kurumu bir adım öne çıkaracak insan kaynağını geliştirmeyi, kazandıracakları yetkinliklerle insan kaynağını güçlendirmeyi, kurum içinde aidiyet duygusunu sağlamayı hedeflemelidir.

Belediyeler personelin verimli çalışabilmesi için üst seviyede destekleyici faaliyetler yürütmek, mobing gibi yetenek ve motivasyon zayıflatıcı hak ihlallerini önlemek ve bu çalışanların motivasyonlarını en yüksek seviyede tutmak için gerekli tedbirleri almak zorundadır. Öte yandan her ne kadar personel güçlendirme ideal bir yöntem olarak görünse de gerek mevzuat engeli gerekse örgütlerde personel güçlendirme konusunda yetkinliklerin minimum düzeyde olması nedeniyle tam anlamıyla uygulanması kısa vadede güç olarak görünmektedir. Fakat bu sınırlılıklar içerisinde personeli olabildiği ölçüde güçlendirmek, personelin eğitimine önem vermek, eğitim başlıklarını doğru ihtiyaç analizleri ile tespit etmek, personelin eğitimlere önem vermelerini sağlamak, yöneticilerin eğitimine önem vermek, bu alanda en iyi uygulamalardan yararlanmak kurumsal bir sinerji ve güçlü bir insan kaynağı oluşturmak vb. uygulanacak politikalar arasında yer almaktadır. Ek olarak eğitim programları düzenlenirken mevzuata yönelik gerçekleştirilen zorunlu eğitimlerle yetinilmemeli güncel ihtiyaçlar doğrultusunda bir planlama yapılmalıdır. Mentörlük, koçluk hizmetinin alınması özellikle yönetici kademesinin donanımlı hâle gelmesi açısından önem arz etmektedir. Eğitim faaliyetlerinde eğiticilerin alanında uzman ve belediye dışından getirtilmesi önerilebilir. Kurumsal başarının bir göstergesi konumunda olan nitelikli insan kaynağının gelecekte uzaktan çalışması veya web 3 teknolojisi kapsamında verdiği hizmetin sunumunun değişmesi ile şimdiden eğitim yöntemlerinin nereye doğru evrileceği düşünülmesi gereken bir konudur. Bu alanda öncül çalışmalar yapılması elzem görünmektedir. Zira fiziksel mekânlarla sınırlandırılmış eğitim programlarının gelecekte zaman ve mekândan bağımsız bir şekilde sunulması kaçınılmazdır.

Yapılan çalışma, Türkiye’de bulunan tüm belediyelerin araştırma sorusuna cevap vermemesi nedeniyle sınırlı kalmıştır. Bundan sonra yapılması düşünülen araştırmalar için araştırma evreninin genişletilmesi önerilebilir.

Kaynakça

- Arıkboğa, Ü. (2020). Belediyelerde hizmet içi eğitim ve belediye birliklerinin rolü, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:12, Sayı:1.55-68.
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388.
- Barutçugil, İ. (2016). *Stratejik insan kaynakları yönetimi*, Kariyer Yayıncılık.
- Bilgin, K. U., A. Akay, E. Koyuncu, E.Ç. Yaşar (2007). Yerel yönetimlerde hizmet içi eğitim. Erişim tarihi: 11.05.2022). https://www.tepav.org.tr/upload/files/1269873089r7193.Yerel_Yonetimlerde_Hizmet_Ici_Egitim.pdf.
- Bulut, Y. M. Duruel, M. Kara, Ö. F. Bilbay.(2016). Yerel yönetimlerde insan kaynaklarının etkin yönetimi: Hatay’da bir uygulama. *Strategic Public Management Journal*. Sayı: 3.1-24.
- Çöpoğlu, M. (2015). Belediyelerde insan kaynakları yönetimi ve endüstri ilişkileri, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, Cilt:X, Sayı: I. 164-182.

- Eroğlu, O. (2016). 1923'ten Günümüze Türkiye'de insan kaynakları yönetiminin gelişimi, *Uluslararası Yönetim ve İktisat ve İşletme Dergisi*, Cilt:12. Sayı: 29. 181-193.
- Fernandez, S. , T. Moldogaziev. (2011). Empowering public sector employees to improve performance: does it work ? *The American Review of Public Administration*, 41 (1).
- İLBANK. Erişim Tarihi: 11.05.2021. <https://www.ilbank.gov.tr/>.
12. Korkmaz, Ö. (2015). *Belediyelerde insan kaynakları yönetiminde hizmet içi eğitimin önemi: İstanbul Büyükşehir Belediyesi ve İzmir Büyükşehir Belediyesi örnekleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Aydın.
- Köseoğlu, D., A. Uğur. (2018). Belediyelerde insan kaynakları yönetimine geçiş ve karşılaşılan sorunlar üzerine bir değerlendirme. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt:1. Sayı: 1. 147-178.
- Negiz, N. (2007). Belediye personelinin hizmet içi eğitim sorunu: bir araştırma ve model önerisi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*. Cilt.12.S. 3.193-214.
- Negiz, N. (2007). *Türkiye'de büyükşehir belediyelerinde hizmet etkinliği ve eğitim ilişkisi: alan araştırması ve bir model önerisi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı.
- Nobarie Idishe, S., A. Nikpoor, C. fard, Rahele. (2013). Human resources empowerment factors analysis for municipality of Tehran, Erişim Tarihi: 11.05.2022. <http://www.lifesciencesite.com>.
- Pekküçükşen, Ş. (2018). Yerel yönetimlerde insan kaynakları stratejilerinin geliştirilmesi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Cilt:7. Sayı 1. 497-513.
- Söylemez, A. (2013). Yerel yönetimler ve insan kaynaklarının geliştirilmesi, *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, ISSN: 1303-8370, Sayı:26. 393-423.
- TDK. Erişim Tarihi: 04.10.2022. <https://sozluk.gov.tr>
- Uğur, A. D. Köseoğlu (2017). Belediyelerde insan kaynakları yönetimine geçiş: insan kaynakları birimleri ve yöneticilerinin değişen rolü üzerine bir araştırma, *Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 36, Sayı: 1.1-36
- Yang. S-B., Choi. S. O. Employee empowerment and team performance. *Team Performance Management*. Vol: 15. No:5/6.
- Yeni Kamu Yönetimi Yaklaşımı. Erişim Tarihi: 11.05.2021. <https://cdn-acikogretim.istanbul.edu.tr/>.
- Yüce, F.Z. (2016). *Belediyelerde hizmet içi eğitim uygulamaları: Konya Büyükşehir Belediyesi uygulaması*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya.
- Zengin, G. (2013). Türkiye'de belediye personel ve yöneticilerinin hizmet içi eğitim sorunu ve çözümleri üzerine bir değerlendirme, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Erişim Tarihi: 11.05.2022. <https://www.researchgate.net/publication/236671235> .

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

International Cooperation during the COVID-19 Pandemic Crisis: A Realist Analysis

COVID-19 Pandemi Krizi Sırasında Uluslararası İşbirliği: Realist Bir Analiz

Ahmet Onur ÇATAKLI^a Emirhan KAYA^{b*}

^a Graduate (M.A.), University of York, York / UK

ORCID: 0000-0002-4004-8880

^b Research Assistant, Dr., Trakya University, Department of International Relations, Edirne / TURKEY

ORCID: 0000-0001-9034-6598

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 6 Haziran 2022

Kabul tarihi: 18 Aralık 2022

Anahtar Kelimeler:

COVID-19,

Uluslararası işbirliği,

Realizm,

Çin,

ABD

ARTICLE INFO

Article History:

Received: June 6, 2022

Accepted: December 18, 2022

Keywords:

COVID-19,

International cooperation,

Realism,

China,

The USA

ÖZ

COVID-19, ulusal sınırları tanımayan ve güçlü bir uluslararası işbirliği gerektiren küresel bir sağlık krizini beraberinde getirirse de dünya aktörleri beklenilen aksine uluslararası işbirliğini gerçekleştirememiştir. Devletler, diğer ülkelerin ihtiyaç ve endişelerini göz ardı ederek bencilce hareket etmiş ve uluslararası sistemdeki rollerini ve güçlerini artırmaya çalışmışlardır. Sonuç olarak bu durum, bu çalışmayı realist Uluslararası İlişkiler kuramının anarşi, kişisel çıkar, güç dağılımı vb. ile ilgili varsayımlarını kullanmaya yöneltmiştir. Bu makalede, söz konusu kavramlarla ifade edilen koşullar ve güdülerin, devletleri sağlık krizi sırasında iş birliğine odaklanmak yerine kendilerini korumaya ve güçlerini artırmaya yönelttiği sonucuna varılmıştır. Ayrıca, ABD ile Çin arasındaki iki kutupluluğu ifade eden güç dağılımındaki mevcut durum geçerliliğini korumuştur.

ABSTRACT

Although COVID-19 has brought about a global health crisis that does not recognize national borders and requires a strong international cooperation, contrary to expectations, the world actors could not achieve international cooperation. States have acted in a selfish way by ignoring the needs and concerns of other countries and tried to foster their role and power in the international system. Consequently, this situation has made this study to use the assumptions of realist theory of International Relations regarding anarchy, self-interest, distribution of powers and so on. In this article, it is concluded that the conditions and motives expressed by these concepts have made the states tend to protect themselves and increase their power instead of focusing on cooperation during the health crisis. Additionally, the current situation in distribution of power, which refers to the bipolarity between the US and China has remained in effect.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: emirhankaya@trakya.edu.tr

Introduction

Since the outbreak of COVID-19 pandemic in the last quarter of 2019, the world has been struggling with an unprecedented global health crisis. According to the World Health Organization (WHO) (2022a), as of 25 May 2022, more than six million people have passed away due to the pandemic and only a few territories (e. g. Turkmenistan) have not reported any COVID-19 case so far. The crisis that went beyond a public health emergency has required global coordination and cooperation on health issues and economic recovery as well. However, as soon as COVID-19 had begun to spread across the globe, states began to implement some measures at their borders to hinder the spread of virus at the expense of ignoring the needs and concerns of other countries. In that regard, although the pandemic has evolved into a comprehensive global crisis, it seems that there is lack of (or just limited) international cooperation to cope with the crisis among the actors of the world. In other words, international cooperation during the pandemic could not go beyond epidemiological intelligence and gene sequencing data sharing. Moreover, it is evident that the availability of relevant international rules and institutions has not provided sufficient international cooperation necessary to fight the pandemic.

This paper aims to discuss why today's international actors cannot achieve a good level of cooperation in order to defeat the pandemic despite the availability of relevant international rules and institutions. In that regard, states' responses to the crisis and their inability to cooperate will be analysed within the realist perspective of International Relations (IR). It is argued accordingly in this paper that the competitive response of most states against the global challenge of the coronavirus seems to reinforce the realist position on the possibility of international cooperation in an anarchic environment. Therefore, states' failure to cooperate against the spread of the virus seems to validate the assumptions of the realist theory. As will be emphasized throughout the paper, self-interested states as the main actors of international politics prioritize power and security even when there is an opportunity for mutual gain. While realism is a useful tool to understand states' responses to the COVID-19 pandemic, on the other hand, interdependence has relatively less impact on this global health crisis. Moreover, the efficiency of the institutions, particularly the WHO in this case, has come into question gradually.

This article is organized in three parts. In the first part, it will be explored how states react to the global pandemic in line with their self-interest as realist theory assumes, particularly in the initial period. Great power rivalry, ineffectiveness of the WHO, COVID-19 restrictions and the mask diplomacy will be addressed as the main issues of discussion in the first part. As the lack of cooperation is also relevant for the vaccination against the pandemic, in the second part, it will be analysed why states got into a vaccine race in spite of the interdependence of vaccine producers. In the last part of this paper, the role of the bipolarity between the United States (U.S.) and China during the pandemic will be examined by using the realist theory of IR.

Covid-19 Restrictions, Mask Diplomacy and International Cooperation

Although the COVID-19 pandemic caused by “a virus that does not respect jurisdictional borders” (Everett et al., 2021, p. 1) turned into a global crisis that could be resolved through the collective action of international actors, most states preferred to take unilateral restrictive measures for the sake of their own national interests. Hence, “the transboundary mutual challenge” posed by the pandemic has inflamed the great power competition between China and the U.S. Conversely, the growing tension between China and the U.S. worsened the crisis. The U.S. that had been the largest contributor to the budget of the WHO with its 15% share decided to halt its funding on the reason that the WHO was siding with China. Their rivalry then took the form of a “blame game” and constrained the efficiency

of the international organizations. While the Trump administration alleged that the virus spread from a lab in Wuhan, Chinese authorities asserted that the U.S. soldiers brought it with them from outside (Alhammedi, 2022, p. 157). Furthermore, the WHO has proved relatively ineffective in fighting the pandemic due to the conflicting interests of its members. In addition, regional organisations such as the EU and the Association of South-East Asian Nations (ASEAN) were not able to coordinate the mutual efforts to curb the spread of the pandemic (Basrur and Kliem, 2021, p. 7).

To elaborate the matter beyond the Chinese-American rivalry and the resultant blame game, the close of borders and export prohibitions might exemplify the failure of attempts to provide international cooperation. As the spread of the Coronavirus accelerated, many states decided to close their borders one by one in order to fulfil their needs first, and the most distinctive example in that context was related to the measures on the movement of people and goods. According to the World Trade Organization (WTO) (2020), 80 countries and separate customs territories have introduced export prohibitions or restrictions in the beginning of the global health crisis for a wide range of products focusing on medical supplies (e.g. facemasks and protective shields), pharmaceuticals and medical equipment (e.g. ventilators) as well as other goods such as foodstuff or toilet papers. After securing enough supply of these essential goods, such restrictions seem to be used as a diplomatic tool in world politics.

As an example of this ‘mask diplomacy’, China became eager to provide masks and medical equipment to European countries when the epicentre of the pandemic shifted from China to Europe where the virus began to spread rapidly. For instance, China aimed to boost its image in Italy that was anxious for China’s Belt and Road Initiative (Wong 2020). Belgium, the Czech Republic, France, Greece, Serbia, and Spain were among the other European receivers of Chinese aid (Qi et al., 2022, p. 206). Moreover, Chinese ambassadors’ personal participation at the hand-over ceremonies in the countries that accepted Chinese donations (or purchased Chinese medical supplies) demonstrated China’s efforts to improve its image (Kowalski, 2021, p. 214). It was regarded by the EU as an intention to build a rapprochement with Europe at a time when collaboration between Brussels and Washington was poor (Euractiv, 2020). China was also ready to play the role of a “benevolent world leader” providing medical support to many countries in Asia, Africa and Latin America through its global health diplomacy (Gauttam et al., 2020, 319).

Furthermore, the export volume of nonwoven, which is an essential component to produce facemasks, classified under 56.03 customs tariff code, increased only %15 from 16.4 billion dollars to 19 billion dollars in 2020 compared with the previous year (TradeMap, 2021). Whereas Chinese exports in the same product rose 62,1% in the same period, either other countries’ exports increased slightly or some countries’ exports including industrialized ones like Germany decreased (TradeMap, 2021). The lack of expected increase in the export of nonwoven in producing countries except for China might indicate a lack of cooperation or at least its use as a diplomatic tool since manufacturers chose to preserve the domestic supply capacity first. In other words, states have given the priority to their own security of supply of the essential goods to combat the virus before pondering about fighting the coronavirus at global level. Thereafter states like China where these goods are in abundant even provided aid in order to consolidate its position within the current balance of power in line with their own national interest.

Morality is another dimension of debates about international cooperation during the COVID-19 pandemic. It was questioned, for instance for the U.S., whether “preparing for and responding to a pandemic is a zero-sum game” requiring competition over scarce resources although such competition was the way the U.S. operated in response to the pandemic. It was emphasized that strengthening a multilateral response system would benefit all parties

(Inglesby, 2020, p. 87). However, this dilemma supports the argument that states tend to put the moral concerns aside so as not to compromise on their own security. It is in line with the realist premise that states might ignore morality in the anarchic world order since “self-interest overcomes morality principles” (Korab-Karpowicz, 2017). In that context, Morgenthau (1949) distinguishes the role of morality for individuals and states and asserts that foreign policy is built upon the national interest. He contends that self-preservation is the ultimate obligation of the state whereas individuals may behave in generosity even at the expense of his/her own interest. On the other hand, it is emphasized that states often can behave morally like individuals and international aid outpours in the wake of political and national disasters (Donnelly, 2013, p. 50). Accordingly, states can support international aid and collaboration during global crises as China delivered masks and medical equipment to several countries. However, states do it in accordance with their self-interest and always prioritizes their own national security and interest.

Beyond the issue of morality, the availability of norms and institutions that have a critical role in the world order might be expected to enhance the cooperation at global level during the COVID-19 outbreak. Accordingly, the institutionalist liberal theory in IR refers to the set of rules that govern state behaviour in specific policy areas as “institutions” and believes that anarchy can be mitigated through international regimes that can constrain state behaviour by formalizing the expectations of parties and institutions. Thus, they have the role of encouraging the cooperative habits, monitoring compliance and enforcement where possible (Burchill, 2013, p. 67). It also assumes that this legalization of institutions reduces uncertainty and transaction costs (Keohane, 2012, p. 112). Without doubt, the WTO is one of the most important international institutions regarding global trade in goods. In fact, in the framework of relevant legal rules, the WTO has called parties to notify trade-related COVID-19 measures, created a platform to provide trade-related information, and thus enhanced transparency during the crisis in the area of world trade. However, it is also evident that international institutions have not provided the continuity of rule-based free movement of people and goods during the pandemic.

It should not be neglected that the realist motives might have little effect on the restrictions that the states put into practice in their own countries or at borders during the crisis. In that regard, it is emphasized that the influence of positivism on public health authorities was prevalent in the initial period of the pandemic. The responses of many EU members to COVID-19 were in line with the opinions of public health experts who assisted political decision makers (Correia and Willis, 2021). However, in 2020, the WHO advised against the application of travel or trade restrictions to countries experiencing COVID-19 outbreak on the grounds that these kinds of restrictions during public health emergencies were ineffective in most situations and may interrupt medical aid and technical support. Moreover, the General Agreement on Trade and Tariffs (GATT), the most important pillar of the WTO, prohibits any quantitative restrictions on both imports and exports under Article IX. Although Article IX of the GATT exempts export prohibitions or restrictions temporarily applied to prevent or relieve critical shortages of foodstuffs or other products essential to the exporting contracting party from this prohibition, the scope of this legal norm is vague. As Bhala (2005, p. 370) points out, ‘other product’ in this provision depends on the Member state concerns and is probably self-judging. Moreover, Börzel and Zürn (2021, p. 285) argues that rule-based multilateralism has failed to effectively address crisis like COVID-19 due to the lack of problem-solving capacity and distribution of power under international institutions. This consequence is observable regarding the restrictions applied by national states in line with their national interests and security.

The moral dimension of the health crisis is experienced not only at global level but also at the EU level, which is inspired from an idea of European solidarity. After the spread of the

outbreak of coronavirus across Europe, the health ministers of the EU member states came together to coordinate their policies, yet the free movement of people was abolished due to individual uncoordinated decisions taken by European countries instead of taking preventive measures at the EU level. Some countries like Germany even blocked the export of protective medical equipment, which not only conflicting with the idea of European solidarity but also violating sacrosanct domestic market rules (Tkachuk, 2020, p.212-213). Although the pandemic was an opportunity for the EU to “demonstrate the value of multilateralism” and invest in the Global South, it was perceived as the actor that hoarded COVID-19 vaccinations (Balfour et al., 2022).

When Italy, the most affected country at the beginning of the crisis, asked the EU member states to supply medical equipment, they did not send it to ensure their own supplies for their own hospitals, patients, and medical staff although none of them was suffering as badly as Italy (Braw, 2020). Moreover, Austria, Malta and Slovenia closed their borders to Italy when it reported 168 deaths in a day (on 11 March 2020) as the hardest-hit European country (Van Beusekom, 2020). While European countries were reluctant to help Italy and unable to activate the Civil Protection Mechanism (CPM) based on EU members’ volunteer help, on the other hand, China, Cuba and Russia responded Italy’s request in late February. Furthermore, millions of health masks sent from Sweden to Italy and Spain were blocked by France (Ocak and Erhan, 2021, pp. 28-29). This was exactly what realist argument in IR would expect. This is because, the EU member states prioritize their self-interest and security by leaving aside the EU solidarity and the EU single market rules at supranational level.

In short, the failure of the states to cooperate in this case brought the assumptions of realism about human nature and international system to the fore again. As realism focuses on egoism and anarchy, it is emphasized by realists that the quest for power and security dominates international relations (Donnelly, 2013, p.32). Accordingly, Morgenthau (1952, p. 972) argues that the national state as a political organization aims to protect “the national interest” regarded as “the last word in world politics”. In accordance with their interest-based approach, realists hold a pessimistic view about the prospects for international cooperation and the international institutions’ capability to mitigate the effects of anarchy (Grieco 1990, 27). Therefore, institutions are regarded by realists as “a reflection of the distribution of power in the world” (Mearsheimer, 1994, p. 7) This assumption has been verified during the COVID-19 pandemic as countries chose to close their borders for the sake of their individual national interest and the availability of international organizations could not provide easing of national measures in order to reach the cooperation at global level.

Covid-19 Vaccination and International Cooperation

Since the beginning of the COVID-19 pandemic, vaccination has been thought to be one of the most effective measures against the spread of the virus both on national and global scales. Accordingly, collaboration was required among the international actors in the fields of vaccine development, production and distribution. The belief on the need of solidarity among nations created an expectation for efficient allocation of resources, share of knowledge and experience among vaccine developers, and ultimately equitable distribution of the vaccines. However, trust in global cooperation has gradually eroded during the pandemic since states were able to collaborate in neither the invention nor distribution of the vaccines. It is therefore needed to remind again the assumptions of realism in IR. As Fay (2021, p. 212) argues, vaccine nationalism refers to key premises of classical realism particularly focusing on self-interest, concerns for power and a lack of obligation to the international community, and implies that international initiatives regarding vaccine distribution remain at the mercy of great powers. Therefore, vaccination has been regarded as an element of power by the states rather than a global response against the COVID-19 pandemic.

Vaccine Development and Production

Within the framework of vaccine development, it should firstly be recalled that the United Nations (UN) and its institutions including the WHO provided significant alerts to the international actors regarding the necessity to pool together scientific knowledge and experience. In addition, a number of countries came forward to address vaccine development (Baier, 2020, p. 233-234). However, these efforts within the framework of international institutions seem to remain limited. It was even argued that the WHO declared the pandemic (six weeks) late since it had already spread to world by March 11, 2020 (Silk, 2021). In the end, different vaccinations have been developed around the world instead of a globally developed one invented through global collaboration. Eleven vaccines have been granted emergency use authorization by the WHO (2022b) so far and the number of vaccines in clinical development is 161 as of 27 May 2022 (WHO, 2022c).

Although simultaneous development of different vaccines might imply the lack of global cooperation, on the other hand, reliance on a single vaccine could make receivers dependent on a certain manufacturer or limit access to alternative vaccines with a higher efficiency rate. Therefore, it was understandable that states with enough resources to develop their own vaccination programs would not prefer to rely on any vaccine developed by others. It indicated that states' concerns about the possibility of dependence on "foreign vaccines" tested the liberal premises on the value of interdependence. Liberal theory in IR focuses on the role of closer interdependence and assumes that interdependence enhances international cooperation within a commonly agreed economic and political framework (Burchill, 2013, p. 66). In that context, the existence of global supply chains which created a web of interdependence among international actors was regarded as a factor increasing the likelihood of the emergence of an enforceable international vaccine agreement.

Since inputs necessary to produce vaccines might be imported from countries that do not manufacture their own vaccines, the resultant interdependence between countries consisting of the vaccine supply chain will not imperil the opportunities for cooperation (Bollyky and Bown, 2020, 106). On the other hand, it is also emphasized that the level of interdependence is comparatively low and insufficient to generate high levels of cooperation in case of Covid-19 pandemic. It is because the survival of the states is not under major threat (Basrur and Kliem, 2021, p. 7). In fact, states could achieve cooperation against the COVID-19 with specialization if they brought their economic and technical resources together. However, Waltz (1979, pp. 106-107) argues that each state tries to protect itself against others in self-help system where each state worries about being dependent on others. Therefore, it sounds quite understandable for states to follow their own vaccination development programs rather than cooperation which could make them dependent on others' resources.

Another factor determining states' approaches to vaccine production was related to the economic aspects of the crisis. The economic burden of the health crisis might explain why states have found themselves in a "vaccine race" for inventing the vaccine. In that regard, one of the primary motives for this race is to increase their relative power due to their ability to reopen their economy before others (Fay, 2021, p. 208). Accordingly, vaccination has been regarded as a tool to reach relative gains against others, and a diplomatic tool that facilitates power maximization in international area. Hence, states do not even hesitate to denigrate other vaccines. For instance, the US alleged that China and Russia were spreading anti-Western vaccine disinformation saying that the vaccines developed in Western-origin vaccine development programs are ineffective and unhelpful against the virus (The Guardian, 2021).

Vaccine Distribution

Although scientists have collaborated at the international level on the development of

vaccines, “military and security involvement in vaccine programs” complicated cooperation on vaccine distribution (Pannu and Barry, 2021). Accordingly, after various vaccines began to be produced by different countries, the risk of dependence on a particular vaccine manufacturer was replaced by the fear of delayed access to the vaccines. As a result, the vaccines have not been distributed to all nations in a just way. Although there were some initiatives such as COVID-19 Vaccine Global Access (COVAX) as a global access facility which aimed to ensure that all countries have access enough COVID-19 vaccines, the scope and efficacy of this kind of initiatives to achieve equitable access for COVID-19 vaccinations have still been viewed with suspicion considering the limited resources (Fay, 2020). Even before candidate vaccines were approved by international health authorities, some countries had begun to compete for early access to vaccines. It indicated that in the absence of global coordination of allocation, leaders would adopt “my country first” approach and prioritize their own citizens. Poorer countries would have access to vaccines after large numbers of people were vaccinated in manufacturing states (Bollyky and Bown, 2020, pp. 96-99).

It is emphasized that less than 20 countries have “the sophisticated technological capacity to produce vaccines” and its inputs. Moreover, high-income countries have purchased large amounts of Covid-19 vaccines and dominated the demand as well as supply sides for vaccines. As a result, 80% of people have received at least one dose of a vaccine in high-income countries by February 2022 while this rate has been fewer than 10% in low-income countries (Gill and Ruta, 2022). A study citing a group of 13 countries as the “vaccine club” found that they were both the main source and destination of exports of key vaccine ingredients. It means that vaccine producers import key ingredients from other vaccine producers (Everett et al., 2021, p. 2). Not surprisingly, vaccines became “national security assets” and “diplomatic bargaining chips” that were made available only for favourite partners or allies. While developed countries followed nationalist political agendas or attempted to benefit from “the soft power of vaccines”, low-income countries ultimately became victims of the unequitable distribution of vaccines (Pannu and Barry, 2021).

For instance, Russia that began to export Sputnik V vaccine in late 2020 was accused of playing EU members off against each other since Hungary and Slovakia signed deals with Russia for vaccine supply although European Medicine Agency (EMA) had not approved the use of the Russian vaccine (Connolly, 2021). While Hungary was eager to highlight the inadequacies of the European vaccination program, Slovakian Prime Minister Matovič was forced to resign in March 2021 after a secret deal with Russia to purchase two million Sputnik V doses (Moreno et al., 2021, 15). Furthermore, several non-EU countries in Europe including Albania, Belarus, Moldova, San Marino, and Serbia authorized the use of Sputnik V (Kovalev, 2021). On the other hand, it should be reminded that following the informal initiative of joint vaccine procurement led by France and Germany in April 2020, a supranational framework within the EU emerged in June, and thus the Commission had the authority to negotiate with vaccine makers. However, the Commission failed to provide leadership for cooperation on vaccine procurement due to the lack of national support and institutional capacity (Deters and Zardo, 2022, pp. 6-10).

It was also argued that countries that were able to produce vaccines distribute them as a return on their soft-power and China provided free vaccines in line with its geopolitical interests (Fetahu, 2021). Despite China’s vaccine diplomacy had a limited role in increasing its geopolitical power and promoting its international image, it successfully used vaccines as a nationalistic tool in domestic politics (Zhang and Jamali 2022). Besides great powers in the world, other countries like Serbia used vaccines for political aims and distributed vaccines to ethnic Serbs living in Kosovo without any permission of Republic of Kosovo, which is not recognized as a sovereign state by Serbia (Fetahu, 2021). This shows how vaccines that are

essential against COVID-19 are used as a tool of power for the sake of countries' self-interest. Mearsheimer (1994, pp. 12-13) argues that states worry about relative gains which means each side not only considers its individual gain but also compares others' gain in balance of powers when considering cooperation and this shackles cooperative efforts. Therefore, in this anarchic world system, there is no surprise states have preferred to increase their powers against others and regarded the vaccination as a tool for power maximization. Therefore, vaccination is used as a tool of power and this has made collaboration difficult accordingly.

Another issue regarding the distribution of COVID-19 vaccinations is that other countries particularly developing ones are dependent on the vaccines produced by developed countries due to the intellectual property rights (IPRs). States could resort to a waiver in the framework of The Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights and ease the IPR restrictions but they failed to do it and this can result in a failure of liberalized multilateralism (Gupta et al., 2021, p.5). In other words, liberalized multilateralism does not help international community so that developing and least-developed countries can reach the vaccine technology. The states who have enough sources for vaccinations seem likely reluctant to contribute to international cooperation with regards to the contribution of vaccinations as they see vaccination as a tool for power.

Bipolarity, Alliances and International Cooperation

In the world order where anarchy prevails, states seek the ways of balancing the competitors' power and search possible allies to do it. Although the balance of power doctrine in IR is used frequently in modern times, it can be traced back to Platonic argument in Ancient Greece (Gordon, 2013, p. 63). In fact, most structural realists accept that bipolarity creates a more peaceful environment while multipolarity is often portrayed as a risky structure. Accordingly, Waltz (2000, p. 6) claims that bipolarity is more desired than the competition in multipolar system that is more complicated with uncertainties about the comparative capabilities of states and strength of various coalitions. Similarly, Mearsheimer (1994, p. 14) argued that bipolar distribution of power provided the key to stability during the Cold War. The bipolarity, however, seems likely to affect the collaboration possibilities against the COVID-19 pandemic.

The bipolarity between the two big powers, China and the U.S. has deepened the crisis, and they blamed each other rather than seek ways to cooperate. As Drezner (2020) pointed out that China and the U.S. have resorted to different approaches to COVID-19 crisis and the disease has not caused rapid shifts in distribution of power in the world order. Whereas China has pledged funds to the WHO for research and development against Coronavirus and has tried to be the global supplier of key global public goods, the U.S. took minimum level of preventive actions during the early stages of the pandemic. As soon as COVID-19 had begun to spread across the world, the anti-Chinese propaganda was deployed by the U.S. that blamed China for the emergence of Coronavirus and spread of the pandemic. Thus, the U.S. aimed to make alliance with other Western countries for spreading anti-Chinese campaign (Catone, 2020). It seems that bipolarity and the power balance between the U.S. and China have been significant and observable during COVID-19 health crisis.

Moreover, the realist theory in IR contends that both allies and adversaries might have common or competing interests and relative gains considerations might be muted among allies against common enemy or competing interests might even hinder balancing against it (Donnelly, 2013, pp. 46-47). This appears in the collaboration of Russia and China as well as competition of them in certain regions. Accordingly, while Russia and China as strategic partners cooperate in vaccine development and spread the rumours about COVID-19 originating as a U.S. biological weapon or from other Western countries as well as vaccine

scepticism against US vaccines, they are in competition for vaccine markets in traditional territories of Russian influence in Central Asia (Wishnick, 2021). This shows the importance of distribution of power in the anarchic system of international area and the fact that states use appropriate policies in line with their self-interest. Therefore, states make coalitions and collaboration in line with their self-interest. However, this polarization in the world order makes it difficult to collaborate at global level against the COVID-19 health crisis in the end.

Furthermore, the polarization in the world order has hindered the effectiveness of international institutions and any effective international health cooperation under an institutionalized system. For instance, it might explain why the U.S. has accused WHO of being “China-centric” (Catone, 2020, p. 65). In fact, institutions can reflect the distribution of power in the world and be based on self-interested calculations of big powers (Mearsheimer, 1994, p. 7). When the big powers compete each other, the function of international institutions including the rules and norms might remain limited. Additionally, Chorev (2020) points out that political calculations as a part of multilateral game are reflected at the issue of U.S.’s attitude towards the WHO to foster or at least protect its position. This shows that the power-related concerns between the U.S. and China have profoundly affected the role of multilateral institutions. Consequently, the bipolarity and competition between great powers in the world system have played a significant role for collaboration efforts against the global health crisis. Although bipolarity is a desired situation from the point of structural realists’ view in IR for the sake of peace and power balance, it has challenged the possibility of a joint collaboration.

Conclusion

As soon as the Coronavirus had begun to spread across the world, states decided to impose unilateral trade and travel restrictions as well as border closure measures. In so doing, they have prioritized their self-interests and security in the anarchic world order and left the concerns of other nations aside as realists would expect pessimistically from human-nature. Although states have assisted other countries against the spread of the virus by sharing epidemic intelligence and gene sequencing data, the implementation of measures and restrictions was more urgent. Accordingly, this paper analyses the causes and consequences of the lack of cooperation at desired level in international area during the COVID-19 in the light of realist IR arguments. It is concluded that states’ responses to the global health crisis seem to prove the realist assumptions in this case as international actors could not cooperate successfully on the development, production, and distribution of the vaccines.

In addition, the availability of international norms and institutions has not had significant effects on states’ behaviour regarding restrictions and international vaccine cooperation. It would be an overstatement to assert that institutions have been useless as they have provided a platform for transparency that combines information, actors and ideas. However, their role seems to be limited for international cooperation as even the WHO itself became a subject of competition between the U.S. and China. Furthermore, it was evident that states as the main actors of international politics have taken national restrictions by leaving aside international or even supranational norms and institutions. In this case, Italy and Spain were presented as the victims of the lack of the European solidarity in the initial stages of the crisis. Naturally, the role of international institutions has remained limited in such a competitive environment that required rapid reactions in face of an unexpected global health crisis.

In this paper, vaccination is considered as an element of power since states preferred to develop their own vaccine programs in order to decrease their dependence on others and to increase their power. Thus, the concern of relative gains has adversely affected the prospects for cooperation in the area of vaccination development and production. In addition, the uneven distribution of Covid-19 vaccines was also a clear indication of the lack of international

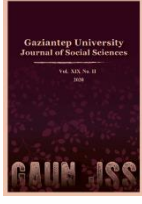
cooperation. Lastly, it was underlined that the bipolarity between the US and China has also remained during the health crisis and affected states' behaviours in a negative way. In short, it seems likely that similar cases will test the realist assumptions about international cooperation since there are allegations that food is weaponized like viruses or vaccines by some international actors in the first months of 2022. Moreover, the imminent dangers of global warming and climate change might reveal whether states will squander the opportunity for international cooperation again in the near future.

References

- Alhammedi, A. (2022). The Neorealism and Neoliberalism behind international relations during Covid-19. *World Affairs*, 185 (1), 147-175.
- Baier, W. (2020). We must re-invent Europe. In Xiangyang, X. and Yun, G., I. (Ed), *China's fight against the COVID-19 epidemic: Its international contribution and significance in the eyes of the world*. Paths International Ltd., 211-227.
- Balfour, R., Bomassi L. and Martinelli, M. (2022). Coronavirus and the widening global-north south gap. *Carnegie Europe*, 25 April 2022. Retrieved 2 June 2022 from: https://carnegieendowment.org/files/Balfour_etall_Southern_Mirror_Final.pdf.
- Bhala, R. (2005). *Modern GATT law: A treatise on the general agreement on tariffs and trade*. I. Eds. London: Sweet & Maxwell.
- Bollyky, T. J. and Bown, C. P. (2020). The tragedy of vaccine nationalism: Only cooperation can end the pandemic. *Foreign Affairs*, 99 (5), 96-108.
- Börzel, T and Zürn, M. (2021). Contestations of the liberal international order: from liberal multilateralism to postnational liberalism, *International Organization*, Vol. 75, Special Issue 2, 282-305.
- Braw, E. (2020). The EU is abandoning Italy in its hour of need, *Foreign Policy*, 14 March 2020. Retrieved 2 Jan. 2022 from: <https://foreignpolicy.com/2020/03/14/coronavirus-eu-abandoning-italy-china-aid/>.
- Burchill, S. (2013). Liberalism. In Linklater, A., V. Eds. *Theories of international relations*. New York: Palgrave Macmillan, 57-87.
- Catone, A. (2020). The COVID-19 pandemic marks a turning point, in the world history. In Xiangyang, X. and Yun, G., I. Eds. *China's fight against the COVID-19 epidemic: its international contribution and significance in the eyes of the world*. Paths International Ltd., 55-84.
- Chorev, N. (2020). The world health organization between the United States and China. *Global Social Policy*, 20(3), 378-382.
- Connolly, K. (2021). Sputnik V: How Russia's covid vaccine is dividing Europe, *BBC News*, 17 April 2021. Retrieved 5 May 2022 from: <https://www.bbc.com/news/world-europe-56735931>.
- Correia, T. and Willis, K. (2021). Applying critical Realism to the COVID-19 pandemic to improve management of future public health crises. *The International Journal of Health Planning and Management*, 37, 599-603.
- Deters, H. and Zardo, F. (2022). The European Commission in Covid-19 vaccine cooperation: leadership vs. Coronationalism? *Journal of European Public Policy*, DOI: 10.1080/13501763.2022.2064900.
- Donnelly, J. (2013). Realism. In Linklater, A. V. Ed. *Theories of International Relations*, New York: Palgrave Macmillan, 32-56.
- Drezner, D. W. (2020). The song remains the same: international relations after COVID-19, *International Organization*, 74 (S1), E18-E35.
- Euractiv Network, (2021). How effective is China's 'mask diplomacy' in Europe? 26 March 2021. Retrieved 2 Jan. 2022 from:

- <https://www.euractiv.com/section/politics/news/capitals-special-edition-how-effective-is-chinas-mask-diplomacy-in-europe/>.
- Everett, S. J., Hoekman, B., Rocha, N. and Ruta, M. (2021). The Covid-19 vaccine production club: Will value chains temper Nationalism? World Bank Policy Research Working Paper 9565.
- Fay, T. (2021). Applying classical Realism, institutional Liberalism and normative theory to the development and distribution of a COVID-19 vaccine. *Gettysburg Social Sciences Review*, 5 (1), 200-216.
- Fetahu, A. (2021). An era of ‘vaccine diplomacy’, and the geopolitical stakes of the state actors in the time of health crisis. Group for Legal and Political Studies, 6 August 2021. Retrieved 2 Jan. 2022 from: <https://www.legalpoliticalstudies.org/an-era-of-vaccine-diplomacy-and-the-geopolitical-stakes-of-the-state-actors-in-the-time-of-health-crisis/>.
- Gauttam, P., Singh, B., and Kaur, J.. COVID-19 and Chinese global health diplomacy: geopolitical opportunity for China’s hegemony? *Millennial Asia*, 11 (3), 318-340.
- Gill, I. and Ruta, M. (2022). Why global vaccine equity is the prescription for a full recovery. *Brookings*, 11 Feb. 2022. Retrieved 31 May 2022 from: <https://www.brookings.edu/blog/future-development/2022/02/11/why-global-vaccine-equity-is-the-prescription-for-a-full-recovery/>.
- Gordon, S. (1991). *The history and philosophy of social science*. London and New York: Routledge.
- Grieco, J. M. (1990). *Cooperation among nations: Europe, America and non-tariff barriers to trade*. Ithaca: Cornell University Press.
- Gupta, N.; Singh, B.; Kaur, J.; Singh, S. and Chattu, V. K. (2021). COVID-19 pandemic and reimagination of multilateralism through global health diplomacy. *Sustainability*, 13, 11551.
- Inglesby, T. (2020). Make pandemics lose their power. In Brands, H. & Gavin F. J. Eds. *COVID-19 and world order: the future of conflict, competition, and cooperation*. Baltimore: John Hopkins University Press, 75-92.
- Keohane, R. O. (2012). Twenty years of institutional Liberalism. *International Relations*, 26 (2), 125-132.
- Korab-Karpowicz, W. J. (2017). Political Realism in international relations. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 24 May 2017. Retrieved 19 May 2022 from: <https://plato.stanford.edu/entries/realism-intl-relations/>.
- Kovalev, P. (2021). Factbox: How countries approved Sputnik V anti-coronavirus vaccine. *Tass: Russian News Agency*, 11 August 2021. Retrieved 5 May 2022 from: https://tass.com/world/1324643?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com.
- Kowalski, B. (2021). China’s mask diplomacy in Europe: seeking foreign gratitude and domestic stability. *Journal of Current Chinese Affairs* 50 (2), 209-226.
- Mearsheimer, J.J. (1994). The false promise of international institutions. *International Security*, 19, 5-49.
- Moreno, J. D.; Sándor J. and Schmidt, U. (2021). The vaccination Cold War. *Hastings Center*, 51 (5): 12-17.
- Morgenthau H. J. (1949). The primacy of the national interest. *The American Scholar*, 18 (2), 207-212.
- Morgenthau H. J. (1952). Another great debate: the national interest of the United States. *The American Political Science Review*, 46, 961-988.
- Pannu, J. and Michele B. (2021). The state inoculates: vaccines as soft power. *The Lancet Global Health*, 9 (6), e744-e745.
- Qi, Ji.; Joye, S and Van Leuven, S. (2022). Framing China’s mask diplomacy in Europe during

- the early Covid-19 pandemic: seeking and contesting legitimacy through foreign medical aid amidst soft power promotion. *Chinese Journal of Communication*, 15 (2), 205-226.
- Silk, J. (2021). Coronavirus: one year on from the WHO's pandemic declaration. *Deutsche Welle*, 11 March 2021. Retrieved 9 May 2022 from: <https://www.dw.com/en/coronavirus-one-year-on-from-the-whos-pandemic-declaration/a-56842247>.
- The Guardian (2021). *White House Says Russia and China are Spreading Anti-Western Vaccine Misinformation on Social Media*. Retrieved 2 Jan. 2022 from: <https://www.theguardian.com/us-news/live/2021/jul/16/us-politics-live-covid-coronavirus-wildfires-biden-latest?filterKeyEvents=false&page=with:block-60f1c8628f0814e7a3169be1#block-60f1c8628f0814e7a3169be1>.
- Tkachuk, M. (2020). A world changed by novel coronavirus. In Xiangyang, X. and Yun, G., I. Eds. *China's fight against the COVID-19 epidemic: its international contribution and significance in the eyes of the world*. Paths International Ltd., 202-210.
- Trade Map (2021). Retrieved 2 Jan. 2022 from: <https://www.trademap.org/Index.aspx>.
- Van Beusekom, M. (2020). Deeply concerned WHO declares Covid-19 pandemic. *University of Minnesota center for infectious disease research and policy (CIDRAP)*. Retrieved 23 May 2022 from: <https://www.cidrap.umn.edu/news-perspective/2020/03/deeply-concerned-who-declares-covid-19-pandemic>.
- Waltz, K. (1979). *Theory of international politics*. Reading: Addison-Wesley Publishing Company.
- Waltz, K. (2000). Structural Realism after the Cold War. *International Security*, 25 (1), 5-41.
- WHO, (2022a). Weekly epidemiological update on Covid-19 - 25 May 2022. Retrieved 31 May 2022 from: <https://www.who.int/publications/m/item/weekly-epidemiological-update-on-covid-19---25-may-2022>.
- WHO, (2022b). Covid-19 vaccine tracker, 3 June 2022. Retrieved 4 June 2022 from: <https://covid19.trackvaccines.org/agency/who/>.
- WHO, (2022c). Covid-19 vaccine tracker and landscape, 27 May 2022. Retrieved 4 June 2022 from: <https://www.who.int/publications/m/item/draft-landscape-of-covid-19-candidate-vaccines>.
- WHO (2020). Updated WHO recommendations for international traffic in relation to COVID-19 outbreak. 29 Feb. 2020. Retrieved 2 Jan. 2022 from: <https://www.who.int/news-room/articles-detail/updated-who-recommendations-for-international-traffic-in-relation-to-covid-19-outbreak>.
- Wishnick, E. (2021). China and Russia: Vaccine competitors or partners? *The Diplomat*, 23 Feb. 2021. Retrieved 2 Jan. 2022 from: <https://thediplomat.com/2021/02/china-and-russia-vaccine-competitors-or-partners/>.
- Wong, B. (2020). China's mask diplomacy. *The Diplomat*, 25 March 2020. Retrieved 16 May 2022 from: <https://thediplomat.com/2020/03/chinas-mask-diplomacy/>.
- WTO, (2020). Export prohibitions and restrictions, 23 April 2020. Retrieved 2 Jan. 2022 from: https://www.wto.org/english/tratop_e/covid19_e/export_prohibitions_report_e.pdf.
- Zhang D. and Jamali A. B. (2022). China's "Weaponized" vaccine: intertwining between international and domestic politics. *East Asia*, 21 January 2022, <https://doi.org/10.1007/s12140-021-09382-x>.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Siyasi Spill Over ve Uyum/Entegrasyon: Avrupa Birliği Örneği

Political Spill Over and Harmonization/Integration: The Case Of The European Union

Recep ŞEHİTOĞLU^{a*} Aykut KARAKUŞ^b

^a Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-6855-4841

^b Araştırma Görevlisi, Beykent Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler, İstanbul / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-4053-2074

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 19 Kasım 2022

Kabul tarihi: 15 Ocak 2023

Anahtar Kelimeler:

Neo-Fonksiyonalizm,
Spill Over,
Entegrasyon,
Avrupa Birliği,
Uluslararası örgütler

ÖZ

Nevi şahsına münhasır tek örnek Avrupa Birliği (AB), II. Dünya Savaşı sonrasında teknik alanda başlayan iş birliği alanlarının diğer sektörlerle yayılması ile günümüz supranasyonal yapısına sahip olmuştur. Neo-Fonksiyonalist perspektifle kömür ve çelik sektörleri özelinde başlayan bu süreç, tarihsel rekabet alanlarının (Ruhr ve Saarland gibi) iş birliği alanı olarak değerlendirilmesini mümkün kılmış, kolektif ve ulus üstü yapının inşa edilmesinde tetikleyici parametre işlevi görmüştür. Öyle ki Avrupa Kömür Çelik Topluluğu (AKÇT) üyeleri arasında kaldırılan gümrük duvarları, *Spill Over* etkisi göstererek ekonomik entegrasyonu ivmelendirmiş, Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'nun (EURATOM) kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Bu doğrultuda üyeler arasında artan diyalog, güven ve iletişim bu toplulukların tek çatı altına toplanmasını gündeme getirmiş Füzyon Antlaşmasıyla (1967) Avrupa Toplulukları (AT) adını almıştır. Topluluk üyelerinin artan refahı ve kazanç durumu, uluslararası sistemde meydana gelen gelişmeler diğer aktörlerin de AT'ye katılımını rasyonel kılmış, entegrasyon *Take Off* etkisiyle siyasi alanlara da yayılmıştır. Nihayetinde Avrupa Tek Senedi (ATS) ile entegrasyonun önündeki engellerin (iç pazar, rekabet koşulları, yasama vs.) çözümü için yeni bir düzenlemeye gidilmiş, parasal ve siyasi birlik için altyapı hazırlıkları başlamış, Topluluk için 1980 yılı *entegrasyon* ve *derinleşmenin* mihenk taşı olmuştur. Sektörel alanda başlayan bu süreç Maastricht Anlaşması ile *dallanma* etkisi göstermiş ve AT, AB adını alarak ortak güvenlik ve dış politika, parasal ve siyasi alanlarda birlik kurmayı başarmıştır. Süreç içinde entegrasyona AB üyelerinin ulus devlet yapılarından kaynaklanan karşı koyuşlar olmasına rağmen AB, Avrupalı kimliğinin (AB vatandaşı) inşa edilmesine öncelik vermiş, anayasal bağlamda ulus devleti andıracak bayrak, marş ve anayasa girişimleriyle üyeler arasında uyumu geliştirmeye çalışmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: November 19, 2022

Accepted: January 15, 2023

Keywords:

Neo-Functionalism,
Spill Over,
Integration,
European Union,
International organizations

ABSTRACT

The European Union (EU), which is the only unique example, has today's supranational structure with the spread of cooperation areas that started in the technical field after the 2nd World War to other sectors. This process, which started with a neo-functional perspective in the coal and steel sectors, made it possible to evaluate historical competition areas (such as Ruhr and Saarland) as an area of cooperation, and served as a triggering parameter in the construction of a collective and supranational structure. So much so that the customs walls that were lifted between the members of the European Coal and Steel Community (ECSC) accelerated the economic integration by showing the *Spill Over* effect and resulted in the establishment of the European Economic Community (EEC) and the European Atomic Energy Community (EURATOM). In this direction, increasing dialogue, trust and communication among the members brought these communities together under a single roof, and with the Fusion Treaty (1967), it was named European Communities (EC). The increasing welfare and earnings of the members of the community, the developments in the international system made it rational for other actors to participate in the EC, and the integration spread to political areas with the effect of *Take Off*. Finally, with the Single European Act (SEA), a new arrangement was made to solve the obstacles to integration (internal market, competition conditions, legislation, etc.), infrastructure preparations for monetary and political union began, 1980 was the cornerstone of *integration* and *deepening* for the Community. This process, which started in a sectoral area, showed a *branching effect* with the Maastricht Agreement and the EC succeeded in establishing a unity in the common security and foreign policy, monetary and political fields by taking the name of the EU. Despite the opposition to the integration arising from the nation-state structures of the EU members in the process, the EU gave priority to the construction of the European identity (EU citizenship), and tried to develop harmony among the members with initiatives such as a flag, anthem and constitution that would resemble a nation-state in the constitutional context.

EXTENDED ABSTRACT

Neo-Functionalism, which helps us to make sense of the relations between the actors, their decision-making processes, foreign policy goals, and to explain and justify the development and formation of the EU, also makes it possible for us to make sense of the cooperation processes that developed during the détente period of the bipolar international system after 2nd World War. Neo-Functionalism, which argues that the cooperation process that started in the technical field and the increasing mutual communication with the participation of the actors in international organizations will reveal a situation of interdependence, assumes that the gains will increase and that the areas of cooperation will spread to other sectors. Based on this assumption, Neo-Functionalist theorists also state that misunderstandings between actors will decrease and wars can be prevented by this means. From this point of view, considering the process from the emergence of the EU to the present, it seems more possible and consistent to understand and explain the supranational structure of the EU.

It is seen that European states, ignoring their historical hostility to fight against the devastation and economic difficulties brought about by 2nd World War, display a positive/moderate attitude towards recovery, prosperity and a new quest to expand their cooperation areas to prevent war. This positive attitude revealed the importance of acting jointly against the perceived threat from the Soviet Union of Soviet Socialist Republics (USSR) and the Eastern Bloc with the influence of the Cold War and was positively reflected in the development of the mutual communication and dialogue process. So much so that the spread of socialism in Eastern Europe allowed the USA to realize the support of organizations and collective structures to be established in Western Europe. The United States took an important step towards providing military, technical and economic assistance with the Truman Doctrine and the Marshall Plan. With the Paris Agreement of 18 June 1951, which established the ECSC, the external support needed by the member states was thus provided. Later, the establishment of the EURATOM and the EEC spread the cooperation to other sectors with the effect of *Spill Over*, and brought together the institutions that facilitate cooperation under the name of EC as of 1967 with the Fusion Treaty. In this context, Eitam Etzioni, while putting forward the concept of Take Off, argued that if it takes place before *Spill Over*, integration will be ensured, that EEC is a good example for the efforts to create political unity, and that external support is essential for the acceleration of political expansion. As a matter of fact, this support for Europe came from the USA.

In line with these developments, the economic prosperity provided by the EC members increased the need for higher authority for both motivation and better management of the process in the way of adaptation and integration, and revealed the importance of establishing political unity in the future. EC members had a positive view of transferring their authority in decision-making processes to a higher authority. As Haas claims, other geographical units that closely follow these developments have also made an attitude and effort to make similar initiatives and gain profits by becoming members of institutional structures such as the EC. In fact, England, Ireland and Denmark joined the EC in 1973, and Greece in 1981, and the cooperation process accelerated and had the opportunity to expand to a wider area. However, with the increase in the number of members, there were some problems that blocked the integration process. In order to overcome these bottlenecks, a solution was sought with the SEA, a solution was produced with a qualified majority of votes to overcome the bottlenecks that hinder integration, problems related to legislation and internal market, and integration was enabled to accelerate. Common legislation such as the SEA, which envisages the completion of the single market, the free movement of goods and persons, the currency to be determined as a common means of payment, the removal of customs borders and walls, are considered as a result of sectoral expansion in this context. At the same time, SEA accelerated the progress towards economic and monetary union after 1980.

With the aim of economic and monetary union, Common Foreign and Security Policy (CFSP), judicial (law) and domestic affairs, EC members took the integration one step further with the Maastricht Treaty in 1992 and showed the will to become a political union. As of 1993, the European identity began to be consolidated and in this way, the Union managed to reach 27 member states with the 4th and 5th enlargement waves. As theorists such as Ernst Haas, Eitam Etzioni, Leon Lindberg, Robert Keohane, Philippe Schmitter, David Mitrany, and Joseph Nye put forward, nation states have entered into a federalization-style integration trend, fulfilling the functions and responsibilities assigned to them by EU institutions; they allowed the branching/spreading/overflowing of the collaboration process. In other words, nation states considered giving up their sovereignty and giving authority to a higher authority as a rational process in order to gain various gains (economic, political, military, security, etc.). Moreover, with the start of the institutionalization process that will remind one nation, the EU has recently entered into an integration process in the military and security fields with the Lisbon Treaty (2008), and the integration has continued to expand and branch in the political field. This branching process has spread and gained dynamism in fields such as education (*Bologna Process*), sports (*The Union of European Football Associations, [UEFA]*), military and internal security (*Rapid Reaction Force, The European Union Agency for Law Enforcement Cooperation, [EUROPOL]*), judicial and judicial (*The European Court of Auditors, Court of Justice of the European Union, The European Court of Human Rights*). These developments were not seen as sufficient by some theorists and sometimes caused the EU to be defined as an economic giant and/or a political/constitutional dwarf. However, it would not be wrong to argue that the Political *Spill Over/Take Off/Ramification* effect will continue as long as the welfare and economic gains offered by the EU to the member states are not over, today and in the future.

Giriş

Neo Fonksiyonalist teori, Uluslararası İlişkiler teorileri içerisinde küreselleşmeyi dikkate almayan ve bununla beraber özellikle bölgesel entegrasyonları önemseyen bir teori olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir deyişle yeni işlevselcilik, genellikle AKÇT'nin kurucularının entegrasyon stratejilerinin yanı sıra siyasi ve ekonomik hedeflerle de ilişkilendirilebilmektedir (Dunn, 2012, s.1). Bir bölgesel entegrasyon modeli olarak AB'nin bölgesel sektörler temelinde bütünleşme yoluna gitmesi ve özellikle Jean Monnet'in izlediği yolun diğer sektörlerle sirayet etmesi durumu yani "yayılma etkisinin (*Spill Over effect*)" söz konusu teori ile uyumlu olduğu düşünülmektedir. Çünkü AB'nin baş mimarı olarak bilinen Jean Monnet, egemen devletler arasında bir ortak politikanın ancak ve ancak sektörel bazda bir entegrasyonun sağlanmasıyla gerçekleşeceğine inanmaktaydı. Tabii bu durum daha sonra siyasi yayılmaya (*Political Spill Over*) yol açacaktı. Bu bakımdan AB fikrinin ortaya atılması ve AKÇT ile başlayan sürecin bugün AB gibi ulus üstü ve siyasi bir entegrasyona evrilmesini bu teori bağlamında okumak yerinde olacaktır. Öte yandan Niemann ise siyasi yayılmanın önemli çıkar sorunlarının yerel düzeyde tatmin edici bir şekilde çözülemeyeceğini fark eden ulusal seçkinler tarafından uygulanan bütünleştirici baskıları kapsadığı görüşündedir (Niemann, 1998, s.430). Ancak kavramı uluslararası ilişkiler literatürüne katan Ernst B. Haas olmuştur. Leon Lindberg de teoriye katkı sunanlar arasında gösterilmektedir. Nitekim Haas ve Lindberg, söz konusu "kuramın laboratuvarı sayılabilecek AB çalışmalarına ilham ve kaynak" oluşturduğu kanaatindedirler (Taş, 2022, s.3).

1990 ve 2000'lerde Wayne Sandholtz ve Alec Stone Sweet tarafından güncellenen ve günümüze taşınan yeni işlevselcilik teorisi esas itibarıyla bölgesel entegrasyon sürecini üç önemli nedene bağlamaktadır. Bu nedenleri; a) ülkeler arasında artan ekonomik bağımlılık, b) anlaşmazlıkları çözmek ve uluslararası yasal rejimler oluşturmak için kurumsal kapasite ve c) ulusal düzenleyici rejimlerin yerini alan uluslar üstü piyasa kuralları şeklinde sıralamak mümkündür.

Bu çalışmada, "Neo-Functionalizm/Yeni-İşlevselcilik"i kuramsal açıdan incelemeyen önce, bu kuramın ortaya çıkış süreci ve kuramsal olarak etkilendiği paradigma açıklanacak ve bu açıklama kuramın teorisyenlerinin temel çalışmalarına dayandırılacaktır. Bu bağlamda tarihsel bir kronoloji göz önünde bulundurularak ilgili kuramın ortaya çıkış süreci dönemin dinamikleri ile birlikte incelenecek, AB'nin entegrasyon süreci bir vaka/örnek olarak göz önünde bulundurularak analitik-açıklamacı bir yöntem ile tartışılacaktır.

Liberal Teorilerin Temel Mantığı: Great Debate ve Kuramsal Çeşitlilik

Kuramlar; uluslararası sistemi, ulus devletlerin birbiriyle olan ilişkilerini, aktörlerin karar alma süreçlerini ve dış politika hedeflerini anlamlandırmamıza kolaylık sağlayan, öngörülebilir bulunmaya yardımcı olan önermeler bütünüdür. Aynı zamanda kuramlar, güncel gelişmelerin ontolojik açıdan analiz edilmesine, nesnel bir yaklaşımın benimsenmesine (zaman ve mekândan bağımsız düşünmeye) ve analitik bir incelemenin yapılabilmesine katkı sunmaktadır (Aydınlı vd., 2017, ss.66-71). Ayrıca Uluslararası İlişkiler disiplini içinde olayların ve olguların çok boyutlu olması bütünü parçalara bölünmesini elzem kılmakta, analitik bir değerlendirme için kuramsal bakış açısıyla ele alınmasını kolaylaştırmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın temel kuramsal temelini oluşturan "Neo-Functionalizm/Yeni-İşlevselcilik"i kuramsal açıdan incelemeyen önce; bu kuramın ortaya çıkış sürecini, uluslararası ilişkiler kuramlarının gelişimini ve dönemin konjonktürel yapısını açıklamak, "Yeni-İşlevselcilik" kuramını anlamlandırmaya ve aynı zamanda bu kuram ile incelenecek vaka örneğini (AB entegrasyon süreci) analiz etmemize katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda neo fonksiyonalist kuramının anlaşılması için öncelikle liberal kuramın, sonrasında realist

kuramın açıklanması ve iki kuram arasında gerçekleşen “*Great Debate*” yani “*I. Büyük Tartışma*”nın ana hatları ile karşılaştırılması gerekmektedir.

Uluslararası İlişkiler disiplini içinde modern devletin yani günümüzde yaygın bir şekilde kullanımıyla ulus-devletlerin doğuşu, Otuz Yıl Savaşı’na son veren 1648 Vestfalya barışına kadar dayandırılmaktadır. Bu süreçle beraber meşru güç kullanma tekeli; toprak ve ulus üzerinde doğrudan denetim sağlama iradesi sağlanmış, ulusal bir orduyu seferber edebilmeye muktedir bir üst otoritenin mevcudiyeti mümkün hâle gelmiş ve egemenlik ulus-devletin denetimi altına girmiştir (Calhoun, 2009, ss.91-119). Özellikle 16. yüzyıldan itibaren reform hareketi ve Fransız Devrimleri ile Kilise’den bağımsız olmayı başaran krallıklar, kendi yerel Kilise’lerini kurarak seküler bir biçime evrilmiş, ulusallaşma/ulus-devlet yani modern devletlerin doğuşu için gerekli alt yapının meydana gelmesine olanak tanımıştır (Karakuş, 2020, s.127). Erözden’e göre (2013, ss.104-131) bu ulus-devletin, ulusal sınırlarının çizilmesi diğer bir deyişle devleti oluşturan en önemli parametrelerden *territoryal* egemenliğin sağlanmış olması ulusun dil, din, kültür, tarih, soy ve ulusun türdeşliği; siyasi ve ülkesel bütünlüğün başarılmasına olanak tanımıştır. Bu *ülkesel bütünlük*¹ çalışmanın ilerleyen bölümlerinde eleştiri kısmının anlaşılmasına referans olacak bu durum, AB bağlamında egemenliği bir üst otoriteye devretme sorunsallarından da bir tanesi olarak kabul edilebilir.

Ulus-devletlerin ortaya çıkışı ile başlayan bu süreç özellikle savaşlar ve getirdiği yıkımlar ile gelişim göstermiş ve barışın tesisi için ontolojik nedenler aranmaya başlanmıştır. Bu minvalde I. Dünya Savaşı ve II. Dünya Savaşı arası dönemde uluslararası sistemi, devletlerarası ilişkileri ve karar alma süreçlerini açıklamaya çalışan *liberalizm/idealizm*, iş birliği ve uluslararası kurumlar aracılığıyla barışın sağlanabileceğini iddia etmiştir. Özellikle serbest piyasa ve pazar ekonomisi ile refahın yayılacağını ileri süren liberal kuramcılar, kolektif güvenlik örgütleri (Milletler Cemiyeti) ile barışın tesis edileceği ve demokrasinin yayılmasıyla savaşların azalacağı üzerinde durmuşlardır. Nitekim I. Dünya Savaşı’nın sonu itibariyle ekonomi, küresel siyaset içinde başlıca tartışma konularının ve aktörlerin güç parametrelerinin temel odak noktalarından biri hâline gelmiştir. Öyle ki aktörler, toplumların refaha ulaşmasında liberal ekonomi ve demokrasiyi temel araç olarak görmüşlerdir. Bu doğrultuda demokratik rejime sahip olan devletler arasındaki uyum ve karşılıklı bağımlılık, iktisadi kalkınma ve büyüme için uygun bir zemin olarak kabul edilmiştir. Liberal kuramcılar, uluslararası sistem içinde demokratik rejime sahip olan devletlerin; küresel barışın korunmasında, ekonomik, siyasi, kültürel iş birliğinin geliştirilmesinde, savaşların (iç savaşlarda dâhil olmak üzere) önlenmesinde etkili olduğunu öne süren bir korelasyon geliştirmişlerdir. Literatürde “*demokratik barış kuramı*” olarak yer alan bu korelasyon, özü itibariyle “*savaş denilen hastalığın demokrasi ve serbest ticaret ile tedavi edilebileceğini, yönetimdeki elitlerin iktidarlarını ve şiddet eğilimlerini sınırlandırabileceği, bireyler arasındaki suni bariyerleri kaldırarak onları tek bir siyasi topluluk içinde toplayabileceğini*” kapsamaktadır (Burchill, 2019, ss.88-92). Bu doğrultuda Fukuyama (1999, s.118), “*dünyadaki bütün toplumlar çevrelerindeki mümkün olan her şeye katılmak istemektedirler: ancak bunu ekonomik liberalizmin ilkelerine uyarlarsa başarabilirler*” tespitinde bulunmuştur.² Benzer şekilde

¹ Uluslararası İlişkiler disiplini içinde bu kavram türdeşleme/benzeştirme ile beraber kullanılarak, devlet aygıtının egemenliğini güçlendirmek amacıyla kullandığı bir aracı tasvir etmektedir. Genellikle milliyetçilik çalışmalarında ön plana çıkan bu kavram için bkz: (Özkırmı, 2019, ss.236-262), (Erözden, 1997, ss.110-125), (Nairn, 2015, ss.13-44).

² Soğuk Savaş ve sonraki dönem de dâhil olmak üzere, ekonomik anlamda büyümeyi hedefleyen devletlere yapılacak mali yardımların bir ön koşulu olarak; demokratik rejim ve liberal ekonomik model gerekli görülmüştür.

Doyle de (1983, ss.230-235) liberal devletler arasında bir savaş olasılığının düşük olduğunu, biraz daha ileriye giderek anayasal anlamda demokrasiyi benimseyen aktörler arasında savaşın gerçekleşmediğini iddia etmiştir. Dahası demokratik rejimlerin kamuoyu ve liberal politikaların askeri girişimleri başlatma, maliyetli silahlanma ve askerî harcamalarını azaltma eğilimine sahip olduğu da iddia edilmektedir (Hansel ve Ruhnke, 2017, ss.359-361). Benzer şekilde S. Martin Lipset (1959, ss.70-71) ve A. C. Drury (2006, s.125), liberalizmi siyasi elitlerin değişimine imkân tanıyan ve alternatif fırsatlar sunan, toplumsal alanda gruplar arasındaki çatışmalara çözüm üreten sosyal bir mekanizma olarak değerlendirmektedir.

II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle "*Liberalizm*", *Realist* kuramcılar³ tarafından eleştirilmiş ve mevcut savaşın öngörülemediği ve savaşların engellenmediği noktasından hareketle güç ilişkilerine ve anarşik bir sistem üzerinden açıklama yoluna başvurarak bir genellemeye başvurmuşlardır. Disiplin içinde "*Great Debate/Büyük Tartışma*" olarak literatüre geçen bu kavram minvalinde realistler, devleti rasyonel kabul ederek çıkar ilişkilerine odaklanmakta ve karşılıklı iş birliği sürecinde maksimum faydayı öncelendiği için nisbi kazanç durumunun önem arz ettiğini iddia etmektedir (Aron, 1995, ss.28-31), (Morgenthau, 1948, ss.3-13). Bu bağlamda realistler, liberal önermelerin güç unsurunu göz ardı ettiklerini, uluslararası ilişkilerin sıfır toplamlı bir oyun olduğunu ileri sürmektedirler. Buradan hareketle Carr (2020, ss.15-18), liberal önermelerin (serbest piyasa, çıkarların uyumu⁴, uluslararası hukuk, eşitlik vs.) belirli bir zümrenin çıkarlarını korumak için araçsallaştığını ileri sürmüş, Milletler Cemiyeti'nin ve dünya federasyonu söylemlerinin güç unsurunu göz ardı ettiği için başarılı olamadığı tespitinde bulunmuştur. Dahası "*güvenlik ikilemi*" ile temellendirilen bu önerme ışığında devletlerin istediklerini elde etmek için savaşı araç olarak kullandığı, bu bağlamda güçlerini arttırmak için ittifaklar kurduğu ve silahlanmayı rasyonel bir tercih olarak değerlendirdiğine işaret edilmektedir (Vasquez, 2015, ss.170-171).

Bu kuramlar arasındaki tartışma şüphesiz Uluslararası İlişkiler disiplininin bilimsel kapasitesinin ve açıklayıcı özelliğinin gelişim göstermesi noktasında katkı sağlamıştır. Rasyonalist kuramlar olarak kabul edilen bu paradigmalara elbette başka eleştiriler de söz konusu olmuştur.⁵ Özellikle paradigmalarda içindeki farklı perspektifler, diğer kuramların oluşumuna da katkı sağlamıştır. Bu bağlamda Neo-Fonksiyonalist teori bu iki paradigmanın hangisinden beslendiği ve ontolojik açıdan Neo-Fonksiyonalizm önermelerinin oluşumunda hangi paradigmanın etkili olduğu sorularının cevabını yukarıdaki karşılaştırmada bulmak mümkündür. Çünkü Neo-Fonksiyonalizm özü itibarıyla liberal paradigma içinde değerlendirilmektedir. Özellikle ontolojik önermelerin ise liberal kuramların geneli itibarıyla iddia ettiği şekilde temellendirildiği görülmektedir. Nitekim kuramın öncülerinden Ernst Haas,

Örneğin ABD bu gerekçelere dayanarak, Bill Clinton'dan Barack Obama'ya kadar Soğuk Savaş sonrası Amerikan Başkanlarının tümü bu ön koşulu benimsemişlerdir. Detaylı bilgi için Bkz: (Scott ve Steele, 2011, s.48).

³ Raymond Aron, Edward Hallet Carr, Hans Morgentau, George Kennan, Reinhold Niebuhr, Kenneth Waltz gibi.
⁴ Carr'a göre her ülkenin çıkarları farklı olmakla beraber uyumlaştırmak ve ekonomik milliyetçilik nedeniyle kimsenin kimseye zarar vermeden fayda sağladığı bir durum ütöpiktir (Carr, 2020, ss.102-109)

⁵ Rasyonalist teorilerin (realizm/neorealizm-liberalizm/neoliberalizm) pozitivist tutumlarına karşı, eleştirel teoriler post pozitivist bir analiz ile mevcut iktidar, hegemon ve bilgi arasındaki ilişkiye, çıkarlar ve egemen sınıf ilişkilerine, hâkim düzene karşı güç ve eşitsizliklere odaklanan, ontolojik, nedensel, normatif ve soyut analiz birimlerini önceleyen bir tutumu benimsemektedir. Eleştirel kuramcılar tarafsız ve bağımsız bilginin olmadığına, mevcut sistemin iktidar eylemlerini meşrulaştırdığına dikkat çekmektedir. Örneğin eleştirel kuramcılar, uluslararası hukuk ve ahlakın Anglosakson kökenli olduğunu ve hâkim egemen sınıfın eylemlerine meşruluk kazandırdığını iddia etmektedir. Bu bağlamda Robert Cox'a göre "teoriler birileri veya bir amaç için kullanılmaktadır" iddiası temelinde şekillenmektedir (Carr, 2020, s.38), (Burchill ve Devatek vd., 2019, ss.217-246), (Gözen vd., 2019, ss.327-358).

Emitai Etzioni, Leon Lindberg, Robert Keohane, Philippe Schmitter, David Mitrany, Joseph Nye gibi teorisyenlerin ileri sürdüğü önermelerin ontolojik temellendirilmesinin liberalizm kaynaklı olduğu bilinmektedir (Açıkmeşe, 2004, s.7). Nitekim Neo-Fonksiyonizmin önerme ve varsayımlarda ticaret, ekonomi ve iş birliği kavramlarının ön planda olduğu ve realistlerden farklı olarak savaş ve güvenlik ikilemi gibi konulara farklı perspektiften yaklaştığı görülmektedir.

Neo-Fonksiyonizmin Ortaya Çıkışı: Spill Over

Bir kuramsal akımın ne olduğunu ve neyi ifade ettiğini kavramak için öncelikle ontolojik açıdan etkilendiği paradigmayı ve ortaya çıkışında etkili olan koşulların anlaşılması, sonrasında ise dönemin dinamiklerinin incelenmesi gerekmektedir. Bu minvalde II. Dünya Savaşı sonrası döneme tekabül eden Neo-Fonksiyonizm; liberalizm ve realizm arasında gerçekleşen tartışmalardan ve Soğuk Savaş dönemindeki ilişki biçimlerinden etkilenmiştir. İki zıt kutup etrafında farklı ekonomik ve siyasi birimlerin oluşturduğu Soğuk Savaş sürecinde, güvenlik sorunlarının ön planda olduğu ve silahlanmanın yükselişe geçtiği bir konjunktürde; Neo-Fonksiyonizm aktörler arasındaki iletişime odaklanarak ve aktörler arasındaki uyumsuzlukları göz önünde bulundurarak gelişim göstermiştir.

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle ekonomik, siyasi, sosyal ve psikolojik açıdan yıkık durumda olan Avrupa devletleri, savaşın getirdiği yıkımı yakından yaşamış ve mevcut sistemsel gelişmelerden etkilenecek karşılıklı iletişim ve diyalog sürecinin geliştirilmesinde istekli bir tutum sergilemişlerdir. Özellikle Doğu Avrupa'da sosyalist rejimlerin kurulması ve algılanan Sovyet tehdidine karşı bu yaklaşım aktörler tarafından gündeme alınan bir öncelik hâline gelmiştir. Sistem düzeyinde ise SSCB ve Doğu Blokuna karşı hissedilen tehdit algısına karşı ABD, Batı Avrupa devletlerine ekonomik ve siyasi alanda destek vermiştir. Bu desteğin sağlanmasına yönelik en önemli şart ise yukarıda açıklandığı gibi liberal ve serbest ticaret anlayışına haiz olmaktır.⁶ Bu bağlamda ABD'nin, Sovyet propagandasına karşı Truman Doktrini çerçevesinde Marshall Planı ile askerî ve ekonomik destek sağladığı görülmektedir (Ertem, 2009, s.391), (Şehitoğlu, 2021, ss.188-191). Teknik yardımlar diğer taraftan da bilgi, deneyim ve kaynakların paylaşarak demokratik dünya toplumunun gelişiminde rol almaktadır (Mitrany, 1953, s.16). Tam da bu sürece tekabül eden Fonksiyonizm, teknik alanlarda aktörler arasında başlayan iş birliği sürecini ve aktörlerin uluslararası örgütlere katılımı artan iletişim ve karşılıklı bağımlılık çerçevesinde savaşıma ihtimallerini düşüreceklerini iddia etmiştir (Burley ve Mattli, 1993, ss.56-58). Özellikle teknik alanlarda başlayan bu iş birliğinin bütünleşme için önemli bir safha olduğu ileri sürülmektedir (Açıkmeşe, 2004, s.5). Bu durumda aktörler, savaşların ticareti engellediği düşüncesi ile merkantilist çıkarlara verdikleri desteği geri plana atmakta ve karşılıklı bağımlılığı arttıran bir ilişki biçimini öncelikle gereksinimi duymaktadır. Nitekim Mitrany de devletlerin teknik alanlarda iş birliği sonucunda sağladıkları kazançtan sonra iş birliği sürecinin yayılacağını işaret etmektedir (Burchill, 2019, ss.85-122). Böylelikle Mitrany (1948, s.352), devletlerin federalleşme tarzı bir bütünleşme eğilimi içinde olduğunu ifade etmiş ve devletlerin üye olduğu örgütler tarafından kendilerine yüklenen işlev ve sorumluluğun; iş birliği sürecinin *dallanmasına/yayılmasına/taşmasına* imkân tanıdığını varsaymıştır (Alexandrescu, 2007, s.26). Mitrany, ayrıca ekonomik alandaki bu dallanmanın bir sonucunun ise dünya federasyonu olacağını iddia etmektedir (Mitrany, 1965, s.52'den

⁶ Örneğin, supranasyonal bir yapıya sahip olan AB, Birliğe üye kabulünde ve katılım müzakerelerinde bu unsurları bir ön şart (Kopenhag Kriterleri) olarak kabul etmektedir. North Atlantic Treaty Organization (NATO), Dünya Bankası ve IMF (International Monetary Fund) gibi çeşitli uluslararası kurum ve aktörler üye alımlarında ve ekonomik yardımlarda benzer ön şartları öne sürmeye devam etmektedir (Lipset, 1994, s.16).

aktaran Alexandrescu, 2007, s.28). Benzer şekilde Keohane ve Nye ise iş birliği içinde olunan örgütlerde sağlanan kazancın millî çıkarlara verilen önemi azaltacağını ve egemenliğin zaman içinde zayıflayacağını belirtmektedir (Griffiths, 2008, ss.107-112).

Soğuk Savaş düzeninde özellikle Avrupalı devletlerin Doğu Bloku'ndan algıladığı tehdit boyutunun artması, girişilen iş birliği süreciyle tarihsel süreçler içinde birbirine rakip olan devletlerin bütünleşme eğilimi, ortak pazar ve gümrük duvarlarının kaldırılması bu gelişmelerin yeniden anlamlandırılması ihtiyacını doğurmuştur. Özellikle örgütlere olan bağlılık ve bloklara duyulan aidiyet ve ortak politika yapım sürecinin artması yeni bir yaklaşımı elzem kılmıştır. Bu bağlamda 1950'li yılların sonuna doğru Ernst Haas çalışmalarında kuramsal bir temellendirmeyi mümkün kılarak ve mevcut gelişmeleri açıklayarak bazı önermeler ileri sürmüştür (Burley ve Mattli, 1993, s.43), (Morgan, 2000, s.550). Neo-fonksiyonist teorisyenler ayrıca Fonksiyonist teorisyenlerin (özellikle Mitrany) açıklamalarında güç unsurunu göz ardı ettiklerini, gücün sadece bir araç olmadığını aynı zamanda aktörlerin refaha erişmek için kullandıkları bir araç olduğunu iddia etmiş ve bu bağlamda güçlerini birleştirerek ortak bir refah için bir araya gelebileceklerini ileri sürmüşlerdir (Sancaktar, 2013, s.133). Neo-fonksiyonizm ise fonksiyonizmin iddia ettiği teknik alanda başlayan iş birliği sürecinin bir sonraki aşamasının siyasi bir alana sıçrayacağı önermesinde bulunmuştur. Bu doğrultuda *Siyasi Spill Over (Political Spill Over)* ile ortak politikaların belirlenmesiyle adapte olma ve uyum gösterme süreci ivme kazanacak, karşılıklı ödün verme, fedakârlık ve sosyalleşmeyle ulus üstü kurumların güçleri artar (Toprak, 2007, s.71). Dahası ulus üstü kurumların kurulmasıyla olası anlaşmazlıkların çözümü kolaylaşır, ulus devletlerden azade olan bu yapılar aracılığıyla yetkinin merkeze geçmesi olası hâle gelir (Griffiths, 2008, ss.92-94), (Haas, 1961, s.366). Diğer bir deyişle devletlerin rasyonel olarak kabul ettiği ekonomik refah, ideolojiyi aşan bir durum olarak değerlendirilmiştir (Haas, 1975, s.39'dan aktaran Jarvis, 1994, s.22). Bu bağlamda Haas, Mitrany ve Jean Monnet'in çalışmalarını bir üst seviyeye taşımış, AKÇT'nin AET'ye dönüşmesi ve ulus devletlerin bu yapıya doğru evrilmesi için tetikleyici olacak unsurları saptamıştır. Öyle ki Haas, uzmanlar tarafından yönetilen küresel örgütlerden oluşan dünya sistemine ilişkin bir teknokratik vizyon sunmuş, rekabet eden ulus altı yapıların, devlet dışı çıkarlar temelinde iş birliğine nasıl dâhil edileceğine ve bunun nasıl mümkün olabileceğine dair siyasi bir anlayışa dönüştürmüştür (Schmitter, 2005, s.256). Haas, taban tabana zıt ve daha da ileri boyutta düşünülürse tarihsel bir düşmanlık ya da rekabetin mevcut olduğu devletlerin dahi siyasi yayılma ile bu siyasi topluluklara erişebileceklerini varsaymıştır (Haas, 1961, ss.366-377). Özellikle teknokratlar ve çıkar gruplarının hükümetler arasında sağladığı iletişim kanalıyla taleplerinin gerçekleşmesi için baskı kurmakta ve bu da bütünleşmeye katkı sağlamaktadır. Bu sürecin yüksek/üst bir otorite tarafından yönlendirmesiyle bütünleşme yani entegrasyon hız kazanacaktır. Ancak Haas, 1968 sonrasında bu yöndeki eğilimlerin seyrekleşmeye başladığını diğer bir deyişle türbülans durumunun ortaya çıktığını ve ulusal kaygıların ön planda olduğu bir sürecin yaşandığını ileri sürmüş, bunun bir nedeni olarak ise gerekli kuramsallaşmanın tam olarak başarılmaması olduğunu iddia etmiştir (Haas, 1974, ss.173-174).

Emitai Etzioni, "Take Off"un⁷, *Spill Over*'dan önce gerçekleşmesi durumunda entegrasyonun sağlanacağını, AET'nin politik birlik oluşturma çabalarına verilebilecek en iyi örnek olduğunu ileri sürmüştür. Etzioni ayrıca yukarıda da açıklandığı gibi siyasi yayılmanın ivmelenmesi için dışardan bir desteği elzem görmüş, OEEC'nin kuruluşu sürecinde ABD'nin

⁷ Entegrasyon sürecini açıklarken uçağın pistten havalanma sürecine işaret ederek, belli bir noktadan sonra merkezden alınan komutların etkisinin azalacağı ve daha yüksek seviyelere irtifa edeceğini tasvir etmektedir.

Marshall yardımının Avrupa bütünleşmesini sağlandığı örneğini vermiştir (Karakuş ve Ekinci, 2021, s.574). Haas bu noktada “*bir grup ulusun ekonomik entegrasyonu otomatik olarak siyasi birliği tetikler mi?*” sorusunu sorarak süreci analiz etmeye çalışmıştır. Bu soruyu cevaplayabilecek kesin bir tarihsel yanıt olmadığını, ancak bir ya da daha fazla devlet arasında ortak bir pazar veya gümrük birliğinin oluşumunda önde gelen birkaç siyasi birlik örneği bulunduğunu iddia etmiş ve Prusya örneğinden hareketle siyasi bir birlik sürecinin yaşandığını işaret etmiştir.

Haas, resmî anlamda bir politik birlikten önce gönüllü bir ekonomik entegrasyon sürecinin yaşandığını, ancak bu entegrasyonun sürekliliğinin önemli olduğunu vurgulamaktadır (Haas ve Schmitrer, 1964, ss.705-706). Haas, entegrasyondan sonraki aşamada ise ulus-devletlerin özerk karar alma biçiminden vazgeçerek konfederasyon benzeri bir merkezî güce yetkilerini devredeceğini varsaymaktadır (Haas ve Schmitrer, 1964, ss.709-710).⁸ Buradan hareketle bir ülkedeki politika değişikliklerinin aynı yapı içindeki diğer ülkeleri de etkileyeceği sonucu ortaya çıkmaktadır. Öyle ki Roel Beetsma (2006, ss. 642-643), yapmış olduğu ampirik analizde maliye politikalarında ya da makro-ekonomik bir gelişme sonrasında meydana gelen bir değişikliğin, aynı yapı içindeki diğer aktörleri de etkilediğini ve bu durumun *Spill Over* etkisi göstererek faiz politikalarına hatta dış politikaya kadar zuhur ettiğini ileri sürmektedir. Bu doğrultuda *Spill Over* etkisinin siyasi alanlara, özellikle dış politikaya da etkisinin olduğu söylenebilir. Kendi üniter çıkarları peşinde koşan ulusal devletlerin oynadığı rolün göz ardı edilemeyeceğini ifade eden Haas, daha önce iyi korunan sınırlar boyunca ticaret, yatırım ve insan akışını serbestleştirerek, bölgesel bütünleşmenin dönüşme potansiyeline sahip olabileceğini savunmaktadır (Schmitter, 2005, s.256).

Siyasi yayılma ile ilgili çalışmalar yapan ve kuramın önermelerine katkı sunan diğer bir isim ise Leon N. Lindberg'dir. Lindberg, kısaca entegrasyon sürecini aktörlerin karar alma süreçlerindeki baskınlığını, merkezî bir organa devretmeye ikna olmaları şeklinde yorumlamaktadır (Toprak,2007, s.73). Lindberg bu bağlamda ortak karar verme süreçlerine odaklanarak teknik anlamdaki iş birliğinin tek başına yeterli olmadığını, bunun yanında siyasi kurumların da gerekli olduğunu belirtmekte ve kazanımlarını önceleyen aktörlerin bütünleşme sürecine istekli olacaklarını ileri sürmektedir (Lindberg, 1965, s.57). Bu durum aslında devletlerin egemenliklerinden vazgeçtiği gibi bir anlama da gelmektedir. (Sancaktar, 2013, s.114). Bu bağlamda bölgesel bir yaklaşım örneği olarak Batı Avrupa devletlerinin giriştikleri bütünleşme sürecini örnek veren Lindberg, iç içe geçmiş karmaşık bir sürecin de başlangıcı olarak değerlendirmektedir (Lindberg, 1965, s.58). Bu noktada Avrupa Komisyonunun, karar alıcı rolü ile bir açıklamada bulunan Lindberg, uzman görüşlerinin de etkili olduğu uyum sürecinde bir katalizör işlevi gördüğü üzerinde durmaktadır. Lindberg ayrıca emek, sermaye, hizmetlerin serbest dolaşımının siyasi bir birlik içinde daha olağan bir şekilde gelişim gösterdiğini ve ulus-devletlerin düzenli bir şekilde karar alma süreçlerinde rol aldıklarını belirtmektedir (Lindberg, 1970, ss.649-651).

Yayılma etkisinin ayrıca disiplinler arası literatürde kendisine yer bulduğunu ifade etmek mümkündür. Örneğin daha çok ekonomik bir değerlendirmeye konu olsa da sağlık, kalkınma, sosyoloji, psikoloji gibi disiplinlerde de bu etkinin varlık bulduğunu ifade etmek yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Bu kapsamda bir değerlendirme yapıldığında kalkınma ve sağlık ekonomisi literatürü ile ilgili olan dört tür yayılma etkisinin olduğu ifade edilmektedir.

⁸ Haas bölgesel entegrasyon girişimlerinin Napoleon Bonaparte ve Simon Bolivar'dan Otto von Bismarck ve Camillo Cavour'a kadar uzanan bir geçmişe sahip olduğunu iddia etmektedir. Bkz: (Haas, 1970, ss.607-611)

Bu dört tür yayılma etkisini “*dışsallıklar (externalities), genel denge etkileri (general equilibrium effects), etkileşimler (interactions), davranışsal etkiler (behavioral effects)*” şeklinde sıralamak mümkündür (Angelucci ve Maro, 2010, s.6). Benzer şekilde Linberg de entegrasyonun tek bir alandan ziyade diğer alanlarda da etkisini göstermek için bir kategorik çalışma yapmıştır. Aynı zamanda siyasi entegrasyon ile toplu hareket etme eğilimi gösteren aktörlerin (daha önce bireysel hareket ettiği ima edilmektedir), içinde oldukları karar verme süreçlerinin çok boyutlu bir alana tekabül ettiğini ileri sürmüştür. Bu bağlamda Lindberg (1970, s.663) bu karar verme sürecinin, “*dış ilişkiler (askerî, diplomatik, ticarî), siyasi/anayasal (sağlık, normlar, seçimler), sosyal ve kültürel (eğitim, araştırma, eğlence aktiviteleri, refah), ekonomi (tarım, harcamalar, rekabet kuralları, ulaştırma, iletişim, para politikası, ödeme ve borçlanma, malların, hizmetlerin ve diğer üretim faktörlerinin serbest dolaşımı)*” gibi faaliyet alanlarını kapsadığını ifade etmektedir.

Kuramsal çerçevenin açıklandığı bu bölümün, aynı zamanda vaka örneği olarak incelenecek AB'nin bütünleşme, genişleme ve derinleşme süreçlerinin anlaşılmasını ve temellendirilmesini kolaylaştıracağı düşünülmektedir. Nitekim AB, genel çerçevede liberal ve demokratik bir ilkesel bütünlüğü önceleyen, ulus-devletlerin egemenliklerini devrettiği bir siyasi birlik olarak değerlendirilmektedir. Buradan hareketle bir sonraki başlık altında Neo-Fonksiyalizim ışığında tarihsel kronoloji öncelenecek AB bütünleşme süreci ele alınacaktır. Nitekim Liberalist, Fonksiyonalist ve Neo-fonksiyonalist kuramların da AB'yi bir vaka örneği olarak ele aldığı görülmektedir.

AB'nin Tarihsel Gelişimi ve Bütünleşme

Tarihsel süreçler içinde savaşlar ve ittifaklar, ulus devletleri barış ve refahın nasıl sağlanacağı sorunsalı üzerine düşünmeye sevk etmiştir. Ayrıca I. ve II. Dünya Savaşı'nın Avrupa devletleri üzerinde yarattığı yıkım, tarihsel rekabet ve devletler arası savaşların nasıl önleneceği üzerine bilimsel çalışmaların da gelişimine yol açmıştır. Öyle ki kuramsal yaklaşımların ontolojik gerekçelerinin oluşumunda ve tümevarım ile ileri sürdükleri önermelere bu durumun katkı sağladığı görülmektedir. Nitekim AB'nin temel mantığı içinde de bu durumun etkili olduğu görülmektedir. Barış ve refah arayışlarının II. Dünya Savaşı sonrası Birleşmiş Milletler (BM) gibi evrensel kurumların kurulmasında, bölgesel güvenlik örgütlerinin oluşumunda (NATO, Varşova Paktı), Batı Avrupa Birliği (BAB) gibi kolektif yaklaşımların benimsenmesinde sistem düzeyinde de bir etkide bulunduğu görülmektedir. Bu süreçleri iş birliği ve entegrasyonun ilk adımları olarak değerlendirmek mümkündür. Bu bağlamda gelişen iş birliği bir öğrenme ve güven inşası olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Batı Avrupa devletlerinin ekonomik iş birliği sürecinin bir başlangıcı olarak kabul edilen AKÇT'yi kuran 18 Haziran 1951 Paris Antlaşması bir mihenk taşıını ifade etmektedir. Özellikle Robert Schuman ismi ile literatürde yer edinen Plan ile Fransa ve Batı Almanya arasındaki anlaşmazlıklardan birini oluşturan *Saarland Sorunu*, kömür ve çelik sanayicilerinin aynı merkez altında bir araya getirilmesiyle nihayete erdirilmiştir (Çayhan, 2002, s.44). Bu anlaşma Belçika, Lüksemburg, Hollanda ve İtalya'nın da dâhil olduğu sınırlar arasında gümrük duvarlarını kaldırmış bir ekonomik entegrasyon süreci ile başlamıştır (Alter ve Steinberg, 2007, s.6).

Fonksiyonalist ve Neo-Fonksiyonalist kuramların da varsayımları göz önünde bulundurulduğunda teknik bağlamda başlayan bu süreç, AET ve EURATOM kurulmasıyla sonuçlanmıştır. *Spill Over* etkisi ile iş birliği diğer sektörlere de yayılım göstermiştir. Daha sonra bu topluluklar Füzyon Antlaşması ile 1967 yılı itibarıyla AT adı altında bir araya getirilmiştir. Ortak pazarın kurulması ve üye devletler arasında uyumun artırılması amacıyla başlayan bu sürece diğer devletler de dâhil olmak istemişlerdir (Dinç, 2011, s.202). Bu

bağlamda *bütünleşme/entegrasyon* sürecinin diğer aktörler tarafından da yakından takip edildiğini iddia eden Haas, bu entegrasyon sürecinin diğer coğrafi birimlerde de gerçekleşebileceğini iddia etmiş ve diğer bölgelere de bu süreci uyarlamaya çalışmıştır (Haas, 1961, s.366).

İngiltere, İrlanda ve Danimarka 1973, Yunanistan ise 1981’de AT’ye katılmış, iş birliği süreci hızlanmış ve geniş bir alana yayılmıştır. Nitekim Neo-Fonksiyonalist kuramın da iddia ettiği gibi aktörler bu iş birliğine istekli bir yaklaşım sergilemişlerdir. Ancak üye sayısının artmasıyla entegrasyon sürecini tıkayan bazı sorunlar yaşanmıştır. Bu tıkanıkların aşılması için ATS ile bir çözüm arayışı içine girilmiştir. Özellikle yasama ve iç pazarla ilgili sorunlara, entegrasyona engel olan tıkanıkların aşılmasında nitelikli oy çoğunluğu ile çözüm üretilmiş, entegrasyonun hızlanmasına olanak tanınmıştır (Cuyvers, 2017, s.28-31). Nitekim tek pazarın tamamlanmasını öngören ATS, her açıdan *Spill Over* etkisi doğurmuştur (Açıkmeşe, 2004, s.12). Öyle ki malların ve kişilerin serbest dolaşımı, ortak ödeme aracı olarak belirlenecek para birimi, gümrük sınırlarının ve duvarlarının kaldırılması gibi ortak mevzuat, bu bağlamda sektörel yayılmanın bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. ATS, ekonomik ve parasal birliğe doğru ilerlemeyi hızlandırarak Neo-Fonksiyonalist kuramın da tekrar canlanmasına neden olmuştur (Morgan, 2000, s.550). Nitekim Avrupa entegrasyon sürecinin en hızlı olduğu süreç 1980 sonrası olarak kabul edilmektedir (Corbey, 1995, s.255). Bu süreç Avrupa devletlerinin siyasi birlik oluşturma eğilimlerini de gözler önüne sermektedir.

AT üyeleri ekonomik ve parasal birlik, Ortak Dış ve Güvenlik Politikası (ODGP), adli (hukuk) ve iç işlerinde birlik amacıyla 1992 yılında Maastricht Antlaşması’nı imzalayarak entegrasyonu bir adım daha ileriye taşıyarak, siyasi bir birlik olma isteklerini teyit etmişlerdir. AB, 1993 itibariyle alınan genişleme kararıyla beraber Avrupalı kimliği pekiştirilmeye başlanmış ve bu minvalde 4⁹ ve 5.¹⁰ genişleme dalgasıyla Birlik 28 üye devlete ulaşmayı başarmıştır. Nitekim AB’nin dönüştürme aygıtı hem üye devletler hem de aday devletler üzerinde etkili olmakta ve dönüşüm ve uyum süreci zorunlu olarak üye devletler için devam etmektedir (Ayhan, 2019, s.192).

AB içinde *Spill Over*, sadece derinleşme ve bütünleşme fenomenleri özelinde değil, aynı zamanda diğer alanlarda da yayılma etkisini ve entegrasyonu hızlandırmıştır. Öyle ki Soğuk Savaş sürecinde güvenlik ihtiyaçlarını NATO şemsiyesi altında sağlayan Avrupa devletleri, ilerleyen süreçte artan iletişim, güven ve kapasiteye bağlı olarak kendi ihtiyaçlarını karşılama noktasında önemli adımlar atmışlardır. 1986 itibari ile BAB’ın yeniden canlandırılması ve üye ülkelerin dış politikalarının koordinasyonunun sağlanması, krizlerde ortak hareket edilmesi kararı bu adımlar arasında yer almaktadır (Mor, 2005, s.516). Özellikle 1998 yılı itibariyle Avrupa güvenlik ve savunma politikasının kabul edilmesi ile üye devletler arasında askerî alanlara da yayılan bir iş birliği süreci meydana gelmiştir. Fransa ve Almanya’nın girişimiyle oluşturulan Avrupa Kolordusu (Eurocorps) 1998 yılında ilk yurt dışı hareketini gerçekleştirmiştir (Ayhan, 2020, s.513). Bu durum *Spill Over* etkisi göstererek Eurocorps’dan daimi bir Avrupa ordusunun oluşturulması fikri kabul görmeye başlamış, Kalıcı Yapılandırılmış İşbirliği’ni (Permanent Structured Cooperation/ PESCO) kabul eden 25 AB üyesi ülke ortak savunma fikrini kabul etmiştir (Ayhan, 2020, s. 515). Dahası bu gelişmeye ek olarak AB liderleri “*Köln Zirvesi’nde 2000 yılının sonuna kadar AGSP’nin ve AB içinde bir*

⁹ 1995 yılında Avusturya, Finlandiya, İsveç birliğe üye olarak kabul edildi.

¹⁰ Macaristan, Polonya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Slovenya, Letonya, Litvanya, Estonya, Malta, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (2004), Romanya ve Bulgaristan (2007), Hırvatistan (2013) AB’ye kabul edildi.

askerî gücün oluşturulması” yönünde karar almışlardır (Efe, 2007, s.133). Nitekim bu karar sonucunda AB ilk sivil operasyonunu 1 Ocak 2003’te EU Police Mission (EUPM) ile gerçekleştirmeye muktedir olmuştur (Karakuş, 2021, s.567). Dahası siyasi yayılma etkisi AB üyelerinin ortak dış politika benimsemesine de olanak tanımış, başta küresel salgınlar olmak üzere bölgesel krizler bağlamında da ortak çıkarlar doğrultusunda eyleme geçmeyi kolaylaştırmıştır. Bu minvalde 2003, 2016, 2020 ve Rusya’nın Ukrayna’yı işgali sonrasında kabul edilen Güvenlik Stratejisi Belgeleri ile AB üye devletleri, “*Avrupa savunmasında kaynaklarını etkin kullanmayı, savunma kapasitesini arttırmayı ve bütünleşmeye doğru daha kararlı adımlar atılmasını*” kabul etmiştir (Narin, 2022, s.9).

Siyasi yayılmanın aynı zamanda iklim, sağlık ve dış politika yapımına kadar birçok alanda gelişerek devam ettiği görülmektedir. Bu minvalde enerji ve enerji arz güvenliğinin getirdiği olumsuz etkileri azaltma yollarından biri olarak kabul edilen AB iklim politikalarının inşa süreci ve uygulama prosedürleri diğer üye devletlerin de uyum göstermesini zorunlu kılmış, dahası AB ikili ve dış ilişkilerinde belirleyici bir unsur olarak yer almıştır. AB üyesi aktörlerin inisiyatifiyle 2019’da imzalanan Avrupa Yeşil Anlaşması yeni büyüme ve sürdürülebilir kalkınma stratejisi olarak kabul edilmiş, “*Avrupa’yı iklim açısından nötr hale getirmek ve doğal yaşam alanlarını korumak*” hedeflenmiştir (Ecer, Güner ve Çetin 2021, s.127). Bu durum AB’nin dış politikası ve ikili ilişkilerinde de yer almış, özellikle aday ülkelerin uyum sürecinin nihayete erdirilmesi için bir kriter hâline gelmiştir. Ayrıca AB yönetmeliğinin arazi dönüşümüne getirdiği ciddi kısıtlamalar sonrasında ve biyoyakıt ihracatçısı gelişmekte olan devletlerin biyoyakıt ya da ham madde üretimini aynı zamanda ithalatını teşvik ettiği görülmektedir (Bosello vd, 2016, s.12). Bu minvalde *Spill Over*’ın sadece siyasi yapı içinde değil, bölgesel ve küresel bağlamda da etkide bulunduğunu söylemek gerekmektedir.

Küreselleşme süreciyle birlikte, ulus devlet modelinin her geçen gün yıpranması ve temelsizleşmesinden hareketle, Avrupa’nın gelişmiş liberal demokrasileri, bu soruna da çare olarak bir yandan azınlıkların korunmasını sağlamaya çalışmış, öte yandan bu yeni anlayışa uygun olarak topluluğu ulus üstü yeniden örgütlemenin temellerini atmıştır (Kurubaş, 2006, s.174). Dahası Avrupalı kimliğinin inşa edilmeye çalışılmasını bunun bir dışavurumu ya da siyasi bütünleşmenin bir çıktısı olarak değerlendirmek mümkündür. Geniş bir bakış açısıyla tek ulusu anımsatacak kurumsallaşma sürecinin de başlamasıyla AB, yakın bir tarih içinde Lizbon Antlaşması (2008) ile askerî ve güvenlik alanlarında da bir entegrasyon süreci içine girmiştir. Bu bağlamda neo-fonksiyonalistlerin açıklamaya çalıştığı bu uyum süreci, siyasi yayılmayı getirmiş ve Haas’ın deyişiyle aksaklıklara rağmen gelişim göstermiştir.

Sonuç

AB’nin bütünleşme, derinleşme ve genişleme süreçlerinin anlaşılması için daha önce incelenen kuramsal temellendirme üzerinden bakıldığında, ekonomik alanda başlayan bu entegrasyon sürecinin siyasi alanlara da yayıldığı görülmektedir. Özellikle AB’nin üye devletlere sunmuş olduğu ekonomik ve sosyal refah, diğer aktörler tarafından bir kazanç olarak değerlendirilmekte ve karar verme süreçlerinde üye devletlerin AB kurumlarına yetkilerini devretmeleri noktasında güven duymalarına neden olmaktadır. AB Zirvesi, Avrupa Komisyonu ve Avrupa Parlamentosu kurumlarında mevcut işleyiş de göz önünde bulundurulduğunda siyasi *Spill Over* kavramının etkileri daha net anlaşılmaktadır. Sadece ekonomik, siyasi ve adli anlamda değil diğer alanlarda da bu durumun yayılma etkisiyle hızlandığı görülmektedir. Özellikle eğitim (Bologna Süreci), spor (UEFA), askerî (Avrupa Kolordusu/Eurocorps) ve iç güvenlik (Rapid Reaction Force, EUROPOL), adli (AB Sayıştay, Avrupa Birliği Adalet Divanı, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi) gibi alanlarda üst bir otoritenin ve uygulayıcının olduğu görülmekte, öğrenilen bir süreç ile bu durum dinamizm kazanmaktadır. Lindberg’in

listelediği faaliyet alanları göz önünde bulundurulduğunda *Spill Over* etkisinin birçok alanda halen devam ettiği görülmekte ve AB'nin supranasyonal yapısına ivme kazandırmaktadır. Nitekim uluslararası yayılma etkileri potansiyel olarak önem arz etmekte ve hem herhangi bir politikanın etkinliğini hem de ortaya çıkacak olası maliyet ve faydaları etkilemektedir (Daskal, 2016, s.3).

AB'nin *Spill Over* etkisi ile sadece siyasi ve kurumsal anlamda gelişim göstermediğini ifade etmek gerekmektedir. Nitekim yayılma etkisi ile ulus devletlerin yetkilerini devretmeye yatkınlığı artmakta, bir üst otoriteye yetki devretme noktasında ılımlı tutum sergilemeyi rasyonel kılmaktadır. Bunun bir sonucu olarak Birlik dış politikada kolektif hareket etme ve ortak çıkarları belirleme noktasında da başarı sağlamakta, krizlere ve sorunlara daha hızlı yanıt verme olanağı yakalamaktadır. Rusya'nın Ukrayna'yı işgaline AB üyesi devletlerin krize karşı ortak bir tutum sergilediği görülür. Bu çerçevede 24 Şubat'ta Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in Ukrayna'ya özel bir operasyon başlattığını açıklaması ile aynı tarihte AB, hem kurumsal hem de üye devletler nezdinde işgalde rol oynayan Rus vatandaşı ve yetkililere karşı kısıtlayıcı tedbirler uygulama kararı almıştır (Council of the European Union, 2022). AB Zirvesi ise AB üyelerinin Rusya ile olan ticari ilişkilerine sınırlama getirmesine, Rus vatandaşlarına vize prosedürleri uygulanmasına, AB hava sahasının Rus uçaklarına kapatılmasına, Ukrayna'ya ulaştırılmak üzere insani yardım gönderilmesine, aynı zamanda askerî teçhizat yardımı yapılmasına karar vermiştir (Council of the European Union, 2022). Benzer şekilde, iklim değişikliği bağlamında AB'nin ele aldığı politika gündemleri göz önünde bulundurulduğunda; Avrupa Yeşil Anlaşması'nın kabulünün, Birlik'in dış ilişkilerinde öncelikli konular arasında yerini aldığı görülmektedir.

AB'nin bu siyasi *Spill Over* etkisi içinde gelişim göstermesi kimi kuramcılar tarafından yeterli görülmemektedir. Özellikle istenilen yapıya (ulus-üstü) muktedir olmaması nedeniyle AB, ekonomik bir dev ve/veya siyasi/anayasal bir cüce olarak değerlendirilmiştir. Özellikle askerî ve güvenlik konuları da dâhil olmak üzere, ortak dış politika konusunda ulus-devletlerin bireysel çıkarlarının ön planda olduğu ileri sürülmekte ve realist bir bakış açısıyla bu sürecin sekteye uğrayacağı iddia edilmektedir. Neo-fonksiyonalistler ise iş birliği ile aktörlerin birbiri ile olan iletişimlerinin ve güvenlerinin arttığını, aktörlerin sağladıkları kazanç nedeni ile bu iş birliğini diğer alanlara yayma isteğinde olacaklarını belirtmektedirler. Nitekim AB'nin tarihsel ve güncel gelişmeleri göz önünde bulundurulduğunda bu iş birliğinin dış politikaya, ortak askerî yapılanmalara ve hatta küresel sorunlar ile mücadele kapsamında iklim politikalarına kadar yayılım gösterdiği aşikar olmaktadır. Günümüzde ve ilerleyen süreçte AB'nin üye devletlere sunduğu refah ve ekonomik kazanç sona ermediği sürece siyasi/politik *Spill Over*/Take Off/Ramification etkisinin devam edeceğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Nitekim *Spill Over* etkisi ile AB ulus üstü yapısı içinde ekonomik ve parasal birlik tamamlanmış, ODGP adli (hukuk) ve iç işlerinde birlik sağlanmış, Avrupalı kimliği inşa edilmiştir. Dahası "Küreselleşme 4.0 Süreci"nin başladığı, sınırların görünürlüğünün azaldığı, bireyler ve aktörler arasındaki iletişimin anlık olarak sağlandığı bir süreçte, AB'nin üye devletlere sunduğu refah ve ekonomik kazanç sona ermediği sürece siyasi/politik *Spill Over*'in etkisinin devam edeceğini ifade etmek yanlış olmayacaktır.

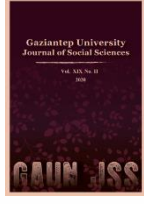
Kaynakça

- Akgül Açıkmeşe, S. (2004). Uluslararası İlişkiler Teorileri Işığında Avrupa Bütünleşmesi, *Uluslararası İlişkiler*, 1(1), s. 1-32.
- Alexandrescu, M. (2007). David Mitrany: From Federalism to Functionalism. *Transylvanian Review*, 16(1). 20-33.

- Alter, K. J., ve Steinberg, D. (2007). The Theory and Reality of the European Coal and Steel Community. Making History: European Integration and Institutional Change at Fifty,(Eds.) Meunier, Sophie, McNamara, Kathleen R, 8, 89-104.
- Angelucci, M., ve Maro, D. V. (2010). Program Evaluation and Spillover Effects: Impact-Evaluation guidelines. *Washington, DC: Inter-American Development Bank.*
- Aron, R. (1995). The Anarchical Order of Power, *The MIT Press on behalf of American Academy of Arts & Sciences*, 124(3), 27-52.
- Aydınlı, E., Kurubaş, E. ve Özdemir, H. (2017). *Yöntem, kuram, komplo: Türk uluslararası ilişkiler disiplininde vizyon arayışları*. (2. Baskı), İstanbul: Küre Yayınları.
- Ayhan, H. (2019). Avrupa Birliği'nin Batı Balkanları Dönüştürme Siyaseti, *Doğu Batı Dergisi*, 23(91), 192-218.
- Ayhan, H. (2020). Fransa ve Aachen Antlaşması Çerçevesinde Avrupa Ordusu Çabaları. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 12 (23), 511-531.
- Beetsma, R., Giuiodori, M., & Klaassen, F. (2006). Trade Spill-Overs of Fiscal Policy in the European Union: A Panel Analysis. *Economic Policy*, 21(48), 640-687.
- Bosello, F., Davide, M., & Allosio, I. (2016). Economic Implications of EU Mitigation Policies: Domestic and International Effects. 1-27.
- Burchill, S. vd. *Uluslararası ilişkiler teorileri*, (Çev: Aslan, A. ve Ağcan, M. A.). İstanbul: Küre Yayınları. s.88-92
- Burley, A. M., ve Mattli, W. (1993). Europe Before the Court: A Political Theory of Legal Integration. *International Organization*, 47(1), 41-76.
- Calhoun, C. (2009). *Milliyetçilik*, (Çev. Sütçüoğlu, B.), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Carr, E.H. (2020). *Yirmi yıl krizi (1919-1939)*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çayhan, B. E. (2002). Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası ve Türkiye. *Akdeniz University Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(3). 42-55.
- Corbey, D. (1995). Dialectical Functionalism: Stagnation as a Booster of European Integration. *International Organization* , 49(2), 253-284.
- Council of the European Union, (2022). Ukraine: Declaration by the High Representative on behalf of the EU on the illegal annexation of Crimea and Sevastopol, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/02/25/ukrainedeclaration-by-the-high-representative-on-behalf-of-the-eu-on-the-illegal-annexation-ofcrimea-and-sevastopol/> (Erişim: 08.01.2023).
- Council of the European Union, (2022). EU Adopts New Set of Measures to Respond to Russia's Military Aggression Against Ukraine. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/02/28/eu-adopts-new-set-ofmeasures-to-respond-to-russia-s-military-aggression-against-ukraine/> (Erişim: 08.01.2023).
- Cuyvers, A. (2017). The Road to European Integration. (Ed). Ugirashebuja E., Ruhangisa, J. E. vd. *East African Community Law*, Brill Nijhoff, 22-42.
- Daskal, J. (2016). International Spillover Effects: The US Encryption Debate, Hoover Institution, <https://www.lawfareblog.com/international-spillover-effects>
- Dinç, C. (2011). Avrupa Birliğinin Beşinci Genişlemesi: Ana Temalar ve Faktörler. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 201-233.
- Doyle, Michael W. (1983). Kant, Liberal Legacies, And Foreign Affairs. *Philosophy & Public Affairs*, 12(3). 205-235.
- Drury, A. C., vd. (2006). Corruption, Democracy, and Economic Growth. *International Political Science Review*, 27(2), pp. 121-136.
- Dunn, T. M. (2012). Neo-Functionalism and the European Union. *International Relations*, 28.
- Efe, H. (2008). Avrupa Birliği'nin Ortak Dış ve Güvenlik Politikası. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 66-78.
- Erözden, O. (1997). *Ulus devlet*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Ertem, B. (2009). Türkiye-ABD İlişkilerinde Truman Doktrini ve Marshall Planı. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12 (21) , 377-397.
- Fukuyama, F. (1999). *Tarihin sonu ve son insan*, İstanbul: Gün Yayıncılık.
- Gözen, R. (2019). *Uluslararası ilişkiler teorileri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Griffiths, M. Vd. (2008). *Uluslararası ilişkilerde elli anahtar düşünür*. (Çev. Cesran), Ankara: Nobel Yayınevi.
- Haas, E. B. (1961). International Integration: The European and the Universal Process. *International Organization*, 15(3), 366-392.
- Haas, E. B. (1970). The Study of Regional Integration: Reflections on the Joy and Anguish of Pretheorizing. *International Organization*, 24(4), 606-646.
- Haas, E. B. (1976). Turbulent Fields and the Theory of Regional Integration. *International Organization*, 30(2), 173-212.
- Haas, E. B. and Schmitter, Philippe C. (1964). Economics and Differential Patterns of Political Integration: Projections about Unity in Latin America. *International Organization*, 18(4), 705-737.
- Hansel, M. and Ruhnke, S. (2017). A Revolution of Democratic Warfare? Assessing Regime Type and Capability-Based Explanations of Military Transformation Processes, *International Journal*, 72(3), s. 356-379.
- Haydar, E. (2007). AB'nin Gelişen "Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası ve Türkiye. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(3), 127-145.
- Jarvis, D. S. (1994). Integration Theory Revisited: Haas, Neo-Functionalism, and the Problematics of European Integration. *Policy, Organisation and Society*, 7(1), 17-33.
- Karakuş, A. (2020). Ulus-Din İlişkisi Bağlamında Yahudi Milliyetçiliğinin Temelleri ve Politik Yansımaları. *Anasay*, (13), 125-148.
- Karakuş, A. (2021). OGSP'nin Gelişim Süreci: Bir Güvenlik Aktörü Olarak AB. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademisi Dergisi*, (5), 557-582.
- Kübra, E., Güner, O., & Çetin, M. (2021). Avrupa Yeşil Mutabakatı ve Türkiye Ekonomisinin Uyum Politikaları. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 9(2), 125-144.
- Lindberg, L. N. (1965). Decision Making and İntegration in the European Community. *International Organization*, 19(1), 56-80.
- Lindberg, L. N. (1970). Political Integration as a Multidimensional Phenomenon Requiring Multivariate Measurement. *International Organization*. 24(4), 649-731.
- Lipset S.M. (1994). The Social Requisites of Democracy Revisited: 1993 Presidential Address, *American Sociological Review*, 59(1), 1-22.
- Lipset, S. M. (1959). Some Social Requisites of Democracy. *American Political Science Review*, 53(1), 69-105.
- Mitrany, D. (1948). The Functional Approach to World Organization. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)*, 24(3), 350-363.
- Mitrany, D. (1953). The İnternational Technical Assistance Program. *Proceedings of the Academy of Political Science*, 25(2), 13-24.
- Mitrany, D. (1965). The Prospect of Integration: Federal or Functional. *J. Common Mkt. Stud.*, 4, 119.
- Mor, H. (2010). Avrupa Birliği Bütünleşme Süreci ve Sorunları. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14(2), 499-541.
- Morgan, R. (2000). What Kind of Europe? The Need for a 'Grand Debate', *Government and Opposition*, 35(4), 547-558.
- Morgenthau, H. J. (1949). *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. (2. Edition), Nova York: Alfred Kopf.
- Narin, S. (2022). AB'nin Ortak Güvenlik ve Savunma Politikasında Bütünleşmesine Yönelik Farklı Yaklaşımlar ve PESCO Kapsamında Türkiye-AB İlişkileri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), 1-41.
- Niemann, A. (1998). The PHARE Programme and The Concept of Spillover: Neofunctionalism In The Making. *Journal of European Public Policy*, 5(3), 428-446.
- Özkırmı, U. (2019). *Milliyetçilik kuramları: eleştirel bir bakış*. (8. Baskı), Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Philippe C. S. (2005) Ernst B. Haas and The Legacy of Neofunctionalism, *Journal of European Public Policy*, 12(2), 255-272.
- Sancaktar, C. (2013). Bütünleşme ve Bütünleşme Teorileri. Hasret Çomak ve Caner Sancaktar (der.), *Uluslararası İlişkilerde Teorik Çalışmalar*, 113-157.

-
- Şehitoğlu, R. (2021). *Kamu diplomasisinde akıncı birlik olarak düşünce kuruluşları*, Ankara: Orion Akademi.
- Taş, D. (2022). Fonksiyonalizm ve Neofonksiyonalizm Kuramı Çerçevesinde Avrupa Birliği Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası, https://www.academia.edu/37620968/FONKS%C4%B0YONAL%C4%B0ZM_VE_NEOFONKS%C4%B0YONAL%C4%B0ZM_KURAMI_%C3%87ER%C3%87EVES%C4%B0NDE_AVRUPA_B%C4%B0RL%C4%B0%C4%9E%C4%B0_ORTAK_G%C3%9CVENL%C4%B0K_VE_SAVUNMA_POL%C4%B0T%C4%B0KASI (Erişim: 16.01.2022).
- Toprak, E. (2007). Neo Fonksiyonalizmden Yapısalcılığa, Entegrasyon Kuramları Işığında Türkiye-Avrupa Birliği Uyumu. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 7(1), 69-89.
- Vasquez, John A. (2015). *Savaş bulmacası*. (Çev. Özdemir, H.). Ankara: Röle Akademik Yayıncılık.
-

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki Rolünün Uluslararası Hukuk Açısından Değerlendirilmesi

Evaluation of Turkey's Role in The Second Karabakh War From International Law

Selman ÖĞÜT^{a,*} Rümeyza ÜLKÜ^b

^a Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İstanbul / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-3730-1398

^b Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-4489-0012

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 29 Aralık 2022

Kabul tarihi: 24 Ocak 2023

Anahtar Kelimeler:

Karabağ sorunu,
II. Karabağ Savaşı,
Uluslararası hukuk
Türkiye,
Azerbaycan

ÖZ

Karabağ sorunu sebebiyle Güney Kafkasya'da Azerbaycan ile Ermenistan arasında uzun süredir devam eden problem, 27 Eylül 2020 yılında başlayan II. Karabağ Savaşı ile 44 gün süren bir çatışma hâlini almıştır. Karabağ'ın işgalinin tarihsel kökenini bilmemiz II. Karabağ Savaşı'na giden süreci anlamamız için önemlidir. Ermenistan, 30 yıl boyunca Azerbaycan toprağı olan Karabağ ve çevresini işgal altında tutmuştur. Bu süreçte de tüm çözümlere ve barış yollarına kendini kapatmıştır. Hatta Ermenistan'ın birçok defa ateşkes ihlalinde bulunduğu bilinmektedir. Bununla birlikte uluslararası hukuka uygun olmayan birçok savaş suçu işlemiştir. Daha önce yaşananlara benzer bir şekilde II. Karabağ Savaşı'nda da Ermenistan Silahlı Kuvvetleri saldırılarda bulunmuştur. Ayrıca yine Ermenistan'ın bu savaşta birçok savaş suçu işlediği görülmüştür. Adil bir yargılamanın yapılabilmesi için tüm bu süreç Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne taşınmalıdır. 9 Kasım 2020'de Azerbaycan ile Ermenistan arasında imzalanan ateşkes antlaşması ile savaş sona ermiş, Azerbaycan askeri üstünlük sağlamış ve önemli haklar elde etmiştir. Türkiye ise Azerbaycan'ın yanında olmuştur. Azerbaycan da her seferinde Türkiye'nin desteğini görmek istediğini ve birlik olduklarını belirten açıklamalar yapmış, daha önce yapılan antlaşmalar gereğince Türkiye'den özellikle İHA/SİHA noktasında yardım almıştır. Türkiye, savaş esnasında ve savaşın sonra Azerbaycan'a siyasi, askeri ve ekonomik birçok yardımda bulunmuştur. Bu çalışma Karabağ'ın ve Karabağ savaşlarının tarihi kökenlerinden bahsetmekle birlikte, uluslararası hukuk açısından Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki rolünün hukuka uygunluğunu tarihi ve güncel uluslararası antlaşma ve belgelerden yararlanarak açıklamaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: December 29, 2022

Accepted: January 24, 2023

Keywords:

Karabakh problem,
II. Karabakh War,
International law,
Turkey,
Azerbaijan

ABSTRACT

Due to the Karabakh conflict, the long-standing problem between Azerbaijan and Armenia in the South Caucasus has resulted in the Second Karabakh War, which started on September 27, 2020. It turned into a conflict that lasted 44 days with the Karabakh War. Knowing the historical origin of the occupation of Karabakh is important for us to understand the process leading to the Second Karabakh War. For 30 years, Armenia has occupied Karabakh and its environs, which is the territory of Azerbaijan. In this process, it has closed itself to all solutions and ways of peace. It is even known that Armenia violated the ceasefire many times. However, it committed many war crimes that did not comply with international law. Similar to what happened before, the Armenian Armed Forces attacked in the Second Karabakh War. In addition, it was seen that Armenia committed many war crimes in this war. In order for a fair trial to be held, this whole process must be tried by the International Criminal Court. With the Armistice agreement signed between Azerbaijan and Armenia on November 9, 2020, the war ended. Azerbaijan gained military superiority and gained important rights. Turkey, on the other hand, sided with Azerbaijan. Azerbaijan has also made statements stating that it wants to see Turkey's support and that they are united, and has received help from Turkey, especially at the point of UAV/UCAV, in accordance with the agreements made before. Turkey provided political, military and economic assistance to Azerbaijan during and after the war. This study, besides mentioning the historical origins of Karabakh and the Karabakh wars, explains the legality of Turkey's role in the Second Karabakh War in terms of international law by making use of historical and current international treaties and documents.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: ogut.selman@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

The Karabakh problem first emerged in the 19th century. It is seen that its influence continued throughout the 20th century. It has come to the 21st century as an unsolvable problem.

Between 1988-1994, 20% of the Azerbaijani lands were occupied by Armenia unjustly, without any legal basis. As a result of the conflicts between Azerbaijan and Armenia, more than one million Azerbaijani Turks were exiled from their homeland.

Starting from 1992, Armenian and Russian military units carried out armed attacks on the Azerbaijani villages close to the Armenian borders and the Nagorno-Karabakh region. They attacked the villages where the Azerbaijani Turks lived, massacred the people and made the settlements unusable. In February 1992, the Karabakh Armenian forces captured the majority-Azeri town of Khojaly. In the armed clashes that took place, the biggest massacres up to that point were committed.

The Karabakh conflict between Azerbaijan and Armenia could not be resolved for a long time after the collapse of the USSR. For this reason, many armed conflicts took place between them. There were violations committed by Armenia in 2008, 2010, 2016 and 2018, respectively. After that, new conflicts took place. This situation brought with it the risk of a new war. The so-called "Karabakh problem" is actually Azerbaijan's effort to save its own lands from the occupation of Armenia and Armenia's effort to create an artificial region that will support its own dominance over these lands.

The long-standing Karabakh conflict between Azerbaijan and Armenia in the South Caucasus had turned into a conflict that lasted for 44 days with the beginning of the Second Karabakh War on September 27, 2020. In the Second Karabakh War, Armenia acted in violation of international law, violated the ceasefire and committed many war crimes. Because of the violations of rights and occupations in Karabakh, which was under occupation for 30 years, Armenia should be tried in the International Criminal Court. During this whole process, Armenia's attacks against civilians continued and many violations of law were observed.

The prohibition of intervention is suggested directly and indirectly in the international regulations and other legal documents within the framework of the UN. Article 2/3 of the UN Charter stipulates that states should resolve their disputes through peaceful means and should not endanger justice. This indirectly protects the prohibition of intervention. Article 2/4 of the UN Charter includes provisions that prohibit direct intervention. This article prohibits the use of force or the threat of force against the territorial integrity or political independence of other states.

The occupation that has been going on for years in Karabakh is not in line with international law. Here, it is seen that Azerbaijan defends itself in order to save its lands from occupation, and this is in accordance with the law.

Considering the existence of people who were killed or missing in the occupation that has been going on in Karabakh for 30 years, this situation brings up the violations of the right to life. Armenia has not carried out any investigations into the persons responsible. For this reason, the legal heirs of the murdered and missing people should apply to the European Court of Human Rights. Violations of the right to life are protected by Article 2 of the ECHR. In addition, the Armenian Armed Forces bombed the region, which is also the territory of Azerbaijan, that is, the civilian settlements located away from the war zone, Karabakh, and this constituted a war crime. These war crimes clearly correspond to the ones described in the Geneva Conventions on the shooting of civilian settlements and the targeting of non-military civilians. The attacks of the Armenian Armed Forces on non-military civilian settlements in the Azerbaijan region are a war crime, but we can also consider it a crime against humanity. Such acts are part of a widespread or systematic attack, according to Article 7 of the International Criminal Court's statute.

On November 9, 2020, the ceasefire agreement was signed and the war ended with the military superiority of Azerbaijan. Turkey stood by Azerbaijan, which gained important rights, and especially gave support of UAV/UCAV based on the "Strategic Partnership and Mutual Assistance Agreement" signed in 2010.

For Karabakh, the most important result of the war is the end of the 30-year occupation of the Azerbaijani territory to a large extent. The declaration primarily registered the military achievements of Azerbaijan. In summary, the agreement stipulated a ceasefire; that the Armenian armed forces leave the Azerbaijani lands within the period specified in the agreement; that the Lachin and Zangezur corridors be created; that the Russian Army stay in the region for 5 years as a peacekeeping force; the return of immigrants and the opening of all transportation routes.

When a ceasefire was signed between Azerbaijan and Armenia with the intervention of Russia, Azerbaijani President Ilham Aliyev made a statement and declared, even though it was not directly involved in the agreement, that Turkey would also take part in the peace force center to be established as part of Article 5 of the ceasefire agreement. For this reason, the Turkish-Russian Joint Center became operational on January 30, 2021.

Turkey increased its political, military and economic influence in the region by giving unconditional support to Azerbaijan in the Second Nagorno-Karabakh war. Also, it continued to support Azerbaijan after the war. And Azerbaijan supported Turkey as well, saying that it wanted to see Turkey's support in Azerbaijan and that they were united, and requested assistance from Turkey in accordance with the agreements made. In fact, in a statement he made later, the President of Azerbaijan stated that they could receive military aid from Turkey if they needed it.

In this study, together with the historical origins of Karabakh and Karabakh wars, Armenia's war violations and Turkey's role in the Second Karabakh War will be evaluated. While explaining the legality of Turkey's role, historical and current international agreements and documents will be used.

Giriş

Dağlık Karabağ bölgesindeki çatışmanın temeli 16. yüzyıla dayanmaktadır. O dönemlerde bu bölgede Osmanlı, İran ve Rus imparatorluklarının mücadeleleri yaşanmıştır. 1813 Gülistan, 1828 Türkmençay ve 1829 Edirne antlaşmalarıyla Dağlık Karabağ Rusların eline geçmiş ve bu süreçten sonra Rusların uyguladığı etnik politikadan dolayı bölge demografik açıdan değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Bu sebeple Dağlık Karabağ ve Revan bölgesi Rusların çabasıyla sistemli bir şekilde yoğun olarak Ermeni nüfusunun yaşadığı bir bölgeye dönüşmüştür (Bozkuş, 2020). Bu sistemli ve yoğun göçlerle birlikte İran'dan 1928-1930 yılları arasında 40.000, Türkiye'den de 84.000 Ermeni, Kafkasya'ya göç ettirilmiştir. Toplamda 1.300.000 Ermeni'nin göç ettiği belirtilmektedir. İskân politikaları ile nüfus yapısı alt üst edilmiştir. Nüfus sayımlarına bakacak olursak, ilk resmi Rus sayımına (1832) göre Karabağ nüfusunun %64,8'ini Türkler, %34,8'ini Ermeniler oluşturmuştur. 1880 yılında ise Ermeni nüfusunun bölgedeki oranı %53'tür. Sovyetler Birliğinin dağılmasından önce (1989) bu oranın %77'ye ulaştığı görülmüştür.

Karabağ, Ekim 1917 İhtilali'nden sonra hukuki açıdan Azerbaycan'a bağlıdır ancak fiilen bağımsız bir bölgedir. Sovyet yönetiminin kurulduğu 1920 yılına kadar bu durum bu şekilde devam etmiştir. Hatta İngiliz Kuvvetleri Komutanlığı 28.01.1919 tarihinde Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu bildiren bir tebliğ yayınlamıştır. Ayrıca Nogorno-Karabağ Özerk Bölgesi, 1936 Sovyet Anayasası'nın 24. maddesinde de belirtildiği üzere Azerbaycan SSC'ne bağlıdır. Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğu hukuken de onaylanmasına rağmen yıllar geçtikçe bu bölgede gerginlik artmış ve sürekli çatışma hâlini almıştır (Özyılmaz, 2013, s. 198-200).

II. Karabağ Savaşı'na değinmeden önce, Karabağ'ın işgalinin tarihsel süreci bugünü anlamamız için önemlidir. Çünkü Ermenistan, Karabağ ve çevresini 30 yıl boyunca işgal altında tutmuş, tüm barış yollarına, çözümlere kapalı olmuş, çok kez ateşkes ihlalinde bulunmuş ve uluslararası hukuka uygun olmayan birçok savaş suçu işlemiştir. Bu sürecin sonunda meydana gelen II. Karabağ Savaşı'nda ise Ermenistan Silahlı Kuvvetleri'nin yaptığı saldırı eylemleri ile karşılaşmıştır. Yine Ermenistan'ın bu savaşta da birçok savaş suçu işlediği görülmüştür. Daha adil bir yargılamanın yapılabilmesi için Karabağ'da yapılan uluslararası hak ihlallerinin Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne taşınması gerekmektedir.

II. Karabağ Savaşı'nda Türkiye Azerbaycan'ın yanında olduğunu belirtmiş ve İHA/SİHA noktasında destek olmuştur ("Karabağ Zaferi'nde", 2021). Azerbaycan da her seferinde Türkiye'nin desteğini görmek istediğini ve birlik olduklarını belirten açıklamalarla Türkiye'yi desteklemiş ve yapılan antlaşmalar gereğince Türkiye'den yardım almıştır. Hatta Azerbaycan Cumhurbaşkanı daha sonra yaptığı bir açıklamasında gerek duydukları taktirde Türkiye'den askerî yardım alabileceklerini de belirtmiştir ("Aliyev: Sinsi Planları", 2022). Ancak II. Karabağ Savaşı'nda yapılan yardımlar sadece İHA/SİHA kullanımı ve bilgi paylaşımı ile sınırlı kalmıştır. Bu çalışmada öncelikle Karabağ Sorunu ve Karabağ savaşları ele alınmış, uluslararası hukuk açısından II. Karabağ Savaşı ve bu savaşta Türkiye'nin Karabağ'daki rolü değerlendirilmiştir. Çalışmanın amacı, Karabağ'ın tarihi kökenlerini de göz önünde bulundurarak Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki rolünü uluslararası hukuk çerçevesinde incelemektir. Bu çalışma Türkiye'nin rolünün hukuka uygunluğunu açıklarken tarihî ve güncel uluslararası antlaşma ve belgelerden yararlanmaktadır.

II. Karabağ Savaşı'nın Arka Planı

Karabağ sorunu başlangıç olarak 19. yüzyılda ortaya çıkmış, 20. yüzyılın tamamında da etkisi devam etmiş ve 21. yüzyıla çözülemeyen bir sorun olarak gelmiştir (Özarlan, 2016, s. 9). Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmalar sonucunda, 1988-1994 yılları arasında,

Azerbaycan topraklarının %20'si hukuki açıdan bir dayanağı olmamasına rağmen Ermenistan tarafından haksız bir şekilde işgal edilmiş ve bu işgalden dolayı sayıları bir milyonu aşan Azerbaycan Türkü yurtlarından sürgün edilmiştir (Özyılmaz, 2013, s. 193).

1992 yılından başlayarak Ermeni ve Rus askerî birlikleri Ermenistan sınırlarına yakın Azerbaycan köylerine ve Dağlık Karabağ bölgesine silahlı saldırılarda bulunmuşlardır. Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları köylere saldırarak insanları katledip yerleşim alanlarını kullanılamaz bir duruma getirmişlerdir (Özyılmaz, 2013, s. 200-201). 1992 yılının şubat ayında Ermeni kuvvetleri, Azerbaycan Türklerinin yaşadığı Hocalı kasabasını ele geçirmiştir. Yaşanan çatışmalarda o güne kadarki en büyük katliamlar gerçekleştirilmiştir. Çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir.

SSCB'nin dağılmasından sonra Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Karabağ sorunu uzun süre çözülememiş ve aralarında birçok silahlı çatışma yaşanmıştır. Sırasıyla 2008, 2010, 2016 ve 2018 yıllarında Ermenistan'ın gerçekleştirdiği ihlaller ve sonrasında yaşanan çatışmalar, yeni bir savaş riskini de beraberinde getirmiştir. 2016 yılının nisan ayında yaşanan çatışmalar, Azerbaycan'ın üstün gelmesi ve bir miktar toprak kazanımıyla sonuçlanmıştır (Bilgin, 2020, s. 17). Kısaca Karabağ sorununu özetleyecek olursak, Azerbaycan'ın kendi topraklarını Ermenistan'ın işgalinden kurtarma çabası ile Ermenistan'ın bu topraklar üzerinde kendi hakimiyetini destekleyecek yapay bir bölge oluşturma çabasıdır.

Yaşanan tüm bu süreçte Ermenistan'ın sivillere karşı saldırıları devam etmiş ve Ermenistan'ın pek çok hukuk ihlali yaptığı görülmüştür. Ermenistan'ın yaptığı işgal ve ihlaller uluslararası düzeyde kanıtlanmasına rağmen, Karabağ sorununu çözmek için yapılan girişimler sonuç vermemiştir. Yaşanan bu belirsizliğe ve topraklarının işgal altında kalmasına tahammülü kalmayan Azerbaycan, Ermenistan'ın yaptığı saldırıya ciddi karşılık vermiştir. Böylece iki ülke arasında 44 gün süren savaş 27 Eylül 2020 tarihinde başlamıştır (Khan, 2021, s. 31.; Asker, 2012, s. 93).

9 Kasım 2020 tarihinde gerçekleştirdikleri video konferans görüşmenin sonunda Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ve Rusya Cumhurbaşkanı Vladimir Putin'in imzaladıkları ateşkes bildirisine göre, 10 Kasım 2020 Moskova saati ile 00.00'dan itibaren savaş durdurulmuştur (Güler, 2020, s. 2-3). Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ise ateşkes sonrasında Facebook hesabından bir açıklama yaparak bu güç kararı ordunun isteği üzerine almak zorunda kaldığını belirtmiştir (Pashinyan, 10 Kasım 2020, 12:48am).

İmzalanan anlaşma ile birlikte Dağlık Karabağ sorununda değişim kaçınılmaz olmuştur. Taraf devletler için anlaşmada yer alan maddeler farklı etki ve anlamlara gelmektedir. Savaşın sonucu Azerbaycan için bir zafer, Ermenistan için ağır bir yenilgidir. Rusya ise bölgedeki nüfuzunu ve etkinliğini artırmış, silahlı kuvvetleri Dağlık Karabağ'da yer almış ve sorunun çözümünde arabulucu rolü üstlenmiştir. Türkiye ise II. Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'a koşulsuz destek vererek bölgedeki siyasi, askerî ve ekonomik etkisini artırmıştır ("Prof. Dr. Haluk Selvi", 2020). Böylece Karabağ sorununda yeni bir dönem başlamıştır. Karabağ açısından savaşın en önemli sonucu, Azerbaycan toprağı olan bölgenin 30 yıllık işgalinin büyük ölçüde bitmesidir. Bu sefer çözümün sağlanıp sağlanmadığı bu sürecin ilerleyişiyle netliğe kavuşacaktır (Sarıkaya, 2020, s. 8-9). Bu savaşla birlikte Azerbaycan uzun yıllar işgal altında olan topraklarını geri kazanma fırsatını değerlendirmiş ve topraklarını büyük oranda geri kazanmıştır (Özgen, 2021, s. 105). İmzalanan beyanname öncelikle Azerbaycan'ın askerî kazanımlarını tescil etmiştir. Özetle bu anlaşma; öncelikle ateşkes sağlanmasını, Ermenistan silahlı güçlerinin Azerbaycan topraklarını anlaşmada belirtilen süre içinde terk etmesini, Laçın ve Zengezur koridorlarının sağlanmasını, Rus Ordusu'nun barış gücü olarak 5 yıl süre ile

bölgede bulunmasını, göçmenlerin geri dönmesini ve bütün ulaşım yollarının açılmasını istemektedir.

Rusya'nın arabulucu rolüyle Azerbaycan-Ermenistan arasında ateşkes imzalanınca anlaşmada doğrudan yer alması da Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev bir açıklama yaparak ateşkes antlaşmasının 5. maddesi gereği kurulacak olan barış gücü merkezinde Türkiye'nin de yer alacağını açıklamıştır. Bu sebeple Türk-Rus Ortak Merkezi 30 Ocak 2021 tarihinde faaliyete girmiştir ("Dağlık Karabağ'da", 2021). Ayrıca 44 günlük Azerbaycan-Ermenistan savaşından sonra da Türkiye ile 15 Haziran 2021 tarihinde Şuşa Beyannamesi imzalamak için Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev bir araya gelmiştir. Bölgelerin güvenliği ve iki ülke arasındaki iş birliğinin geliştirilmesi, güçlendirilmesi adına önemlidir ("Şuşa Beyannamesi", 2021).

Uluslararası Hukuk Çerçevesinde II. Karabağ Savaşı

SSCB'nin dağılması ile birlikte Karabağ sorunu yeni bir sürece girmiş ve burası Azerbaycan ile Ermenistan arasında bir çatışma alanına dönmüştür. 1992 yılında Ermenistan'ın Karabağ'da Azerbaycan'a ait toprakları fiilen işgal etmesi BM tarafından kınanmış olmasına rağmen, silahlı çatışmalar devam etmiş, anlaşmazlıklar çözülememiş ve sivil kayıplar da dâhil olmak üzere birçok uluslararası hukuk ihlali yaşanmış ve engellenememiştir (Özer, 2021, s. 124).

II. Karabağ Savaşı sürecinde de sorunun barışçıl yol ile çözülmesini isteyen AB, tarafları anlaşmaya davet etmiştir ("AB Dağlık Karabağ'da", 2020). AB Konseyi, AGİT eş başkanlarından birisi olan Rusya aracılığıyla 9 Kasım 2020'de imzalanan ateşkes anlaşmasını memnuniyetle karşılamıştır. Taraflar ateşkese uyulmasını, bölgedeki yabancı savaşçıların geri çekilmesini talep etmiş ve olayları yakından takip etmiştir. Misket bombası ve ateşli silahlar kullanılmasına karşı olan AB, savaş esirlerinin değiştirilmesi ve ölen kişilerin iadesi yönünde de çağrıda bulunmuş, yerlerinden zorunlu göç etmiş sivillerin de güvenli bir şekilde en iyi koşullarda geri gönderilmesini talep etmiştir. Ayrıca Karabağ'da kültürel ve dinî mirasın korunması ve işlenen tüm savaş suçları ile ilgili soruşturma açılmasının gerektiğini belirtmiştir.

BM Genel Sekreteri Antonio Guterres, BMGK ve Avrupa Konseyi Başkanı Charles Michel ise çatışmaları durdurması için AGİT'İ çağırmıştır. Kapalı konsey toplantısı ardından güç kullanımını kınamış, ayrıca çatışmaların derhal durması gerektiğini söylemiş, AGİT başta olmak üzere herhangi bir şart olmadan iş birliği yapılması gerektiğini belirtmiştir. BM Genel Sekreteri Antonio Guterres ve NATO Genel Sekreteri Jens Stoltenberg, 18 Ekim 2020 tarihinde insani ateşkese saygı göstermeye davet etmiş ve sivillere yönelik saldırılarda her iki ülkeyi de kınamıştır.

5 Ekim 2020 tarihinde, NATO Genel Sekreteri Stoltenberg, Ankara'ya yaptığı resmî ziyaretinde, Karabağ Savaşı'nı dile getirmiş, NATO'nun en güçlü üyelerinden olan Türkiye'yi, bu savaşta nüfuzunu kullanarak barışçıl çözüm üretmeye çağırmıştır (Sarıkaya, 2020). 21 Ekim 2020'de, dönemin Ermenistan Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan, NATO Merkez Karargâhı'nın bulunduğu Brüksel'e gitmiş ve Stoltenberg ile görüşmüştür. NATO'da yapılan görüşmelerin ardından açıklamalar yapılmış ve bu açıklamalarda, NATO'nun bu savaşta taraf tutmayacağı belirtilmiştir. NATO ve NATO Parlamenter Asamblesinin bu savaşın çözümünde rolü olmadığı, her iki tarafın da barışçıl yol ile sorunu çözmesi gerektiği ifade edilmiştir. ("Azerbaycan Cumhurbaşkanı Yardımcısı", 2020).

Karabağ'ın Ermeniler Tarafından İşgali

BM Antlaşmaları ve BM kapsamındaki diğer hukuki belgelerde müdahale yasağı doğrudan ve dolaylı olarak yer almaktadır. BM Antlaşması'nın 2/3 maddesinde devletlerin,

uyuşmazlıklarını barışçı yollarla çözmesi ve adaleti tehlikeye düşürmemesi gerektiği belirtilmiştir. Bu da dolaylı olarak müdahale yasağını korumaktadır. BM Antlaşması'nın 2/4 maddesi ise doğrudan müdahale yasağının yer aldığı hükümleri içermektedir. Bu maddede diğer devletlerin toprak bütünlüğüne veya siyasi bağımsızlığına karşı her türlü kuvvet kullanılması veya kuvvet kullanma tehdidi yasaklanmaktadır (Shaw, 2008, s. 443, Öğüt, 2014, s. 55 ve Sur, 2019, s. 9).

Jus ad Bellum, bir devletin savaşa başvurmasındaki meşru nedenlere ilişkin bir çerçeve çizmektedir (Walzer, 2004, s.94, Akt. Acer ve Kaya, 2019, s. 358). Yani savaşta haklılık aranmakta ve belli özelliklere dayandırılmaktadır. Bunlar meşru müdafaa, saldırganlığa karşı kendini savunma, masumların saldırılardan korunması ve ıslah edici cezalandırma gibi haklı bir gerekçelerle birlikte, devletin meşruiyetinin ve vatandaşlarının haklarının ihlal edilmemesidir. Ayrıca çatışmaya yönelik tüm yollar denenmiş olmalı, savaş son çare olarak görülmelidir. Burada beklenen gereksiz güç kullanımının önüne geçilmesiyle birlikte sivillerin korunmasıdır (Walzer, 2004, s. 94).

Savaşın doğası ve güç kullanma yönelimi, *Jus in Bello* normunu şiddet araçlarına başvurma süreciyle ilişkilendirmektedir. Burada sivillerin direkt olarak saldırıdan ve ikincil zararlardan korunması, böylece gereksiz güç kullanımının önüne geçilmesi beklentisi yer almaktadır. Bu yaklaşımın hedefindeki güç kullanımı, yakın bir tehlikenin önlenmesine ve mevcut düzeni ihlal eden durumların ortadan kaldırılmasına, ayrıca potansiyel tehlikenin ötelenmesi için caydırıcılık sağlanmasına, bozulmuş düzenin tekrar tesis edilmesine ve düzeni bozan davranışların ıslahına yönelik olabilmektedir (Reisman, 1996, Akt. Balpınar, 2017). Ayrıca; BM Antlaşması'nın 1. maddesi: “*Uluslararası barış ve güvenliği korumak ve bu amaçla barışın uğrayacağı tehditleri önlemek ve bunları boşa çıkarmak, saldırı ya da barışın başka yollarla bozulması eylemlerini bastırmak üzere etkin ortak önlemler almak ve barışın bozulmasına yol açabilecek nitelikteki uluslararası uyumsuzluk veya durumların düzeltilmesini ya da çözümlenmesini barışçı yollarla, adalet ve uluslararası hukuk ilkelerine uygun olarak gerçekleştirmek*”tir. (UHDİGM)

Tüm bu maddeler göz önüne alındığında Karabağ'da yıllardır devam eden işgalin uluslararası hukuka uygun olmadığı, Azerbaycan'ın kendini müdafaa etme ve işgalden topraklarını kurtarmak adına kendini savunduğu ve bunun da hukuka uygunluğu görülmektedir.

Uluslararası Ceza Hukuku Açısından II. Karabağ Savaşı'nda Ermenistan'ın İşlediği Suçlar

Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin konu bakımından olan yargı yetkisinin kapsamı Roma Statüsü madde 5'te düzenlenmiş, ilgili madde hükümlerinde bu kapsam “...uluslararası toplumu bir bütün olarak ilgilendiren en ciddi suçlar ...” olarak ifade edilmiş ve soykırım suçu, insanlığa karşı suçlar, savaş suçları ve saldırı suçları şeklinde yer almıştır. (Roma Statüsü, m. 5).

Soykırım Suçu

Soykırım kelimesi ilk defa hukuk literatürüne 1944 yılında Polonyalı bir hukukçu olan Rafel Lemkinin “Axis Rule in Occupied Europe” adlı kitabından geçmiştir. Bu kelime Yunanca “genos” (ırk, soy) kelimesi ile Latince öldürme anlamına gelen “cide” kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur (Kuşun, 2011, s. 14).

Roma Statüsü madde 6'da düzenlenen suç “...ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu kısmen veya tamamen yok etmek amacıyla ...” şeklinde ifade edilmiştir (Roma Statüsü m. 6.; Schabas, 2009, s. 10-11). Suçun faili olabilmek için herhangi bir üstünlük, imtiyaz, statü gibi

bir şart aranmamaktadır. Yani soykırım suçu hem devletin üst düzeylerinde görev alan biri hem de herhangi bir kişi tarafından işlenebilmektedir (Durmuş ve Erdem, 2019, s. 499).

Ermenistan 25-26 Şubat 1992 tarihinde Hocalı şehrine saldırıda bulunmuştur. 83 çocuk, 103 kadın, 70 yaşlı kişi olmak üzere toplamda 613 Azerbaycan Türk'ünü katletmiştir. Sadece bununla kalmayan Ermeni güçleri, onlarca insanın yakılmasına, çoğu insanın ailesinin tamamen yok olmasına ve geriye kalanların da ağır yaralanmasına sebep olmuştur. Ayrıca tespit edildiğine göre, 155 kişi kaybedilmiş, 1275 kişi de esir olarak alınmıştır. Bu katliam bir soykırımdır ve Ermeni güçleri 1992 yılında Hocalı şehrinde Azerbaycan Türklerine karşı soykırım gerçekleştirmişlerdir. Buradaki hareketin amacı bir ırkı tamamen yok etmektir ki zaten burada hedeflerini gerçekleştirdikleri hem katliamdan önce hem de katliamdan sonraki eylemlerinde görülmektedir. Yok etme kastıyla hareket eden Ermeni güçlerinin “*Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırmasına Dair Sözleşme*”de yer alan fiilleri gerçekleştirmiş, grup üyelerinin öldürülmesi, ciddi bedensel veya zihinsel zarar verilmesi ve bir grubun varlığını ortadan kaldırmak gibi suçları kasıtlı olarak yapmış oldukları görülmektedir (Akt. Yüksel ve Yüce, 2021, s. 1029-1030).

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından Ermenistan'a herhangi bir baskı yapılmadığı ve yaptırım uygulanmadığı için II. Karabağ Savaşı'nda da 30 yıldır devam eden aynı uluslararası hukuk ihlalleri görülmüştür (“Azerbaycan Cephe Hattı”, 2020). Yalnızca II. Karabağ Savaşı'nda yaşanan olaylar değil, daha önce Hocalı'da ve 30 yıldır bu bölgede yaşanmış olan bütün hukuk ihlalleri de gündeme getirilmelidir.

İnsanlığa Karşı İşlenen Suçlar

İlk örneğine 1474 yılında Peter Von Heigenbach'ın yargılamasında rastlanan insanlığa karşı suçlar, I. Dünya Savaşı sonlarında “insanlığa karşı işlenen suçlar” kavramı altında yeni bir suç tipi olarak çıkmıştır. Ancak II. Dünya Savaşı sonrasında tanımlanmış ve hukuk metinlerine girebilmiştir. Hatta ilk kez Nuremberg şartıyla uluslararası bir belgede toplanan insanlığa karşı işlenen suçlar Roma Statüsündeki düzenlenmesiyle ilk defa uluslararası bir antlaşmada tanımlanmıştır (Çakar, 2012, s. 170-171). Roma Statüsü madde 7'de “...*insanlığa karşı suçlar herhangi bir sivil nüfusa karşı yaygın veya sistematik bir saldırının parçası olarak*” madde metninde sayılan fiillerin işlenmesiyle gerçekleşir şeklinde düzenlenmiştir (Roma Statüsü, m. 7). Eylemin yöneldiği kesimin bir kısmının yok edilmesi amacıyla yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan temel gıda, sağlık hizmetleri, ilaca erişimlerinin kısıtlanmasıyla birlikte yaşam koşullarının kötüleştirilmesi insanlığa karşı işlenen bir suçtur (Aydın, 2006, s. 4).

30 yıldır Karabağ'da devam eden işgalde öldürülen ve kayıp olan insanların varlığını düşündüğümüzde bu durum yaşam hakkı ihlallerini gündeme getirmektedir. Ermenistan sorumlu kişiler hakkında hiçbir soruşturma gerçekleştirmemiştir. Katledilen ve kayıp olan insanların yasal mirasçılarının Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvuru yapması gerekmektedir. AİHS'nin 2. maddesi ile yaşam hakkı ihlalleri korunmaktadır. Bu sebeple başvuru yapılabilmektedir (Öktem, Aküzüm ve Uzun, 2020, s. 1109-1117).

Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu (TİHEK), “*Ermenistan'ın Karabağ'daki Eylemleri: İnsan Hakları İhlalleri ve İhlallerin Takibi Raporu*” yayımlamıştır. TİHEK raporu, 1 yıl boyunca yayımlanmış raporları incelemiş ve bazı tespitlerde bulunmuştur. Yayımlanan bu raporda Karabağ Savaşı'nda Ermenistan'ın sivilleri sistematik bir şekilde öldürdüğü ve buna dair kanıtların bulunduğu yer almaktadır. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Öğretim Üyesi Yücel Acer rapor hakkında değerlendirmelerde bulunmuş, 1 yıl öncesine kadar Ermenistan'ın Karabağ'ı işgal ettiğini, burada II. Karabağ Savaşı'nda da insan hakları ihlallerinin gerçekleştiğini ifade etmiştir. Acer; “*Ermenistan yaklaşık 28 yıldır, Karabağ'da, işgal ettiği*

topraklarda ağır insan hakları ihlalleri gerçekleştiriyordu. Ama bunlar gerçek anlamda tespit edilip, uluslararası kamuoyuyla paylaşılmadığı için belki de bu durum dikkatlerden kaçınıyordu. Bu rapor bu eksikliği giderme adına önemli bir adımdır.” demiştir. TİHEK raporu, 1 yıl boyunca yayımlanmış raporları incelemiş ve bazı tespitlerde bulunmuştur (TİHEK’ten Ermenistan’ın, 2021).

Savaş Suçları

Savaş suçları kapsamlı bir kanun hâlinde ilk kez Amerikan iç savaşı sırasında Başkan Lincoln tarafından 1863’te çıkarılan “Lieber Kuralları”nda toplanıp uluslararası hukukta ise ilk kez 1899 ve 1907 Lahey Konferanslarında ayrıntılı bir şekilde tanımlanmıştır. Savaş suçları Roma Statüsü madde 8’de “Bir plan veya politikanın ya da bu tarz suçların geniş çapta işlenmesinin bir parçası olarak işlenmesi başta olmak üzere...” şeklinde düzenlenmiştir. Böylelikle bahsedilen antlaşma ve uluslararası örf ve âdet hukukunda tanımlanan savaş suçlarının büyük bir kısmı mahkemenin yargı kapsamına dâhil edilmiştir (Ulusoy, 2008, s. 21; Roma Statüsü, m. 8).

Ermenilerin hukuk kurallarına uymamaları durumu Karabağ savaşlarında defalarca görülmektedir. Buna bağlı olarak askerî esirlerle ilgili III. Cenevre Sözleşmesi kuralları da Ermeniler tarafından ihlal edilmiştir. Askerî esirlere bu sözleşme gereğince insani muameleler yapılması gerekmektedir ancak Ermeniler bu kurallara hiçbir şekilde uymamaktadır. Hatta 1994 yılında yapılmış ateşkes imzalanmasına rağmen Azerbaycan askerleri esir alındıktan sonra Ermeniler tarafından Ermenistan’da tutulmaya devam edilmiştir. Askerî esirlerin sözleşmeye bağlı olarak savaş sonrasında serbest bırakılarak kendi ülkelerine dönmeleri sağlanmalıdır ancak Ermeniler, askerî esirleri serbest bırakmamış, I. Protokolün 85. maddesinin 4. bölümünün b fıkrasını da ihlal etmiştir (Yılmaz, 2008, s. 108).

Ermenistan Silahlı Kuvvetleri, yine Azerbaycan toprakları olan bölgeyi, yani savaş bölgesinden Karabağ’dan uzakta yerleşen sivil yerleşim yerlerini de bombalamış ve savaş suçu oluşturmuştur (“Azerbaycan: Ermenistan”, 2020). Bu savaş suçları açıkça Cenevre sözleşmelerinin sivil yerleşim yerlerinin vurulması ve asker olmayan sivillerin hedef alınması maddeleriyle birebir örtüşmektedir. Ermenistan Silahlı Kuvvetlerinin Azerbaycan bölgesindeki askerî olmayan sivil yerleşim yerlerine yaptığı saldırılar bir savaş suçu olmakla birlikte ayrıca bu insanlığa karşı yapılan bir suç olarak da değerlendirilebilir. Bu tür eylemler Uluslararası Ceza Mahkemesi statüsünün 7. maddesine göre yaygın veya sistematik bir saldırının parçasıdır (Türkiye Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı, DİABGM).

BM İnsan Hakları Yüksek Komiseri Michelle Bachelet, sivil yerleşim yerlerine ayırım yapılmadan yapılan saldırılardan dolayı endişe duyduğunu belirtmiş hatta sivillere yönelik saldırıların savaş suçu oluşturabileceği noktasında uyarıda bulunmuştur. Yaptığı yazılı açıklamasında, savaş bölgesinin içinde veya çevresinde bulunan nüfusu yüksek olan bölgelere yapılan saldırıların uluslararası insani hukuka aykırı olduğunu belirtmiştir. Bachelet ayrıca açıklamasında şu ifadelerle yer vermiştir:

“Uluslararası insancıl hukuk daha net olamaz. Ayırım ilkesine veya orantılılık ilkesine aykırı olarak gerçekleştirilen bu saldırılar savaş suçu teşkil edebilir ve çatışmanın tarafları, bu tür ihlalleri etkili, hızlı, kapsamlı ve tarafsız bir şekilde soruşturmak ve bunları işlediği iddia edilenleri kovuşturmakla yükümlüdür. Bu tür saldırılar durdurulmalı ve bunları gerçekleştirmekten veya emretmekten sorumlu olanlardan hesap sorulmalıdır” (BM’den Dağlık Karabağ; 2020).

Roma Statüsünün savaş suçlarını belirleyen 8. maddesinde yer alan birçok ilkeyi Ermenistan’ın savaş süresince ihlal ettiği görülmüştür. Bunlar; “Çarpışmalarda doğrudan yer almayan sivil bireylere ya da sivil nüfusa karşı kasten saldırı yöneltilmesi”, “Savunmasız veya askerî hedef oluşturmayan kentlerin, köylerin, yerleşim yerleri ve binaların bombalanması veya

herhangi bir araçla saldırılması”, “Saldırı sonucu ele geçirilse dahi bir kasabayı veya yeri talan etme”, “15 yaşından küçük çocuklarına ulusal silahlı kuvvetlere çağırılması ve askere alınması veya çatışmalarda aktif olarak kullanılması”, “yasaklanmış silahların kullanılması” kurallarıdır. Cephe hattında çocuk asker kullanan Ermeniler, uluslararası insancıl hukukun ilgili maddelerini, BM Çocuk Haklarına Dair Sözleşmeyi de (1989) ihlal etmiştir. Ayrıca çatışmalar devam ederken Ermeni silahlı kuvvetleri bir anaokulunda toplantı gerçekleştirmiştir. Bu sebeple çocukların eğitim almaları için inşa edilen binaların çatışmanın bir unsuru hâline getirilmesi noktasında tepki almışlardır. Azerbaycan Devlet Başkanı Yardımcısı Hikmet Hacıyev tarafından bu durum uluslararası medyanın dikkatine sunulmuştur (Özdaşlı, 2021, s. 61-67).

Ermenistan’ın İkinci Karabağ Savaşı sırasında birçok yasaklı mühimmat kullandığı bilinmektedir. 28 Ekim 2020’de Uluslararası Af Örgütü ve İnsan Hakları İzleme Örgütü, ilk olarak Azerbaycan başkentinin 230 kilometre batısındaki Berde şehrinde sivillere yönelik bir saldırıda yasaklanmış msket bombası kullanıldığını doğrulamıştır. BM İnsan Hakları Yüksek Komiseri Michelle Bachelet de Berde’ye yapılan saldırıda msket bombalarının kullanıldığını doğrulamıştır (OHCHR, 2020). Bombalardan ikisi, iki uluslararası kuruluş tarafından Smerch msket bombası roketi ve Smerch paraşütünü yavaşlatan yüksek patlayıcı parçalanma roketi olarak ilan edilmiştir (Özdaşlı, 2021, s. 65). Ayrıca Ermenistan Savunma Bakanlığı’ndan istifa eden General Movses Hakobyan’da; *“Ermeni ordusu, Dağlık Karabağ’daki çatışmalar sırasında İskender füzelerini kullandı ancak nerede kullanıldığını söyleyemem”* demiştir (“Ermenistan, Karabağ Savaşı’nda”, 2021). Berde’ye atılan bombalardan birinin şehrin en büyük hastanesinin sadece 100 metre yakınına düşmesi de ayrı bir hukuki ihlaldir ve bu durum savaş sırasında sivillerin korunmasına yönelik Lahey Sözleşmelerinin, Cenevre Sözleşmeleri (1949) ile ilgili protokollerin ve Roma Statüsü’nün açık bir şekilde çiğnenmesi anlamına gelmektedir. Berde saldırılarına şahit olan yabancı bir gazeteci, saldırının günün ortasında gerçekleştiğini ve herkesin hazırlıksız yakalandığını söylemiştir. Ayrıca saldırı öncesinde veya sırasında yollarda yoğun asker ve askerî aracın varlığını görmediğini ifade etmiştir. Bu durum sivillerin doğrudan hedef seçildiğinin göstermektedir (Özdaşlı, 2021, s. 66). Hatta Azerbaycan’ın ikinci büyük şehri ve temas hattının yaklaşık olarak 100 km uzaklıktaki Gence’ye 17 Ekim tarihinde düzenlenen saldırı amacı da budur. Azerbaycan’ın Bağımsızlık Günü’nün gecesinde sivilleri hedef alan Ermenistan, yasaklı balistik füzeleri dahi bu saldırıda kullanmış, buna rağmen saldırı sonrası Gence’de sadece Türk ve Azerbaycan medyasının olmasını bir kara propaganda unsuru h3aline getirerek böyle bir saldırının olmadığı yolunda yalan haberler yaymaya çalışmıştır. Herhangi bir askerî tesisin, devlet dairesinin dahi bulunmadığı bir bölgede sivillere saldırı düzenlenmesi açıkça savaş suçudur ve savaş boyunca Ermenistan’ın yapmış olduğu bu tür saldırılarla aralarında bebeklerin de bulunduğu 100’e yakın masum sivil hayatını kaybetmiştir (“İkinci Karabağ Savaşı’nda”, 2022).

Saldırı Suçu

Saldırı suçu, bir devletin siyasi veya askerî eylemlerini etkili biçimde kontrol edebilme veya yönetebilme konumunda bulunan bir kimse tarafından karakteri, ağırlık ve boyutu itibarıyla Birleşmiş Milletler Antlaşması’nı açıkça ihlal eden bir saldırı fiilinin planlanması, hazırlanması, başlatılması veya fiilen meydana getirilmesidir (Roma Statüsü, m. 8).

Başlayan bir silahlı çatışmada sebep ne olursa olsun tarafların davranışlarına ilişkin kurallar ve kısıtlamalar uluslararası hukuk tarafından meydana getirilmektedir. Tarih boyunca masum sivil halk savaşlarda daima zarar görmüştür. Genellikle bu gibi eylemler cezasız kalmış, ancak sonradan bu gibi eylemleri engellemek için bir dizi kanunlar ve yasaklar getirilmiştir. 1864 Cenevre, 1899 ve 1907 Lahey Uluslararası Sözleşmeleri ile sivil kayıpları önlemek ve yasaklamak için ciddi adımlar atılmıştır.

Tüm bunlar Ermenistan'ın taraf olduğu 1949 Cenevre Sözleşmelerine, Uluslararası Ceza Mahkemesinin Statüsünün 7. maddesinde yer alan insanlığa karşı suçlar ve 8. maddesinde düzenlenen savaş suçuna ilişkin tüm düzenlemeye aykırıdır. Ayrıca sivil halkın öldürülmesi Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 2. maddesinde bahsedildiği üzere, her ferdin yaşama hakkı vardır. Hiç kimsenin yaşamına kasten son verilemeyeceği bu maddede yer almaktadır.

Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki II. Karabağ Savaşı'nın, Karabağ'da ve silahlı güçler arasında olmasını beklerken, Ermenistan tarafı Azerbaycan'ın sivil yerleşim bölgelerini hedef almış ve yeni sorunlar ortaya çıkarmıştır. Azerbaycan tarafının resmî kurumlarının açıklamalarına göre Ermenistan sadece savaşın olduğu bölgelerde değil, cephe hattı olmayan Şemkir, Xızı, Abşeron, Azerbaycan'ın büyük şehirleri olan Gence ve Mingeçevir bölgelerini de hedef almıştır. Ayrıca 10 Ekim 2020'de Rusya, Ermenistan ve Azerbaycan arasında üçlü insani ateşkes anlaşması imzalanmasına rağmen, Ermenistan'ın sivillere zarar vermeye devam ettiği görülmektedir. Hastane, okul, mezarlık ve benzeri sivil yaşam yerlerini tahrip eden Ermenistan, siviller için önemli olan gaz, su, elektrik ve haberleşme istasyonlarını hedef almış, 18 yaş altı vatandaşlarının da savaşa dâhil olmasını istemiştir.

Hastaneler, okullar, mezarlıklar gibi 200'den fazla sivil yerleşim yerleri bombalanmıştır. Bunun yanı sıra tarihî ve kültürel öneme sahip binalar ve benzeri kamusal alanların bazıları ciddi hasar görmüş hatta bazıları ise tamamen yıkılmıştır. Azerbaycan'daki tarihî yerleri de bombalayan Ermenistan; İmamzade Külliyesi ve Rus-Ortodoks Kilisesi gibi dinî binalara da zarar vermiştir (Karalar, 2021). Bu durum Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsünün 8. maddesine göre savaş suçudur.

Türkiye'nin Uluslararası Hukuk Açısından Rolü

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan, Türkiye için Kafkasya'da önemli rol oynamaktadır. Tarihî, kültürel yakınlığın yanı sıra Azerbaycan'ın bulunduğu bölge, jeopolitik açıdan da önemlidir. Azerbaycan için Türkiye batıya giden köprü rolü oynamaktayken, Türkiye için Azerbaycan ise Türkistan'a açılan kapı rolü oynamaktadır. Yani her iki ülke dış politikada birbirleri açısından çok önem arz etmektedir. 1994 yılında Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev, Türkiye'ye yaptığı ziyaret esnasında "Bir Millet İki Devlet" söylemini kullanmış ve bu söylem iki ülkede de slogan hâline gelmiştir (Erarlan ve Özdemir, 2021, s. 316).

Devlet egemenliği gereğince her devlet kendi ülkesi üzerinde egemenlik yetkisine sahip olmakla birlikte diğer devletlerin toprak bütünlüğüne de saygı duymak zorundadır. Bunun aksi yasadışı bir güç kullanımını ve yasaklanmış bir müdahaleyi oluşturmaktadır (Aloupi, 2015, s. 572). Dünyanın tüm hukuk sistemlerinde mağdurlar kendilerini savunma hakkına sahiptirler. Mantıksal bakış açısı da birinin herhangi bir saldırıya uğraması durumunda gerekirse kuvvet kullanarak kendisini savunabilmesini desteklemektedir. "Self defence" veya kendini savunma, hukuka uygun bir durumdur. Uluslararası hukukta kuvvet kullanılması durumunda saldırıya uğrayan devletlerin meşru müdafaa hakkı olduğu kabul edilmektedir.

BM Antlaşması'nın 51. maddesinde belirtilen meşru müdafaa hakkı, bireysel savunmanın yanı sıra meşru savunmayı da kapsamaktadır. 51. maddede zikredilen "*birinin silahlı bir saldırıya hedef olması hâlinde*" ibaresinden meşru müdafaa hakkının yasallık kazanması için bir silahlı saldırının olması gerektiği anlaşılmaktadır. 30 yıldır işgal altında olan Karabağ'da, Azerbaycan kendini korumak ve toprak bütünlüğünü sağlamak adına Türkiye ile anlaşmalar yapmış, özellikle de Azerbaycan'ın talebiyle Türkiye ile ortak çalışmalar yürütülmüştür.

BM Antlaşması'nın 7. bölümü çerçevesinde Güvenlik Konseyinin kararı doğrultusunda veya BM Genel Kurulunun "*barış için birlik kararı*" alması şeklinde insancıl müdahalenin meşru olduğu söylenmektedir. İnsancıl müdahalenin oluşumu, iki zıt tarafta olan farklı devlet veya devletlerin eylemleriyle meydana gelmektedir. Örneğin, "A" devlet ülkesinde uluslararası hukuk kurallarının ya da insan hakları teorisi gereği insancıl hukukun ağır ihlali söz konusu olduğunda veya hukuki literatürde ifade edilen soykırım, savaş suçu, insanlığa karşı suç ve katliam gibi ağır suçlar ortaya çıkması hâlinde "A" devleti bunu önleyememekte ya da bizzat "A" devleti bu işlemlerin failidir. Böyle bir durumda, başka bir devlet ya da devletler tarafından bunları önlemek amacıyla kuvvet kullanılması veya müdahalede bulunması insancıl müdahaleyi oluşturmaktadır.

Hükümetin geçerli bir rızasına binaen bir başka devletin kuvvet kullanması veya kuvvet kullanmayı içermeyen bir karışmada bulunması uluslararası hukuka aykırı görülmemektedir. Devlet uygulamaları ve *opinio juris* bu yöndedir. Günümüzde uluslararası hukuk normlarının büyük bir bölümü devletlerinin rızasına dayanmaktadır. Rızanın bu bakımdan kurucu bir rolü vardır. Ayrıca rızanın normal olarak uluslararası hukuka aykırı olan durumları uluslararası hukuka uygun hâle getiren özelliği bulunmaktadır.

Davetle müdahale, davet eden hükümetin kendi ülkesi sınırları içinde gerçekleşen iç silahlı çatışmaya müdahale için yabancı devletten yardım istemesi durumudur (Nolte, 2012). Anlaşmaya dayalı davetle müdahale olayını örnek olarak 1959 yılında Kıbrıs Cumhuriyeti ile Yunanistan, Türkiye ve İngiltere arasında yapılan Garanti Antlaşması'nı gösterebiliriz. Bu antlaşma belli durumlarda Kıbrıs'a müdahaleye olanak sağlamaktaydı.

Uluslararası toplum tarafından tanınmayan "Dağlık-Karabağ Cumhuriyeti"nin lideri Arayik Harutyunyan düzenlediği basın toplantısında "*Bunun tüm dünyaya açık bir mesaj olmasını istiyorum. Artsakh'a karşı savaşan Azerbaycan değil, Türkiye'dir. Sadece İHA'lar ve jetler kullanılmıyor, ayrıca bir askerî birlik de var, diğer ülkelerden gelen paralı askerler ve gönüllülerden bahsetmek bile mümkün değil.*" demiştir (It's Not Azerbaijan", 2020). Mısır'da *Al Akhbar* gazetesine verdiği röportajda Ermeni Dışişleri Bakanı Zohrab Mnatsakanyan'ın dile getirdiği asılsız iddialara göre, Türk ordusu Suriye'den birtakım militanları Azerbaycan mevzilerine yerleştirmiştir (Dilaver, 2020). Ancak, Türkiye ile Azerbaycan arasında 2010 yılında imzalanan "*Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Antlaşması*"na dayanarak Kasım 2020'de Türkiye'nin Azerbaycan'a asker göndermesi kararı kabul edilmiştir. Böylece Türkiye, Kafkasya'nın merkezindeki yerini almıştır (Yeşilot, 2020). Bu anlaşmadan sonra iki ülke arasında 2012 yılının kasım ayından itibaren askerî tatbikatlar gerçekleştirilmeye başlamıştır ("10. yılında Azerbaycan", 2020). Bu tatbikatların amacı "iş birliği ve askerî koordinasyonun iyileştirilmesi" olarak açıklanmış olmasına rağmen, Ermenistan bu tatbikatları "provokasyon" olarak değerlendirmiştir. Bu antlaşmaya dayanarak Türkiye siyasi destek vermiş, ayrıca İHA/SİHA kullanımını noktasında bilgilerini paylaşmıştır.

Türkiye ise Azerbaycan-Ermenistan savaşı boyunca Azerbaycan'a destek verdiğini Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Dışişleri ve Milli Savunma Bakanları tarafından yapılan açıklamalarla ifade etmiştir ("Bakan Çavuşoğlu", 2022). Dönemin bakanlarının Bakü'ye yaptığı ziyaretler ve Azerbaycan'ın taleplerinin ne olursa olsun yerine getirileceği ifadesi bu desteğin açık göstergeleri olarak kabul edilebilir ("Bakan Çavuşoğlu", 2021). Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ise bu dönemde yapılacak olan herhangi bir barış antlaşmasında gerçekleştirilecek ikili görüşmeler de dâhil olmak üzere Türkiye'nin de masada olmasını istediğini birçok konuşmasında açıkça dile getirmiştir. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ise yaptığı basın toplantısında "*Türk Ordusu bizim için en makbul modeldir*" demiş, Türkiye ile ek anlaşmalar yaptıklarını da eklemiştir. Ayrıca Ermenistan'ın olası tehditlerine karşı Türkiye'nin arkalarında olduğunu belirtmiştir ("Azerbaycan Cumhurbaşkanı", 2021).

Türkiye Cumhuriyeti hükümeti ve halkı, tarihten gelen yakınlık, siyasi yaklaşımlar sonucunda Azerbaycan'a tam desteğini belirtmişlerdir. Savaşın önce Türkiye ve Azerbaycan askerleri arasında askerî tatbikatlar yapılmıştır. Azerbaycan'ın Nahcivan bölgesi dâhil olmak üzere birçok bölgesinde her iki ülke arasında geniş çaplı askerî tatbikatlar gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda Azerbaycan tarafı Türkiye'nin ürettiği İHA/SİHA'lardan da hem savaş öncesinde hem de savaş sırasında satın alarak savaş bölgesinde kullanmıştır. Bu silahlar da Azerbaycan'ın galibiyetini kolaylaştırmıştır ("Dağlık Karabağ: Azerbaycan'ın", 2020). II. Karabağ Savaşı'nda hükümetin yanı sıra Türk milleti tarafından da Azerbaycan'a destek verilmiştir. Ermenistan'ın Azerbaycan'a saldırması sonrasında bölgede yaşanan çatışmaları ve hak ihlallerini incelemek maksadıyla İnsan Hakları İnceleme Komisyon Başkanı Hakan Çavuşoğlu, Diyarbakır, Muş, İstanbul ve diğer şehirlerin milletvekilleri Azerbaycan'ı ziyaret etmiştir (TBMM Raporu, 2021).

Cumhurbaşkanı Erdoğan, ekonomik ve ticari ilişkileri güçlendirebileceklerini, güvenlik ve istikrara yönelik tehditleri de ortadan kaldıracabileceklerini belirtmiştir. Konuşmasının devamında ise; "*Kardeşimiz Azerbaycan, Ermeni işgali altındaki topraklarını destansı bir zaferle azat kılmış, bölgede yeni bir dönemin kapılarını açmıştır*" demiştir. Ayrıca bu konuşmasında önceliğimizin Karabağ'daki güvenlik ve istikrarın tesisine yardım etmekle birlikte 30 yıllık işgalin izlerini, tahribatını birlikte gidermeyi amaçladıklarını, bunu yaparken de Azerbaycan ile dayanışma içinde olmalarına inandığını ifade etmiştir ("Cumhurbaşkanı Erdoğan Karabağ'da", 2021). Ermenistan işgalinden kurtarılan bölgelerin tarımsal açıdan kalkınması için Tarım ve Orman Bakanı Bekir Pakdemirli Azerbaycan'a her türlü desteği sağlayacaklarını bildirmiştir ("Türkiye, Karabağ'ın Tarımsal", 2021).

Türkiye'den Azerbaycan'a gönderilen inceleme ekibinin II. Karabağ Savaşı ve sonrasında verdiği raporlara göre TBMM sonuç ve değerlendirmesini Nisan 2021 tarihinde yayımlamıştır ("TBMM'den Karabağ", 2021). Buna göre; Azerbaycan ve Ermenistan arasında 1988 yılında başlayan Karabağ Savaşı, 1994 yılında Ermenistan tarafının Azerbaycan topraklarını işgal etmesi ile sonuçlanmıştır. İşgal devam ederken BMGK tarafından alınan insancıl hukuk kurallarına uyulması ve Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğuna dair karar kabul edilmiştir.

Sivilleri hedef alan Ermenistan Silahlı Kuvvetleri korkutma ve yıldırma politikası yapmış, bunun sonucunda 94 sivil vefat etmiştir. Ayrıca sivillerin yaşadıkları yerler, hastaneler, okullar, camiler gibi birçok benzeri yerler kullanılamaz hâle getirilmiş, kullanılması yasak olan bombalardan istifade edilmiştir. Gence ve Berde şehrinin sivil yerleşim yerlerine farklı farklı füzelerle defalarca bombalanmıştır. Bu sebeplerle İnsan Hakları İnceleme Komisyonu heyetine göre, Ermenistan'ı savaşa sürükleyen yöneticiler Uluslararası Ceza Mahkemesinde yargılanmalı, Avrupa Konseyi insan hakları ihlalleri gündeme getirmeli ve BM de savaş suçlarını tespit edip BMGK harekete geçirilmelidir (TBMM Raporu, 2021).

Rusya Devlet Başkanı Putin, Karabağ'la ilgili "*Uluslararası hukuka göre Karabağ her zaman Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olmuştur*" demiş, bu cümleye ek olarak da Ankara'nın Karabağ'da uluslararası hukuku ihlal etmekle suçlanamayacağını altını çizmiştir. Putin, Rus devlet televizyonuna konuşmuş ve bu konuşmasında Türkiye'nin rolünün çok iyi bilindiğini, bunu Azerbaycan'ın da birçok defa söylediğini belirtmiştir. Hatta Türk tarafının bunu hiçbir zaman gizlemediğini de sözlerine eklemiştir. Ayrıca Azerbaycan'ın istediği müttefiki seçme hakkı olduğunu da ifade etmiştir. Putin, Türkiye'nin Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Minsk Grubu'nun 11 üyesinden biri olduğunu da hatırlatmış ve şu sözleri söylemiştir: "*Türkiye'nin eylemleri ile ilgili her türlü değerlendirme yapılabilir, ancak Türkiye'yi uluslararası hukuku ihlal etmekle suçlamak zor.*" ("Putin'den Ermenistan'ı", 2020).

Sonuç

Azerbaycan toprakları uzun yıllar boyunca hukuki açıdan hiçbir dayanağı olmamasına rağmen Ermenistan tarafından haksız bir şekilde işgal edilmiştir. Bu süreçte çok sayıda Azerbaycan Türkü yurtlarından sürgün edilmiştir. Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları köylere saldırılmış, insanlar katledilip yerleşim alanları kullanılamaz hâle getirilmiştir. SSCB'nin dağılmasından sonra Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Karabağ sorunu uzun süre çözülememiştir. Bu sebeple aralarında 2008, 2010, 2016 ve 2018 yıllarında silahlı çatışmalar görülmüştür.

27 Eylül 2020 yılında II. Karabağ Savaşı'nın başlamasıyla birlikte 44 gün süren bir çatışma yaşanmış ve bu savaşta Ermenistan, uluslararası hukuka aykırı birçok davranışta bulunmuştur. Çok sayıda ateşkes ihlali yapmış ve savaş suçları işlemiştir. 30 yıl boyunca işgal altında bulunan Karabağ'da görülen uluslararası hak ihlalleri sebebiyle bu suçlar Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne taşınmalıdır. Tüm bu süreçte Ermenistan'ın sivillere karşı saldırıları devam etmiş ve pek çok uluslararası hukuk ihlalleri görülmüştür. Karabağ'da yıllardır devam eden işgal uluslararası hukuka uygun değildir. Çünkü 30 yıldır devam eden işgalde öldürülen ve kayıp olan insanların yaşam hakkı ihlalleri gündeme gelmektedir.

9 Kasım 2020'de Azerbaycan ile Ermenistan arasında Ateşkes antlaşması imzalanmış ve bu savaş Azerbaycan'ın sağladığı askerî üstünlüklerle sona ermiştir. Azerbaycan önemli haklar elde etmiştir. Türkiye ise Azerbaycan'ın yanında olmuş, 2010 yılında imzalanan "Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Antlaşması"na dayanarak özellikle İHA/SİHA desteğinde bulunmuştur. Türkiye, II. Dağlık Karabağ Savaşı'nda ve sonrasında Azerbaycan'a koşulsuz destek vermiştir. Böylece bölgedeki siyasi, askerî ve ekonomik etkisi artmıştır. Azerbaycan da Türkiye'nin desteğini görmek istediğini ve birlik olduklarını belirten açıklamalarla Türkiye'yi desteklemiştir.

Kaynakça

10. Yılında Azerbaycan-Türkiye stratejik ortaklık anlaşması ve ortak askeri tatbikatlar. (2020, 10 Ağustos). *Anadolu Ajans*. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/10-yilinda-azerbaycan-turkiye-stratejik-ortaklik-anlasmasi-ve-ortak-askeri-tatbikatlar/1937068>
- AB, Dağlık Karabağ'da ateşkes anlaşmasına uyulması çağrısı yaptı. (2020, 12 Kasım). *TRT Haber*. Erişim Adresi: <https://www.trthaber.com/haber/dunya/ab-daglik-karabagda-ateskes-anlasmasi-uyulmasi-cagrisi-yapti-530501.html>
- Acer, Y. ve Kaya İ. (2017). *Uluslararası hukuk temel ders kitabı*. 8. Baskı. Seçkin Yayınları.
- Aliyev: Sinsi planları olanlar bilsinler ki Türk ordusu yalnız değil. (2022, 25 Kasım). *TRT Haber*. Erişim Adresi: <https://www.trthaber.com/haber/dunya/aliyev-sinsi-planlari-olanlar-bilsinler-ki-turk-ordusu-yalniz-degil-726163.html>
- Aloupi, N. (2015). The right to non-intervention and non-interference. *Cambridge Journal of International and Comparative Law*, S. 3.
- Asker, A. (2012). Rusya'nın Ermenistan'da askeri varlığı: hukuki ve politik bakış açısıyla bir değerlendirme. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, (41), Ankara.
- Aydın, D. (2006). *Uluslararası ceza mahkemesi temel belgeler derlemesi*, Ankara, Buluş Tasarım ve Matbaacılık Hizmetleri.
- Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev: Azerbaycan'da Türk ordusunun küçük modelini oluşturacağız. (2021, 26 Şubat). *Anadolu Ajans*. Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-cumhurbaskani-aliyev-azerbaycanda-turk-ordusunun-kucuk-modelini-olusturacagiz/2158236>

- Azerbaycan Cumhurbaşkanı Yardımcısı Hacıyev Habertürk'e konuştu, *HaberTürk*, 08.10.2020. Erişim Adresi: <https://www.haberturk.com/azerbaycan-cumhurbaskani-yardimcisi-haciyev-haberturk-e-konusuyor-2828058>
- Bakan Çavuşoğlu: Ermenistan barış yerine kışkırtmayı tercih ediyor. (2022, 13 Eylül). *TRT Haber*. Erişim Adresi: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/bakan-cavusoglu-ermenistan-baris-yerine-kiskirtmayi-tercih-ediyor-708347.html>
- Bakan Çavuşoğlu: Karabağ'ın barış ve kalkınmayla anılmasını istiyoruz. (2021, 27 Eylül). *TRT Haber*. Erişim Adresi: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/bakan-cavusoglu-karabagin-baris-ve-kalkinmayla-anilmasini-istiyoruz-611975.html>
- Balpınar, Z. (2017). Yahudilikte Jus Ad Bellum ve Jus In Bello Normları ve İsrail'in güvenlik politikasına dahil olma potansiyeli, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7 (14), 477-497. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kauibf/issue/37950/579667>
- Bilgin, M.S. (2020). *Karabağ zaferine giden süreç ve jeopolitik sonuçlar*, ULİSA12, 8.
- BM'den "Dağlık Karabağ Savaşı'nda sivillere yönelik saldırılar savaş suçu teşkil edebilir" uyarısı. (2020, 2 Kasım). *Haberler*. Erişim Adresi: <https://www.haberler.com/guncel/bm-den-daglik-karabag-savasinda-sivillere-yonelik-13709596-haberi/>
- Bozkuş, Y. D. (2020). Tarihten günümüze Dağlık Karabağ-İRAM- 4.10.2020. *Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)*, Blog No: 2020/35. Ekim 19. Erişim: 26 Aralık 2022. <https://avim.org.tr/Blog/TARIHTEN-GUNUMUZE-DAGLIK-KARABAG-IRAM-14-10-2020>
- Cumhurbaşkanı Erdoğan: Karabağ'da önceliğimiz işgal hasarını gidermek. (2021, 4 Mart). *TRT Haber*. Erişim Adresi: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/cumhurbaskani-erdogan-karabagda-onceligimiz-isgal-hasarini-gidermek-561600.html>
- Çakar, A. S. (2012). İnsanlığa karşı suçlar. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, C:103, S:103.
- Dağlık Karabağ: Azerbaycan'ın askeri kapasitesini geliştirmesinde Türkiye nasıl rol oynadı. (2020, 2 Ekim). *Haber Türk*. Erişim Adresi: <https://www.haberturk.com/daglik-karabag-azerbaycan-in-askeri-kapasitesini-gelistirmesinde-turkiye-nasil-rol-oynadi-2822334>
- Dağlık Karabağ'da Türk-Rus Ortak Gözlem Merkezi faaliyetini sürdürüyor. (2021, 5 Şubat). *Anadolu Ajans*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/daglik-karabagda-turk-rus-ortak-gozlem-merkezi-faaliyetini-surduruyor/2135267>
- Dağlık Karabağ'daki işgale son verilmesini öngören BMGK kararları uygulanmıyor. (2020, 29 Eylül). *Anadolu Ajans*. Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/daglik-karabagdaki-iscgale-son-verilmesini-ongoren-bmgk-kararlari-uygulanmiyor/1989110>
- Dilaver, T. (2020). Tovuz'dan Dağlık Karabağ'a Azerbaycan- Ermenistan çatışması. *Avrasya İncelemeleri Merkezi (Avim)*, Yorum No: 2020/42. Ekim 01. Erişim: 26 Aralık 2022. <https://avim.org.tr/tr/Yorum/TOVUZ-DAN-DAGLIK-KARABAG-A-AZERBAYCAN-ERMENISTAN-CATISMASI>
- Durmuş, T., Erdem, M. R., Önok, M. (2019). *Uluslararası ceza hukuku*. Seçkin Yayıncılık. Ankara.
- Erarlan, F. ve Özdemir, F. N. (2021). Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde önemli bir kavşak: İkinci Karabağ Savaşı, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 255. Erişim adresi: https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/2212020141836bm_01.pdf
- Ermenistan Karabağ Savaşı'nda "İskender" balistik füzeleri kullandığını doğruladı. (2021, 5 Nisan). *Ermeni Haber*. Erişim Adresi:

<https://www.ermenihaber.am/tr/news/2021/04/05/Ermenistan-Karabağ-İskender/205489>

Ermenistan'ın Azerbaycan'a saldırması ile başlayan gerilim ve çatışma sürecinde yaşanan hak ihlalleri ve Türkiye'deki Ermeni vatandaşlarımızın durumuna ilişkin rapor, *TBMM*, Erişim Adresi:

https://www.tbmm.gov.tr/Files/Komisyonlar/insanHaklari/docs/2021/azerbaycan_rapor.pdf

Güler, M.Ç. (2020). *Karabağ'ın Özgürleştirilmesi ve Sahadaki Yeni Denklem*, SETA, 301.

<https://avim.org.tr/tr/Bulten/AZERBAYCAN-ERMENISTAN-DAGLIK-KARABAG-DAYERLESIM-BIRIMLERINE-ATES-ACTI>

It's not Azerbaijan, it's Turkey fighting against Artsakh – President. (2020, 28 September). *Armradio*. Erişim Adresi: <https://en.armradio.am/2020/09/28/its-not-azerbaijan-its-turkey-fighting-against-artsakh-president/>

İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenistan Azerbaycan'a karşı İskender füzeleri kullandı. (2021, 31 Mart). *Haberglobal*. Erişim Adresi: <https://haberglobal.com.tr/dunya/ikinci-karabag-savasi-nda-ermenistan-azerbaycan-a-karsi-iskender-fuzeleri-kullandi-101659>

Karabağ Zaferi'nde kilit rol oynayan Türk SİHA'ları. (2021, 8 Kasım). *TRT Haber*. Erişim Adresi: <https://www.trthaber.com/haber/dunya/karabag-zaferinde-kilit-rol-oynayan-turk-sihalari-623731.html>

Karalar, B. (2021). *TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu'ndan Karabağ raporu*, Demirören Haber Ajansı (DHA).

Khan, M.A. (2021). The conflict of Azerbaijan and Armenia with special reference to Nagorno Karabakh: an overview. *Journal of Malay Islamic Studies*, 4(1).

Kurşun, G. (2011). 101 soruda Uluslararası Ceza Mahkemesi, *İnsan Hakları Gündemi Derneği*, Ankara.

Nikol Pashinyan, 10 Kasım 2020 12:48am. Erişim Adresi: <https://www.facebook.com/nikol.pashinyan/posts/2807204759599901>

Nolte, G. (2012). Intervention by invitation. *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*, Online Edition, Ed. Rüdiger Wolfrum.

Öğüt, S. (2017). *BM Güvenlik Konseyi'nin yeniden yapılandırılması*. Gökkuşbuca Yayınları. İstanbul.

Öktem, A. E., Aküzüm, H. U., Uzun, M. C. (2020). Hocalı Soykırımı hakkında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvuru imkânı üzerine. *Bahçeşehir Üniversitesi HFD*, 15.

Özarslan, B. B. (2016). *Kanayan yara Karabağ*, Astana Yayınları, Ankara.

Özdaşlı, E. (2021). İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin sivillere yönelik saldırılarının uluslararası insancıl hukuk açısından değerlendirilmesi. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7 (1).

Özer, Ç. (2021). İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndan sonra bölgedeki gelişmelerin bölgesel aktörler ve Türkiye Açısından İncelenmesi. *International Marmara Social Sciences Congress*.

Özgen, C. (2021). 44 günün ardından: 2020 Karabağ Savaşı'nın askeri açıdan analizi, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(1).

Özyılmaz, E. V. (2013). Geçmişten günümüze Dağlık Karabağ, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2), Ankara.

Prof. Dr. Haluk Selvi: Karabağ zaferi, Türkiye ve Azerbaycan'ın birleşme koridoru oldu. (2020, 23 Aralık). *Anadolu Ajansı*. Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/prof-dr-haluk-selvi-karabag-zaferi-turkiye-ve-azerbaycanin-birlesme-koridoru-oldu/2085993>

- Putin'den Ermenistan'ı yıkan sözler: Karabağ Azerbaycan'ın bir parçasıdır, Türkiye uluslararası hukuku ihlal etmekle suçlanamaz. (2020, 17 Kasım). *Haberler*. Erişim Adresi: <https://www.haberler.com/putin-den-ermenistan-i-yikan-sozler-karabag-13742356-haberi/>
- Reisman, W. M. (1996). Legal Responses to Genocide and Other Violations of Human Rights. *Law and Contemporary Problems*, 49 (4): 75-81.
- Roma Statüsü*, m. 5.
Erişim adresi: http://www.ceidizleme.org/ekutuphaneresim/dosya/459_1.pdf
- Roma Statüsü*, m. 6.
Roma Statüsü, m. 7.
Roma Statüsü, m. 8.
- Sarıkaya, Y. (2020). 44 Gün Savaşı: Azerbaycan'ın Karabağ zaferi. *Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı*. Erişim Adresi: https://www.tasav.org/media/k2/attachments/TASAVRapor_44GunSavasiAzerbaycani_nKarabagZaferi_Aral%C4%B1k2020.pdf
- Schabas, W. A. (2009). *Genocide in international law*, Cambridge University Press.
- Shaw, M. N. (2008). *International law*. Cambridge. Fifth Edition.
- Sur, M. (2019). *Uluslararası hukukun esasları*. 13. Baskı. Beta Yayınları. İstanbul.
- Şuşa Beyannamesi bölgesel barış ve iş birliğinin teminatı. (2021, 21 Haziran). *Anadolu Ajansı*. Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/susa-beyannamesi-bolgesel-baris-ve-is-birliginin-teminati/2280430>
- TBMM'den Karabağ raporu: Ermenistan savaş suçu işledi. (2021, 16 Nisan). *Sputniknews*. Erişim Adresi: <https://sputniknews.com.tr/20210416/tbmmden-karabag-raporu-1044286566.html>
- TİHEK'ten, Ermenistan'ın Karabağ'daki ihlallerine ilişkin rapor. (2021, 19 Ekim). *Milliyet*. Erişim Adresi: <https://www.milliyet.com.tr/gundem/tihekten-ermenistanin-karabagdaki-ihlallerine-iliskin-rapor-6622810>
- Türkiye Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, Türkiye Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı*, <https://diabgm.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/uluslararasi-ceza-mahkemesi-ucm28022020101834>
- Türkiye, Karabağ'ın tarımsal kalkınması için Azerbaycan'a destek sağlayacak. (2021, 17 Mart). *Anadolu Ajansı*. Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turkiye-karabagin-tarimsal-kalkinmasi-icin-azerbaycana-destek-saglayacak/2179142>
- UHDİGM, BM Antlaşması. Madde-1. s. 4-5. Erişim Adresi: https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/2212020141836bm_01.pdfBM
- Ulusoy, O. (2008). *Uluslararası ceza mahkemesi*. İnsan Hakları Gündemi, Ankara.
- United Nations Human Rights Office of the High Commissioner (OHCHR), 2020.
- Yeşilot, O. Türk askeri 102 yıl sonra yeniden Azerbaycan'da, (2020, 19 Kasım). *Anadolu Ajansı*, Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turk-askeri-102-yil-sonra-yeniden-azerbaycanda/2048892>
- Yılmaz, R. (2008). Dağlık Karabağ Savaşı'nın insan hakları açısından analizi. Ed. Osman Aras, N. (2008). *Karabağ Savaşı: Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz*, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü.
- Yuksel, C, Yüce H. (2022). Uluslararası hukuk açısından Dağlık Karabağ sorunu ve İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nı sona erdiren ateşkes antlaşması. *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 1021, 80(3). <https://doi.org/10.26650/mecmua.2022.80.3.0010x>
- Walzer, M. (2004). *Arguing about war*. New Haven, Yale University Press.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Evlenme Törenlerinde Yapılan Gastronomi Uygulamaları¹

Gastronomy Practices in Marriage Ceremonies in the Southeastern Anatolia Region

Adem ADEMOĞLU^{a*} Fügen DURLU ÖZKAYA^b

^a Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-9649-2019

^b Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, Ankara / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-2893-9557

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 6 Eylül 2022

Kabul tarihi: 10 Ocak 2023

Anahtar Kelimeler:

Gastronomi,

Özel gün yemekleri,

Tören yemekleri,

Geçiş dönemleri,

Yöresel mutfak kültürü

ARTICLE INFO

Article History:

Received: December 6, 2022

Accepted: January 10, 2023

Keywords:

Gastronomy,

Special occasion meals,

Ceremonial dishes,

Transition periods,

Local culinary culture

ÖZ

Geçiş dönemleri, bireylerin içinde buldukları statü ve durumun değişmesi anlamına gelmektedir. Tören ise kültüre yer etmiş kuşaktan kuşağa aktararak getirilen, içinde eğlence ve gastronomi uygulamalarının bulunduğu zamana denir. Evlenme törenleri bir geçiş evresi olup içinde de çok sayıda gastronomi ritüelini barındırmaktadır. Bu kapsamda çalışmanın amacı, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan illerdeki evlenme törenlerinde yapılan gastronomi uygulamalarını belirlemektir. Kültürel, tarihi, doğal çekicilikleri ve zenginlikleri nedeniyle Güneydoğu Anadolu Bölgesi araştırma alanı olarak belirlenmiştir. Nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde veri toplama tekniği olarak görüşme yönteminden yararlanılmıştır. Örneklemin belirlenmesinde amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu amaçla bölgede yer alan illerde elli (50) yaş ve üzeri altmış üç (63) kültür aktarıcılarıyla yarı yapılandırılmış görüşme formu üzerinden araştırma gerçekleştirilmiştir. Çalışma kapsamında evlilikle ilgili söz kesme, nişan, çeyiz alma-serme, düğün hamamı, kına gecesi, düğün ile ilgili araştırmaya katılmaya gönüllü kişilerden görüşme yöntemiyle veri toplanmıştır. Verilerin değerlendirilmesinde betimsel analiz kullanılmıştır. Elde edilen sonuca istinaden kuşaktan kuşağa aktararak getirilen kültürel değerlerin her geçen gün önemini yitirdiği bulgusuna ulaşılmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında ise aile yapısındaki değişim, teknoloji, kentleşme, yoğun iş yaşamı, sosyoekonomik unsurların etkili olduğu ortaya koyulmaktadır. Çalışmada tüm bunların ışığında uygulamacılara ve gelecek araştırmalara çeşitli yönlerden katkı sağlaması için öneriler sunmak amaçlanmaktadır.

ABSTRACT

Transition periods mean that the status and situation of individuals change. The ceremony, on the other hand, is called the time when entertainment and gastronomy practices were brought from generation to generation, embedded in the culture. Marriage is both a transitional phase and includes many gastronomic rituals. In this context, the aim of the study is to determine the gastronomic practices made in marriage ceremonies in the provinces in the Southeastern Anatolia Region. Southeastern Anatolia Region has been determined as a research area due to its cultural, historical, natural attractions and riches. The interview method was used as a data collection technique within the framework of the qualitative research approach. Purposive sampling method was used to determine the sample. For this purpose, the research was carried out through a semi-structured interview form with sixty-three (63) cultural transmitters aged fifty (50) years and over in the provinces in the region. Within the scope of the study, data were collected from people who volunteered to participate in the research about marriage, engagement, dowry receiving-spreading, wedding bath, henna night, wedding. Descriptive analysis was used to evaluate the data. According to the result obtained, it has been found that the cultural values brought by being transferred from generation to generation lose their importance day by day. It is revealed that the change in family structure, technology, urbanization, intense business life and socioeconomic factors are effective in the emergence of this situation. In the light of all these, it offers suggestions to contribute to practitioners and future research in various aspects.

¹ Bu makale Adem Ademoğlu'nun "Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Özel Gün ve Törenlerde Yapılan Gastronomi Uygulamaları" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

Sociocultural structure, socioeconomic structure, geography, religious beliefs, agricultural production styles and the interaction of societies with each other are effective in the formation of culinary culture. Transition periods and the practices made in these periods play an important role in the shaping of life. Marriage ceremonies between these transition periods or transition ceremonies consist of many successive stages and practices. Among these, they are in the form of going to see, interrupting, engagement, taking dowry, wedding, Turkish bath, henna night, wedding and post-wedding practices. These transition periods, which are effective in shaping social life, also include eating and drinking elements. In addition, these ceremonies change according to the cultural structure of the society and the practices performed in the ceremonies support the increase of the dignity of the individual.

In the Southeastern Anatolia Region, which is an important tourism destination with a deep-rooted historical past, the gastronomic practices performed during marriage ceremonies have been forgotten or abandoned in recent years. With this study, it is aimed to disseminate these practices by identifying similarities and differences and to transfer them to future generations by making them a written source. Especially in recent years, these special days and ceremonies have been avoided for various reasons, and changes have been seen in the traditional way of doing it. It is thought that this affects the awareness of ceremonial meals among generations.

In this research, ethnography research design, which is one of the qualitative research methods, was used in order to explore the gastronomic practices in marriage ceremonies in the Southeastern Anatolia Region. Ethnography is a qualitative design in which the researcher identifies and interprets shared and learned patterns of values, behaviors, beliefs, and language of a group with a shared culture. It was designed to determine the gastronomic practices performed in marriage ceremonies in the provinces in the Southeastern Anatolia Region. Southeastern Anatolia Region has been determined as a research area due to its cultural, historical, natural attractions and riches. The interview method was used as a data collection technique within the framework of the qualitative research approach. Purposive sampling method was used to determine the sample. For this purpose, the research was carried out through a semi-structured interview form with sixty-three (63) cultural transmitters aged fifty (50) years and over in the provinces in the region. It is understood that there are limited studies on the culinary culture of the Southeastern Anatolia Region (dishes, cooking, presentation, components, social perceptions and practices shaped around these components) independently. Determining, recording and transferring these elements to future generations by considering them in a relational whole; It is extremely important in terms of establishing the gastronomic identity of the region and realizing sustainable gastronomic tourism.

As a result, it has been observed that there are problems in the transfer of this cultural heritage between generations, related to marriage ceremonies, which is one of the transition period practices that the region has brought from the past to the present. Turkish cuisine culture, which is one of the important components of culture, is being forgotten or losing its importance day by day. With the effect of globalization, it can cause the change of eating and drinking habits and the forgetting of traditional practices. Therefore, studies on marriage ceremonies should be put forward so that local values are not forgotten and transferred to future generations. The rapid change in the living habits of the society also manifests itself in the context of the kitchen. It is predicted that it will be important in terms of contributing to the development of the country's economy as a tourism argument without losing the eating and drinking rituals, celebrations, ceremonies, traditions, customs and habits, which are among the traditional values of the Turkish society.

Giriş

Bireylerin yaşamlarını sürdürebilmesi için sosyal, psikolojik ve fiziksel ihtiyaçları bulunmaktadır. Maslow'a göre fizyolojik ihtiyaçlar içerisinde yeme içme önemli bir yer tutmaktadır. Yeme içme ihtiyacı çeşitli unsurlar etrafında şekillenmiştir. Toplumlarda bu ihtiyacın en iyi şekilde yerine getirilebilmesi için yerleşim yerleri ve göç güzergâhları etkili olmuştur. Türk toplumunda yeme içme olgusu tarih, coğrafya, iklim, yerleşim türü, sosyoekonomik faktörler, teknoloji, etkileşimde bulunduğu toplumlar, din, gelenek, görenek ve kültür gibi unsurlardan etkilenecek şekilde şekillenmiştir (Beşirli, 2010; Güler, 2010; Ertaş ve Gezmen-Karadağ, 2013; Düzgün ve Durlu-Özkaya, 2015; Solmaz ve Altıner, 2018). Bu bağlamda Türk mutfağının yüzyıllardır süren gelişimi onu ön plana çıkarmaktadır. Bunlar arasında sayısız yemek çeşitliliği, yöresel malzemeler, özgün pişirme teknikleri, yeme içme adabı, servis şekli ve muhafaza teknikleriyle kendine özgü bir mutfak kültürü oluşturmuştur (Sürücüoğlu ve Özçelik, 2008).

Yeme içme unsurları, kültürel değerler içerisinde bireyin yaşamının sağlıklı bir şekilde devamlılığının sağlanmasında belirleyici rol üstlenmektedir. Yeme içme sadece beslenme ihtiyacının karşılanması değil kültürün oluşmasında ve aktarılmasında da rol oynamaktadır. Her bir toplumun sahip olduğu farklı kimlik ve bu kimliği şekillendiren millî ve dinî farklılıklar mutfak kültürüne yansımıştır (Şimşek, 2002, s.701; Bober, 2014). Toplumların içinde buldukları farklılıklardan dolayı hem bedensel hem de ruhsal doyuma ulaşmaları için insan hayatında önemli bir yeri olan doğum, evlenme ve ölüm gibi geçiş dönemlerinde çeşitli âdetler, pratikler ve törenler yapılmaktadır. Bu dönemler (doğum, evlenme, ölüm) içerisinde yer verilen geçiş evreleri bireylerin buldukları statü veya konumdan daha üst bir duruma gelme hâli olarak bilinmektedir. Gelişmiş kültürlerde daha çok düzenlenen bu geçiş törenlerinin yapılaş amacı insanın yeni durumunu kutlamak ve kutsamaktır. Söz konusu bu törenler sayesinde kişilerin hak ettiği değer yansıtılmaktadır. Hem yaşam içerisinde önemli olaylar için hem de günlük olaylar için törenler yapılmaktadır (Tomlin, 1959; Karaağaç, 2013; Sezgin ve Onur, 2017; Sönmez, 2019). Geçiş evreleri olarak kavramsallaşan doğum, ad koyma, sünnet, kız isteme, söz kesme, nişan, çeyiz, kına gecesi, nikâh, düğün, askere gitme, hacca gitme, ölüm ve taziye, yeme içme gibi kültürel değerlerin uygulandığı önemli zamanlar arasında yer almaktadır. Başka bir deyişle yaşamın şekillenmesinde önemli bir yeri bulunan bu geçiş dönemleri bölgelerin birbirinden farklılaşmasını sağlamaktadır. Bu farklılıkları gözlemlemek veya yaşamak amacıyla o bölgelere ziyaretler düzenlenmektedir. Yapılan ziyaretler sayesinde bölgelerin turistik çekicilikleri arasında tarihî ve doğal yapılar ilk sırada yer almaktadır. Bunun yanı sıra destinasyonların çekiciliklerinde son yıllarda üzerinde durulan konulardan biri ise bölgelerin gastronomik unsurlarıdır. Bu unsurlar arasında festivaller, yemek kursları, özel gün kutlamaları gibi mutfak kültürünün deneyimlenmesine dönük algı ve pratikler yapılmaktadır (Kızılırmak vd., 2014). Bu noktadan hareketle özellikle son yıllarda insan yaşamında önemli yeri bulunan özel günlerle ilgili sosyokültürel yapıda değişim ve dönüşümler görülmektedir. Geçiş dönemleri bu değişim ve dönüşümden en çok etkilenen alanların başında yer almaktadır. Söz konusu bu dönemler özellikle kuşak farkının etkisinden dolayı önemsenmemekte veya öğrenilmemektedir (Karaağaç, 2013; Yeşil, 2014).

Türkiye'nin güneydoğusunda bulunan tüm iller coğrafi konumu, iklim çeşitliliği, doğal güzellikleri, kültürel farklılıkları bakımından önemlidir. Dolayısıyla Güneydoğu Anadolu illerinde keşfedilmemiş zengin bir gastronomi değerleri bulunmaktadır. Bu çalışmada amaç Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan illerdeki evlenme törenlerinde yapılmakta olan gastronomi uygulamalarını, özellikle son yıllarda unutulmuş veya terk edilen gastronomi uygulamalarını belirlemektir. Belirlenen bu uygulamaların yaygınlaştırılması ve yazılı kaynak hâline getirilerek, mevcut bilgilerle birleştirilerek, bu kültürel zenginlikleri gelecek

nesillere aktararak sürdürülebilirliğini sağlamaktır. Köklü bir tarihî geçmişe sahip olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, doğum, sünnet, kız isteme, söz kesme, nişan, hamam, kına gecesi, düğün gibi özel günler ve törenler geleneksel bir şekilde uzun yıllar uygulanmaktadır. Yapılan bu törenlerde o güne özel yeme içme faaliyetleri yapılmaktadır. Ancak son yıllarda çeşitli sebeplerden dolayı bu özel gün ve törenlerden uzaklaşmakta, geleneksel olarak yapılma şekillerinde değişiklikler görülmektedir. Bunun da tören yemeklerinin kuşaklar arasında bilinirliğini etkilediği düşünölmektedir.

Turizm alan yazını incelendiğinde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin mutfak kültürü ile ilgili unsurları (yemekleri, yapıları, sunumu, bileşenleri, bu bileşenler etrafında şekillenen sosyal algı ve pratikler) müstakil bir şekilde ele alan çalışmaların sınırlı olduğu anlaşılmaktadır (Gürsoy, 2011; Aksoy ve Sezgi, 2015; Bayrak, 2015; Özbay, 2019). Söz konusu unsurların ilişkisel bir bütün içerisinde ele alınarak belirlenmesi, kayıt altına alınması ve gelecek kuşaklara aktarılması; bölgenin gastronomik kimliğinin tesis edilmesi ve sürdürülebilir gastronomi turizmini hayata geçirebilmesi açısından son derece önemlidir. Bu bağlamda aşağıda yer alan araştırma sorusu çalışmanın temel konusu olarak belirlenmiştir.

- Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde evlenme törenlerinde yapılan gastronomi uygulamaları nelerdir?

Bu çalışma ile önemli bir turizm destinasyonu olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde evlenme törenleri ile ilgili yapılan kültürel uygulamaların sürdürölmesi, iller arasındaki benzerlikler ve farklılıklar, değişimi ve dönüşüm nedenleri vurgulanmaktadır. Bunların yeniden gün yüzüne çıkarılması, toplumda uygulanmalarının yaygınlaştırılması için tanıtımının yapılması ve yazılı kaynak hâline getirilerek gelecek nesillere aktarılması amaçlanmaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Kavramsal çerçeve bölümünde araştırmanın amacı doğrultusunda, Güneydoğu Anadolu Bölgesinin gastronomik unsurları, özel günler ve törenler açıklanmıştır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Gastronomik Unsurları

Güneydoğu Anadolu bölgesi çok sayıda kültüre ev sahipliği yapmış ve bu durum bölgenin mutfak kültürünün gelişmesine olanak sağlamıştır. Bölge, Türk mutfak kültürü içinde gerek çeşit gerekse de lezzet bakımından önemli mutfaklardan birisidir. Bölgenin mutfağının gelişmesinde birçok etken yer almaktadır. Bunlar; tarihî bir öneme sahip olan Baharat Yolu ve İpek Yolu'nun bu bölgeden geçiyor olması, farklı birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olması, etnik çeşitlilik, coğrafi yapısı ve iklimi önemli rol oynamaktadır (Eriñç, 1980; Bekar, 2016, s.105). Bölge "Verimli Hilal" olarak bilinmekte Fırat ve Dicle nehirleri arasında yer almaktadır. Bu topraklarda üretilen tahıl, baklagiller yanında et ürünleri ve yoğurt mutfağın şekillenmesinde etkili olmaktadır (Halıcı, 2015, s.11; Sucu, 2018).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yeme içme unsurları arasında hayvansal kaynaklar önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar arasında hayvansal yağlardan tereyağı, sadeyağ, kuyruk yağı ve iç yağı tüketilirken genellikle küçükbaş hayvan etleri kullanılmaktadır (Özkanlı ve İşler, 2018; Toprak vd., 2018). Et sade kebab olarak tüketildiği gibi sebze yemeklerinde ve kurubaklagil yemeklerinde de tüketilmektedir. Bunların yanı sıra tahıl ürünleri de bölge halkı tarafından tüketilmektedir. Bölgede sebzeler yaz aylarında kurutularak kışlık hazırlanmaktadır. Ayrıca yemeklerde kullanılan baharatlar bölge mutfağının farklılaşmasını sağlamaktadır. Bunlar arasında tarçın, isot, karanfil, yenibahar, safran, zencefil, haspir, kişniş, rezene, reyhan, nane, kimyon, karabiber, kırmızı toz biber, pul biber, sumak sıklıkla tüketilmektedir. Bölge mutfağında yemeklere lezzet veren bir diğer öge ise domates, acı ve tatlı biber salçalarıdır (Durmaz, 2014, s.6-39; Bayrak, 2015; Aksoy ve Sezgi, 2015; Toprak vd., 2018). Bölge

mutfağında koruk pekmezi, koruk, nar ekşisi (nar pekmezi), sumak ekşisi, sumak tozu, limon, limon tuzu gerek yemeklerde gerekse de salatalarda ekşi olarak kullanılmaktadır (Sargın, 2013; Güzelbey, 2018, s.24-41).

Bölgenin sıcak ilkim yapısından dolayı meyve ve sebze tüketimi özellikle yaz aylarında artmaktadır. Merveler arasında üzüm, karpuz, kavun, elma, armut tüketilirken sebzelerden patlıcan, domates, biber, salatalık, kabak tüketilmektedir. Verimli topraklara sahip olan bölgede Antep fıstığı ve zeytin yetiştirilmektedir (Sabbağ ve Yeşilyurt, 2014). Bağcılığın gelişmiş olduğu bölgede üzüm taze olarak tüketilmesinin yanında kurutma, pekmez, pestil, şıra, sucuk, kesme olarak da tüketilmektedir (Ünal vd., 2019). Özellikle sıcak havalarda bölgede sebil yapılan meyan şerbeti serinletici olarak bilinmektedir.

Bölgede yer alan illerde gastronomi temalı çok sayıda festival ve etkinlik düzenlenmektedir. Bunlardan Batman'ın Sason ilçesinde ceviz, çilek ve bal festivali düzenlenmektedir. Diyarbakır'da her yıl ürünün tanıtımı ve çiftçilerin desteklenmesi amacıyla düzenlenen "Kültür ve Karpuz Festivali" çok sayıda katılımcıyı kente çekmektedir. Kilis'te yöresel ürünlerin tanıtımının yapıldığı "Kilis Yöresel Ürünler ve Zeytinyağı Festivali" düzenlenmektedir. Mardin'de yöresel etkinlikler kapsamında ise şehrin sahip olduğu değerlerin tanıtımı için "Yeşilli Kiraz Festivali" ve "İncir Festivali" düzenlenmektedir. Siirt'te yöresel etkinliklerden mahalli yumurta bayramı şenliklerle kutlanmaktadır. Ayrıca kentte Siirt fıstığı ve bal festivali ise her yıl düzenlenmektedir. Bu etkinlikler kentin tanıtımının yapılması ve bölge turizmine katkı sunması bakımından oldukça önemlidir. Şırnak ilinde halkın bir araya geldiği, eğlencelerin düzenlendiği "kuzu kırpma şenliği" yapılmaktadır. Bu şenlikle birlikte yöre insanı sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda paylaşımlarda bulunmaktadır. Yöreye bolluk ve bereket getireceğine inanıldığı için o güne özel yöresel kıyafetler giyilir, oyunlar oynanır, türküler söylenir ve kuzular yakılan ateşin üzerinde çevrilir. Şenliğe gelenlere ikramlarda bulunulur (Batman İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2021; Diyarbakır Valiliği, 2021; Kilis Valiliği, 2021; Siirt Belediyesi, 2021; Siirt İl Kültür Turizm Müdürlüğü, 2021).

Bir diğer gastronomi unsuru ise Türkiye'de bir ilk olan Gaziantep Emine Göğüş Mutfak Müzesi, 2008 yılında açılmış olup burada şehrin yaşam kültürü ve geleneksel mutfak kültürü yansıtılmaktadır. Müzede mutfak eşyaları için özel vitrinler düzenlenmiş ve araçlar burada sergilenmektedir. Tarihî Göğüş Konağı, Gaziantep'in tanıtılmasında önemli bir misyonu üslenmiştir (Gaziantep Valiliği, 2021). Türkiye'deki mutfak müzesi örneğinden 2011 yılında açılan Şanlıurfa Geleneksel Mutfak Müzesinin de (Tarihî Hacıbanlar Evi) kentin gelenek ve göreneklerinin yansıtılması bakımından stratejik bir önemi bulunmaktadır (İpekyolu Kalkınma Ajansı, 2021).

Özel Günler ve Törenler

Mutfak kültürünün şekillenmesinde sosyokültürel yapı, sosyoekonomik yapı, coğrafya, dinî inançlar, tarımsal üretim şekilleri ve toplumların birbirleriyle etkileşimi (Közleme, 2012: 10) etkili olmaktadır. Söz konusu durumlardan dolayı bireylerin içinde bulunduğu toplumun yapısı mutfak kültürünün oluşumunda büyük rol oynamaktadır (Düzgün ve Durlu-Özkaya, 2015). Hatta yaşamın şekillenmesinde de büyük rol oynamaktadır. Söz konusu bu günler geçiş dönemleri ya da geçiş törenleri olarak adlandırılmaktadır. Dahası bu kavramı ilk kez kullanan kişi Arnold van Gennep'tir. Gennep'e göre geçiş töreni, "yer, durum (statü), sosyal pozisyon ve yaş ile ilgili değişimlere eşlik eden törenlerdir" (Doğaner, 2006; Çınar, 2019).

Sosyal hayatın şekillenmesinde etkili olan mutfak kültürü geçiş dönemi olarak tanımlanan doğum, evlenme, ölüm gibi yaşam için önemli dönemlerde yeme içme unsurlarıyla törensel hâle gelmektedir. Yapılan bu törenlerde sosyal algı ve pratikler rol oynamaktadır. Günlük yaşam içerisindeki kutlamalar da bireyin ruhsal anlamda iyi olmasını sağlamaktadır

(Tomlin, 1959; Baysal, 1993, s.64-67). Ayrıca bu törenler toplumun kültür yapısına göre değişmekte ve törenlerde yapılan uygulamalar bireyin saygınlığının artmasını desteklemektedir.

Bir başka ifadeyle yeme-içme ritüelleri insanlık tarihinin başından beri varlığını sürdürmektedir. Bu yeme içme ritüellerindeki uygulamaları yaşanan coğrafi bölgenin özellikleri ve toplumsal, kültürel değerler etkilemektedir. Geçmişten getirilen soyut miras ögesi yemek kültürü ve bunun etrafındaki oluşan pratikler toplumun deneyimlenmesinde önem taşımaktadır (Chang vd., 2011).

Toplumun sosyal yaşam deneyimleri olan doğum, sünnet, evlenme ve ölüm gibi geçiş dönemlerinde inanç sistemi yanında gelenek ve göreneklerin de şekillendirici bir etkisi bulunmaktadır (Nahya, 1982; Kılıç, 2001, s.415). Bu süreçlerde toplumun kültürel değerleri çerçevesinde yeme içme olgusunun da yer aldığı geçiş dönemi ritüelleri veya törenleri yapılmaktadır. Geçiş dönemleri içinde yapılan uygulamalar bölgeden bölgeye farklılıklar barındırmaktadır (Yalçın Çelik, 2010; Kılıç, 2012, s.17).

Geçiş dönemleri olarak bilinen doğumdan ölüme kadarki süreçte yapılan uygulamalar toplumun yapısına göre değişiklik göstermektedir. Türk toplumunda da geçiş dönemlerindeki uygulamalar yiyecek ve içeceklerin tüketimi ile ilgili çeşitli ritüeller tarihsel süreç içerisinde kurallara dayandırılmıştır. Belirtilen bu kurallar toplumun dinî inanç, gelenek, görenekleriyle birleşerek beslenme kültürünün oluşumunu sağlamıştır (Halıcı, 2009, s. 9).

Türk toplumunda geçiş dönemleri ve özel günler için yemekli organizasyonlara yer verilmektedir. Bu özel günler ve törenler mutfak kültürünün zenginliğinin ortaya konmasında önemli rol oynamaktadır (Uyanık ve Yaman, 2019; Fidan ve Özcan, 2019).

Dinî günlerde yapılan törenlerde yiyeceklerin sembolik görevleri bulunmaktadır. Bu durum yiyeceklerle inançların birbirinden ayırt edilmesine olanak sağlamaktadır (Yabancı, 2009; Günebak ve Kutluay-Merdol, 2012, s.95-96; Karaca ve Karacaoğlu, 2016).

İnsan yaşamını şekillendiren doğumla ölüm arasında yer alan tüm geçiş süreçlerinde yiyeceklerin önemli yer tuttuğu gözlenmektedir. Türkiye'nin tüm bölgelerinde doğum sonrası gelenlere lohusa şerbeti ikramı, ad koyma törenleri, sünnet yemeği, diş hediği, evlilikle ilgili söz kesmede, nişanda tatlı ikramı, kına gecesinde ve düğünde yapılan yemekli ikramlar ve yaşamın son evresi olan ölümden de taziye için gelenlere yapılan ikramlar bunlar arasında yer almaktadır (Halıcı, 1997).

Evlenme aile kurumunun kurulduğu tüm toplumlarda değişik uygulamalarla yapılan geçiş dönemlerinden biridir. Evlenme, gelin ve damadın birlikteliğinin duyurulması için yapılan bir düğün törenidir. Bu törende de kültürde yer etmiş çeşitli ritüeller uygulanmaktadır. Düğün törenine kadar toplumlarda farklılıklar bulunsa da çeşitli uygulamalarla düğün gününe gelinir. Bunlar; kız isteme, söz kesme, nişan ve kına gibi aşamalardır (Sezgin ve Onur, 2017, s.205-206; Ademoğlu ve Durlu-Özkaya, 2021).

İnsan yaşamındaki önemli geçiş evrelerinden birisi de evlenmedir. Evlenme töreninin gerçekleşebilmesi için birbirini takip eden çeşitli aşamalar bulunmaktadır. Bunlar kız isteme, söz kesme, nişan, çeyiz, hamam, kına gecesini, resmî ve dinî nikâh, düğünden meydana gelmektedir. Bu aşamalarda dinî inanışlar, kültür, gelenek ve görenekler etkili olmaktadır. Geçmişten günümüze evlenme ritüellerinde birtakım değişiklikler olsa da hâlâ bu günlerde yemeğe yüklenen manada bir değişim olmamıştır.

Türk toplumunda hem toplumsal olaylarda hem de dinî törenlerde konuklara yeme içme ikramı yapılmaktadır. Ölüm geçiş dönemlerinin sonuncusu olup insan yaşamının sona erdiği

dönemdir. Bu dönem içerisinde ölüm sonrası çeşitli törenler ve ritüeller uygulanmaktadır. Ölüm sonrası toplumdan topluma değişmekle beraber belirli bir süre taziye dönemi olarak bilinmektedir. Taziye süresince ölen kişinin ruhu için gelen misafirlere yeme içme ikramları yapılmaktadır. Söz konusu bu yemekler yedi gün boyunca eş, dost ve akrabalar tarafından hazırlanarak getirilmektedir (Tezcan, 1997, s.142; Sezgin ve Karaman, 2021, s.127-128). Toplumda yer etmesi bakımından ölünün hayrı için mevlit okutma yörelere göre değişmekle birlikte genellikle yedisinde, kırkında ve elli ikisinde yapılmaktadır (Türk ve Şahin, 2014).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi kozmopolitik yapısı gereği etnik, din, dil ve kültür anlamında farklılıkların çokça yer aldığı bölgelerin başında gelmektedir. Bu nedenle yaşamın önemli evreleri olan doğum, sünnet, evlenme, ölüm gibi durumlarda yapılan uygulamalarda farklılıklar görülmektedir. Bu özel günlerde yapılmakta olan yeme içme uygulamaları ve bu uygulamalar etrafındaki algı ve pratikler toplumun yapısına göre şekillenmiştir. Son yıllarda bu kültürel değerlerin terkedildiği gözlenirse de toplumun yapısı gereği uygulamalara devam eden kişiler de bulunmaktadır.

Araştırma Modeli

Bu araştırmada Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki özel günlerde ve törenlerde yapılan gastronomi uygulamalarını keşfetmek amacıyla nitel araştırma yöntemlerinden biri olan etnografi araştırma deseni kullanılmıştır. Etnografi; "araştırmacının ortak kültüre sahip bir grubun değerlerinin, davranışlarının, inançlarının ve dilinin paylaşılan ve öğrenilen modellerini tanımladığı ve yorumladığı nitel bir desendir" (Robertson ve Boyle, 1984).

Nitel araştırmalar içerisinde etnografik desen oldukça yoğun olarak kullanılmaktadır. Etnografik desenin odağında kültür vardır. Etnografi yerel anlamların peşine düşmek olup anahtar kavramı ise kültür ve kültürel örüntülerdir (Merriam, 2013, s.27). Etnografi, süreç içerisinde araştırmacının daha çok katılımlı gözlem tekniğini kullanarak gerçekleştirdiği, araştırmak istediği bir grubun gündelik yaşamı içine girdiği, araştırma grubu ile gerçekleştirdiği diyaloglar ve yapılan mülakatlar aracılığıyla derinlemesine bilgilerin elde edildiği oldukça kapsamlı gözlemleri içermektedir (Creswell, 2014, s.90).

Yöntem

Bu çalışma ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan katılımcıların evlenme törenlerinde yapmış oldukları gastronomi uygulamalarını ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Söz konusu bu bölgedeki evlenme törenlerinde yer alan gastronomi uygulamalarını ortaya çıkarmak amacıyla nitel araştırma yöntemlerinden olan etnografi araştırma deseninden yararlanılmıştır. Araştırmada veri toplama aracı olarak araştırmacı tarafından hazırlanan yarı-yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Yarı-yapılandırılmış görüşme sayesinde, katılımcılar farklı konulara değinebilir ve fikirlerini rahatça ortaya koyabilirler. Yarı-yapılandırılmış görüşmeler esnasında görüşmeden görüşmeye birtakım farklılıklar olmasına rağmen araştırmacının ele almak istediği genel çerçeve içerisinde belirli temalar ya da sorular bulunmaktadır (Saunders vd., 2009, s. 320). Araştırmada sorulacak soruları içeren görüşme formu, araştırma sorularına cevap arayacak nitelikte oluşturulmuş olup daha sonra üç alan uzmanı tarafından incelenmiş ve ortak bir sonuca varılmıştır. Soru formu, konu ile ilgili nitel araştırma uzmanlarının görüşleri de alınarak son hâlini almıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde evlenme törenlerindeki gastronomi uygulamalarını belirlemeye yönelik hazırlanmış sorulardan oluşmaktadır. Yarı yapılandırılmış görüşme formunun ilk bölümünde yaş, eğitim durumu, meslek gibi sosyo-demografik bilgiler, daha sonra evlenme törenlerindeki gastronomi uygulamalarının belirlenmesi, korunması ve geliştirilmesi (sürdürülebilirliği) konularında sorular bulunmaktadır.

Bu araştırmanın katılımcı grubunu, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki dokuz ilde yaşayan, bölgedeki evlenme törenlerde yapılan gastronomi uygulamaları konusunda bilgi sahibi, bölgedeki kültüre hâkim 50 yaş ve üzeri kişiler oluşturmaktadır. Araştırmaya konu olan bu bölgenin seçilmesinde içinde bulunulan coğrafyanın zengin kültür mozaiği içermesi etkili olmuştur.

Sonuç olarak gönüllü 63 katılımcı ile yüz yüze derinlemesine görüşmeler gerçekteştirilmiştir. Her bir katılımcıyla yapılan derinlemesine görüşmelerin ortalama süresi 85 dakikadır. Veri toplama süreci 26 Mart 2021 tarihinde başlamıştır. 01 Temmuz 2021 tarihinde sonlandırılmıştır.

Bu verilerin yorumlanmasında betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Betimsel analiz tekniği, toplanan bilgilerin önceden belirlenmiş konulara göre özetlendiği ve yorumlandığı, görüşlerin doğrudan yansıtılmak istendiği durumlarda kullanılır (Yıldırım ve şimşek, 2008, s.256-258; Patton, 2014, s.436). Katılımcıların anlam dünyalarına ulaşmak için analizler sahada nitel verilerin toplanması süreciyle gerçekteştirilmiştir. Nitel araştırmada verilerin analizi birbirini takip eden süreçlerden meydana gelmektedir. Altmış üç katılımcı ile yapılan görüşmelerin ses kayıtlarının toplam uzunluğu 79 saat 18 dakikadır. Ses dosyalarının transkripsiyonu ile derinlemesine görüşmeler 441 sayfalık metin dosyasına dönüştürülmüştür. Katılımcılar ile yapılan görüşmeler, profesyonel bir bilgisayar destekli nitel veri analizi programı kullanılarak analiz edilmiştir.

Bulgular

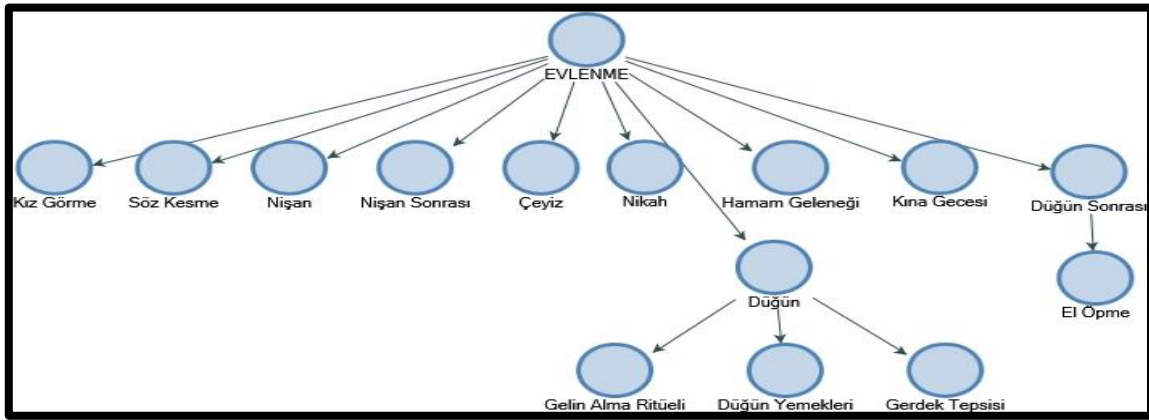
Araştırma kapsamında çalışmaya katılan bireylerin özelliklerine ilişkin bilgiler Tablo 1'de verilmektedir. Katılımcıların ağırlıklı olarak kadın (58 kişi) olduğu ve 50-59 yaş aralığında (30 kişi) bulunduğu görülmektedir. Ayrıca katılımcılar arasındaki kişilerin (27 kişi) okuma yazma bilmediği ve ev hanımı (54 kişi) olduğu dikkat çekmektedir. İllere göre katılımcıların eşit bir şekilde (7 kişi) olarak belirlendiği göze çarpmaktadır. Çalışmanın bulgular kısmında görüşme yapılan katılımcılar, şehirlerinin ilk harfleri belirtilerek katılımcı sırasına göre kodlanmıştır. Ancak şanlıurfa'nın kodu (şU) şeklinde belirlenmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Bilgileri

Demografik Özellik	F	%
<i>Cinsiyet (n=63)</i>		
Kadın	58	92.1
Erkek	5	7.9
<i>Yaş (n=63)</i>		
50-59	30	47.6
60-69	21	33.3
70-79	11	17.5
80 ve üzeri	1	1.6
<i>Eğitim durumu (n=63)</i>		
Okuryazar değil	27	42.9
Okuryazar	3	4.8
İlkokul	17	27
Ortaokul	8	12.7
Lise	4	6.3
Lisans	4	6.3
<i>Meslek (n=63)</i>		
Ev hanımı	54	85.7
Emekli	2	3.2
Öğretmen	3	4.8
Esnaf	3	4.8
Araştırmacı/Yazar	1	1.6

<i>Memleket (n=63)</i>		
Adıyaman (A)	7	11.1
Batman (B)	7	11.1
Diyarbakır (D)	7	11.1
Gaziantep (G)	7	11.1
Kilis (K)	7	11.1
Mardin (M)	7	11.1
Siirt (S)	7	11.1
Şanlıurfa (ŞU)	7	11.1
Şırnak (Ş)	7	11.1

Kültür aktarıcılarıyla yapılan görüşmeler neticesinde evlenme törenlerinde yer alan kategoriler oluşturulmuş ve ardından bu kategorilerde yapılan uygulamaların neler olduğu belirlenmiştir. Şekil 1’de Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde bulunan kültür aktarıcılarının evlenme teması kız görme, söz kesme, nişan, nişan sonrası, çeyiz, nikâh, hamam geleneği, kına gecesi, düğün ve düğün sonrası kategorileri altında incelenmektedir.

Şekil 1: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki evlenme teması modeli (Araştırmacı tarafından NVivo 12 Pro yazılımıyla hazırlanmıştır.)

Adıyaman'da Düğün Törenlerinde Gastronomi Uygulamalarına İlişkin Bulgular

Söz Kesme

Adıyaman'da söz kesme daha önceki dönemlerde sadece kadınlar arasında yapılırken son zamanlarda erkekler de katılmaktadır. Aynı şekilde söz kesmeye önceki dönemlerde pestil, kesme, ceviz gibi kendi ürettikleri ve yaptıkları yiyecekler götürülürken özellikle günümüzde baklava ve yoğurt götürülmektedir. Söz kesmede kız oğlana tuzlu kahve pişirir. Damat adayının hazırlanan bu kahveyi içmesi gerekmektedir. Buradaki verilen mesaj “elinden zehir olsa içerim” anlamına gelmektedir (A-1; A-3; A-6).

Nişan

Adıyaman'da nişan için uygun bir tarih belirlenir, kız özel olarak alışverişe götürülür. Bunun yanı sıra oğlan evi kız evine yemeklerde kullanmaları için koç ya da keçi getirmektedir. Gelen misafirlere kavurma, et haşlama, etli kuru fasulye gibi yemekler yapılmaktadır. Oğlan evi gelirken tatlı olarak baklava, yoğurt ve meşrubat getirmektedir (A-1; A-2; A-3).

Çeyiz

Adıyaman'da çeyiz alma öncesinde bütün çeyiz yazılmakta ve bu çeyizlere bir fiyat belirlenmektedir. Belirlenen bu fiyat evlilikte boşanma gibi bir sorunla karşılaşıldığında, oğlan evinin bu parayı kız evine vermesi gerekmektedir. Çeyiz almaya gelenlere çerez ve çay ikramı

yapılmakta, bunun yanı sıra çeyizden havlu, mendil ve çorap gibi eşyalar gelenlere hediye edilmektedir (A-2; A-7).

Nikâh

Adıyaman'da dinî nikâh kıyıldığı gün oğlan evinde pilav üstü kavurma, türlü ve cacık gibi yemekler ikram edilmektedir. Ayrıca dinî nikâhı kıymaya gelen hocaya tatlı, meşrubat ve çay ikram edilmektedir. Bunun yanı sıra havlu, gömlek gibi eşyalardan hediye verilmektedir (A-2; A-5; A-6).

Kına

Adıyaman'da kına gecesinde çeşitli eğlenceler düzenlenmekte, gelenlere kız evinde çerez, kuru pasta, kesme, pestil, kuru üzüm ve yemekler verilmektedir. Kına gecesinde kız evinde verilecek olan yemeğin tüm masrafları oğlan evi tarafından karşılanmaktadır. Yemekler olarak kuru fasulye, nohut sulusu, kavurma, pilav verilmektedir. Kınadan sonra ise oğlan evinde ilerleyen saatlerde çiğköfte yapılmaktadır (A-1; A-3; A-5).

Düğün

Adıyaman'da gelin oğlan evine getirildiğinde nazar çıkması için geline bardak kırılır. Bu bardak ya gelinin ayağının altına bırakılmakta ya da eliyle bu bardağı kırması istenmektedir. Gelin eve girerken başına buğday, şeker ve kolonya serpilmiştir. Bunun nedeni ise ayağın uğurlu, bereketli olması dileğidir. Ayrıca gelin çeyizinde çerez getirmekte, ilk akşam sağdıçlara ve misafirlerine bu çerezi ikram etmektedir (A-2; A-4).

Adıyaman'da düğün yemekleri bu konuda maharetli kadınlar tarafından yapılmaktadır. Düğünlerde büyükbaş hayvan kesilmektedir. Düğünlerde yenilmesi için düğünün olacağı hafta içinde yufka ekmekler yapılmaktadır. Düğünlerde yaz ve kış verilen yemekler değişmekte, genellikle yazın kavurma, haşlama et, bulgur pilavı, taze fasulye, ciğer yemeği, Adıyaman tava, lahmacun, cacık, ayran, yeşilbiber; tatlı olarak baklava, tulumba veya lokma; kışın ise kavurma, kuru fasulye, nohut yahnisi, bulgur pilavı, cacık, tulumba verilmektedir. Özellikle son yıllarda ise hazır yemek şirketleri tarafından yemekler hazırlanmaktadır (A-1; A-2; A-3; A-7).

Adıyaman'da gerdek tepsisine konulacak yiyecekler kız çeyizinde getirilmektedir. Gerdek tepsisinde ceviz, pestil, kesme, cevizli sucuk, kuru kaysı, çerez, tatlı ile meyve yer almaktadır (A-3; A-7).

El Öpme

Adıyaman'da damat üç dört gün sonra kayınvalidesine elbiselik kumaş alarak el öpmeye gitmekte, buna "yol açma" denmektedir. Haftası dolduktan sonra kızın annesi bir tür tatlı çörek olan bayram tablaması hazırlayarak oğlan evine gider, getirilen bu tablama komşulara dağıtılır. Kızın annesi kızıyla birlikte tekrar baba evine döner beş on gün kadar babası evinde kalır (A-4).

Batman'da Düğün Törenlerinde Gastronomi Uygulamalarına İlişkin Bulgular

Söz Kesme

Batman'da söz kesmek için oğlan evinde önceki dönemlerde baklava, irmik tatlıları, kurabiyeler, kırmızı şerbetler hazırlanılarak gidilir. Özellikle son yıllarda hazır baklava, meşrubat, çerez, çiçek, çikolata götürülmektedir. Söz kesmede kız oğlana karabiber, pul biber ve tuzla kahve hazırlamakta, damat eğer kızı istiyorsa bu kahveyi içmesi gerekmektedir. Önceki dönemlerde kız evlenmek istemiyorsa kahveyi tuzlu, oğlanı beğenmişse bol şekerli yapmaktaydı. Söz kesilme merasiminin yapıldığı gün kızın başlık parası da konuşulmaktadır (B-1; B-2; B-3; B-5; B-6; B-7).

Nişan

Batman'da nişanlar yemekli yapılmakta bu yemekler için gerekli olan tüm malzemelerin tüm masrafları ise oğlan evi tarafından karşılanmaktadır. Bu güne özel olarak et haşlaması, türlü, güveç, kuru güveç, etli kuru fasulye, bulgur pilavı verilmektedir. Ayrıca tatlı olarak baklava verilmektedir. Batman'da önceki dönemlerde oğlan evi nişanlarda kırmızı şerbet hazırlayarak kız evine götürülürken günümüzde meşrubat götürülmektedir (B-1; B-2; B-3; B-4; B-5; B-6; B-7).

Çeyiz

Batman'da önceden çeyiz gelinle birlikte götürülürken son yıllarda bir hafta öncesinde götürülmektedir. Çeyizi almaya gelen oğlan tarafı için bir kuzu kesilmekte, bununla yemekler yapılmaktadır. Yeni gelinin evinde düğünden sonraki üçüncü günde yapılacak yemekli toplanmaya "üç günlük" denilmektedir. Bu üç günlüğe gelenlere gelin, çeyizinden hediyeler vermektedir (B-1; B-3; B-4; B-5; B-6).

Nikâh

Batman'da yaşayan Şafii mezhebinden olanlarda, dinî nikâhın kıyılabilmesi için gelinin babasının bir kişiye vekâlet vermesi gerekmektedir. Dinî nikâh kıyıldıktan sonra imama bir miktar para verilir. Bunun yanında çay veya kahve ikram edilmektedir (B-1).

Kına

Batman'da oğlan evi kız evine kına gecesinde yemekler yapmaları için bir tane keçi göndermekte, bunun etiyle hazırlıklar yapılmaktadır. Gelenlere yemeklerin yanında kuru pasta, çerez, tatlı verilmektedir. Kına gecesinde damadın arkadaşlarına çeşitli cezalar kesilmekte, bu cezalardan toplanan paralarla koyun, tavuk, çerez ve tatlı gibi yiyecekler alınarak sofralar hazırlanmaktadır (B-1; B-3; B-7).

Düğün

Batman'da gelin getirildiğinde çikolata, şeker, gofretlerle hazırlanan damat ağacı gelinin başına doğru sallanarak düşenleri çocuklar toplamaktadır. Gelin ve damada birer bardak verilir uğursuzluğun giderilmesi için bu bardağı kırmaları istenmektedir. Eve girdiklerinde gelin ve damada şekerli su içirilmektedir (B-2; B-4).

Batman'da düğün yemeklerini kadınlar hazırlamakta, evlerin damlarının üzerinde serilen yer sofralarında yemekler yenmektedir. Düğünlerde et haşlaması, et kavurma, güveç, kuru fasulye, bulgur pilavı, yeşil soğan, helavi (helva) gibi yemekler verilmektedir. Yemeklerin sulu olanları ayrı ayrı servis edilirken diğer yemekler ortak kaplardan yenilmektedir. Özellikle son yıllarda hazır yemek şirketleri tarafından yemekler getirilmekte ve köpük tabaklarla servis edilmektedir (B-1; B-6).

Batman'da gerdek tepsisinde gelin ve damadın yiyip içmesi için çerez, lokum, tatlı olarak baklava, pestil, cevizli sucuk, meyve, meşrubatlar yer almaktadır (B-1; B-4).

El Öpme

Batman'da bir hafta olduğunda kızın anne ve babası baklava, et, çerez, meşrubatlarla oğlan evine gelmekte, kızlarını götürürken oğlan evi getirilen hediyeler gibi baklava, çerez ve meşrubatlardan göndermektedir. Kız, babası evinde bir hafta on gün kadar kalır, tekrar dönüşte de oğlan evinden ailenin büyükleri kızını almaya gitmektedir. Götürülen çerezler komşulara dağıtılmaktadır (B-2; B-4; B-5).

Diyarbakır'da Düğün Törenlerinde Gastronomi Uygulamalarına İlişkin Bulgular

Söz Kesme

Diyarbakır'da kız isteme ve söz kesme aynı anda yapılmaktadır. Söz kesmenin olduğu gün kız oğlana tuz, pul biber, kimyon gibi baharatlarla kahve yapar ve eğer bu kahveyi oğlan içerse istekli, sabırlı olduğu anlaşılmaktadır. O gün için oğlan tarafı burma kadayıf, düz kadayıf ve baklavadan oluşan tatlıları ve meşrubatları kız evine getirmektedir (D-1; D-2; D-3; D-6).

Çeyiz

Diyarbakır'da kızın çeyizi götürülmeden önce kızın evinde serilmektedir. Çeyiz günü eş, dosttan gelenlere ikram için bir hayvan kesilerek yöresel etli yemekler hazırlanmaktadır. Bu sergiyi yapmak için gelecek kişilerin evlerinde mutlu, evliliği güzel giden kişiler davet edilmektedir. Çok önceleri çeyiz gelinle birlikte götürülürken son zamanlarda bir hafta öncesinden götürülmektedir (D-1; D-4; D-6).

Nikâh

Diyarbakır'da dinî nikâh için düğünden bir ay öncesinde camiye aile arasında gidilmektedir. Nikâh kıyıldıktan sonra kız evine gidilmekte, burada en ağır yöresel yemekler ikram edilmektedir (D-1; D-6).

Kına

Diyarbakır'da kına gecesine gelenlere ikram etmek için bir gün öncesinde fırına et, patlıcan, domates ve biberle yapılan çömlek verilmektedir. Kınaya gelenlere çömlek ve pilav servis edilmektedir. Kına yakılma esnasında ise çerez ve kına verilmektedir (D-6).

Düğün

Diyarbakır'da gelin babası evinden çıkarken kapı parası istenmektedir. Damadın evine gidildiğinde içine buğday, şeker, madeni para konmuş olan testi geline kırdırılmaktadır. Ayrıca geline kapıya atarak kırması için yumurta verilmektedir. Gelin eve girerken geçimleri güzel ve kolay olması için evin kapısına eliyle bal sürmektedir (D-1; D-3; D-6).

Diyarbakır'da düğün yemeğinin yapımında kullanılması için küçükbaş hayvanlar kesilmektedir. Yemek olarak yarma ve yoğurt ile yapılan mehir çorbası, kıs kabağı ve et, sumak ile yapılan meftune, yufka ekmek, tavuk ve tereyağı ile yapılan sirim, kavurma, tas kebabı, Karacadağ pirinç pilavı ya da bulgur pilavı, baklava, tulumba tatlısı, ayran verilmektedir. Özellikle son yıllarda yemek şirketleri tarafından yemekler hazırlanmaktadır (D-2; D-5).

Diyarbakır'da damadın annesi gerdek odasına gelin ve damat için tepsi hazırlamaktadır. Bu tepside düğün yemeği, ciğer kebabı, kıyma kebabı, çerez, meyve, meşrubat bulunmaktadır (D-1; D-3; D-5).

El Öpme

Diyarbakır'da gelin kız, baba evine el öpmeye gitmesi için düğünden sonra bir haftanın geçmesi gerekmektedir. Kızın annesi bir tepsi baklava ve hediyelerle oğlan evine gelerek kızını almaktadır (D-1; D-3; D-4).

Gaziantep'te Düğün Törenlerinde Gastronomi Uygulamalarına İlişkin Bulgular

Kız Görme

Gaziantep'te görücü olarak kız görmeye aile büyüklerinden deneyimli olanlar giderken içlerinde anne, teyze, hala, nine, yenge gibi kişilerin bulunması gerekmektedir. Bu kişiler yanlarında tatlı olarak baklava ve meşrubat götürmektedir (G-1; G-2; G-6).

Söz Kesme

Gaziantep'te sözden önceki gün kız istenir kız verildikten sonraki gün ise kadınlar öğle vakti kız evine çiköftelik malzemeler alarak gitmektedir. Kız evi söz kesileceği akşam kabaklama (kış kabağı, et ve nohut ile yapılan ekşi bir yemek), doğrama (patlıcan, et ve nohut ile yapılan ekşi bir yemek), soğan yahnisi (arpacık soğan, et ve nohut ile yapılan bir yemek), yuvalama (pirinç unu, yağsız kıyma, nohut, parça et, yoğurt ile yapılan bir yemek) gibi yöresel yemeklerden yapmaktadır. Önceden oğlan evinde tatlı olarak kadayıf pişirilirken son yıllarda hazır baklava alınarak gidilmektedir (G-3; G-6).

Nişan

Gaziantep'te nişan törenine “şirincelik” denilmektedir. Şirincelik için gelenlere kız evi yöresel yemeklerinden kabaklama, çekirdek fasulye (kuru fasulye), doğrama, yoğurtlu patates, soğan yahnisi, şiveydz (taze sarımsak, taze soğan, et ve nohut ile yapılan bir yemek), bulgur pilavı hazırlamaktadır. Önceden oğlan evinde hazırlanan kadayıflar götürülürken artık günümüzde baklava ve meşrubat götürülmektedir. Komşulara kızın verildiğini duyurmak için getirilen tatlılardan dağıtılmaktadır (G-4).

Çeyiz

Gaziantep'te çeyiz götürülmeden önce oğlan evinde yorgan ve yastıkların hazırlandığı “yatak biçme” yapılmaktadır. Yatak biçmeye kız tarafının ve oğlan tarafının en mahir kadınları çağrılmaktadır. Yatak biçmeye gelecekler için Gaziantep'in etli yemeklerinden yuvarlama, şiveydz, kuru dolma, lahmacun gibi yemekleri yapılmaktadır. Çeyizin kız evinden alınması genellikle pazar gününe denk getirilmektedir. Çeyiz asmayı kız evinden getirilen kadınlar yapmaktadır. Bu kadınlara çeyiz içinde Antep işi denilen el işlerinin durumuna göre yemekler hazırlanmaktadır. Eğer çeyizde Antep işi varsa yuvalama, etli yemekler yapılırken, yoksa malhitalı köfte (mercimekli köfte) yapılmaktadır (G-2; G-5; G-6).

Kına

Gaziantep'te kına gecesinde düğünde yapılan yemekler hazırlanmaktadır. Düğün evinin yanı sıra yakın akrabalar da uzaktan gelenleri evlerinde ağırlamaktadır. Kınaya gelenlere çerez, bastık (pestil), sucuk, meşrubat ikramı yapılmaktadır (G-4).

Düğün

Gaziantep'te gelin arabadan indiğinde kırması için içine şeker ve madeni para konmuş testi verilmektedir. Gelin ve damadın üzerine bereketli olması için buğday ve şeker atılmaktadır. Eve girerken ağızları tatlı olsun diye aileden bir büyük hem gelinin hem de damadın ağızına bal sürmekte ya da bir şekerini ikiye bölerek yedirmektedir (G-1; G-5).

Gaziantep'te düğünlerde sulu yemek ve pilavın birlikte verilmesine “pilovıcıcık” denilmektedir. Ancak bu yemekler yaz ve kış mevsimine göre değişiklik göstermektedir. Yaz aylarında yeşil fasulye, öz çorbası, doğrama, pilav (pirinç, bulgur ya da firik), kıymalı patates, yoğurtlu patates; kış aylarında ise kabaklama, lahmacun, soğan yahnisi, kuru fasulye, nohut sulusu gibi yemekler verilmektedir (G-2; G-6).

Gaziantep'te gelin ve damadın odası için kız ve oğlan evinden birer kadın iki tane tepsi hazırlamaktadır. Bu tepsilerden birinde yemekler, diğerinde ise mevsime uygun olan bastık, sucuk, cezerye, baklava, çerez, meyve, meşrubat konulmaktadır (G-1; G-6).

Kilis'te Düğün Törenlerinde Gastronomi Uygulamalarına İlişkin Bulgular

Kız Görme

Kilis'te oğlan tarafının kadınları görücü olarak kız görmeye gündüz vakti gitmektedir. Bu kadınlar giderken yanlarında kıza bir hediye götürmektedirler (K-1; K-2).

Söz Kesme

Kilis'te söz kesme âdetine "kalın kesme" denilmektedir. Söz kesildiği gün oğlan tarafının ve kız tarafının alacakları eşyalar konuşulmaktadır. Kalın kesmeye kadınlar gitmekte ve giderken baklava, mevsime uygun meyve ve kahve götürölmektedir (K-1; K-2; K-4).

Nişan

Kilis'te nişan kızın babasına teşekkür anlamına gelmektedir. Oğlan evi akşam yemeğinden sonra kız evine tepsilerle baklava, fıstıklı kurabiye, meyve, meşrubat alarak gitmektedir. Nişanda yüzükleri takan kişiye çok dikkat edilmektedir. Yüzüğü takan kişinin evli olması, evliliği uzun sürmüş olması, eşine muhabbetli kişilerden seçilmesi gerekmektedir (K-1; K-5).

Çeyiz

Kilis'te çeyiz götürölmeden önce kız tarafı eğlenceler düzenleyerek çeyiz ütüleme yapmaktadır. Çeyiz ütüleme ve çeyiz götürme güne özel bastırma ve bulgur pilavı yapılmaktadır. Çeyizin götüröldüğü gün erkeklerin yapmış olduğu eğlenceye "çeyiz oturtması" denmektedir. Çeyiz oturtmasında sofralar hazırlanmakta ve ailenin durumuna göre alkollü içkiler verilmektedir (K-1; K-3).

Kına

Kilis'te kınayı yoğuran kişinin bahtının güzel olmasına dikkat edilmektedir. Kınayı yoğuracak kadının evli olması, evliliğinin güzel gitmesi, sağlığının yerinde olması gibi durumlara bakılarak karar verilmektedir. Kına gecesi için tavuklu pilav yapılarak gelenlere dağıtılmaktadır (K-1; K-3).

Düğün

Kilis'te gelin ilk önce kaynana kayınbabanın evine getirilmektedir. Bu evi kendi evi bilmesi için yapılmaktadır. Gelin arabadan inerken içine şeker ve bozuk para konulmuş testi kırdırılmaktadır. Gelinin ve damadın başına bereket getirmesi için arpa ve buğday atılmaktadır. Ağızları tatlı olsun diye kaynana baklava, şeker ya da lokumu ikiye bölerek geline ve damada yedirmektedir (K-1; K-3).

Kilis'te düğünlerde yemeği yapacak kişinin tecrübeli olmasına özen gösterilir. Düğünlerde pirinç pilavı, patates sulusu, orman kebabı, lahmacun, lebeniye (parça et, nohut, pirinç ve yoğurt ile yapılan bir yemek), yoğurtlu köfte, kıymalı köfte, ekşili yahni, cacık, ayran ve limonata verilmektedir. Özellikle son yıllarda lahmacun, ayran ve yeşillik verilmektedir (K-1; K-2).

Kilis'te gelin ve damada düğün yemeği yerine sağdıçları tarafından odalarına getirilen Kilis tavası ya da kıyma kebab ikram edilmektedir. Ayrıca baklava, çerez, meyve gibi yiyeceklerden de bir tepsi bırakılmaktadır. Bu tepsiyi genellikle sağdıçlar hazırlamaktadır (K-3; K-6).

El Öpme

Kilis'te düğünden bir hafta sonra gelin ve damat birlikte el öpmek için kızın baba evine gidilmektedir. Onlara en güzel yemekler yapılmaktadır. Bütün akrabalar sırasıyla gelin ve damadı yemeğe davet etmektedir (K-2).

Mardin'de Düğün Törenlerinde Gastronomi Uygulamalarına İlişkin Bulgular

Kız Görme

Mardin’de evlenme çağına gelen genç için önceden kız görme hamamda, sabahiyye denilen eğlencede ve düğünlerde yapılmaktayken özellikle günümüzde gençler evlenecekleri kişiyi kendileri bulmaktadır (M-1; M-2).

Söz Kesme

Mardin’de Süryanilerde söz kesmede bir zincir ve buna takılı bir haç hediye edilmektedir. Oğlan evi tarafından tatlı, meyve ve meşrubat götürülmektedir. Din görevlisi olan papazın da söz kesmede bulunması gerekmektedir (M-1; M-5).

Nişan

Mardin’de Müslümanlarda söz ve nişan birlikte yapılmaktadır. Süryanilerde nişanda takılacak takılara dualar etmesi ve kutsaması için papazın olması gerekmektedir. Oğlan evinin gelirken meyve, baklava, kuru pasta, alkollü içki, mülebbes (badem şekeri) gibi çerezlerden getirmesi gerekmektedir. Ayrıca nişanlarda et haşlama, kuru fasulye, bulgur pilavı gibi yemekler verilmektedir (M-1; M-2; M-5; M-7).

Çeyiz

Mardin’de önceki zamanlarda yokluktan dolayı çeyiz için özel bir uygulama yapılmazken, son yıllarda kız evinde çeyiz ipler üzerine serilmekte ve görmek için gelenlere çerez, meyve, alkol ikram edilmektedir (M-1; M-2).

Nikâh

Mardin’de Müslümanlar dinî nikâhı bir din görevlisi çağrılarak düğün günü yaptırmaktadır. Resmî nikâh düğünden sonra müsait bir zamanda yapılmaktadır (M-1). Süryanilerde ise dinî nikâhın yapılabilmesi için resmi nikâh cüzdanının gösterilmesi gerekmektedir. Düğün gününde dinî nikâh kıyılmaktadır. Nikâh kıyıldıktan sonra kilise çıkışında gelenlere çikolata ve şeker dağıtılmaktadır (M-3; M-5).

Kına

Mardin’de iki tür kına geleneği bulunmaktadır. Bunlardan küçük kına kız kinasına, büyük kına ise oğlan kinasına denilmektedir. Önce kızın kinası yakılmakta ardından toplu olarak oğlan evine gidilmektedir. Damat giydirme olarak bilinen bir tören yapılmaktadır. Bu kınalar önceden içkili mezeler eşliğinde yapılırken günümüzde çerez, meşrubat ikramı ile yapılmaktadır (M-2).

Düğün

Mardin’de Süryanilerde gelin getirildikten sonra evin avlusunda bir ateş yakılmakta, gelin ve damat bu ateşin etrafında üç tur döndükten sonra İncil’in etrafında da üç tur dönmektedir. Eve girecekleri zaman gelin ve damadın eline bıçak verilmekte, kapıya hac işareti yaptırılmaktadır. Müslümanlarda ise gelin damat evine getirildiğinde, damat yüksek bir yerden gelinin başına anasonlu şeker, imlebbes (badem şekeri), para, buğday ve arpa atmaktadır. Gelinin kırması için içine buğday ve arpa doldurulmuş testi verilmektedir. Eve girdiklerin de ise başlarının üzerinde bir ekmek ikiye bölünerek fakir birilerine verilmektedir (M-1; M-2; M-4; M-7).

Mardin’de düğünlerde hazırlanan yemekler kız evine de gönderilmektedir. Yemek olarak bademli iç pilav, et kavurma, taze fasulye, türlü, kuru fasulye, zerde, yeşil soğan, halka tatlı ya da baklava, taze fırın ekmeği, ayran verilmektedir (M-2; M-3).

Mardin’de gelin ve damadın odalarına ışıkları sönmessin bahtları açık olsun diye bir tepsi hazırlanmakta, içinde ise tatlı, çerez, meyve ve yemekler bulunmaktadır (M-2).

El Öpme

Mardin’de bir hafta sonra kız oğlanla birlikte babası evine el öpmeye gitmektedir. Kız evinde yemekler yenildikten sonra damat kendi evine dönmektedir. Gelin kız ise bir hafta babası evinde kalmaktadır. Kızın ailesi hem kızlarına hem de damatlarına hediyeler vermektedir (M-1; M-2; M-3).

Siirt’te Düğün Törenlerinde Gastronomi Uygulamalarına İlişkin Bulgular

Kız Görme

Siirt’te kız görmeye o bölgede sevilen bir kadın ve yanlarında çok az kişiyle gidilmektedir. Görücü kadınlar önceden lokum götürürken son yıllarda baklava götürmektedirler (S-4; S-6).

Söz Kesme

Siirt’te söz kesme yemekli yapılmaktadır. Söz yemeği için gerekli olan tüm malzemeler oğlan evi tarafından kız evine önceden getirilmektedir. Ayrıca oğlan evi yanlarında baklava ve meşrubatı getirmektedir. Söz kesmede din görevlisi olarak bir hoca bulunmaktadır (S-1; S-5).

Nişan

Siirt’te nişan düğünden bir hafta kadar önce yapılmaktadır. Nişanda oğlan evi tarafından verilecek tandır ekmeği, helva oğlan evi tarafından karşılanmaktadır. Nişan için baklava ve şerbet kız evinde hazırlanmaktadır (S-3; S-6; S-7).

Çeyiz

Siirt’te çeyiz bir hafta önceden kız evine serilmektedir. Bir hafta sonra oğlan evi çeyizi götürmektedir. Kızın çeyizini sermek için kız evinden iki üç kadın gelmekte ve bu kadınlara en güzel yemekler ikram edilmektedir (S-1).

Nikâh

Siirt’te dinî nikâh camide kıyılmaktadır. Nikâh için gelin götürülmez, onun yerine babası bulunmaktadır. Nikâhı kıyan imama para, gömlek, havlu gibi hediyelikler verilmektedir (S-5; S-6).

Kına

Siirt’te kına gecesinde kız evinde yemekler hazırlanmakta ve kına bittikten sonra da kahvaltılık yiyeceklerin olduğu bir sofraya serilmektedir. Kına gecesine gelenlere tatlı, kuru pasta, çerez ikramı yapılmaktadır. Kına gecesinde damadın ayakkabısı saklanmakta ve saklayanlar sağdıç olan kişilerden bahşış olarak geri vermektedir (S-1; S-5).

Düğün

Siirt’te kız oğlan evine gittiğinde nazar çıkması için içine nohut, kuru üzüm, bozuk para, şeker gibi ürünlerin bulunduğu testiye kırmaktadır. Gelinin üzerine elma, çikolata ve şeker atıldıktan sonra kayınvalidenin getirdiği bir tas içindeki bal ya da pekmeze ellerini batırarak kapıya sürmektedir. Damat ağacı hazırlanmakta, bu ağacın üzerine hindi, kaz, tavuk, ekmeğ bulunmektedir. Damat ağacındakileri gelin getirildikten sonra düğüne katılanlar almaya çalışmaktadır (S-2; S-4; S-5; S-6).

Siirt’te düğünlerde yöresel yemekler yapılmaktadır. Bunlar arasında mercimek çorbası, tavuk yemeği, et haşlaması, türlü, kuru fasulye ya da taze fasulye, nohut yemeği, içli köfte, pirinç pilavı, dolma, cacık, hoşaf, salata, ayran, baklava bulunmaktadır (S-1; S-4; S-5; S-6).

Siirt'te kızın çeyizine annesi tarafından bırakılan karpuz çekirdeği, bisküvi, pestil, kesme, kuru üzüm, çikolata, fındık, fıstık, incir, ceviz gibi yiyeceklerin yanı sıra oğlan evi tarafından da baklava, pekmez şerbeti, meşrubat bir tepsiye konularak gelin ve damadın odalarına bırakılmaktadır (S-3; S-4; S-6; S-7).

El Öpme

Siirt'te on beş ile kırk gün kadar sonra kız, babası evine el öpmeye gitmektedir. Kızı götürmek için kızın abisi veya kardeşlerinden birisinin gelmesi gerekmektedir. Gelin, babası evinde üç gün kalmakta ve tekrar geri almak için damat gitmektedir (S-1; S-2; S-4; S-6).

Şanlıurfa'da Düğün Törenlerinde Gastronomi Uygulamalarına İlişkin Bulgular

Kız Görme

Şanlıurfa'da kız görmeye önce ailenin kadınları, daha sonra erkekler gitmektedir. Kız beğenildikten sonra istenmekte ve başlık parası konuşulmaktadır (ŞU-2; ŞU-3).

Söz Kesme

Şanlıurfa'da söz kesileceği gün hem kız evinde hem de oğlan evinde hazırlıklar görülmektedir. Kız evinde çiğköfte yoğrulmakta, oğlan evinde ise o gün için verilecek kadayıflar pişirilmektedir. Ancak son yıllarda hazır baklava ve meşrubatlar getirilmektedir (ŞU-1; ŞU-2).

Çeyiz

Şanlıurfa'da çeyiz düğünden üç gün önce götürülmektedir. Çeyizi sermek için kız tarafından birkaç kadın gitmektedir. Bu kadınlara yöresel yemekler hazırlanmakta ve çeyizi görmeye gelenler hediyeler getirmektedir (ŞU-3).

Nikâh

Şanlıurfa'da dinî nikâh düğün bittikten sonra kıyılmaktadır. Kızın babası oğlan tarafından birisine vekâlet vermektedir. Nikâhı kıyan hocaya para, gömlek, havlu, çorap verilmektedir (ŞU-3).

Kına

Şanlıurfa'da kına gecesinde oğlan evinde yığınak olarak bilinen içkili sofralar kurulmaktadır. Yığınakta masalarda çiğköfte, meze, çerezler bulunmaktadır (ŞU-1; ŞU-2).

Düğün

Şanlıurfa'da gelin damadın evine getirildiğinde önünde kurban kesilmektedir. Geline bir fincan kırdırılmaktadır. Eve girerken başlarına şeker atılmaktadır (ŞU-2).

Şanlıurfa'da düğün yemeklerine süpha yemeği denilmektedir. Söz konusu bu süpha yemeği hem akrabalara hem de ihtiyaç sahibi yoksul kişilere ikram edilmektedir. Süpha yemeğinin yapılması için koyunlar kesilmektedir. Düğünlerde bir tür yoğurt çorbası olan lebni çorbası, zerdeçalılı pilav, kuzu içi pilav, Urfa kebab, patlıcan kebabı, taze fasulye, kuru fasulye, lahmacun, su kabak tırşığı, tatlı olarak da zerde, kadayıf ya da baklava, halka tatlı verilmektedir. Uğursuzluk getireceği için düğün yemeği gelin ve damada yedirilmemektedir (ŞU-1; ŞU-3; ŞU-4; ŞU-7).

Şanlıurfa'da gerdek tepsiyi sağdıç tarafından hazırlanmaktadır. Gerdek tepsisinde çerez, meyve ve tatlı gibi yiyeceklerin yanında akşam yemeğinden de bırakılmaktadır (ŞU-1; ŞU-2; ŞU-7).

El Öpme

Şanlıurfa'da gelin üç gün sonra damatla birlikte babası evine ellerini öpmek için gitmektedir. Kız evi en güzel yemeklerden hazırlayarak ikram etmektedir. Geline ve damada hediyeler verilmektedir. Gelin, babası evine altı ay sonra yatılı kalmak için gelmektedir (ŞU-2).

Şırnak'ta Düğün Törenlerinde Gastronomi Uygulamalarına İlişkin Bulgular

Kız Görme

Şırnak'ta kız görme kadınlar tarafından daha çok düğünlerde yapılmaktadır. Evlenmek isteyen gençler ailesine doğrudan evlenmek istediklerini söyleyemedikleri için bunu yemeği beğenmeme gibi davranışlar sergileyerek göstermektedir. Kız istemeye giderken önceden buğday, meyve gibi şeyler götürülürken son yıllarda baklava, meşrubat gibi şeyler götürülmektedir. Ayrıca kız istemede önceden başlık parası konuşulurken günümüzde süt parası konuşulmaktadır (Ş-1; Ş-2; Ş-4).

Söz Kesme

Şırnak'ta önceden söz kesmeye giderken oğlan tarafının bir çuval şeker, lokum, bisküvi, çerez, kırmızı şerbet boyası götürülürken günümüzde baklava, meyve ve meşrubat götürülmektedir. Kız evi söz için gelenlere pirinç pilavı, et haşlaması ve zerde ikramı yapmaktadır (Ş-2; Ş-3; Ş-6).

Nişan

Şırnak'ın Cizre ilçesinde nişana sadece kadınlar katılırken diğer ilçelerde erkek ve kadınlar birlikte katılmaktadır. Nişanda yemekler oğlan evinde yenilir kız evinde meyve, baklava, çerez ve meşrubat ikramı yapılmaktadır (Ş-1; Ş-2; Ş-7).

Çeyiz

Şırnak'ta çeyize konulması için kızın yakın akrabaları el işçiliği olan hediyeler getirmektedir. Gelinin çeyizi onunla birlikte götürülmektedir (Ş-1).

Nikâh

Şırnak'ta dinî nikâh düğünden bir hafta önce kıyılmaktadır. Bu güne özel olarak kızın ailesi bir tür haşlanmış yarma ve pekmez ile ikram edilen giro yemeği ve onun yanında mehir çorbası, kavurma, içli köfte hazırlamaktadır. Ayrıca nikâhın kıyıldığı gün gelin olacak kıza üzeri mühürlü bir altın verilmektedir. Nikâhın kıyıldığı odaya lokum, bisküvi ve şeker konulur, nikahtan sonra orada bulunan bekârlara ikram edilir (Ş-1; Ş-5).

Kına

Şırnak'ta düğün akşamı oğlan evinde yemekler yendikten sonra kızın kınasını yakmak için toplu hâlde kız evine gidilmektedir. Kınaya gelenlere kına, çerez ve hazır içeceklerden verilmektedir. Kızın kınası bittikten sonra oğlan evine gidilir. Oğlan evine gelenlere tatlı, çerez ve meşrubat ikram edilmektedir (Ş-1; Ş-2).

Düğün

Şırnak'ta gelin oğlan evine getirildiğinde eline kırması için bir testi verilmektedir. Bu testinin içerisinde ceviz, buğday, şeker ve para bulunmaktadır. Gelin ve damat arabadan indiklerinde ayakları dibinde bir tane kurban kesilmektedir. Kapıya atarak kırmaları için geline ve damada birer tane yumurta verilmektedir. Eve girerken elleri şekerli şıra ile yıkanmakta ya da ellerine şeker dökülmektedir (Ş-2; Ş-3; Ş-5; Ş-7).

Şırnak'ta düğünlerde yemeklerin hazırlanması için damadın abisi, amcası, dayısı çok sayıda koyun kesmektedir. Düğün yemekleri tecrübeli kadınlar tarafından hazırlanmaktadır. Yemekler ise mercimek çorbası, yayla çorbası, et haşlama, kavurma, tırşık, içli köfte, pirinç pilavı, güveç, hoşaf, zerde ve baklavadır. Yapımı oldukça zor olan "Giro" adındaki yöreye özgü yemek eğer düğünde hazırlanmış ise kayınvalidenin gelini çok sevdiği anlamına gelmektedir (Ş-1; Ş-2).

Şırnak'ta gerdek tepsisini damadın talimatlarıyla sağdıçları hazırlamaktadır. Gerdek tepsisinin içinde ceviz, cezerye, baklava, bisküvi, lokum ve incir bulunmaktadır. Bunun yanı sıra yastıklarının altına bayram şekeri bırakılmakta, uğur getireceğine inanıldığı için sabah olduğunda bu şekerler gençlere dağıtılmaktadır (Ş-1; Ş-2; Ş-5).

El Öpme

Şırnak'ta kız ve oğlan tarafının kaynaşmaları için düğünden sonra yedinci günde heşti ya da merbani denilen bir toplanma yapılmaktadır. Bu toplanmada kız evi tarafından yemekler hazırlanarak oğlan evinin tüm akrabaları davet edilmektedir. Bu güne özel olarak bumar, kelle paça, pilav, güveç, dolma, sarma, zerde, meyve, çay ve çerez ikramı yapılmaktadır (Ş-1; Ş-2; Ş-3).

Sonuç ve Öneriler

Araştırma kapsamında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde evlenme törenlerinde geçmişten günümüze süre gelen ya da unutulmuş gastronomi uygulamaları araştırılmıştır. Evlenme törenleri içerisinde görücü gitme, kız isteme, söz kesme, nişan, çeyiz, gelin hamamı, kına gecesi, düğün ve düğün sonrası uygulamalar altında incelenmiştir. Araştırma katılımcılarının demografik özellikleri ele alındığında, katılımcıların büyük çoğunluğunun okuma yazma bilmediği, yaş aralığının 50-59 olduğuy ve bu kişilerin ev hanımı olduğuy görülmektedir. Araştırmaya katılanlarla yapılan görüşme süresinin 60 dakika ve üzeriy olduğuy dikkat çekmektedir. Araştırma, kültürün önemli öğelerinden olan geçiş dönemleri ile önemli katkılar sunmaktadır. Şimdiye kadar yayınlanmış çok sayıda çalışmaya gerek iller bağlamında gerekse de belirli bir grubun özelinde (Artun, 2001; Abuzar, 2010; Yalçın Çelik, 2010; Karaca ve Karacaoğlu, 2016; Şahan, 2017; Coşar, 2019; Çifçi, 2019; Fidan ve Özcan, 2019; Özbay, 2019; Üzülmöz ve Onur, 2021) yürütülmüştür. Yapılan çalışmalardan bir kısmı ise sadece doğum, evlenme ve ölüm başlıkları altında ele almaktadır (Keskin, 2006; Doğaner, 2006; Alptekin, 2009; Artun, 2011; İpek, 2012; Çölbay ve Sormaz, 2015; Yıldırım, 2015; Sezgin ve Onur, 2017; Şahinbaş, 2018; Dualı ve Engin, 2020). Alanyazında yer alan kültür çalışmaları literatür incelemesi (Sevimli ve Sönmezdağ, 2017; Güzeller ve Özbek, 2021) gibi çalışmalardan oluşmaktadır. Yalnızca sınırlı sayıda çalışma bölge bağlamında incelenmiştir (Halıcı, 2015; Çınar, 2019).

Çalışmanın bulguları incelendiğinde, çalışmaya konu olan bölgedeki illerde ön plana çıkan yemek ya da yiyeceklerle ilgi benzerliklerin yanı sıra farklılıklar da görülmektedir. Bu durumun altında yatan nedenler ise küreselleşme, toplumdaki sosyokültürel ve sosyoekonomik farklılıklardır. Toplanan bilgiler ışığında yeni neslin geçmişten bugüne getirilen geleneksel ve kültürel zenginliklere yönelik sergiledikleri ilgisizliğin sonucunda onların toplumsal değerlerden uzaklaştıkları düşünölmektedir.

Bölgenin geçmişten bugüne getirmiş olduğuy bu kültürel mirasın kuşaklar arasında aktarılmasında sorunların olduğuy gözlemlenmiştir. Türk kültürün önemli bileşenlerinden biri olan geleneksel mutfak uygulamalarının her geçen gün unutulduğuy ya da önemini yitirdiği görülmektedir. Küreselleşmenin de etkisiyle yeme içme alışkanlıklarında olan değişim geleneksel uygulamaların unutulmasına neden olabilmektedir. Bu yüzden yerel değerlerin

unutulmaması ve gelecek nesillere aktarılabilmesi için bu konu özelinde çalışmaların artırılması gerekmektedir. Toplumun yaşam alışkanlıklarındaki görülen hızlı değişim mutfak bağlamında da kendini göstermektedir. Geleneksel değerlerimizden olan yeme içme ritüelleri, kutlama, törenler, gelenek, görenek, adet ve alışkanlıklarını kaybetmeyip koruyarak ülke ekonomisinin gelişmesinde önemli yeri olan turizm açısından değerlendirilmelidir.

Araştırmaya konu olan bölgede farklı yaş gruplarının özel günler ve törenlerdeki uygulamalar konusunda bilgi durumlarının saptanmasına ve karşılaştırılmasına yönelik çalışmalara yer verilebilir. Ayrıca Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki özel günler ve törenlerde yapılan uygulamaların tanıtımının daha büyük kitlelere ulaştırılması için ulusal ve uluslararası proje çalışmalarına yer verilebilir. Bu konu özelinde yerel yönetimlerin dâhil olduğu paydaş içerikli tanıtım çalışmaları yapılarak bilgi ve bu konuda bilinç düzeyinde artış sağlanmalıdır. Bu sayede gelenek, görenek ve kültürel zenginliklerin tanıtımı yapılabilir. Bunun yanı sıra bölgeler arasında da karşılaştırmalı çalışmalara yer vererek Türk mutfağındaki özel günler ve törenler bağlamında bir çerçeve çizilerek uygulamalar etrafında şekillenen algı ve pratiklerdeki benzerlikler ve farklılıklar ortaya konulması yanında kültürel zenginliğin boyutları hakkında fikir elde edilebilir.

Bu çalışma Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan illerdeki evlenme törenlerindeki gastronomi uygulamalarını içermektedir. Çalışmanın yeme içme olguları ve bunların etrafında yer alan algı ve pratikleri içermesi, unutulmaya yüz tutmuş kültürel değerlerin kayıt altına alınması ve bu sayede kültürel mirasın korunması adına farkındalık oluşturulması bakımından önem taşımaktadır.

Beyan

Makalenin tüm yazarlarının makale sürecine verdikleri katkı eşittir. Yazarların bildirmesi gereken herhangi bir çıkar çatışması yoktur. Bu araştırmada kullanılan verilerin toplanabilmesi için gerekli olan etik kurul izin belgesi Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Etik Kurulu 08/01/2021 tarihi ve E.1496 sayı numarası ile alınmıştır.

Kaynakça

- Abuzar, C. (2010). Şanlıurfa'da değişen toplumsal yapıda taziye geleneği, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10(2), 259-274.
- Ademoğlu, A. ve Durlu-Özkaya, F. (2021). Yaşamın önemli evrelerinde uygulanan gastronomi değerleri: Sinop örneği, *Sinop Kültür ve Turizm Sempozyumu Bildiriler Kitabı Cilt 2*. 21-24 Ekim 2021, Sinop, 198-497.
- Aksoy, M. ve Sezgi, G. (2015). Gastronomi turizmi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi gastronomik unsurları, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 3(3), 79-89.
- Alptekin, A. B. (2009). Ceyhun'dan ceyhan'a evlenme ile ilgili bazı kavramlar (kalın, saç, okuntu, aşerme, toy) üzerine, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15(39), 307-321.
- Artun, E. (2001). Adana'da, törenlere, adaklara, özel günlere ait inançlar, pratikler ve bunlara bağlı mutfak kültürü, *Milli Folklor*, 13(49), 7-37.
- Artun, E. (2011). Çukurova halk kültüründe törenler, bayramlar, şenlikler. *Fethiye III. Uluslararası Türk Kültürü Kurultayı*, 21-23 Mart.
- Bayrak, F. M. (2015). *Soframda Anadolu Güneydoğu Anadolu yemekleri*. İstanbul: Alfa Yemek.
- Baysal, A. (1993). *Beslenme kültürümüz*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları:1230.
- Bekar, A. (2016). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin yöresel mutfağı. E. Zencir (Ed.), *Yöresel Mutfaklar* (s. 104-136). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, No:3375.
- Beşirli, H. (2010). Yemek, kültür ve kimlik, *Milli Folklor*, 22(87), 159-169.

- Bober, P. P. (2003). *Antik ve Ortaçağ'da yemek kültürü: sanat, kültür ve mutfak*. Ülkün Tansel (Çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi Limited.
- Chang, R. C., Kivela, J. ve Mak, A. H. (2011). Attributes that influence the evaluation of travel dining experience: When East meets West, *Tourism Management*, 32(2), 307-316.
- Coşar, M. F. (2019). *Erdemli'de geçiş dönemleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Creswell, J. W. (2014). *Araştırma deseni: nitel, nicel ve karma yöntem yaklaşımları*. S. B. Demir (Çev.), Ankara: Eğiten Kitap.
- Çınar, Z. (2019). *Geçiş dönemlerinde mutfak kültürü ve yöresel mutfak uygulamaları: Ege Bölgesi'nde nitel çalışma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Anabilim Dalı, Konya.
- Çifçi, N. (2019). *Tören yemeklerinin bilinirliği üzerine kuşaklar arasındaki farklılıkların belirlenmesine yönelik bir araştırma: Afyonkarahisar ili örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Çölbay, Ş. ve Sormaz, Ü. (2015). Konya'da geçiş dönemlerinde yapılan yöresel mutfak uygulamaları, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 4(4), 1729-1736.
- Doğaner, A. (2006). *Osmaniye yöresinde yaşayan Ulaşlı Türkmenlerinin geçiş törenleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Bilimi Folklor Bilim Dalı, Ankara.
- Dualı, Ş. M. ve Engin, A. (2020). Ordu yöresi halk inanışlarında doğum ve ölüm, *Tokat İlmîyat Dergisi*, 8(1), 299-319.
- Durmaz, Ö. (2014). *Dünyanın en eski mutfağı: Şanlıurfa yemek kitabı*. Ankara: ŞURKAV (Şanlıurfa Kültür, Eğitim, Sanat ve Araştırma Vakfı) Yayınları.
- Düzgün, E. ve Durlu-Özkaya, F. (2015). Mezopotamya'dan günümüze mutfak kültürü, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 3(1), 41-47.
- Erinç, S. (1980). Güneydoğu Anadolu yüzey araştırması. H. Çambel ve R. Braidwood (Ed.), *İstanbul ve Chicago üniversiteleri karma projesi Güneydoğu Anadolu tarihöncesi araştırmaları* (s. 65-83). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları (No:2589).
- Ertaş, Y. ve Gezmen-Karadağ, M. (2013). Sağlıklı beslenmede Türk mutfak kültürünün yeri, *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2(1), 117-136.
- Fidan, S. ve Özcan, F. (2019). Gastronomi kenti Gaziantep'te özel gün yemekleri üzerine bir araştırma, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(67), 65-80.
- Güler, S. (2010). Türk mutfak kültürü ve yeme içme alışkanlıkları, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(1), 24-30.
- Günebak, Ç. T. ve Kutluay-Merdol, T. (2012). Dinler ve beslenme. T. Kutluay Merdol (Ed.), *Beslenme antropolojisi I*. Ankara: Hatiboğlu Yayınları.
- Gürsoy, D. (2011). *Kuzeyden güneye doğudan batıya yöresel mutfağımız* (4. Baskı). İstanbul: Oğlak Yayınları.
- Güzelbey, M. R. (2018). *Şiveydiz*. Gaziantep: Gazikültür A.Ş. Yayınları.
- Güzeller, N. ve Özbek, Ç. (2021). Traditional anatolian ceremonial dishes, *Aydın Gastronomy*, 5(2), 167-176.
- Halıcı, N. (1997). Karadeniz bölgesi yemeklerine genel bir bakış. *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*, Maddi Kültür Seksiyon Bildirileri, Ankara, 183-184.
- Halıcı, N. (2009). *Siniden tepsiyeye klasik Türk mutfağı*. İstanbul: Usaş Yayınları.
- Halıcı, N. (2015). *Güneydoğu Anadolu bölgesi mutfak kültürü ve yemekleri*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık.

- İnternet: Batman İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2021). Web: <https://batman.ktb.gov.tr/TR-282161/batman-mutfagi.html> adresinden 13 Kasım 2021'de alınmıştır.
- İnternet: Diyarbakır Valiliği (2021). Web: <http://www.diyarbakir.gov.tr/> adresinden 14 Kasım 2021'de alınmıştır.
- İnternet: Gaziantep Valiliği (2021). Web: <http://www.gaziantep.gov.tr/gaziantep-te-turizm> adresinden 14 Kasım 2021'de alınmıştır.
- İnternet: İpekyolu Kalkınma Ajansı (2021). Web: <https://www.ika.org.tr/> adresinden 15 Kasım 2021'de alınmıştır.
- İnternet: Kilis Valiliği (2021). Web: <http://www.kilis.gov.tr/kilis-yemekleri> adresinden 15 Kasım 2021'de alınmıştır.
- İnternet: Siirt Belediyesi (2021). Web: <https://www.siirt.bel.tr/cografı> adresinden 16 Kasım 2021'de alınmıştır.
- İnternet: Siirt İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2021). Web: <https://siirt.ktb.gov.tr/TR-56356/cigor.html> adresinden 25 Aralık 2021'de alınmıştır.
- İpek, B. (2012). Kırgızistan'da bir nevrüz geleneği: sümölök, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(2), 34-44.
- Karaağaç, M. (2013). *Malatya'da geçiş dönemleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Halkbilimi Bilim Dalı, Sivas.
- Karaca, O. B. ve Karacaoğlu, S. (2016). Kültür, din ve yemek etkileşimi çerçevesinde Arap mutfağının kavramsal olarak incelenmesi: Adana ili örneği, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(2), 561-584.
- Keskin, Y. Z. (2006). Şanlıurfa halk kültüründe ölüm, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(16), 7-41.
- Kılıç, A. (2001). Isparta yöresi halk inanışları. *Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi Bildirileri*, 23-28 Ekim 2000/Nevşehir, Ankara: Evrak Yayınları.
- Kılıç, S. (2012). *Türk halk inanışlarında yiyecek ve içecekler*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınları.
- Kızılırmak, İ., Albayrak, A. ve Küçükali, S. (2014). Yöresel mutfağın kırsal turizm işletmelerinde uygulaması: Uzungöl örneği, *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 4(1), 75-83.
- Közleme, O. (2012). *Türk mutfak kültürü ve din*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel araştırma desen ve uygulama için bir rehber*. Selahattin Turan (Çev. Ed.), Ankara: Nobel Yayınevi.
- Nahya, Z. (1977). Anadolu'da gelinin oğlan evine getirildiği andan itibaren yapılan gelenek ve pratikler. *Türk Folklor Araştırmaları Yıllığı 1976*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Özbay, G. (2019). Güneydoğu Anadolu bölgesi mutfağı. M. Sarıışık ve G. Özbay (Ed.), *Ulusal gastronomi ve Türk mutfağı* (s. 299-372). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Özkanlı, O. ve İşler, Z. (2018). Gastronomi turizminin Diyarbakır'ın yemek kültürünün tanıtımına etkisi, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(68), 547-557.
- Patton, M. Q. (2014). *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri*. M. Bütün ve S. B. Demir (Çev.), Ankara: Pegem Akademi.
- Robertson, M. H. ve Boyle, J. S. (1984). Ethnography: contributions to nursing research, *Journal of advanced nursing*, 9(1), 43-49.
- Sabbağ Ç. ve Yeşilyurt, C. (2014). *Adıyaman yemek kültürünün ekolojik gıda tüketimine uygunluğu*. Eko-Gastronomi Kongresi, Çanakkale.
- Sargın, Ş. (2013). *En güzel Antep ev yemekleri*. İstanbul: Hayy Kitap.
- Saunders, M., Lewis, P. ve Tornhill, A. (2009). *Research methods for business students*. England: Pearson.

- Sevimli, Y. ve Sönmezdağ, A. S. (2017). Özel gün tatlıları: Kültür turizmi açısından önemi, *International Rural Tourism and Development Journal Uluslararası Kırsal Turizm ve Kalkınma Dergisi* E-ISSN: 2602-4462, 1(2), 18-28.
- Sezgin, A. C. ve Karaman, E. E. (2021). Yeme içme kültürü etrafında oluşan halk inanışları. S. Kılıç (Ed.), *Halkbilimi bağlamında Türkiye’de yeme-içme kültürü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Sezgin, A. C. ve Onur, M. (2017). Kültür mirası düğün yemeklerinin gastronomi turizmi açısından incelenmesi: Erzincan ili örneği, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 203-214.
- Solmaz, Y. ve Altınar, D. D. (2018). Türk mutfak kültürü ve beslenme alışkanlıkları üzerine bir değerlendirme, *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 108-124.
- Sönmez, F. (2019). *Samsun ili Canik İlçesi geçiş dönemi âdetlerinde görülen kültürel değişimler*. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Samsun.
- Sucu, U. (2018). *Neolitik dönemde Güneydoğu Anadolu bölgesinin mimari açıdan gelişimi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Batman.
- Sürücüoğlu, M. S. ve Özçelik, A. Ö. (2008). Türk mutfak ve beslenme kültürünün tarihsel gelişimi. 38. İcanas Kongresi, Ankara. Bildiriler Maddi Kültür III. Cilt. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 4/3. s.1289-1310.
- Şahan, M. (2017). *Gaziantep’in törensel yiyecek ve içeceklerinin yerel halkın bakış açısına göre incelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Şahinbaş, K. (2018). Kayseri’de geçiş dönemlerine ve belirli günlere özgü mutfak kültürü, *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 4(8), 100-112.
- Şimşek, E. (2002). Kadirli (Osmaniye) mutfağı ve mahallî yemekler. (Hazırlayan: M. Sabri Koz). *Yemek kitabı (tarih halkbilimi edebiyat)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 453-476.
- Tezcan, M. (1997). *Yemek kültürü üzerine dinsel etkiler*, Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Yayın No: 20, s. 139-146.
- Tomlin, E. W. F. (1959). Kültür nedir?, *Türk Yurdu Mecmuası*, 7(10), 31-32.
- Toprak, L., Çelikel Güngör, A. ve Gürbüz, S. (2018). Mardin geleneksel yemekleri ve bu yemeklerde kullanılan gıda maddeleri, *Zeugma I. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi*. Tam Metin Kitabı. Cilt 2, 1096-1103.
- Türk, H. ve Şahin, K. (2014). Antakya geleneksel yemek kültürü, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(2), 1-17.
- Uyanık, B. ve Yaman, M. (2019). Dini inançların turistlerin gastronomi deneyimleri üzerine etkisi: Kapadokya örneği, 2. *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi* 962-977, Nevşehir.
- Ünal, M. S., Sağlam, H. ve Kırkaya, H. (2019). Şırnak ili İdil ilçesinde yetiştirilen mahalli üzüm çeşitlerinin değerlendirilme şekilleri, *Bahri Dağdaş Bitkisel Araştırma Dergisi*, 8(1), 158-162.
- Üzülmez, M. ve Onur, M. (2021). Osmaniye mutfak kültüründe yer alan yemek ritüelleri üzerine bir araştırma, *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 1349-1368.
- Yabancı, N. (2009). Dinlerin beslenme alışkanlıkları üzerine etkileri, *II. Geleneksel Gıdalar Sempozyumu*, 27-29, Van.
- Yalçın Çelik, S. D. (2010). Mengen’de özel gün yemekleri, *Milli Folklor*, (86), 127-139.
- Yeşil, Y. (2014). Türk Dünyası’nda geçiş dönemi ritüelleri üzerine tespitler, 21. *Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, 3(9), 117-136.

-
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, F. (2015). Düğün sonrası gelenekler bağlamında Ondokuzmayıs/Samsun yörükleri, *Journal of Turkish Studies*, 10(8), 2259-2270.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Restoran İşletmecilerinin Hayalet Mutfak Girişimine Yönelik Bakış Açılarının Belirlenmesi: Gaziantep İlinde Nitel Bir Uygulama

Determining the Perspectives of Restaurant Owners Towards the Ghost Kitchen Initiative: A Qualitative Research in Gaziantep

Furkan BALTACI^{a*} Ali YILDIZ^b

^a Dr. Öğr. Üyesi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Mimarlık Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-5362-6769

^b Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Seydikemer Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Gümrük İşletme Bölümü, Muğla / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-7670-5320

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 17 Ekim 2022

Kabul tarihi: 8 Ocak 2023

Anahtar Kelimeler:

Hayalet mutfak,
Girişimcilik,
Tüketici davranışları,
UNESCO,
Restoran işletmeleri

ARTICLE INFO

Article History:

Received: October 17, 2022

Accepted: January 8, 2023

Keywords:

Ghost kitchen,
Entrepreneurship,
Consumer behaviours,
UNESCO,
Restaurant business

ÖZ

Bu çalışma yeni bir fenomen olarak yükselişini sürdüren hayalet mutfak girişimini restoran işletmesi sahipleri ve yöneticilerinin bakış açısıyla değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda 2015 yılında UNESCO tarafından yaratıcı şehirler ağına dâhil edilen Gaziantep ili araştırmanın evreni olarak belirlenmiştir. Destinasyonda faaliyet gösteren turizm işletme belgeli 23 restoran işletmesinden çalışmaya katılmayı kabul eden 18'i araştırmanın örneklemini oluşturmuştur. İşletme sahibi ve yöneticileri ile 6 açık uçlu soru üzerinden derinlemesine mülakatlar yapılmıştır.

Çalışmada elde edilen sonuçlar, hayalet mutfağın fiziki alandan bağımsız olmasının otantiklik ve üretici-tüketici iletişimi açısından önemli zayıflıklar içerdiğini göstermiştir. Bir diğer zayıflık ise tüm süreçle ilişkin kalite algısının zamanında ve eksiksiz teslimat üzerinde şekillenmesidir. Tüketicilere ulaşım, reklam, kurumsallaşma motivasyonu ve fiziki yatırım maliyeti avantajı ise sistemin güçlü yanları olarak değerlendirilmiştir.

ABSTRACT

This study aims to evaluate the ghost kitchen initiative, which continues to rise as a new phenomenon, from the perspective of restaurant business owners and managers. In this context, Gaziantep province, which was included in the creative cities network by UNESCO in 2015, was determined as the universe of the research. Of the 23 restaurant businesses operating in the destination with tourism operation certificate, 18 accepted to participate in the study and formed the sample of the research. In-depth interviews were conducted with the owners and managers of the business on 6 open-ended questions. The results obtained in the study showed that the fact that the ghost kitchen is independent from the physical space contains important weaknesses in terms of authenticity and producer-consumer communication. Another weakness is that the perception of quality regarding the whole process is shaped on timely and complete delivery. Access to the consumer, advertising, motivation for institutionalization and the advantage of physical investment are considered as the strengths of the system.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: furkan.baltaci@hku.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

The COVID-19 pandemic process has caused great social, economic, and cultural crises all over the world. Governments have taken measures on economic and social issues so that businesses and individuals can get through this process with the least damage. During the pandemic period, individuals were forced to impose curfews and make changes in their living and consumption habits (Çelik and Çak, 2021, pp. 43-45). Businesses, on the other hand, have started to look for new ways to reach customers and implement cost-reducing measures by turning to online services in order to withstand the crisis (Demirdelen Alrawdih and Cifci, 2021, p. 440).

In the period when the effects of the pandemic were felt deeply and had a shocking effect on people, individuals preferred to order to their homes or workplaces instead of going to restaurants and getting service. The commercial life of restaurant operators has been threatened by high operating rents and personnel costs with the decrease in food demand during the pandemic period (Lavanya and Alwis, 2021). Businesses that have a reduced number of desk customers or that do not have a delivery network have been significantly affected by this change in consumer behavior. Businesses, whose costs have increased in the face of adverse conditions, have entered the process of adapting to online sales channels and have led businesses to seek a lower-cost business model.

The ghost kitchen business model is based on the principle of providing access to the kitchen, kitchen equipment and infrastructure services by renting space/space from 3rd party organizations that provide ghost kitchen service, and online delivery on order (Businessinsider, 2022). The ghost kitchen initiative, which offers a new operating style to online catering services became popular in India in the early 2010s. The business model then started to become widespread globally, especially in Far East Asia countries and America.

The ghost kitchen business model, which shines with the pandemic, is experiencing a rapid transformation in sector practices and habits. The ghost kitchen model not only provides competitive advantage to restaurant operators but also provides convenience to consumers' daily lives and benefits such as being able to be fed at affordable prices. The intense pace of work in big cities, developments in information technologies, and mobile applications have changed the food demand of consumers, especially the Z generation, in order to order online instead of cooking at home or going to restaurant. Cooking at home requires time and preparation, and the cost of eating at a restaurant has led consumers to fast safe and cost-effective options.

The concept of the ghost kitchen is still a very new subject. Academic studies on the subject continue to contribute to the literature and practice by addressing various aspects of the ghost kitchen concept. Understanding the difficulties experienced by food and beverage businesses in the pandemic process, which is still ongoing and tried to be explained with the black swan theory, and suggesting solutions for them will provide important contributions to both practice and literature. In addition, in-depth interviews with the owners and managers of businesses such as restaurants and cafes will contribute to a better understanding of the effects of the pandemic on these businesses and to draw the conceptual framework of the issue more clearly.

In light of the information given, this study is positioned on in-depth interviews with business owners and managers in order to make a general assessment of the ghost kitchen. Thus, it is aimed to make a SWOT analysis of the ghost kitchen in terms of the Turkish market and to contribute to the developing literature. In addition, the themes and sub-themes/codes obtained in the study are a guide for researchers who want to make quantitative studies and create scales specific to the ghost kitchen.

This study adopts a qualitative approach to identify and analyze the strengths and weaknesses, possible opportunities, and threats of the ghost kitchen application. This exploratory study is based on research questions created as a result of the literature review rather than hypotheses. The universe of the study consists of restaurant operators and managers operating in Gaziantep and having tourism management certificates. Within the scope of the research, in-depth interviews were conducted with 18 business owners/managers who met the necessary criteria from tourism-certified restaurants and gastronomy facilities operating in Gaziantep through semi-structured questionnaires.

In the in-depth interview, 4 basic questions were asked to the participants in order to determine the strengths and weaknesses of the ghost/packaged kitchen, the opportunities it offers, and the threats to restaurant businesses. In addition, 2 questions were asked to determine the factors that determine the quality of service in the kitchen and the driving factors that lead the operators to the kitchen concept.

The audio data obtained as a result of the interviews were deciphered through the qualitative data editing program. In order to ensure internal validity in the study, the records that were turned into plain text were submitted to the control of the participants in the sample group and the accuracy of the information was confirmed (Houser, 2015). Data processing was carried out by both authors simultaneously but independently of each other.

The results obtained in the study showed that the fact that the ghost kitchen is independent from the physical space contains important weaknesses in terms of authenticity and producer-consumer communication. Another weakness is that the perception of quality regarding the whole process is shaped on timely and complete delivery. Access to the consumer, advertising, motivation for institutionalization, and the advantage of physical investments are considered as the strengths of the system. This study provided in-depth information on the evaluation of the ghost kitchen and revealed important clues for future studies. It will enable the comparison and generalization of the results to be obtained by studies to be carried out in different samples, as well as support the expansion of the ghost kitchen literature. Thus, it will be possible to understand in detail how the issue is evaluated in terms of both the consumer and the producer.

Giriş

COVID-19 pandemi süreci tüm dünyada sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda büyük krizlere neden olmuştur. İşletmeler ve bireylerin bu süreci en az zararla atlatabilmesi için hükümetler, ekonomik ve sosyal konularda önlemler almışlardır. 1968 *Hong Kong Gribi Pandemisi*nden bu yana küresel çapta pandemi yaşamayan insanlık için COVID-19, dramatik değişikliklere yol açmıştır. Enfekte olma korkusu bireyleri kalabalık ortamlardan uzak durmaya, sosyal mesafe ve hijyen kurallarına uygun davranmaya zorlamıştır. Bu dönemde bireyler sokağa çıkma kısıtlamalarına, yaşam ve tüketim alışkanlıklarında değişiklik yapmaya mecbur kalmıştır (Çelik ve Çak, 2021, s. 43-45). İşletmeler ise yaşanan krize dayanabilmek için müşteriye ulaşmanın yeni yollarını aramaya ve çevrimiçi hizmetlere yönelim ile maliyet azaltıcı tedbirleri uygulamaya başlamıştır (Demirdelen Alrawadieh ve Cifci, 2021, s. 440). Bununla birlikte, uzaktan çevrimiçi veya kısmi zamanlı çalışma gibi esnek çalışma yöntemleri de yaygınlık kazanmıştır. Emek yoğun sektörler bu sürecin en fazla etkilenen kesimi olurken, hizmetin birebir sunulması esasına dayalı olarak faaliyet gösteren işletmeler, satış ve pazarlama faaliyetlerinin devam edebilmesi için teknoloji yatırımlarına ve teknolojik pazarlama araçlarına ağırlık vermeye başlamıştır. Özellikle alınan tedbirler çerçevesinde uzun süre kapalı kalan ve sonrasında kademeli müşteri kabulüne başlayan yiyecek ve içecek işletmeleri (restoranlar, kafeteryalar vb.), pandeminin olumsuz etkilerini yoğun şekilde hissetmiştir (Karamustafa, Ülker ve Akçay, 2021, s. 40-42). Pandeminin etkilerinin derin olarak hissedildiği ve insanlar üzerinde şok etkisi meydana getirdiği dönemde, bireyler restoranlara gidip hizmet almak yerine evlere veya iş yerlerine siparişi tercih etmiştir. Masa başı müşteri sayısı azalan veya paket servis ağı bulunmayan işletmeler tüketici davranışında meydana gelen bu değişimden önemli ölçüde etkilenmiştir. Olumsuz koşullar altında maliyetleri artan işletmeler, çevrimiçi satış kanallarına uyum sağlama sürecine girmiştir.

Restoran sektörüne olan talep küresel çapta 2020 yılından itibaren çok hızlı artış göstermiştir. Sektör, 2020 yılında bir önceki yıla göre %52'lik bir büyüme sergilemiştir (Christopher, 2020). Türkiye'de de çevrimiçi hazır yemek pazarında büyüme oranları dünya ile paralel bir seyir izleyerek 2020 yılında %61 artışla 8,1 milyar TL, 2021 yılının ilk 6 ayında ise %50 oranda artarak 6,1 milyar TL'ye ulaşmıştır (Eticaret, 2022). Euromonitör araştırma şirketi, hayalet mutfak endüstrisinin işletme hacminin 2030 yılına kadar 1 trilyon USD'ye ulaşacağını tahmin etmektedir (Arrojado, 2021).

Çevrimiçi yemek hizmetlerine yeni bir işletim tarzı sunan *hayalet mutfak* girişimi 2010'lu yılların başında Hindistan'da popüler olmaya başlamıştır. Hayalet mutfak iş modeli, işletmelerin, hayalet mutfak hizmeti sunan 3. Parti kuruluşlardan yer/alan kiralamak suretiyle mutfak, mutfak ekipmanı ve altyapı hizmetine erişim sağlaması, çevrimiçi sipariş üzerine teslimat yapılması esasına dayanmaktadır (Businessinsider, 2022). Esasen pandemi öncesinde Çin'de pizza sektöründe kârlılığını artırmak için kullanılan iş modeli (Yeşilyurt ve Kurnaz, 2021), COVID-19 pandemisi ile birlikte Endonezya ve Malezya gibi Uzakdoğu ülkeleri ile İngiltere, Amerika ve Avrupa ülkelerinde de yaygınlaşmaya başlamıştır. Şehirleşmenin ve çalışan nüfusun hızlı artışı, yoğun iş temposu, insanları daha kolay ve hızlı beslenme yollarını aramaya yöneltmiştir. COVID-19 pandemisi ile birlikte sokağa çıkma yasakları başlamış ve restoranlar aylarca kapalı kalmıştır. Restoran işletmecilerinin ticari hayatı, pandemi döneminde yemek talebinin düşmesi ile yüksek işletme kiralaları ve personel maliyetleri karşısında tehdit altına girmiştir (Lavanya ve Alwis, 2021). Bu gelişmeler ticari hayatına devam etmek isteyen restoran işletmecilerini daha düşük maliyetli iş modeli aramaya yönlendirmiştir. Hayalet mutfak modeli restoran işletmecilerine rekabette avantaj sağladığı gibi tüketicilerin de günlük hayatlarına kolaylık ve uygun fiyatlarla beslenebilme gibi faydalar sağlamıştır. Pandemi ile yıldızı parlayan hayalet mutfak iş modeli, sektör uygulamaları ve alışkanlıklarında hızlı bir dönüşüm

yaşatmaktadır. Geçici öngörülen iş modelinin, pandemi sonrası dönemde de ticari hayatta kalıcı olarak daha da büyüyeceği tahmin edilmektedir (Shapiro, 2022).

Henüz devam eden ve kara kuğu teorisi ile açıklanmaya çalışılan pandemi sürecinde yiyecek ve içecek işletmelerinin yaşadıkları zorlukları derinlemesine anlamak, bunlara yönelik çözüm önerilerinde bulunmak hem uygulamaya hem de literatüre yönelik önemli katkılar sağlayacaktır. Ayrıca restoran ve kafeterya gibi işletmelerin sahipleri ve yöneticileriyle yapılan derinlemesine mülakatlar, pandeminin söz konusu işletmeler üzerindeki etkilerinin de daha iyi anlaşılmasına ve konunun kavramsal çerçevesinin daha net çizilmesine katkıda bulunacaktır.

Hayalet mutfak kavramı henüz çok yeni bir konuyu teşkil etmektedir. Konu hakkındaki akademik çalışmalar hayalet mutfak konseptinin çeşitli yönlerini ele alarak literatüre ve uygulamaya katkı sunmaya devam etmektedir. Bu hâliyle araştırma konularını yönlendirecek temel ölçek eksikliği göze çarpmakta ve konseptin işleyişi, diğer sistemlerle etkileşimi gibi hususlarda bilgi edinme sürecinin devam ettiği görülmektedir. Verilen bilgiler ışığında bu çalışma, hayalet mutfağın genel değerlendirmesini yapabilmek adına işletme sahipleri ve yöneticileri ile derinlemesine mülakatlar üzerine konumlandırılmıştır. Böylece hayalet mutfağın Türkiye pazarı açısından SWOT analizinin yapılması ve gelişmekte olan literatüre katkı sağlanması amaçlanmıştır. Ayrıca çalışmada elde edilecek tema ve alt temalar/kodlar, hayalet mutfak özelinde nicel çalışma yapmak ve ölçek oluşturmak isteyen araştırmacılar için rehber niteliği taşıyacaktır.

Hayalet Mutfak İş Modeli

Son yıllara kadar insanlar restorandan yemek siparişi vermek için telefon etmek veya fiziken işletmeye gitmek durumundaydılar. Büyük şehirlerdeki yoğun iş temposu, bilgi teknolojileri ve mobil uygulamalardaki gelişmeler, Z kuşağı başta olmak üzere tüketicilerin yiyecek talebinde, evde yemek yapma veya restorana gitmek yerine çevrimiçi siparişte bulunma yönünde değişiklik meydana getirmiştir. Evde yemek yapmanın zaman ve hazırlık gerektirmesi, restoranda yemek yemenin ise maliyeti tüketicileri, hızlı, güvenli ve uygun maliyetli seçeneklere yönlendirmiştir. Hayalet mutfak konseptinin sağladığı maliyet avantajı, kolaylık, hız, (Shapiro, 2022; Süzer, Uçuk, Doğdubay ve Dinç, 2021, s. 982) standart üretim ve tüketiciye zaman kazandırması bakımından pazardaki büyümesi giderek artmaktadır (Cai, Leung ve Chi, 2022). Covid-19 döneminde tüketiciler, dijital platformlar üzerinden yemek talebinde bulunmaya daha istekli davranmışlardır. Restoran ile fiziken temas kurmadan sipariş verebilmenin rahatlığı tüketicileri çevrimiçi yemek siparişi verme konusunda motive etmektedir (Businessinsider, 2022). Akıllı uygulamalar restoranların tüketicilere birebir ulaşabilmesine, menülerini sunabilmesine, sipariş alabilmesine, dağıtım şeklini organize etmesine ve satış sonrası puanlama imkânı ile hizmet kalitesinin değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır (Deloitte, 2019).

Hayalet mutfak girişimi literatürde; bulut mutfak, sanal mutfak (Lavanya ve Alwis, 2021; Hess, 2020; Susilowati, Yuwono ve Leonnard, 2021; Yeşilyurt ve Kurnaz, 2021); karanlık mutfak (Shapiro, 2022; Businessinsider1, 2020), host kitchen (Arrojado, 2021) gibi çeşitli isimlerle yer almaktadır. Türkiye’de de *paket mutfak* iş modeliyle (Paket Mutfak, 2020) uygulamada yer almaktadır.

Hayalet mutfaklar; müşterileri için fiziken oturma ve yemek yeme alanı olmayan, masa ve sandalyelerin bulunmadığı, birbirinden bağımsız mutfak alanına sahip ve çevrimiçi sipariş üzerine teslimat yapan iş modeli olarak tanımlanabilir (Lavanya ve Alwis, 2021; Serrats, 2021; Volpe, 2020). Bu modelde işletmeler, hayalet mutfak konseptine sahip mutfak altyapısı hizmetlerini sunan 3. parti kuruluşlardan yer kiralamakta, siparişleri çevrimiçi almakta ve teslimatı moto-kurye vasıtasıyla yerine getirmektedir. Bu modelde işletmeler mevcut

menülerine yeni isimler vererek veya yeni bir marka yaratarak maliyet liderliğini yakalamanın, yeni müşteri çekmenin ve pazar payını artırmanın gayreti içerisinde oldukları (Hayes, 2020). Hayalet mutfaklar sadece bireysel tüketicilere hizmet vermekle kalmamakta, otel veya iş yerleri gibi büyük ölçekteki yemek taleplerine de yanıt verebilmektedir (Businessinsider, 2022).

Literatürde hayalet mutfak kavramı ve bunun yerine kullanılan kavramlar arasında bazı farklılıklara rastlanmıştır. Örneğin Hess (2020), “sanal mutfak” kavramının “hayalet mutfak” kavramından farklı olduğuna dikkat çekmiştir. Buna göre, hayalet mutfaklar, hazır mutfak platformlarının ve altyapısının olduğu ve dileyen kişilere kiralama karşılığında 3. parti hizmet sunan yerler iken; sanal mutfaklar ise restoranın mevcut mutfağı ve hâlihazırdaki mutfak personeli ile müşterilere alışıldık kaliteyi sağlamayı amaç edinen iş modeli olarak tanımlanmaktadır. Bununla birlikte, host kitchen/ ev sahibi mutfak konseptinde oturma yeri olan bir restorana hizmet eden mutfağın olanaklarından faydalanarak mutfağın bir kısmı diğer markalara yemek üreten hayalet mutfak modeline göre faaliyet göstermektedir. Ev sahibi mutfak iş modelinin hayalet mutfak modelinden farkı, tüketicilerin yemeğin nerede yapıldığını, hijyen ve gıda kalitesini görebilmesidir (Arrojado, 2021). Literatürde hibrit bulut mutfak şeklinde de karşılaşılan bu model, hayalet mutfaklara göre müşterilere görünür bir mekânı ve vitrini olması bakımından avantajlı; kurulumunun yüksek maliyet gerektirmesi ile işletmeler için dezavantajlı konumdadır (Yeşilyurt ve Kurnaz, 2021). Amerika’da hayalet mutfak iş modeli, karanlık dükkân (dark stores) iş modeliyle birlikte büyüme sergilemektedir. Özellikle COVID-19 döneminde, mağazalar, marketler, büyük perakende işletmeleri birimlerinin bir bölümünü sadece internet üzerinden gelen siparişleri karşılamak üzere organize etmektedir (Shapiro, 2022).

Hayalet mutfaklar çoğunlukla müşteri edinme ve sipariş alma bakımından 3. parti çevrimiçi uygulamalara [örn; küresel çapta Ubereats, Doordash (Shapiro, 2022) veya Grubhub; Türkiye’de ise Yemeksepeti, Getir, Trendyolyemek vb.] bağlı olarak çalışmaktadır. Hayalet mutfak girişimlerine örnek olarak İspanya’da Pop Kitchen (Serrats, 2021), Amerika’da Satellite Sandwiches ve Ghostburger (Hayes, 2020), Doordash, Hurricane Grill & Wings, Chipotle (Christopher, 2020), Ghost-kitchen (Arrojado, 2021), İngiltere’de Deliveroo ve Hindistan’da Rebel Foods (Pitchbook, 2022), Swiggy (Upadhye ve Sathe, 2020), Endonezya’da Dapur Bersama GoFood, GrabFood Kitchen, Everplate, Yummykitchen, Kita Kitchen, Telepot, and Eatsii (Susilowati, Yuwono ve Leonnard, 2021) gösterilebilir. Bu işletmeler, müşterilerine hizmeti tam ve zamanında vermeyi taahhüt etmektedirler. Örneğin, Amerikalı Kroger şirketi, müşterilerine siparişi 7 dakikada hazırlamayı ve 30 dakikada teslim etmeyi taahhüt etmektedir (Businessinsider1, 2022). Hayalet mutfak iş modeli yatırım fonlarından da ilgi görmektedir. Örneğin, 2021 yılında ABD merkezli Coatue Management yatırım şirketinin 7 adet, Y Combinator şirketinin 13 adet, Sequoia Capital şirketinin ise 8 adet hayalet mutfak girişimini finanse etmesi, sektörün gelecekteki büyüme hızı ve kalıcılığı konusunda önemli işaretler vermektedir (John, 2021; Pitchbook, 2022).

Türkiye’de hayalet mutfak iş modeli için ilk girişim 2019 yılında kurulan Paket Mutfak girişimidir. Girişim, restoran işletmecileri için uygun lokasyonlarda, içerisinde 10-15 adet mutfak barındıran yapıları tasarlamakta, mutfak altyapısını kurup ekipmanlarını hazırlamaktadır. İşletme, iş modelinde restoranlar için altyapı ve ekipman desteğinin yanı sıra, kurye operasyonlarını üstlenme ve sipariş yönetimi ile tahsilat konularında da sorumluluk üstlenerek restoranları organizasyonel ve maddi maliyetten kurtarmaktadır. Bu mutfakların her biri bir restoranı temsil etmektedir. Bu mutfaklarda müşterilerin oturacağı masalar yer almamakta ve restoran işletmecisinin kurye, muhasebe personeli, bulaşıkçı, garson ve restoran müdürü çalıştırmasına gerek olmamaktadır (Paket Mutfak, 2020). Paket mutfak girişiminin de

2020 yılında 1.3 milyon USD yatırım alması, sektörün Türkiye’de de hızla büyüyeceğine işaret etmektedir (Paket Mutfak, 2021).

Şekil 1: Hayalet Mutfak Konsepti, (Kaynak: Süzer, Uçuk, Doğdubay ve Dinç, 2021, s. 982)

Şekil 1’de hayalet mutfak iş modelinin fonksiyonları yer almaktadır. Buna göre, tüketiciler mobil uygulamalar veya web üzerinden kolaylıkla sipariş verebilmektedir. Tüketicilerin siparişe karar vermesinde, önceki müşteri değerlendirmeleri, puanlamaları etkili olabilmektedir. Siparişi elektronik ortamda alan hayalet mutfak görevlisi, ürünü dağıtım biriminden alarak adrese teslim etmek üzere yola çıkarır. Hayalet mutfak konseptini tercih eden işletmelerin üretim ve dağıtım birimi, kendilerine ait bir yer olabileceği gibi, bu iş modeline uygun altyapıyı hazırlayıp mutfak kiralaayan merkezlerde de yer alabilmektedir.

Hayalet mutfak iş modelinin başarıya ulaşmasında pazarlama çabaları oldukça önemlidir. Girişimin gelir kaynağının sadece sipariş olduğu, müşterinin fiziksel bir mekân görmediği, müşteriyle birebir temasın olmadığı bu modelde hizmet kalitesinin yanı sıra reklam ve promosyon gibi pazarlama araçlarını etkin kullanmak gerekmektedir (Upadhye ve Sathe, 2020). İşletmeler, mekân ve diğer işletme maliyetlerine katlanmadıkları için arta kalan bütçelerini müşteriye elde tutmaya yönelik pazarlama stratejilerine ve müşteriyle uzun vadeli ilişkiler geliştirmeye yönelik faaliyetlere ayırma imkânına sahip olabilmektedir.

Hayalet Mutfak Girişimine Yönelik SWOT Değerlendirmesi

Literatür taraması sonucunda hayalet mutfak iş modeline ilişkin oluşturulan SWOT değerlendirmesi Tablo1’de yer almaktadır:

Tablo 1: Hayalet Mutfak İş Modeli Swot Değerlendirmesi

Güçlü Yönler (Choudhary, 2019, s. 185-186; Paket Mutfak, 2020)	Zayıf Yönler (Choudhary, 2019, s. 186)
Düşük maliyetle kurulma	Geç teslimat
Mobil uygulamalar ile müşteriye uygun ürün sunabilme	İnternete bağımlılık
Fazla personel maliyetine katlanmama	3. Parti dağıtım şirketlerine bağımlılık
Standart üretim ile düşük maliyetlerde üretim imkânı	İnsan dokunuşunun yokluğu

Yemek yapma işine odaklanma	Müşteriye açık fiziki mekânın olmaması
Restoran giderlerinden sağlanan tasarruf ile daha fazla çeşit ve kalitede ürün hazırlama imkânı	Hijyen durumunun müşteri tarafından üretim yerinde görülememesi
Altyapı, ekipman ve dağıtım gibi mali ve operasyonel konularla uğraşmama	
Fırsatlar (Lavanya ve Alwis, 2021; Patel, 2021)	Tehditler (Patel, 2021; Panigrahi vd., 2020)
Dağıtım noktalarının artmasıyla hedef müşteri ve pazar payında artış	Müşteriler tarafından yapılan olumsuz yorumlar
Yemek yapma altyapısı olmayan pazarlara erişim imkânı	Sipariş sistemindeki hata ve arızalar
Ağızdan ağıza iletişim ve güçlü teknolojik altyapı ile hızlı büyüme	Arama motorlarının alternatif restoranları üst sıralarda listelemesi
Aynı iş stratejisi ile diğer pazarlara hızlı girebilme	Menülerin rakipler tarafından kopyalanabilmesi
Farklı menü ve fiyat stratejileri ile pazar payını artırma	Standart üretimin sağlanamaması,
Nüfus artış hızı, şehirleşmenin artması	Müşterilere hızlı ve tam teslimat yapılamaması
	Müşteriyle etkin iletişimin kurulamaması

Kaynak: Yazarlar tarafından derlenmiştir

Hayalet mutfak modelinin güçlü yönlerine bakıldığında, çok düşük maliyetlerle kurulma ile dijital kanalların etkin kullanılması ve gereksiz personel yüküne katlanılmaması (Choudhary, 2019, s. 185-186) ön planda yer almaktadır. Hazır mutfak altyapısı ve hizmeti sunan organizasyonlar, girişimcilere restoran kurulumunda büyük destek sağlayabileceklerdir. Böylece önemli bir maliyet avantajı imkânını da sunmuş olacaktırlar (Yeşilyurt ve Kurnaz 2021, s. 51). Hayalet mutfak girişimi sadece restoranlar için değil, otel ve konaklama işletmeleri için de tam dolu olmayan otel rezervasyonları ve otelin barındırması gereken personel yükü de dikkate alındığında maliyet bakımından avantaj sağlamaktadır. Buna göre, az sayıda rezervasyonla hizmet sunan otel işletmecileri, mutfak personeli istihdam etmek durumunda kalmayacak, hayalet mutfağın getirdiği maliyet avantajı ile özellikle COVID-19 dönemi gibi zorlu koşullarda ayakta kalabilecek, kaynak ve enerjisini ana iş olan yemek yapımına yönlendirebilecektir (Herald vd., 2021; Hess, 2020). COVID-19 pandemisinde Amerika’da birçok restoran (Örn, *Clustertruck*, *Kroger*) değişen tüketici davranışına paralel şekilde iş modelini hayalet mutfağa çevirmeye başlamıştır. Çevrimiçi teslimatlar, pandemi öncesinde satış gelirini artırmanın bir yolu olarak görülürken, pandemi ortasında ise daha fazla ilgi çekerek yeni bir iş modeli olarak benimsenmeye başlamıştır (Businessinsider1, 2022).

Hayalet mutfak modeli birçok fırsat ve tehdidi de beraberinde getirmektedir. Hayalet mutfak modeli girişimcilere; dağıtım nokta sayısının artmasıyla hedef müşteri, bölge ve pazar payının artması, yemek yapma altyapısı olmayan pazarlara erişim imkânı, ağızdan ağıza iletişim ve güçlü teknolojik altyapı ile hızlı büyüme, aynı iş stratejisi ile diğer pazarlara hızlı girebilme ve rekabette öne geçebilme (Panigrahi vd., 2020), yüksek kâr marjları ve hızlı büyüme (Christopher, 2020) bakımından birçok fırsat sunmaktadır.

Hayalet mutfak iş modelini tehdit eden durumlara örnek olarak müşteriler tarafından yapılan olumsuz yorumlar, sipariş sistemindeki hata ve arızalar, standart üretimin sağlanamaması, menülerin rakipler tarafından kopyalanabilmesi, arama motorlarının alternatif restoranları üst sıralarda listelemesi, müşterilere hızlı ve tam teslimat yapılamaması ve müşteriyle etkin iletişimin kurulamaması (Patel, 2021; Panigrahi vd., 2020) gösterilebilir.

Hijyen ve gıda güvenliğinin müşteriler tarafından üretim yerinde takip edilememesi, teslimatın geç yapılması, yüz yüze iletişimin olmaması, müşterinin ziyaret edebileceği fiziki mekânın olmaması hususları ise hayalet mutfak iş modelinin zayıf tarafını oluşturmaktadır

(Choudhary, 2019, s. 186). İş modelinin istihdama nasıl etki edeceği, geleneksel restoranlara tehdit oluşturup oluşturmayacağı ise belirsizliğini korumaktadır. Diğer taraftan tüm restoranlar aynı yasa ve kurallara tabidir. Hayalet mutfaklar, yiyecek israfını ve karbon ayak izini azaltarak, sürdürülebilirliğe katkıda bulunmaktadır. Sektöre giriş maliyetlerinin düşük olması rekabet düzeyini arttırma potansiyeline sahiptir. Bu durum birçok girişimin başarısızlıkla sonuçlanması riskini beraberinde getirmektedir (Cai, Leung ve Chi, 2022).

Literatür Özeti

Hayalet mutfak iş modelinin özellikle pandemi döneminde yaygınlaşmaya başlaması nedeniyle konu ile ilgili çalışmaların sayısı sınırlıdır. Bununla birlikte yapılan çalışmaların tüketici davranışları, restoran işletmecilerinin yeni iş modeline ilişkin tutumları, yatırımın finansal geri dönüşümü ile pazar payı üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir (Bkz. Tablo 2).

Tablo 2: Hayalet Mutfak İş Modeli ile İlgili Çalışmalar

Yazar	Yıl	Bulgular
Cai, Leung ve Chi	2022	Çalışmada, restoran müşterilerinin hayalet mutfaklara yönelik fayda ve risk algılarını ve bunların güven ve davranışsal niyete olan etkisini araştırmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, hayalet mutfakların müşterilere sağladığı kolaylık ve kaliteli yemek çeşitleri gibi bireysel faydalar ile trafik ve gıda israfını azaltması, yeni iş olanağı ile ekonomik katkı sunması gibi toplumsal faydalar nedeniyle tercih edildiği ve güven sağladığı ortaya konulmuştur.
Shapiro	2022	Karanlık ve hayalet mutfak iş modelinin gelecekteki konumunu araştırmıştır.
Hussain	2021	Çalışmasında, Finlandiya'daki tüketicilerin çevrim-içi yemek siparişi tercihlerini, beslenme alışkanlıklarını ve hayalet mutfaktan beklentilerini öğrenmeyi amaçlamıştır. Finlandiya'da birçok restoranın kapanmasının ardından, hayalet mutfak stratejisinin Covid-19 döneminde ivme kazandığını belirtmiştir. Bununla birlikte pazara yönelik yaptığı SWOT analizinde, hayalet mutfakların karşılaştığı zayıf yönler ve tehditlerin müşteri davranışları, müşteri beklenti ve geri bildirimlerinin doğru şekilde ele alınmasıyla fırsata ve güçlü yönler çevrilebileceğini analiz etmiştir. Hayalet mutfak işletmecileri için işe başlamada en önemli konunun yemek yapmaktan ziyade, yemeği müşteriye hızla iletme, müşteriye ve müşteri beklentilerini iyi bilen dağıtım şirketi bulmak olduğu belirtilmiştir.
Othman, Nor ve Rosdi	2021	Tüketicilerin hayalet mutfak hizmetini kullanmaya yönelik davranışsal niyetlerini araştırdığı çalışmada, algılanan kontrol, rahatlık ve hizmetin yerine getirilmesi faktörlerinin tüketicilerin %62 oranla hayalet mutfak tercihine yönlendirdiği bulgulanmıştır. Covid 19 döneminde ekonomik bakımdan sıkıntı içerisinde olan restoran işletmecilerinin ayakta kalabilmesi ve kapasitelerine ulaşabilmeleri adına hayalet mutfak iş modeli önemi bir avantaj sağlamaktadır.
Susilowati, Yuwono ve Leonard	2021	Çalışmada, Endonezya'da hayalet mutfak iş modelini Boston BCG Pazar payı matrisine göre araştırmıştır. Cakarta'da faaliyet gösteren hayalet mutfak işletmelerinin pazardaki durumunu, matris bölümlerine göre belirlemeyi konu almıştır.
Can ve Çolakoğlu	2021	Çalışmada otel, restoran ve toplu yemek işletmelerinin pandemi döneminde karşılaştığı zorlukları ve değişimi nitel yöntemle araştırmıştır.
Yeşilyurt ve Kurnaz	2021	Türkiye'de yeni bir iş modeli olarak Bulut Mutfak konseptini, uygulama süreci ve esaslarını araştırmıştır.
Sharma ve Dey	2021	Bulut mutfak iş modelinde yaşanan sorunları, pazar büyüme stratejilerini, ürün ve pazarlama stratejilerini araştırmıştır.
Chhabra ve Rana	2021	Hayalet mutfakları geleneksel restoranlardan ayıran faktörleri, tüketici davranışlarını, tüketicilerin hayalet mutfaklara olan tepkisini araştırmıştır. Araştırma sonuçlarına göre Covid-19 döneminde tüketicilerin hayalet mutfaklardan teknolojinin de sağladığı kolaylıkla daha fazla sipariş verdiği, sipariş verme kararında da hijyen gibi temel gereksinimlere önem verdiği belirlenmiştir.
Moyeenudin, Bindu ve Anandan	2021	Hayalet mutfak müşterilerinin geri bildirimleri ile çevrim-içi yemek siparişi verme tercihlerini araştırdığı çalışmada, mobil / online uygulamaların müşterinin sağlık durumlarına göre sipariş verebilme esnekliğine ve kabiliyetine sahip olması gerektiği sonucuna ulaşmıştır.

John	2021	Hindistan’da Covid-19 döneminde restoran pazarında yaşanan dönüşümü konu aldığı araştırmada, hayalet mutfak modelinin gelecek 10 yılda sektöre egemen olacağını ifade etmiştir.
Tarınç ve Ülken	2021	Hayalet mutfak iş modelinin tanıtımı ve işleyişini konu aldığı çalışmada, çevrim-İçi yemek pazarının gelişim trendinin hızla devam edeceğini, bu sebeple yiyecek-içecek işletmelerinin orta ve uzun vadeli pazarlama stratejilerinde hayalet mutfak modeline yer vermesi gerektiğini belirtmiştir.
Fridayani, Iqbal ve Atmojo	2021	Endonezya’da hayalet mutfak iş modeli için uygulanacak pazarlama stratejilerini araştırmıştır.
Pramezwary vd.	2021	Endonezya’da hayalet mutfakın müşterilerce tercihinde teknoloji ve çevrenin etkisini araştırmıştır.
Sherkar, Fernandes ve Zagade	2021	Covid-19 döneminde hayalet mutfakların büyümesini konu aldığı çalışmada, yemek teslimatı ile teknolojiye gelişmelerin iş modeline ivme kazandırdığını belirtmiş ve hayalet mutfakların ayakta kalabilmesi için hijyen ve gıda güvenliğinin birinci öncelik olması gerektiğini ifade etmiştir.
Ramos	2020	Hayalet mutfak girişiminin uygulanabilirliğini finansal açıdan araştırdığı çalışmada, yatırımın geri dönüş süresinin 12 ay civarında olduğunu belirlemiştir.
Choudhary	2019	Çalışmada, bulut mutfak konsepti ve pazarlama stratejilerini; müşteri, rakipler, pazar durumu ve çevre koşulları bakımından araştırmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, bulut mutfak işletmecilerine rekabet yoğunluğu nedeniyle pazar konumunu sürekli analiz etmesi ve yenilikçi pazarlama stratejileri uygulaması gerektiği tavsiye edilmiştir.

Yöntem

Bu çalışma hayalet mutfak uygulamasının güçlü ve zayıf yönlerini, olası fırsatlarını ve tehdit öğelerini belirlemek ve analiz etmek için nitel bir yaklaşım benimsemektedir. Keşifsel nitelikli olan bu çalışma hipotezlerden ziyade literatür taraması sonucu oluşturulan araştırma soruları üzerinde temellendirilmiştir. Çalışmanın evrenini Gaziantep’te faaliyet gösteren ve turizm işletme belgesine sahip restoran işletmecileri ve yöneticileri oluşturmaktadır. Gaziantep 2015 yılında UNESCO tarafından gastronomi alanında “Yaratıcı Şehirler Ağı”na dâhil edilmiştir (UNESCO, 2015). Destinasyon Türkiye’nin gastronomi alanında bu ağa kabul edilen ilk şehri olma özelliğini taşımaktadır. 2005 yılında destinasyonu ziyaret eden yerli ve yabancı turist sayısı 217.330’dur. UNESCO tescili sonrası ziyaretçi sayısı hızla yükselmiş ve 2019 yılında 718.812 turist varışına ulaşmıştır. 2020 yılında COVID-19 pandemisinin etkisiyle ziyaretçi sayısında önemli bir düşüş yaşanmış ve 422.863 varış gerçekleşmiştir. Yasakların kalkmasıyla beraber destinasyona yönelik talep yeniden yükselmeye başlamıştır. 2021 yılı sonunda destinasyonu ziyaret eden yerli ve yabancı turist sayısı 765.536 olarak gerçekleşmiştir (Gaziantep.ktb.gov.tr[a]).

2022 yılı verilerine göre Gaziantep’te faaliyet gösteren turizm belgeli Lokanta ve Gastronomi Tesisi sayısı 23’tür (Gaziantep.ktb.gov.tr[b]). Araştırma kapsamında tüm işletmelere ulaşılmıştır. İşletmelerin çalışma kapsamına alınması için belirli kriterleri taşımalarına dikkat edilmiştir. Böylece dış geçerliliğin sağlanması yoluna gidilmiştir (Streubert ve Carpenter, 2011). Dikkate alınan kriterler (Allmark vd., 2009);

- Hayalet mutfak konusunda bilgi sahibi olmak,
- Hayalet mutfak uygulamasını kısmen veya tamamen uygulamış/uyguluyor olmak,
- Hayalet mutfak uygulamasının ilk dereceden sorumlusu olmak,
- Araştırma sorularına objektif olarak cevap vermek,
- Mülakat esnasında süreçten çekilmemek ve tüm mülakatı tamamlamak,
- Hayalet mutfak hakkındaki bilgi birikimini, görüş ve önerilerini paylaşmak konusunda gönüllü olmaktır.

Söz konusu kriterler çerçevesinde 18 işletme sahibi/yöneticisi ile kendi iş yerlerinde yarı yapılandırılmış soru formları aracılığıyla derinlemesine mülakat gerçekleştirilmiştir. Tüm mülakat süreci ses kayıt cihazı ile kaydedilmiştir. Veri toplama süreci 20.04.2022-18.06.2022

tarihleri arasında, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan alınan izin doğrultusunda ve etik ilkeler göz önünde bulundurularak yürütülmüştür. Katılımcılar mülakat öncesinde detaylı şekilde bilgilendirilmiş ve onam formları imzalatılmıştır.

Derinlemesine görüşmede katılımcılara aşağıda belirtilen 6 temel soru yöneltilmiştir;

- Hayalet/Paket mutfağın güçlü yönleri nelerdir?
- Hayalet/Paket mutfağın zayıf yönleri nelerdir?
- Hayalet/Paket mutfağın sunduğu fırsatlar nelerdir?
- Hayalet/Paket mutfağın restoran işletmeleri açısından tehditleri nelerdir?
- Hayalet/Paket mutfakta hizmet kalitesini belirleyen unsurlar nelerdir?
- Restoran işletmelerini hayalet/paket mutfak konseptine yönelten itici faktörler nelerdir?

Yapılan mülakatlar sonucunda elde edilen sesli veriler nitel veri düzenleme programı aracılığıyla deşifre edilmiştir. Çalışmada iç geçerliliği sağlamak adına düz metin hâline getirilen kayıtlar örneklem grubunda yer alan katılımcıların kontrolüne sunulmuş ve bilgilerin doğruluğu teyit ettirilmiştir (Houser, 2015). Verilerin işlenmesi süreci her iki yazar tarafından eş zamanlı ancak birbirinden bağımsız bir şekilde yürütülmüştür. Her iki yazar tarafından oluşturulan kodlama gruplarının karşılaştırılması sonrası benzerlik oranı %84 olarak belirlenmiştir.

Bulgular

Araştırma kapsamında mülakat yapmayı kabul eden katılımcıların 12'si erkek, 6'sı kadın iken yaşları 30 ile 65 aralığındadır. Katılımcıların 11'i iş yeri sahibi, 7'si ise yönetici konumundadır. Tüm katılımcıların sektör tecrübesi 10 yıl ve üzerindedir. Yaş ve sektör tecrübesi karşılaştırması yapıldığında katılımcıların büyük çoğunluğunun 20 yaşından önce sektörde çalışmaya başladığı sonucuna ulaşılmaktadır (Tablo 3).

Tablo3: Katılımcı Profili

Kod	Cinsiyet	Yaş	Sektör Tecrübesi	Statüsü
K1	Erkek	52	36	İş Yeri Sahibi
K2	Erkek	38	24	Yönetici
K3	Erkek	47	30	İş Yeri Sahibi
K4	Kadın	42	20	İş Yeri Sahibi
K5	Erkek	35	12	Yönetici
K6	Kadın	39	18	Yönetici
K7	Kadın	51	29	İş Yeri Sahibi
K8	Kadın	36	10	Yönetici
K9	Erkek	55	41	İş Yeri Sahibi
K10	Erkek	40	22	İş Yeri Sahibi
K11	Erkek	42	27	Yönetici
K12	Erkek	48	32	İş Yeri Sahibi
K13	Erkek	30	12	Yönetici
K14	Kadın	34	17	İş Yeri Sahibi
K15	Erkek	41	12	İş Yeri Sahibi
K16	Erkek	58	42	İş Yeri Sahibi
K17	Kadın	52	26	İş Yeri Sahibi
K18	Erkek	65	48	Yönetici

Hayalet Mutfağın Güçlü Yönlerine İlişkin Bulgular

Katılımcılarla yapılan mülakatlarda hayalet mutfağın güçlü yanlarına ilişkin 7 tema ve 21 alt tema belirlenmiştir (Tablo 4). Katılımcılar reklam konusunda rekabet, görsel unsurlar ve sürekliliği ön plana çıkartırken, tüketiciye ulaşma konusunda internet alt yapısı, dağıtım kanalları, dağıtım süreci, çevrimiçi puanlama ve indirimlerin kolaylık sağladığını ifade etmişlerdir. Kalite yönetimi, kalite belgeleri ve etkin iletişim gerekliliği kurumsallaşmaya yönelik motivasyonu arttırmaktadır. Dinamik menüler ve istek/ihyaçların tam olarak

karşılanmasına olanak sağlayan tercih seçenekleri kişileştirilmiş hizmet sunma olanağı sunmaktadır. Dönen varlık ve sabit sermaye yatırımlarının toplam yatırım bütçesi içerisinde fazla yer tutmaması, fiziki yatırım maliyetinin düşmesini sağlamaktadır. Yeme/içme ihtiyacını gidermek için belirli bir mekâna bağlı kalmama, mekânsal rahatlık ve zaman tasarrufu sağlama yoluyla konforlu tüketim alt yapısını oluşturmaktadır.

K2: “Kurumsallaşma bizlere iş süreçlerinin yönetimi açısından kolaylık sağlamaktadır. Ayrıca müşterilerimizde kaliteli marka imajını uyandırmaktadır. Çünkü kurumsal bir marka haline gelebilmek için müşterilerle ve çalışanlarla etkili iletişim kurmak zorundasınız. Kalitenizi sürekli hale getirmek için ürünlerinize ve ambalajlarınıza azami dikkat etmelisiniz”.

K7: “Biz daha önce sadece masa servis şeklinde çalışıyorduk. Çünkü bu şekilde elde ettiğimiz gelir bize yetiyordu. Ancak, diğer işletmelerin paket servise başlaması, işletmemize gelen müşteri sayısını ve profilini etkiledi. Şu anda paket servis önemli bir ana gelir kalemi haline geldi. Bizde hızlı bir şekilde bu sürece adapte olabilecek sistemleri kullanmaya başladık. Gerekli yatırımları yaptık. Tabi bunlar yeterli değil. Restoranın içinde satın almadan sipariş teslimatına kadar devam eden bir süreç var. Bunları da iyi bir şekilde yönetmek gerekiyor. Müşteri geri bildirimlerinde iyi yönetimin etkilerini rahatlıkla görebiliyoruz”.

K11: “Bu sistemde tüketiciye daha kolay ulaşıyoruz. Sipariş için kullandığımız uygulamalarda yapılan yorumlar yeni müşteriler kazanmamızı da sağlıyor. Ayrıca, bu uygulamaların kendi özelinde yaptığı indirimler ve kampanyalar, daha fazla tercih edilmemizi sağlıyor”.

K18: “Artık müşteriye daha kolay ulaşıyoruz. Uygulamalar üzerinden bildirimlerle veya doğrudan cep telefonlarına mesajlar aracılığıyla iletişim kurabiliyoruz. Paket servis, günlük ciro içerisinde her geçen gün daha fazla yer tutuyor. Rakiplerimizde bu alana önem verdiği için geride kalmamak adına bu yönde yatırımlarımızı yapmaya devam ediyoruz”.

Tablo 4: Hayalet/Paket Mutfağın Güçlü Yönleri

Temalar	Alt Temalar/Kodlar	İfadeler
Reklam	Rekabet	➤ Marka bilinirliği ➤ İşletme sayısı
	Görsel Unsurlar	➤ Paket servis araçlarında görünürlük
	Süreklilik	➤ Sipariş sürekliliği ➤ İmaj yönetiminin sürekliliği
	İnternet Alt Yapısı	➤ Çevrim-içi satış kanalları ➤ İnternetin hayatın her alanında olması
Tüketiciye Ulaşım	Kolaylık	➤ GSM mesajlarının kullanılması ➤ İnternet reklamları
	Dağıtım Kanalları	➤ Paket servis ➤ Çevrim-içi reklam ve sipariş
	Dağıtım Süreci	➤ Kuryelerle dağıtım
	Çevrim-İçi Puanlama	➤ Puanlamanın tüketici tercihinde etken olması
	Çevrim-İçi İndirimler	➤ İnternet tabanlı sipariş sitelerinin düzenlemiş olduğu indirimler
Kurumsallaşma Motivasyonu	Kalite Yönetimi	➤ Ürün ve paket tasarımında kalitenin önem kazanması
	Kalite Belgeleri	➤ Kalite belgelerinin tüketici tercihlerindeki nispi rolü
	Etkin İletişim	➤ İç ve dış müşteriler ile iletişimin öneminin artması
Kişiselleştirilmiş Hizmet	Dinamik Menüler	➤ Ana ürünün içeriği ve tamamlayıcı ürünlerin kişisel tercihlere düzenlenebilmesi
	İstek/İhtiyaçların Tam Karşılanması	➤ Menü tercihinin tüketiciye bırakılması
Fiziki Yatırım Maliyeti	Dönen Varlık Yatırımları	➤ Masa, sandalye, servis araçlarından tasarruf
	Sabit Sermaye Yatırımları	➤ Büyük ölçekli bina vb. yatırımlarında gereksiz olması
Rahatlık/Konfor	Mekânsal Rahatlık	➤ Sınırlamanın Kalkması
	Zaman Tasarrufu	➤ Sosyal hayata veya kişisel işlere daha fazla zaman ayırma
Dönüşüme Zorlama	Dış Servis	➤ Paket servisin ana gelir kalemi haline gelmesi
	Süreç Yönetimi	➤ Üretim, dağıtım ve teslimat süreçlerinde optimizasyon
	Teknolojik Yatırım	➤ <u>Rakiplerin teknoloji yatırımı</u> ➤ Yatırım dönüş hızı

Hayalet Mutfağın Zayıf Yönlerine İlişkin Bulgular

Katılımcılarla yapılan görüşmelerin çözümlenmesi sonucunda, hayalet mutfağın zayıf yönlerine ilişkin düşüncelerin 4 tema ve bağlı 13 alt temadan oluştuğu görülmüştür (Tablo 5). Üretim yeri, geç teslimat ve kalite unsurları sistemsel eksiklikler temasına bağlı alt temalar olarak elde edilmiştir. Kurye sayısı, bölgelere erişim, teknolojik alt yapı, hazır oluşluk ve bağımlılık işletme kaynaklı zayıf yönler olarak belirlenmiştir. Bilinç eksikliği, teknolojinin kullanım oranı ve sabotaj tüketici kaynaklı zayıf yönleri temsil eden alt temalar olarak ön plana çıkmıştır. Otantiklik ve turistik deneyimler ise turizmin doğasına atıfta bulunan alt temalar olarak değerlendirilmiştir.

K6: “Bu sistemde müşteriler genelde daha önce gidip fiziki mekânını gördükleri yerleri tercih ediyorlar. Daha önce hiç gitmedikleri yerlerden sipariş vermek için ise sipariş verdikleri platformlardan, işletmelerin puanlarını ve daha önceki sipariş veren müşterilerin yorumlarını dikkate alıyorlar”.

Tablo 5: Hayalet Mutfağın Zayıf Yönlerine İlişkin Bulgular

Temalar	Alt Temalar/Kodlar	İfadeler
Sistemsel Eksiklikler	Üretim Yeri	➤ Tüketicilerin üretim yerini görmemesi
	Geç Teslimat	➤ Uzak teslimat noktalarının olumsuz dönüşleri
	Kalite Unsurları	➤ Tüm sürecin yalnızca teslimat süresi üzerinden değerlendirilmesi
		➤ Olası eksik teslimatın tüketici memnuniyetsizliği ile sonuçlanması
İşletme Kaynaklı	Kurye Sayısı	➤ Hızlı teslimatın kurye sayısına bağlı olması
	Bölgelere Erişim	➤ Büyük şehirlerde her noktaya teslimat yapamama
	Teknolojik Altyapı	➤ Çevrim-İçi sipariş alamama
		➤ Teknolojik altyapıya yönelik direnç
	Hazır Oluşluk	➤ Sistem hakkında bilgi eksikliği
	Bağımlılık	➤ Pazarlama ve dağıtım kanalları açısından belirli sistemlere bağımlı olmak
Tüketici Kaynaklı	Bilinç Eksikliği	➤ Tüketicilerin sistemi tanımaması
		➤ Tüketicilerin yüz-yüze işletme deneyimindeki konforu araması
	Teknoloji Kullanım Oranı	➤ Her yaş grubunun teknolojiyi aynı oranda kullanmaması
Turizmin Doğası	Sabotaj	➤ Olası aksaklıkların tüketici tarafından tolere edilmemesi ve yorumlarda olumsuz ifadelerin kullanılması
		Otantiklik
	Turistik Deneyim	➤ Etkileşimin eksikliği

K14: “İşletmemize gelen müşteriler, bizi değerlendirirken birçok unsuru dikkate alabiliyor. Lavaboların temizliği, personelin iletişim şekli, fiyatlar, masaların düzeni gibi. Ama, paket serviste bu unsurların sayısı azalıyor. Hatta sadece siparişin geç gitmesi diğer tüm unsurların önüne geçiyor. Maalesef bunlar yorumlara da yansıyor”.

K10: “Biz işletme olarak merkezi bir konumdayız. Bu nedenle yemek saatlerinde yoğun bir sipariş talebi ile karşılaşılıyor. Teslimatta hızlı olmamız yetmiyor. Kurye sayımızın da fazla olması gerekiyor. Haliyle personel, araç yakıtı ve bakım masrafları gibi gider kalemlerimiz yüksek oluyor”.

K17: “Başlangıçta çok zorlandık. Çünkü sistemin işleyişine ilişkin bilgi sahibi değildik. Güçlü bir teknolojik alt-yapı ihtiyacına ihtiyaç duyduğumuzu gördük. İnternet bağlantımızın kesintisiz olması ve telefonlarımızın boş kalmaması gerekiyor. Ayrıca, daha fazla sipariş alabilmek için kullanabileceğimiz kanallar sınırlı. Bu nedenle yüksek komisyon bedellerini kabul etmek zorunda kalıyoruz. Haliyle, bu kanallar aracılığıyla satışa koyduğumuz menülerin fiyatlarına ekleme yapıyoruz”.

K1: “Günlük müşterilerimiz için kullanışlı bir sistem. Onlara zaman tasarrufu sağlıyor. Ama gastronomi deneyimi yaşamak için buraya gelen turistler için tabii ki de elverişsiz. Çünkü bu kişiler yemeği yerken bilgi sahibi olmak ve mekânı deneyimlemek istiyorlar. Bizim mekânımız tarihi bir mekân. Turistleri buraya getirmemiz ve hem mekânla hem de servis personelimizle etkileşime geçirmemiz gerekiyor”.

Hayalet Mutfağa Yönelik Fırsatlara İlişkin Bulgular

Katılımcılarla yapılan mülakatlarda hayalet mutfağın sunmuş olduğu fırsatlara yönelik düşünceler 5 tema ve 5 alt tema altında toplanmıştır (Tablo 6). Hayalet mutfak katılımcılar tarafından yeni olgu olarak değerlendirilmiş ve niş pazar olması itibariyle fırsat olarak değerlendirilmiştir. Kadınların yoğun bir şekilde iş hayatına entegre olması, genç iş gücü sayısındaki yükseliş ve personel teşvikine yönelik devlet destekleri iş gücü artışı açısından çalışma hayatı başlığı altındaki fırsatlar olarak incelenmiştir. Hayalet mutfağın kullandığı çevrimiçi sistemlerin maliyet düşürününü sağlaması, büyük şehirlerde şubeleşmeyi teşvik etmesi ve yeni pazarların oluşması yoluyla pazar genişletmeye olanak sağlaması diğer önemli fırsatlar olarak değerlendirilmiştir.

K3: “Bu kavram bizler için çok yeni. Henüz kısmen uygulanıyor. Burada tam anlamıyla ilk uygulayan işletme bu sistemin öncüsü olacak. Boş bir pazar. Ülkemizde de öne çıkmış bir öncüsü yok. Tabii, artık çok çeşitli iş kolları var ve buralarda çalışan insan sayısı da çok fazla. Hatta eşlerin ikisinin de çalıştığı ailelerin sayısı da gittikçe artıyor. Bu nedenle karlılık oranı da yüksek bir Pazar olarak değerlendirebiliriz”.

K12: “Ben işletmemde hem masa servisi hem de paket servisi aynı anda uyguluyorum. Paket sistemi kökleri çok eski olmayan bir yapı. Tamamen bu sisteme geçmek, masaları kaldırmak veya farklı markalarla bir arada olabileceğimiz binalarda üretim yapmak müşteri alanının ortadan kalkması nedeniyle faturaların (doğal gaz, elektrik vb.) düşmesini sağlar. Kira giderlerini de önemli ölçüde azaltır”.

K8: “Kuryelerle her yere ulaşamıyoruz. Çünkü teslimat hızı, servisin ısısı tüm sürecin kalitesini belirliyor. Bu nedenle, rekabet gücünü koruyabilmek ve yeni müşterilere ulaşmak için şubeleşmeyi teşvik ediyor”.

Tablo 6: Hayalet Mutfağın Sunmuş Olduğu Fırsatlar

Temalar	Alt Temalar/Kodlar	İfadeler
Yeni Olgu	Niş Pazar	➤ Henüz Türkiye’de fazla uygulanmayan bir sistem olması
Çalışma Hayatı	İş Gücü Artışı	➤ Kadınlarında iş gücüne dâhil olması
		➤ Genç iş gücü sayısındaki artış
		➤ Personel istihdamına yönelik devlet destekleri
Maliyet Düşüşü	Çevrimiçi Sistemler	➤ Müşteri alanının ortadan kalkmasıyla ısıtıcı (elektrik, doğalgaz) ve su gibi giderlerden tasarruf
Büyük Şehirler	Şubeleşme	➤ Kira maliyetlerinin düşmesi
Yeni Pazarlar	Pazar Genişletme	➤ Her bölgeye erişmek için şubeleşmeyi teşvik etmesi
		➤ Daha önce hizmet verilmeyen alanlara ulaşma imkânı

Hayalet Mutfağa Yönelik Tehditlere/Engellere İlişkin Bulgular

Hayalet mutfak konseptinin karşı karşıya olduğu tehditlerle ilgili verilen cevaplar 12 tema ve 15 alt tema etrafında kodlanmıştır (Tablo 7). Büyük firmaların hızlı şubeleşebilecek ekonomik güce sahip olması ve çoklu satın almalarda maliyet avantajına sahip olması, ölçek ekonomisinin meydana getirdiği önemli bir dezavantaj olarak belirtilmiştir. Taklitçi girişimcilerin varlığı, eksik rekabet piyasası, üretici-tüketici arasındaki fiziki bağın kopması, fiyat standardizasyonunun zorluğu en fazla vurgulanan tehditler olarak ön plana çıkmıştır. Dağıtım kanallarına olan bağımlılığın getirdiği riskler, fiziki mekânın ve yüz yüze iletişimin olmaması katılımcıların değindiği tehditler olarak kodlanmıştır. Bununla birlikte, teslimat maliyeti ve sağlık, sürdürülebilirlik sorunu, talep elastikiyeti, sistemsel açıklıklar ve iklimsel zorluklar yapılan mülakatlarda sıklıkla değinilen diğer temalardır.

K4: “Ekonomik olarak güçlü olan şirketler bizlere göre daha hızlı şubeleşebiliyor. Zaten tek seferde aldıkları ürün miktarı da bizlere göre çok fazla. Bu nedenle mutlak bir maliyet avantajı elde ediyorlar”.

K16: “Ürünlerimizi satabileceğimiz çevrim-içi uygulama sayısı sınırlı. Bu nedenle istenen komisyon oranlarını vermek durumunda kalıyoruz. Bu platformlarda da yer almamak, rekabet yönünden işletmemizi çok zorluyor”.

K8: “Bizim sadık müşteri profilimiz vardı. Bunların bir kısmını muhafaza edebildik. Ama, paket servis sistemine geçince maalesef birçoğu ile bağımız koptu. Birde, sipariş usulü ürün alan müşterilerimizin çoğunu görmüyoruz. Sadece siparişi teslim ediyoruz. Bu durum hizmetin bence en önemli parçaları olan güler yüz ve samimi iletişim durumunu ortadan kaldırıyor”.

K15: “Paket servis ürünlerinde çok fazla plastik ve kâğıt malzeme kullanıyoruz. Motorlu kuryelerimizin egzoz gazları da çevreye zarar veriyor. Uzun menzilli elektrikli araçların kullanılmaya başlaması bu konuda önemli bir adım olacaktır”.

Tablo 7: Hayalet Mutfağa Yönelik Tehditler/Engeller

Temalar	Alt Temalar/Kodlar	Ifadeler
Ölçek Ekonomisi	Büyük Firmalar	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Büyük ölçekli firmaların hızlı şubeleşebilecek ekonomik güce sahip olması ➤ Büyük ölçekli firmaların maliyet avantajı
Taklit	Taklitçi Firmalar	<ul style="list-style-type: none"> ➤ AR-GE yatırımları sonucu elde edilen başarının kopyalanması
Eksik Rekabet Piyasası	Dağıtım Kanalları	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Dağıtım kanalı alanında rekabetin kısıtlı olması ➤ Mevcut dağıtım kanallarının yüksek komisyon talebi
Etkileşim Yoksunluğu	Fiziki Etkileşim	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Üretici ve tüketici arasındaki fiziki bağın kopması ➤ “Güler yüz” samimiyetinin kaybolması
Standardizasyon Zorluğu	Fiyat Farklılığı	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Dağıtım kanallarının yüksek komisyon talebi nedeniyle, fiziki menü ile çevrim-içi menüler arasında oluşan fiyat farkı
Değer Kaybı	Dağıtım Kanalı	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Anlaşmalı dağıtım kanalının tercih edilme oranının düşmesi
Asosyallik	Etkileşim Kısıtı	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Fiziki mekânın sağladığı sosyalleşme olgusunun yok olması, bireyselleşme
	Mekân Ruhu Eksikliği	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Toplu mekân atmosferinin kaybolması ➤ Mekânın tüketici üzerindeki etkisini yitirmesi
Teslimat Maliyeti ve Sağlık	Personel/Kurye	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Hızlı teslimat yarışının kurye sağlığını olumsuz etkilemesi
	Yakıt/Bakım	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Teslimatta kullanılan araçların bakım maliyeti ➤ Teslimatta kullanılan araçların yakıt masrafı
	Ambalaj	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Paket serviste kullanılan ambalaj yükü
Sürdürülebilirlik Sorunu	Paket Servis	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Paket serviste kullanılan kâğıt ve plastikler ➤ Paket servis araçlarının egzoz emisyonu
Talep Elastikiyeti	Dalgalanma	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Tüketici tercihlerindeki ani değişme ➤ Akımların çabuk eskimesi
Sistemsel Açıklık	Deneyimsiz Yorum	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Deneyim sahibi olmayan kişilerin çeşitli platformlarda yorum yapabilmesi
İklimsel Zorluklar	Kış Şartları	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Hava durumunun teslimatı zorlaştırması

Hayalet Mutfağa Yönelten İtici Faktörler

İşletmecileri hayalet mutfak konseptini uygulama konusunda teşvik eden itici faktörler 3 tema ve 6 alt temada değerlendirilmiştir (Tablo 8). Yaşanan krizler sonrası kapalı mekânların popülerliğini yitirmesi, tüketicilerin yeme-içme ihtiyaçlarını buldukları yerde gidermeyi istemesi, teknoloji farkındalığının yükselmesi gibi pandemi kaynaklı etkiler, krizler teması altında ele alınmıştır. Temaların oluşturulmasında referans alınan katılımcı görüşlerinden bazıları aşağıda sunulmuştur.

K15: “Pandeminin ortaya çıkması ve işletmelerin bu süreçte uzun süre kapalı kalması ve sonrasındaki süreçte kapasite sınırlamalarının getirilmesi bizleri farklı arayışlara itti. İnsanlar kapalı alanlarda oturmak istemedi. Paket servislerin önemi daha da arttı. Şu anda herhangi bir kısıt yok ama paket servis ciromuz pandemi öncesine göre iki katına çıktı diyebilirim. Pandemi orta yaş ve üzerinde yer alan kişilerin akıllı telefon kullanma oranını arttırdı. Daha önce paket servilerimiz bekâr evlerine giderken, artık aile evlerine de yoğun bir şekilde servis yapmaya başladık”.

K9: “Şehir merkezlerine yönelik göçler arttı. Gaziantep’te şu anda 6. organize sanayi inşa ediliyor. Yeni iş alanları açılıyor, yeni iş kolları ortaya çıkıyor. Haliyle istihdam edilen kişi sayısı artıyor. Evlerde her iki eş birden çalışıyor artık. Yemek yapmak yerine dışarıdan siparişi tercih ediyor insanlar. Bu pazarın büyümesi, bu yönde hareket etmek adına bize önemli teşvik sağlıyor”.

Tablo 8: Hayalet Mutfağa Yönelten İtici Faktörler

Temalar	Alt Temalar/Kodlar	İfadeler
Krizler	Pandemi	➤ Kapalı mekânların popülerliğini yitirmesi
		➤ Kapasite sınırlamaları
		➤ Tüketicilerin bulunduğu yerde yemek istemesi
Şehirleşme	İstihdam Artışı	➤ Teknoloji farkındalığının artmaya başlaması
		➤ Çeşitli iş kollarının ortaya çıkmasıyla çalışan kişi sayısının artması
	Zaman Tasarrufu	➤ Hanelerde çalışma oranının artması
Rekabet	Çevrim-İçi Satışa Yönelme	➤ Kadınların da istihdama dâhil olmasıyla yemek için zaman kısıtının oluşması
	Müşteri Kazanma	➤ Çevrim-İçi satış kanallarını kullanan işletme sayının artması
	Pazar Büyüklüğü	➤ Paket servis sayesinde sınırların kalkması
		➤ Artan nüfus ve çevrim-İçi satış imkânının ulaşılacak kişi sayısını yükseltmesi

Hayalet Mutfakta Hizmet Kalitesinin Belirleyicilerine İlişkin Bulgular

Katılımcılarla yapılan derinlemesine mülakatların deşifresi ve analizi sonucunda, hayalet mutfakta hizmet kalitesinin belirleyicilerine yönelik 3 tema ve 9 alt tema elde edilmiştir (Tablo 9). Elde edilen temaların oluşturulmasında referans alınan katılımcı cevaplarından bazıları şu şekildedir:

K5: “Söz konusu paket servis olunca teslimat ön plana çıkıyor. İnsanlar hızlı bir şekilde siparişi ulaştırmamızı bekliyor. Ama bu tek başına yeterli değil. Giden ürünlerin eksiksiz olması da önemli. Çünkü telafi etme şansımız yok. Müşteriler restoranımıza gelmediği için burada oluşturduğumuz ambiyanstan uzak kalıyor. Bizde bu eksikliği logolarımızı ve reklam öğelerimizi paket serviste kullandığımız ambalajların üzerine ekleyerek gidermeye çalışıyoruz. İnternet sitemizde, sosyal medya hesaplarımızda ve çevrim-İçi reklamlarımızda kullandığımız içeriklerde görünürlüğümüzü ön plana çıkartacak içerikler üretmeye çalışıyoruz”.

K13: “Hizmet işletmelerinde güler yüz, nezaket ve müşteri ile iletişim önemli kalite belirleyicileridir. Paket serviste müşteri ile iletişim kuran ve müşteriye karşı işletmeyi temsil eden kişi kuryelerimiz oluyor. Bizde kuryelerimizi seçerken ve eğitirken niteliklerine, iletişim becerilerine dikkat ediyoruz. Nezaketi ilke edinmelerini bekliyoruz. Olası sipariş gecikmelerini önleyebilmek için sipariş alanımızda bulunan bölgeye hâkim olmalarını tercih sebebi olarak kullanıyoruz”.

K9: “Bu noktada kuryeler büyük bir öneme sahip. Adres bulma becerisini taşımaları gerekiyor. Bunun içinde servis ağıımızda bulunan alanı iyi tanımalılar. Tabi ki verilen siparişi tam ve zamanında müşteriye teslim etmeleri gerekiyor. Eğer sipariş eksik giderse bunun olumsuz yansımaları memnuniyetin yansımından daha çabuk oluyor. Ve maalesef memnuniyet çok fazla paylaşılmazken, memnuniyetsizlik durumu birçok ortamda hızlı bir şekilde paylaşılıyor”.

Tablo 9: Hayalet Mutfakta Hizmet Kalitesinin Belirleyicileri

Temalar	Alt Temalar/Kodlar
Teslimat	Zamanlama
	Hız
	Eksiksiz Teslimat
Kurye	Nezaket
	Adres Bilgisi
	Nicelik/Nitelik
Görünürlük/Marka	Logo
	Reklam
	İnternet

Sonuç ve Öneriler

Yapılan bu çalışmada katılımcılar (işletme sahipleri ve yöneticileri) marka bilinirliğini hayalet mutfağın önemli bir güçlü yanı olarak değerlendirmiştir. Sisodia ve Nair (2021) tüketicilerin paket siparişte daha önce deneyimledikleri markaları tercih etme eğiliminde olduğunu ortaya koymuştur. Bununla birlikte hayalet mutfaklar, işletmeciler için dijital kimlik

ve marka oluşturmayı zorunlu kılmaktadır. Ancak bu süreç fiziki bir yatırım gerektirmediği için önemli bir maliyet avantajı sağlamaktadır (Festivalia ve Swantari, 2022). Bu bilgiler çalışma bulgularıyla örtüşmektedir. Hayalet mutfak sistemine ait tüm süreçlerin dijital platformda ilerlemesi, işletmelere tüketiciye ulaşma ve satış konusunda önemli avantajlar sağlamaktadır. Bununla birlikte sipariş ve dağıtım sürecinin de çevrimiçi olması, işlemlerin resmî ve sözlü iletişim sürecini ortadan kaldırmakta, sistematik bir şekilde yapılmasına olanak sağlamaktadır. Hayalet mutfak uygulaması, tüm sürecin hassas bir şekilde yürütülmesini gerektirmektedir (Othman vd., 2021). Bu durum, işletmelerde kurumsallaşma motivasyonunu tetiklemektedir. Çalışma da elde edilen bulgularda daha önceki çalışma bulgularını desteklemektedir. Buna göre, kalite yönetim sistemlerinin gerekliliği, kalite belgeleri için standartların uygulanması ve iç ve dış müşterilerle etkin iletişimin önem kazanması, kurumsallaşma yolunda önemli motivasyon kaynakları olarak ön plana çıkmıştır. Kişiselleştirilmiş hizmet ve fiziki yatırım maliyeti avantajları hayalet mutfağın diğer güçlü yanları olarak elde edilmiştir. Sipariş sisteminin menü oluşturma konusunda tüketicilere özgürlük vermesi, istek ve ihtiyaçların tam olarak karşılanmasına olanak sağladığından, tüketici memnuniyetini sağlamak daha kolay olmaktadır (Moyeenudin vd., 2021). Bunların yanı sıra, tüketiciye zaman tasarrufu sağlaması ve mekânsal kısıtı ortadan kaldırması, katılımcılar tarafından hayalet mutfağın diğer güçlü yanı olarak vurgulanmıştır. Kulshreshtha ve Sharma (2022), pandemi sürecinde kapalı mekânlara karşı oluşan olumsuz tutumun hayalet mutfak kavramını desteklediğini belirtmiştir. Tüketicilerin istedikleri yerde tüketim yapma konforuna kavuştuğu bu sistem, sağladığı mekânsal konfor nedeniyle yoğun mesai ile çalışan kişiler içinde bir tercih sebebi haline gelmiştir.

Pandemi sürecinin etkisiyle tüketiciler hijyen ve sanitasyonu ön planda tutmaktadır (Finger vd., 2021). Biyogüvenlik konusunun ön plana alınması ve bu konu hakkında çıkartılan yönetmeliklerde, tüketici tercih ve davranışlarını yönlendiren önemli etkenlerdendir (Kim, Hall ve Bonn, 2021). Hayalet mutfak uygulamasında tüketicilerin üretim yerini görememesi pandemi sonrası oluşan hassasiyet sebebiyle sistemselsel bir zayıflık olarak ön plana çıkmıştır. Tüketicilerin üretimden tüketime kadar olan tüm sürecin kalitesini sadece teslimat süresi üzerinden değerlendirmesi, siparişlerde olası eksikliklerin doğrudan tüketici memnuniyetsizliğine sebep olması diğer sistemselsel eksiklikler olarak değerlendirilmiştir. Choudhary (2019) çalışmasında benzer bulguları vurgulamış ve geç teslimatın meydana getirdiği olumsuzluklara dikkat çekmiştir. Kurye sayısının yetersizliği, özellikle büyük şehirlerde her noktaya teslimat yapılamaması, teknolojik alt yapıya yönelik direnç, sistemi tanımama işletme kaynaklı zayıf yönlerdir. Bununla birlikte işletmelerin kendi çevrimiçi kanallarını kurmak yerine var olan uygulamaları kullanması, pazarlama konusunda bağımlılık meydana getirmektedir. Ekonomik bağımlılık sürdürülebilir gelişim ilkeleriyle çelişen bir durumdur (Baltacı, 2021). İşletmelerin entropiye uğramamaları için dağıtım kanallarını çeşitlendirmesi şarttır. Sistemin tüketici kaynaklı zayıf yönleri bilinç eksikliği, teknoloji kullanım oranının her yaş grubunda aynı oranda olmaması ve sabotaj olarak belirlenmiştir. Katılımcılar turizmin doğasından kaynaklı eksiklikleri otantiklik ve turistik deneyim olarak ifade etmiştir. Turizm hareketliliğine neden olan ana motivasyon faktörleri otantiklik etrafında toplanmaktadır. Fiziki mekân turistik deneyimin önemli parçalarından birisidir. Hughes (2013)'te bu konuya vurgu yapmış, turistik deneyimin semiyoloji ile sıkı bir ilişki içerisinde olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca turistik deneyimde yerel halk, fiziki mekân, kültür ve turist etkileşimi turistik hareketliliğin doğasını oluşturur. Hayalet mutfak uygulaması, yerel gastronomik lezzetlerin yine yerel mimari ile donatılmış mekânlarda tüketilmesini engellemektedir. Bu nedenle turistlerin sanal bir deneyim yaşamasına neden olmaktadır. Jiang ve arkadaşları (2022) yaşanan sanal deneyimin turistik seyahat isteğini arttırdığını ortaya koymuştur. Ayrıca sanal deneyimlerin hatırlanabilirlik düzeyi ve yeniden ziyaret etme

motivasyonunu tetikleme oranı oldukça düşüktür. Bu hâliyle sanal deneyimler, turizm sektöründe tamamlayıcı bir unsur olarak kullanılmalıdır. Katılımcıların otantiklik hakkındaki endişesi, literatürde yer alan bulgularla da desteklenmiştir.

Hayalet mutfak yeni bir olgu olması ve henüz yayılmamış olması önemli bir niş pazarın varlığına işaret etmektedir. Çalışma hayatında yaşanan istihdam artışı ve kadınlarında artan bir şekilde iş gücüne katılması var olan niş pazarın hitap ettiği kitleyi büyütmektedir. Hayalet mutfak yatırımları büyük bütçeli maliyetleri gerektirmemektedir. Çevrimiçi sistemin hâkim olduğu yapı önemli bir maliyet avantajı sağlamakta ve pazara girişi kolaylaştırmaktadır. Büyük şehirlerde, ulaşılabilecek bölge sayısının artırılmak istenmesi işletmeleri şubeleşme konusunda motive etmektedir. Böylece ulaşabilen müşteri sayısını artırma şansı elde edilirken daha önce hizmet verilmeyen bölgelere ulaşma imkânı da ortaya çıkmaktadır.

Elde edilen bulgulara göre büyük ölçekli firmaların varlığı, KOBİ statüsünde bulunan işletmeler için önemli bir rekabet gücü yoksunluğuna neden olmaktadır. Bu dezavantajı ortadan kaldıracak tedbirler alınması gerekmektedir. Uzun zaman ve maliyet gerektiren AR-GE süreçleri sonunda elde edilen ürünlerin başka işletmeler tarafından kopyalanması da önemli bir tehdit unsuru olarak belirlenmiştir. Dağıtım kanalı sayısının yeterli seviyede olmaması eksik rekabet piyasasının varlığına işaret etmektedir. Bu durum, dağıtım kanallarının yüksek komisyon uygulamasını kolaylaştırmakta ve rekabet dengesinin bozulmasına neden olmaktadır (Onat ve Ertürk, 2022). Üretici ve tüketici arasında fiziki etkileşimin olmaması, hizmet sunumu sürecinin “güler yüz” temasından yoksun gerçekleşmesine neden olmaktadır. Böylece, hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyetinin öncüllerinden birisi süreç dışında kalmaktadır (Cevher, 2015). İşletmelerin belirli dağıtım kanallarına bağımlı olması, dağıtım kanalının olası değer kayıplarında zarar olarak geri dönmektedir. Paket serviste zamanında teslimat unsuru daha fazla kuryenin istihdamına ve dolayısı ile motorlu aracın kullanımına yol açmaktadır. Bu durum, hız kaynaklı kazaların artmasında katalizör rol oynadığı gibi, araçların yakıt ve bakım maliyeti önemli bir gider kalemi olmaktadır. Ayrıca paket servislerde kullanılan ambalajlar hem ekonomik hem de çevresel anlamda maliyetler oluşturmakta, karbon emisyonu açısından da sürdürülebilirlik sorunu oluşturmaktadır. Bazı dağıtım kanalları ve konum uygulamaları, işletmelerden alış-veriş deneyimi yapmayan kişilerin de yorum yapabilmesine olanak sağlamaktadır. Gerçeği yansıtmayan ve deneyimden yoksun yorumlar, potansiyel tüketicilerin satın alma davranışına etki edebilmektedir (Zhong, 2021).

İşletmeleri hayalet mutfak uygulamasına iten en güncel motivasyon ögesi krizler olmuştur. Pandeminin kapalı alanlara olan talebi düşürmesi, tüketicilerin o an buldukları yerde yeme-içme faaliyetinde bulunmayı istemesi, teknoloji farkındalığının ve kullanım oranının artış göstermesi COVID-19 pandemisinden kaynaklı itici güçler olarak belirlenmiştir. Şehirleşme hızı ve istihdam artışı arasındaki doğrusal ilişki işletmeleri hayalet mutfak uygulamasına iten bir diğer önemli sebeptir. Çeşitli iş kollarının ortaya çıkması çalışan kişi sayısını da artırmıştır. Bununla birlikte hane halkında çalışan oranının yükselmesi, özellikle kadınların istihdama dâhil olması yemek yapmak için zaman kısıtına neden olmaktadır.

Katılımcılar, hayalet mutfak organizasyonunda verilen hizmetin kalitesinin teslimat, kurye, görünürlük ve marka etrafında şekillendiğini belirtmiştir. Othman ve arkadaşları (2021) da çalışmalarında benzer sonuçları elde etmiş ve hayalet mutfak konseptinde hizmet kalitesi belirleyicilerinin değiştiğini ve daraldığını ortaya koymuşlardır. Bilindiği üzere en geniş kullanım oranına sahip servis kalitesi ölçeği maddi varlıklar, güvenilirlik, cevaplanabilirlik, güvence ve empati olmak üzere 5 boyutta ele alınmıştır (Parasuraman, Berry ve Zeithaml, 1991). Söz konusu boyutların atıfta bulunduğu tüm değerler fiziki mekân içerisindeki öğelere atıf yapmaktadır. Bir başka deyişle, fiziki mekânının içerisinde bulunan tüm bileşenler hizmet kalitesi algısı üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Hayalet mutfak konseptinde ise tüm süreç,

eksiksiz ve zamanında teslimat üzerinden değerlendirilmektedir. Bununla birlikte görünürlük ise sadece ambalajlar üzerinde yer alan logo ve sloganlar aracılığıyla yönetilmektedir. Fiziki mekânda tüketiciler işletme çalışanı birden fazla kişi ile iletişim kurma şansına sahipken, hayalet mutfak konseptinde sadece kurye üzerinden birebir iletişim şansları vardır. Hatta temassız teslimat seçeneğinde bu iletişim durumu da ortadan kalkmaktadır. Le ve arkadaşları (2022) restoranda yemek yiyen tüketicilerin özgünlük algılarını yöneten pek çok etken olduğunu, bu etkenlerinde fiziki kanıtlar etrafında toplandığını kanıtlamıştır. Lewin ve Johnston (1997) hizmet pazarlamasında ilişkisel pazarlamanın tüketici memnuniyeti ve yeniden satın alma davranışı üzerinde önemli etkileri olduğunu ifade etmiştir. Bunun için satıcı ve alıcının aynı ortamda bulunması ve etkileşim içerisinde olması gerekmektedir. Ancak hayalet mutfak kavramı hem fiziki mekân ögesinin hem de satıcı-alıcı etkileşimini sınırlandırmaktadır.

Elde edilen bulgular bir bütün olarak değerlendirildiğinde hayalet mutfak konseptinin yeni bir kavram olmasından kaynaklanan birçok boşluk olduğu değerlendirilmektedir. Pandeminin katalize ettiği teknoloji kullanım oranı, birçok alanda kendisini göstermiştir. Restoran işletmeleri ise bu süreci şiddetli bir şekilde hissetmiş ve önemli bir değişim-dönüşüm sürecine girmiştir. Bu süreçte, başta kalite unsurları olmak üzere tüketiciyle etkileşim şekli; pazarlama, dağıtım ve geri bildirim kanalları sanal ortama taşınmıştır. Bu nedenle var olan teorilerin sanal etkileşim göz önünde bulundurularak yeniden şekillendirilmesi gerekmektedir. Bu çalışma, elde ettiği sonuçlarla hayalet mutfağın değerlendirilmesi açısından derinlemesine bilgiler elde etmiş ve bundan sonraki çalışmalar için önemli ipuçları ortaya koymuştur. Farklı örneklerde yapılacak çalışmalarla elde edilecek sonuçların karşılaştırılmasına ve genellenebilmesine olanak sağlayacağı gibi, hayalet mutfak literatürünün de genişlemesine destek olacaktır. Böylece hem tüketici hem de üretici açısından konunun nasıl değerlendirildiği detaylı şekilde anlaşılacaktır. Bununla birlikte, otantiklik kavramı etrafında şekillendirilecek çalışmalar, hayalet mutfak uygulamalarında tüketici algısını şekillendiren soyut ve somut öğelerin ve hizmet kalitesi belirleyicilerinin çok boyutlu bakış açısıyla ortaya konulmasını sağlayacaktır.

Çalışma için öngörülen en önemli kısıt, çalışma sonuçlarının restoran işletmeleri sahiplerinin görüşleri ile sınırlı olmasıdır. Bu nedenle elde edilen tema ve kodlar belirli bir düzlemde ve tek bir bakış açısı çerçevesinde şekillenmiştir. Örneğin bu çalışmada adrese teslim siparişlerle gönderilen ürünlerin niteliği, kalitesi, hijyeni, gönderim koşulları, restoranda sunulan ürünlerle arasındaki farklar gibi ürüne has ve müşteri deneyimini yansıtan konulara çalışmanın kapsamı nedeniyle değinilmemiştir. Tüketiciler özelinde yapılacak araştırmalar birçok farklı tema ve kodun belirlenmesine olanak sağlayacaktır.

Kaynakça

- Allmark, P., Boote, J., Chambers, E., Clarke, A., McDonnell, A., Thompson, A. & Tod, A. M. (2009). Ethical issues in the use of in-depth interviews: literature review and discussion. *Research Ethics*, 5(2), 48-54.
- Arrojado, C. (2021). *Why'Host Kitchens' are the next big COVID trend*. Erişim tarihi 02/03/2022, <https://vtechworks.lib.vt.edu/bitstream/handle/10919/102983/Why%20%27Host%20Kitchens%27%20are%20the%20Next%20Big%20COVID%20Trend%20%20QSR%20magazine.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Baltacı, F. (2021). The relationship between the environmental attitude, behavioral role and support of the local resident in sustainable development of tourism: the example of Alanya. *Journal of Economy Culture and Society*, (63), 213-236. <https://doi.org/10.26650/JECS2020-0067>

- Businessinsider, (2022). *Chipotle is opening its first 'dark' restaurant, which will only make food for collection and delivery*. Erişim tarihi: 02/03/2022, <https://www.businessinsider.com/chipotle-dark-kitchen-digital-restaurant-collection-delivery-only-new-york-2020-11>
- Businessinsider1, (2022). *Grocery giant Kroger is opening 'dark' kitchens inside some of its stores to meet surging demand for food delivery*. Erişim tarihi: 02/03/2022. <https://www.businessinsider.com/kroger-grocery-supermarket-food-delivery-clustertruck-ghost-dark-kitchens-indianapolis-2020-10>
- Cai, R., Leung, X. Y.& Chi, C. G. Q. (2022). Ghost kitchens on the rise: Effects of knowledge and perceived benefit-risk on customers' behavioral intentions. *International Journal of Hospitality Management*, 101, 103110. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2021.103110>
- Cevher, E. (2015). Yükseköğretimde hizmet kalitesi ve kalite algısının belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Journal of International Social Research*, 8(39), 804-814.
- Chhabra, N.& Rana, A. (2021). Rise and the future of cloud kitchens in India: a consumer study. *International Journal of Research in Engineering, Science and Management*, 4(7), 158-165.
- Choudhary, N. (2019). Strategic analysis of cloud kitchen – a case study. *Management Today*, 9(3), 184-190. <https://ssrn.com/abstract=3856618>
- Christopher, I. (2020). *What is a ghost kitchen? Here's everything you need to know*. Erişim Tarihi: 15/03/2022. <https://www.galleysolutions.com/post/what-is-a-ghost-kitchen-master-guide-2020>
- Çelik, Ş.& Çak, E. (2021). Covid-19 pandemi sürecinin aile üzerine etkisi/The effect of the covid-19 pandemia process on the family. *Gevher Nesibe Journal Of Medical & Health Sciences*, 6(11). <https://doi.org/10.46648/gnj.185>
- Deloitte. (2019). *Delivering growth: the impact of third-partyplatform ordering in restaurants*. Erişim tarihi: 18/03/2022. <https://www2.deloitte.com/uk/en/pages/financial-advisory/articles/delivering-growth.html>
- Demirdelen Alrawadieh, D. & Cifci, I. (2021). Covid-19 salgını sonrası yiyecek ve içecek sektörü: mutfak şeflerinin perspektiflerine yönelik bir araştırma. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 439-454. <https://doi.org/10.32572/guntad.944613>
- Eticaret (2022). *İstatistikler*. Erişim tarihi: 03/03/2022, <https://www.eticaret.gov.tr/istatistikler>
- Festivalia, F.& Swantari, A. (2022). Ghost kitchen strategy to reduce restaurant loss in Covid-19 pandemic condition. *Current Issues in Tourism, Gastronomy, and Tourist Destination Research* (pp. 441-448). Routledge. <https://doi.org/10.1201/9781003248002-59>
- Finger, J. A., Lima, E. M., Coelho, K. S., Behrens, J. H., Landgraf, M., Franco, B. D.& Pinto, U. M. (2021). Adherence to food hygiene and personal protection recommendations for prevention of Covid-19. *Trends in Food Science & Technology*, 112, 847-852. <https://doi.org/10.1016/j.tifs.2021.03.016>
- Fridayani, H. D., Iqbal, M.& Atmojo, M. E. (2021). Cloud kitchen: strategy for Indonesian culinary business (smes) growth during and post pandemic era. *Management Research and Behavior Journal*, 1(2), 41-46. <https://doi.org/10.29103/mrbj.v1i2.5128>
- Gaziantep.ktb.gov.tr[a)]. *Turizm işletme belgeli tesislerde konaklayan turist sayısı*. Erişim tarihi: 04/09/2022, <https://gaziantep.ktb.gov.tr/TR-127941/turizm-isletme-belgeli-tesislerde-konaklayan-turist-say-.html>
- Gaziantep.ktb.gov.tr[b)]. *Konaklama tesisleri, lokantalar ve gastronomi tesisleri ve turizm işletmesi belgeli seyahat acentaları*. Erişim tarihi: 04/09/2022, <https://gaziantep.ktb.gov.tr/TR-127978/konaklama-tesislerilokantalar-ve-gastronomi-tesisleri-v-.html>

- Hayes, L. (2020). *A city that supposedly hates Philadelphia now has three cheesesteak ghost restaurants.* Erişim tarihi: 24/02/2022, <https://vtechworks.lib.vt.edu/bitstream/handle/10919/100751/D.C.%20Now%20Has%20Three%20Philly%20Cheesesteak%20Ghost%20Restaurants.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Herald, P., Hernandez, J., Popoola, H., Rondorf, A., Yost, E. & Zingsheim, K. (2021). *Boo! does that delivery from a ghost kitchen scare you?.* Erişim tarihi: 22/03/2022. <https://www.foodprotection.org/upl/downloads/meeting/archive/61255d22160793398b7d1.pdf>
- Hess, D. (2020). *Ghost kitchens help to maximize hotel F&B space.* Erişim tarihi: 24/02/2022 <https://vtechworks.lib.vt.edu/bitstream/handle/10919/101491/Ghost%20kitchens%20help%20to%20maximize%20hotel%20F%26B%20space.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Houser, J. (2015). *Nursing research: reading, using, and creating evidence.* (3rd ed.). Burlington: Jones ve Bartlett Learning
- Hughes, G. (2013). *Tourism and the semiological realization of space.* Ed, Ringer, G., In Destinations (pp. 31-46). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203441381-8>
- Hussain, A. (2021). *Customer analysis to find out marketing possibilities for the cloud kitchen in the Tampere.* Master Thesis. Erişim tarihi: 04/03/2022 <http://www.theseus.fi/handle/10024/507780>
- Jiang, S., Moyle, B., Yung, R., Tao, L. & Scott, N. (2022). Augmented reality and the enhancement of memorable tourism experiences at heritage sites. *Current Issues in Tourism*, 1-16. <https://doi.org/10.1080/13683500.2022.2026303>
- John, K. T. (2021). Digital disruption: the hyperlocal delivery and cloud kitchen driven future of food services in post-COVID India. *International Hospitality Review.* (ahead-of-print). <https://doi.org/10.1108/IHR-06-2021-0045>
- Karamustafa, K., Ülker, M. ve Akçay, S. (2021). Covid-19 salgınına bağlı olarak yiyecek ve içecek hizmet süreçlerindeki değişimler üzerine nitel bir araştırma. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 33-69.
- Kim, M. J., Hall, C. M. & Bonn, M. (2021). Can the value-attitude-behavior model and personality predict international tourists' biosecurity practice during the pandemic?. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 48, 99-109. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2021.05.014>
- Kulshreshtha, K., & Sharma, G. (2022). From restaurant to cloud kitchen: Survival of the fittest during COVID-19 An empirical examination. *Technological Forecasting and Social Change*, 179, 121629. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2022.121629>
- Lavanya, B. L. & Alwis, A. C. (2021). Narrowly exploring the need and approval of cloud kitchen; business law, and management (BLM2): *International Conference on Advanced Marketing (ICAM4) An International Joint e-Conference-2021 Department of Marketing Management, Faculty of Commerce and Management Studies, University of Kelaniya, Sri Lanka.* Pag.329
- Le, T. H., Arcodia, C., Novais, M. A. & Kralj, A. (2022). How consumers perceive authenticity in restaurants: A study of online reviews. *International Journal of Hospitality Management*, 100, 103102. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2021.103102>
- Moyeenudin, H. M., Bindu, G. & Anandan, R. (2021). Hyper-personalization of mobile applications for cloud kitchen operations. In intelligent computing and innovation on data science. *Springer*, (pp. 247-255). Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-16-3153-5_28

- Onat, O. K. & Ertürk, A. (2022). Ülkelerarası doğrudan yabancı yatırım girişleri arasındaki nedensellik analizi: kırılğan beşli örneği. *Beykoz Akademi Dergisi*, 10(1), 211-227. <https://doi.org/10.14514/BYK.m.26515393.2022.10/1.211-227>
- Othman, M. S., Nor, N. M. & Rosdi, W. N. W. (2021). Impact of ghost kitchen towards consumer behavioral intention during movement control order. *Journal of Islamic*, 6(36), 30-37.
- Paket Mutfak. (2020). *Paket mutfak nedir?* Erişim tarihi:27/02/2022 <https://www.paketmutfak.com.tr/>
- Paket Mutfak. (2021). *Paket mutfak yatırım haberi.* Erişim tarihi: 27/02/2022 <https://www.paketmutfak.com.tr/pm-blog/paket-mutfak-yatirim-haberi>
- Panigrahi, A. (2020). A case study on zomato – the online foodking of India (March 31, 2020). *Journal of Management Research and Analysis*, 7(1), 25-33.
- Parasuraman, A., Berry, L. & Zeithaml, V. (1991). Refinement and reassessment of the SERVQUAL scale. *Journal of retailing*, 67(4), 420-450
- Patel, A. (2021). A business plan for dog haus. *UC Riverside: University Honors*. Retrieved from <https://escholarship.org/uc/item/1363070s>
- PitchBook. (2022). *Emerging space: ghost kitchens.* Erişim tarihi: 24.02.2022 <https://pitchbook.com/blog/emerging-space-ghost-kitchens>
- Pramezwar, A., Juliana, J., Melinda, K., Nugraha, K. D. & Haslin, T. G. (2021). Pengaruh teknologi dan lingkungan terhadap penggunaan media sosial cloud kitchen di indonesia pada masa pandemi Covid-19. *Insta Advertisi Journal*, 1(1), 25-37.
- Ramos, K. W. D. (2020). *Loucoxinhas: elaboração de um plano de negócio de uma ghost kitchen com um food truck de salgados.* Bitirme Tez Çalışması. Erişim tarihi: 27/02/2022, http://ric.cps.sp.gov.br/bitstream/123456789/4948/1/1S2020_Kevyn%20Weissinger%20de%20Ramos_OD0854.pdf
- Serrats, E. P. D. (2021). *Plan de negocio de la start-up pop kititchen. úneteal delivery a través de las ghost kitchen.* Bitirme Tez Çalışması. Erişim tarihi: 27/02/2022. <https://repositorio.comillas.edu/xmlui/bitstream/handle/11531/46781/TFG%20-%20de%20Elejabeitia%2C%20Serrats%2C%20Pedro.pdf?sequence=2&isAllowed=y>
- Shapiro, A. (2022). Platform urbanism in a pandemic: dark stores, ghost kitchens, and the logistical-urban frontier. *Journal of Consumer Culture*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/14695405211069983>
- Sharma, A. J. & Dey, D. (2021). One stop kitchen: managing a multi-brand cloud kitchen. *Emerald Emerging Markets Case Studies*. 11(4). <https://doi.org/10.1108/EEMCS-03-2021-0070>
- Sherkar, A., Fernandes, M. & Zagade, S. (2021). Rise of cloud kitchens amidst the covid 19 pandemic. *Kalyan Bharati Journal*. 36(VII), 237-243.
- Streubert, H. J. & Carpenter, D. R. (2011). *Qualitative research in nursing*. (5th ed.). Philadelphia: Lippincott Williams ve Wilkins.
- Sisodia, S. & Nair, M. S. (2021). Impact of covid-19 on consumer behaviour with reference to cloud kitchens in Indore city. in J. Padiya, C. Gandhi & T. Pathak (eds) *Management in the New Normal*, (44-48), GLS University Press.
- Susilowati, E., Yuwono, A. A. & Leonnard, L. (2021). Cloud kitchen development analysis in food and beverage industry: a case study in Jakarta. *In RSF Conference Series: Business, Management and Social Sciences*, 1(6), 29-39. <https://doi.org/10.31098/bmss.v1i6.465>
- Süzer, Ö., Uçuk, C., Doğdubay, M. & Dinç, Y. (2021). Endüstri 4.0'ın yiyecek içecek endüstrisine bir yansıması olarak bulut mutfaklar (kavramsal bir analiz). *Journal of*

- Tourism and Gastronomy Studies*, 9(2), 975 - 989.
<https://doi.org/10.21325/jotags.2021.825>
- Tarıncı, A. & Ülken, H. (2021). Covid-19 sonrası gelişen mutfak akımı: bulut mutfak. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel*, 4(2), 321-328.
<https://doi.org/10.33083/joghat.2021.77>
- Upadhye, N. & Sathe, S. (2020). Cloud kitchen-case study of swiggy cloud kitchen in Pune. *UGC Care Journal*, 6(4), 107-114.
- Can, Ü. & Çolakoğlu, Ü. (2021). Mutfak şeflerinin perspektifinden pandemi süreci ve etkileri. *Turizm Ekonomi ve İşletme Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 45-57.
- Volpe, M. (2020). *Ultimate guide to ghost kitchens in 2020 for a post covid-19*. Erişim tarihi: 27/02/2022, <https://9fold.me/ultimate-guide-to-ghost-kitchens-in-2020-for-a-post-covid-19-world/>
- Yeşilyurt, B. & Kurnaz, A. (2021). Koronavirüs (Covid-19) Pandemi sürecinde restoran sektöründe yeni bir uygulama: bulut mutfaklar. *Turizm ve Araştırma Dergisi*, 10(2), 47-62.
- UNESCO. (2015). *Creative cities network*, Erişim tarihi: 04/03/2022, <https://en.unesco.org/creative-cities/gaziantep>
- Zhong, M., Qu, X., Chen, Y., Liao, S. & Xiao, Q. (2021). Impact of factors of online deceptive reviews on customer purchase decision based on machine learning. *Journal of Healthcare Engineering*, <https://doi.org/10.1155/2021/7475022>
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Foodie Turist Tipolojisi: Gaziantep Restoranlarına Yönelik Nitel Bir Araştırma

Foodie Tourist Typology: A Qualitative Research on Gaziantep Restaurants

Ezgi KIRICI TEKELİ^{a*} Nilgün DEMİREL İLİ^b Üzeyir KEMENT^c

^a Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Turizm Rehberliği Bölümü, Turizm Rehberliği Ana Bilim Dalı, Karaman / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-1613-8448

^b Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, Turizm İşletmeciliği Ana Bilim Dalı, Iğdır / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-2407-9932

^c Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Ana Bilim Dalı, Ordu / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-3190-9079

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 22 Haziran 2022

Kabul tarihi: 19 Ekim 2022

Anahtar Kelimeler:

Foodie turist,
Gastronomi,
Restoran,
Gaziantep,
Nitel araştırma

ÖZ

Araştırma kapsamında ele alınan yeme içmeye düşkün turist (foodie), yeni bir turist tipi olarak kabul edilmektedir. Bu araştırma ile Gaziantep destinasyonu özelinde yeme içmeye düşkün turist tipolojisini belirlemek amaçlanmaktadır. Belirlenen amaç doğrultusunda önemli bir gastronomi şehri olan Gaziantep'te yerli ve yabancı turistler tarafından en çok ziyaret edilen restoranlar belirlenerek restoran çalışanları gözünden yeme içmeye düşkün turist tipolojisi ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden yararlanılmış ve betimleyici fenomenoloji, araştırma deseni olarak belirlenmiştir. Ölçüt ve kartopu örnekleme yöntemlerinden yararlanarak katılımcılar tespit edilmiş ve toplam yirmi restoran çalışanı ile görüşme gerçekleştirilmiştir. Maxqda programıyla yapılan betimsel analizler sonucunda; beş ana tema, on altı alt tema, iki yüz kırk altı kod belirlenmiştir. Belirlenen temalar ve kodlar yeme içmeye düşkün turist tipolojisinin ortaya çıkmasını sağlamış olup yeme içmeye düşkün turistler; meraklılar, yöreselciler, sağlıklı beslenmeye özen gösterenler, sanatsal yaklaşanlar ve sosyalleşenler olarak sınıflandırılmıştır. En çok kodlanan ana tema meraklılar olurken en az kodlanan ana tema sanatsal yaklaşanlar olmuştur. Restoran çalışanları en çok yöresel yemekleri tercih eden yeme içmeye düşkün turistler hakkında açıklama yaparken en az yöresel baharatları tercih eden yeme içmeye düşkün turistler hakkında bilgi vermişlerdir. Restoran çalışanlarının perspektifinden yeme içmeye düşkün turist tipolojisinin saptandığı araştırmada birtakım teorik ve pratik katkılar sunulmuş ve öneriler geliştirilmiştir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: June 22, 2022

Accepted: October 19, 2022

Keywords:

Foodie tourist,
Gastronomy,
Restaurant,
Gaziantep,
Qualitative research

ABSTRACT

The foodie tourist considered within the scope of the research is accepted as a new type of tourist. With this research, it is aimed to determine the foodie tourist typology in Gaziantep destination. In line with the determined purpose, the most visited restaurants by domestic and foreign tourists in Gaziantep, which is an important gastronomy city, were determined and the typology of foodie tourists was tried to be revealed from the eyes of restaurant employees. Qualitative research methods were used in the research and descriptive phenomenology was determined as the research design. By using criterion and snowball sampling methods, participants were identified and interviews were conducted with a total of twenty restaurant employees. As a result of descriptive analyzes made with the Maxqda program; five main themes, sixteen sub-themes, two hundred and forty-six codes were determined. The determined themes and codes led to the emergence of the foodie tourist typology, and foodie tourists; enthusiasts, locals, those who care about healthy nutrition, those who approach artistic and socialize. While the most coded main theme was enthusiasts, the least coded main theme was artistic ones. Restaurant employees gave information about foodie tourists who preferred local dishes the most, while they gave information about foodie tourists who preferred local spices the least. In the research, in which the typology of foodie tourists was determined from the perspective of restaurant employees, some theoretical and practical contributions were made and suggestions were developed.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: ezgi.krc@windowslive.com

EXTENDED ABSTRACT

It is thought that gastronomic tourism has developed with the increase in the number of foodie tourists. The increase in the travels of foodie tourists within the scope of gastronomic tourism has revealed the idea that it is necessary to determine the foodie tourist typology. Therefore, this research aims to determine the foodie tourist typology. In order to determine the foodie tourist typology, Gaziantep, an important gastronomy city, was preferred and the most visited restaurants by tourists were determined. Thus, it has been tried to reveal the characteristics of foodie tourists from the perspective of restaurant owners or employees. It is thought that determining the characteristics of foodie tourists is important for restaurant employees. It is believed that restaurants that can meet the demands and expectations of relevant tourists will host more tourists in the future. It is assumed that this situation will be effective in the fact that more tourists prefer Gaziantep within the scope of gastronomic tourism, that is, knowing the foodie tourist typology by restaurant employees will increase the number of tourists visiting Gaziantep.

In the research, a qualitative method was preferred in order to determine the typology of foodie tourists and to benefit from the observations and experiences of restaurant employees about foodie tourists. *“What do restaurant staff think of foodie tourists?”* This question constitutes the problem of the research. In line with the research problem, restaurant employees in Gaziantep, an important gastronomy city, were reached and the characteristics of foodie tourists were tried to be classified by using their experiences. In order to determine the foodie tourist typology, several research questions were directed to the participants. After determining the research problem and questions, the most appropriate research design for the research was decided. Since the experiences of the participants were used, it was determined as a phenomenology research design.

In order to determine the foodie tourist typology, interviews were conducted with restaurant employees. Thus, a semi-structured interview technique was used, and face-to-face interviews were conducted. While determining the participants, criterion sampling and snowball sampling methods, which are one of the purposive sampling methods, were used. A total of twenty people were interviewed within the scope of the research. After the interviews were completed, themes, sub-themes, and codes were determined and both deductive and inductive methods were used while determining the theme. Content analysis was determined as a data analysis strategy and some numerical data related to foodie tourist typology were included with the help of frequency analysis. The analyzes of the data obtained as a result of the interviews were made with the *“Maxqda 20”* qualitative research program.

The results of the research are discussed in the light of theoretical and practical contributions. It is thought that the biggest contribution of the research in terms of theory is to determine the foodie tourist typology. Foodie tourists: it is divided into five themes: those who are curious, locals, those who care about healthy nutrition, those who approach artistic, and those who socialize. Curious foodie tourists: it was determined that they wanted to know the recipe of the dishes or desserts, they wanted to witness the cooking process, they wanted to learn the spices used in the dishes, they were curious about the history of the dishes, and they wanted to taste the high-priced dishes. Local foodie tourists: it has been determined that they prefer local foods, drinks, and spices, and buy local products or books. Foodie tourists who take care of healthy nutrition: it was determined that they wanted to know the nutritional value of the dishes, they paid attention to the organic nature of the dishes, and some of them were vegetarian or vegan. Artistic foodie tourists: it was determined that they took pictures of the food and admired the food. It has been determined that social foodie tourists sit for a long time, chat and share food on social media.

This research, in which the foodie tourist typology is determined, also contributes to the practice. In this study, which deals with a tourist type, the attitudes and behaviors of tourists are determined. Foodie tourists' curiosity about food or cooking processes, their fondness for local foods and beverages, their sensitivity to healthy nutrition, their seeing food as an artistic product, and their need for socialization while eating are reflected in their behaviors. This situation affects the restaurant choices and eating-drinking preferences of foodie tourists. Therefore, it is very important for restaurant businesses to have information about tourist types in terms of meeting the demands and expectations of tourists. Knowing the characteristics of foodie tourists can lead to changes and transformations in restaurant businesses. The changes or transformations experienced may result in meeting the demands of foodie tourists and that more foodie tourists prefer the relevant restaurant. Thus, it is thought that restaurants, which are commercial establishments, will host more foodie tourists and earn more income. In addition, it is assumed that this situation will contribute to the increase of the reputation, recognition, and awareness of the relevant destination.

Giriş

Gastronomi turizminin temelini oluşturan ve kültürün bir parçası olan yöresel yemekler seyahat deneyiminin bütünleşik bir ögesi olup seyahat edilen bölgenin zihinlerde kalıcılığına katkı sağlamaktadır (Lee, Kaipainen & Väänänen, 2020; Tekeli & Kırıcı Tekeli, 2020). Ayrıca gastronomiyi turist tüketimi ve seyahat tercihi için ideal bir ürün hâline getiren mutfak lezzetleri ve mutfağa yönelik kültürel değerler bir destinasyonda sunulduğu sürece seyahat hedefi ile yerel mutfak arasında güçlü bir ilişki kurulmaktadır (Sánchez-Cañizares & López-Guzmán, 2012). Bununla birlikte tek bir bölgeye veya şehre ait yerel otantik mutfak, turizm ürününün bir parçası veya tek başına bir çekicilik unsuru olabilmektedir (Okumuş, Kock, Scantlebury & Okumuş, 2013).

Turizm faaliyetleri çeşitlendikçe yöresel mutfağı da içeren kültürel miras, turistler için daha çekici hâle gelmektedir. Ayrıca ülke imajına katkı sağlayan yönü ile bir destinasyonda yemek veya şarap yapımı/tadımı gibi faaliyetleri turistik ürün olarak sunmak mutfağa yönelik kültürel varlıkları ön plana çıkarmaktadır. Bu nedenle gastronomi turizmi, destinasyonların tanıtımına, markalaşmasına, yerel geleneklerin ve çeşitliliklerin korunmasına ve özgünlüğün artırılmasına katkıda bulunmaktadır (United Nations World Tourism Organization, 2022).

Gastronomi turizmi bünyesinde yeme içme, seyahat etme ve deneyim kazanma gibi faaliyetleri barındırmaktadır. Ayrıca kavram; gurme turizmi, mutfak turizmi, yemek turizmi şeklinde de ifade edilmektedir (Okumuş, Okumuş & Mckercher, 2007). Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü-Turizm ve Rekabet Komitesi (CTC) gastronomi turizmini; *“ziyaretçinin seyahati süresince yeme içme ile ilgili deneyimi sonucunda gerçekleşen bir turizm faaliyeti”* olarak tanımlamaktadır. Gastronomi turizmi; geleneksel, yenilikçi, otantik gibi özellikleri bütünleştirebilen mutfak deneyimlerinin yanı sıra, yerel üreticileri ziyaret etmek, yemek festivallerine ve aşçılık kurslarına katılmak gibi etkinlikleri de içermektedir (United Nations World Tourism Organization, 2022). Ignatov & Smith (2006, s. 238) gastronomi turizmini; *“bölgesel yiyecek ve içeceklerin satın alınması, tüketilmesi, tarım faaliyetleri ve pişirme aşaması da dahil yiyeceklerin üretim sürecinin gözlemlenmesi ve incelenmesine dair motivasyon ve etkinlikleri içeren seyahatler”* olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca yazarlar gastronomi turizminin sayılan tüm faaliyetlerden çok daha derin olduğunu belirtmektedirler. Gastronomi turizmine katılan turistlerin haz ve keyif içeren karmaşık motivasyonları doğrultusunda onların tek bir grup olarak ele alınamayacaklarını, farklı bir pazar grubu olduklarını düşünmektedirler. Dolayısıyla gastronomi turistleri kendi içlerinde motivasyonlarına göre bölümlendirilmektedir.

Gastronomi kavramına yönelik yapılan tanımlar ışığında, gastronomi turizmine katılan ve özel bir turist kitlesini ifade eden yeme içmeye düşkün turistler hem yemekler hem de diğer gastronomik ürünlere yönelik motivasyona sahip oldukları için belirli bir düzeyde harcama yapmaktadırlar. Dolayısıyla bu turistler, destinasyonda yeme içme faaliyetleri gerçekleştiren işletmeler ve gastronomi turizmini bir turistik ürün olarak sunan destinasyon yönetim örgütleri için hedef kitleyi temsil etmektedirler (Pickering & Pickering, 2022). Ayrıca yeme içmeye düşkün turist tipolojisinin gelişimi, yiyecek-içecek işletmeleri için gastronomi turist sayısında bir artış anlamına gelmekte ve dinamik bir talebi oluşturabilmektedir (Nielsen, 2020).

Yeme içmeye düşkün turistlerin tutum ve davranışları destinasyon tercihlerinde etkili olabilmektedir (Björk & Kauppinen-Räsänen, 2017). Diğer bir yandan yeme içmeye düşkün turistler, diğer turistlerden farklı tutum ve davranış sergiledikleri için bir bölgeye özgü yöresel yemekler onların seyahatlerinin temel amacını oluşturmaktadır (Demirel & Kırıcı Tekeli, 2020). Bu araştırma kapsamında gastronomi turizmi bağlamında önemli bir destinasyon olan Gaziantep tercih edilmiştir. Yöresel mutfak ile ilgili 94 farklı coğrafi işaretli ürüne sahip olan

Gaziantep, yeme içmeye düşkün turistlerin özelliklerinin saptanmasında gastronomik zenginliğinden ötürü önemli bir destinasyon olarak görülmektedir (Türk Patent ve Marka Kurumu, 2022). Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Gaziantep, yaratıcı gastronomi şehri olarak kültürlerarası iletişimin gastronomik açıdan gelişmesi için altyapı oluşturmaktadır. Uluslararası gastronomi festivalleri düzenleyerek de kültürlerarası etkileşimi geliştirmektedir (UNESCO Creative Cities Network, 2022). Bu bağlamda Gaziantep'in Yaratıcı Şehirler Ağı'na dahil olduktan sonra yerli ve yabancı turistler tarafından daha fazla tercih edildiği saptanmıştır. Özellikle GastroAntepFest ve Teknofest gibi etkinlikler döneminde Gaziantep ziyaretçilerin gözdesi hâline gelmektedir. Bu tür etkinlikler, gastronomi turizmini geliştirmekte ve bu gelişimin gastronomi turizmine katılan ziyaretçi sayısında artış sağladığı düşünülmektedir (Gaziantep Valiliği, 2020). İstatistiki veriler de bu durumu doğrulamaktadır. 2020 yılında Gaziantep toplam 422.863 turist; 2021 yılında 765.536 turist; 2022 yılının ilk yarısında ise 435.010 turist tarafından ziyaret edilmiştir. Nitekim Gaziantep'i ziyaret eden turist sayısında yıl bazlı bir artış olduğu tespit edilmiştir (Gaziantep İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022).

Yeme içmeye düşkün turist sayısının artmasıyla birlikte gastronomi turizminin geliştiği varsayılmaktadır. Gastronomi turizmi kapsamında yeme içmeye düşkün turistlerin seyahatlerinde meydana gelen artış, yeme içmeye düşkün turist tipolojisinin belirlenmesinin gerekli olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla bu araştırmanın amacı Gaziantep özelinde yeme içmeye düşkün turist tipolojisinin belirlenmesidir. Yeme içmeye düşkün turist tipolojisini belirlemek amacıyla önemli bir gastronomi şehri olan Gaziantep tercih edilmiş ve turistler tarafından en çok ziyaret edilen restoranlar belirlenmiştir. Bu bağlamda restoran sahipleri veya çalışanlarının perspektifinden yeme içmeye düşkün turistlerin özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Yeme içmeye düşkün turistlerin özelliklerinin belirlenmesinin hem restoran sahipleri hem de restoran çalışanları açısından önemli olduğu düşünülmektedir. İlgili turistlerin istek ve beklentilerini karşılayabilen restoranların ileride daha fazla turist ağırlayacağına inanılmaktadır. Bu durumun gastronomi turizmi kapsamında daha fazla turist Gaziantep'i tercih etmesinde etkili olacağı düşünülmektedir. Başka bir ifadeyle, restoran çalışanları tarafından yeme içmeye düşkün turist tipolojisinin bilinmesinin Gaziantep'i ziyaret eden turist sayısını arttıracığı varsayılmaktadır. Çünkü hizmet sunum süreçlerinde turist tipolojilerinin bilinmesi ilgili turistlere uygun hizmet verilmesine imkân tanımaktadır. Bu durum bir yandan müşteri memnuniyetini sağlarken diğer bir yandan turistlerin restoran tercihlerinde olumlu etki yaratmaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Yemek için seyahat etmek, günümüzde gastronomi turizmi kavramı altında değerlendirilmektedir. Gastronomi turizmi kapsamında seyahat eden turistler tutum ve davranışlarına göre araştırılmakta ve turistlerin seyahat motivasyonları incelenmektedir. Bu araştırma kapsamında turizm pazarlamasında özel bir hedef pazar olan yeme içmeye düşkün turistler ele alınmaktadır. İngilizce bir terim olarak kullanılan foodie kelimesinin Türkçe sözlükteki anlamı araştırıldığında “gurme”, “ağzının tadını bilen”, “yemeğe düşkün veya dünya mutfağına ilgi duyan kimse” gibi farklı şekillerde kullanıldığı görülmektedir (Tureng Sözlüğü, 2022). Başka bir tanımda ise “yiyecikleri çok seven, hakkında çok şey bilen kişi” olarak ifade edilmektedir (Cambridge Sözlüğü, 2022). Demirel & Kırıcı Tekeli (2020) foodie terimini Türkçeye uygun olarak “yeme içmeye düşkün kişiler” şeklinde çalışmalarında kullanmışlardır. Bu çalışmada da benzer şekilde yeme içmeye düşkün kişiler olarak kullanılmaktadır.

Yeme içmeye düşkün kişiler araştırıldığında kaynakların çoğu Barr & Levy'nin (1984) tanımına atıf yapmaktadır. Kavramı ilk olarak tanımlayan yazarlar “zaman ve mekân fark

etmeksizin her yerde yiyecek hakkında konuşabilen, neredeyse saplantılı derecede yiyeceklerle ilgilenen, restoranlar, tarifler ve hatta hiç bilinmeyen meyveler hakkında bahseden ve tüm bu davranışların gereksiz ve saçma olduğunu düşünmeyen kişiler” olarak tanımlamışlardır (Barr & Levy, 1984’ten aktaran Collins, 2015, s. 3). Johnston & Baumann (2015) ise yeme içmeye düşkün kişileri tanımlayabilmek için gerçekleştirdikleri mülakatlar sırasında yemek medyası, yiyecek alışverişi, evde yemek pişirme ve dışarıda yemek yeme alışkanlıkları, yiyecek ve içeceklerde özgünlük, otantiklik gibi birçok konu hakkında kişilerin görüşlerini almışlardır. Mülakatlar sonucunda yeme içmeye düşkün kişilerin “eğitim”, “kimlik”, “keşif” ve “değerlendirme” kavramlarına önem verdikleri ortaya çıkmıştır. Yazarlara göre, yeme içmeye düşkün bir kişi; “yiyecekleri sadece biyolojik bir beslenme unsuru olarak değil, aynı zamanda kimliklerinin ve yaşam tarzlarının önemli bir parçası olarak düşünen kişidir” (Johnston & Baumann, 2015, s. 1). Diğer bir ifadeyle, yeme içmeye düşkün kişiler; yiyerek yaşamaktan ve tatmaktan çok yemeği kimliklerinin bir parçası olarak gören, yaşamlarının önemli bir anı olarak değerlendiren kişilerdir.

Robinson & Getz (2016) yapmış oldukları çalışmada yeme içmeye düşkün kişilerin özelliklerini araştırarak boyutlandırmışlardır. Bu boyutlar şu şekildedir: (1) Yeme içmeye düşkün kişiler için yemek pişirmek, benlikleri ve sosyal kimlikleri için oldukça önemli bir eylem olarak kabul edilmektedir. (2) Yeme içmeye düşkün kişiler yemek yapmak için satın aldıkları malzemelerin kalitesine önem vermektedirler. Özellikle yerel ve organik gıdaları tercih etmektedirler. (3) Yeme içmeye düşkün kişiler için yemek yemek sosyalleşme içerdiği için oldukça zevklidir. (4) Yeme içmeye düşkün kişiler müşkülpesenttir. Bir başka deyişle yemek yemeye düşkün turistler zor beğenen, titiz kişiler olarak düşünülmektedir. Mohsen (2017) ise yeme içmeye düşkün turistlerin özelliklerini beş temada özetlemektedir. Bunlar; “öğrenme ve keşif”, “zevk ve eğlence”, “ilham verici etkiler”, “kalite” ve “yiyecek-içecekleri bireysel veya başkalarının tavsiyesi üzerine deneyimlemek” şeklindedir.

Bu çalışmanın amacına benzer olarak Şimşek & Selçuk (2018) tarafından ele alınan çalışmada gastronomi turizmi çerçevesinde Gaziantep’i ziyaret eden turistlerin tipolojilerinin belirlenmesi amaçlanmış ve ziyaretçileri gastro-turistler olarak adlandırmışlardır. Belirlenen beş tipoloji şu şekildedir: *Organikçi*; çiftçilerin kendi emekleri ile ürettikleri ürünlerin satıldığı pazarlara veya meyveyi-sebzeyi kendi elleriyle topladıkları çiftliklere giderek organik ürünler satın alan tipolojiyi ifade etmektedir. *Yenilikçi*; rutin yemek ritüellerinin dışında yeni bir yemeği tereddüt etmeden tadın, yeni restoranlar deneyen, yemekle ilgili tarımsal etkinliklere veya festivallere katılan tipolojidir. *Öğrenmeyi amaçlayanlar/sevenler*; kendilerini geliştirmeyi, yiyecekler ile ilgili derslere katılmayı, dergiler okumayı veya program izlemeyi sevmektedirler. Ayrıca destinasyonun müzeleri, tiyatroları, sanat galerileri vb. kültürel unsurları ve yemek kültürü onlar için önemlidir. *Yemeğe önem verenler*; genel tatil memnuniyetleri yemek deneyimlerine bağlı olmaktadır. Yemekle ilgili turlara katılmayı, yiyeceklerin satıldığı dükkân ve mağazalardan alışveriş yapmayı, yemek festivallerine katılmayı sevmektedirler. *Yöreselci*; destinasyonların kendine özgü yiyecekleri onlar için önemlidir. Tatildeki alışveriş sürecinde evlerine götürebilecekleri yöresel ürünlerden satın almaktan ve yöresel restoranlarda yemekten hoşlanmaktadır.

Demirel & Kırıcı Tekeli (2020) turist rehberlerinin gözlemlerinden faydalanarak belirledikleri yeme içmeye düşkün turist tipolojisini beş başlıkta ele almışlardır. *Organik tüketime önem veren yeme içmeye düşkün turistler*; yiyecek ve içeceklerin organik olmasını tercih etmektedirler. *Yemek için fazla para harcamaktan kaçınmayan yeme içmeye düşkün turistler*; lüks restoranlarda yemek yemekten ziyade otantik bir mekânda bir yemek için yüksek ücretler ödemeyi tercih etmektedirler. *Meraklı yeme içmeye düşkün turistler*; seyahatleri boyunca katıldıkları turlar sırasında turist rehberlerine yemek yenilecek yerleri sormakta, bu

yerin tasarımını, yemeklerin tariflerini merak etmekte ve araştırmakta, yemeğin geçmişi hakkında bilgi sahibi olmaya çalışmaktadırlar. Ayrıca yemek kültürüne ait gelenek ve görenekler hakkında bilgi edinmek istemektedirler. *Yemeği sanatsal bir ürün olarak gören yeme içmeye düşkün turistler*; tabağa konulan yemeğin bir tasarım olduğunu ve bu yemeğin bir sanat ürünü hâline geldiğini düşünmekte ve böylelikle fotoğraflarını çekerek yemeğin tabaktaki hâlini görselleştirmektedirler. *Yemeklerin fotoğraflarını sosyal medyada paylaşan yeme içmeye düşkün turistler* ise sosyal medyayı oldukça etkin kullanmakta ve çektikleri yemek fotoğraflarını sosyal medyada paylaşmaktadırlar.

Kurt & Arslan Ayazlar (2021) tarafından yapılan çalışmada Gaziantep ilini gastronomik bir kent olarak ziyaret eden yerli turistlerin taksonomisi oluşturulmuştur. Çalışmada, “*müdevim turist*”, “*yöresellik arayanlar*”, “*özgün turist*” ve “*yenilik arayanlar*” olmak üzere dört farklı gastronomi turist tipolojisi ortaya çıkmıştır. *Müdevim turist*; fiyat-performans unsuruna dikkat etmekle birlikte memnun kaldıklarında destinasyonun daimî ziyaretçisi ve restoranın daimî müşterisi olarak tekrar satın alma niyeti gerçekleştirmektedir. *Yöresellik arayanlar*; restoran menülerinde yöresel yiyecek ve içeceklerin bulunmasına ve tanıtıcı bilgiler olmasına dikkat etmektedirler. *Özgün turist*; yemeklerin sağlıklı olmasına özen göstermekte, ayrıca yiyecek ve içeceklerin görünüş olarak iştah açıcı olmalarına önem vermektedirler. Fakat yemeklerin hazırlanışı konusunda isteksiz davranmaktadırlar. *Yenilik arayanlar*; rutin hayatlarının dışında farklı yiyecekleri tatmak isteyen, destinasyonlarda bilinen yiyeceklerden ziyade denenmemiş tatları deneyimlemeye özen gösteren turist tipolojisini ifade etmektedir.

Gaziantep şehrinin, ziyaret edenlerin profili açısından çeşitlilik arz ettiği ve nitel araştırma çerçevesinde daha detaylı araştırılması gerektiği düşünülmektedir. Bu doğrultuda yürütülen çalışmada farklı yeme içmeye düşkün turist tipolojilerinin ortaya çıkacağı öngörülmektedir. Bu sebeple yerli ve yabancı turistler tarafından en çok tercih edilen restoranlar seçilmiş ve restoran çalışanlarının perspektifinden yeni bir turist tipolojisi ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Yeni bir turist tipolojisinin belirlendiği araştırmada nitel araştırma programının kullanılması, tipolojinin daha detaylı irdelenmesini sağlamıştır. Dolayısıyla yapılan araştırma bu yönüyle diğer araştırmalardan farklılaşmakta ve hem alanyazın hem de yöntem açısından katkı sunmaktadır.

Yöntem

Yeme içmeye düşkün turist tipolojisini belirlemek ve restoran çalışanlarının yeme içmeye düşkün turistlere ilişkin gözlem ve tecrübelerinden yararlanmak araştırmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bu amacı destekleyen araştırma yönteminin ise nitel araştırma yöntemi olduğu kanısına varılmıştır. Bu bağlamda “*restoran çalışanları yeme içmeye düşkün turistler hakkında ne düşünülmektedir?*” sorusu araştırmanın problemi oluşturmaktadır. Araştırma problemi doğrultusunda önemli bir gastronomi şehri olan Gaziantep’te bulunan restoran çalışanlarına ulaşılmış ve onların tecrübelerinden yararlanılarak yeme içmeye düşkün turistlerin özellikleri sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Yeme içmeye düşkün turist tipolojisini belirlemek amacıyla katılımcılara yöneltilen araştırma sorularına aşağıda yer verilmiştir:

- 1) Restoranınızı tercih eden yeme içmeye düşkün turistlerin yemekler ile ilgili size yönelttiği sorular ya da geri bildirimler nelerdir?
- 2) Yeme içmeye düşkün turistlerin yeme içme tercihlerinde yöreye özgü yiyecekleri tercih etme durumları hakkındaki yorumlarınız nelerdir?
- 3) Yeme içmeye düşkün turistlerin yöreye özgü içecekleri tercih etme eğilimleri nasıldır?
- 4) Yeme içmeye düşkün turistler yiyeceklerin tarihi hakkında nasıl sorular sormaktadır?

- 5) Yeme içmeye düşkün turistler yiyeceklerin yapılış şekli hakkında nasıl sorular sormakta veya nasıl geri bildirimde bulunmaktadır?
- 6) Yeme içmeye düşkün turistlerin yemeğin yapımına bizzat katılma eğilimleri nasıldır?
- 7) Yeme içmeye düşkün turistlerin yemeğin içindeki malzemeleri merak ederek besin değeri hakkında yorum yapma eğilimleri nasıldır?
- 8) Yeme içmeye düşkün turistlerin yiyeceklerin doğal olup olmasını öğrenme ve ana malzemenin nereden temin edildiğini merak etme eğilimleri nasıldır?
- 9) Yeme içmeye düşkün turistlerin sunduğunuz yiyeceklere hayran kalma, onların fotoğrafını çekme, yemekleri sanatsal bir ürün olarak değerlendirme durumları hakkındaki izlenimleriniz nelerdir?
- 10) Vejetaryen veya vegan yeme içmeye düşkün turistlerin restoranınızı ziyaret etme eğilimleri nasıldır?
- 11) En pahalı yiyeceğinize ücret ödemekten çekinen veya çekinmeyen yeme içmeye düşkün turistler hakkındaki düşünceleriniz nelerdir?
- 12) Restoranınıza gelen yeme içmeye düşkün turistlerin yeme içme alışkanlıkları hakkında düşünceleriniz nelerdir?
- 13) Yeme içmeye düşkün turistlerin restoranınızda (satılıyorsa eğer) satılan yöresel ürünleri veya yemek kitaplarını satın alma eğilimleri hakkında izlenimleriniz nelerdir?

Araştırma soruları belirlenirken alanyazından yararlanılmıştır (Demirel & Kırıcı Tekeli, 2020; Kurt & Arslan Ayazlar, 2021; Lee, Kaipainen & Väänänen, 2020; Mohsen, 2017; Nielsen, 2020; Pickering & Pickerin, 2022; Şimşek & Selçuk, 2018). Sorular oluşturulurken çoklu bakış açısını yansıtmaya özen gösterilmiştir. Böylelikle katılımcıların fenomene yönelik duygu, düşünce ve deneyimleri detaylı bir şekilde tespit edilmeye çalışılmıştır (Tekindal & Uğuz Arsu, 2020). Ayrıca bu alanda uzman akademisyenler ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Böylelikle araştırmanın amacına uygun soruların belirlenmesi ve katılımcılara yönlendirilmesi hususunda özen gösterilmiştir. Araştırma problemini ve sorularını belirledikten sonra araştırma için en uygun olan araştırma desenine karar verilmiştir. Katılımcıların deneyimlerinden yararlanıldığı için fenomenoloji bir diğer deyişle olgubilim araştırma deseni olarak belirlenmiştir. Araştırma kapsamında belirlenen fenomen, yeme içmeye düşkün turistlerdir. Fenomen hakkında detaylı bilgiye ve deneyime sahip olan kişiler ise yeme içmeye düşkün turistleri yakından gözlemlene fırsatları olan restoran çalışanlarıdır. Nitekim yeme içmeye düşkün turist tipolojisini belirlemek için en uygun araştırma deseni betimleyici fenomenoloji olarak belirlenmiştir.

Yeme içmeye düşkün turist tipolojisini belirlemek amacıyla restoran çalışanları ile mülakat/görüşme yapılmıştır. Görüşmelere başlamadan önce Iğdır Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu Başkanlığı'na başvurulmuş ve 25.10.2021 toplantı tarihli, 2021/28 toplantı sayılı kararda araştırmanın bilimsel araştırma ve yayın etiğine uygun olduğuna karar verilmiştir. Böylelikle nitel araştırmalarda önemli bir veri toplama aracı olan yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinden yararlanılmış ve yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler öncesinde her bir katılımcıdan randevu alınmış ve onların istedikleri yer ve zamanda görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeden elde edilen veriler 30.10.2021-20.03.2022 tarihleri arasında toplanmış ve deşifre edilmiştir. Görüşmeler ortalama 30 dakika kadar sürmüştür. Görüşmeler esnasında kısa notlar alınmış ve veriler kaydedilmiştir. Görüşme yapılan kişilerin araştırmaya gönüllü olarak katılmasına özen gösterilmiştir.

Yeme içmeye düşkün turistlerin sahip oldukları özellikleri sınıflandırmak amacıyla katılımcılar bir diğer deyişle restoran çalışanları belirlenmiştir. Katılımcıları belirlerken amaçlı örnekleme yöntemlerinden biri olan ölçüt örnekleme ve kartopu örnekleme yöntemlerinden yararlanılmıştır. Araştırmada Gaziantep’te turistler tarafından en sık ziyaret edilen restoranların seçilmesi daha iyi bir yeme içmeye düşkün turist profili ortaya çıkaracağı için önemli bir ölçüt olarak belirlenmiştir. Ayrıca her bir görüşmeden sonra katılımcılara konu hakkında detaylı bilgi sahibi olan kişiler ve turistler tarafından sık tercih edilen restoranlar sorulmuştur. Dolayısıyla katılımcılara bu şekilde ulaşılarak veri toplama süreci tamamlanmıştır. Bu aşamada; araştırmanın odak noktası, elde edilen veri miktarı ve doyum noktası etkili olmuştur. Araştırmada yeme içmeye düşkün turist tipolojisini belirlemeye odaklanıldığı için birden fazla katılımcı ile görüşülmesi uygun görülmüştür. Ayrıca elde edilen veri miktarının derinliğinin ve verilerin tekrarlamaya başlamasının, örneklem büyüklüğü ile ters orantılı olduğu bilgisine ulaşılmıştır (Creswell, 2018; Yıldırım & Şimşek, 2013). Bir diğer deyişle, detaylı verilerin elde edilmesi ve benzer verilere ulaşılması, görüşmelere son verilmesi fikrini ortaya çıkarmıştır. Bu sebeple araştırma kapsamında toplam yirmi kişi ile görüşme gerçekleştirilmiştir.

Görüşmelerin tamamlanmasının ardından temalar, alt temalar ve kodlar belirlenmiş ve tema belirlerken hem tümdengelimsel hem de tümevarımsal yöntemden yararlanılmıştır. Araştırmada elde edilen veriler ise içerik analizine tabi tutulmuştur. Bir diğer deyişle veri analiz stratejisi olarak içerik analizi belirlenmiş ve frekans analizi yardımı ile yeme içmeye düşkün turist tipolojisine ilişkin birtakım sayısal verilere yer verilmiştir. Görüşmeler neticesinde elde edilen verilerin analizleri “Maxqda 20” nitel araştırma programı ile yapılmış ve analizler verilerin görselleştirilmesine imkân tanımıştır.

Nitel araştırma, bilimsel bir yöntemdir. Her bilimsel araştırmada olduğu gibi nitel yöntemin benimsendiği araştırmalarda da geçerlilik ve güvenilirliğin yüksek olması beklenmektedir. Nitel araştırmalarda geçerliliğin ve güvenilirliğin sağlanabilmesi için “inandırıcılık”, “aktarılabirlik”, “tutarlılık” ve “teyit edilebilirlik” önem arz etmektedir (Creswell, 2018; Merriam, 2018; Yıldırım & Şimşek, 2013). Araştırma sonucunda elde edilen bulguların anlamlı ve tutarlı olması, bulguların kavramsal çerçeve ile uyumlu olması, araştırma bulguları temel alınarak yapılan genellemelerin veriler ile uyumlu olması iç geçerliliğin (inandırıcılık) sağlandığı anlamına gelmektedir. Ayrıca araştırma sonuçlarının genellenebilir olması dış geçerliliğin (aktarılabirlik) yüksek olması anlamına gelmekte ve araştırmada dolaylı olarak genelleme yapılması mümkün olmaktadır. Araştırmanın güvenilirliğini sağlamak için ise yöntem detaylı bir şekilde ele alınmış, bulgular varsayımlardan ve önyargılardan uzak bir şekilde raporlanmıştır. Bununla birlikte araştırma sonuçlarının veriler ile uyumlu olması, detaylı verilere ulaşılması ve gerçek dışı verilere yer verilmemiş olması araştırmanın hem iç geçerliliğinin (tutarlılık) hem de dış geçerliliğinin (teyit edilebilirlik) sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Öte yandan araştırmada bir yazılım programının kullanılması geçerlilik ve güvenilirliği arttırmış, verilerin sistematik bir hâle gelmesini sağlayarak, modern koşullara uygun şekilde analiz edilmesine olanak tanımıştır.

Bulgular

Yeme içmeye düşkün turist tipolojisini belirlemek amacıyla Gaziantep restoranlarına ulaşılmış olup restoran çalışanları ile görüşmeler yapılarak konuya yönelik veriler elde edilmiştir. Elde edilen veriler Maxqda 20 yazılım programı ile analiz edilmiş ve şekiller yardımıyla analiz sonuçlarına detaylı bir şekilde yer verilmiştir. Araştırma kapsamında öncelikle demografik bilgiler sunulmuştur. Etik ilkeler gereği katılımcıların isimlerinin paylaşılması uygun görülmemiş ve her bir katılımcı K1, K2, K3 ... K20 şeklinde kodlanmıştır. Yeme içmeye düşkün turist tipolojisini belirleyebilmek amacıyla görüşmeye katılanların yedisinin kadın, on üçünün ise erkek katılımcılardan oluştuğu saptanmıştır. Katılımcıların yaş

aralıkları 26 ile 56 yaş arasında değişkenlik göstermektedir. Eğitim seviyelerinin ağırlıklı olarak lise ve lisans düzeyinde olduğu tespit edilmiş olsa da ilkokul mezunu katılımcı da görüşme yapılan kişiler arasında yer almaktadır. Ayrıca yeme içmeye düşkün turistler hakkında daha detaylı bilgi elde etmek için restoran sahipleri, restoran müdürleri, şef garson, garson ve aşçılar ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların büyük bir çoğunluğu sektörde uzun yıllardır deneyimi olan kişilerden oluşmaktadır. Aynı zamanda katılımcılar Gaziantep'in turistler tarafından en çok tercih edilen restoranlarında çalışan kişilerdir. Araştırma kapsamında yerli ve yabancı turistler tarafından en sık ziyaret edilen restoranlar seçilerek yeme içmeye düşkün turist tipolojisinin daha sağlıklı bir şekilde belirleneceği varsayılmıştır.

Katılımcılardan elde edilen veriler betimsel analize tabi tutulmuştur. Analizlerin sistematik bir şekilde sunumunu gerçekleştirebilmek amacıyla ilk olarak ana tema, alt tema ve kodların belirlenmesi tercih edilmiştir. Belirlenen temaların açıklamalarına yer verilerek yapılan analizlerin anlaşılabilirliği artırılmaya çalışılmıştır. Daha sonra elde edilen veriler detaylı bir incelemeye tabi tutularak kelime frekans analizi yapılmış ve analiz kelime bulutu ile görselleştirilmiştir. Böylelikle en sık kullanılan kelimeler tespit edilmiştir. Ardından her bir temaya yönelik kod-alt kod-teori modeli yapılmış, temalar frekansları temel alınarak yorumlanmış ve katılımcıların temalara yönelik görüşlerine yer verilmiştir. Son olarak ise belge portresi analizi yapılmış ve katılımcıların üzerinde en uzun/en kısa konuştuğu temalar saptanmıştır. Nitekim Maxqda 20 yazılım programı elde edilen verilerin bilimsel, sistematik ve detaylı bir şekilde analiz edilmesini kolaylaştırmıştır. Araştırma kapsamında belirlenen kod sistemine Şekil 1'de yer verilmiştir.

Kod Sistemi	246
Meraklılar	0
Yemeklerin/Tatlıların Tarifini Bilmek İsteyenler	25
Yemeklerin Pişirme Sürecine Tanık Olmak İsteyenler	18
Yemeklerde Kullanılan Baharatları Öğrenmek İsteyenler	7
Yemeklerin Tarihini Merak Edenler	4
Yüksek Ücretli Yemekleri Tatmak İsteyenler	20
Yöreselciler	0
Yöresel Yemekleri Tercih Edenler	28
Yöresel İçecekleri Tercih Edenler	21
Yöresel Baharatları Tercih Edenler	1
Yöresel Ürün veya Kitap Satın Alanlar	20
Sağlıklı Beslenmeye Özen Gösterenler	0
Yemeklerin Besin Değerini Bilmek İsteyenler	9
Yemeklerin Organik Olmasına Dikkat Edenler	22
Vejetaryen veya Veganlar	20
Sanatsal Yaklaşanlar	0
Yemeklerin Fotoğrafını Çekenler	4
Yemeklere Hayranlık Duyanlar	6
Sosyalleşenler	0
Yemekte Uzun Süre Oturanlar/Sohbet Edenler	22
Sosyal Medyada Yemeklerin Paylaşımını Yapanlar	19

Şekil 1: Yeme İçmeye Düşkün Turist Tipolojisine Yönelik Kod Sistemi

Yeme içmeye düşkün turist tipolojisini belirleyebilmek amacıyla ana tema, alt tema ve kodların oluşturulması tercih edilmiştir. Temaların ve kodların belirlenmesinde hem alanyazından hem de sahadan gelen verilerden yararlanılmıştır. Araştırma kapsamında belirlenen ana temalar; meraklılar, yöreselciler, sağlıklı beslenmeye özen gösterenler, sanatsal

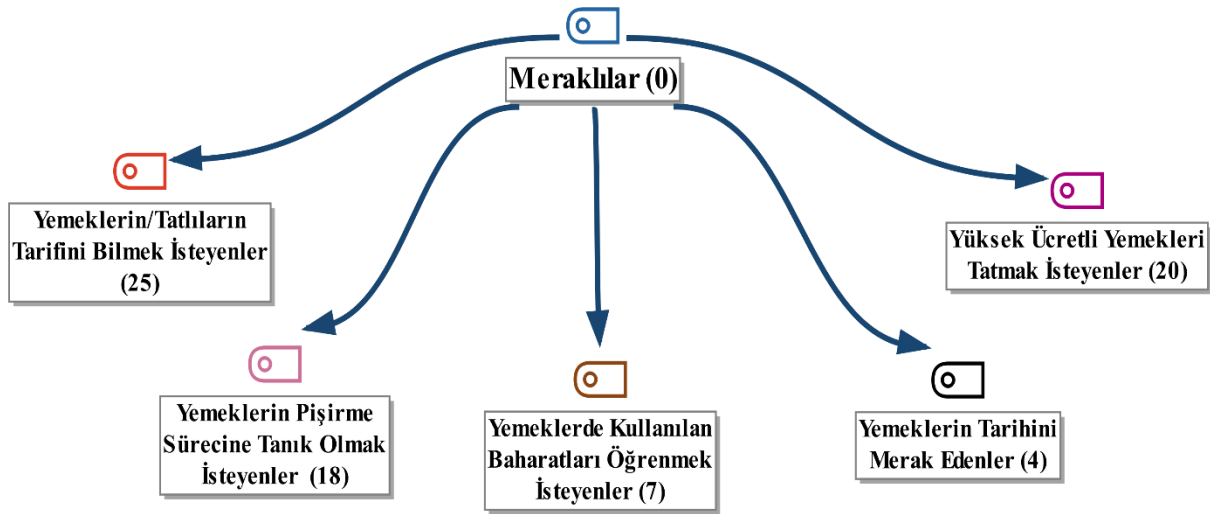
yaklaşanlar ve sosyalleşenler olmak üzere beş kategoriye ayrılmaktadır. **Meraklılar** ana teması; yemeklerin/tatlıların tarifini bilmek isteyenler, yemek pişirme sürecine tanık olmak isteyenler, yemeklerde kullanılan baharatları öğrenmek isteyenler, yemeklerin tarihini merak edenler, yüksek ücretli yemekleri tatmak isteyenler alt temalarından, **yöreselciler** ana teması; yöresel yemekleri tercih edenler, yöresel içecekleri tercih edenler, yöresel baharatları tercih edenler, yöresel ürün veya kitap satın alanlar alt temalarından, **sağlıklı beslenmeye özen gösterenler** ana teması; yemeklerin besin değerini bilmek isteyenler, yemeklerin organik olmasına dikkat edenler, vejetaryen veya veganlar alt temalarından, **sanatsal yaklaşanlar** ana teması; yemeklerin fotoğrafını çekenler, yemeklere hayranlık duyanlar alt temalarından, **sosyalleşenler** ana teması ise yemekte uzun süre oturanlar/sohbet edenler, sosyal medyada yemeklerin paylaşımını yapanlar alt temalarından oluşmaktadır. Nitekim kod sistemi; 5 ana tema, 16 alt tema ve 246 koddan meydana gelmektedir. Tablo 1’de temalara yönelik açıklamalara yer verilmiştir.

Tablo 1: Yeme İçmeye Düşkün Turist Tipolojisini Belirlemek İçin Oluşturulan Temalara Yönelik Açıklamalar

Meraklılar	
Yemeklerin/Tatlıların Tarifini Bilmek İsteyenler	Gaziantep mutfağına ait beyran, patlıcan kebabı, baklava, katmer gibi yemek ve tatlıların tarifinin turistler tarafından öğrenilmek istenmesi ifade edilmektedir.
Yemeklerin Pişirme Sürecine Tanık Olmak İsteyenler	Gaziantep mutfağına ait yemek ve tatlıların pişirilmeye sürecine olan merak ifade edilmektedir. Örneğin; turistler beyran yapımına tanık olabilmektedirler.
Yemeklerde Kullanılan Baharatları Öğrenmek İsteyenler	Gaziantep mutfağına ait yemeklerde kullanılan pul biber, karabiber, sumak vb. gibi baharatların turistler tarafından öğrenilmek istenmesi ifade edilmektedir.
Yemeklerin Tarihini Merak Edenler	Gaziantep mutfağına ait yemeklerin tarihine olan ilgi ifade edilmektedir.
Yüksek Ücretli Yemekleri Tatmak İsteyenler	Gaziantep mutfağına ait en pahalı yemeklerin tadımına olan istek ifade edilmektedir.
Yöreselciler	
Yöresel Yemekleri Tercih Edenler	Turistler tarafından tamamen Gaziantep mutfağına özgü beyran, patlıcan kebabı, Ali nazık gibi yemeklerin tercih edilmesi ifade edilmektedir.
Yöresel İçecekleri Tercih Edenler	Turistler tarafından tamamen Gaziantep mutfağına özgü şerbet, meyve şurubu, bitki çayı, kahve gibi içeceklerin tercih edilmesi ifade edilmektedir.
Yöresel Baharatları Tercih Edenler	Turistler tarafından Gaziantep mutfağına özgü yemeklerde kullanılan baharatların tercih edilmesi ifade edilmektedir.
Yöresel Ürün veya Kitap Satın Alanlar	Turistler tarafından tamamen Gaziantep mutfağına özgü ürünlerin veya yemek kitaplarının satın alınması ifade edilmektedir.
Sağlıklı Beslenmeye Özen Gösterenler	
Yemeklerin Besin Değerini Bilmek İsteyenler	Turistler tarafından tercih edilen Gaziantep mutfağına ait yemeklerin protein, yağ, karbonhidrat, vitamin, mineral gibi oranlarının öğrenilmek istenmesini ifade etmektedir.
Yemeklerin Organik Olmasına Dikkat Edenler	Turistler tarafından tercih edilen Gaziantep mutfağına ait yemeklerin içinde kullanılan malzemelerin doğal olup olmaması ifade edilmektedir.
Vejetaryen veya Veganlar	Vejetaryen veya vegan turistlerin Gaziantep mutfağına özgü tercih ettikleri yiyecek ve içecekleri ifade etmektedir.
Sanatsal Yaklaşanlar	

Yeme içmeye düşkün turist tipolojisine yönelik kelime bulutu toplam 200 sözcükten oluşmaktadır. Kelime bulutunda en sık kullanılan yani frekansı en yüksek olan sözcüklere yer verilmiştir. Yeme içmeye düşkün turist tipolojisini betimlemek için tercih edilen sözcükler farklı büyüklüklerde görünmektedir. Bu durum sözcüklerin frekansı ile doğru orantılıdır. Başka bir ifadeyle, en çok kullanılan sözcükler diğerlerine göre daha büyük görünmektedir. Katılımcılar tarafından en çok tekrar eden sözcük ise kelime bulutunun merkezinde yer almaktadır. Bu doğrultuda yemek (361), turist (264), tercih (179), restoran (126), yiyecek (119), merak (90), misafir (77), yöresel (70), fotoğraf (64), talep (50), yorum (47), ücret (45), yabancı (43), sohbet (42), yöreye (41), ürünler (39), etiketleme (38), yerli (38), kitabı (36), mutlu (33) sözcükleri katılımcılar tarafından en çok kullanılan sözcükler olmuştur. Araştırmanın yeme içmeye düşkün turist tipolojisini belirlemeye yönelik olması, turistlerin tercih ettikleri yemeklerin farklı değişkenler açısından ele alınması, turistlerin en sık tercih ettikleri restoranların seçilmesi, turistler tarafından tercih edilen yiyecek ve içeceklerin saptanması, turistlerin meraklı bir yapıya sahip olduklarının düşünülmesi, restorana gelen misafirlerin yöresel yemekleri talep etmeleri ve yemekleri sanatsal bir ürün olarak görüp fotoğraflarını çekmeleri ilgili sözcüklerin sık tekrarlanma nedenleri olarak görülmektedir. Ayrıca yeme içmeye düşkün turistlerin sosyal medyada Gaziantep mutfağına yönelik iyi yorumlarda bulunmaları ve restoranı etiketlemeleri, ücrete dikkat etmeksizin yeni tatları denemeleri, yerli turistler kadar yabancı turistlerin de Gaziantep mutfağına ilgi duymaları, yemek esnasında sohbet etmekten hoşlanmaları, yöresel ürünleri veya yemek kitaplarını satın almaya eğilimli olmaları, restorandan mutlu bir şekilde ayrılmaları da diğer sözcüklerin tekrarlanmasına neden olmuştur. Nitekim sık tekrarlanan ilk yirmi sözcüğün katılımcılar tarafından kullanılma nedeni açıklanmaya çalışılmıştır. Analize yönelik gerekli açıklamaların ardından kod-alt kod-teori modeli yapılmış ve Şekil 3'ten Şekil 7'ye kadar her bir temaya yönelik modele yer verilmiştir.

Şekil 3: Meraklılar Ana Temasına Yönelik Kod-Alt Kod-Teori Modeli

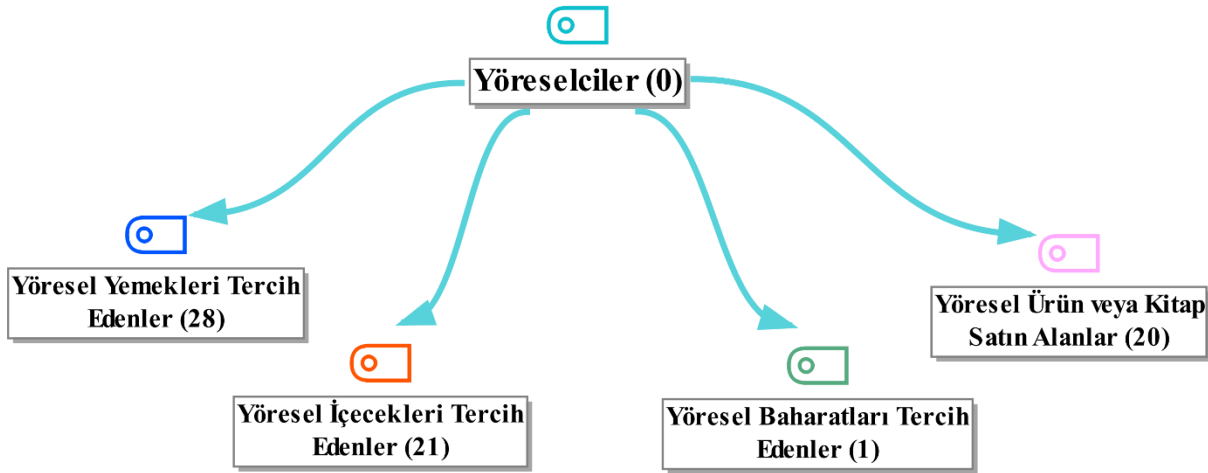
Meraklılar ana temasına yönelik kod-alt kod-teori modeli Şekil 3'te görülmektedir. Araştırma kapsamında belirlenen ana temalar arasında en çok kodlanan ana tema meraklılar ana teması olarak saptanmıştır. Toplam 74 kez kodlanan ana temanın, yeme içmeye düşkün turistleri betimleyen önemli bir özellik olduğu düşünülmektedir. Bir diğer deyişle yeme içmeye düşkün turistler; yemek tariflerine, yemeklerin pişirilme süreçlerine, yemeklerde kullanılan baharatlara, yemeklerin tarihine ve yüksek ücretli yemekleri tadmaya merak duyabilmektedirler. Meraklılar ana temasına yönelik katılımcı görüşlerine aşağıda yer verilmiştir:

“Birçok masadan yemek tarifi soruluyor. Yemeğin nasıl yapıldığını bilmek istiyorlar. Lezzetinin çok iyi olduğunu belirtiyorlar. Örneğin; kebablarda kullanılan etin marinasyon süreci hakkında aşçımızdan bilgi almak istiyorlar (K4)”.

“Yemeklerde kullanılan baharatlar ve etleri terbiye ederken kullandığımız malzemeler merak ediliyor. Etin yumuşaklığı ve baharatların kattığı lezzet misafirlerimiz tarafından çok seviliyor. Kullanılan baharatlar ile ilgili geri bildirimler çok pozitif oluyor. Çok sevdiklerini, yine geleceklerini veya başkalarına da muhakkak tavsiye edeceklerini söylüyorlar (K9)”.

Katılımcılar, yeme içmeye düşkün turistlerin özellikle yemek veya tatlıların tariflerine merak duyduklarını belirtmektedirler. Turistlerin yemek tariflerine olan meraklı tavırlarının yanı sıra yemek seçerken ücretlerine çok dikkat etmedikleri ve her fiyattan yemeklerin ayırt edilmeksizin sipariş edildiği ifade edilmektedir. Ayrıca Gaziantep mutfağına yönelik yöresel yemeklerin pişirilme süreçlerini de görmek isteyen turistlerin olduğu ve özellikle beyran yapımını görmek istedikleri belirtilmektedir. Yine yemeklerde kullanılan baharatlar turistler tarafından ilgi konusu olmaktadır. Yeme içmeye düşkün turistlerin en az ilgilendikleri konunun ise yemeklerin tarihi olduğu söylenmektedir. Daha açık bir ifadeyle katılımcılar, turistlerin yemeklerin tarihini önceden araştırdıklarını ve bu sebeple de bu tarz soruların çok yöneltilmediğini bildirmektedirler.

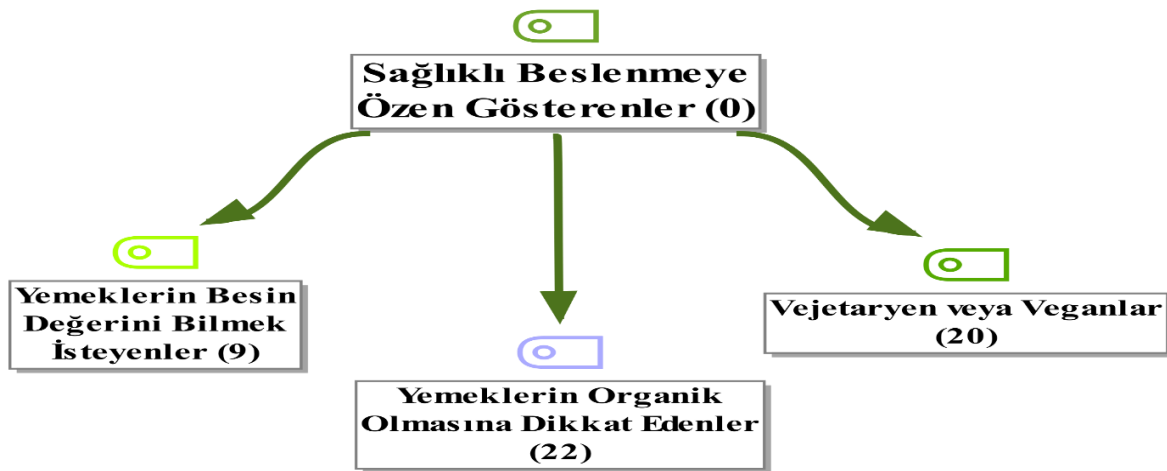
Şekil 4: Yöreselciler Ana Temasına Yönelik Kod-Alt Kod-Teori Modeli

Yöreselciler ana temasına yönelik kod-alt kod-teori modeli Şekil 4’te görülmektedir. Araştırma kapsamında oluşturulan ana temalar arasında en çok kodlanan ikinci ana tema yöreselciler ana teması olarak saptanmıştır. Toplam 70 kez kodlanan ana temanın, yeme içmeye düşkün turistleri betimleyen önemli bir diğer özellik olduğu düşünülmektedir. Başka bir deyişle yeme içmeye düşkün turistler; yöresel yemekleri, içecekleri ve baharatları tercih etmektedirler. Ayrıca yöresel ürünleri ve hatta yöresel yemek kitaplarını satın alma konusunda istekli olabilmektedirler. Yöreselciler ana temasına yönelik katılımcı görüşlerine aşağıda yer verilmiştir:

“Yerli ve yabancı turistlerin tercih ettiği yöresel yemeklerimiz değişiklik gösterebiliyor. Yabancı turistler daha çok yöresel ev yemekleri tercih ediyorlar. Yerel misafirlerimiz ise daha fazla yöresel et yemeklerimizi tercih ediyorlar. Yabancılar ev yemeklerinin yanı sıra içli köfte, beyran ve kebab da isteyebiliyorlar. Yerli misafirlerimiz ise yoğunlukla kebab, lahmacun ve küşleme gibi yemekleri tercih etmektedirler (K2)”.

“Tarhana, çerez gibi ürünleri (paket halinde) hazırlıyor ve satıyoruz. Onun dışında kitap vb. doküman elimizde bulunmadığı için satmıyoruz. Ancak turistlerin bu yemeklerle ilgili kaynakları nasıl bulabileceklerini bize sordukları oluyor. Biz de gerekli yerlere yönlendirmeler yapıyoruz (K1)”.

Katılımcılar hem yerli hem de yabancı yeme içmeye düşkün turistlerin yöresel yemekleri tercih ettiklerini ifade etmektedirler. En çok tercih edilenler arasında kebab çeşitleri bulunmaktadır. Patlıcan kebabı, simit kebabı, Ali nazik, karışık kebab, küşleme, içli köfte, beyran, yuvalama, firik pilavı gibi yemekler turistlerin en çok tercih ettikleri yemekler olarak bilinmektedir. Yöresel yemeklere ek olarak turistlerin yöresel içecekleri de tercih ettikleri belirtilmektedir. Ayran, bitki çayı, kahve, şerbet, meyve şurupları en çok tercih edilen içecekler arasında yer almaktadır. Ayrıca turistler yöresel ürünlere veya yemek kitaplarına ilgi duymakta ancak katılımcılar restoranlarında yöresel ürün veya kitapların neredeyse olmadığını, soran turistleri ilgili yerlere yönlendirdiklerini ifade etmektedirler. Yeme içmeye düşkün turistler için yöresel yemekler, içecekler, ürünler ve kitaplar önemli olarak görünürken yöresel baharatlar yeme içmeye düşkün turistlerin neredeyse hiç bahsetmediği bir konu olarak gündeme gelmektedir. Katılımcılar, yemeklerde zaten yöresel baharatların kullanıldığını ve turistlerin bu durumu hiç dile getirmediğini bildirmektedirler.

Şekil 5: Sağlıklı Beslenmeye Özen Gösterenler Ana Temasına Yönelik Kod-Alt Kod-Teori Modeli

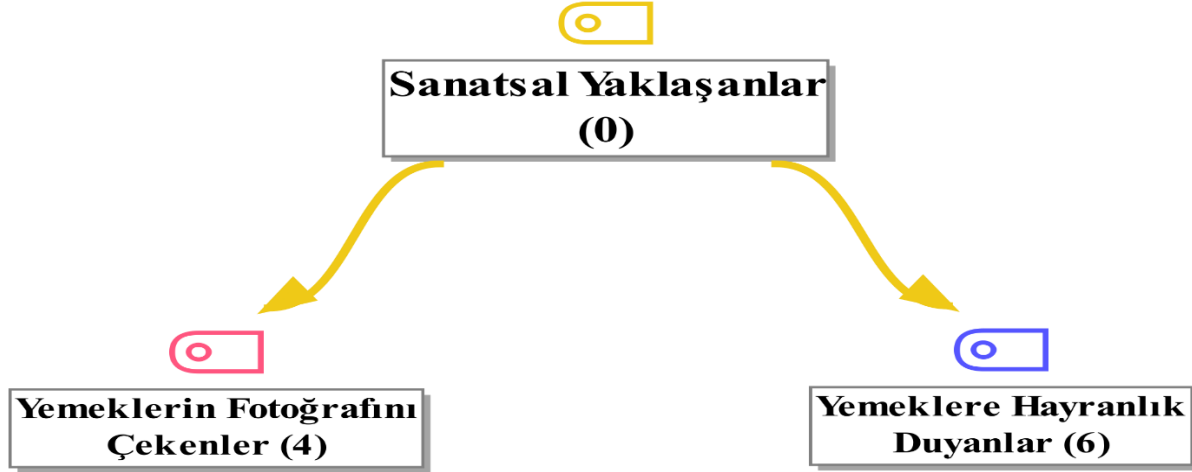
Sağlıklı beslenmeye özen gösterenler ana temasına yönelik kod-alt kod-teori modeli Şekil 5'te görülmektedir. Araştırma kapsamında belirlenen ana temalar arasında en çok kodlanan üçüncü ana tema sağlıklı beslenmeye özen gösterenler ana teması olarak tespit edilmiştir. Toplam 51 kez kodlanan ana temanın, yeme içmeye düşkün turistleri betimleyen önemli bir diğer özellik olduğu fikrine ulaşılmıştır. Başka bir ifadeyle yeme içmeye düşkün turistler; yemeklerin besin değerini bilmek istemekte ve yemek yapımında kullanılan malzemelerin organik olmasına dikkat etmektedirler. Çok sık olmasa da vejetaryen veya vegan olan turistlerin de olduğu belirtilmektedir. Sağlıklı beslenmeye özen gösterenler ana temasına yönelik katılımcı görüşlerine aşağıda yer verilmiştir:

“Misafirlerimizin bir kısmı uzun süredir bizi tercih etmektedirler. Yemeklerde kullandığımız malzemelerin tamamen doğal olduğunu biliyorlar. Bu nedenle kullanılan malzemeyi sorgulamazlar ve bize güvenirlere. Yeni gelenler de bizleri çevreden duydukları için tercih ettiklerini ifade ediyorlar. Kullandığımız malzemelerin doğallığını pek sorgulayan görmedim. Zaten çevremizde bu konuda iyi tanınmaktayız (K3)”

“Antep mutfağında etli yemekler olduğu gibi ot yemekleri de mevcut. Bizim restoranımızda pilav türleri, ekşi ot yemekleri gibi yiyecekler vejetaryen veya veganlar da dahil olmak üzere her türlü misafirlerimiz tarafından tercih edilmektedir. Ayrıca etli yemekler dışında Gaziantep’i anlatan bir sunum tabağımız var. Dileyen misafirlerimize bu tabaktan veriyoruz (K13)”

Katılımcılar, yeme içmeye düşkün turistlerin en çok yemeklerde kullanılan malzemelerin doğal olup olmamasına dikkat ettiklerini belirtmektedir. Sağlıklı beslenmeye özen gösteren turistlerin restoran seçiminde bu durumun oldukça etkili olduğunu ifade

etmektedirler. Ayrıca çok sayıda olmasa da vejetaryen veya vegan turistlerin Gaziantep mutfağını merak ettiklerini ve yöresel sebze yemeklerini, mezeleri, salataları veya tatlıları tercih ettiklerini bildirmektedirler. Yeme içmeye düşkün turistlerin en az üzerinde durdukları konunun ise yemeklerin besin değerine yönelik olduğunu ifade etmektedirler. Yemeklerin karbonhidrat, protein, yağ, mineral, vitamin vb. gibi oranlarını soran turist sayısının az olduğunu, yemeklerin besin değerlerinin yüksek olmasından turistlerin memnun olduklarını söylemektedirler.

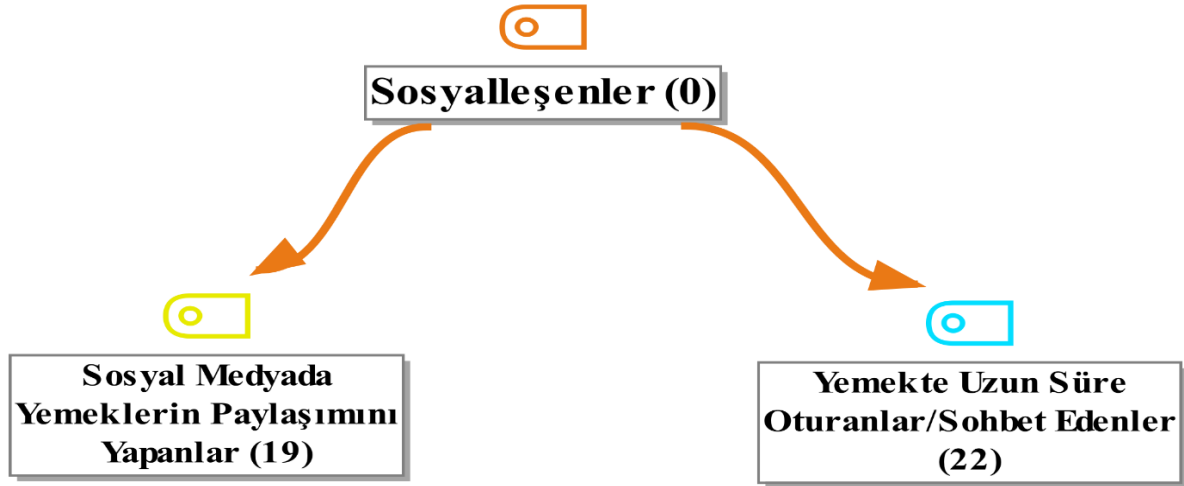
Şekil 6: Sanatsal Yaklaşanlar Ana Temasına Yönelik Kod-Alt Kod-Teori Modeli

Sanatsal yaklaşanlar ana temasına yönelik kod-alt kod-teori modeli Şekil 6’da görülmektedir. Araştırma kapsamında oluşturulan ana temalar arasında en az kodlanan ana tema sanatsal yaklaşanlar ana teması olarak belirlenmiştir. Sanatsal yaklaşanlar ana teması toplam 10 kez kodlanmış olmasına rağmen, yine de yeme içmeye düşkün turistleri betimleyen önemli bir özellik olarak düşünülmektedir. Bir diğer deyişle yeme içmeye düşkün turistler; yemekleri sanatsal bir ürün olarak değerlendirmekte olup yemeklerin fotoğraflarını, videolarını çekmekte ve yemeklere hayranlık duymaktadırlar. Sanatsal yaklaşanlar ana temasına yönelik katılımcı görüşlerine aşağıda yer verilmiştir:

“Yemek yerken fotoğraf çektiriyorlar. Bazen yemekleri videoya alıyorlar. Özellikle beyranın yapımını sanatsal bir faaliyet olarak ifade ediyorlar (K12)”.

“Misafirlerimiz önceden planlayarak restoranımıza gelmekte ve tatlılarımıza hayran kalmaktadırlar. Çok hafif olduğunu söylüyorlar. Özellikle hamur işi olmasına rağmen ağır olmadığı için teşekkür edenler olmaktadır (K8)”.

Katılımcılar, yeme içmeye düşkün turistlerin yemeklere hayranlık duyduklarını, yemekler servis edildikten sonra dikkatli bir şekilde yemekleri incelediklerini ifade etmektedirler. Özellikle turistlerin mutlaka fotoğraf veya video çektiklerini belirtmektedirler. Yeme içmeye düşkün turistlerin Gaziantep mutfağına ait yemekleri sanatsal bir ürün olarak değerlendirdiklerini, aşçıların son derece yetenek sahibi kişiler olduklarını düşündüklerini, Gaziantep mutfağına ait yemekleri deneyimlemekten mutluluk duyduklarını bildirdiklerini ifade etmektedirler.

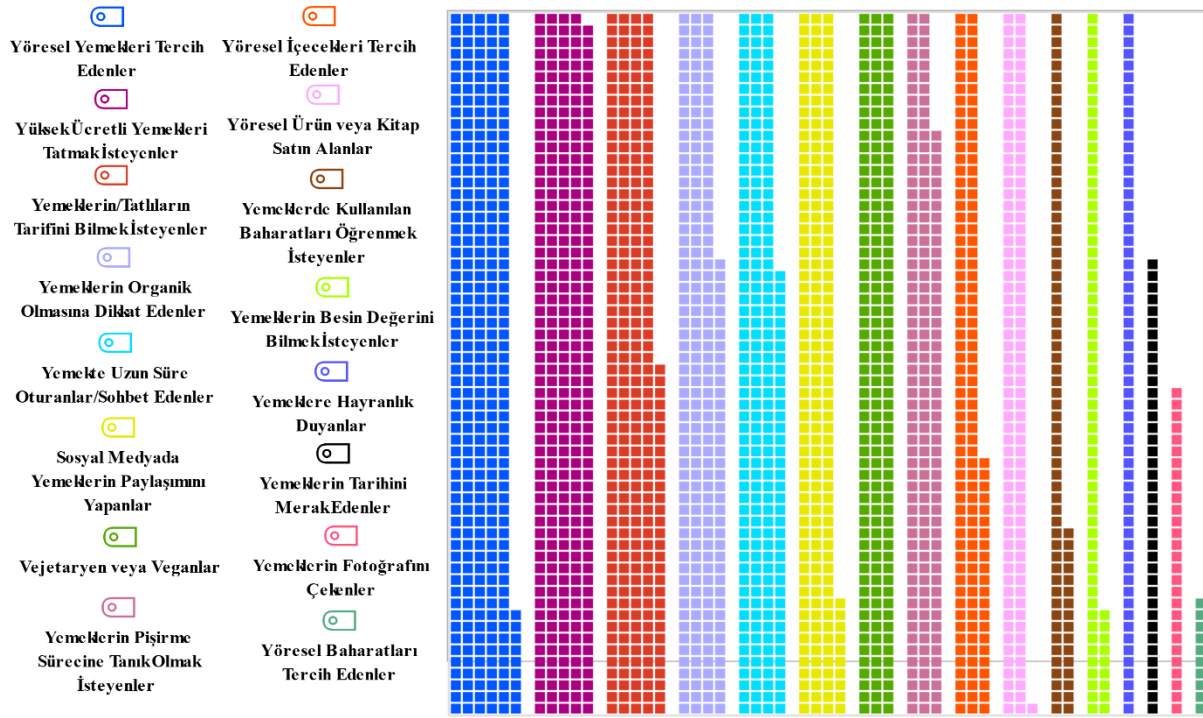
Şekil 7: Sosyalleşenler Ana Temasına Yönelik Kod-Alt Kod-Teori Modeli

Sosyalleşenler ana temasına yönelik kod-alt kod-teori modeli ise Şekil 7’de görülmektedir. Araştırma kapsamında belirlenen ana temalar arasında en çok kodlanan dördüncü ana tema sosyalleşenler ana teması olarak tespit edilmiştir. Toplam 41 kez kodlanan ana temanın, yeme içmeye düşkün turistleri betimleyen önemli özelliklerden biri olduğu fikrine ulaşılmıştır. Başka bir deyişle yeme içmeye düşkün turistler; sosyal medyada yemeklerin paylaşımını yapmakta ve yemekte uzun süre oturarak sohbet etmeyi tercih etmektedirler. Sosyalleşenler ana temasına yönelik katılımcı görüşlerine aşağıda yer verilmiştir:

“Misafirlerimiz genelde uzun süreli oturmaktadırlar. Yemek sonrasında çay veya kahve ikramımız olmaktadır. Yemeklerini yavaş yerler ve hızlı yeme süreci daha çok öğle öğününde oluyor. Akşamları 10’dan sonra gelen misafirlerimiz özellikle sohbet içinde yemeklerini yerler. Bu sohbetler ya garsonlarla ya da ustalarımız ile oluyor daha çok (K15)”.

“Misafirlerimiz özellikle yakın arkadaşları veya şehir dışından arkadaşları ile geldiklerinde mutlaka fotoğraf çektiriyorlar ve mekânı da etiketliyorlar. Antep mutfağına özel masa istiyorlar ve bunu sosyal medyada paylaşıyorlar. Yöresel sunum, yöresel araç ve gereçlerin olmasına dikkat ediyorlar (K18)”.

Katılımcılar, yeme içmeye düşkün turistlerin genellikle yemekte uzun süre oturduklarını ifade etmektedirler. Ancak bu durumun öğle yemeği veya akşam yemeği olmasına göre değişiklik gösterdiğini, akşam yemeğinde öğle yemeğine kıyasla daha uzun oturduklarını söylemektedirler. Özellikle yemekleri ağır yemelerinin nedeninin sohbet etmek olduğunu belirtmektedirler. Kendi aralarında sohbet ettikleri gibi restoran çalışanları ile sohbet etmekten, yemeklerle ilgili sorular sormaktan hoşlandıklarını bildirmektedirler. Ayrıca turistlerin yemek sunumu gerçekleşikten sonra fotoğraf çektikleri ve çektikleri fotoğrafları mutlaka restoranı etiketleyerek sosyal medyada paylaştıkları ifade edilmektedir. Katılımcılar, restoranların reklam ve tanıtımı için bu durumdan son derece memnun olduklarını da dile getirmektedirler.

Şekil 8: Yeme İçmeye Düşkün Turist Tipolojisine Yönelik Belge Portresi

Yeme içmeye düşkün turist tipolojisine yönelik belge portresine Şekil 8'de yer verilmiştir. Diğer analizlerin aksine belge portresi katılımcıların en uzun bahsettiği alt temaları tespit etmektedir. Belge portresinde tüm alt temalar farklı renklerle görselleştirilmiş olup kare kutular hâlinde görünmektedir. Kare kutuların uzunluğu ile katılımcıların alt temalara yönelik konuşmalarının uzunluğu doğru orantılıdır. En uzun bahsedilen alt temalar en fazla kutucukla gösterilmektedir. Dolayısıyla Şekil 8'de alt temalar uzunluklarına göre sıralanmış olup en uzun bahsedilen alt temadan en kısa bahsedilen alt temaya doğru görselleştirilmiştir. Nitekim, yöresel yemekleri tercih edenler alt teması en uzun bahsedilen alt tema olmuştur. Yine katılımcılar yüksek ücretli yemekleri tatmak isteyenler ve yemeklerin/tatlıların tarifini bilmek isteyenler alt temalarından uzun uzun bahsetmişlerdir. Yapılan görüşmeler neticesinde katılımcılar Gaziantep mutfağına ait yemekleri teker teker saymışlar ve en çok tercih edilenler üzerinde durmuşlardır. Katılımcılar, yeme içmeye düşkün turistlerin yemek seçiminde fiyatla çok ilgilenmediklerini, ilgilendikleri konunun yemeklerin tariflerine yönelik olduğunu bildirmişlerdir. Öte yandan katılımcılar tarafından en kısa söz edilen alt temalar yemeklerin tarihini merak edenler, yemeklerin fotoğrafını çekenler ve yöresel baharatları tercih edenler alt temalarına yönelik olmuştur. Katılımcılar, yeme içmeye düşkün turistlerin yemeklerin tarihine yönelik sorular yöneltmediğini, önceden araştırarak geldiklerini, fotoğraf çekiminin yaygın olduğunu ve turistlerin her yemekte yöresel baharatların kullanıldığını bildikleri için baharatlar üzerine pek konuşulmadığını ifade etmişlerdir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Turizmde yaşanan değişimler ve dönüşümler sonucunda gelişen yeni turizm trendleri, farklı turist tiplerinin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla turizm çeşitleri, yeni turist tiplerinin ortaya çıkmasını sağlarken, diğer bir yandan turistlerin istek ve beklentilerindeki değişim yeni turizm çeşitlerinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Yeme içmeye düşkün turist tipinin gastronomi turizminin gelişmesine bağlı olarak ortaya çıktığı veya yeme içmeye düşkün turist sayısının artmasıyla birlikte gastronomi turizminin geliştiği düşünülmektedir. Gastronomi turizmi kapsamında yeme içmeye düşkün turistlerin seyahatlerinde meydana gelen artış, yeme

içmeye düşkün turist tipolojisinin belirlenmesinin gerekli olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Yeme içmeye düşkün turist tipolojisini belirlemek amacıyla önemli bir gastronomi şehri olan Gaziantep tercih edilmiş ve turistler tarafından en çok ziyaret edilen restoranlar belirlenmiştir. Böylelikle restoran sahipleri veya çalışanlarının perspektifinden yeme içmeye düşkün turistlerin özellikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Gaziantep restoranlarında yapılan araştırma ile yeme içmeye düşkün turist tipolojisinin belirlendiği bu araştırmanın sonuçları teorik ve pratik katkılar ışığında ele alınmış ve tartışılmıştır.

Teorik Katkılar

Araştırma kapsamında yeme içmeye düşkün turist kavramının ele alınması ve Gaziantep restoranları üzerine araştırma yapılması, yeme içmeye düşkün turistlere ait birtakım özelliklerin belirlenmesini sağlamıştır. Dolayısıyla bu araştırmanın teorik açıdan en büyük katkısının yeme içmeye düşkün turist tipolojisinin belirlenmesine yönelik olduğu düşünülmektedir. Yeme içmeye düşkün turistler; meraklılar, yöreselciler, sağlıklı beslenmeye özen gösterenler, sanatsal yaklaşanlar ve sosyalleşenler olmak üzere beş temaya ayrılmaktadır. Meraklı yeme içmeye düşkün turistlerin; yemeklerin veya tatlıların tarifini bilmek istedikleri, yemek pişirme sürecine tanık olmak istedikleri, yemeklerde kullanılan baharatları öğrenmek istedikleri, yemeklerin tarihini merak ettikleri ve yüksek ücretli yemekleri tatmak istedikleri saptanmıştır. Yöreselci yeme içmeye düşkün turistlerin; yöresel yemekleri, içecekleri ve baharatları tercih ettikleri, yöresel ürün veya kitap satın aldıkları tespit edilmiştir. Sağlıklı beslenmeye özen gösteren yeme içmeye düşkün turistlerin; yemeklerin besin değerini bilmek istedikleri, yemeklerin organik olmasına dikkat ettikleri, bazılarının vejetaryen veya vegan oldukları belirlenmiştir. Sanatçı ruhlu yeme içmeye düşkün turistlerin; yemeklerin fotoğrafını çektikleri ve yemeklere hayranlık duydukları saptanmıştır. Sosyal yeme içmeye düşkün turistlerin ise yemekte uzun süre oturdukları, sohbet ettikleri ve sosyal medyada yemeklerin paylaşımını yaptıkları tespit edilmiştir. Şimşek & Selçuk (2018) çalışmaları sonucunda bu araştırmaya benzer şekilde Gaziantep özelinde turistleri organikçi, yenilikçi, öğrenmeyi amaçlayanlar, yemeğe önem verenler ve yöreselciler olmak üzere beş kategoriye ayırmışlardır. Diğer yandan Demirel & Kırıcı Tekeli (2020) foodie turist tipini profesyonel turist rehberlerinin bakış açısından incelemişler ve organik, lüks, merak, sanat ve sosyal medya temalarının ön plana çıktığı bir araştırma sonucuna ulaşmışlardır. Yazarlar araştırmalarında foodie turistleri daha genel bir yaklaşımla ele almış olmalarına rağmen bu araştırmada Gaziantep özelinde tespit edilen sağlıklı beslenmeye özen gösteren turist tipine yönelik benzer bir sonuca organik yemek arayışında olanları tespit ederek ulaşmışlardır. Kurt & Arslan Ayazlar (2021) ise Gaziantep özelinde yerli turistlerin taksonomisini oluşturmuşlardır. Bu araştırmaya benzer olarak, çalışma sonucunda müdavim olanlar, yöresellik arayanlar, özgün olanlar ve yenilik peşinde olanlar olmak üzere dört tür turist tipi tespit etmişlerdir. Özet olarak, bu araştırmada elde edilen sonuçların benzer çalışmaların sonuçları ile tutarlılık gösterdiği görülmektedir.

Araştırmanın önemli teorik katkılarından bir diğeri ise yeme içmeye düşkün turist tiplerinin en önemli özelliklerinin sıralanmasına yöneliktir. Restoran çalışanlarının perspektifinden yeme içmeye düşkün turistlerin en önemli özelliklerinin merak olduğu düşünülmektedir. İkinci sırada ise yöresel yemeklere ve içeceklerle olan düşkünlükleri yer almaktadır. Üçüncü en önemli özellikleri sağlıklı beslenme konusundaki hassasiyetlerdir. Dördüncüsü sosyal olmaları, beşincisi ise yemeklere olan sanatsal yaklaşımlardır. Araştırmada restoran çalışanlarının üzerinde en çok durduğu temaların belirlenmesi de teorik açıdan katkı niteliğindedir. Restoran çalışanları en çok yöresel yemekleri tercih edenler, yüksek ücretli yemekleri tatmak isteyenler ve yemeklerin/tatlıların tarifini bilmek isteyenler temalarına yönelik detaylı anlatımlar da bulunmuşlardır. Diğer bir yandan restoran çalışanları tarafından en kısa söz edilen temalar yemeklerin tarihini merak edenler, yemeklerin fotoğrafını çekenler

ve yöresel baharatları tercih edenler temalarına yönelik olmuştur. Yapılan araştırmanın teorik açıdan en büyük katkılarından bir diğeri ise foodie kavramının Türkçe alanyazına kazandırılmasına yönelik olmuştur. Araştırmada foodie kavramı daha önceden Demirel & Kırıcı Tekeli (2020) tarafından da kullanılan “*yeme içmeye düşkün kişiler*” olarak ele alınmış ve alanyazında kullanımı yaygınlaştırılmıştır. Nitekim bu araştırmanın; yemek ve fotoğrafı özdeşleştiren, yöresel baharatları merak/tercih eden, yemek tariflerini öğrenmek isteyen gibi turist tiplerini tespit etmesi alanyazında benzer nitelikte yapılmış araştırmalardan (Demirel & Kırıcı Tekeli, 2020; Kurt & Arslan Ayazlar, 2021; Şimşek & Selçuk, 2018) ayrışan noktalarındandır.

Pratik Katkılar

Yeme içmeye düşkün turist tipolojisinin belirlendiği bu araştırmanın teorik katkılarının yanı sıra uygulamaya da katkıları mevcuttur. Bir turist tipinin ele alındığı bu araştırmada restoran çalışanlarının perspektifinden turistlerin tutum ve davranışları belirlenmektedir. Yeme içmeye düşkün turistlerin yemeklere veya pişirme süreçlerine olan meraklı yapıları, yöresel yiyecek ve içeceklerle olan düşkünlükleri, sağlıklı beslenme konusunda hassasiyetleri, yemekleri sanatsal bir ürün olarak görmeleri ve yemek yerken sosyalleşme ihtiyaçları davranışlarına yansımaktadır. Bu durum yeme içmeye düşkün turistlerin restoran seçimlerini ve yeme içme tercihlerini etkilemektedir. Dolayısıyla restoran işletmelerinin turist tipleri hakkında bilgi sahibi olmaları turistlerin istek ve beklentilerinin karşılanması açısından oldukça önemli görülmektedir. Özellikle yeme içmeye düşkün turistlerin sahip oldukları özelliklerin bilinmesi restoran işletmelerinde değişimlere ve dönüşümlere yol açabilir. Yaşanan değişimler veya dönüşümler yeme içmeye düşkün turistlerin taleplerinin karşılanması ve daha fazla yeme içmeye düşkün turistlerin ilgili restoranı tercih etmesi ile sonuçlanabilir. Diğer bir deyişle Gaziantep’i gastronomi turizmi kapsamında ziyaret eden yeme içmeye düşkün turistlerin sayısını arttırmak için restoranların ilgili turistlerin taleplerini karşılayacak nitelikte olmaları yani yeme içmeye düşkün turistlerin özelliklerini bilmeleri gerekmektedir. Nitekim önemli bir gastronomi şehri olan Gaziantep’te yerli ve yabancı turistler açısından tercih edilen restoran işletmelerinin sayısının artması Gaziantep gibi bir destinasyonun pazarlama faaliyetleri açısından da önem taşımaktadır. Dolayısıyla restoran çalışanlarına yeme içmeye düşkün turistlerin taleplerinin karşılanması ve destinasyonun pazarlanması noktasında önemli görevler düşmektedir. Böylelikle ticari bir kuruluş olan restoranların daha fazla yeme içmeye düşkün turist ağırlayacağı ve daha fazla kazanç elde edeceği düşünülmektedir. Ayrıca bu durumun ilgili destinasyonun itibarının, tanınırlığının ve bilinirliğinin artmasına katkı sağlayacağı varsayılmaktadır.

Araştırmanın Sınırlılığı ve Gelecek Araştırmalar İçin Öneriler

Yapılan araştırma yeme içmeye düşkün turist tipolojisinin belirlenmesi ile sınırlandırılmıştır. Ayrıca Gaziantep restoranlarında araştırma yapılarak ilgili turist tipolojisinin ortaya koyulmaya çalışılması da araştırmanın bir diğer sınırlılığını oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında yararlanılan nitel araştırma yöntemleri, yirmi kişi ile görüşme yapılması, yapılan betimsel analizler de bir sınırlılık olarak görülmektedir. Bu sınırlılıklar doğrultusunda araştırmacılara ve restoran işletmelerine yönelik birtakım öneriler geliştirilmiştir. Bu noktada yeme içmeye düşkün turistler üzerine yapılan araştırma sayısının artırılması gerektiği düşünülmektedir. Gastronomi açısından önemli olan destinasyonlarda diğer turizm paydaşları ile görüşmeler yapılarak daha geniş bir tipolojinin ortaya koyulması mümkün görünmektedir. Yine turizm paydaşlarına ek olarak yeme içmeye düşkün turistler ile görüşmelerin yapılması neticesinde yeme içmeye düşkün turistlerin sahip oldukları özelliklerin belirleneceği düşünülmektedir. Yeme içmeye düşkün turistlerin özelliklerinin belirlenmesi için nicel araştırma yöntemlerinden de yararlanılması mümkündür. Dolayısıyla yeme içmeye düşkün

turistlerin tutum ve davranışlarını ölçen bir ölçek geliştirilmesi ve ardından uygulama yapılması yerinde olacaktır.

Araştırmacılara yapılan önerilere ek olarak restoran işletmelerine yönelik de birtakım öneriler mevcuttur. Restoran işletmeleri Gaziantep'e özgü yemeklerin tarifini veya tarihini anlatan broşür, kitap vb. kaynakları ellerinde bulundurmalı ve ilgili turistleri bilgilendirmelidir. Ayrıca teknoloji gelişimine paralel olarak kare kod menülerde yemeklerin tarifine de yer verilmesi önerilmektedir. Diğer bir yandan yemeklerin pişirme süreçlerine tanık olmak isteyen turistlere imkân tanınmalı ve bazı yemeklerin yapımına turistlerin de dahil olması sağlanmalıdır. Bu kapsamda restoran içerisinde bazı yemeklerin yapımını göstermek amaçlı ayrı bir mutfak kullanılmalıdır. Restoran işletmeleri yöreselliğe önem vermeli ve her yemeğin, içeceğin, kullanılan baharatın o destinasyona özgü olmasına dikkat etmelidir. Ayrıca bazı yöresel ürünlerin satışına da yer vermeleri önerilmektedir. Yine restoranlarda yemeklerin besin değerleri belirtilmeli ve kullanılan her malzemenin organik olmasına özen gösterilmelidir. Diğer bir yandan vejetaryen veya vegan turistleri ağırlayacak nitelikte olunmalı ve bu turist tipine hitap edebilecek yeme içme çeşitliliğine sahip olunmalıdır. Son olarak ise Gaziantep'te nitelikli şeflerin yetiştirilmesine önem verilmeli ve bu noktada hem şeflere hem de turistlere hizmet sunan tüm personellere yönelik eğitimlerin verilmesi önerilmektedir.

Kaynakça

- Björk, P. & Kauppinen-Räisänen, H. (2017). A destination's gastronomy as a means for holiday well-being. *British Food Journal*, 119(7), 1578-1591.
- Cambridge Sözlüğü (2022). *Foodie anlamı*. Erişim Tarihi: 17.06.2022, <https://dictionary.cambridge.org/tr/s/%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizcet%C3%BCrk%C3%A7e/foodie>.
- Collins, K. (2014). Cooking class: The rise of the "foodie" and the role of mass media. In C. Helstosky (Ed.), *The Routledge History of Food*, 270-290. Londra: Routledge.
- Creswell, J. W. (2018). *Nitel araştırma yöntemleri*. (M. Bütün & S. B. Demir, Çev.) Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Demirel, N. & Kırıcı Tekeli, E. (2020). Profesyonel turist rehberlerinin foodie turist tipine bakış açıları: Nitel bir araştırma. *Journal of Tourism Theory and Research*, 6(1), 35-46.
- Gaziantep İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2022). *Turizm istatistikleri*. Erişim Tarihi: 13.10.2022, <https://gaziantep.ktb.gov.tr/TR-95179/turizm-istatistikleri.html>.
- Gaziantep Valiliği (2020). *Gaziantep, ziyaretçi sayılarında uçuşa geçti*. Erişim Tarihi: 17.06.2022, <http://www.gaziantep.gov.tr/gaziantep-ziyaretci-sayilarinda-ucusa-gecti>.
- Ignatov, E. & Smith, S. (2006). Segmenting Canadian culinary tourists. *Current Issues in Tourism*, 9(3), 235-255.
- Johnston, J. & Baumann, S. (2015). *Foodies: Democracy and distinction in the gourmet foodscape*. Londra: Routledge.
- Kurt, G. & Arslan Ayazlar, R. (2021). Gastronomi turist taksonomisi. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 1280-1298.
- Lee, J., Kaipainen, K. & Väänänen, K. (2020, January). Local foodie: Experience the design of a mobile augmented reality application for tourists to encourage local food consumption. In *Proceedings of the 23rd International Conference on Academic Mindtrek* (pp. 110-119).
- Merriam, S. B. (2018). *Nitel araştırma desen ve uygulama için bir rehber*. (S. Turan, Çev.) Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık.
- Mohsen, M. G. (2017). Foodies in the UK: A sense of self, connection and belonging beyond the passion? In M. Stieler (Ed.), *Creating marketing magic and innovative future marketing trends*, 457-467. New York: Springer.

-
- Nielsen, B. (2020). *Foodie trends: Attracting the growing foodie segment*. Erişim tarihi: 17.06.2022, <https://www.grandecig.com/blog/the-foodie-revolution-attracting-and-appealing-to-the-growing-foodie-segment>.
- Okumuş, B., Okumuş, F. & McKercher, B. (2007). Incorporating local and international cuisines in the marketing of tourism destinations: The cases of Hong Kong and Turkey. *Tourism Management*, 28(1), 253-261.
- Okumuş, F., Kock, G., Scantlebury, G. & Okumuş, B. (2013). Using local cuisines when promoting small Caribbean island destinations. *Journal of Travel and Tourism Marketing*, 30(4), 410-429.
- Pickering, G. J. & Pickering, H. M. (2022). On being a foodie: Development of the foodie index and association with personality and taste phenotype. *Food Quality and Preference*, 96, 104451.
- Robinson, R. N. & Getz, D. (2016). Food enthusiasts and tourism: Exploring food involvement dimensions. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 40(4), 432-455.
- Sánchez-Cañizares, S. M. & López-Guzmán, T. (2012). Gastronomy as a tourism resource: Profile of the culinary tourist. *Current Issues in Tourism*, 15(3), 229-245.
- Şimşek, A. & Selçuk, G. N. (2018). Gastro turistlerin tipolojisinin belirlenmesi: Gaziantep ölçeğinde bir uygulama. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 28-43.
- Tekeli, M. & Kırıcı Tekeli, E. (2020). Sustainable gastronomic tourism. In F. Türkmen (Ed.), *Selected academic studies from Turkish tourism sector*, 113-133. Berlin: Peter Lang.
- Tekindal, M. & Uğuz Arsu, Ş. (2020). Nitel araştırma yöntemi olarak fenomenolojik yaklaşımın kapsamı ve sürecine yönelik bir derleme. *Ufku Ötesi Bilim Dergisi*, 20(1), 153-182.
- Tureng Sözlüğü (2022). *Foodie anlamı*. Erişim Tarihi: 17.06.2022, <https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/foodie>.
- Türk Patent ve Marka Kurumu (2022). *Gaziantep'e ait coğrafi işaretli ürünler*. Erişim Tarihi: 13.10.2022, <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografisaretler/liste?il=27&tur=&urunGrubu=&adi=>.
- UNESCO Creative Cities Network (2022). *Gaziantep*. Erişim Tarihi: 17.06.2022, <https://en.unesco.org/creative-cities/gaziantep>.
- United Nations World Tourism Organization (2022). *Gastronomi ve şarap turizmi*. Erişim Tarihi: 14.06.2022, <https://www.unwto.org/gastronomy-wine-tourism>.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
-